

ક્ર પ્રસ્થાન ક્ર

। દષ્ટિપૂતં ન્યસેત્ પાદનૃ ।

પુસ્તક : ૪૧

કારતક : ૨૦૦૨

અંક ૧

આજ સવારે -

ઉમાશંકર જોષી

આજ સવારે મનડું માડું જીડુંજીડું ઘાય,
ફેટાં ડિરોળે લેટવાને સામું દોડ્યા જાય.

ઓ ર ઓ અધીર પંખી ! પ્રાચી-દ્વારે વધાઈ તું ગાયો ?
મારા આ આટલા જીતને તારી પાંખે તું લેતું બાયો ?

રંગની દસરે મલકી જીલો ગળને હે મેઘમાલા !
હેવાના રંગનાં ધુપોની મારી લેતી બને આ માલા.

હવા, તારા મધમધતા અર્થે પૂર કે મારો મુવાસ;
આકાશ, છાઈ કે વિતાને તારે આ રે હેવાતું હોસ.

આજ નેઈ સરસાઈ ધવી આ, પ્રાચીતું મુખ શું હસે !
જીડુંજીડું ચતું મન એ સિમતના ઉછાળ જોલવા ધસે.
પાંખ પસારીને લેતું સેલાના લગ્ન વરેણ્યમાં લસે.

આજ સવારે -

૧૨-૧૦-૧૯૭૧

૧૯૭૧
પ્રસ્થાન

ક્ર

મનુ અને માર્ક્સ

રસિકલાલ માણેકલાલ વડીલ બી. એ.

[આજના હિંદના જ તરીકે પણ જાણીતી કારણે સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય અસ્ત-વ્યસ્ત સ્થિતિમાં બેચેનતા લાવવા અર્થે મનુની, સમાજસાધનાના અને માર્ક્સના દ્વંદ્વમક સૌતિકવાદના સમન્વયની આવશ્યકતા ઉપર આ લેખ આગ્રહ કરે છે, તે વિચારણીય છે. આ બન્નેની આપણાં સંવનના સાથે સમન્વય થાય અને પશ્ચિમી તેમાંથી પૂર્ણ માનવમર્મ વિકસે એવી શ્રેયશ્રી હં ખેલા છે. -સંસ્થાપક]

મનુ અને માર્ક્સ, એ જે મહાન સમાજવેદીઓએ માનવસમાજશાસ્ત્રની હંમારતનો યોગનાપુરઃસર ધાટ મકયો છે. એક જાણુથી પ્રકૃતિના નિયમો માનવને. પોતાની, નિયતિના પરિનાક તરફ સંચાલન કરી રહ્યા છે, બીજી જાણુથી મહામાનવોની વિચારણા, તેમના પ્રવાસો અને પ્રયોગો માનવનિયતિની પ્રગતિને સદાવક કે અવરોધક બની રહ્યા છે.

વિશ્વના અસ્તિત્વથી અને ગતિશક્તિતાથી પ્રેરાઈને મહાન વિચારોએ દ્વંદ્વમક અદ્વૈત-વાદની સ્થાપના કરી છે. સર રાધાકૃષ્ણન કહે છે: “ ‘હું’ (અહમ્) કહ્યું કે તરત તેના પ્રતિદ્વંદ્વરૂપે ‘તું’ કે ‘તે’ (અનહમ્) હોવાં જ જોઈએ અદમ્ અને દ્વિતીય (હું, અને, તું અથવા તે) વચ્ચેનો ભેદ સ્પષ્ટિત આદિશબ્દથી ચાલતો આવેલો છે, સત્-સદેહ, અસત્-અસ-દેહ (ગીતા-સંકર વ્યાખ્યા)” આ વાદની અંદર ચક્ષુષ વિરોધાભાસ, અનેક દ્વંદ્વ અને એક પ્રકારની ઊર્જાવર્તી વર્ણનામાર મતિનો (spiritual materialism) સંભાવેલ હોય છે. એમ જણાય છે કે પ્રકૃતિ ક્રમભુક્તિને માર્ગે માનવને ગોણ અને સચિચારતંદ તરફ દોરે છે, જ્યારે મહા-માનવોના જાગૃત, અજાગૃત, અર્થજાગૃત કે અતિજાગૃત અનુભવો અને પ્રયોગોને કારણે આ દિશા તરફની મતિ કાં તો વેગ પકડે છે કાં તો શિથિલ ગમે છે. આવા મહાન પુરુષોના નયોર્મદગ્ધાં એ તેજસ્વી તારાઓ ઝળહળતા જણાય છે — મનુ અને માર્ક્સ.

આ બન્ને મહાપુરુષોએ સમાન હિંદુથી પ્રેરાઈને સમાજની કિંતકારક પ્રગતિને માટે નિયમો ધાયા છે. મનુના જ્યોતિષવર્ધન અને માર્ક્સના સામ્યવાદના વચગાળામાં કેટલાય વાદો અને સમાજનાં રૂપાંતરો આવી જાય છે—જેમકે રાષ્ટ્રવાદ, પ્રજાતંત્ર, સામંતશાહી, મૂડીવાદ, શાલીવાદ, નાઝીવાદ, કમ્યુનિઝમ (communism), સમાજવાદ અને ગોંધીજીનો સર્વોદયવાદ.

મનુ અને માર્ક્સના સિદ્ધાંતોમાં જે ફરક છે તેનાં એ પ્રકારનાં કારણો છે: જાગૃત અને વસ્તુજાત. એક જાણુથી મનુનું આધ્યાત્મિક આદર્શવાદી માનસ તેમના યુગજાતની સૌમ્યતા સાથે રજુ થાય છે; અને બીજી જાણુથી આથી વિરોધી માર્ક્સનું દ્વંદ્વમક સૌતિકવાદી (Dialectical Materialism) માનસ તેમના યુગજાતની મૂડીવાદી અસ્તવ્યસ્ત બેચેનતાને અનુસરીને અનિર્વાચ પામે છે.

મનુષ્ય સમયમાં સમાજની અંદર વ્યવસ્થા વર્ગભેદ નહોતા. તેથી તેમનો એક મુખ્ય વ્યવસ્થાના કારણે અને અસ્થિતિ સમયે કરીને યોગ્ય વલણ આપવાનો હતો. પરિણામે તેમની સમાજજીવનમાં આશ્ચર્યમય અને વર્ણવ્યવસ્થા મિશ્રણ જોવામાં આવે છે. હજી વર્ગ-વર્ણન યોગ્ય વિચરણ નહોતું. તે સમયે કુલ જિજ્ઞાસુ ધંધાદારી સમુદાયો હતી. આથી કરીને મનુષ્ય ધર્મશાસ્ત્રમાં વર્ગ-વર્ણની અનુસંધાના ઉપર-ભાર મુકાયો છે અને તેની વિશેષતા વ્યવસ્થા કર્તવ્યપ્રસવણ અને મુખ્યત્વે છે.

પરંતુ સમય વહેતાં મનુષ્ય અનેક અનુભવો કરતો કરતો આગળ વધ્યો છે. તેની શુદ્ધશક્તિ, નિરીક્ષણશક્તિ અને વિવેકશક્તિ વિકાસ પામતાં જાય છે. સાથેસાથે વ્યક્તિની સ્વાસ્થ્યવિક વિકૃતિઓને પરિણામે અનિષ્ટ વર્ગો પશુ વધ્યા છે. સોશ, આક્રમણધારક મનોવૃત્તિ અને આધ્યાત્મિક શિયિસતાને લીધે શોષક વર્ગ જોમો થતા પામ્યો. આને તેમાંથી જ મૂલીવાદીઓ, શાહોવાદીઓ અને દાવોદાવો કરનારા જન્મ્યા છે. સમાજની આવી અવસ્થાના મધ્યમાં માકસેનું અવતરણ થયું. મનુષ્ય યુગની અન્તિતે રચાને આધુનિક યુગની વૈજ્ઞાનિક આગેફની મારમણ અને ધર્માલ આભ્યાં છે. આથી વર્ગોની આ અસ્થિતિનો સામનો કરવાનું કાર્ય માકસેને માથે આવી પડ્યું.

અત્યંત યમ અને આંતરિક પ્રેરણાને પરિણામે માકસે વર્ગવિચરણ, દંડાત્મક ભૌતિક-વાદના અને વર્ગોદીન સમાજના સિદ્ધાન્તો અપનાવ્યા. આ રીતે ધંધાદારી સમુદાયોની મનુની સુસંવાદી યોજનાને બદલે આપણને માકસેની વર્ગવિચરણની અને વર્ગોદીન સમાજની નવી વિચારણા સોંપડી.

મનુ એક ધર્મવિધાયક સંત હતા. પરંતુ માકસેની સાથે નક્કર વરણો પડી હતી. આથી માકસે એકમા સિદ્ધાંતવાદી ન રહ્યા, પરંતુ પોતે જનતાની; ખાસ કરીને જ્યજ્ઞની ક્રાંતિકારી કૃષ્ણમાં લાગીદાર જન્મ્યા. માકસેની વિચારણાનાં મૂળ ત્રણ છે: આર્થિક પરિસ્થિતિ, સામાજિક સંબંધો અને ઉપાદાનનાં ભૌતિક સાધનો. મનુની વિચારણાની પાછળ માનવનું નૈતિક અને આધ્યાત્મિક ધડતરનું પ્રેરક બળ હતું. અને કહેવાનો આશય એવો નથી કે આ બંને વિચારસરણીઓ અને પદ્ધતિઓ પરસ્પર વિરોધી છે. કદાચ એ બંને એકબીજાના પૂરક પશુ થઈ શકે. માત્ર સમાજની જિજ્ઞાસુ બિજ બિજ બાજુ તરફ તેમાંનાં દરેકનો વિશેષ એક જણાય છે. માનવસમાજની યજ્ઞી યાવનાઓ માકસેને અને તેના મહાન શિષ્ય હેનિનને અસહ્ય લાગતી. તેથી જ હેનિનને વિશે એકિસમ ગોઠાં આ પ્રમાણે જણાવે છે:

“મારે મને હેનિન સૌથી એક બાજી હતી, કારણકે તેનામાં માનવોનાં દુઃખો પ્રતિ અસમાધિય, અતુષ્ટ વિરોધની શક્તિ હતી. જીવનમાં દુઃખ કે યાતના કાંઈ અનિવાર્ય તત્ત્વે નથી પરંતુ એવી ધૂણા ઉપગમવારી થતી છે કે જેને જનસમાજ દૂર કરી શકે છે અને કરતી જ નોંધે.”

માકસે કાંઈ વર્ગવિચરણ ઉપર મોહિત ન હતો. તેમણે જોયું કે વર્ગવિચરણ એક ઔત્કાસિક થતના છે, જે નિયમિત રીતે અને જે અને જેનું નિરીક્ષણ કરી સ્થાય છે. નવી સુધી-અત્યારની વર્ગવાણી સામાજિક રચના રહેશે ત્યાંમુધી એ પદપર પદ રહેવાની જ. તેમનો ખ્યાલ એક દિશાત્મક ક્રાંતિની અનિવાર્યતા તરફ હતો. સર્વોદયવાદ એ એક નિષ્પાલ્ય અને નૈતિક આદર્શો પ્રેરણેથી બાવના છે. ને કે

બાવના છે; પરંતુ ન્યાસુધી તે મનુષ્યના મૂલ્યક્રિતનો અતિરેક અને માહત્વાદના મૂલ્યક્રિતની ઉપેક્ષા કરે છે. સાંસુધી, કોઈ વાસ્તવિક નિઃકાલ બાવવાનો સંભવ નથી. એટલે જે વાદ આપણને મુક્ત બનાવી શકે તેમાં મનુષ્ય આદર્શવાદનો અને માહત્તના દ્વંદ્વાત્મક ભૌતિકવાદનો સુમેળ સંધાવવો જોઈશે. મધ્યમ માર્ગ એ છે કે મનુષ્ય આશ્રમધર્મની અને માહત્તના વર્ણધર્મની વચ્ચે જોવી એક સંકલ્પના કરવી જે પરિપક્વ રીતે પૂર્ણ માનવ-ધર્મમાં પરિણમે.

ઈશ્વર અને તેમનો કહેવાતો કોમળાઓ પર વારંવાર આરોપણ કરવાની આપણી દૈન્યેક દેવતા દીધે આપણે દર્શન કિલ્લત બની ગયું છે. આ પ્રકારની દેવ-શ્રીકૃષ્ણના શિક્ષણનો ભંગ કરનારી છે. તેઓ ગીતામાં કહે છે :

ન કર્ત્વ્યં ન કર્માણિ કોઠસ્ય સુઘતિઃ પ્રભુઃ ।

ન કર્મફલસંયોગં સ્વભાવસ્તુ પ્રવર્તેતે ॥ ગીતા અ. ૫-૧૪

નાદતો યસ્યચિત્તપાં ન ચૈવ સુહૃત્તં વિદુઃ ।

અપદનેનાશ્ચ જ્ઞાનં તેન શુભન્તિ જન્તાવઃ ॥ ગીતા અ. ૫-૧૫

જો આપણે આપણા નેદાન્તના ગૂઢ શિક્ષણરૂપી ધાર્મિક વારસાને વફાદાર રહેવા પ્રયત્નતા હોઈએ તો પ્રથમ આપણે ઈશ્વરના કહેવાતા સર્વનાત્મક અને કામાદ્યમુક હેતુ વિશેનો મોઢ છોડી દેવો જોઈએ. આ મોઢ અજ્ઞાનથી આવરાયેલો છે. મોઢત્યાગ કર્યા પછી આપણે શ્રીકૃષ્ણનું વાસ્તવિક રહસ્ય સમજી શકીશું કે :

પ્રકૃતેઃ ક્લિપ્તમાળાનિ શુભૈઃ કર્માણિ સર્વતાઃ ।

અલંકારવિમુક્તત્મા કર્તાહમિતિ મન્યતે ॥ ગીતા અ. ૩-૨

તેમજ

હૃન્દિયાગીન્દ્રિયાર્થેષુ વર્તન્તે ॥ ગી. અ. ૫-૧

શુભાઃ શુભેષુ વર્તન્તે ॥ ગીતા અ. ૩-૨૮

આપણા ધર્મની સત્યતાની મદાન ઉજ્જવલ બાવના વિશે સંકલ્પ ધારણ કરવાની કોઈ જરૂર નથી; પરંતુ સામાજિક વિકાસ હેતુમાં પ્રકૃતિને આધારે જાગૃત્વની ગતિ કરી રહ્યો છે અને તેની ઉત્પત્તિ તેમજ ક્રિયાપ્રક્રિયા ભૌતિક પ્રકારનાં છે તે સમજવાની વિશેષ જરૂર છે. આપણી વ્યક્તિગત બાવનાઓથી આ સામાજિક વિકાસના દષ્ટિબિંદુને અલગ રાખવાનું ખાસ જરૂરી છે. વ્યક્તિના સામાજિક ધર્મ વિશે જાગૃત તેમજ વસ્તુગત જાગૃતો પર મનુષ્યે તેમજ વેદાન્તે સમાવેશના કરી છે. ગીતાએ આનો તદ્દન અવહાર અને ઉદાત્ત ઉકેલ આપ્યો છે :

યાયેવ મનસા યુદ્ધયા કેવલેષ્વેન્દ્રિયૈરપિ ।

યોગિનઃ કર્મ સુચન્તિ સંગં ત્વક્ત્વચ્ચમુદયે ॥ ગીતા અ. ૫-૧૧

આ વિચારણામાં સિદ્ધાંત તેમજ આચાર, વ્યક્તિ તેમજ સમાજ, બેઉનો સુમેળ સંધાયો છે. શ્રીકૃષ્ણ વારંવાર આમદુર્લભ જગ્યાએ છે કે વિશ્વનો આ વિચાર પ્રકૃતિમાંથી

હિંદુઓએ મુશોયી માપ છે. પુરુષ અને પ્રકૃતિનો કાર્યપ્રતિકારીયો બ્યવસ્થાના લિંગ લિંગ થરા ઉત્પત્તિ માપ છે. વિશ્વના ગ્રન્થાત્મક પરિવર્તનનું દર્શન ગીતાને મોખરે છે:

કાર્યવિનિર્મળત્વે હેતુઃ પ્રકૃતિદયતે ।

કુર્યઃ કુર્યુઃચાન્તે ભોક્તૃત્વે હેતુદયતે ॥ ગીતા અ. ૧૩-૨૦

આપણી પ્રાચીન પરિભાષામાં રવુ યમેશી આ વિચારણાને માકર્સે આધુનિક વૈજ્ઞાનિક પરિભાષામાં નીચેના સિદ્ધાન્તોમાં દર્શાવી છે:

૧. પ્રકૃતિની ઘટનાનું દ્વંદ્વાત્મક ભૌતિક સ્વરૂપ;

૨. પ્રતિદાસનું ભૌતિક દર્શિર્બિંદુ.

આ રીતે સામાન્યપણે ગીતાના દ્વંદ્વમાં અને માકર્સના દ્વંદ્વાત્મક ભૌતિકવાદમાં કંઈક સમાનતા જણાય છે. અસખત, વેદાંત તેની 'દ્વંદ્વાતીત' ભાવનામાં માકર્સને અનેરી રીતે ટપી જાય છે, પરંતુ અહીં જ ખાસ ધ્યાન રાખવાની આવશ્યકતા છે કે આ દ્વંદ્વાતીતની ભાવના વ્યક્તિ માટે, આધ્યાત્મિક સાધક માટે જ લાગુ પડનારી છે — નહિ કે માનવસમાજ કે જનતા માટે. જનતાને દ્વંદ્વને માર્ગે આગળ વધવાનું છે. માકર્સનો વિરોધવિકાસ ભૌતિકવાદ સમાજ અને રાષ્ટ્રના ઐતિહાસિક વિકાસને અનુસરીને પ્રતિપાદિત કરાણેલો છે. ગીતાની દ્વંદ્વાતીતની ભાવના મનુષ્યની અંગત અને આંતરિક તેમજ વ્યક્તિગત દહીકલ છે. જીવન તથા જીવનદર્શન માટે આપણે આ વિષે સમજવો અને આચરવો તે અત્યંત જરૂરી છે.

આધુનિક સભ્યતાની જૂમિકા પર આપણી રાષ્ટ્રીય તથા સામાજિક બટિલ સમસ્યાઓના નિરાકરણ માટે મનુવાદ અને માકર્સવાદનો સુદૃઢ ધર્માર્થભાવી સમન્વય આવશ્યક છે. રાષ્ટ્રને અને જનસમાજને અને વ્યક્તિને યોગ્ય પથે દોરવા માટે પોતાના સિદ્ધાન્તોમાં અને પ્રયોગોમાં આ સમન્વય મૂર્તિર્મત કરીને અખિલ માનવસમાજનું હિત સાધવાની સ્ત્રેનેરી તક આપણા નેતાઓને લાધી છે અને તે તકનો પૂર્ણ લાભ તેમણે સર્વને આપવો એ મારણ્યકે આખરે :

મદ્યથાવરતિ યેષ્ઠઃ તત્તદેવેતયે જનઃ ।

ત યાગ્યમાર્ગં કુર્યતે હેતુસ્તદુપવર્તતે ॥ ગીતા ૩-૨૧.

યુદ્ધોત્તર સમયના તાત્કાલિક પ્રશ્નો

પ્રોફે. જશવંતરાય જી. અંગારીઆ

આ વિષયક દરમ્યાન યુદ્ધોત્તર પુનર્રચનાની વાતો એટલી બધી થઈ ગઈ છે કે સામાન્ય જન કદાચ એમ જ માને કે લડાઈ પૂરી થતાં કોઈ નવો સુવર્ણયુગ મંડારો અને માનવજાતની આર્થિક વિટંબણાઓને અંત આવશે. ખરું જોતાં, યુદ્ધોત્તર સમયના આર્થિક પ્રશ્નો—તાત્કાલિક તેમજ લાંબા માળાના—મહુ અટપટા છે અને તે સંબંધે શું ખોય હોતું નોંધવું અને એ ખોયને પહોંચી વળવા શા ઉપાયો ચોક્કસ નોંધવું તે વિષે મતભેદને સ્થાન છે. લાંબા માળાનો પ્રશ્ન આર્થિક ઉત્પત્તિ અને વિકાસનો છે, ત્યારે તાત્કાલિક પ્રશ્ન લડાઈ પૂરી થતાં જે નવી આર્થિક પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ છે તેને સત્વર પહોંચી વળવાનો, અર્થતંત્રમાં ચોક્કસ ફેરફાર કરી શાંતિના સમયની જરૂરિયાતો પૂરી પાડવા માટે તેને કામ કરતું કરી દેવાનો છે. આ લેખમાં આપણે આ તાત્કાલિક પ્રશ્નોની જ ચર્ચા કરીશું.

૧

વિમલનો અંત આવવાથી સૌથી મોટા પ્રશ્ન લશ્કરનાં વિસ્ખંભનનો, મુદ્દમયાસને અંગેની ઉત્પાદક પ્રવૃત્તિઓ અને સામગ્રીઓને વિખેરવાનો અને તેમાંથી પરિણમતી બેઠારીનો છે. ૧૯૪૯ પહેલાંનું દિવસુ લશ્કર ૧ લાખ ૮૦ હજારનું હતું તે અત્યારે ૨૦ લાખ પહોંચ્યું છે. નો શાંતિના સમયમાં પણ ૫ લાખ જેટલું લશ્કર રાખવું પડે એમ માનીએ, તો પણ આવતા છ-આઠ મહિનાની અંદર ૧૫ લાખ લશ્કરી સિપાહીઓને રજા મળે અને તેમને માટે કોઈ નવી ઉત્પાદક પ્રવૃત્તિ શોધી ઝડવાની રહે. તે ઉપરાંત, છેલ્લાં પાંચ-૭ વર્ષ દરમ્યાન મધ્યસ્થ તેમ જ પ્રાંતિક સરકારી ખાતાઓમાં પુષ્કળ માણસો રોકાયા છે, સરકાર તરફથી નાનામોટા ઉદ્યોગોને સારા જરૂરમાં કામ મળ્યું છે, ખાનગી ઉદ્યોગોમાં પણ વિકાસ થયો છે અને એકંદરે કામદાર વર્ગ તેમ જ મધ્યમ વર્ગના લોકો ધધો-રોજગાર કે નોકરી મેળવી શક્યા છે એટલું જ નહિ, પણ તેમની કમાણીમાં પણ સારો ઉમેરો થાય છે. લડાઈને માટે ઉત્પાદન બંધ થતાં આવ્યાં બીજાં ક્ષેત્રોમાં પણ કામ ઓછું થઈ ગયું એ દેખીતું છે. અને એમ યાદ તો એકંદરે ૫૦ થી ૬૦ લાખ જેટલા માણસોની બેઠારીનો પ્રશ્ન આપણે ઉઠાવવો રહે. બીજા દેશોમાં પણ લડાઈને અંગેનાં કારોબારથી ક્રાંતિના સમયને અનુકૂળ વેપારઉદ્યોગમાં કામદારોને લઈ લેવાનો પ્રશ્ન ઊભો થયો છે. પણ એ દેશોમાં સામાન્ય રીતે ચાલુ બેઠારી કે અર્ધબેઠારી ઓછી હોય છે એટલે એમને માટે આ મુશ્કેલી આપણા દેશમાં છે એટલી નહિ જણાય. આપણે ત્યાં લશ્કરમાં લેવાયેલા જેટલા ૫ માણસોને પહેલાં કાંઈ કદેવા જેવું કામ ન હતું, એટલે તેમને માટે જૂના ધંધામાં સ્થાન નથી, એમને માટે કશું ન કરવામાં આવે તો મજાખરા ફરી બેતીમાં રોકાય અને ગામડાંમાં જે નજીક કામ મળે તેના પર ગુજરાન ચલાવવાનો પ્રયત્ન કરે. પણ ખરું જોતાં, બેતીમાં પણ તેમની જરૂર નથી, એટલે યુદ્ધોત્તર અવસ્થામાં તેમને માટે નવા

ધંધાઓ શોધી કાઢવાની આવશ્યકતા રહે છે. હિંદના અથવા મોટા પાવાના ઉદ્યોગોમાં આજે માત્ર ૨૦ લાખ કામદારો ગણાય છે એ જ્યાંમાં રાષ્ટ્રીયું તે તરત સમજશે કે જી-આઈ મદિનની અંદર ૫૦ થી ૬૦ લાખ માણસોને આ રીતે રોકી લેવાની શક્તિ આપણા અત્યારના અર્થતંત્રમાં નથી. લડાઈ દરમ્યાન આટલા લોકોને કામ મળે તે શાંતિના સમયમાં કેમ ન મળે એ કાપડો જરા વિચિત્ર તે લાગે નિ, પણ તેની પાછળ ચૂંટણીની વ્યવસ્થા અને નફાનું ધોરણ છે એ વાત બહુલી છે. લડાઈ દરમ્યાન નફોતોટાનો હિસાબ રહેતો નથી, સરકાર જોઈએ ત્યારે નવી મોટો બંધે છે. શાંતિના સમયમાં એમ ન ચાલે. હા, લડાઈનાં વરોમાં જે નીતિ અપભ્રંશ કરી તે સરકાર ચાલુ રાખે તે બેકરીનો પ્રશ્ન થીજો ન થાય; પણ હુકમી એ છે કે એવી નીતિ લાંબો વખત ટકી શકે નહિ, અને ટકે તેટલો વખત પણ તેનાથી બીજું હુકસાન થાય જે પ્રાંતજે સહન કરવું પડે. કાળજી તરીકે, કુલાવો ચાલુ રહે, લાવો વધે, લોકોને તબીબી ભોગવવી પડે, આપણા નિકાસ-વેપાર ઝાંઝા થાય, વગેરે.

લડાઈ પૂરી થતાં, એટલે કે લડાઈને અંગેની પ્રવૃત્તિઓ સમાપ્ત થતાં આ બેકરીના પ્રશ્નનો સામનો કરી શકવા માટે સૌથી પહેલાં તે ચોક્કસ માહિતીની જરૂર છે. લડાઈ દરમ્યાન લશ્કર ઉપરાંત બીજાં શ્રેણીમાં કેટલો વિકાસ થયો, આ ઉદ્યોગો કે શાખાઓ પછી કેટલાનું જાનિ ઉત્પાદન છે અને કેટલા અંધ યોદ્ધા અમવા કરવા પડ્યા, આ કાળજી પહેલાં માણસો પહેલાં શી થયો કરતા હતા, તેમણે લશ્કરમાં કેવી તાલીમ લીધી છે, તેમને કેવા પ્રકારનું કામ પસંદ પડે અને કેવા પ્રકારનું કામ તેમને આપવાથી દેશને લાભ થાય વગેરે હુકમો પર ચોક્કસ માહિતી મેળવી લેવી જોઈએ. સરકાર પૈતા પાસે પણ આવી માહિતી છે કે કેમ તે કાળજી જાણે, પણ પ્રશ્ન પાસે તે તે નથી જ. વળી, ખાનગી ઉદ્યોગોમાં કેટલે અંશે નવા માણસો માટે અવકાશ છે અથવા કરી શકાય તેની પણ તપાસ કરી જોઈએ. સરકાર તે માત્ર લશ્કરમાંથી જૂઠા યુવાનોને બીજાં કાંઈ રોકી શકે તેની ચિંતા કરતી લાગે છે, પણ બેકરીનો પ્રશ્ન આના કરતાં મળે વિશાળ છે અને તેને માટે સમગ્રપણે યોજના ચર્ચા જેમણે રસ્તા બાંધવાની કે નહેરો બાંધવાની વતીમાં કશી દરકત નથી, પણ યુક્તોત્તર બેકરીનો પ્રશ્ન કાંઈ પણ ધંધા કાંઈ પણ જગાએ જોવા કરવાનો નથી. પણ જુદાં જુદાં શ્રેણીમાંથી, જુદો જુદો ખાનગી કામગીરીમાંથી નિરૂપ થતાં લોકોને પોતાની લાપકાત પ્રમાણે અને અમુક અંશે પસંદગી પ્રમાણે કામ મળે તેનો છે. નવા બેકર થયેલા જ્યાંને પાછા ચામડાંઓમાં ચોક્કસ છે, અથવા તેમના માંના કેટલાને સહેલામાં રોકી શકાય? વળી, પ્રાંતિક સરકારોની જે યોજનાઓ છે તેને માટે જે પ્રકારના કારીગરો જોઈએ તે જ પ્રકાર આ બેકરીમાંથી મળી શકશે? નહિ તો, તેમને ફેળવણી આપવા માટે શી યોજનાઓ તૈયાર છે?

ટૂંકમાં, બેકરીને પહોંચી વળવા માટે સ્વચ્છતર અને જીજ્ઞાસુતાથી યોજનાની જરૂર છે. આવો પ્રશ્ન પણ આર્થિક આયોજન માળી લે છે, એવા આયોજનમાં રાજ્યનું ક્ષેત્ર, ખાનગી સાધનનું ક્ષેત્ર, નિયમનો વગેરે પરત્વે ચોક્કસ નિર્ણયો કરવાના રહેશે, અને એવા નિર્ણયો રાષ્ટ્રીય સરકાર જ કરી શકે.

૨

આવો જ બીજા તાત્કાલિક પ્રશ્ન દિંદની ઔદ્યોગિક નીતિનો છે. લક્ષ્યને પરિણામે જૂના ઉદ્યોગોની હાલતની પરિસ્થિતિ શી છે? તેમની મહત્ત્વની જરૂરિયાતો શી છે? ઇંગ્લંડમાં જૂના ઉદ્યોગોનું પુનર્વિધાન કરવાની યોજનાઓ અપાટનથી અગત્યમાં મૂકારી એમ લાગે છે, કારણકે સર રટ્ફર્ડ ક્રિસ વારંવાર કહે છે તેમ, ઇંગ્લંડ ને માલ નિકાસ ન કરે તો તેને માટે જૂમમરો છે. એ બધી નીતિને પરિણામે તેમ જ જર્મની અને જાપાનના પડી ભાંગવાથી દિંદના જૂના ઉદ્યોગો પર શી અસર થઈ છે અને તેના વિશેષ વિકાસ વિષે શા પગલાં લેવાં જોઈએ એ ખાનગી ઉદ્યોગપતિઓએ જ માત્ર નહિ, પણ સરકારે તેમ જ સમસ્ત પ્રજાએ રસ લેવાનો વિષય છે. લક્ષ્ય દરમ્યાન, લોખંડ અને પોલાદના ઉત્પાદનમાં પુષ્કળ વધારો થયો છે, કાપડની મિલોનું ઉત્પાદન પણ નધું છે, મધુ માંચ—જ વર્ષથી નવા સંચાઓ મળતા બધે થયા છે, તેમ બીજી કેટલીક મુશ્કેલીઓને લીધે કેટલાક ઉદ્યોગોની હરીફ-શક્તિમાં ફેરફારો થયા છે. લોખંડ અને પોલાદ કે કાપડના ઉદ્યોગો માટે નજીકના ભવિષ્યમાં મંદીનો ભય નથી, છતાં આ ઉદ્યોગોના વિકાસ સંગીન રીતે થાય એ જરૂરનું છે. ખાસ કરીને, કાપડના ઉદ્યોગમાં મઈ લક્ષ્ય પછીના ઇતિહાસનું પુનરાવર્તન ન થાય એમ ઇચ્છીએ. આ લક્ષ્ય દરમ્યાન કાપડના ઉદ્યોગની 'રાષ્ટ્રીયતા' વિશે લોકોના મોહ ભાગ્યે છે, કારણકે કાપડનું નિપજન કેવળ નિષ્ફળ મથું છે, એ મુદ્દો પણ જૂલાવે જોઈએ નહિ જ.

એટલો જ મહત્ત્વનો પ્રશ્ન નવા ઉદ્યોગોનો છે. વિંચક દરમ્યાન જે ઉદ્યોગો હસ્તીમાં આબ્યા છે તેમાંના કેટલા ટકો શકશે અને કેટલાને ટકાવી રાખવા એ કિતકર છે? આ વિષય પર પણ ચોક્કસ માહિતી મળતી નથી, કારણકે આવા પ્રશ્નો વિશે સરકાર ચિંતા કરી જ નથી. હા, સરકાર તરફથી આવા ઉદ્યોગો માટે અમુક સંજોગોમાં અથવા અમુક શરતે સંરક્ષણ આપવાનું કહેવામાં આવ્યું છે, પણ એ સંરક્ષણની વાત પણ યુદ્ધપ્રયાસને ટકા આપવાના હેતુથી કરવામાં આવેલો. હવે અત્યારે આવા ઉદ્યોગોને કેટલી મદદ મળશે તેની યોજાવટ થઈ નથી. આ સવાલ રાષ્ટ્રીય કિલનો છે અને તે નક્કી કરવા માટે એક કાયમી ટેરિફ બોર્ડની માગણી દિંદી પ્રજા કબારની કરી રહી છે પણ સંરક્ષણ માત્ર એક પ્રશ્ન નથી. ઉદ્યોગોના વિકાસ માટે ચલણનીતિ, નાણાંબંધન, વ્યાપારનીતિ વગેરે દરેક ક્ષેત્રમાં અમુક પ્રકારની યોજના જોઈએ, કે જેથી ધારેલી અપથી ચોક્કસ ક્ષેત્રને પહોંચી શકાય. આવી યોજનામાં દિંદને ખાતે જામે ચણેલી સ્ટર્લિંગ પુરાંત કેટલે અંશે મદદરૂપ થશે એ પણ મહત્ત્વનો સવાલ છે. પણ આ વિષયની વાતોમાં ઇંગ્લંડ અને અમેરિકા સાંકોગાંબ કરે છે અને ઇંગ્લંડનું કરજ—દિંદ તેમ જ બીજા દેશો પાસેનું—કેટલું ઝાણું કરવું એ ચર્ચાનો વિષય મઈ પડ્યો છે. આ બાબતમાં મહાસભાએ સંપૂર્ણ કલ્પ છે કે દિંદનું સ્ટર્લિંગ લેણું બિટને પૂરેપૂરું સુકાવવું જોઈશે જ, પણ બ્રિટિશ છાપાંઓ તો એવો પ્રચાર કરે છે કે દિંદ ગરીબ દેશ છે માટે તેના પ્રયત્ન બિટનનું કરજ બીજા દેશોના પ્રમાણમાં ઝાણું કમી કરી ગરીબ લેણુસરને રાહત આપવી જોઈએ. આ બધું જોતાં, એમ લાગે છે કે સરકારની ઉદ્યોગો પરત્વેની નીતિ કેવળ અચોક્કસ છે, અને

પોતાની જરૂરિયાતો કે માગણી ઈંગ્લેન્ડ કે બીજા દેશો સમક્ષ મૂકવાની તેનામાં શક્તિ જ નથી, તો એ જરૂરિયાતો કે માગણી માટે લકવાની તો ક્યાંથી જ હોય? લક્ષ્ય દરમ્યાન બીજા દેશોની માફક આપણે ત્યાં ઔદ્યોગિક વિકાસ થઈ શક્યો નહિ એ વાત તો હવે જરા ઈર્ષ્ય તો પણ, જે થોડાંધણો વિકાસ થયો તે જળવાઈ રહેશે કે કેમ એટલું તો આપણે જરૂર પૂછવું જોઈએ, કારણકે અમુક હિલોએ લાંબી પાટાં બીજા હિલોએને પણ નુકસાન થઈ એક પ્રકારની સાર્વત્રિક મંદો પ્રસારે એવો પૂરો ભય રહે છે. જે તેમ માય તો એકારીનો પ્રશ્ન વિશેષ ગંભીર થઈ પડે, આયોજનની વાતો લંબાયા જ કરે, અને અમલમાં તો કશું આવી શકે જ નહિ.

૩

આ વિષયની ચર્ચા કરતાં ત્રીજો મહત્ત્વનો મુદ્દો એવો માય છે આર્થિક નિયમનોના બાધિતો. આ વિષે અહીં મતભેદને રચાવ નથી. લક્ષ્ય પૂરી થતાંની સાથે નિયમનોની આવ-સ્થિતાનો અંત આવતો નથી, એટલું જ નહિ પણ લક્ષ્યને પરિણામે પ્રગ્નમાં જે નવી અપેક્ષાઓ જાગી છે તેને પૂરી પાડવા માટે આર્થિક વ્યવસ્થાને નવી દિશામાં વાળવા માટે આર્થિક નિયમનોની જરૂર રહેશે. અત્યારે આર્થિક ક્ષેત્રનો સમસંગ દરેકદરેક વિભાગ ગ્રાજ્યના અંકુશ કે નિયમન નીચે આવ્યો છે. બારો, ઉત્પાદન, વ્યવહારનાં સાધનો, સાધનું વેચાણ, મૂકીનું રેશાયુ, પરદેશ જોડે વેપાર—દરેક પ્રકારની આર્થિક પ્રવૃત્તિ પર સીધી કે આડકતરી રીતે સરકારનો અંકુશ રહ્યો છે. એક બાજુથી અલગીતી અને તાણાગરવાયા દ્વારા અને બીજી બાજુથી આ પ્રકારના ગાઢ પરના અંકુશો દ્વારા સરકારે સુદમયાસ માટે જોઈતાં સાધનો મેળવ્યાં છે. આ અંકુશોનો મુખ્ય ઉદ્દેશ આ પ્રભાણે અમુક માલ કે ઉત્પાદનનાં સાધનોને લક્ષ્ય માટે આવશ્યક કામમાં વાળી લેવાનો છે, પણ સાથેસાથે પ્રગ્નની જરૂરિયાતો પર પણ અતિશય દાવ ન પડે એવના પ્રયત્નો અમુક વર્ષ બીજા વર્ષોની પરવશતાએ લાજ લઈ તેવું શક્ય ન કરે એ ઉદ્દેશ પણ ખ્યાલમાં રાખવાનો હોય છે. લક્ષ્યની જરૂરિયાતો પૂરી થયા છતાં પ્રગ્નની જરૂરિયાતો સંતોષાય એવી ખાતો ન હોય ત્યાં નિયમનો ચાલુ રહેવાં જોઈએ. તે ઉપરાંત, જ્યાં એમ જણાય કે ખાનગી સાહસ નીચે ધારેલો વિકાસ નહિ થાય અથવા બીજા દિશામાં નુકસાન પણ થઈ ત્યાં ત્યાં પણ નિયમનો જોઈએ. બોરાકીનો જ પ્રશ્ન લઈએ. હિંદનાં તેમ જ દુનિયાનાં ગિજ્જાતોનો અભિપ્રાય છે કે આવતાં ચાર-પાંચ વર્ષ બધે જ બોરાકીની તંગી રહેવાની. માટે દરેક દેશ પોતાનું ઉત્પાદન વધારવાની જરૂર છે. હિંદમાં સામાન્ય પ્રજાનું જીવનધોરણ એટલું નીચું છે અને રોષક બોરાકીની એટલી અછત છે કે હવે આ બાબતમાં વિશેષ મુશ્કેલી પ્રગ્ન સહન કરી શકશે નહિ. અંગાળમાં આ વસ્તુ પણ પરિસ્થિતિ છેક સંતોષકારક નથી. આ અર્થુ જોતાં માયજાંબીની ચેતના ચાલુ રહે એ બાબતો જ છે, અને માયજાંબીને માટે એકાંત પાસેનાં વધારેનાં અનાજની ખરીદી સરકારે કરવી જ જોઈએ. આ રીતે અનાજનું ઉત્પાદન, વેચાણ, રેશના ગુદા ગુદા બાગો વગેરે વહેંચણી, બાવો વગેરેનું નિયમન અનિવાર્ય છે. કાપડનાં નિયમનનો પ્રશ્ન પણ તરત તરત એવો જ છે. પણ અનુભવે જણાયું છે કે અત્યારે જે પ્રકારનું નિયમન છે તેથી પ્રગ્નની જરૂરિયાતો પૂરી પડશે નહિ. અનાજને અંગેનાં નિયમનો સમય જતાં સુધરતાં ચર્ચા છે અને

તેની ઉપયોગિતા વધતી રહી છે, ત્યારે કાપડના નિયામકે ઓડે^૩ એક બૂટ પર બીજા કથે^૪ જ ગમ્યા છે અને તેમની આ છેલ્લી 'સુદિલ્લિટી સ્કીમ' પણ નિષ્ફળ ગઈ જણાય છે. કાપડની મિલોએ નફો સારો કર્યો છે, સરકારને નિયમિત આવો પ્રમાણે માલ આપ્યો છે, પણ બહાર જનતાના હિતની કાંઈ એ ચિંતા કરી નથી. લગાઈ પૂરી થતાં બહારનો માલ આવવા માંડશે તેની અસર આપણાં બજારો પર અવશ્ય થશે, પણ એટલેથી વસ્તુશિથિતિ સુધરે એમ નથી. તેથી કાપડનું નિયમન ચાલુ રાખવું પણ તેનાં તંત્રમાં જોડતા ફરફાર કરવા એ જ માર્ગ છે.

ખીન^૧ કેટલાંક નિયમનો, જેવાં કે પરદેશો જોડેના વેપારને અંગેનાં, અથવા મૂડીનાં રોકાણ પરનો અંકુશ વગેરેનો ઉપયોગ પણ દેશના હિતાર્થે આયોજિત અર્થવ્યવસ્થાને યોગ્યતા માટે કરી શકાય. ત્યારે કેટલાંક નિયમનો, દાખલા તરીકે બાંધકામ પરનાં, સત્વર ઉઠાવી લેવાનાં જોઈએ, ખરું જોનાં, લગાઈ દરમ્યાન અમલમાં આવેલાં બધાં નિયમનોની સમમ દૃષ્ટિએ તપાસ ચલાવી જરૂર છે કે જેથી તેમાંનાં કેટલાં જરૂરી છે, કેટલા સમય માટે અને તેમાં કેવા પ્રકારના ફરફારોની જરૂર છે વગેરેનો નિર્ણય થઈ શકે સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ ટૂંકીનું જ છે કે જે નિયમનો રાષ્ટ્રીય હિતની નજરે આવશ્યક ગણાય તે ચાલુ રાખવાં જોઈએ; અનિ-યમિત મૂડી કે સાદસને જમાનો ઢલે ગયો તે ગણે જ. પણ એકઠરે, નિયમનો અપવાદસ્વરૂપે કે આર્થિક વ્યવસ્થાનાં વ્યવસ્થક અંગ તરીકે, તેનો આધાર સરકાર પાતા પર કેટલી જવાબદારી લેવા તૈયાર હો અને પ્રભુ સરકાર પર કેટલો જોગો નાખવા તૈયાર છે તેના પર છે. જો સરકાર પાસે ચોક્કસ નીતિ ન હોય તો અત્યારે જે નિયમનો આનતી ઉલોમ કે સાદસને અંતરાવસ્થા છે તે ઉઠાવી લેવાં જોઈએ. અત્યારની છે તેવી સરકાર નીચે નિય-મનો જોઈનાં જોય તેમ સાડું^૨ એ દલીલ છેકે જોડી નથી. નિયમનોનો પ્રશ્ન છેવટે priorities નો છે, પ્રજાની જરૂરિયાતો તેમજ દેશની શક્યતાઓના વધારે જોઈના મહત્વનો છે, તાત્કાલિક સંજોગો જોતાં પ્રભુ માટે શું અત્યંત જરૂરી છે, શું જોઈતું જરૂરી છે, પ્રભુ શાનો ભોગ આપી શકે અને કેટલે અંશે, વગેરેનો છે. આવી priorities નક્કી કરવાનું કામ પ્રજાના બરા પ્રતિનિધિઓ જ કરી શકે.

૪

આટલા પરથી સમજાશે કે સંક્રાંતિના પ્રશ્નો—problems of transition—પણ ચોક્કસ પ્રકારનું આર્થિક આયોજન માગે લે છે, અને એ આયોજન સર્વાંગીય હોવું જોઈએ. આ અનુસંધાનમાં ઉદ્દેશો, પણ અત્યંત મહત્વનો, મુદ્દો આપણી અસહજનીતિનો છે, અને તે વિષે સવિચરતર ચર્ચામાં જિનઈ સિવાય અહીં એ શબ્દો તો કહેવા જોઈએ, કારણકે અસહજનીતિ એ માત્ર નાણાવ્યવસ્થાનો પ્રશ્ન નથી, પણ સમસ્ત આર્થિક ક્ષેત્રનો પ્રશ્ન. આજના જમાનામાં બધી આર્થિક પ્રવૃત્તિઓનો આધાર અસહજનીતિ, આવેના ફર, વસ્તુની ઉત્પત્તિ ક્રિમલ અને લોકોની કમાણી તથા ખરીદશક્તિ પર છે. એ રીતે યોગ્ય અસહજનીતિ એ આર્થિક પુનર્રચનાનું મુખ્ય સાધન છે. લગાઈ પૂરી થતાં ઢલે મિતરાભાગે માટે જે ખર્ચ દિંદી સરકાર કરતી હતી તે તરતમાં અંધ થશે, એટલે એક બાબતની જાહેર અર્થમાં એટલો મટાડો અનિવાર્ય છે, અને બીજી બાબતની એટલે અંશે અસહજના કુમાવાની જરૂર પણ નહિ રહે. આ રીતે અસહજનું સંશયન ચાલ અને સરકારી ખર્ચ એકાએક જોઈતું થાય તો તેની અસર ભાવો પર અને આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ પર થાય જ. કેટલાકનું એમ માનવું છે કે અત્યા-

રતા સંલેગો ભેટાં સરકારે પોતાનું ખર્ચ ટકાવી રાખવું નોંધ્યે, અથવા સરકાર અને પ્રજા
મળીને એકંદર ખર્ચ ટકાવી રાખવા પગલાં લેતાં નોંધ્યે અને એ રીતે પૂર્ણ ઉદ્યોગી-ગાં
employment-ના ખર્ચને સાધવા પ્રયત્ન કરવો નોંધ્યે. આ વિષય બહુ અટપટેા છે
અને તેની પાછળના સિદ્ધાંત પરત્વે પણ ચર્ચાને સ્થાન છે. છતાં, એટલું કહીએ કે આ
પ્રમાણે એકંદર ખર્ચ-total expenditure-ટકાવી રાખવાથી સંક્રાંતિ-કાળની-transi-
tional stage-બેકારી નાબૂદ કરી શકાય એ માન્યતા બહુભરેલી છે. પહેલી તો મુશ્કેલી
એ છે કે હમણાં હમણાં વાર્ષિક રૂપિયા ૧૨૦૦ કરોડ એટલેા જે ખર્ચ મધ્યસ્થ અને પ્રાંતિક
સરકારો તરફથી થતો હતો તેટલા માટે તો અવકાશ નથી જ, કારણકે કેટલોક ખર્ચ,
ઉપર કહ્યું તેમ, બીજા દેશો માટે હતો, કેટલોક લશ્કરની જરૂરિયાતો ઓછી થતાં ઓછા
થવાનો જ, અને કેટલોક જે લશ્કરને અગિનાં ખર્ચોમાં પર કરવામાં આવ્યો છે તે પ્રજા
પર ભારરૂપ છે માટે તે ઓછા થવો નોંધ્યે. ખર્ચ ટકાવી રાખવાથી ભાવો સારા રહે
અને ખાનગી સાહસને ઉત્તેજન મળે એ વાત ખરી, પણ આપણા દેશની બેકારી પશ્ચિમના
દેશો કરતાં જૂદા પ્રકારની છે, બેકારી અટકાવવાને નામે નાણાંનો વ્યર્થ વ્યય પ્રજા સદન નહિ
કરે. બીજી રીતે કહીએ તો, પોતે ખર્ચ ટકાવી રાખવાનું નહિ પણ ઉદ્યોગોનો વિકાસ
સાધવાનું, ખેતીને રસ્તાસર લાવવાનું અને એકંદરે વાર્ષિક પ્રગતિને અનુકૂળ સંલેગો ઊભા
કરવાનું હોયું નોંધ્યે. તેમ કરતાં ખાનગી મૂડીઘરાએ વિશેષ મૂડી રોકવી પડશે, તેમ રાજ્યના
ખર્ચમાં વધારો થશે, પણ આ વસ્તુસ્થિતિ એકસ નીતિનાં પરિણામરૂપે છે, એ 'ધ્યેય ૧'
પોરણ તરિકે ન સ્વીકારી શકાય. દિંદના ઔદ્યોગિક વિકાસમાં ખરો અંતરાય છે મૂડીની
તંગીનો. એ તંગી માત્ર નાણાંકીય નથી. ચલણનો જરૂરો અને અત્યારના અથવા લગભગ
એવા જ ભાવો ટકાવી રાખવાથી દેશની આખાદી સાધી શકાય એ માન્યતાની પાછળ
સત્યાંશ એટલો જ છે કે લશ્કર દરમ્યાનના નાણાંવિષયક અને બીજા વાર્ષિક અંકુશોના
અનુભવ પરથી આપણે કદી શકીએ કે નાણાંનો અભાવ એ વ્યાપકો કૃતકાળમાં માનતા
હતા તેવડી મોટી મુશ્કેલી નથી, પણ તેથી વિશેષ અનુમાન ભંધિરાની જરૂર જરૂર નથી.
ખાસ કરીને, ચલણનો વધારો એ કોઈ 'ઈલમકી લકડી' છે અને તેની મદદથી ચાલુ વપ-
રાશની તેમ જ ઉત્પાદન માટે આવશ્યક વસ્તુઓ એકા સાથે ખનાવી શકાય અને લોકોને
માત્ર પૂરો વ્યવસાય આપી શકાય એ માન્યતામાં કેવળ ભ્રમ જ છે. એટલે એકંદરે અત્યા-
રના સંલેગોમાં દિંદની ચલણનીતિ એવી હોવી નોંધ્યે કે જેથી લશ્કર દરમ્યાન જે વર્ગોએ
બહુ સદન કર્યું છે તેને સંહત મળે તેમ બીજા જાણીયાં વધારોજગાર ટકાવી રાખવામાં
તે મદદરૂપ થાય. આ રીતે ભેટાં, વસ્તુઓના ભાવ અત્યારે છે તેના કરતાં સારી રીતે ઉત્પા-
દવા નોંધ્યે, પણ તેમ કરતાં ખેતી તેમ જ બીજા વધારોમાં નફો રહે જ નહિ અથવા
તદન ઓછો થઈ જાય તેમ પણ ન બનવું નોંધ્યે. યુગવાતી અસર ઓછી કરવા તેમ જ
આપણા ભાવોના ધોરણને બદલના દેશોનાં ધોરણ સાથે મેળમાં લાવવા માટે અનુક અંશે
ચલણનું સંકોચન અને ભાવોનો ઘટાડો આવશ્યક છે, પણ એ સંકોચનથી અથવા ભાવનું
ઘટાડાથી ઉત્પન્ન થઈ અને બેકારી યાવ તે અનિષ્ટ છે. આ પ્રકારની વિવેકશુદ્ધિથી અસરની
આપણી ચલણનીતિ તેમ જ જનદેરખર્ચની નીતિ ધરાવતી જરૂર છે. ઔદ્યોગિક સત્રોથી
દેરવાઈ જવામાં કોયે લાભ નથી. જગતના બધા દેશોમાં આ ક્ષેત્રમાં અત્યારે અનિશ્ચિતતા છે,
અને આ પ્રશ્ન કેવળ આંતરિક પરિસ્થિતિની નજરે નહિ પણ આંતરરાષ્ટ્રીય

બનેતા કયાસ કાઢી વિચારવાનો છે. અત્યાર સુધી આંતરરાષ્ટ્રીય પરિપક્વતા દિવંદુર
સ્થાન ગૌણ રહ્યું છે અને રત્નિંગ પુરાત જોયો બાબતમાં દિવંદો અવાજ કાઢીએ
સાબળો નથી. વળી આપણું ચલણધોરણ રત્નિંગ નોડે સંકળાયેલું છે એટલું જ
નહિ પણ દુઝિયામણનો દર પણ ૧૮ પેન્સ તરીકે ચાલતો આવેલો છે. આ
દર ટકાવી રાખવો કે કેમ અને કુમાવાને પરિણામે ઓછી મરેલી રૂપિયાની આંતરિક કિંમત
જોતાં તેમ જ કુમાવાનું ઓછુંવત્ત પ્રમાણ બીજા દેશોનું પણ પ્લાનમાં લેતાં, એ દરમાં શો
ફેર કરવો એ ઝીણી તપાસનો વિષય છે. પણ અહીં એટલું સ્પષ્ટ કરવું જોઈએ કે સુત-
કાળની પ્રથાને નામે અથવા આંતરરાષ્ટ્રીય કચારોને બદલે દિંદી સરકારે ચલણની બાબ-
તમાં એવી જવાબદારી કે બંધન ન જ સ્વીકારવા જોઈએ કે જેથી દિંદની સ્વાયત્તાને અને
આર્થિક વિકાસની યોજનાને કશો બાધ આવે. આ ધોરણ નકારાત્મક લાગે છે, પણ આ
પણ આ વિષયનો સહેજ પણ અભ્યાસી તરત સમજી શકશે કે આ પ્રમાણે અમુક પ્રકારની
નીતિ નાકબૂલ કર્યા પછી જ નવી નીતિ મદ્ય કરવા માટે ગામં પ્રુદ્ધો મઈ શકે એમ છે.
એ નવી નીતિ ધરી કાઢવાનું કામ નિષ્ણાતોનું છે પણ તેને માટે પ્રજાનાં પીઠગણવાળી
સરકારની પણ આવશ્યકતા છે.

વૈભવનો ઉન્માદ

શિવસાલ જૈસલપુર

પહાડના ઉત્તર આશરુંગતા
શુભે મળ્યો જન્મ, સ્વપોષણાર્થે
નિતાન્ત જોતાં મળી નિર્જરો ગયાં,
ને જાતકુંજો મળી રક્ષણાર્થે.
પોષાર્થ પામ્યાં અતિ તુંગ કાય,
ઓપાસ ફેલી સુવિથાળ ડાળ,
શિરે મૂક્યા છત્ર સુરમ્ય પર્ણનાં,
મહેલી રહ્યા સૌરભ ચુંજ પુષ્પના.
વીંટાઈ વેલી કંઈ પ્રેમચેલી,
ઓદિશધી પંખીમણો. ય આવી
રહ્યા ઘટામાં મધુ ગાન રેલી;
ઘટે ઘસે ને વળી કાય ટેસરી.

ગિરિનાં વૃક્ષો આ અદળક મળી વૈભવ જતાં
રહ્યા વાયુલેહેરે અતીવ મૂકી, શા મત્ત જનિયાં,
પરંતુ એથી તો નિઝનિજ થયું ઘર્ષણ મહા,
હાવાગિત જાગ્યો ને બરખી લીધો સોને પલકમાં.

નૂતન વર્ષાલિનંદન

આજીત બીલ્ડ

સમદાવાદ

“નયઃ સ્પર્શાન્માનઃ—માદારઃ સ્પર્શઃ પ્રગ્લભ્યમિતિ ॥” ચરક સુ. ૧૧-૧૫

આધાર, નિદ્રા અને સ્વપ્નચર્યા—આ ત્રણ જીવનના ત્રણ ઉપસ્તંભો છે. મુખ્ય યાંત્રિકાની આશ્રુગાત્રી ધરના નિશ્ચય માટે ટેકારૂં થએલા હોય તે ઉપસ્તંભ કહેવાય છે. ખરા યાંત્રિકા-ભૂગ રત્નભો તો યાત્રા પિત્ત અને કફ છે. “ક્ષતપિત્તકૈન્દ્રિયમ એવ વેદહંમવદ્વૈતવઃ । તૈઃ એવ અભ્યાસન્મૈઃ લઘોમધ્યોર્ધ્વસન્નિવિષ્ટૈઃ શરીરમિદં ઘર્ષતે આભારમેવ સ્પૃગ્ગમિતિસુમિઃ કલ્પ્ય કિસ્મયુગ્મહુઃ એકે ॥” સુશ્રુત સુ. સ્થા. ૨૧-૩

શરીરની ઉત્પત્તિનું કારણ તો વાત પિત્ત અને કફ જ છે. આ ત્રણ અભ્યાસ સ્થિતિમાં, શરીરમાં નીચે (વાયુ), વચમાં (પિત્ત) અને ઉપર (કફ) ચ્યાક્રમ સન્નિવિષ્ટ થએલા હોય તો તે યજ્ઞ શરીરનું કારણ થાય છે—જેમ કાર્મ પશુ યાંત્રિકાથી મશાનનું કારણ થાય છે. એ જ પ્રમાણે, કેટલાક આચાર્યો આ શરીરને ત્રિયૂથ-ત્રણ યાંત્રિકાવાળા મશાનની ઉપમા આપે છે.

અધોત્વ, વાત પિત્ત અને કફ—આ ત્રણ શરીરના ભૂગ રત્નભો છે ત્યારે આધાર, સ્વપ્ન અને સ્વપ્નચર્યા—આ ત્રણ ઉપસ્તંભો છે. ભૂગ રત્નભોનાં જીવનને આ ઉપસ્તંભો ભૂગ સ્પર્શ ટેકા આપે છે. આ અને જાતના સ્તંભોના સહકાર ઉપર જ ટેકરૂં છંદાંરતનો આધાર અવલંબેલો છે.

આધાર

“પ્રાણિની મુલમાદારો ચતુર્ભુજાશ્ચ વઃ; ય પદ્મ રવેણુ આવત્તઃ ॥ સુશ્રુત સુ. ૧-૨૯.

પ્રાણિઓની ઉત્પત્તિ તથા યજ્ઞ, વર્ણ અને યોગ—આ ચારનું પ્રમાણ કારણ આધાર-જી છે. આ આધાર જ રસોના આધારે રહેલ છે.

પ્રાણિઓની ઉત્પત્તિનું કારણ માતાપિતાનાં શોણિત અને શુક્ર છે. પરંતુ આ શોણિત-શુક્રની ઉત્પત્તિનો આધાર અજ છે. મુક્રશોણિતસંયોગ પછી મર્શની વૃદ્ધિ પણ માતાના આધારરસથી જ થયા કરે છે.

“કેદો દિ આદ્યરક્તમ્ભવઃ (ચરક સુ. ૨૦) આપણો દેહ એ આધારમાંથી જ જન્મેલો છે.

તૈત્તિરીય ઉપનિષદમાં અત્તની યોગ્ય સ્તુતિ કરતામાં આવી છે:

“અન્નં પ્રયોતિ જ્ઞાતાત્ । અન્નાહ ક્વિ એવ સજ્ઞ હમાનિ મૃત્વાનિ જાયન્તે । અન્નેન જાત્તનિ જીવન્તિ । અન્નં પ્રયન્તિ અભિનિદ્રાવિ, ॥” અનુવાક ૨ : ૧૯-૨૦

“અન્નં ન નિગ્યાત્ । તસ્યદ્યતમ્ । પ્રાણે વા અન્નમ્ । શરીરમ્ અન્નાદમ્ । પ્રાણે શરીરં પ્રતિષ્ઠિ-તમ્ । શરીરે પ્રાણઃ પ્રતિષ્ઠિતઃ ॥” સુક્તમ અનુવાદ.

૧ વસાદુષ્ઠો દ્યાદ્યારમત્ ॥ ચરક વિ. ૮ । ૧૨૦ ખલ અને આશ્રુપ—આધાર ઉપર જ નિર્ભર છે.

“ જન્માત્ મૃતાનિ જાયન્તે । જાતાનિ જન્મેન વર્ધન્તે । જન્મં મૃતાનાં જ્યેષ્ઠમ્ । ” અહ્યા-
નંદવંશી.

અન્ન એ જ સાક્ષાત્ ઘણ છે. ભૂતમાનન, ઉત્પત્તિ અનપ્રાપ્તી થએલી છે. જન્મ્યા
પછી પણ અન્નથી જ પ્રાણીઓની વૃદ્ધિ થાય છે. અન્ન એ જ પ્રાણ છે. પ્રાણમાં જ
શરીરની પ્રતિષ્ઠા છે અને શરીરમાં પ્રાણની પ્રતિષ્ઠા છે. માટે અન્નની કદી નિંદા ન
કરો. અન્ન એ મહામત છે.

આથી જ અન્નની અનેક સુંદર સ્તુતિઓ વેદોમાં પણ આવ્યાં આવેલી છે.
“ સર્વં જિગ્મતુ મેષજમ્ (પુષ્પસૂક્ત) અમાર્શ અન્નાજ હમઘાઅધ વધો.

“ માધ્વીર્નઃ સન્નુ ઓપધીઃ ” ઋગ્વેદ. ઔષધિ એટલે અન્ન. અમારું અન્ન રસભય યાઓ.

“ જાતિરોપધયઃ જાતિર્વનસ્પતયઃ ॥ યજુર્વેદ. અમારી ઔષધિઓ અને વનસ્પતિઓ
નિરાપદ હો !

યો દેવોડમ્બૈઃ યોડાસુ યો વિષ્ણુઃ શુભનમ્ભવિવેરા ।

ય ઔષધીષુ યો વનસ્પતિષુ તસ્મે દેવાય મમોનમઃ ॥ કૃષ્ણં યજુર્વેદ' ॥

જે દેવ અગ્નિમાં છે, પાંચીમાં છે, જે આપણી પૃથ્વીના પ્રદેશમાં પણ પ્રવેશીયો છે;
જે ઔષધિઓમાં છે, વનસ્પતિઓમાં છે—તે દેવને અમારા ઠાઠિયા નમસ્કાર હો.

આપણા સુવાન કવિ ઉમાશંકર ભોષીએ ‘ અન્નઘણ ’ ઉપર ઘણું સુંદર કાવ્ય
લખ્યું છે, એમાં

નમું નમું આદિમ અન્નઘણને
જેને લીધે આ નમવાની સહિત,
જેને પ્રતાપે સહુ છવ કેરી
બીટિક શી પ્રાણીઓ પીકી, હસી
તે બંધત થૈ રૂપસભય પામતી;
તે આશરો એક જ ભતમાનનો
અન્નત્વ જે સ્થિતદેહુ રાવ;
જેને બળે પ્રાણીની પ્રણયારણ્ય
સર્વોપધિ જે પુષિવીપ્રધોતી.

પૃથ્વીનાં પ્રાણીઓ માત્ર અન્ન વિચરિ અન્ન જ
અન્નથી સુષ્ટિનો તંત્ર અન્નથી નેત્ર ચલુ જ.
તે કે છવે છવલા અન્નપોષ્યા
તે કે જન્મે સૂર્વે તે અન્નભયો,
અન્ને અન્ને પ્રાણ કેરી પ્રતિષ્ઠા
મહાર્ધ એ દૈવ ભૂતમાનનું.

✱

અન્ને નર વીર્જવતી, અન્ને સારી વનસ્પતી,
અન્ને પ્રજનનેશ્વર ને વરદા સિદ્ધિ અન્નથી.
સદા પર્તા જન્મત્ કેરા નમું એ અન્નઘણને.

દ્રવ્યભાગ્યન્યરસાસ્પદો વિધિવિહિતમન્નપાનં પ્રાણિનાં પ્રાણિ-વંશકાનાં પ્રાપ્તમાવશ્યતે કુશલાઃ,
તદિન્ધના ક્ષાન્તરન્નેઃ સિધિઃ તત્ત્વચતુર્ભુજતિ, તત્ત્વચરિત્રાશુભ્યુદય, મલકર્ણોન્નિશ્ચયપ્રસાદકરં ચલોકમુપ-
સેન્ધ્યમાનં, વિપરીતસાહિત્ય સંપદતે ॥”

ચરક. સ્. ૨૭-૩

આહારરહસ્ય પ્રાણુનારા વિદ્વાનો-ઈષ્ટવર્ણ, મનુષ્ય, રસ-અને સ્પર્શવાળા અન્નપાનને
પ્રાણિમાત્રના પ્રાણુ તરીકે ઓળખાવે છે. અંતરગ્નિની સ્થિતિ આ આહારરૂપી હૃદયનો
ઉપર જ નિર્ભર છે. પ્રાણુનો આધાર અંતરગ્નિ છે અર્થાત્ પ્રાણુનો આધાર અન્નરૂપી
હૃદયનો ઉપર જ છે. ચોખ્ખો જ કુર્મુ છે કે બગ, આરોગ્ય, આયુષ્ય અને પ્રાણુ-
આ બધાં અંતરગ્નિ ઉપર જ નિર્ભર છે. માનસિક બલ-મનોમુક્ત-પણુ અત્ત ઉપર જ
નિર્ભર છે. રસરક્તાદિ ધાતુઓનો સંઘાત બલ, વર્ણ અને ઇન્દ્રિયોનો પ્રસાદ—આ બધાંનો
આધાર ચોખ્ખો રીતે સેવન કરતા અન્ન ઉપર જ છે. અવિધિસર સેવેલું અન્ન આથી
વિપરીત પરિણામો લાવે છે.

“અરક્ષાદિતા મર્મા અત્રમાહારમ્ દર્શયતા ધણા મુંદર મ્લોકાઃ અહીંતહીં વેરામલ્લા
જાણાય છે :

પ્રાણાઃ પ્રાણમૂલમન્નમન્નં લોકોઽભિજાવતિ

વર્ણઃ પ્રસાદઃ સૌભ્યર્વં જીવિતં પ્રતિભા મુલમ્ ॥ ૩૪૧

હુષ્ટિઃ પુષ્ટિર્વર્લં મેધા સર્વમન્ને પ્રતિષ્ઠિતમ્

લૌકિકં કર્મ વદ્વૃત્તીં સ્વર્ગતીં યત્ન વૈદિકમ્ ॥ ૩૫૦

.....તત્ત્વચરિત્રાશુભ્યુદયમ્ ॥

(ચરક સ્. ૧૭)

જાડ પ્રાણિમાત્રના પ્રાણુ અત્ત ઉપર નિર્ભર છે. પ્રત્યેક પ્રાણુ, અત્તની પ્રાણના કરે
છે. શરીરનો વર્ણ, મનનો ઉત્થાસ, મુંદર રસ, જીવન, પ્રતિભા (પ્રેમા), મુખ, હૃદિ, પુષ્ટિ,
બલ, મેધા—આ બધાં અન્ન ઉપર જ નિર્ભર છે. આલોક અને પરલોકનો આધાર,
વર્તમાન જીવનમાં કરતાં જેની વગેરે કરો, સ્વર્ગમન માટે આવશ્યક યત્નપ્રયાસ, મેધા—
આ બધાંનો આધાર અન્ન ઉપર છે.

હું ધારું છું અત્તની આટલી ઉચ્ચ પ્રતિભા જગતના અન્ય સાહિત્યમાં નહિ જ
કરાયેલી હોય. આધુનિક આહારશાસ્ત્રનો વિશાસ છેલ્લાં ૩૫-૪૦ વર્ષોનો-કહી શકાય એમ

• આયુર્વેદો વલં સ્વાસ્થ્યં હસાદ્યોપચયૌ પ્રમા ૧

જોજસ્તેજોઝનયઃ પ્રાણાધોત્તર દેહમિન્દેહુકાઃ ॥ ચરક નિ. ૧૫-૩.

આયુષ્ય, વર્ણ, બલ, સ્વાસ્થ્ય, વૃત્તાઈ, ઉપચય, પ્રેમા, જ્ઞાન, તેજ, પ્રાણુ—આ બધું દેહાન્નિ
ઉપર નિર્ભર છે.

યદન્નં દેહપાત્તોમી મલકર્ણોદિપોત્સમ્ ૧

તત્રગ્નિઃ દેહુઃ શાદ્વાગ્નિ ધપ્તિમાદ્રસાદયઃ ॥

ચરક નિ. ૧૫-૫*

છે. હમણે વર્ષ અગાઉ અમની આટલી સર્વચાહી સમીક્ષા કરનાર આપણા ઋષિમુનિઓની આર્ષદંષ્ટિનો આથી આપણને સરસ પરિચય મળે છે. ઉપનિષદોની વાણીનો જ આ વિસ્તાર મને તો લાગે છે.

ન રાગત્ નાપ્યવિજ્ઞાતત્ આદ્યસત્પગોજયેત્ ।

પરીક્ષ્ય હિતમશ્નીચાત્ દેહો હ્યાદ્યસંભવઃ ॥

ચરક સુ. ૨૮-૮૧

આદ્યસત્ અનોખું વિજ્ઞાન છે. શરીર માટે કયો આદ્ય હિતકર છે અને કયો અહિતકર છે એ પ્રત્યેક વ્યક્તિએ જાણવું જરૂરી છે. આદ્ય કેવળ જિહ્વાની લોહુપતાથી ન લેવો જોઈએ. અહિત જાણવા છતાં, છતાંને પણ યદિને મૂર્ખ લોકો જ આદ્ય લે છે. અહિત છે કે હિતકર છે એ જ્ઞાન સિવાય આદ્યની યોજના ન જ થતી પડે. આદ્ય હિતકર છે કે અહિતકર—એનો જરામર નિર્ણય કર્યા બાદ જ તેનું સેવન કરવું જોઈએ. આપણો દેહઆદ્યારથી રોષાયેલો છે અને સર્ગાયેલો છે. માટે આદ્યની શુદ્ધિ ઉપર ખાસ ધ્યાન દેવું જરૂરી છે. આજે આપણે રાગપણ યદિને મળે તે ખાઈને આનંદ માનીએ છીએ અને એનાં પરિપુષ્કો પણ ભોગવી રહ્યા છીએ.^૧

મદયિ ચરકે આ વિષે અતિશય સુંદર, માર્મિક વિવેચન કહ્યું છે :

“સદ્સદ્વિવેકશુદ્ધિસંપન્ન મનુષ્યો—પરીક્ષકો—જરામર વિચાર કરીને કેવળ હિત હોય તેની જ કામના કરે છે; જે અપરીક્ષકો છે—લૌકિકો છે તેઓ તો રન્નેયુષ્ણ અને મોહને વશ યદિને કેવળ જિવને જ પસંદ કરે છે. જ્ઞાન, શુદ્ધિ, સ્મૃતિ, વાક્ય, વૃત્તિ, હિતત્વ સેવન, વાગ્વિશુદ્ધિ, શમ, ધૈર્ય—આ બધાં પરીક્ષકોને જ વરે છે; મોહરજઃમિત લૌકિકોને નથી વરતા. સકલ શારીર અને માનસ રોગો રન્નેમોહાદ્યતાત્મા લૌકિકોને જ લાગુ પડે છે. રન્નેયુષ્ણ અને મોહ અર્થાત્ તમેયુષ્ણ—એ જે જ સકલ શારીર માનસ રોગોના જનક છે. સત્ત્વયુષ્ણ અને આરોગ્ય સાથે જ હોય છે. ઉપનિષદોમાં એથ અને પ્રેથ છે તેને જ ચરકે હિત અને પ્રિય દ્વારા ભક્ત કહ્યું છે. પરીક્ષકો અને લૌકિકો—આવા મનુષ્યોના જે મહાવર્ગો ચરકે પાડ્યા છે. પરીક્ષકો એટલે સત્ત્વયુષ્ણસંપન્ન, સદ્સદ્વિવેકશુદ્ધિવાળા, ધીવૃત્તિ શુદ્ધિ—સંપન્ન, ધૈર્યવાન, શમપરાયણ મનુષ્યો. લૌકિકો એટલે રન્નેયુષ્ણ અને તમેયુષ્ણયુક્ત પૃથક્જનો. ચરકે આથી જ સકલ રોગમાનત્વ કારણ પ્રચાપરાધને માનેલું છે. પ્રચાપરાધ એ ખરી રીતે રજ્જ્વરતમોશિશૂન શુદ્ધિનો અપરાધ છે. અને રન્નેમોહાદ્યતાત્માઓ જ પ્રચાપરાધ કરે છે અને શારીરમાનસ રોગોને નોતરે છે.

આ એક સ્તોત્રમાં આદ્યસત્ મહાત્મ્ય તેમજ છવન એ કેવળ ખાવા પીવા માટે જ નથી પણ કાર્મ ઉચ્ચ ધ્યેય માટે પરમાત્માએ આપણને આપેલું છે એટલે સત્ત્વસંશુદ્ધિ અને સત્ત્વયુષ્ણાતિરેકત્વ મહત્ત્વ ધરાવેલું છે :

હિતમેવાનુકલ્યન્તે પ્રપરીક્ષ્ય પરીક્ષકઃ ।

રજોમોહાદ્યતાત્માનઃ પ્રિયમેવ તુ લૌકિકઃ ॥

ચરક સુ. ૨૮-૩૫

કેવલ આહારમાં જ દિવાદિતો વિચાર કરવો એમ નહિ, પણ વિહારમાં—પ્રત્યેક કાર્યમાં દિવાદિતો વિચાર આવશ્યક છે. આરોગ્ય, આયુષ્ય, બુદ્ધિ, શ્રી, મેધા, કૌતિ, વાનિવશુદ્ધિ—જોરેનો આધાર સર્વગુણ ઉપર જ અવલમ્બેલો છે અને શુદ્ધ હિત અને પરીલા-પૂર્વક લીધેલો આહાર આ બધાંનો જનક છે એમ કહેવાનો ઉપર્યુક્ત સ્લોકનો સાબ છે. અને ચરકે આ વાત અન્યથા (સુત્રચાત. અ. ૭ સ્લોક. ૬૦) કહેલી છે:

આહારાચારોષ્ટાનુ સુકાર્મી પ્રેત્ય ચેદ જ ।

પરં પ્રવ્રત્નમાતિષ્ટેત્તુ હિદિમાન દિવશેષમે ॥

સુખની ઇચ્છા રાખનાર બુદ્ધિમાન મનુષ્યોએ આલોક અને પરલોકમાં આહાર, આચાર અને ઔષ્ઠા—ગુણમાં દિવસેવન માટે જ પરમ પ્રવ્રત્નતાન રહેવું જોઈએ.

આજકાલ આહારશાસ્ત્રમાં ‘ ફેડેરાઈઝ ’ અને ખાદ્યબોના પૃથક્કરણ ઉપર ખૂબ જ લખાય છે અને આ પૃથક્કરણપ્રિય ગુણને અનુરૂપ જ છે. પરંતુ આપણા માન્યતાએ આહારનો સમગ્રદષ્ટિએ વિચાર કરવો છે. આહારમાં મુખ્ય વાત તૃપ્તિ—satisfaction—છે. જે અન્ન ખાઈએ તેથી આપણને સંતોષ—તૃપ્તિ થતી જોઈએ. સત્તિઃ ભાહ્યગુણાનામ્ (ચરક સ્. ૧૫). આહારના વિવિધ ગુણોમાં તૃપ્તિ વિશિષ્ટચાત્ત્વ જોગવે છે. આયુર્નિકા પણ કહે આ વાત સમજતા થયા છે. હમિન્સન અને મોટરામ પોતાના સરસ પુસ્તક *Food and the Principles of Dietetics* માં આ વાત ઉપર ઠીક ઠીક બાર મુક્યો છે. “ Another physiologios—psychological quality in which foods differ, is their satisfying power or Satiety value.” પૃ. ૧૦. રાસાયણિક, ભૌતિક, કોષ્ટિક અને આર્થિક—આ ચાર દષ્ટિ સાથે જ તૃપ્તિ ગુણનો વિચાર કરવો આવશ્યક છે. રાસાયણિક રીતે ખોરાક સંપૂર્ણ હોય પણ તે ખાવાથી સંતોષ—તૃપ્તિ ન થતી હોય તો એટલે બીજી આહારફલસાઈટવ હોવું રહે. આવી જ રીતે બીજા ગુણો સાથે તૃપ્તિનો વિચાર આવશ્યક છે. સુમધુર વાનીએ ખાવાથી જે તૃપ્તિ થાય છે તે જ તૃપ્તિ આહારસેવન પછી થવી જોઈએ. આ તૃપ્તિનો વિચાર કરતી વખતે આહારનું રસાયણશાસ્ત્ર, આર્થિક દષ્ટિ, અભિરોષણ, સુખામત વગેરેનો વિચાર પણ આવશ્યક છે.

માત્રાહી રચાત્ । ભાહ્યભાત્રા પુનઃ અગ્નિવલપેક્ષિણી ॥

ચરક સ્. ૫ (માધા બ્રહ્મવિગરિનામ્—ચ. દ.)

પ્રત્યેક મનુષ્યે માત્રાસર ખાવું જોઈએ: પ્રત્યેક મનુષ્ય માટે આહારની માત્રા પોતાની જઠરાગ્નિના બલની અપેક્ષા રાખે છે. જેમ જઠરાગ્નિ સૌની એકસરખી નથી હોતી, તેમ અન્યની માત્રા પણ સૌ માટે એકસરખી નથી હોતી. વળી અગ્નિબલની માત્રા પણ સર્વકાલ માટે સરખી નથી હોતી. મનુઅનુસાર તેમજ વયવેદાનુસાર અગ્નિબળ પણ વિભિન્ન હોય છે. હેમંત ઋતુમાં (શિયાળામાં) અને ગ્રીષ્મઋતુમાં જઠરાગ્નિનું બલ સારું હોય છે ત્યારે વર્ષામાં (ચોમાસામાં) અને વૃદ્ધાવસ્થામાં જઠરાગ્નિનું બલ મંદ હોય છે. આથી ચરકે એક સામાન્ય વ્યાખ્યા ‘ માત્રા પ્રમાણ ’ની નીચે મુજબ આપેલી છે:

૧. “ વ્યથાતલ્યં ચેષ્ટામ્યવદતે ” ઉચ્ચાનામ્ (ચરક સ્. ૨૫)

૨ આ વિદ્વાન લેખકોએ માંસ, દૂધ, માખણ, ઘી, બટાટા, ઊંઠાં, રમેલ, મચ્છી, પહાખસા રમેલ-પુલક, ખાદ્યપદાર્થો અને સાકર—આમાં તૃપ્તિબળ સચિત થતી સારી (high satiety value) છે ત્યારે સ્તેનમખી, શેક, ખિસ્કિય, ફળ, આલસકીચ્ચ, લોહાં સાક્રવાચ,—આમાં તૃપ્તિબળ નથી, એમ જણાવેલું છે. પૃ. ૧૦

માધ્યસ્થાનમશિતમગ્નુદાહ્ય પ્રકૃતિ ક્ષણકાલં ચર્ચા મ્લ્લતિ. તાવદસ્ય માત્રાપ્રમાણં વેદિતન્યં મન્વતિ ॥ ચરક ચ ૫-૪

પ્રકૃતિ (વાત પિત્ત કફ વગેરેની તેમજ રસાદિધાતુઓની સામ્યપરચા) માં જરા પણ વિકાર, નિપજાવ્યા સિવાય આધેક્ષુ અત્ત ચયાસમયમાં સારી રીતે પચી નાથ તેટલી તેને માટે આહારમાત્રા અથવા માત્રાનું પ્રમાણ જાણવું. માત્રાસર આધેક્ષુ ક્યારે જાણવું એ પણ 'ચરકસંહિતા' માં જણાવેલું છે. જુઓ:

૧ આધા પછી પેટમાં જરાપણ જાર ન જણાવો જોઈએ. પેટ ટસ-ટસ થાય તે અતિમાત્રા કહેવાય.

૨ હાથનો અપરોધ થાય એટલું ન ખાવું જોઈએ. અર્થાત્ પેટમાં ખૂબ વજન ચવાથી તેને લીધે વચલો પડેો જિએકાય અને તેના લીધે હૃદય ઉપર દબાણ આવે-એવું ન થવું જોઈએ.

૩ ખાને પડખા ઉપર જરા પણ અસર ન જણાવી જોઈએ.

૪ પેટ જરા પણ જાર ન લાગવું જોઈએ.

૫ પ્રત્યેક ધ્વનિપ્રસવ રહેતી જોઈએ.

૬ ખૂબ અને તરસ-ખાનેની યાંતિ થવી જોઈએ.

૭ ફરતાં ફરતાં, ખેસતાં, ચૂર્ક રહેતાં, આલતાં, આસોમધ્યાસ લેતાં મૂકતાં, હસતાં,

ખોસતાં—જરા પણ કંઈ ન જણાવું જોઈએ.

૮ સવાર સાંજ બે ટંક સુષેથી અન્ન પચી જઈ ખૂબ લાગે.

૯ ખૂબ વર્ષ અને ઉપચય થાય.

—આ બધાં માત્રાસર આહારનાં લક્ષણો છે. (વિમાન ૨-૬)

પરંતુ કેવલ માત્રા-માફકસર ખાવાથી જ આહાર-ફલ સૌજીવ પ્રાપ્ત થવું નથી. "મ

ફેવલં માત્રા—વત્સાદેવાદારસ્ય ક્ષરતમાહરકલતૈષ્ટવમગાનુવશાયે, પ્રજ્વલાદીનામપ્ચનામાહારવિધિ વિશેષાવલનાનાં પ્રવિમલકલકલવાત્ ॥ ચરક વિ. ૨

આહારફલ સૌજીવ કેવળ આહારની માત્રા પર જ અવશ્યજવું નથી, પરંતુ અષ્ટવિધ આહારવિધિ-વિશેષ ઉપર અવશ્યજો છે. અષ્ટવિધ આહારવિધિવિશેષઆપતનો નીચે મુજબ છે:

(૧) પ્રકૃતિ (૨) કરણ (૩) સંયોગ (૪) રાગિ (૫) દેસ (૬) કાલ (૭) ઉપયોગ

સંસ્થા અને (૮) ઉપયોક્તા.

૧ પ્રકૃતિ—પ્રકૃતિ એટલે સ્વભાવ. કેટલાક દ્રવ્યો સ્વભાવથી જ લઘુ-હઠાકાં હોય છે. ત્યારે કેટલાક સ્વભાવથી જ ગુરુ-ભારે હોય છે. મગ સ્વભાવથી જ લઘુ ત્યારે અઢ સ્વ-ભાવથી જ ગુરુ છે. મૂંગાં માંસ સ્વભાવથી જ લઘુ ત્યારે કુકરનું સ્વભાવથી જ ભારે છે. આ દૃષ્ટિએ આયુર્વેદમાં દ્વિતતમ (અત્યંત દ્વિતકર) અને અદ્વિતતમ (અત્યંત અદ્વિતકર) દ્રવ્યોની યાદીઓ પણ આપવામાં આવેલી છે. લંબાજીભંયને લઈને તે અહીં આપવામાં નથી આવી.

૨ કરણ—સ્વાભાવિક દ્રવ્યોનો અભિસંસ્કાર એનું નામ કરણ. સંસ્કાર એટલે ગુણાન્તરાધાન. એક ગુણનું બીજા ગુણમાં રૂપાન્તર એનું નામ સંસ્કાર. એખા સ્વભાવથી ગુરુ હોવા છતાંય જલ, અગ્નિના સંનિકર્ષથી, ધાવાથી, ખોસાવવાથી તે હલકા થઈ શકાય છે. રક્તસાધિ સ્વાભાવે લઘુ હોવા છતાંય અગ્નિજલસંયોગથી તે વિશેષ લઘુ બને છે. હાં

ખાવાથી સોજ વધે છે પરંતુ તે જ છીને સારી રીતે રવૈયા વડે વસોવવાથી અને જલ્દી સંયોગથી તે સોજમાં પણ આથી ઘટાય છે—સોજને મટાડી શકે છે.

નવાં ધાન્ય ખાવામાં ભારે મુશ્કેલી છે ત્યારે એક વર્ષ રાખ્યા પછી તે ખાવામાં હલકાં થાય છે.

૪ સંયોગ—જે દ્રવ્યો ખાવામાં તદ્દન નિર્દોષ હોવા છતાં એનો સંયોગ-જનને બેગાં કરીને ખાવાથી-તુકસાનકારક બને છે. ઘી અને મધ બન્ને સુંદર ખાદ્ય પદાર્થો હોવા છતાં તે બન્નેનો સમગ્રમાણે સંયોગ મારક મુશ્કેલી છે; દૂધ અને માખણ-એમ સારા છે પરંતુ તેનો સંયોગ અત્યંત અહિતકર મનાય છે.

સાર અત્યંત ઉષ્ણ હોવા છતાં, અમ્લરસના સંયોગથી મધુર થાય છે. તલ એમ કુટકર છે—વડોપકર છે—પરંતુ બહુલાતક (બીલામાં) સંયોગથી તે કુટક થાય છે. ગોળ (નવા ગોળ) જલરાગિનનો સાદ કરનાર છે પરંતુ સુંકે અને ઢરડે સાથે યોગવાથી જલરાગિની મંદતાનો નાશ કરે છે. દૂધ જાતનીય છે છતાં જો શરીરમાં વિષનો અવશેષ હોય તો તે મારક બને છે. સ્થાવર જંગમ વિષ બન્ને મારક છે પરંતુ શરીરમાં તે બન્ને સાથે રહેવાથી, પરસ્પરનો નાશ કરે છે. સફળ (સામવો) એમ તો ટુકા અને વાતક છે પરંતુ તેને પાણી સાથે પીવાથી શરીરનું તપણ કરે છે. (અ. સં. સુ. ૭)

૫ રાશિ—રાશિ એટલે માત્રા અને અમાત્રાનો દ્વિવિનિમય. માત્રા જે પ્રકારની છે: (૧) સર્વગ્રહ અને (૨) પરિગ્રહ. ઘણલાલ શકે દૂધ રાટલો વગેરે એકસામટાં ખાવાં તે સર્વગ્રહ અને પરિગ્રહ એટલે આહારાલ્પવનું માપ કરીને તેને આહારમાં લેવાં તે; જેમજે, ૧૦ તોલા બોટ, ૨૧ તોલા રાજ, ૧ તોલો ધી-આમ તોલ કરી પછી તે ઉપયોગમાં લેવું તે. સર્વગ્રહમાં માત્રાનું પ્રમાણ નથી હોતું ત્યારે પ્રતિગ્રહમાં પ્રત્યેક ખાણનું પ્રમાણ રહે છે.

૬ દેશ—અતઃક્યા—ક્યા રમ્યમાં પાકેલું છે તે તેમજદેશસાત્મ્ય બનેલો વિચાર આવશ્યક છે. દિમાલપમાં થએલાં દ્રવ્યો અન્ય સ્થાનનાં દ્રવ્યો કરતાં શુભમાં વધુ સક્તિસાળી હોય છે. આનુપદેશની દ્રવ્યો ગુરુ ત્યારે મરુશ્મિમાં જન્મેલાં દ્રવ્યો લઘુ હોય છે. ખૂન કરનારાં અને પરિશ્રમ કરનારાં પરુષખીનાં માંસ દુધમાં હોય છે ત્યારે જેણી રહેનાર એંસ જેવાં પરુષોનાં માંસ ભારે હોય છે. દેશસાત્મ્ય—એટલે દેશવિપરીત શુભલાણું સાત્મ્ય. દા. ત.—આનુપ દેશમાં ઉષ્ણ રુક્ષાદિ મુણિયલો આહાર ત્યારે મરુશ્મિમાં થીત, સિન્ધ એવો આહાર માફક આવે છે. અનાજ ક્યા ખેતરમાં થએલું છે, ખાતર રહ્યું હતું, પાણી એ ખેતરને મળતું કે નહિ—આ બધાનો વિચાર અન્નગ્રહણ વખતે કરવો જોઈએ.

૭ કાલ—નિત્ય અને અવનિત્યકે આમ કાલના જે વિષયો પાડી શકાય. નિત્ય એટલે અહોરાત્રાદિષ્ટી અને આવનિત્ય એટલે રોજિત બાધ્યાદિ અવરુચિરોપચોલો. નિત્ય એ અતુલસાત્મ્યની અપેક્ષા રાખનાર છે ત્યારે આવનિત્ય એ આહારનિયમની અપેક્ષા રાખનાર છે. બાધ્યાદિ અવરુચિમાં કંઈના રોગો થાય છે એટલે એ વખતે કંઈદ્રવ્યો યોગ્યતાં જોઈએ. વાર્ધક્યમાં વાતના રોગો થાય છે એટલે એ વખતે સિન્ધ અને વાતન પદાર્થોની યોગ્યતા કરવી જોઈએ. વસંત ઋતુમાં કફપ્રકાશ થાય છે માટે તે વખતે લઘુ, કટુતિક્તકાયા રસવાળાં અન્નપાન સારાં. શરદમાં પિત્ત થાય છે માટે તે વખતે ખાટાં ખારાં દ્રવ્યો ન ખાતાં મધુર-દ્રવ્યો વિશેષ ખાવાં હિતાવદ છે.

૮ ઉપયોગ સંસ્થા—ઉપયોગ નિમયઃ અન્ન જલદી પચી જાય એ હેતુથી જ આવા

નિયમો દર્શાવવામાં આવ્યા છે. “ઉર્જા જાળીયાત, સ્નિગ્ધમરીયાત, નાતિદુત્તમરીયાત, નાતિ-વિલમ્બિતમરીયાત” ઇત્યાદિ ઉપયોગ-નિયમો છે. અન્ન ગરમ હો; સ્નિગ્ધ બોજન કરે; બહુ ઉતાવળે તેમજ બહુ વિલંબે ન ખાવો. ઇત્યાદિ નિયમો.

૮ ઉપશિક્ષા—જો ખોરાક ખાતા હોય અને તે માફક આવી ગયો હોય તે એને માટે સારો ગણાય છે. દહીં શરદ, ધીમ અને વસંતઋતુમાં ન ખાવાનું કહેવું છે. પરંતુ હેટલાકને દહીં ખૂબ જ સાત્ત્વ ધર્મ ગણેલું ગણાય છે. એટલે દહીં એવા માટે સાત્ત્વ ગણાય. આમ કિંતુ વિવિધ ઋતુઓમાં કિંતુ કિંતુ ‘ખોડસાત્ત્વ’ નજરે ચડે છે.

પરંતુ આહારનો વિચાર આટલાથી જ અટકેલો નથી. ખોરાકને મનનાં આવેગો-આવેશો સાથે નિકટનો સંબંધ છે એટલે ગમે તેવો યુક્તાદાર, સર્વશુભસંપન્ન આહાર લેવા છતાંય જો ક્રોધ, ક્રોધ, લોક, શોક આદિ આલેશો મન ઉપર રહેતું હશે તો તે અનરો કંઈ પણ લાભ નહિ થાય. એટલે કેવળ અતિમાત્રાથી જ રોગો જન્મે છે એમ નથી. ધ્રુવ, રૂઢ, શીત, શુષ્ક, દિષ્ટ, નિષ્ક્રિય (પેટમાં મગગાટ ઉત્પન્ન કરે એવું), વિદાહિ (પેટમાં અને છાતીમાં જળતરા જન્માવનાર) અગ્નિ, વિરુદ્ધ-આર્ત અનપાનના અકાલ અને અતિસેવનથી આમ્રોષ થાય છે એ બેટલું સાચું છે તેટલું જ સાચું ક્રોધ, ક્રોધ, લોક, મોહ, ઈર્ષ્યા, શોક, માન, ઉદ્વેગ, ભય વગેરેથી ઉપતન્ન મનથી જ જન્મે છે તેને પણ આમ્રોષ થાય છે. (ચરક વિ ૨-૮) અને આમ-અપક્વ આહારરસ-એ સકલ રોષોને કાપાવનાર હોય રોગજનક મનાય છે. આ જ વાત નીચેનાં શ્લોકમાં કહેલી છે:

તાપ્યાસ્યઅવહતં કળે ચાગે ન જીરેતિ :

ચિન્તાસોકમયનોપદુઃલસ્યા વ્રજગરે :

બહુ જ માફકસર-માપસર-પરબ અન્ન ખાવું હોય, પરંતુ ચિંતા, શોક, ભય, ક્રોધ, ક્રુષ્ણ, અતિનિદ્રા, અતિભગ્નય વગેરે કારણો હોય તો તે પણ પચતું નથી.

આજે હોઝરીમાં અને ઇંગ્લીશમાં જે અર્થ (Duodenal & Duodenal ulcers) પડવાના કેસો જોવામાં આવે છે તે ઉપરોક્ત કારણોને લઈને જ છે એમ કહેવામાં કરી જ વાંધો નથી. ખાતી વખતે પણ જેનું મન બોજનનો આસ્વાદ અનુભવવામાં તકીન નથી હોતું, પરંતુ સદાના કે સોદાના વિચારોમાં જ પરાવાવેશ હોય છે; ખાધા પછી જેને આરામ લેવાનું સ્મરતું નથી, પરંતુ મોટર લઈને અહીંતહીં-ધનના લોકમાં બટકવાનું હોય છે, એવા માણસોને આમ્રોષ લાગુ પડે છે અને આમ્રોષો આર્ત આર્થ પડે છે. ચરકાચાર્ય કહે છે કે તન્મત્રા સુજીત ખાતી વખતે પ્રીત કર્યા વિના તન્મ-યતાથી જમતું નોઈએ. જમતી વખતે તન્મયતાથી જમતું અને તન્મયા પછી અર્થો કે એકાદ કલાક રાજવત-સુષેથી-બોજથી આરા પડવું-આ જન્મેની આજના જમાનાને ખૂબ જ જરૂર છે.

આહારશાસ્ત્રનો વિચાર કરતાં આહારનો ઝુચ (ઝુરુ લધુ વગેરે) બેઝી, ટ્રાપેઝી (આ આગેય છે, આ આગ છે), કમીથી (આ દ્રવ્ય કુવતીય છે, આ બુદ્ધણીય છે), સર્વવપવચી અર્થાત્ દ્રવ્યના રસધીર્વનિષાકપ્રભાવથી—આ તમામ દૃષ્ટિથી વિચાર કરવો ધટે છે. અર્થાત્ આ બધાનો વિચાર કરતાં કાલભત્રા એવાની વૈભો પણ મોદમાં પડી જાય છે એવું આહારશાસ્ત્ર મદન બની જાય છે. પ્રત્યેક ચિકિત્સક આહારશાસ્ત્રનો તત્ત્વપર્યાય અભ્યાસ કરવો ધટે છે. સુદૃઢે મોઝ જ કહ્યું છે કે “નહિ અન્યબુદ્ધસમ્ભાવ મિપ્રજઃ.”

માહુ]

નૂતન વર્ષાભિનંદન

માશિન લાઇનનું ગૌરવ

અજરૂર

અસરવા

અ મ દ લ વા દ

બ્રજબિહારીના
આકર્ષણ અનેરા છે.
બિહારી મીલના
સાપડના આકર્ષણ
પણ એવાજ
છે.

બિહારી મીલના સા

વિક્રમની એકાદશી સદી એમી ગઈ છે. નવજીવન કાર્યાલયે પ્રસિદ્ધ કરેલું એક પંથુ પુસ્તક જીવંતું રહ્યું નથી. એ નામની કોઈ પુસ્તક પ્રકાશન કરવા હતી એમ કોઈ પુરાતત્ત્વવેત્તા જે જાણતા નથી. લોકો ગાંધી નામના કોઈ દેવની કથા જાણે છે ખરા. પણ તે ગાંધીજીનાં કે આ જમાનાના કોઈ લેખકનાં પુસ્તકો દ્વારા નહીં, પણ વિક્રમની બત્રીસમી સદીમાં (એટલે આજથી બારસો વર્ષ પછી) હેરલ્ડ મહાયુદ્ધ વિષે જાપાનમાં લખાયેલા ત્યાંના એક મહાકવિના મહાકાવ્યને જેવા એક મહાકાવ્યના એક પર્વમાં લખાયેલી વાત પરથી. અર્થાત્, જેમ રામ, કૃષ્ણ, પ્રહલાદ વગેરે વિષે જે કંઈ આપણે જાણીએ છીએ, તે પરથી સાચા રામ, કૃષ્ણ કે પ્રહલાદનાં જીવન કેવાં હશે તે આપણે ચોક્કસપણે જાણી શકતા નથી, તેમ વિ. સં. ૭૦૦૦માં સાચા ગાંધીજી વિષે લોકો કંઈ જ જાણતા કરી શકતા નહોતાં. એ અરિત આપણે વાંચીએ તો તે આપણા ગાંધીજી હશે એમ લાગે જ લાગે.

જેર, બધા જમાનામાં જેમ એટલા પુરાતત્ત્વ સંશોધકો નીપજે છે તેમ વિક્રમની એકાદશી સદીમાં જે એક સમય સંશોધક નીપજ્યા છે. વિક્રમની એકાદશી સદીનું ગુજરાતનું સંશોધન એમનેા ખાસ વિષય છે. બહુ મુશ્કેલીથી એમણે ગુજરાતી લિપિના અક્ષરો ઊંઘ્યા છે.

એક વિવક્ષ અચાનક હાલતા ખાડીના આગળ આલતા ખોદકામમાંથી નવજીવન કાર્યાલયના સચિવમનુ એક પાનિયું તેમને હાથ લાગ્યું છે. તેમાં ગાંધીજીનું નવજીવન, જીવન વારતી, જીવન સંસ્કૃતિ, જીવનનેા વિકાસ, જીવનનેા આનંદ, જીવનસૌધન વગેરે સમગ્રો સ્પષ્ટ વર્તાય છે. ‘કાલેલકર’ શબ્દ પણ વાંચી શકાય છે. અને પૃષ્ઠસંખ્યા તથા કિંમતનાં આંકડા પણ જોઈ શકાય છે.

આ પાનું હાથ લાગ્યા પહેલાં જ આ આચાર્યે ગાંધીયુગ વિષે જે ચોધો કરી હતી અને જે માન્યતાઓ રજૂ કરી હતી તે જાણી લેવી જરૂરની છે.

તે માનતા હતી કે જે ગાંધીની તેમના કાળમાં એક દેવ તરીકે પૂજા ચાલતી હતી, તે હટીકતે એક પ્રખ્યાત વૈદ્ય હતા. આ સતત્ત્વમનુ એક જૂનું લોકગીત પણ એમણે યોજી કાઢ્યું હતું. ‘મોહીનાં પૂતળામાં જે જીવન મુજી દે એવી એમની અદ્વૈત શક્તિ હતી. કુદ-રતના સ્વપ્ન-પાતાન કાષ્ઠાઓ ઉપર પણ તે પ્રયોગો કરવાનો આમ્રદ રાખતા હોવાથી તે સત્યાગ્રહી કહેવાના, અને નિસ્કર્મ ઉપર પણ ઉપચાર કરતા હોવાથી નિસર્ગોપચારક તરીકે તેમની ખ્યાતિ હતી. અહિંસા નામે એક અદ્વૈત વસ્તુ તેમણે શોધી હતી. તે કોઈ રસાયન હતું કે સાંધી હતું તે સમજવું મુશ્કેલ છે. પણ તેની સંબંધ એક સળીઆને એક દોરીથી ચક્ર સાથે સંધિયા એક મંત્ર સાથે હવો એ વિષે શંકા નથી. કોઈક અજાણી રીતે એ અહિંસા નામના રસાયન કે શસ્ત્રને મઠાઈના હાથ પર ઊડવામાં આવતું. આથી થોડા વખતમાં તે મઠાું હાલચાલ કરવા માંડ્યું, અને તેને નવજીવન પ્રાપ્ત થતું. પછી તો

મહાં જ એકા પદ્મ લાગ્યાં, ત્યારે તેમણે માટીનાં પૂતળાંમાં જીવન બસવાનું કામ. શરૂ કર્યું. આ માટે તેમણે એક અંજલિ કારખાતું બંધું કર્યું હતું. તેનું નામ નવજીવન કાર્યાલય. સદરજી કાર્યાલયમાં કોઈ 'કાકા' નામની વ્યક્તિ હોવી જોઈએ એવી પણ સંશોધકોને શંકા હતી. ડરથી સદીના ગાંધી ચરિત્રમાં 'કાકા'નું નામ આપ્યું હતું ખરું. પણ તે કોઈક ઠેકાણે 'કા. કા.' અને કોઈક ઠેકાણે 'કા. કા.' એવી રીતે લખાયેલું હોવાથી એ એક મોટા વિવાદનો વિષય થઈ પડ્યો હતો.

સંશોધન જગતની આવી કોંકડીની પછે પેલું પાનિયું આપણા પુરાતત્વ અધ્યાપકના કામમાં આવ્યું છે, અને તેથી તેમના કાર્યનો પાર નથી.

પાનાતો સદમ અભ્યાસ કરી, તેમણે જે લેખ લખ્યો તેનો સાર નીચે મુજબ છે :
આ અમુક પાનું ગાંધીયુગ વિશેની અનેક જોવાતી કડીઓ જોડી આપવામાં મદદરતો ફાળો આપે છે. બહુ ખેદની વાત છે કે એ આપું પાનું તો મળ્યું જ નથી. પણ જે મળ્યું છે તે એટલું બહુ ઉપયોગી છે કે તેની તુલના મુરેનિયમ જોડે પણ કરી શકાય નહીં. નવજીવન કાર્યાલય એક મોટું દવા ખનાવવાનું કારખાતું હતું એ વિશે આ પાનું જેમાં પછી રસ્તે માલનારને થે શકા રહેશે નહીં. જીવન શોધન, જીવન બારતી વગેરે તે કારખાનાની જુદી જુદી દવાઓનાં નામો સિવાય બીજું શું હોય ? તેમાં 'પૂજા' શબ્દ ધ્યાન એવો છે. કારણ પરથી તેનો અર્થ ચપટી ટીકડી થતો હોય એમ મારું અનુમાન છે. બહુ ઝીણી ચપટી ટીકડી માટે આ શબ્દ આપણી ભાષામાં લખણ કરવા જોવા લાગે છે.

પણ આ પાનાનું ખાસ મહત્ત્વ તો 'કાકા' શબ્દ વિશેના વાદનો અંતિમ ફેરફાર લાવવા માટે છે. 'કાકા' કે 'કા. કા.' માંથી શું સાચું એ વિશે હવે શંકા જ રહેતી નથી. કાકા એટલે કાલેલકર એ વિશે મને શંકા હતી જ નહીં. અહીં કાલેલકર શબ્દ જોખમો વંચાય છે. આ પરથી જણાય છે કે 'કાકા' અને 'કા. કા.' બન્ને જોડાં લેખનો છે. સાચું લેખન 'કા-કા' હોવું જોઈએ. એમાં પહેલો 'કા-' 'કાલેલ'નો અને બીજો 'કા' 'કર'ના સંલેપ છે. બીજા 'કા'નો કાનો આકારમુક નથી, પણ પૂર્ણવિરામ મુક છે. સંલેપ છે કે આજના કેટલાક જીવાનિયા જેમ પૂર્ણ વિરામને માટે 'x' બદલે '-' પસંદ કરે છે, તેમ એ કાળમાં કેટલાક 'કાનો' પસંદ કરતા હશે. બાકી રહ્યો સવાલ 'કાલેલકર' શબ્દના અર્થનો. આ મહત્ત્વના પાના પરથી એનો સ્પષ્ટ નિર્ણય થઈ શકતો નથી. પણ 'કાલેલ' શબ્દ 'કાલવલું' પરથી થયેલું ક્રિયાવાચક નામ છે, એ વિશે મારા મનમાં જરા થે શંકા નથી. મળવું, ગળવું, તળવું, વગેરે પરથી મેળ, ગેળ, તેલ વગેરે શબ્દો રચી સદીના મુજરાતો સાક્ષિત્યમાં હતા એ તો બહોળી વાત છે. એટલે કે, 'કાલેલ' અર્થાત્ 'મિશ્રણ' અને 'કર' એટલે બનાવેલું, બનાવટ. મતલબ કે નવજીવન માટે કારખાનાએ બનાવેલી મિશ્રણની જે જુદી જુદી બનાવટો, તે જ જીવન બારતી, જીવન સંસ્કૃતિ, જીવન શોધન, વગેરે.

તાત્પર્ય કે, ધણા માને છે તેમ, કાલેલકર કોઈ વ્યક્તિનું નામ નથી, પણ તેનો અર્થ 'રક્ષાબની બનાવટો' થાય છે.

આ રીતે એક લાંબા વખતથી ચાલતો ચર્ચાનો નિર્ણય થઈ ગય છે એ મોટા કાર્યની વાત છે.

“ નારીજીવન અને શ્રીકૃષ્ણ ”

[પ્રાચીન સાહિત્યનું અધ્યયન]

રતિલાલ મોહનલાલ ત્રિવેદી

શ્રીયુત હતાપેચ બાલકૃષ્ણ કાલેલકર મૂળરાત્રી સાહિત્યના એક પ્રતિષ્ઠિત લેખક અને જાંચી કક્ષાના વિકાસ તરીકે સાહિત્યના સર્વ અભ્યાસીઓને જાણીતા છે. એમની વર્ણનશક્તિની મનોહરતા અને સાહિત્યસૌદી વાચકને મુગ્ધ કરે છે. એમનો જ્ઞાનના વિવિધ વિષયોમાં સંગીત રસ અભ્યાસક્રમમાં જ્ઞાન પ્રત્યે અભિરુચિ ઉત્પન્ન કરે છે. એમની વિમલો ઉપરની પ્રભુતા વસ્તુવાદી મતજનમાં સંખ્યાબંધ હકીકતો ઉમેરે છે. પ્રકૃતિનું એમનું સદૃશ અવલોકન, આશ્વિજીવનનું એમનું નિરીક્ષણ અને મનુષ્યહૃદયના ભાવોનું એમનું પૃથક્કરણ આપણા સાહિત્યના વિકાસમાં એમનો ફિમતી ફાળો છે.

એક સમયે સાહિત્યકાર ઉપરાંત આપણા સામાજિક જીવનમાં શ્રીયુત કાલેલકરનું રચાન બહુ જોડું છે. એ સુવિખ્યાત લોકાયેવક અનેક મનુષ્યોનાં હૃદય પોતા પ્રત્યે આકર્ષી શક્યા છે. મહા મુવાતોના એ આદર્શ સિદ્ધાન્ત-મુરુ છે અને એમના વિચારો એમાંના અનેકનાં હૃદયને હલાવે છે અને મગજને પ્રકાશ આપે છે. એટલું જ નહિ પરંતુ એમનાં વચનો અને શ્રેણી ઉત્કર્ષનાં પ્રમાણ તરીકે સંખ્યાબંધ ઓતાઓ અને વાચકો સ્વીકારે છે. આવી વિશાળ પ્રતિષ્ઠાને પ્રાપ્ત કરનાર પુરુષ ને કાંઈ જોલે અને લખે તે પ્રત્યે વાચકોનું ધ્યાન સ્વાભાવિક રીતે જ જાય. હમણાં “ જીમ્મિ અને નવરચનાના ” ઓક્ટોબરના અંકમાં “ નારીજીવન અને શ્રીકૃષ્ણ ” ઉપર એમનો લેખ મારા વાંચવામાં આવ્યો. આમાં શ્રીકૃષ્ણના જીવનના પ્રસંગો એમણે સમગ્રવાનો યત્ન કર્યો છે તે કરતાં મારી સમગ્રજી જુદી હોવાથી અગ્રે એ વિષે એ શબ્દો લખું છું.

પ્રાચીન સાહિત્યના અધ્યયનમાં એક હકીકત એ સ્મરણમાં રાખવી પડે છે કે આપણા પ્રાચીન સાહિત્યકારોના મન્યો કલ્પના અને છુદ્ધ-બને-ના વિરલ સમન્વયનાં મંદાન કોતિમંદિરો છે. આ વિશાળ મંદિરોના અનેક ખંડોની ત્યાગીઓ આપણા પ્રાચીનો પોતાની સાથે લઈ ગયા નથી પરંતુ બાકી મંદિરોની અંદર અથવા એની આસપાસ મૂકતા મયા છે જેથી કરીને સત્યનો જિજ્ઞાસુ આત્મપ્રવાસથી એ શોધી શકે. આ રીતે રામાયણ, મહાભારત, આશ્વત્થ આદિ મન્યો આધ્યાત્મિક સંસ્કારની અઢી બેતરતી સર્વ શ્રેણીના મનુષ્યોને ઉપયોગી મતા અને પ્રત્યેક જિજ્ઞાસુ પોતપોતાના અધિકાર પ્રમાણે એમાંથી અર્થદર્શન કરી શકે.

પરંતુ અર્થદર્શનની આપણી આધ્યાત્મિક પદ્ધતિની સાથે ઐતિહાસિક પદ્ધતિ પણ જાણ લગેલી છે. જેમ શ્રીકૃષ્ણના જીવનનાં આધ્યાત્મિક તત્ત્વો તારવવાને માટે પ્રયત્નો થયા છે તેમ એમના જીવનના ઐતિહાસિક અર્થો તારવી કાઢવા માટે પણ યત્નો થયા છે. આવાર્ષથી જ્ઞાનદશકેરબાર્ષકે છે તેમ, “ કૃષ્ણ એ ઐતિહાસિક મંદાન પુરુષ હતા - ને મહાભારતના ગુજના સમયમાં વિવિધતા હતા - એ એક એવી સંગીન ઐતિહાસિક બિના છે કે એને કાંઈ જોડી શકી શકે તેમ નથી. તે સાથે એ પણ ખરું છે કે મહાભારતના કતા

આ પ્રમાણે ગોપી યશોદાને પરમ તત્ત્વ સમજાવું કે સર્વવ્યાપક પરમેશ્વરે પુત્રનો સ્નેહ કરાવનારી પોતાની "વૈષ્ણવી માયા"નો તેના હિપર વિસ્તાર કર્યો. સત્ અને ચિત્ત બંનેનું પરમ અદ્વૈત છે એ પહેલાં એ પ્રસંગોનું રહસ્યાર્થ છે. આમાંથી રૂપક ખસેડી લઈએ તો 'અપરિચિન્ન'ને "પરિચિન્ન" કહીને એવું દર્શન કરવાનો તત્ત્વજ્ઞાનનો પ્રયત્ન ફેલો નિષ્ફળ છે એ દર્શાવવાનો ભાગવતકારનો હેતુ છે. "દામોદરલીલા"નો પ્રસંગ પણ રૂપક જ છે. એમાં પણ "અનન્ત"ને "સાન્ત" કહીને એને બાંધવાનો તત્ત્વજ્ઞાનનો પ્રયાસ મિથ્યા છે એ અર્થ રહેલો છે. 'દામજન્યન'ના નણ'નના અન્તે આપેલા તીથેના સ્પેષમાં આ રહસ્યાર્થ પ્રકટ થાય છે:

एवं स्वमेवदामानि यतोदा संदुप्रलपि ।

गोपीनो दुस्मयन्तीतां स्वयन्ती विस्मिता भवत् ॥ x

આ રીતે યશોદાએ પોતાના પરખાનાં બધાં દોરડાં એક બીજાની સાથે બાંધ્યાં (તે પણ નાનાં પડમાં) એટલે ગોપીએની લગ્નમાં દસતાં દસતાં એ વિસ્મય પામ્યાં.

આમ આચાર્યશ્રી આનન્દજીકરભાઈના રાજકોમાં દલીએ તો "મનુષ્યશુદ્ધિ"નાં દોરડાં પરમાત્માની વિશાળતાને વીડી બાંધી સંકતાં નથી. "અપરિચિન્ન"ને 'પરિચિન્ન' કરવાના પ્રયત્નમાં તત્ત્વજ્ઞાનનો આરંભ થાય છે અને આખરે એનો પાર ન પામવાથી આચાર્યશ્રી એવો અન્ત આવે છે. અત્યંત, જે મનુષ્યશુદ્ધિ દરી લક્ષી નથી તે પ્રશ્ન પ્રત્યે હિજીનો પ્રેમ દરી રહે છે. માતાના પ્રેમને વશ થઈ એ 'અનન્ત પુરુષ' પોતાને બધાવા કીધો.

આ ત્રણે પ્રસંગોમાં પૂર્વોક્ત આધ્યાત્મિક દર્શન એ જ આગળ તરતું નથી !

શ્રીયુત કાલેશ્વરે મુશુછરૂનમાં દર્શાવેલી ત્રીજી સ્ત્રી પૂતના છે, શ્રીયુત કાલેશ્વર લખે છે: "ઓમતિ વિશ્વજનની છે મરે જ એ નિઃસંસાર પૂતપાત મે. પણ સ્ત્રી કાંઈ જન્મે દેવી નથી હોતી. એનામાં આસુરી વૃત્તિ પણ પ્રગટ થઈ શકે છે. અને પછી પોતાની જ વિકૃત મતોવૃત્તિને કારણે અથવા કોઈના કહેવાથી એ પૂતના પણ થઈ શકે છે. સ્ત્રી પણ એર થઈ શકે છે" ^૧ ^૨ ^૩ ^૪ ^૫ ^૬ ^૭ ^૮ ^૯ ^{૧૦} ^{૧૧} ^{૧૨} ^{૧૩} ^{૧૪} ^{૧૫} ^{૧૬} ^{૧૭} ^{૧૮} ^{૧૯} ^{૨૦} ^{૨૧} ^{૨૨} ^{૨૩} ^{૨૪} ^{૨૫} ^{૨૬} ^{૨૭} ^{૨૮} ^{૨૯} ^{૩૦} ^{૩૧} ^{૩૨} ^{૩૩} ^{૩૪} ^{૩૫} ^{૩૬} ^{૩૭} ^{૩૮} ^{૩૯} ^{૪૦} ^{૪૧} ^{૪૨} ^{૪૩} ^{૪૪} ^{૪૫} ^{૪૬} ^{૪૭} ^{૪૮} ^{૪૯} ^{૫૦} ^{૫૧} ^{૫૨} ^{૫૩} ^{૫૪} ^{૫૫} ^{૫૬} ^{૫૭} ^{૫૮} ^{૫૯} ^{૬૦} ^{૬૧} ^{૬૨} ^{૬૩} ^{૬૪} ^{૬૫} ^{૬૬} ^{૬૭} ^{૬૮} ^{૬૯} ^{૭૦} ^{૭૧} ^{૭૨} ^{૭૩} ^{૭૪} ^{૭૫} ^{૭૬} ^{૭૭} ^{૭૮} ^{૭૯} ^{૮૦} ^{૮૧} ^{૮૨} ^{૮૩} ^{૮૪} ^{૮૫} ^{૮૬} ^{૮૭} ^{૮૮} ^{૮૯} ^{૯૦} ^{૯૧} ^{૯૨} ^{૯૩} ^{૯૪} ^{૯૫} ^{૯૬} ^{૯૭} ^{૯૮} ^{૯૯} ^{૧૦૦} ^{૧૦૧} ^{૧૦૨} ^{૧૦૩} ^{૧૦૪} ^{૧૦૫} ^{૧૦૬} ^{૧૦૭} ^{૧૦૮} ^{૧૦૯} ^{૧૧૦} ^{૧૧૧} ^{૧૧૨} ^{૧૧૩} ^{૧૧૪} ^{૧૧૫} ^{૧૧૬} ^{૧૧૭} ^{૧૧૮} ^{૧૧૯} ^{૧૨૦} ^{૧૨૧} ^{૧૨૨} ^{૧૨૩} ^{૧૨૪} ^{૧૨૫} ^{૧૨૬} ^{૧૨૭} ^{૧૨૮} ^{૧૨૯} ^{૧૩૦} ^{૧૩૧} ^{૧૩૨} ^{૧૩૩} ^{૧૩૪} ^{૧૩૫} ^{૧૩૬} ^{૧૩૭} ^{૧૩૮} ^{૧૩૯} ^{૧૪૦} ^{૧૪૧} ^{૧૪૨} ^{૧૪૩} ^{૧૪૪} ^{૧૪૫} ^{૧૪૬} ^{૧૪૭} ^{૧૪૮} ^{૧૪૯} ^{૧૫૦} ^{૧૫૧} ^{૧૫૨} ^{૧૫૩} ^{૧૫૪} ^{૧૫૫} ^{૧૫૬} ^{૧૫૭} ^{૧૫૮} ^{૧૫૯} ^{૧૬૦} ^{૧૬૧} ^{૧૬૨} ^{૧૬૩} ^{૧૬૪} ^{૧૬૫} ^{૧૬૬} ^{૧૬૭} ^{૧૬૮} ^{૧૬૯} ^{૧૭૦} ^{૧૭૧} ^{૧૭૨} ^{૧૭૩} ^{૧૭૪} ^{૧૭૫} ^{૧૭૬} ^{૧૭૭} ^{૧૭૮} ^{૧૭૯} ^{૧૮૦} ^{૧૮૧} ^{૧૮૨} ^{૧૮૩} ^{૧૮૪} ^{૧૮૫} ^{૧૮૬} ^{૧૮૭} ^{૧૮૮} ^{૧૮૯} ^{૧૯૦} ^{૧૯૧} ^{૧૯૨} ^{૧૯૩} ^{૧૯૪} ^{૧૯૫} ^{૧૯૬} ^{૧૯૭} ^{૧૯૮} ^{૧૯૯} ^{૨૦૦} ^{૨૦૧} ^{૨૦૨} ^{૨૦૩} ^{૨૦૪} ^{૨૦૫} ^{૨૦૬} ^{૨૦૭} ^{૨૦૮} ^{૨૦૯} ^{૨૧૦} ^{૨૧૧} ^{૨૧૨} ^{૨૧૩} ^{૨૧૪} ^{૨૧૫} ^{૨૧૬} ^{૨૧૭} ^{૨૧૮} ^{૨૧૯} ^{૨૨૦} ^{૨૨૧} ^{૨૨૨} ^{૨૨૩} ^{૨૨૪} ^{૨૨૫} ^{૨૨૬} ^{૨૨૭} ^{૨૨૮} ^{૨૨૯} ^{૨૩૦} ^{૨૩૧} ^{૨૩૨} ^{૨૩૩} ^{૨૩૪} ^{૨૩૫} ^{૨૩૬} ^{૨૩૭} ^{૨૩૮} ^{૨૩૯} ^{૨૪૦} ^{૨૪૧} ^{૨૪૨} ^{૨૪૩} ^{૨૪૪} ^{૨૪૫} ^{૨૪૬} ^{૨૪૭} ^{૨૪૮} ^{૨૪૯} ^{૨૫૦} ^{૨૫૧} ^{૨૫૨} ^{૨૫૩} ^{૨૫૪} ^{૨૫૫} ^{૨૫૬} ^{૨૫૭} ^{૨૫૮} ^{૨૫૯} ^{૨૬૦} ^{૨૬૧} ^{૨૬૨} ^{૨૬૩} ^{૨૬૪} ^{૨૬૫} ^{૨૬૬} ^{૨૬૭} ^{૨૬૮} ^{૨૬૯} ^{૨૭૦} ^{૨૭૧} ^{૨૭૨} ^{૨૭૩} ^{૨૭૪} ^{૨૭૫} ^{૨૭૬} ^{૨૭૭} ^{૨૭૮} ^{૨૭૯} ^{૨૮૦} ^{૨૮૧} ^{૨૮૨} ^{૨૮૩} ^{૨૮૪} ^{૨૮૫} ^{૨૮૬} ^{૨૮૭} ^{૨૮૮} ^{૨૮૯} ^{૨૯૦} ^{૨૯૧} ^{૨૯૨} ^{૨૯૩} ^{૨૯૪} ^{૨૯૫} ^{૨૯૬} ^{૨૯૭} ^{૨૯૮} ^{૨૯૯} ^{૩૦૦} ^{૩૦૧} ^{૩૦૨} ^{૩૦૩} ^{૩૦૪} ^{૩૦૫} ^{૩૦૬} ^{૩૦૭} ^{૩૦૮} ^{૩૦૯} ^{૩૧૦} ^{૩૧૧} ^{૩૧૨} ^{૩૧૩} ^{૩૧૪} ^{૩૧૫} ^{૩૧૬} ^{૩૧૭} ^{૩૧૮} ^{૩૧૯} ^{૩૨૦} ^{૩૨૧} ^{૩૨૨} ^{૩૨૩} ^{૩૨૪} ^{૩૨૫} ^{૩૨૬} ^{૩૨૭} ^{૩૨૮} ^{૩૨૯} ^{૩૩૦} ^{૩૩૧} ^{૩૩૨} ^{૩૩૩} ^{૩૩૪} ^{૩૩૫} ^{૩૩૬} ^{૩૩૭} ^{૩૩૮} ^{૩૩૯} ^{૩૪૦} ^{૩૪૧} ^{૩૪૨} ^{૩૪૩} ^{૩૪૪} ^{૩૪૫} ^{૩૪૬} ^{૩૪૭} ^{૩૪૮} ^{૩૪૯} ^{૩૫૦} ^{૩૫૧} ^{૩૫૨} ^{૩૫૩} ^{૩૫૪} ^{૩૫૫} ^{૩૫૬} ^{૩૫૭} ^{૩૫૮} ^{૩૫૯} ^{૩૬૦} ^{૩૬૧} ^{૩૬૨} ^{૩૬૩} ^{૩૬૪} ^{૩૬૫} ^{૩૬૬} ^{૩૬૭} ^{૩૬૮} ^{૩૬૯} ^{૩૭૦} ^{૩૭૧} ^{૩૭૨} ^{૩૭૩} ^{૩૭૪} ^{૩૭૫} ^{૩૭૬} ^{૩૭૭} ^{૩૭૮} ^{૩૭૯} ^{૩૮૦} ^{૩૮૧} ^{૩૮૨} ^{૩૮૩} ^{૩૮૪} ^{૩૮૫} ^{૩૮૬} ^{૩૮૭} ^{૩૮૮} ^{૩૮૯} ^{૩૯૦} ^{૩૯૧} ^{૩૯૨} ^{૩૯૩} ^{૩૯૪} ^{૩૯૫} ^{૩૯૬} ^{૩૯૭} ^{૩૯૮} ^{૩૯૯} ^{૪૦૦} ^{૪૦૧} ^{૪૦૨} ^{૪૦૩} ^{૪૦૪} ^{૪૦૫} ^{૪૦૬} ^{૪૦૭} ^{૪૦૮} ^{૪૦૯} ^{૪૧૦} ^{૪૧૧} ^{૪૧૨} ^{૪૧૩} ^{૪૧૪} ^{૪૧૫} ^{૪૧૬} ^{૪૧૭} ^{૪૧૮} ^{૪૧૯} ^{૪૨૦} ^{૪૨૧} ^{૪૨૨} ^{૪૨૩} ^{૪૨૪} ^{૪૨૫} ^{૪૨૬} ^{૪૨૭} ^{૪૨૮} ^{૪૨૯} ^{૪૩૦} ^{૪૩૧} ^{૪૩૨} ^{૪૩૩} ^{૪૩૪} ^{૪૩૫} ^{૪૩૬} ^{૪૩૭} ^{૪૩૮} ^{૪૩૯} ^{૪૪૦} ^{૪૪૧} ^{૪૪૨} ^{૪૪૩} ^{૪૪૪} ^{૪૪૫} ^{૪૪૬} ^{૪૪૭} ^{૪૪૮} ^{૪૪૯} ^{૪૫૦} ^{૪૫૧} ^{૪૫૨} ^{૪૫૩} ^{૪૫૪} ^{૪૫૫} ^{૪૫૬} ^{૪૫૭} ^{૪૫૮} ^{૪૫૯} ^{૪૬૦} ^{૪૬૧} ^{૪૬૨} ^{૪૬૩} ^{૪૬૪} ^{૪૬૫} ^{૪૬૬} ^{૪૬૭} ^{૪૬૮} ^{૪૬૯} ^{૪૭૦} ^{૪૭૧} ^{૪૭૨} ^{૪૭૩} ^{૪૭૪} ^{૪૭૫} ^{૪૭૬} ^{૪૭૭} ^{૪૭૮} ^{૪૭૯} ^{૪૮૦} ^{૪૮૧} ^{૪૮૨} ^{૪૮૩} ^{૪૮૪} ^{૪૮૫} ^{૪૮૬} ^{૪૮૭} ^{૪૮૮} ^{૪૮૯} ^{૪૯૦} ^{૪૯૧} ^{૪૯૨} ^{૪૯૩} ^{૪૯૪} ^{૪૯૫} ^{૪૯૬} ^{૪૯૭} ^{૪૯૮} ^{૪૯૯} ^{૫૦૦} ^{૫૦૧} ^{૫૦૨} ^{૫૦૩} ^{૫૦૪} ^{૫૦૫} ^{૫૦૬} ^{૫૦૭} ^{૫૦૮} ^{૫૦૯} ^{૫૧૦} ^{૫૧૧} ^{૫૧૨} ^{૫૧૩} ^{૫૧૪} ^{૫૧૫} ^{૫૧૬} ^{૫૧૭} ^{૫૧૮} ^{૫૧૯} ^{૫૨૦} ^{૫૨૧} ^{૫૨૨} ^{૫૨૩} ^{૫૨૪} ^{૫૨૫} ^{૫૨૬} ^{૫૨૭} ^{૫૨૮} ^{૫૨૯} ^{૫૩૦} ^{૫૩૧} ^{૫૩૨} ^{૫૩૩} ^{૫૩૪} ^{૫૩૫} ^{૫૩૬} ^{૫૩૭} ^{૫૩૮} ^{૫૩૯} ^{૫૪૦} ^{૫૪૧} ^{૫૪૨} ^{૫૪૩} ^{૫૪૪} ^{૫૪૫} ^{૫૪૬} ^{૫૪૭} ^{૫૪૮} ^{૫૪૯} ^{૫૫૦} ^{૫૫૧} ^{૫૫૨} ^{૫૫૩} ^{૫૫૪} ^{૫૫૫} ^{૫૫૬} ^{૫૫૭} ^{૫૫૮} ^{૫૫૯} ^{૫૬૦} ^{૫૬૧} ^{૫૬૨} ^{૫૬૩} ^{૫૬૪} ^{૫૬૫} ^{૫૬૬} ^{૫૬૭} ^{૫૬૮} ^{૫૬૯} ^{૫૭૦} ^{૫૭૧} ^{૫૭૨} ^{૫૭૩} ^{૫૭૪} ^{૫૭૫} ^{૫૭૬} ^{૫૭૭} ^{૫૭૮} ^{૫૭૯} ^{૫૮૦} ^{૫૮૧} ^{૫૮૨} ^{૫૮૩} ^{૫૮૪} ^{૫૮૫} ^{૫૮૬} ^{૫૮૭} ^{૫૮૮} ^{૫૮૯} ^{૫૯૦} ^{૫૯૧} ^{૫૯૨} ^{૫૯૩} ^{૫૯૪} ^{૫૯૫} ^{૫૯૬} ^{૫૯૭} ^{૫૯૮} ^{૫૯૯} ^{૬૦૦} ^{૬૦૧} ^{૬૦૨} ^{૬૦૩} ^{૬૦૪} ^{૬૦૫} ^{૬૦૬} ^{૬૦૭} ^{૬૦૮} ^{૬૦૯} ^{૬૧૦} ^{૬૧૧} ^{૬૧૨} ^{૬૧૩} ^{૬૧૪} ^{૬૧૫} ^{૬૧૬} ^{૬૧૭} ^{૬૧૮} ^{૬૧૯} ^{૬૨૦} ^{૬૨૧} ^{૬૨૨} ^{૬૨૩} ^{૬૨૪} ^{૬૨૫} ^{૬૨૬} ^{૬૨૭} ^{૬૨૮} ^{૬૨૯} ^{૬૩૦} ^{૬૩૧} ^{૬૩૨} ^{૬૩૩} ^{૬૩૪} ^{૬૩૫} ^{૬૩૬} ^{૬૩૭} ^{૬૩૮} ^{૬૩૯} ^{૬૪૦} ^{૬૪૧} ^{૬૪૨} ^{૬૪૩} ^{૬૪૪} ^{૬૪૫} ^{૬૪૬} ^{૬૪૭} ^{૬૪૮} ^{૬૪૯} ^{૬૫૦} ^{૬૫૧} ^{૬૫૨} ^{૬૫૩} ^{૬૫૪} ^{૬૫૫} ^{૬૫૬} ^{૬૫૭} ^{૬૫૮} ^{૬૫૯} ^{૬૬૦} ^{૬૬૧} ^{૬૬૨} ^{૬૬૩} ^{૬૬૪} ^{૬૬૫} ^{૬૬૬} ^{૬૬૭} ^{૬૬૮} ^{૬૬૯} ^{૬૭૦} ^{૬૭૧} ^{૬૭૨} ^{૬૭૩} ^{૬૭૪} ^{૬૭૫} ^{૬૭૬} ^{૬૭૭} ^{૬૭૮} ^{૬૭૯} ^{૬૮૦} ^{૬૮૧} ^{૬૮૨} ^{૬૮૩} ^{૬૮૪} ^{૬૮૫} ^{૬૮૬} ^{૬૮૭} ^{૬૮૮} ^{૬૮૯} ^{૬૯૦} ^{૬૯૧} ^{૬૯૨} ^{૬૯૩} ^{૬૯૪} ^{૬૯૫} ^{૬૯૬} ^{૬૯૭} ^{૬૯૮} ^{૬૯૯} ^{૭૦૦} ^{૭૦૧} ^{૭૦૨} ^{૭૦૩} ^{૭૦૪} ^{૭૦૫} ^{૭૦૬} ^{૭૦૭} ^{૭૦૮} ^{૭૦૯} ^{૭૧૦} ^{૭૧૧} ^{૭૧૨} ^{૭૧૩} ^{૭૧૪} ^{૭૧૫} ^{૭૧૬} ^{૭૧૭} ^{૭૧૮} ^{૭૧૯} ^{૭૨૦} ^{૭૨૧} ^{૭૨૨} ^{૭૨૩} ^{૭૨૪} ^{૭૨૫} ^{૭૨૬} ^{૭૨૭} ^{૭૨૮} ^{૭૨૯} ^{૭૩૦} ^{૭૩૧} ^{૭૩૨} ^{૭૩૩} ^{૭૩૪} ^{૭૩૫} ^{૭૩૬} ^{૭૩૭} ^{૭૩૮} ^{૭૩૯} ^{૭૪૦} ^{૭૪૧} ^{૭૪૨} ^{૭૪૩} ^{૭૪૪} ^{૭૪૫} ^{૭૪૬} ^{૭૪૭} ^{૭૪૮} ^{૭૪૯} ^{૭૫૦} ^{૭૫૧} ^{૭૫૨} ^{૭૫૩} ^{૭૫૪} ^{૭૫૫} ^{૭૫૬} ^{૭૫૭} ^{૭૫૮} ^{૭૫૯} ^{૭૬૦} ^{૭૬૧} ^{૭૬૨} ^{૭૬૩} ^{૭૬૪} ^{૭૬૫} ^{૭૬૬} ^{૭૬૭} ^{૭૬૮} ^{૭૬૯} ^{૭૭૦} ^{૭૭૧} ^{૭૭૨} ^{૭૭૩} ^{૭૭૪} ^{૭૭૫} ^{૭૭૬} ^{૭૭૭} ^{૭૭૮} ^{૭૭૯} ^{૭૮૦} ^{૭૮૧} ^{૭૮૨} ^{૭૮૩} ^{૭૮૪} ^{૭૮૫} ^{૭૮૬} ^{૭૮૭} ^{૭૮૮} ^{૭૮૯} ^{૭૯૦} ^{૭૯૧} ^{૭૯૨} ^{૭૯૩} ^{૭૯૪} ^{૭૯૫} ^{૭૯૬} ^{૭૯૭} ^{૭૯૮} ^{૭૯૯} ^{૮૦૦} ^{૮૦૧} ^{૮૦૨} ^{૮૦૩} ^{૮૦૪} ^{૮૦૫} ^{૮૦૬} ^{૮૦૭} ^{૮૦૮} ^{૮૦૯} ^{૮૧૦} ^{૮૧૧} ^{૮૧૨} ^{૮૧૩} ^{૮૧૪} ^{૮૧૫} ^{૮૧૬} ^{૮૧૭} ^{૮૧૮} ^{૮૧૯} ^{૮૨૦} ^{૮૨૧} ^{૮૨૨} ^{૮૨૩} ^{૮૨૪} ^{૮૨૫} ^{૮૨૬} ^{૮૨૭} ^{૮૨૮} ^{૮૨૯} ^{૮૩૦} ^{૮૩૧} ^{૮૩૨} ^{૮૩૩} ^{૮૩૪} ^{૮૩૫} ^{૮૩૬} ^{૮૩૭} ^{૮૩૮} ^{૮૩૯} ^{૮૪૦} ^{૮૪૧} ^{૮૪૨} ^{૮૪૩} ^{૮૪૪} ^{૮૪૫} ^{૮૪૬} ^{૮૪૭} ^{૮૪૮} ^{૮૪૯} ^{૮૫૦} ^{૮૫૧} ^{૮૫૨} ^{૮૫૩} ^{૮૫૪} ^{૮૫૫} ^{૮૫૬} ^{૮૫૭} ^{૮૫૮} ^{૮૫૯} ^{૮૬૦} ^{૮૬૧} ^{૮૬૨} ^{૮૬૩} ^{૮૬૪} ^{૮૬૫} ^{૮૬૬} ^{૮૬૭} ^{૮૬૮} ^{૮૬૯} ^{૮૭૦} ^{૮૭૧} ^{૮૭૨} ^{૮૭૩} ^{૮૭૪} ^{૮૭૫} ^{૮૭૬} ^{૮૭૭} ^{૮૭૮} ^{૮૭૯} ^{૮૮૦} ^{૮૮૧} ^{૮૮૨} ^{૮૮૩} ^{૮૮૪} ^{૮૮૫} ^{૮૮૬} ^{૮૮૭} ^{૮૮૮} ^{૮૮૯} ^{૮૯૦} ^{૮૯૧} ^{૮૯૨} ^{૮૯૩} ^{૮૯૪} ^{૮૯૫} ^{૮૯૬} ^{૮૯૭} ^{૮૯૮} ^{૮૯૯} ^{૯૦૦} ^{૯૦૧} ^{૯૦૨} ^{૯૦૩} ^{૯૦૪} ^{૯૦૫} ^{૯૦૬} ^{૯૦૭} ^{૯૦૮} ^{૯૦૯} ^{૯૧૦} ^{૯૧૧} ^{૯૧૨} ^{૯૧૩} ^{૯૧૪} ^{૯૧૫} ^{૯૧૬} ^{૯૧૭} ^{૯૧૮} ^{૯૧૯} ^{૯૨૦} ^{૯૨૧} ^{૯૨૨} ^{૯૨૩} ^{૯૨૪} ^{૯૨૫} ^{૯૨૬} ^{૯૨૭} ^{૯૨૮} ^{૯૨૯} ^{૯૩૦} ^{૯૩૧} ^{૯૩૨} ^{૯૩૩} ^{૯૩૪} ^{૯૩૫} ^{૯૩૬} ^{૯૩૭} ^{૯૩૮} ^{૯૩૯} ^{૯૪૦}

‘ પૂતનાવધ ’માં શ્રીકૃષ્ણના જીવનનો “ પહેલો અભાસ ” કવિએ વર્ણવ્યો છે. આ કથામાંથી રૂપક લઈ લઈએ તો બપોરે વિનાશકારી રોગને નિવરણમાં લાવનાર પરમાત્માનો કલ્યાણકારી શક્તિનો વિજય એ પૂતનાની કથાનો સ્વરૂપ છે. આ વિષયમાં પ્રભુની મંગલકારી શક્તિ કરતાં કોઈપણ અધિવાતી શક્તિ નથી. એની ઈચ્છા સિવાય કોઈ જ પ્રવૃત્તિ નથી. એ જ સર્વનો નિયામક છે. શ્રીકૃષ્ણને પરમાત્મા રૂપે ભાગવતકાર વારંવાર નિહાળે છે.

શ્રીયુત કાલેશ્વરે શ્રીકૃષ્ણના સમાગમમાં આવનાર ચોથી અને સાધારે શ્રેષ્ઠ છે. એણે કહે છે: “ જેમ પૂતનાએ શ્રીકૃષ્ણને ઝેર પાંચું તેમ એને અમૃત પાનાર નીવડી એની રાખી રાધા. પ્રેમધારા, જે ધણીવાર નીચી વહે છે તેને ઊર્ધ્વમાં કરનાર તરીકે એ ધારાને રાધાનું નામ મળ્યું. ” વગેરે. આ વર્ણનમાં જે આધ્યાત્મિક સત્ય કહ્યું છે તે આપણે સ્વીકારી લઈએ પરંતુ “ રાધા એ શ્રીકૃષ્ણની બાલસખી ” “ શ્રીકૃષ્ણના જીવનમાં એનું સ્થાન અરુ ” “ જેમ રામ સાથે સીતાનું નામ અવિભાજ્ય તેમ કૃષ્ણ સાથે રાધાનું ” વગેરે વચનોમાં ઐતિહાસિક હકીકત મોઢેલી હોય તો તે બરાબર નથી કારણકે મહાભારત અને ભાગવતમાં રાધાનો કયાંઈયે ઉલ્લેખ નથી; પાછળથી જયદેવ-સુરદાસ આદિ વાકતોએ એનું વર્ણન કર્યું છે.

હવે ‘ કુખ્જ ’નો એક હેતુ પ્રસંગ વિચારી આધાર્ય કરતાં લાંબું વિવેચન સંઘેલી લઈએ. શ્રીયુત કાલેશ્વર ‘ કુખ્જ ’ વિષે લખે છે: “ ઓળખિ માટે શ્રીકૃષ્ણે શું શું કર્યું તેનું તારણ કાઢતી વખતે શ્રીકૃષ્ણની જીતિનો પરમ ઉત્સર્ગ જતાવવા માટે હેતુએ કુખ્જનો સામનો લેવો જોઈએ. અહીં આપણે ભાગવતકારને પણ પ્રમાણ ગણી શકતા નથી. કુખ્જ ન્યાતે શત્રુ, પ્રતિષ્ઠામાં કેવળ દાસી. તેનું ચિત્ર ઉત્તમગુણ રીતે કોણે વર્ણવે! ભાગવતકારે એ ચિત્ર જેમતેમ પતાવી દીધું છે. ”

આથી પણ વિશેષ શ્રીયુત કાલેશ્વર આગળ વધીને કહે છે: “ ખતું છે કે એ રક્ષા હતી, દાસી હતી, એટલું જ નહિ પણ કુરૂપ. જિવકા કુખ્જ હતી. એનો પ્રેમ પાર્શ્વ હતો. કુખ્જ હોવાને કારણે કોઈ એની સ્વીકાર કરે એમ નહોતું. ઓહુલ્ય અને ઓશરીર અતૃપ્ત સ્થિતિમાં કેટલું વ્યર્થનું રહી શકે છે એની એ પ્રતિનિધિ હતી. શ્રીકૃષ્ણે એને ઓળખી પોતાના સર્વશક્તિ સર્વસ્વીકારકારી પ્રેમથી અપનાવી એની વક્તા દૂર કરી ” વગેરે.

ઉપરના પરિચ્છેદમાં કેટલાક સખો હેતુપુરઃસર ઉપસાધ્યા છે. નર્મ આધ્યાત્મિક અર્થ ખુલ્લો છે ત્યાં ઐતિહાસિક હકીકતો જ તારવવા માટે પાત્ર કરવો અને એમાં અસંગતિ જણાય તો “ ભાગવતકારને પણ પ્રમાણ ગણી શકતા નથી ” અને “ ભાગવતકારે એ ચિત્ર જેમતેમ પતાવી દીધું છે ” એવાં વચનો ઉચ્ચારવાં પડે એમાં ભાગવતકારને ન્યાય નથી થતો. આ સ્થિતિ પરિહરવા માટે અન્યકારને અનુકૂળ એવું અર્થઘટન કરવું પડે છે. ભાગવતના દશમસ્કંધના એતાલીસમાં અધ્યાયમાં ‘ કુખ્જ ’નું નીચે પ્રમાણે વર્ણન છે:—

પ્રસન્નો મગધાન્સુજ્જો શિવમ્ સચિરાનનામ્ ।
 જાજ્યોં પત્નું મનદાકે દર્શનમ્લક્ષ્મીપદમ્ ॥
 સા તદ્-સૃષ્ટમાનાઢગ્ની વૃદ્ધચ્છ્રોગ્નિયોયરા ।
 મુવુન્દસ્પર્શનાત્ રાગો વમૂત્ પ્રમદોત્તમા ॥

આ 'ત્રિવક્ર' કુખળ એ સ્વસ્ત્ર, રક્ત્સ અને તમેલુજીની ખેદેલી સંખ્યરાત્રીની પ્રકૃતિ છે. એને વિધ્યુના અવતાર-રૂપ શ્રીકૃષ્ણ જગવાન સિવાય 'સમાનાંગી'—સીધી-મણ્ણ હરી શકે ?

હિન્દની પ્રતિક્ષા ક્ષાનિષ્ઠ છે—Indian genius is artistic. એના મન્યો કલાની આધારમાં સખ્યાએલા છે. એમાં રત્ન ચએલી ઐતિહાસિક દૃષ્ટીકવો સાથે એના કર્તાઓએ ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉપદેશ ભેડયો છે અને કલાની આકૃતિઓ દ્વારા પ્રકટ કર્યો છે. આથી કરીને મહાભારત, રામાયણ અને પુરાણોમાં પ્રતીકો, રૂપકો, રૂપકકથાઓ રૂપરૂપિ કલાની વાણીમાં ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનનાં અનેક સચો છુપાએલાં છે. એ સર્વને દૂર ખસેડીએ તો જ એમાં રહેલો સત્યનો પ્રકાશ ભેંધ સકાય તેમ છે.

શ્રીયુત કાલેશ્વર લેખને અને કહે છે: "શ્રીકૃષ્ણને પૂર્ણપણે ઓળખવા આપણે ફક્ત યુગો વિતાડીશું તેની ખચર નથી. તેથી દર વર્ષે આપણી રિયતિ પ્રમાણે એમને કમણ: ઓળખવા પ્રયત્ન કરીએ." અત્રે શ્રીકૃષ્ણનું પરમાત્મ સ્વરૂપ ઓળખવા માટે આપણે પ્રયત્ન કરવો ભેંધએ એમ લેખકને વિવક્ષિત હોય તો તે યથાર્થ છે. મહાભારત અને ભાગવત અને મહાન મન્યો એ 'મગધાન્સુજ્જેષ્ઠ મોર્ત્યેતેઽન્ન સનાતનઃ'—સનાતન જગવાન વાસુદેવનું સંકીર્તન છે—કૃષ્ણરૂપ પરમાત્માનું સ્તવન છે. એને ઓળખવા માટે મનુષ્યભૂતિ એના આદિકાળથી આજસુધી પ્રયત્ન કરી રહી છે અને એનો ક્યારે પણ પામશે એ હાઈ કહી શકે તેમ નથી. પરંતુ એની અનન્તલીલાનું સંકીર્તન અને આ સંસારમાં એનું નિત્ય નિરંતર દર્શન એ જ અનુબલ્લવનનો પરમ ઉદ્દેશ છે.

પરંતુ "આપણી રિયતિ પ્રમાણે"નો અર્થ માત્ર રાજકીય કે એવી રિયતિ કરીશું તો આપણે શ્રીકૃષ્ણના જીવનનું સર્વવ્યાપક તત્ત્વ સમજવામાં પાછળ રહીશું. સત્ય એ નિત્ય નિરંતર વિશ્વસતું પરમ વિચારાગ્રાનું તત્ત્વ છે. એને સંકુચિત કર્યા કિવાય એની અનંત વિચારતામાં ભેવાની દૃષ્ટિનો અનુમદ શ્રીકૃષ્ણ જગવાન પાસે આપણે માગીએ. આ ક્ષિપ્રમાં, કૃષ્ણ, શ્રિગાઢ, યજ્ઞ પરમ, રત્ન નંદી, યજ્ઞપ્રદ, સ્વરૂપી, સત્ય આપણે 'યજ્ઞ ઉચ્ચારીએ:—

'કૃષ્ણાદરં કિમપિ સત્ત્વમહં ન જાને'

એ પરમ તત્ત્વને સમજવામાં આપણો આધ્યાત્મિક અર્થદર્શનની પદ્ધતિનો આપણે સ્થાય ઉપયોગ કરીએ. પ્રાચીન સાહિત્યના પરિચીવનનું ઉત્કૃષ્ટ રૂપ આપણે એ પ્રમાણે પ્રાપ્ત કરીએ.

જનતા માટે

અમારી વિશિષ્ટતાઓ

- ઘોતી
- સાડી
- દોરીઆ

૧૦૦ ટકા
સ્વદેશી

મ. હે શ્વ રી

હે
પ્રિ.
કસ

- વોયલ
- શર્ટિંગ
- મલમલ

રંગબેરંગી
સસ્તું
અને
ટકાઉ

મહેશ્વરી મિલ્સ. લિં.

પોસ્ટ-બોક્સ
૭૯

સાદીમાર્ગ પાટ
અમદાવાદ

મેનેજિંગ ડિરેક્ટર : ધીરજલાલ ખુશાલદાસ એન્ડ કું.

વ્યક્તિય માટે...

આંખિકા અને
જાતીશી
ફુલીકર

વિશિષ્ટતા:-

- કોટીંગ
- શરીંગ
- સાકીઓ
- ધોતીયાં
- વોચલ

આંખિકા મિલ્ક લીધા પછી જાતીશી મિલ્ક લીધા પછી જાતીશી

ચલ, ગાગર લે, ઝટ જઈએ રે,
ચલ, ઝટઝટ પનથટ જઈએ.

સાંજ પડી અને લગ્યા સમીરણ,
લગી અંતરમાં ઠેાઠાં બાંધી,
સાજસજવટ રાંધે પડી, એક
ગઠરીમાં હેયું લે બાંધી રે.
ચલ ગાગર લે, ઝટ જઈએ રે,
ચલ ઝટઝટ પનથટ જઈએ.

નીરભર્યા થટ ઠલવી દીએ અને
સાસુની આણ ન મુણીએ,
છોડુ વછોડુને છૂટાં મૂકી હવે,
મોંધું સોધું નહિ ગણીએ રે,
ચલ ગાગર લે, ઝટ જઈએ રે,
ચલ ઝટઝટ પનથટ જઈએ.

સૂને થાટ બેઠો એકલ સાંવરો,
આપણી થાટ નિહાળે,
અમ સરિખાં એને બાઝાં મળે નહિ,
મીઠાં ઠેાંને એ માર ઉતારે રે.
ચલ ગાગર લે ઝટ જઈએ રે,
ચલ ઝટઝટ પનથટ જઈએ.

પરમાણુ શક્તિ અને જગતનું અવિષ્ય

દો. યશવંત શુ. નાયક એમ.એસસી., પીએચ. ડી.

દરેક જાતનાં કાર્ય કરવાને માટે શક્તિની આવશ્યકતા છે. આજ પર્વત મનુષ્યને મળતી શક્તિનું મૂળ સૂર્યમાંથી આવતી ઉષ્માશક્તિ છે. દરેક જીવંત પ્રાણીની શક્તિનો આધાર તેનો ખોરાક છે, અને ખોરાક માટે જાગે વનસ્પતિજન્ય છે. વનસ્પતિ તેના પાંદડાં વાટે સૂર્યની શક્તિનો સંપ્રદ કરે છે અને એ શક્તિના બળે વનસ્પતિમાં લાકડા રૂપે કાર્બન તત્વ (કાલસાના દ્રવ્ય)નો સંપ્રદ થાય છે. એ લાકડાને બાળવાથી દૂરીથી ઉષ્માશક્તિ પેદા થઈ શકે છે. કેટલાક જૂના કાળમાં ભૂમર્મમાં દટાએલાં જંગલોનાં લાકડાં અનિજ કાલસા રૂપે પરિવર્તન થયાં છે. એ અનિજ કાલસો આજે મોટાં કારખાનાંનો યંત્રો ચલાવવામાં અને ગાડીનાં એન્જિનો દોડાવવામાં વપરાય છે. કેટલીક જગાએ પેટ્રોલ, કેરોસિન કુક એઈલ વગેરે તેજો નીકળે છે તે પણ વનસ્પતિજન્ય છે. એ દરેક વનસ્પતિએ સૂર્યનો પ્રકાશ અને ઉષ્માશક્તિનો સંપ્રદ કરેલો છે. એ જૂના કાળમાં સંપ્રદાયેલી શક્તિ આજે આપણને અનિજ તેલરૂપે પણ મળે છે. એ અનિજ તેલો આપણી મોટરો, એરોપ્લેનો, ટ્રેક, સ્ટીમરો, ક્લિસ એન્જિનો, વગેરે ચલાવી સૂર્યની શક્તિને પાંજરી આપે છે. કેરોસિન તેલ વડે આપણે ફાનસ, સ્લૅપ વગેરે ચલાવી પ્રકાશ અને ઉષ્મા મેળવીએ છીએ.

વીજળિક શક્તિ પેદા કરવા પણ આપણને કાલસાથી ચાલતાં, કુક એઈલથી ચાલતાં અથવા પ્રાણીના બળથી ચાલતાં યંત્રો વાપરવાં પડે છે. પ્રાણીના બળનો આધાર પણ અતે સૂર્યને જ આધારી છે. સમુદ્રના વિશાળ પટ ઉપર સૂર્યનાં કિરણો પડે છે અને તેનાથી તપ્ત થતાં પ્રાણીનાં અણુ વરાળરૂપે દવામાં ભળે છે અને દવાથી દહકા હોવાથી તે જીંદે ચડે છે. જોયે એ વરાળના ટણો ભેગા થઈ વરાળનાં બિંદુ બનાય છે. એ વાદળમાંથી વરસાદ પડીને કેટલેક જીંદે રથળે ભેગું થાય છે. આમ પ્રાણી સમુદ્રની સપાટીથી જીંદી સપાટીએ સૂર્યમાંથી આવતી શક્તિના બળે જ જાય છે. એ પ્રાણી ધીવ વાટે અથવા બીજો મારફતે જ્યારે નીચે પડે છે ત્યારે તેના બળથી મોટાં યંત્રોનાં ચક્કો ચલિમાન થઈ શકે છે અને તેની શક્તિથી અમાપ વીજળિક શક્તિ પેદા થઈ શકે છે. સુઅઈ જેવાં મોટાં યંત્રોને મળતી વિદ્યુત્શક્તિ અપેલી આગળ પાણીના જળથી ચાલતાં કારખાનાંમાંથી પેદા થાય છે. નાયબરના ધોધમાં પડતાં પ્રાણીની શક્તિ પણ એ પ્રમાણે વિશાળ માપા ઉપર વીજળિક શક્તિ પેદા કરવામાં વપરાય છે. આમ આજે આપણે વીજળીનો પંખો ચલાવી પવન ખાઈએ, ચાંપ દવાવી વીજળીનો દીવો સળગાવી પ્રકાશ મેળવીએ, રેડિયો સાંભળીએ અથવા વીજળીની લાડી ઉપર રસોઈ કરીએ—એ પ્રત્યેક કિર્મમાં આપણે આકસ્તરી રીતે સૂર્યની શક્તિનો ઉપયોગ કરતા આપ્યા છીએ.

ઉપરનાં સર્વ દૃષ્ટિા ઉપરથી આપણી ખાતરી થાય છે કે જે કોઈ પ્રકારે સૂર્યની શક્તિ મળતી ન હોત તો આપણાં જીવનને માટે જરૂરી તેમજ ઉદ્યોગ, વાહનચલંદાર અને મુખ્યસગવડને માટે જરૂરી શક્તિ આપણે ક્યાંયે જ મેળવી શક્યા હોત.

ઉપર દર્શાવેલી પ્રકારના ઉપરોક્ત બીજી પ્રકારની રીતે આપણે શક્તિ પેદા કરી શકીએ છીએ અને તેમાં સૂક્ષ્મની શક્તિની જરૂર રહેતી નથી. હાખલા તરીકે, કૃત્રિમ્યુનને પાણીમાં પલાળીએ તો તેમાં ગરમી પેદા થાય છે. મધક અને સુરાખારને સળગાવીએ તો પણ ગરમી અને યુક્ત શક્તિ પેદા થાય છે. કાષ્ઠતિગ્રાહક અને બોળમાં પેદા થતી શક્તિ પણ આ પ્રકારની છે. આ શક્તિ રાસાયણિક ક્રિયાથી પેદા થાય છે. આમ જતાં આ પ્રકારે પેદા થતી શક્તિનો ઉપયોગ મોટે ભાગે રાસાયણમાં જ થતો આવ્યો છે. એવી શક્તિનો ઉપયોગ પકાડોમાં ટનક ખોદવામાં, રસ્તાઓ સમારવામાં, જૂનાં બાંધકામો તોડી નાખવામાં વગેરે કાર્યમાં થતો આવ્યો છે. આમ વીજળી સહીના પા સૈદ્ધાંત સુધી આપણી પાસે સૂક્ષ્મની શક્તિ અને રાસાયણિક શક્તિ એમ બે જ શક્તિનાં સાધનો હતાં.

સૂક્ષ્મની શક્તિનો ઉપયોગ સામાન્ય રીતે મનુષ્યની એક અથવા બીજી જરૂરિયાતો અને સુખસમવક વધારવામાં થયો છે. જે આપણી પાસે રાસાયણિક શક્તિ ન હોત તો માનવજાતને તોપચદક, બોમ્બ, ટાપેડો અને હુરંગમી વગેરે વિનાશ અને સંહાર કરવાનું સાધન મળત નહિં.

વિમાન સંહારનું સાધન બન્યું છે તે બોમ્બની રાસાયણિક શક્તિને કારણે. એ જ પ્રમાણે સળગરિન અને રાસાયણથી થતો સંહાર પણ રાસાયણિક શક્તિને આભારી છે. રસાયણ વિજ્ઞાનના અભ્યાસે મનુષ્યને અનેકદેશીય લાભ કર્યો છે પરંતુ તે સાથે રાસાયણિક શક્તિએ મનુષ્યના વિનાશનું એક મોટું સાધન આપ્યું છે. આ વખતના વિશ્વયુદ્ધે એ રસાયણ શક્તિનો ઉપયોગ કરી કેટલાં જાનપ્રાણનો વિનાશ કર્યો છે તે કાષ્ઠને પણ અત્યરધું નથી. પહેલા વિશ્વયુદ્ધમાં સુલ્ફેસ માત્ર લાગતા હોય પૂરતું જ મર્યાદિત હતું, પરંતુ આગતું શુદ્ધ નાગરિક પ્રાણના હરહરને ઘેરી વળ્યું છે.

આ વખતનું 'યુદ્ધ શરૂ થયું તે અરસામાં જૌતિક વિજ્ઞાને એક નવી શક્તિની શોધતા તરફ જંગતત્વ પ્લાન હોયું' હતું. એ શક્તિ એ દ્રવ્યની રચનામાં રહેલી શક્તિ હતી. આ શક્તિનો ઉપયોગ આજસુધી પરમાણુની રચના વગેરે જૌતિક પ્રકારના સમજવામાં બહુ સૂક્ષ્મ પ્રમાણમાં છેલ્લાં પચ્ચીસ વર્ષથી થતો આવ્યો છે. આ શક્તિને યોગ્ય સ્વરૂપમાં સંયોજિત કરીને એક વિરાટ સ્વરૂપે વિનાશનું સાધન બાદલી ઝડપે પેદા થશે એમ વૈજ્ઞાનિકોને પણ ખ્યાલ નહોતો. જે પરમાણુ-બોમ્બથી નવાં સાધને ઊડતા બોમ્બ અને રોકેટ બોમ્બ જેવાં શસ્ત્રોને પણ દુષ્ટ બોમ્બ કરી મૂક્યાં છે. એક જ પરમાણુ-બોમ્બથી આજે અમદાવાદથી પણ મોટા વિસ્તારના જાપાની સહેરનાં બધાં મકાનો જમીનદોસ્ત થઈ ગયાં છે અને તેની સાથે લગભગ નેતું ટકા વસતી પણ મૃત્યુ પામી છે. આવા પ્રકારનો આક્રમ્ય અને મહાભયંકર સંહાર કોઈકવાર કુદરતના કાવચી યના ધરતીકંપ, જ્વાળામુખી કે જળપ્રલય જેવી પ્રકારના વખતે જ મનુષ્યના અનુભવમાં આવ્યો છે. પરમાણુ-બોમ્બે આ સંહાર સહજ બનાવી દીધો છે.

બનીં' શોના શબ્દોમાં કહીએ તો, પાનરના હાથમાં અલ્હો આવે અને જે પરિણામ આવે તેવું જ પરિણામ આજે પરમાણુ-બોમ્બ મનુષ્યના હાથમાં આવવાથી પણ આવશે એમ

દેખાય છે. જગતની ઊર્ધ્વપથ મહાન શોધ પેદા કરેલા કુરુક્લ કરતાં પરમાણુ-ભોજી આજે સૌથી વધુ કુરુક્લ અને સાથે બળ-સંચાર કરી છે. પરમાણુ-ભોજીની શોધ કરનાર દેશો પણ બંધના માર્ગો ભોજીની રચનાની ગુપ્તતા જાળવવા માટે બારે વિમાસંજ્ઞમાં પડ્યા છે.

પરમાણુ-ભોજીની શોધથી જગતમાં લશ્કરી બળની મહત્તાને બારે ફટકા પડ્યો છે. જો પરમાણુ-ભોજીની રચના દરેક દેશ જાણતાં યદ્ય જાણે તો મુદ્દમાં કયો દેશ સરસાર્થે ભોગવે એ કહેવું મુશ્કેલ છે. ખાસ કરીને જે દેશમાં સહેરાનું પ્રમાણ વધુ છે તેને વિશેષ બળ રહેવાનો.

આ સાથે પરમાણુ-ભોજી મુદ્દની નીતિ ઉપર પણ બારે અસર કરી છે અને હજી વધુ કરશે તેમાં પણ શંકા નથી. પરમાણુ ભોજીની રચના લાંબો વખત ગુપ્ત રહે તે પણ શક્ય નથી. આગી બન્યામાં પરમાણુ-ભોજી દરેક રાષ્ટ્રને એક સરખો બળબળ રહેશે અને મુખ્ય ત્રણ પહેલાં બહુ વિચાર કરવો પડશે. એવું અને કે જેમ આ મુદ્દમાં આંતરરાષ્ટ્રીય કારારને અનુસરીને (અને તે પણ અસપરસતા સરખા વિનાશની સમયતાને કારણે) ઊર્ધ્વપથ દેશે ગ્રેરી એસ વાપર્યો ન હતો, તેમ બન્યામાં પરમાણુ-ભોજીને ઉપયોગ આંતરરાષ્ટ્રીય કારારથી ન પણ થાય. જો મનુષ્યજાતને પૃથ્વીના પટ ઉપરથી અકાળે અદસ્ય થવા ન દેવી હોય તો દરેક રાષ્ટ્રે પરમાણુ-ભોજીને ફતવાવી દેવો પડશે.

અમેાપ શક્તિના ઉત્પાદનમાં પરમાણુ-ભોજી એ છેલ્લું શબ્દ છે એમ પણ માની લેવાની જરૂર નથી. સાધેશ્વરના સિદ્ધાંતે એમ પુરવાર કર્યું છે કે દ્રવ્યમાત્ર શક્તિનું એક સ્વરૂપ છે. કેટલાક પ્રયોગો દ્વારા આ સિદ્ધાંત સાબિત પણ થયો છે, અને દ્રવ્યના મૂળભૂત બે કણો ઇલેક્ટ્રોન અને પોઝિટ્રોન અચૂકતાં એકમેકને નષ્ટ કરી પ્રત્યક્ષશક્તિ પેદા કરતા પૈરાનિકોએ નિહાળ્યા છે. આ ઘટનાનું કાર્ષ પ્રકારે વધુ પ્રમાણમાં પુનરાવર્તન કરી શકાય તો તેમાંથી પેદા થતી શક્તિ પરમાણુ-ભોજીની શક્તિને પણ તુલ્ય કરી મૂકશે.

આજે મનુષ્ય ભૌતિક વિજ્ઞાનની આ ઘટના તરફ બારે આસંકાયી નેઈ રહ્યો છે. મનુષ્યનું અસ્તિત્વ અને એનું બન્યા પરમાણુ અને દ્રવ્યની શક્તિના બળની તુલા ઉપર તોળાઈ રહ્યું છે. તુલાના એક ત્રાજ્જા ઉપર પરમાણુ અને દ્રવ્યની શક્તિના ભૂતો યમરાજની લોહાના તાંબર કરી રહ્યાં છે. તુલાના બીજાં પદ્ધમાં માનવજાતનો ન્યાય અને નીતિનાં સૂત્રો તુલાની ઘડી સમતોલ રાખવા પ્રવળ કરી રહ્યાં છે. જો આ પહેલું મનુષ્ય પોતાની શિથિલતાથી જીવે જવા દેશે અને શક્તિનું પહેલું નીચે જશે તો માનવજાત અને તેનું આધારસ્થાન પૃથ્વી પણ વિધના અદ્યત્ત અવકાશમાં છિન્નચિન્ન થઈ જવાની સમયતા છે એ ખ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે, અને લાગે છે કે મનુષ્ય પોતાની વિનાશની શક્તિનો દુરુપયોગ તો ન જ કરશે. અંતે માનવજાતને વિજય થશે અને મુદ્દનું સ્વરૂપ 'અદિ'સક સત્યામદ' રૂપે નવેસરથી યોજાવું પડશે.

વસપરિધાનની કળામાં
 "સ્તમ" મીલનું કાપડ
 અનેરી શૈલી આપે છે.

સ્તમ મીલ
 દુધેશ્વર રોડ અમદાવાદ

પ્રભુ ખ્રિસ્તના આ જન્મ ઉપરના દૂંઝા જીવનમાં એમણે ફક્ત ત્રણ વર્ષ ઉપરેરાક તરીકે, મુરુ તરીકે, ધાર્મિક અને સાંસારિક ઉદારક તરીકે ગણ્યાં હતાં. એ દૂંઝી મુદતમાં જેને નવા કરારમાં *New Testament Miracles* તરીકે ઉદ્દેશવામાં આવ્યાં હતાં એવા ચમત્કારો કર્યા હતા. પશુપાતવાળાં મનુષ્યોને જિજ્ઞાસામાંથી ઉદારવા, રક્ષાપીતૃત્વોને એમના કાપડેર રોગમાંથી મુક્તિ આપવી, બાધિગાંઓને દેખતા કરવાં અને મૃતદેહમાં પણ અમૃત રેડી એને જીવંત જાગૃત બતાવવો—આ બધા ચમત્કારો ખ્રિસ્તે કર્યા હતા. આ બધા ચમત્કારોની સાથે જીવનના દુઃખદ પ્રસંગો જોવાએલા હતા. રોગ અને મૃત્યુનો પકડાયો આ બધાં ભાર્ષ્વિકોને ઉપર પડેલો હતો, અને પ્રભુના આશીર્વાદથી તે પકડાયો દૂર થયો હતો. પ્રભુના જીવનમાં લગ્નનો પ્રસંગ એવો હતો કે ન્યારે આનંદ અને ઉત્સાસના વાતાવરણમાં તેમણે એક ચમત્કાર કર્યો હતો. જેલીલીના પેકાસ (કાના) નામના ગામડામાં એમના એક સમાનાં કુટુંબમાં લગ્ન હતાં અને તેમાં એમને અને એમનાં કુટુંબને આમ-ત્રણ હતું. એમના શિષ્યો પણ હતા અને એમની માતા પણ ત્યાં હતાં. એનાં શિષ્યો પહેમાનોમાંથી કેટલાંકને એ સમયની રીત પ્રમાણે દારૂ પીવાને જોડતો હતો. જીસસની માતાએ કહ્યું કે એમની પાસે દારૂ તો ખૂટી ગયો છે. પ્રભુએ પોતાની માને ઉદ્દેશીને કહ્યું : “મા, નારી સાથે મારે શો સંબંધ છે? હજી મારો વખત આવ્યો નથી.” આ પ્રશ્ન પર મણી તીકાએ ઘણેલી છે. પણ એ વિષય પર વિવેચન કરવાનું આ સ્થળ નથી. એ સવાલની પાછળ દૂંઝામાં રહસ્ય એ હતું કે જન્મત જેને સંબંધીઓ કહે છે એ સંબંધીઓ સાથે એમના પોતાના આત્મામાં તો લાગ વધ ચૂક્યો હતો. એમ લાગે છે કે એમની મા પણ એમણે પૂરેલા પ્રશ્ન પાછળ રહેલું રહસ્ય સમજી ગયાં અને નોકરોને કહ્યું કે પ્રભુ ને કંઈ તે કરો. પ્રભુએ પથ્થરનાં મોટાં જ પીપમાં પાણી ભરાવ્યું અને ત્યાર પછી નોકરોને કહ્યું કે આમાંથી દારૂ ધરણી પાસે લઈ જાઓ. બધાંનાં આશ્ચર્ય અને અચંપા વચ્ચે તે પાણીમાંથી અરે જ દારૂ જ-વો દરોઝ, અને તે પણ એટલે સુધી કે આવેલાં મહેમાનોએ જોઈને અને તે ધરણીને કહ્યું કે પછીજરી વાર તો મીઠાણનીમાં સારી મીઠા પ્રથમ આવે છે પણ તમે તો સારી મીઠાને છેવટે પીરસવામાં રાખી છે—એટલે કે તે એટલો ઉત્તમ દારૂ હતો કે બધાં મહેમાનોને તે અમૃત જેવો લાગ્યો.

ક્યાં આ આનંદ અને ઉત્સાસનું વાતાવરણ અને ક્યાં થોડાં જ વખત પછી કાલ-વેરીના કુંગર ઉપર બપોરે અધારામાં ભીતો યનારા કુસા! ને ઘટના રજુ કરવામાં આવી છે તે સુંદર ઘટનામાંથી જે જે બોધ આપજીને મળે છે તેમાંથી એટલું તો આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે જીવનના નાના ગણાતા પ્રસંગોએ પણ પ્રભુ પોતાના શિષ્યોને ખાતર આપી શકે છે. એકલા મોટા પ્રસંગોએ જ પ્રભુ લાજદ નથી રહેતા, પણ ન્યારે ન્યારે આપણને પ્રભુની જરૂર પડે છે, પ્રભુને યાદ કરીએ છીએ, પ્રાર્થના કરી મેલાવીએ છીએ ત્યારે પ્રભુ આવી શકે છે. મહાભારતનો ચિરમરણીવ બનાવ સતી દ્રૌપદીના ચીર દુઃશાસ-

નના હાથે ખેંચાવાનો—તે પ્રસંગે આત્મનાક મુશ્કેલીને પ્રભુ આવ્યા અને પોતાના એક અક્ષતને દુઃખમાંથી ઉમારી લીધા. ઉપર બહુવેલા પ્રસંગમાંથી સૂચન થાય છે કે એકલા આવા પ્રસંગોમાં નહિ પણ સાધારણ જગતના વાતાવરણમાં પણ, આપણે પ્રભુને યાદ કરીએ તો, તે આવીને ઊભો રહે છે. “Knock and it shall be openeth unto you,” એ. મણિચંદર બહે આત્મ સુંદર કાવ્ય રમૂ ક્યું છે: “હાલ તો, બહાસાઓ મટિ, કારો કાપડો.” પ્રભુ ખ્રિસ્ત સજનમાં જાય છે. મહેમાનોની સાથે બેઠાય છે અને ધરધણીને એની જોડી મણેલી મુશ્કેલીમાં રોકાયે છે. ડેટલાક લોકોને કહાય એમ લાગતું હોય કે પ્રભુ તો જગતમાં અવતરે ત્યારે બહુ જ મંજીર પ્રજોનો હોસ કરવામાં એમણે જીવન ભય, દાખલા તરીકે, સજનમાં ગયા ત્યારે ત્યાં બધાને બોલ આપવા મટિ, આનંદનું વાતાવરણ મંજીર વાતાવરણ બનાવી દે, નાચ, રંગ અને સમીતને બદલે આ જીવનની સખ્તાઈ, જીવનનાં દુઃખો, મનુષ્યોની આગળ આવો ઉભેલી વાપર કરને વગેરે ઉપર વિવેચન કરી એ પ્રસંગનું આપણું સ્વરૂપ જ બદલાવી દે. પણ ખ્રિસ્તે તેમ ન ક્યું. એમણે તો એ વખતના આનંદના વાતાવરણમાં વધારે આનંદ ઉમેર્યો અને નવજીવનમાં પગલાં ચરતાં કપેલીયુગલને પોતાના સ્નેહબળી આસોનાંદથી પૂરું જીવન બહુ.

આ જીવન અનન્ત નથી પણ અંતવાણું છે, જીવનમાં સુખ નથી પણ દુઃખ છે, વગેરે ધણા ધણા બોધો અને ઉપદેશો ઉપદેશો આપણને આપે છે અને તેથી જીવનના સાક્ષ, સરળ અને સુખી પ્રસંગોને પણ ડેટલીક વાર દુઃખી બનાવી દેવાય છે. ખ્રિસ્તને ડેકર (Dekker) નામના લેખકે first true gentleman that ever breathed, એટલે કે તે પહેલા મહેરબ હતા એમ કહ્યું હતું. પોતે એ સજનની શિશુસતમાં જો બધા સ્ત્રી-પુરુષો બેઠાં મળ્યાં હતાં તેમની લાગણી દુખાવીને તેમને ચરમાને બોલ લીધો નહિ, તેમની આગળ પોતાનો જીવન કાર્યક્રમ બાલેખો નહિ, પરંતુ તેમના આનંદમાં પોતે ભાગ લીધો અને તે આનંદ વધારવા પોતે જનતા પ્રવાસ કર્યો. બાળોના નેત્રું નિહાવણું આપણામાં હોય તે જ આપણે બાળો સાથે રમી શકીએ. જીવે આ બધા આનંદમાં ભાગ લીધો અને ત્યાર પછી થોડી જ વાર પોતે પર્વતની મુઠામાં જઈ પ્રભુની પ્રાર્થના કરી અને કુસના એ વખતે પણ પડતા પડછાયા ઉપર મનન અને ખાન કરી અંતરેજની સાથે એક મનાનો પ્રયત્ન કર્યો.

પ્રભુ ખ્રિસ્ત જીવનના મંજીર પ્રસંગો વખતે જ તથા તીવ્ર દુઃખદ પ્રસંગો વખતે આવીને ઊભા રહે છે એમ ધારણ એ ઉપર સખ્યા પ્રમાણે બોલું છે. આપણા જીવનના કાર્યક્રમમાં મોટું પણ પળ એવી નથી તેમજ અપણા જીવનમાં બનતા નાનામાં નાના પ્રસંગો એવા નથી કે ત્યારે પ્રભુ આપણી પાસે આવી ઊભા રહેતા ન હોય. ધર્મની આપણમાં એમ કાનું એ બોલું છે કે કનું સ્વરૂપ એ તે જ સંસ્કારની કાવના છે અથવા તો મોંઘી વખતે અથવા તો વૃદ્ધાવસ્થામાં પ્રભુને યાદ કરવાનો ક્રમ છે. પણ એની હાજરી તો હરકમેલ છે. આપણા કામમાં, આપણી રમતમાં, આપણા આનંદમાં, આપણા સોખીન જીવનમાં એની હાજરી આવીને ઊભી રહે છે. આ શરીરને મંદિર તરીકે આલેખવામાં આપણું છે કે જે મંદિરમાં અંતરેજ—inner-light—રહે છે તે મંદિરમાં પ્રભુની હાજરી

હરદમેશ હોય છે, કારણકે એ પ્રતિપાશ્વત્ય મંદિર નથી. એ પ્રભુ આપણા દરેક જાતના કામ વખતે જાતે દરેક જાતની ચીજો કે કાપી પળા વખતે આવીને જિભા રહેલા કેન્દ્રી સ્વપ્નાએ તો આપણી જવાબદારી ભરખર રીતે વધી જાય છે. હૃદયની અંદર ચર્તા મન્યતા, મનની અંદર ઘડાતા પાપો, પાપકર્મો થયાં પહેલાં ચર્તા પાપી વિચારો, જગતને હેતરવાના ચર્તા પ્રવાસો એ બધાંથી પ્રભુ અનન્દજનુ નથી કારણકે જ્યારે જ્યારે હૃદયમાંથી પાપનાં વિચારો છૂટે છે, પાપની લાગણીઓ પ્રકાશિત થાય છે, વેરઝેર ટૂટી નીકળે છે ત્યારે ત્યારે તે આપણી પાસે ઉમેરો જ હોય છે. જગતની અંદર હમણાં ભીપશું ધુલું પૂડું થયું અને કરોડો પુરુષોની કલ્પેશ્વર યાત્રા એ ભીપજી કલ્પ અંતે રક્તની નદીઓ, એની શરૂઆત એ હૃદયમાં રહેલા પાપના અરણ્યમાંથી થયેલી છે. જેવી રીતે મંગા, જમના, ધણપુત્રા જેવી પ્રખર અને મોટી નદીઓનો હજારો માઈલ લંબાતો ધોધ નાનાં નાનાં ઝરણાંથી શરૂઆત થાય છે તે પ્રમાણે આપણા વ્યક્તિગત હૃદયમાંથી નીકળતાં વેરઝેર બધાં એકઠાં થાય છે એ ભીપજી અંતે ભરખર જોગ્ય અને અણજોગ્યમાં પરિણમે છે.

શાંતિમાં જગવિખ્યાત પવિત્ર અને રચાપરણામાં જગતના સતિહાસમાં એક મોઢામાં મોઢા નમૂનારૂપ ત્યાંનું દેવજી હતું. તે દેવજી આસપાસ વર્ષો થયાં ખિસ્તી ધર્મના અશિલનો વળાં દર્તા, અંતે તે જ દેવજીનું ખિસ્તી ધર્મને મોઢેથી માનનારી પ્રજાઓએ નિકંદન કર્યું હતું. તે દેવજીના એક ખૂણામાં કેટલાક યાદુરી લોકોને બંતાડી રાખી એમને જીવનદાન કોઈ દવાજી સેમેરીટન તરફથી આપવામાં આવ્યું હતું. તે ઠેકાણે નીચેની તખ્તી કેટલાક અમેરિકન સોશ્વરોને હાથ લાગી હતી :

"(૧) મારી સૂર્યદેવમાં આરથા છે... જ્યારે તેનો પ્રકાશ ન પડતો હોય ત્યારે પણ—
(૨) પ્રભુમાં મારી શ્રદ્ધા છે—જ્યારે પ્રભુ શાંત અને મૂંઝા રહે છે ત્યારે પણ—(૩) મને પ્રેમમાં શ્રદ્ધા છે જ્યારે તે ન દેખાતો હોય ત્યારે પણ—"

શ્રદ્ધા અને દયા જગતમાંથી હલુ નાશ નયો પામ્યાં તે આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે.

જાણીતા ફિલસૂફ શોપનહોરે કહ્યું હતું કે એવો કોઈ પ્રભુ હોય કે નહોતો આ જગત બનાવેલું છે તો તેણે પ્રભુ યજ્ઞની મારી ઈચ્છા નથી!

સૂર્યને મારે મારી જોમ શ્રદ્ધા છે, એમ વિશ્વાસ છે કે કાલે પ્રજાતમાં એના નિયમિત વખતે જાગે અને નિયમિત વખતે અસ્ત પામશે. તેના ઉપર અલગ કાળાં વાદળાં ધસી આવે, સૂર્યગ્રહણ વખતે ચંદ્ર ભડે અગ્રાસ ગ્રહણમાં સૂર્યને પકડતો હોય અને જગત અંધ-કારમાં આવી રહ્યું હોય તો પણ સૂર્યનાં પ્રકાશ જાગે ગતિ નિયમિત છે. એટલે સૂર્યપ્રકાશ પામતો હોય કે ન હોય તો પણ જોનામાં મનુષ્યજાતિની શ્રદ્ધા અવિચળ છે.

તે જ પ્રમાણે પ્રભુ શાંત હોય, જગતને એમ લાગતું હોય કે પ્રભુ નિષ્કુર જની ગયેલ છે, જોગ્ય અને અણજોગ્યની ઝડી વરસી રહી હોય, લાખો ઓપુરો ત્રાસદાયક

नूतन वर्षाभिनंदन

Sarees

On exquisite, beauty, silken finish
colourful shades, highly artistic
Borders, graceful, charming and
pleasing to eyes.

SHRI RAMKRISHNA MILLS
AHMEDABAD

Shirts

Soft to wear, in a variety of colour
combinations, Shirts of Shri
Vivekanand Mills, Ahmedabad have
Acquired their own reputation for
texture, washability and durability.

SHRI VIVEKANANDA MILLS
AHMEDABAD

PASCINATING
INDEED!

નૂતન વર્ણચિત્રનંદન

આયર્સ ચીનીંગ
ટુથ પેસ્ટ ક્રીમ

સાફી, ધોતી
મલમલ, બોચલ,
શરીંગ, ટવીલ,
ફીલ, રેપેરલી.

આયર્સ ચીનીંગ
એન્ડ લીવીંગ કં. લા.
અમેરિકા.

મનુષ્યને દારૂ જે યતા હોય ત્યારે આપણે જૂઝ પાડીએ છીએ કે “હે પ્રભુ ! તું ક્યાં છે ? તેં તો કરેલું હતું કે જ્યારે જ્યારે પાપનો પુજ જગતમાં વધી જાય છે ત્યારે તારે હું અવતાર લઉં છું.” આપણા એક અધિકારીએ એ જ સાવનાથી કહ્યું હતું કે “પ્રભુશ ! અવતરશે ક્યારે ?” આટલું જતાં પ્રભુમાં આપણો અવિચળ શ્રદ્ધા છે. અવિરત બક્ષિ છે કે પ્રભુ તો છે, આ વિશ્વની પાછળ અનંત તેજ છે, આ હૃદયની અંદર Inner-light (અંતરાત્મા) કહેા કે જીવાત્મા કહેા કે અંતરતેજ કહેા) છે.

એવી અવિચળ શ્રદ્ધા આપણને પ્રેમમાં છે અને હોતી જોઈએ. સંત પોલે કહ્યું હતું કે “Faith, Hope and Charity—શ્રદ્ધા, આશા અને પ્રેમ એ ત્રણ ગુણો જગતમાં સૌથી મોટા છે, અને તેમાં પથ્ય પ્રેમ સૌથી મોટો છે. પ્રેમ કેટલીયે વાર આપણને દેખાતો નથી, આપણને એમ લાગે છે કે માથાપે આપણને છોડી દીધાં, ભાઈપહેતોએ છોડી દીધો, સગાંસંબંધીઓએ છોડી દીધાં, મિત્રોએ છોડી દીધાં, પત્નીએ કે પતિએ છોડી દીધાં, તે છતાં પ્રેમ તટ્ય મરે નથી, પ્રેમ તો ચિરંજીવ છે. એ તો પ્રભુનું રૂપ છે. જન-તના કુખમાં કુખ સમજનાર સાધુ-પુરુષને પ્રેમ આવી વસીત કરી શકે એમ છે, આસ-પાસ ગોળીઓ છૂટતી હોય, લોહોની નહીઓ વહેતી હોય, પુદના કાપકર અવાજો યતા હોય ત્યારે પણ પોતાની ફરજ સમજી, પોતાનું કામ અને કાર્ય સમજી, પ્રભુની સેવામાં જોણે પોતાનું જીવન અર્પણ કરેલું છે તેવી ક્ષાની બહેનો (Sisters of Mercy) તો પ્રેમની ભૂતિમંત પ્રતિમાઓ છે, અને તેઓ છે ત્યાં સુધી જગતમાંથી પ્રેમ બચેલો કેમ કહેવાય ?

ઉપર લખ્યું છે કે પ્રભુ આપણી પાસે સતત હોય છે. એક કેદીને જ્યારે ગેરટોપોએ મારવા લીધો ત્યારનું વર્ણન આપતાં તે લખે છે કે “શ્રિસ્ત માની પાસે હતા, તે જ શ્રિસ્ત કે જેણે પાછાવતને બેઠકપણે કહ્યું હતું કે “પ્રભુ ને સત્યમાં છે તે મારો અવાજ સંભળે છે.” મારા હૃદયમાં ખાતરી થઈ કે તે કાપકર આરંભમાં હું એકનો નહોતો, અને અધિકારના આ ગુલામો ને શ્રિસ્ત કરવા દેશે એટલું જ મને કરી શકશે એનું હેવટ શું ? એનું હેવટ તો ને પ્રમાણે કુસરે બીજે દિવસે અવસંત પ્રકાશમાન કંચરનું પ્રજાત બેઠ્યું તે જ પ્રમાણે મારે માટે પથ્ય પરિણામ આવે.”

આ લાંબો કાળો માર્ગ સત્ય અને જીવનના પ્રતીકરૂપ શ્રિસ્તની પાસે લઈ જશે એક આખી પ્રભુ પ્રભુના પેરાંની રાહ લુએ છે. “જ્યારે આખું જગત મને ત્યજી દે છે ત્યારે પ્રભુ મારો સ્વીકાર કરે છે.”

પહેલાં, રાણી, મધરાતના લાખ દીપ ચેતાવ્યા,
મારાં અંતરજ્ઞાનનાં તમ શાં લીજલાવ્યાં !

દૂરનજીવનાં દહેશતાં ઘેરતાં ગીત સુણાવ્યાં,
સંતેલે મારાં મોનતારો કેવા સજાવ્યાવ્યાં !

એ દે નવી નિરધરમ્ય કૃપાકેરી ધાર અજબ
દીધી કરી હવે શંક ? સુકોમળાં, શું જાન્યાં બજ ?

દઈ દે અગોચર લોભમાં ગૂઢ વાસ છે દીધા ?
આવાં, રાણી, સીસામણાં ? મેં તો માન્યાં તાં સીધાં.

આજ પૂનમ થી રાજતી વ્યોમલોભની રાણી !
આપણાં મંગલ પર્વની પહેલી એ જ એંધાણી.

આમ, પાતાળ, કથો દિશે ધાકું નગડું તાણી;
કેમે રૂળાતાં એ નધો, મારાં મોનની વાણી !

જીવનવીધી જગાદતાં જતાં લીજની પેદે,
અંતરમાં વળી જિગતાં આચાળીજને ઘહેરે.

દીપ મારા ચેતાવતાં જ્યોત રૂપ જ ધાતાં,
આજ સમું ન શે ન્યાયતાં દે એ દીપ જખાતાં ?

“રાણી ! રાણી !” અંખતો વીઠ લોક વિલોકું;
રાજા હું તમ ના ભલે; તમે રાણી નહીં શું ?

આપ-પતાકા પ્રતાપની લોકલોકમાં દહેરે,
આપ-દુકાળ શું એકલા રંક ભકતના ઘેરે ?

એક અખંડ સંજીવની બહેતાં ગૂપ્ત સેરે;
એનાં માલક સોણલાં માલે આતમ ઘેરે.

આજ આલોકાદ સંજીવની ! જ્વળો અંતરજ્ઞાને !
ભક્ત અભાગી આ આપનો ગૂરે મોન-આગાદે.

— नूतन वर्षासिन्धु —

મૂળ સંસ્કૃત જન્મ-એટલે વાદ્યું, કનિષ્ઠાચક્ર ક પ્રત્યય લાગી જન્મક (નાનું વાદ્યું) - એ ઉપરથી અખરખ શબ્દ જન્મ્યો. લેટિન નામ maico-Ishane પરથી અમેઝ નામ maica થયું. જન્મે નામ દેખાવ પરથી જ સ્થિત થયેલાં છે. એવી કલ્પના કરવી કે કાળા અખરખ પરથી મૂળ સંસ્કૃત નામ પડેલું હશે, એ કીક લાગે છે.

હિંદમાં ઈ. સ. પૂર્વે ૨૦૦૦ વર્ષથી અખરખની ઉત્પત્તિ વિશે મોંઘ મળી આવે છે. કલ્પના તો એમ પણ કરાવ છે કે અપ્સરાને મુષિદિદર માટે જે માલા-મહેક બનાવેલી તેમાં અખરખનો ઉપયોગ કરેલો. પૌરાણિક કાળમાં કાંઈ, મૂર્તિની સજાવટ, ધરેલાં વગેરેમાં અખરખ કીક કામમાં લેવાતો. આશુવેદમાં અષ્ટ રસોગાંની એક ગુણધર્મ, દવા તરીકે ચક્રિતના રાજ્ય જેવી ગણતરી અમક જરમ તો એક અદ્ભુત વસ્તુ છે.

અખરખ રિચિરચાપક, સખ્ત પારદર્શક, કંઈ અંગે અગ્નિરાધક, વિદુરોપક હોય છે. તેનાં પાતળાં પાતળાં પડેા ઉખડે છે. તેનાં આનાં ભૌતિક તત્ત્વોને લીધે તેનો અનેક વિધ ઉપયોગ થઈ શકે છે.

અખરખના પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છે :

૧ મરોવાઈટ-	સોફ પોટાશ તત્ત્વવાળો.
૨ બાયોટાઈટ-	કાળો, લોહ-ગેનેશિયમયુક્ત.
૩ સેપિડોલાઈટ-	લિથિયમ યુક્ત.
૪ ફોસફોરાઈટ-	ફોસ્ફોરસ યુક્ત.
૫ સોડાલાઈટ-	(લિથિયમ બાયોટાઈટ)
૬ રોસોવાઈટ-	(વેનેડિયમ)

મામાં પહેલો અને બીજો પ્રકાર મુખ્ય અને સામાન્ય છે.

સામાન્ય રીતે અખરખ નાના પ્રકારના ખડક સાથે વતાઓના પ્રમાણમાં મિશ્રિત મળી આવે છે. પણ ખાસ કરીને પેગ્મેટાઈટ નામના જ ખડકો સાથે ઔદ્યોગિક વપરાશમાં આવી શકે તેવા પ્રમાણમાં મળી આવે છે. જ્યારે ખડકોને "કુદરતી ખનિજનો ખનિજો" કહેવામાં આવે છે, કારણકે અખરખ ઉપરાંત ક્વાર્ટ્ઝ, ફેલ્ડસ્પાર, ટ્રુપ્લીન, ગ્રાનૅટ, એપેટાઈટ, બેરીલ, પીચબ્લેન્ડ વગેરે તેમાંથી મળી આવે છે.

અખરખના વિધવિધ સંખ્યાના પડોને ગ્રન્થ-Books-કહેવામાં આવે છે. આવા ગ્રન્થો ૩૮૯૯૬ જેટલી સારી એવી લંબાઈના હોય છે. જે સ્લેટ (Vein) માં અખરખ મળી આવે છે તેની પહોળાઈ મહત્ત્વ ૧૦૦'-૨૦૦' અને લંબાઈ સતત ૧૨૦૦' જેટલી હોય છે.

આપણા દેશની અખરખની પેટાટ દુનિયાભરની પેટાટના ૮૦ ટાં જેટલી છે, એ આપણે ગૌરવ લેવા લાયક હોય છે. હિંદી વજુએટો ખનિજાત્મક ચામતાઓ વિષુદ્ધ

છે. તેમાંથી જે થોડી ખેડાઈ છે તેમાં અંબરખ પૂરતો જગતની અંબરખસંપત્તિના મુકામને દિંદો વિખરાકો છે. દિંદમાં અનેક સ્થળે અંબરખ મળી આવે છે, ખાસ કરીને તે બિહાર, મદાસ, નાવલ્લોર, મદ્રિસર, રબરુતાના વગેરે સ્થળે. સમગ્ર દિંદના અંબરખની પેઠાણના ૬૬ ટકા તે બિહાર અને મદાસમાંથી જ નીકળે છે.

બિહારમાં હાસીઆત, ચા અને મોંઘીર તાલુકામાં બધા મળી ૭૨૦ ચોરસ માઈલમાં અંબરખ નીકળે છે. હાસીઆતની વિશિષ્ટતાત ઢાઢમાંની અંબરખની ખાણો દુનિયામાં સૌથી મોટી અંબરખની ખાણ છે. બિહારનો અંબરખ “માલોકરપ” (Ruby Mica) કહેવાય છે તે કદાચ અંબરખની સલી ઝાંખને લીધે દશે.

મદાસમાં નેલૂર તાલુકામાં લગભગ બિહાર જેટલા જ વિસ્તારમાં અંબરખ મળી આવે છે અને તે અંબરખનો રંગ લીલો ઝાંખાળો હોય છે.

જગતની જરૂરિયાતના ૮૦ ટકા જેટલા જિંચા પ્રકારના અંબરખનાં ૧૮માં બિહાર આવે છે. જગતની જરૂરિયાતનો ૬૦ ટકા જેટલો સાધારણ ગતનો-દુકામો વગેરે-અંબરખ દિંદ આવે છે. બિહારમાં ૭૦ વર્ષથી અંબરખનો ઉદ્યોગ ચાલે છે, ૧૯૧૬થી વિશેષ અંબરખ ઉત્પન્ન કરનાર ક્ષેત્રમાં વર્ષાઋતુ સિવાયના એટલે કે ‘સુકા’ મહિનાઓમાં અંદાજે ૨૫૦૦૦ માણસો જમીનની અંદર કામ કરે છે, ખાણ તથા કારખાનાંમાં ૫૦,૦૦૦ થી ૬૦,૦૦૦ અને અંબરખને અન્ય વસ્તુથી જુદો પાડવા (dressing) માટે એક લાખ જેટલાં માણસો કામ કરે છે, આ ઉદ્યોગની પ્રગતિનાં કારણોમાં અંબરખની વિશુલતા ઉપરાંત અતિસસ્તી કામગીરી પણ છે.

અંબરખના ઔદ્યોગિક ઉપયોગો આજને તબક્કે પણ પ્રુખળ છે અને જમાનાની પ્રગતિ સાથે તે વધતા જ જવાતા. એ પરત્વે નીચેની હકીકતો રસપ્રદ વાંચક પાસે:

૧ અંબરખ જેવી હાલતમાં મળી આવે છે લગભગ તેવી જ હાલતમાં તેનો ઉપયોગ ચર્મ ક્ષેત્રે છે-તેને સંસ્કરણ-વિસુદ્ધિ-(refining)ની, ઔષધ સિવાય, અર નથી પડતી. આ ધ્યાતમાં તે અન્ય ખનિજોથી જુદો પડે છે.

૨ તેની-ત્રિદોષકતાને લીધે વૈજ્ઞાનિક સાધનોમાં તેનો એટલો ખર્ચ જહોળો ઉપયોગ થાય છે કે તેના વચ્ચે આવે જ નહિ અંબરખની વપરાશના ૮૦ ટકા કેવળ આને માટે જ વપરાય છે. વૈજ્ઞાનિક ઉદ્યોગની થતી જતી અપૂર્વ પ્રગતિને લીધે અંબરખના ઉદ્યોગની પણ પ્રુખળ પ્રગતિ થઈ છે-અને થતી જાય છે.

૩ રેડિયો, વાયરલેસ ૨કીમાઈ, એરોપ્લેનને લગતી મશીનરી અને મોટરગંવહાર માટે અંબરખ એટલો બધો ઉપયોગમાં આવે છે કે તેના વિના આ ઉદ્યોગો અશક્યપણ થયા હોત એમ કહેવું એ જરાય અતિવ્યયોક્તિ કારણ નથી.

૪ આવશ્યક લશ્કરી સાધનોમાં પણ તેને જહોળો ઉપયોગ થાય છે.

૫ અગ્નિનારણ્ય માટે અખરખની પતરાંનો ઉપયોગ થાય છે. દા. ત. હીવામાં, રટવામાં, પક્ષા તરીકે, આખસરંદણ્ય માટેના ચરમા બનાવવામાં, લકાપક જઠાભના મિતારા-ઓની બારીનાં બારણાં વગેરે માટે તેના બહોળો ઉપયોગ થાય છે.

૬ અખરખની યાઓકત રીતે બનતી અગ્રક બસ્ત્ર એ શક્તિદાયક ઔષધિઓનો રાજ્ય ગણાય છે.

૭ અખરખના ટુકડા તથા બૂકો, અદાલ-અગ્નિરોધક (fire-proof) રેશમ, રંગીન કાગળો, સુશોબનો વગેરે માટે ખરચાય છે. સૌથી નવાઈ બરેલી વાત તો એ છે કે પર્ણ-રક્ષક રેનેડ-પ્રવાહી (lubricant) તરીકે પણ ઉપયોગ થાય છે.

૮ માકેનાકટ—ઉદ્યોગોમાં કુદરતી અખરખ કરતાં આની ઉપયોગિતા વિશેષ છે. લાંબાં લાંબાં પતરાં મળવાં પણ મુશ્કેલ અને કિંમત પણ વધારે હોય, એટલે નાના ટુકડા-ઓને યોગ્ય રીતે ચોટાડીને આ પદાર્થ બનાવવામાં આવે છે.

અખરખના દિંદના ઉત્પાદનના હેતુલા ૧૯૩૮ના મળી શકેલ આંકડા પરથી સહેજ ખ્યાલ આવી શકેશે:

પતરાં	૧૨૫૦ ટન લગભગ
નાના ટુકડાઓ	૪૪૯૦ ટન „
બેરે	૩૧૫૪ ટન „
મળી કુલ	૮૮૯૪ ટન

દુનિયાભરના ઉત્પાદનના ૮૦ ટકા અખરખ દિંદમાંથી નીકળે છે. પણ કેનેડા, રશિયા, બ્રાઝીલ, પૂર્વ આફ્રિકા અને એસ્ટ્રેલિયા ચોતાનું ઉત્પાદન વધારવા તનતોડ પ્રયાસ કરી રહ્યા છે. ખરેખર રોચનીય વસ્તુ તો એ છે કે દુનિયાનો ૮૦ ટકા અખરખ ઉત્પન્ન કરનાર દેશ કેવળ ૫ ટકા અખરખનો જ ઉપયોગ કરે છે! અને બાકીનો પરદેશ, ને ખાસ કરીને યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરિકા અને ઇંગ્લેન્ડ નિકાસ કરે છે! અત્યારે દેશના ઔદ્યોગીકરણના પ્રસાત સમયે આ ઉદ્યોગ અહીં ખોલવવાનો અપૂર્વ સુયોગ છે. સમજાવી સરકાર અને દેશના સાદસપ્રિય દિંદી ઉદ્યોગપતિઓ એ બે મળે તો આ ઉદ્યોગ માટે કેટલેટલી સોનેરી શક્યતાઓ જીપકી જાય !

ધી વલ્કન ઇન્સ્યુરન્સ કું. લિં.

અને

રૂપી જનરલ ઇન્સ્યુરન્સ

કંપની લિમિટેડ

દરેક ભૂતના વીમાનાં કામકાજ માટે મળેલાં યા લખેલાં :

પ્રાન્ય મેનેજર

જયન્તીલાલ જી. શાહ

આફિસ ટોલિશન
૨૦૪૦

કારજ : ભદ્ર
અમદાવાદ

રહેઠાણનો
ટોલિશન
૭૦૭૪

નેરોલની

લંગર છાપ

શાહી

ફાઉન્ટન પેનના

તથા

બ્લ્યુ બ્લોક બાટલા

વાપરે.

ધી નેરોલ એજન્સી

નવુ દેવગામ-અમદાવાદ,
પ્રાન્ય-કાલુપુર દેવગામ બહાર, ગાંધીની લાઇનમાં.

જીવન એ સંગીત છે — દેવો માટે.
 જીવન એ યુદ્ધ છે — પશુઓ માટે.
 જીવન એ પરિહાસ છે — વિરાગીઓ માટે.
 જીવન એ નાટક છે — સંસારીઓ માટે.
 જીવન એ અકસ્માત છે — માનવો માટે.

આનન્દ છે આપ્તજનો જન્મના અકસ્માતે;
 અનુભવ છે આઘાતો મૃત્યુના અકસ્માતે.

વાપરશો દીર્ઘદષ્ટિ ?

આપ્તજનોને શિરે તોળાતા આગ, જિંદગી
 અને અકસ્માતના આઘાતો નિવારવા ?

ધી સેન્ટીનલ ઍશ્યોરન્સ કંપની લિં

: પ્રાન્થ ઍફિસ :

આર દલપ. રીડરોડ,
 અમદાવાદ

: હેડ ઍફિસ :

પ્રાસેક્ટસ ચેમ્પર્સ, હોર્નબી રોડ,
 મુંબઈ

હિમાચ્છાદિત ગિરિમાળાથી નિઃસંધેશ નોવેના ફોર્ડસ (મહા સરોવર) પર પરિભ્રમણ કરતાં એક આનંદી અમેરિકન ટ્રાવેલરોએ અમને સંભાષણ થયો. આ ટ્રાવેલરોમાં એક સિસ્ટર-એલેઝ વરસનાં ડાહ્યાં હતાં. અમેરિકન લોકોના મિલનસાર સ્વભાવ પ્રમાણે અમારી સાથે તે વાતો કરવા મંડ્યાં. વાત કરતાં જણાયું કે ટ્રાવેલરોમાં કાંઈ એમનાં સર્ગા સંબંધી નહોતાં. અકસ્માત જ એમનો મોર્ચો જ સંભાળ થયો હતો. ટ્રાવેલરો એકલાં મુલાકાતી કરતાં જોઈ અમને નવાઈ લાગી. ડાહ્યાં એવ્યાં : " તમને નવાઈ લાગતી જ હશે કે અમેરિકાથી આટલે દૂર સુધી હું આટલી જામરે એકલી આવી છું. અમેરિકામાં પણ મહાં સર્ગાસંબંધીઓએ આવું સાદસ ન કરવા સલાહ આપી હતી. પણ મારે હવે જિંદગીમાં કંઈ જોળવવાનું, જોગવવાનું બાકી રહ્યું નથી. હું હવે કંઈ આવેલી છું. કોઈ ફરતે પણ મારે હવે બાકી રહી નથી. તો પછી ધરના ખૂણે સમજા કરવું તે કરતાં જો જોઈ લીધું તે ખરું. સુસાકરીમાં મરી જઈશ તો પણ શું ? મરી ગયા પછી કંઈ ખજાર પકવાતી છે કે દેશમાં દલાઈ કે પરદેશમાં ? "

સાંધારણ રીતે " હવે તો લાગવાન મોત આવે તો સારું " એવું મોઝાડેથી કહેનારો વદ્ધ ઓપુરો પોતાની તબિયત ખૂબ પંપાળે છે. પણ 'જીવ્યા કરતાં જોઈ કંઈ' કહેવતને હદાવર્યામાં જીવનમાં કિતારનાર આ નારીને મેં મનમાં ધન્યવાદ આપ્યો.

એક મિત્રે કહ્યું : " સાંજેયું કે ? પેલો ... સન (અંગ્રેજ મુદ્રણ) પચાસ વરસનો ને આડે ડાહ્યાંનો બાપ છે તોયે બેરી મરી મઠ એટલે ફરી એક 'ડાહ્યાં' જોડે પરવશે. " સ્વાભાવિક રીતે મનમાં ... સન માટે તિરસ્કાર બેપત્તો. પણ એ બાપ સંબંધી ન હોવાથી વાત થોડે વખતે વિસારે પડી. જીવનસુખમાં રહેવાનું શું ત્યારે ... સન ત્યાં જ હોવાથી એનો ખૂબ પરિચય થયો, ત્યારે એનાં બીજાં લગનનું રહસ્ય સમજાયું.

... સન અને એની બાલ્યાવસ્થામાં સ્થાયે રહેલાં જન્મેનાં કુટુંબ પડોસી હોઈ. ગાદ સંબંધે હોતો. સુવાવસ્યાએ પહોંચતાં સ્વાભાવિક રીતે જન્મે પ્રેમમાં પડ્યાં. પણ એનીનાં માથાપ લગનની ખૂબ વચ્ચે હતો. કારણ કે ... સનની કમાણી ટૂંકી હતી. પોતાની લાકડાકમાં ઢીલેલી દીકરીને ગરીબાઈનાં દુઃખ વેકવા મોકલવા માથાપ તૈયાર નહોતાં. ... સનની કમાણી ઝટ વધી જાય એવો પણ કોઈ રસ્તો નહોતો. જન્મે પ્રેમીઓની બધી આજીજી, વિનંતિ નાકામી મઈ. એનીને માથાપે અમેરિકા મોકલી દીધી અને ત્યાં નર્સનું શિક્ષણ લઈ એ ધધી કરવા મંડી.

પગીસેક વરસ પછી અમેરિકામાં રજા ગાળવા આવેલા એક અમલદારનો એનીને અકસ્માતે લોટા થયો. હિંદુસ્તાનમાં એ ... સનની કોન્સિસમાં જ કામ કરતો હતો. એનીએ સદેજ પૂછ્યું : " ... સનની શી ખજાર છે ? " પેલાએ કહ્યું : " બહુ જ ખજાર ખજાર છે. એની સ્ત્રી આઠ છોકરાં મરી મરી ગઈ છે. સૌથી નાનું બાળક તો બેજીલ, વરસનું જ છે. એ તે બિચારો ઓરિસનું કામ કરે. ધર ચલાવે કે છોકરાં સંભાળે ? એ તો ગાંડા જેવો ! "

થઈ ગયો. છે ને દુઃખ બૂલવા ખૂબ દારૂ પીએ છે. દારૂતરે બચી ચેતવણી આપી, અને બધા કહીએ છીએ કે હાહરાં નમાયાં તો છે ને હાથે કરી નબાપાં કરવાનો; ધંધો શું કામ માંડ્યો છે, પણ કશાની અસર થતી નથી. થોડા વખતમાં સાંભળીશું કે દારૂ પીને સ્મશાન ભેગો થઈ ગયો.

એનીએ તરત જ નિશ્ચય કરી લીધો. ઘેર જતાં પહેલાં રસ્તામાં જ તાર ઑફિસે જઈ દિંદુરતાન ... સનને તાર કર્યો કે “દુઃખની કદાણી સાંભળી છે ને પહેલી તકે આવી પહોંચું છું.”

દિંદુરતાન આવી ભેગું તો ... સનની તબિયતનું સમાનાશ વળ્યું હતું. હાહરાં નિસ્તેજ, મરિલાં હતાં. જોગનું બહુતર પણ અટક્યું હતું. ધર અરતબરત હતું. એનીએ તરત જ ... સન નેડે લગ્ન કરી દીધું! ધરનાં દિવાર ફરી ગયાં. હાહરાં તંદુરસ્ત, ચાલાક થઈ નિશાળે જવા લાગ્યાં. અને સૌથી વધારે તો સમજાવટ અને સખ્તાર્થ જનને વાપરી ... સનની ઘરની લત હાહાવી એને એનીએ સારીર અને મનના સ્વાસ્થ્યને માર્ગે વાળ્યો. ઑફિસમાંથી ઘેર આવી બહીરજીની ખાટલી લઈ બેસતો ... સન, એનીએ પાળેલાં અનેક પરુપક્ષીઓને રમાડતો, એણે વાવેલા જાળીયાનાં ફલફલ ને શાકસાજી તપાસતો થઈ ગયો.

માથે પગિયાં આપ્યા પછી લગ્ન કરનાર આ બીને હું તો ધન્યવાદ જ આપું છું.

જમુકાપેશ્તમાં એક પ્રૌઢ ઓ અમને ગોમિયા તરીકે મળી હતી. એક દિવસે ચહેરમાં ફીરને કાર્યો કરતાં વહેલાં અમે આવ્યાં. હોટેલમાં જમવાના વખતને હજી વાર હોવાથી જો કંપની મારફત મોટરબસમાં ચહેરે બેવા મથેલાં તેની ઑફિસમાં જ બીજા મુસાફરો સાથે વાતો કરતાં અમે મેઠાં. પેલી ગોમિયાણુ પણ અમારી વાતોમાં સામેલ થઈ. વાત કરતાં જણાયું કે એ મૂળ કંજેરીના એક શ્રોમંત ઉમરાવ કુટુંબની હતી. પણ વરસાઈના ફારમાં થયેલી વહેંચણી ગમાણે કંજેરીના બહુએક માંતો એકાસ્તોવેકિયાએ પચાવી પાડ્યા. આ ખાઈની જમીન નગરિર પણ બધી એમાં પ્રસારાઈ ગઈ. એટલે વૃદ્ધાવરધાને આરે પહેંચેલી છતાં એને આજીવિદા માટે આ ધંધો કરવો પડતો હતો. કાઈને આશ્ચર્ય પડી ઑશિયાળા શેઠલો ખાવો એનો તો એને સ્વપ્ને પણ વિચાર નહોતો આવ્યો. એણે પુરોપની મુસાફરી ખૂબ કરેલી હોવાથી અમે પૂછ્યું કે એકાસ્તોવેકિયાની રાજધાનીનું ચહેર માગ બેવા જેવું છે કે નહિ? ત્યારે એણે જો જવાબ દીધો તે હજી, મને ખરાબર યાદ છે. “તમારે બેવા જવું હોય તો જાઓ. પણ અમને અન્યાય કરનાર દેશમાં જવાનું હું મારે મ્હોંએ નહિ કહું. જો દેશની બદલાવતથી અમારા દેશનાં હજારો લોકો રખડી ગયાં. એક વખત કેટલાક મિત્રો સાથે હું મોટરમાં લાંબી મુસાફરી કરતી હતી ત્યારે એકાસ્તોવેકિયાના એક ગામમાં રાતપાસો રહેવાની જરૂર પડી. મારાં બધાં મિત્રો હોટલમાં રાત ગાળવા ગયાં. પણ મેં તો દલતાથી કહી દીધું કે ‘એ દેશનો એક ગ્રામ પૂરતો આશય કે પાણીનો જાંટો પણ મને ન ખપે. ગામ બહાર મોટરમાં જ રું સર્થ રહીશ. અને એક રાતભૂખી રહીશ તો મરી નહિ જાઉં.’ એમણે ધણોયે આમદ કર્યો પણ હું તો મક્કમ જ રહી અને ગામ બહાર મોટરમાં જ શૂળી તરસી સર્થ રહી, બીજે દિવસે સવારે થોડી મુસાફરી કર્યા પછી એકાસ્તોવેકિયાની દહ પૂરી થઈ ત્યારે મેં ઉપવાસ હોડ્યો.”

સ્વમાન અને સ્વદેશપ્રીતિના ઉજ્જવલ દર્શનરૂપ આ નારીને મેં ધન્યવાદ આપ્યો.

卐 प्रस्थान 卐

। दृष्टिपूर्तं न्यसेत् पादम् ।

पुस्तक ४१

चोप : २००२

अंक ३

चित्रहीनता

‘सुन्दरम्’

हुं उदास जठा હતો.
આકાશનો વિસ્તીર્ણ પટ
ચિત્રહીણા ફલક થો
સામે અકાટ પડ્યો હતો.

વાદળ નહતાં, નહોતો પવન,
નહોતી રમત કો રૂપની કો રંગની,
અવકાશમયતા હો હતી કેવળ ‘તપહી’.

જીવનતણાં મિત્રો યયાં ‘તાં’ હુપ્ત સૌ :
ભૂતના રંગો ભુંસાઈ ગયા હતા,
બાનિના અંચલ તરંગો પણ લુછાઈ ગયા હતા,
પર્તમાન સમસ્ત નરદમ રિક્તતાના રણ સમો
કણકણ કરીને કાળની લેણકે રંઘો ‘તો’ કોતરી;
સ્તબ્ધતાના પટ સચું વ્યાપ્યું હતું જીવન બધું.

એ સ્તબ્ધતા – એ રિક્તતાને,
વિષયહીન વિમૂઢતાને
આંગળી મુજ કેય ઝુંચવી હું રજો અપેલોકતો,
ચિત્રહીણા ફલક થો.

ત્યાં ચિત્રની રચના બની :

હરથી કેા પદ્મલ્લી આહુટ મીઠી કાને પડી,
કેા સુગધ મનની યોરને આરુઠ તાજ પુષ્પ થી
આવતી 'તી રમ્ય રમણી,
સાવ નમણી.

એ હસી લોઈ મને :

જાણી નહતી, લોઈ નહતી, ખેલ્યાં કદી
તેા ચે હસી લોઈ મને.

છલકત શરાબે જામ શું એનું જાદન આશુ' લઈ
આવો રહી આવી રહી પાસે, વધુ પાસે.

એનાં નયન હસતાં રહ્યાં મંડાઈ મારા પર લગી —
જાણે અકારણ — કે અકારણતા જ એ કારણ બન્યું ?
માહરામાં એ મળી જાવા દિસી તત્પર, દિસી
જળખિંદુ થી વીંધાઈ જાવા દર્શના અગ્રે ઠરી.

પાસે સરી એ આવતી 'તી.

એહ એ એકાન્તને નિર્જન પથે,

એ રમ્ય નિર્ભય અવસરે

હું અંશુલી ભંચી કડું આમંત્રવા

વાર બસ તેની હતી.

હું ઉદાસ ખડો હતો

તેવેા ઉદાસ ખડો રહ્યો

પાસે ચર્ધ —

એના અકારણ સ્મિતલહરે મોજું પુછાડી મુજ પર
એ મસાર ચર્ધ — ઘવા હીધી જ મેં.

હું અને મારી ઉદાસી —

માત્ર ત્યાં જ જણ્યાં રહ્યાં.

‘રે હાથ !’ એ ચિત્કાર મૂક કરી રહી,
નાથે ચિરાઈ હૃદયથી એ લોચ પર બાંધે હતી.

ધીરે રહી,
એની ચિબુક મેં બાયકી,
એનાં ગહન રમણીય નેત્રોમાં નિહાળી માહરી પ્રતિમા કહું :
“શો અર્થ છે ?

આવી વણીક સુહૃદ્ગતો પી પી સુધી બાજૂ દિધી,
એમાં વધારો એકનો
શો અર્થ છે ?

આવે હયાત ન હાથ આજુ ત્યાં સુધી
આ ચૂંટકા — આવાં જલોના
રાતદિન પોષે જવામાં અર્થ છે ?”

ને ઉઠાસી વધુ ઉઠાસ થઈ રહી.

હું દ્રવ્યો —

મારી સનાતન સહચારીયું વહન એ રેખી દ્રવ્યો,
એને વિધી મેં સોલમાં, મુજ બર્ફ જેવી હુંદમાં,
ને આંખમાં એએક અંસુ સાથ મેં અવકાશ ગમ
આંખ માંડી આરજુ ત્યાં માહરી ઉગારી મેં :

“જો આપવાની, જિન્દગી ! તાકત કદી હો તાહરી,
ને આપવાની, કૃપણુ એ ! દાનત કદી જો તાહરી,
તો આપજો બસ આટલું :
એક ના કરમાય એવું પુષ્પ હો સોન્દર્યનું.”

ને આંખને ઠાળી વળી,
હું ઉઠાસ ખડો રહ્યો;
આકાંચનો વિસ્તીર્ણ પટ
ચિત્રહીણા ફલક શો
સામે અક્ષત પડ્યો રહ્યો

ચૂંકા યુદ્ધ પૂરું થયું એટલે ‘હવે પણ શું ?’ એ પ્રશ્ન જરૂર ઊભો થાય છે. વળી યુદ્ધમાં જે રીતે આપણું આર્થિક તંત્ર ચાલતું હતું તે રીતે શાંતિના સમયમાં પણ તે ચલાવી ન જ શકાય એ પણ ખુદ્દલું છે. યુદ્ધમાં પરદેશી માથ આવતો કાંઈ થયો હોવાથી કશા નવા ઉલોગો શરૂ થયા છે તે બધા હજી એવી સ્થિતિમાં નથી કે જાતની હરીફાઈમાં પગભર બેસા રહી શકે. તેથી સરકારે એ ઉલોગોની તપાસ કરવા માટે તે તેમને જરૂર હોય તો રક્ષણ આપવા માટે ટેરીફ બોર્ડ નીચું છે. પણ આમાં જે ઉલોગો ઈંગ્લંડના કાષ્ટપણ ઉલોગોની હરીફાઈમાં હોય તેને રક્ષણ મળશે કે કેમ એ જોવાનું છે. એટલું જ નહિ પણ દિંદમાં બિચીય મૂડીયી કાષ્ટ ઉલોગ સ્થપાયેલા હોય તેની હરીફાઈમાં આવી શકે એવા આ નવા સ્થાપિત થયેલા ઉલોગોમાંથી કાષ્ટ હોય તો તેને સંરક્ષણ મળશે કે કેમ એ પણ જોવાનું રહ્યું.

ખીલું, ઈંગ્લંડની આર્થિક સ્થિતિ નજીક પડી છે. ઈંગ્લંડે ક્યાં તો પોતાનો નિકાસ વેપાર વધારવો રહ્યો કે પોતાનું જીવનધારણ નીચું કરવું રહ્યું. ઈંગ્લંડે પોતાનું જીવન-ધારણ નીચું કરવાને તૈયાર નથી તો ઈંગ્લંડે પોતાનો માથ મોટા પ્રમાણમાં વેચવો રહ્યો. કારણકે ઈંગ્લંડને પોતાની ખોરાકની બહો જામ તેમજ પોતાના ઉલોગો માટેના કાચો માથ પરદેશી લાવવા માટે પોતાનો માથ પરદેશ વેચવો રહ્યો. એટલે દિંદમાં પોતાનો માથ ખૂબ વેચવા માટે ઈંગ્લંડ તતીક મહેનત કરશે જ. આથી ઈંગ્લંડને જે જાતનો માથ વેચવો હોય તેવો માથ ઉત્પન્ન કરતા ઉલોગોને ઠાલવી સરકાર સંરક્ષણ કે ઉત્તેજન આપે એમ બની શકે ?

પણ જો ભવિષ્યમાં યુદ્ધ થાય, — ને તે નહિ થાય એની કાંઈ ખાતરી નથી, — ને દિંદ ઉપર બીજા કાંઈ સત્તા આક્રમણ કરી ઈંગ્લંડની સત્તા હઠાવી દે એવો ભય ખરો. ને એવા આક્રમણ સામે ઈંગ્લંડ સામતો કરી શકે તેને માટે જોટલા ઉલોગો જરૂરી છે તે આ દેશમાં ટકાવી રાખવા કે બીજા કરવા સરકાર જરૂર મદદ કરશે એટલે કે જોટલે અંશે દિંદનું ઉલોગીકરણ દિંદો સરકારનું દિંદમાં અસ્તિત્વ ચાલુ રાખવા માટે જરૂરી છે તેટલા જ ઉલોગોને રક્ષણ મળશે એમ આપણે માનીએ તો ખોટું છે ?

વળી યુદ્ધને લીધે સરકારે જાતજાતનાં નિષંકલો દાખવેલાં છે. એ બધાં બિનજરૂરી હતાં એમ કહેવાનો આશય નથી. બધાં જ નિષંકલો સરકારે ફક્તથી ચલાવ્યાં છે એમ પણ કાંઈ કહી શકે એમ નથી. વળી ભવિષ્યના યુદ્ધમાંથી બચાવ માટે ઉલોગોનું ચોક્કસ સ્થળોમાં કેન્દ્રીકરણ થયું છે તે દૂર કરી દેશભરમાં જુદે જુદે સ્થળે તેમને વ્યાપક બનાવવા એવી સરકારની નીતિ જાહેર થઈ છે, ને આ નીતિ ઉપર ટપકે ખેતા સારી લાગે છે, પણ આ નીતિ અમુક પ્રાન્તોને અમુક પ્રાન્તોના હિત વિરુદ્ધ કાયદો આપવામાં વપરાય એવું ન બને ? દા. ત., મુંબાઈ પ્રાન્તમાં નવી કાપડની મિલો ન કાઢવામાં દેવામાં આવે

ને નવી મિત્રો પંજાબ કે આસામ કે બંગાળમાં જ કાઢવા દેવામાં આવે તો આમાં દેશ-
કારમાં મિલકતોજાનો વ્યાજનો વિસ્તાર સિવાય સરકારનો નીજો હેતુ ન હોઈ શકે!
અમુક ઉદ્યોગોનું કેન્દ્રીકરણ અમુક રથને ચક્રું છે તે અકસ્માત જ ચક્રું છે? કે એમાં પણ
કોઈ મુશ્કેલ આર્થિક પ્રવાહો હતા?

તે જ પ્રમાણે બીજો કાળસો લઈએ. આજે મોટાં શહેરોમાં માનવબળને લીધે
અનાજનો વેપાર પૂરો સરકારી કાજ હોય છે. સરકારે માન્ય કરેલા દુકાનદારો જ અનાજ
વેચી શકે છે. સરકારે આ દુકાનો માન્ય કરો ત્યારે અમુક લોકોમાં ખોચ ધણ વધામાંથી
અમુકને માનવબળની દુકાન માટે નક્કી કર્યો તેની પાછળ વખતે ધરાઈનું ધોરણ હતું.
પણ હવે આ સત્તા અમુક કોમના કે અમુક ધર્મના માણસોને હિતેજન આપવા ન
વપરાય? તે જ પ્રમાણે ચોટેવતે અંશે બધો જાતનાં નિયંત્રણો માટે બીજા દેશોમાં જ્યાં
નિયંત્રણો આ કુદને લીધે લાગુ પડ્યા ત્યાં સરકાર પ્રજાકીય હતી તે પ્રજામત ને તેઓની
હતી એટલે આ નિયંત્રણો ત્યાં અસ્તિત્વમાં ન આવે, પણ આપણા દેશમાં એમ નથી થયું
કે એમ નહિ ચાલે એમ કોઈ બેધક કહી શકે?

યુદ્ધ દરમિયાન આપણા પણ ઉદ્યોગો પુરબોધથી કામ કરતા હતા એટલે સંચાનો
પત્તારો અસાધારણ થયો છે. એટલે ઉદ્યોગોની સ્થિતિ કાયમ રાખવી હોય તો નવા સંચા
વગેરે લાવવા પડશે. આવા સંચા વગેરે (capital goods) આયાત કરવા માટે તો
અમેરિકા ને ઈંગ્લેન્ડ જો દેશ છે. અમેરિકાનો માલ લાવવા માટે તો ડોલર જોઈએ. યુદ્ધ
દરમિયાન દિંદી ઘોડાના કાયમાંની ડોલરયાપણ સરકારે લઈ લીધી. પછી અમેરિકાનો
માલ વેચી જે ડોલર આપણને મળ્યા તેનો મોટા ભાગ સામાન્ય કોલર ભંડોળમાં ભેગવી
દેવામાં આવ્યો. એમની ઘોડાકા ભાગ આપણને મળશે એમ કહેવામાં આવે છે પણ તે
આપણી માલની જરૂરિયાતને પહેંચી વળવા માટે પૂરતો નથી. એટલે અમેરિકાથી
આપણે ઉત્પાદક સાધનો મોટા જરૂયામાં લાવો શકીએ એવી આજ્ઞા અત્યારે નથી. x
પણ એમ માને છે કે ઈંગ્લેન્ડમાં આપણી ૧૪૦૦-૧૫૦૦ કરોડની ચાંપણ છે
તે વડે આપણે ઈંગ્લેન્ડમાંથી ઉત્પાદક સાધનો લાવીશું. આ મૂકીમાંથી ઘોડાકા ભાગ માંડી
વાળવાના જાણકારો તો સંજોગીય છે. પણ મારો કે ૮૦૦-૧૦૦૦ કરોડ બાકી રહે. પણ
આ કુદને લીધે ઈંગ્લેન્ડના ઉદ્યોગોને હવાઈ કુમવાઓ વગેરેથી તુકચાન થયું હતું તે
તથા કારખાનગિયો યુદ્ધકામ માટે ચલાવ્યાં હતું ને જે સખત થસરો થયો હતો તે
બધું કીક કરવામાં ઈંગ્લેન્ડ પંહેલાં ઉત્પાદક સાધનો વાપરશે કે આપણને આપશે? એ
તો ચોક્કસ છે કે આ બધી બાબતમાં ઈંગ્લેન્ડ ચેતાની જરૂરિયાતો પહેલાં પૂરી પાડશે
ને પછી જ આપણને માલ વેચશે. એટલે કે ઈંગ્લેન્ડમાં બધાં કારખાનાંની પુનર્-
ચના કર્યા પછી જ આપણને સંચા વગેરે વેચવા માંડશે. એમ ચાલ તો ઈંગ્લેન્ડ એકલે વર્ષ
સુધી ઉત્પાદક સાધનો આપણને પૂરા નહિ જ પડે ને ત્યારે ઉત્પાદક સાધનો મળવા

x હમણાં અમેરિકાએ ઈંગ્લેન્ડને જે મોટી સમતી હેન આપી છે, તેને લીધે ઘોડાકા અંશે
આપણને અમેરિકાથી ઉત્પાદક સાધનો લાવવા માટે સુગમતા થશે.

આંદોશ ત્યારે ઇંગ્લેન્ડનાં કારખાનાંઓમાં બનેલા માલ આપણા ખજાનેમાં આવો પણ ગણે
 હશે!! ઇંગ્લેન્ડે અમેરિકા પાસેથી મોટી રકમની લોન મેળવી છે એટલે ઇંગ્લેન્ડ અમેરિકાના
 યંત્રો વગેરે ખરીદી પોતાના ઉદ્યોગોની નવરચના કરી ત્યારે કારખાનાંઓમાં બનેલા માલ
 આપણને નેચવા માટે સારે જ આપણને નવા સંગ્રાહ વગેરે આપે. આથી આ મૂંઝી
 વિષય આપણે દેશના ઉદ્યોગીકરણ માટે મોટી મોટી આશા બાંધીએ છીએ તે બાજબી છે.
 સાથે સાથે દેશનું રાજકીય ક્ષતિભર્યું તો તદ્દન જ અનિશ્ચિત છે, ઇંગ્લેન્ડે જો
 દેશના જાગૃતા પાટે તો આપણી આર્થિક સ્થિતિ બદલ જ વાલકર ચર્ચા થયે. એટલું જ
 નહિ પણ બે ભાગો વચ્ચે નિરાંતર ઝગડો રહેવાનો જ, ને બંને પક્ષો સંમત થાય નહિ
 ત્યાં સુધી સ્વરાજ અગર નહિ એમ આપણને કહેવામાં આવે છે. ને ત્યાં સુધી પરદેસી
 સત્તા છે ત્યાં સુધી ઈકમ થાય એમ પણ નથી આમ ત્યારે અનેક અટપટા આર્થિક પ્રશ્નો
 આપણી વિચારણાને શકિત માગે છે ત્યારે આંતરિક વિઘ્ન માટે તૈયારી થઈ રહી છે
 એ પણ આપણું એક દુર્દેવ છે.

મધુઅંશ

રામપ્રસાદ શુક્લ

[૫મું]

અને નવ ગમે, પ્રિયે કંઈમ ગમે તમારી પ્રજા,
 ક્ષણેક સિમત તા ધરાય વહની શી એવી વ્યથા ?
 અહો ! અજબ એવડી દરદની દશે શી કથા ?

ધરોધર પડે જ થા સહુજનો પરે સર્વદા,
 અનેકવિધ ભીતરે ચક્રાદ્યેથી રે ! આપણા,
 કળાય કંઈમ કેટલું કષ્ટાતું હશે કો કલા ?
 અનેકવિધ જખના મલેજ રાખતાં આંતરે,
 ફોરે દંડ, પચાસ તો અક્ષય ભય, વસ્તુ કરે
 પડે નવ પડે જ ત્યાં સકળ દાધમાંથી સરે.
 પ્રિયે, જટિલ મૂંઝવણ લવનતણી, સુખે દુઃખનાં
 અને દુઃખવિષય છે સુખતાણું સદા છાંટણું,
 અદાય મધુઅંશ તો સુખતાણી પડી શી મણી !

પડે, બહુ પડે જ છે દુઃખવિષય રાઈ રહે,
 હારે કલ્યાણનાં સળંગ જિન્દગાની વહે.

વિવેકશક્તિ

હિમંતકુમાર નીમકડે

પ્રજ્ઞ આપણી પાસેથી ને જનની દિવ્ય જીવનની અપેક્ષા રાખે છે તેવું જીવન ગ્રાસ કરવા માટે વિવેકશક્તિ અનિવાર્ય છે. જુદી જુદી ચીજો કે જુતાનુદા વિચારો લાગણીઓ વચ્ચેનાં લક્ષણો પારખીને તેમની વચ્ચેનો ભેદ ને તેમની વિશિષ્ટતા એક શક્તિની શક્તિ એ એક જ લક્ષણ કંઈ વિવેકશક્તિનું નથી. અલગલગ શક્તિનું એ એક મુખ્ય કાર્ય છે. પ્રજ્ઞ એના વિકાસ દર્તા એ શક્તિ વડે વધારે ઉચ્ચ, વધારે જટિલ અને વધારે સૂક્ષ્મ સ્વરૂપોનાં દર્શન ચર્ચા શકે છે, તેમની પ્રત્યે સાચું વજણ ધરાવી શકાય છે અને તે દ્વારા તેમનું યોગ્ય વર્ગીકરણ કરીને તેમનું સાચું મહત્વાકાંક્ષ કરી શકાય છે. સુદ્ધિની આ શક્તિનો યોગ્ય રીતે વિકાસ થયો હોય અને તેનો સદુપયોગ કરવાની ટેવ પડી હોય તો એથી સહનની સૂઝ પણ પડતી જાય છે તથા કમી જાગતાને કેટલું મદદરત આપવું તે પણ માલમ પડે છે. આવી સમજણ વિના સાચું જીવન અશક્ય છે.

માણસ અતુર હોય, હોશિયાર હોય પણ તેનામાં કદાપણ જ્ઞાન ન પણ હોય. સાચા જ્ઞાનનું એક મુખ્ય લક્ષણ વિવેક છે. વિવેક ન હોય ત્યાં જ્ઞાન સંભવે ન નહિ. કેટલાક માણસો ખૂબ સામર્થ્યપ્રધાન હોય છે અને તેમનામાં વિવેકશક્તિ ભણી જોઈ 'હોય' છે. આનું પરિણામ ઘણું હાનિકારક તીવર છે. કેવળ સુદ્ધિથી કે કેવળ લાગણીથી કે બંનેનોમળથી એકના વધારે પાતા એકથી ને જીવન જીવવા છે તે વિવેકશક્તિ ત્યાં ન હોવાથી કાપૂરું ન છે.

વિવેકશક્તિ તો એક આવાધીશની અને પછી ઔદૃષ્ય જેવા સારથીની ગરજ સાર છે. અમુક વિચાર કે વૃત્તિ, લાગણી કે ભાવ, કે અમુક વર્તન યોગ્ય છે કે નહિ એવો પ્રશ્ન બધારે ઊઠે છે અને એની જવાબદાર બધારે માણસના અંતરમાં થાય છે ત્યારે, વિવેકશક્તિ તેની વફારે કાર્ય છે. તે તે પ્રશ્નને લગતી બધી જાણુઓનો વિચાર કરે છે, એ પ્રશ્નની તરફેણનાં ને વિરુદ્ધનાં લક્ષણો કે તરફેણ ચોખીને તેની દુરમતા કરે છે અને છેવટે જાણે પોતે કોઈ ત્રીજી જ વ્યક્તિ હોય અને જવાબદાર ઉપભવનાર પ્રશ્નની સાથે જાણે પોતાને કંઈક નિસ્મત ન હોય તેવી તટસ્થતા ધારણ કરીને ખોટી પોતાનો ચુગાદો જાહેર કરે છે. આવી તટસ્થતાના પરિણામે ને નિષ્કર્ષ થાય છે તેથી જ માણસ ભૂલવાને નિષિદ્ધ કરેલા માર્ગો લટકતો અટકી જાય છે અથવા લટકેલો પાસે વળે છે. વિવેકશક્તિ ન હોય તો જીવનનો ઘોષ હેતુ, કોઈ કારણ કે ખેર રહેતું નથી. જીવનમાં ને કંઈ બગવતા છે, યશઃશાપાન લક્ષણ છે, આનંદ છે, તે એ શક્તિને આભારી છે. એ શક્તિ જેટલી જોઈ તેટલી આપણી જીવન-પથમાં પડી જવાની ને કેલેસા પ્રાવાની સંભવિતતા વધારે.

વિવેકશક્તિ મનોદશા ને વર્તન માટે ને તટસ્થતાની જરૂર છે તે તટસ્થતા અનાસક્તિ વગર અસંભવિત છે. તટસ્થતા અને અનાસક્તિ લગભગ પર્યાપચાયક ચબ્દો છે, છતાં તેમાં ભેદ પણ છે. તટસ્થતાને એક રીતે અનાસક્તિનું

પરિણામ પ્રભુ મણી શકાય. એ અનાસક્તિ મેળવવા માટે આપણા મનના વળાંકો પ્રમાણે ચાલવાનું મૂકી દેવું પડશે અને દરેક પ્રશ્ન, પ્રસંગ, કે વ્યક્તિ પરત્વે તે અંગેની જો સારી મૂળભૂત હકીકતો હોય તે જ, કેવળ તે જ, જોતાં શીખવું પડશે અને ફક્ત એના આધાર ઉપર જ આપણું વર્તન રાખવાનું સાદર, હિંમત અને શક્તિ મેળવવાં પડશે.

જીવનમાં એવા અનેક પ્રસંગો આવે છે. ખાસ કરીને સામાજિક, રાજકીય, ધાર્મિક, આર્થિક વગેરે ભાતતી ઉચ્ચમાણસના જમાનામાં કે ત્યારે આપણે લાગણીના પૂરમાં એક લાકડાની માફક તથાથા જઈએ છીએ. આવાં પ્રસંગનાં પૂર એવાં પ્રયંજ હોય છે કે તેમાંથી બચવા વિવેકરૂપી નોઆની નૌકા (Noah's Ark) ની જરૂર રહે છે. અથવા હિંદુધર્મનું દૃષ્ટાંત લઈએ તો, આપણામાં પ્રભુના કુર્માવતારની જરૂર રહે છે. એના વિના આપણી લાગણીઓ આપણી મૈત્રીના વધતા જતા બળથી વળગતી બધ છે તે બેરી લે છે. પરિણામે વિવેકશક્તિ મૂંઝળાઈ જાય છે અને લાગણીઓએ સત્ત્વવેશ, દેખીતી રીતે સ્વર્ગના જેવા પણ ખરી રીતે પરિણામે વિષમય એવા સુખમાં મદાદમાં કરીએ છીએ. આમ ધીમે ધીમે, આપણને કષ્ટના પથ ન હોય એવી રીતે, આવી લાગણીઓ આપણને પોતાની માયાળુશમાં ફસાવે છે અને આપણો સર્વનાશ કરે છે. તેમ છતાં જો કોઈ આપણને આપણી આ મોહનિદ્રામાંથી જાગાડવાનો પ્રયત્ન કરે છે અથવા મદદ એવો પ્રસંગ આવે છે કે જેથી આપણે એ મનોરાજ્ય સ્વભાવનાં પાનાંના મહેલની માફક એકદમ લાંબી પડી એવો સંભવ જોશે થાય છે, તો આપણે આવાં આપણાં સાચાં દિતેમણ સ્વજનો કે પ્રસંગો સામે તકુમ્મ શીડીએ છીએ અને વાપની જેમ એના ઉપર તરાપ મારવા તરફ ધર્મ જઈએ છીએ, અને એક પ્રમાણાત તરફ સવિશેષ ભેરથી આપણે એ વિનાશક પણ મોહક લાગણીના આવેગને વળગીએ છીએ. એવરે આપણે આપણું પૌરુષ, આપણું સાચું દીર, અસ્તિત્વ, ગુમાવી બેસીએ છીએ એટલું જ નહીં પણ એ ગુમાવીએ છીએ એવું જાન પણ આપણને રહેતું નથી. આપણે તો પ્રામાણિક નિષાધી, ખરા દિલથી, એ આવેગને જ આપણું સ્વાદ, આપણું જીવન, માતી બેસીએ છીએ. આપણે જ સાચા છીએ, આપણે લીધેલા રાહ જ સાચો છે અને તે જ એક સાચો છે, ખીલ્યો નથી આપણને સમજતાં, નથી આપણા સંનેજોને જોતાં, નથી આપણી લાગણીઓ કે ભાવ કે વિચારોને માન આપતાં અને નકાશી દબાવ કર્યા કરે છે તથા કંઠવાજ ઊભી કરે છે એમ આપણને લાગ્યાં કરે છે. આવી આપણી દષ્ટિ તે જિતિ થઈ જવાથી આપણાં સાચાં સ્વજનો આપણને આંખની કણી સુમાં ખૂંચે છે. આપણને એમજ દેખાય છે કે આખી દુનિયાએ આપણી સામે કાવતું કહ્યું છે અને આપણી મુરોહો ખર ન લાવવા માટે જ કૌટુંબી ધમ્મ છે. આવી ફસાએ પડ્યા પડી. આપણું જીવન. નિઃશ્વર કે દેવશ્વર અને ખારું બની જાય છે. ખરી રીતે જોતાં આવા લાગણીથી વિવશ બનવું એ માનવીના વિકૃત સ્વરૂપની નિશાની છે. ત્યારે ત્યારે કોઈ માનવીના કે વાતાવરણના કે તેથી નીચી કક્ષાના બળના પંજામાં આપણે સપડાયા છીએ એવું આપણને મૂઝે ત્યારે ત્યારે એ દશામાંથી આપણો ઉદાર કરવા માટે, આપણું સમગ્ર જગ કેદિત કરવા માટે, આપણે અંતરના ઊંડાણથી પ્રભુની પ્રાર્થના કરવી જોઈએ કે તે તેમાંથી આપણને મુક્ત કરે. વિવેકસૂત્રનાં કિરણો લાગણીના અંધ કરી દેતાં ધુમ્મસને વિજેરી નાંખે તે માટે તે સર્વનું આવાહન કરવા પ્રયંજ, પુરુષાર્થ આપણે કરવો જોઈએ.

મનુષ્યમાં અંતર્ગત રહેલા પરમાત્મ તરફનો પૂર્ણ આધિષ્ઠાર ધરામાં લાગણીથી આવરણ અવરોધ કરે છે. પણ કદાચ વિશેષ અવરોધ તો શુદ્ધિ અવરણ કરે છે. શુદ્ધિ લાગણી કરતાં પણ વધારે આમલી અને વધારે લામિ કાગ પોતાનું જીવન ટકાવવાની શક્તિવળી છે. શુદ્ધિની પકડ લાગણીની પકડ કરતાં વધારે મજબૂત છે. શુદ્ધિથી કોશમાં મનુષ્યો, પ્રણીયાર પોતે સેવેલી કોઈ સામ્યતાને એવા સમજક વળગી રહે છે કે તેથી તેમનો વિકાસ થતો અટકે છે. વિજ્ઞાન, તત્ત્વજ્ઞાન કે ધર્મજ્ઞાનમાં નિષ્ણાત એવા કેટલાયે પંડિતો વિશે આપણે જાણીએ છીએ કે તેઓ પોતાના વાદમાં જ એટલા બધા મુગ્ધારેલા રહે છે કે એવાની વિરુદ્ધનો કોઈપણ વિચારસરણીમાંનું તથ્ય તેઓ જોઈ શકતા નથી.

આપણા જીવનપથમાં અનેક જટિલ અને નાજુક પ્રશ્નો ઉદ્ભવ્યા કરે છે, આપણે પ્રણીયાર મુંઝામણે છીએ કે અમુક પ્રશ્નોને નિરાકર કેમ આપણે-તે પ્રશ્નને અંગે ઉદ્ભવેલા અનેક ભાવના, મનનાં, લાગણીનાં, પ્રાણુતત્ત્વનાં બધા આપણને જુદી જુદી દિશાએ ધસાડી જવા મુઠે છે. આવે વખતે આપણું સમતોલપણ સાચવનાર વિવેકશક્તિ છે, એ શક્તિ તો જળવાન છે અને દટતા જેનું એક લક્ષણ છે. હેમ્લેટના જેવા 'આ કરવું કે તે કરવું' એવા અંધાવશમાં જ રચાપચ્ચા રહેવાનો જીત કંઈ વિવેકશક્તિ નથી. કેવળ તર્કશક્તિ કંઈ જ ઉપજાવે કે આલી શિવાસ્થળો રચે. કેવળ શુદ્ધિપ્રભાવ આપણને આજી નામે, કેવળ લાગણીઓ આપણને ક્યાં ના ક્યાં ધસાડી જાય. પણ વિવેકશક્તિ આપણી સદાથે આપણે એ જણે શક્તિઓનું યોગ્ય પ્રમાણમાં સંમંજિત કરે છે. અને તે દ્વારા આપણાં કૃદ પ્રશ્નોને હોંક સુઝાડે છે તથા કુચળ પર્તન કરવાનું સરળ કરી મૂકે છે.

વિવેક એટલે સમ્યક્ દર્શન કરાવનારી આપણી હિતિ, યોગ્ય વાદ રખાવનાર આપણું હૃદય, યોગ્ય કર્મ સમજાનાર સદ્શુદ્ધિ લગવાનને પથે ધપતા, અયગતા-કૃદતા અવજી પ્રવાહીને તો તે આંધળાની લાકડી સમાન છે. માનવીનો સાચો સુહૃદ આ શક્તિ છે. આ શક્તિ જ તેની ગ્રહા ટકાવી રાખે છે, તેનામાં નવા પ્રાણ રેડે છે અને અનેક શુભીજનોને સફળ સામનો કરવાની શક્તિ જતાવે છે. આપણા આંતરમાનસનું પૃથકરણ કરતાં કરતાં તે શક્તિ આપણને આત્મચિંતન સુધી લઈ જાય છે. અરે! જોને પ્રત્યંના કહીએ તોપણ આલે. એક આદર્શનું પૂર્ણ ભાવપૂર્ણ ચિંતન એ પણ પ્રાર્થનાજ છે ને! આમ તે બહુમુદ અને શીર્ષગામી છે.

પણ આ શક્તિનો વિકાસ કંઈ, આત્મચિંતના કરનાર જગતથી કદી અલગ રહે નહિ. શકિત એવા સ્વચ્છ એટલે કે નિષ્કાલસ અંતઃકરણના પાયા ઉપરજ પૂર્ણજીવનનો ભગ્ન મહેસ રથી સ્થાપ, મનની સિયરતા વિવેકશક્તિના વિકાસ માટે આરસ્થક છે, પરંતુ અંતરની તૈનિ અગિલાયા હોય તો એ સિયરતા અને વિવેકશક્તિ જન્મે પ્રાપ્ત થઈ શકે.

વિવેકશક્તિ કેટલીક વાર આપણામાં વિષાદની છાપ પણ ઉપજાવે. આપણી મનીવા-ઓની અયોગ્યતા, આત્મસુધીતા આપણા પ્રયત્નોની દિશામૂલ તથા આપણા માની લીધેલા નિષ્ણોની ચોક્કસ કિંમતી પાડતી કેટલીક વાર વિવેકશક્તિ આપણને કુઝી કુઝી કરી મૂકે છે. પણ આપણા આધ્યાત્મિક પ્રગતિ કરવાનો પ્રયત્ન જોરેસાર હશે અને આપણામાં ખરી નિરાશા નથી હો તો એ વિવાદ સ્વચ્છની જ નીરડે છે, અને નિરાશા આપણને

એ વિવેકશક્તિ આપણામાં સાદસ-જ્ઞને નિર્ભયતાનો સંચાર કરે છે, આપણી આત્મ-
બ્રહ્મા અને આત્મવિશ્વાસ વધારે છે અને દૈવીશક્તિના ઓજસથી આપણું આયુષ્ય વધારે છે.

દરેક દરેક વિચાર, લાગણી, ભાવ, વર્તનનું સત્ત્વના જેવો કઠોરતાથી અને ન્યાયના
જેવા નિર્દય નિબળતાથી નિરીક્ષણ કરાવનાર ચુક્રદર્શક યાત્ર આ વિવેકશક્તિ છે. દરેક
વૃત્તિ લાગણી આદિનું સ્વરૂપ જોઈને તેને વગર જોડો તે મૂકતી નથી. તેથી જ તે પ્રત્યેકનું
સારાખોટાપણું કે તેના સારાખોટાપણુનો અંશ આપણી નજર સમક્ષ ખડો કરે છે. સાધા-
રણ માણસને તો જેનો સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ ન આવે એવા, પાતાળના ગર્ભમાં પેટેલા
હેતુઓને તે બહાર ખેંચી કાઢે છે અને એ દ્વારા યોગ્ય માર્ગદર્શન કરે છે.

વિવેકશક્તિ બહારના દેખાવોથી હેતુરત્તા આપણને બચાવે છે. “પીળું એટલું
સોનું નથી” એ કહેવતની યથાર્થતા એ જ સિદ્ધ કરે છે. સત્ય અને સત્યનો આભાસ એ
જેની વચ્ચે તો આસાન જમીનનો ફરક છે. મોહક દેખાવ અને સાચું દોર એ બે
શુદ્ધ જ તરંગ છે એવું શોખવાદનાર વિવેકશક્તિ છે. તેની જ રીતે કુરૂપ અરુચિર
દેખાવથી હૃતપમ થતી ધુણાપ્રાપ્તિ પણ તે જ બચાવે છે. એ જ સમગ્રરૂપે છે કે ખેતરમાંનું
ખાતર ગમે તેટલું કુર્મિષ્ઠ દેશાવતું હોય તો પણ એને સૃષ્ટિમાં સ્થાન છે જ અને ત્યાં એનો
ઉપયોગ પણ છે જ. આવી રીતે આપણામાં માનસ ઉદારતા તે પ્રગટાવે છે. કઠોર દિલની
માણસો કે પ્રસંગો પાછળ પણ અચુક દિતકારક કલ્યાણકારક ઉદેશ છે એમ સંમતીને
તેટલું ધૈર્ય અને આત્માસન તથા ખગ તે આપે છે! એ શક્તિ વડે જ આપણને ખ્યાલ રહે છે,
કે મધમાખ ડંખ કે છે પણ મધ જેવું સ્વાદિષ્ટ અને પૌષ્ટિક ખાદ્ય આપનાર પશું મધ-
માખ જ છે. કાચક છે તો કાળી પણ તેના કંઈ કાને મુગ્ધ નથી થયાં!

પરમ દિતકારી અને આનંદદાયી આ શુભ કેળવણી એ દરેકના પોતાના હોશની વાત છે.
વિજ્ઞાની માફક તે પણ વપરાશથી વિકસે છે. જીવનના મહાન કામમાં વખતે જ નહિ
પણ જીણા જીણા દેખાતા શેષે શેષના પ્રસંગોએ પણ તે વાપરવાની ટેવ આપણે પાડવી
જોઈએ. આમ ચર્તા જ તે શુભને ધીમે આપણું દિવ્ય રૂપાંતર થતું જાય છે. આપણું
જીવન વ્યવસ્થિતથી સમગ્રિત સુધી પચરાવેલું થતું જાય છે. પછી તો એ શક્તિ દેવી પ્રેરણા
કે આત્મનાદમાં પરિણમે છે. ત્યારે સત્ય-તારવો કાલતાં આખેના પલકારા જેટલો પણ વાર
લાગતી નથી સ્પૂળ ચીજોની માફક પ્રત્યેકનું હાર્દ આપણી અંતરની આખની આગળ
તરત જ ખડું થાય છે. ઉવટે નિર્જાનત સર્ગદર્શક તે શક્તિ થઈ જાય છે.

માર્ગ પણ વિચાર કે લાગણી કે વૃત્તિ ગમે તેટલી જોરબાર હોય, આમંદી હોય,
આવરી હોનાર હોય તો પણ તેની સામે વિવેકશુદ્ધિએ આપેલા શસ્ત્ર વડે આપણે લડવું જ
પડશે. એને આપણા હૃદયમાં કાયમનું સ્થાન તો ન જ આપી દે છે જાણ, એમ કહી, સક-
વામાં વિવેકશક્તિનો વિકાસ અત્યંત આવશ્યક છે.

આવા અનેકવિધ દિવ્ય આયુષોવાળા અને જળવાન યોદ્ધાને આપણે સંતત-પોતાની
સહાયે રાખવા પ્રયત્ન કર્યા જ કરવો જોઈએ. વિવેકશક્તિની અનિવાર્યતા તથા ઉત્તમતાનું
સત્ય આપણને જેટલું વહેલું સજે અને તેનો યોગ્યરૂપે ઉપયોગ જેટલો વધારે કરતાં થઈ
શકીશું તેટલો વિશેષ લાભ આપણને થશે.

અર્થ: હે સુષુત ! પ્રાણીઓનાં શરીરમાં ચેતનાનું સ્થાન હૃદય છે એ પહેલાં કહેવાઈ ચૂં છે. આ હૃદય તમોચુષ્કારા અભિભૂત થાય છે ત્યારે નિદ્રા આવે છે—નિદ્રા પ્રાણી-ઓમાં પ્રવેશ કરે છે. નિદ્રાનું કારણ તમ છે અને જીંધમાંથી ઊઠવાનું કારણ સત્ત્વ છે. અથવા સ્વમાત્ર જ અધિક મહત્વનું કારણ (જીંધનું) ગણવામાં આવે છે.

“સા સ્વમાત્ર એવં સર્વગ્રાણિનોઽમિસ્ટયતિ” (સુદ્રુત)

નિદ્રા સ્વભાવથી જ (રાત્રી વખતે) સર્વ પ્રાણીઓને ચેતાના વશમાં લાવે છે.

નિદ્રાને વિધ્યુની વિદ્યુતિ-આપા-કહેવામાં આવી છે છતાં ય તેને પાપી-તામસી-કહેવામાં આવે છે. “નિદ્રાં તુ વૈળલ્લો યાપ્તાત્મકદિરાન્તિ” સુદ્રુત. નિદ્રા તમથી જ આવે છે અને તમને પાપ ગણવામાં આવે છે. ગીતામાં કહ્યું છે કે “તમસ્તુ જ્ઞાનજં વિદિ મોહનં પર્વદેહિનામ્ । પ્રમાદાલ્સ્યનિશમિઃ તન્નિવપ્સાતિ ભારત ॥” તમ અજ્ઞાનજન્ય છે; સર્વ પ્રાણીઓને મોહમાં નાખનાર તમ જ છે. તમથી જ પ્રમાદ, આલસ્ય અને નિદ્રા આવે છે. અહીં કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે નિદ્રા અને તેટલી શરીર માટે ઉપયોગી કાં ન હો, છતાં ય તે તમોજન્ય હોઈ પાપમૂલક છે.

સુષુતે યોગ્ય જ કહ્યું છે: “સમોમૂદિદ્યાનામ્ જ્ઞઃસુ નિરાસુ ન ભવતિ, રજોમૂદિદ્યાનામ્ જનિમિત્તં. સરવમૂદિદ્યાનામ્ અર્ધરાત્રે ॥” તમારૂં પ્રધાન લેહિતે દિવસે તેમ જ રાત્રે-જનને વખત જીંધ આવે છે. રત્નોપધાન મનુષ્યોને નિમિત્ત સિવાય અનિયમિત રીતે જીંધ આવે છે. સરવપ્રધાન મનુષ્યોને અર્ધી રાત્રે જીંધ આવે છે.

સત્ત્વોદાર્ય સમોચયઃ । નિદ્રાપ્રસંગમદ્ધિતં વારદ્યતિ । (ચરક)

તમોચુષ્કનો જન્ય અને ઉદાર સરવપ્રધાન સ્વભાવ—આ જનને જીંધ ઓછાં કરનારો ચરકે ગણાવ્યા છે.

યોગીઓ ઓછું જીંધે છે એના કારણમાં, એમનું સરવોદાર્ય અને તમોજન્ય જ છે.

અરી રીતે નિદ્રા સ્વાભાવિક હોવા છતાં ય એક જાતનો રોગ છે. અને તે તામસી સ્વભાવના લોકોમાં વિશેષ જોવામાં આવે છે. સરવપ્રધાન મનુષ્યો અર્ધો કસ્ટાક સુખાસન પર બેસીને પણ શરીરનો તમામ ચાક દૂર કરી શકે છે. આતસાય નિદ્રા એ ઇચ્છનાયોગ્ય સ્થિતિ તો નથી જ. યોગીઓ નિદ્રાને એક જાતનો રોગ જ માને છે અને તમોચુષ્કના જન્ય માટે નિદ્રા ઉપર કાબૂ એકલવો એ નિતાન્ત આવશ્યક છે. અર્જુનને “ગ્રાહકિય” કહેવામાં આવે છે કારણકે તેણે નિદ્રા ઉપર જન્ય મેળગ્યો હતો. નેપોલિયન માટે પણ કહેવાય છે કે તે યોદ્ધા ઉપર બેસીને થોડું જીંધો લઈને ચેતાનો ચાક દૂર કરી શકતો. અથા માટે આ શક્ય નથી. ખોરાક નેટલી જ જીંધ પ્રાણીમાત્રને માટે આવશ્યક છે. જીંધને બળજબરીથી વશ કરવાના પ્રયત્નો ખોટા છે. શ્રી. અરવિંદ એમના સાધકને કહે છે કે, “The right way is to transform sleep and not suppress it.” યોગ્ય જીંધ જરૂર લેવી જ જોઈએ પરંતુ તે તામસિક ન હોવી જોઈએ.

‘રાત્રાસ્ત્રવા પ્રભવા’ નિદ્રા સ્વાભાવિક છે. આક્રીની અર્ધી નિદ્રાઓનો સમાવેશ વ્યાધિઓમાં જ થાય છે. ચરક. સ્ક. ૨૧-૫૬.

ચરકે સાત જાતની નિદ્રા વર્ણવી છે: (૧) તમોમવા (૨) સ્લેષ્મસમુદ્મવા (૩) મનઃશયસંમવા (૪) શરીરશયસંમવા (૫) આગ્નિજ્વલિ (૬) વ્યથાનુવર્તિની અને (૭) રાત્રિસ્વભાવપ્રમવા.

૧ તમોમવા—તમોમુશ્નતા અતિરેકથી આવતી નિદ્રા મોટે જાગે ખાઈપીને એરાઆરામ કરવામાં જ છુપવતી કૃતકૃતતા માનનારા પામર મનુષ્યોમાં આ જ જાતની નિદ્રા હોય છે. ચરકે આ “તમોમવા નિદ્રાને” પાપનું મૂળ કહ્યું છે. અને ટીકાકાર એકપાણ્ડિતે મોગ્ધ જ કહ્યું છે કે તમોમુશ્નતા મનુષ્યે સદૃશનું વ્યથાચિત પાલન કરી શકતા નથી અને એમાંથી જ અધર્મ વગેરે જન્મે છે. શ્રી શિવદાસ ચેન કહે છે કે તમોમવા નિદ્રા એ ખરી રીતે રામ જ છે પરંતુ માનમદોષગ્રસ્ત છે એટલે તેનો સમાવેશ શારીરિક રોગોમાં કરવામાં નથી આવતો.

સુશ્રુતે આ ‘તમોમવા’ નિદ્રાને પ્રલયકાલીન નિદ્રા^૧ અથવા શરીરનો નાશ થતો વખતે—મૃત્યુ વખતે—એ બેલાનપણું રહે છે તેને ‘તમોમવા’ નિદ્રા મહારેણી છે. “ત્વમ્ વદા વૈરાગ્યમ્ ક્ષીણમ્ તમોમુશ્નિયમ્: સ્લેષ્મગતિવચ્ચે, તદા તમસી નામ નિદ્રા મંગતિ મનવોચિની, સા પ્રલયકલે” ॥ સુશ્રુત શારીર. ૪ અર્થાત્, જ્યારે તમોમુશ્નિય કફ સંઘાવક સોનામાં પહેચે છે ત્યારે મોખનો નાશ કરવાવાળો તામસી નિદ્રા આવે છે. આ જાતની જીમ મૃત્યુ વખતે આવે છે.

સુશ્રુતોક્ત, તામસી નિદ્રા એ જ ચરકોક્ત સંખાસરોમ (coma) છે એમ કો. ધાણિકર જાને છે. (પૃ. ૧૨૫. બીજો જાગ).

૨ સ્લેષ્મસમુદ્મવા—“તમોમુશ્નિય: સ્લેષ્મા” (સુશ્રુત) નજારે સંઘાવક સોનામાં પ્રવેશ પામે છે ત્યારે જીંધ આવે છે આવી નિદ્રાનો સંપ્રાપ્તિ સુખને આપેલી છે. ૨૦ સ્લેષ્મ-વિદ્યારોમાં ચરકે ‘નિદ્રાધિક્યમ્’ (ચરક સ. સ્થા. ૨૦-૧૭)ને મળાવેલ છે. કફનવરનાં ઘણાંજોમાં પણ નિદ્રાધિક્ય દર્શાવવામાં આવ્યું છે (ચરક. નિદાન. અ. ૧) તેમજ નવરના પૂર્વ-રૂપ તરીકે પણ ‘નિદ્રાધિક્ય’ જનાવેલું છે. કફ મૃત્તિના માણસને અધિક જીંધ આવે છે. નાનાં બાળકોની કફની પ્રકૃતિ હોવાથી જ તેઓ ખૂબ જીંધે છે. કફ તમેલપ હોઈ નિદ્રા સાથે સ્લેષ્મા જોડાયેલો જ છે.

૩-૪ મનઃશયીરશ્મસંમવા—મન અને શરીરના શમથી એમની ક્રિયાઓનો ઉપરમ થાય છે અને એથી ઉદ્વિગ્ધો વા મન વિષયોમાં પ્રવૃત્ત થતાં નથી. એટલે જીંધ આવે છે. માનસિક અને શારીરિક શમ કયાં પછી સારી જિંધ આવે છે એ ઘણાંજો અનુસર છે જ.

૫ આગ્નિજ્વલિ—અરિષ્ટસુચક નિદ્રા. “મનોવહ્લોતો” (ચરક ઇ: સ્થા. ૫-૪૧) અતિ જળવાન ત્રણ દોષોથી જ્યારે પરિપૂર્ણ થઈ જાય છે ત્યારે જીંધમાં દારુણ સ્વપ્નો આવે

+ લોકાદિ સર્ગપ્રમવા તમોમૂલા તમોમયી ।

• શુદ્ધત્યાગમતો રજો નિદ્રા યાવ જાવતે ॥” અ. સંગ્રહ. સૂ. ૯.

૧ જન્મ અને મૃત્યુ-જન્મે વખત નવર હોય છે. આ નવરમોહ: હોય છે અને આ મહામોહથી અજિજ્ઞત થવાથી પ્રાગૃદ્ધિક કમોર્તિ સ્વપ્ન મનુષ્યોને થતું નથી એમ ચરકે કહે છે. (નિ. ૧) તમોમવા નિદ્રા અને આ ‘મહામોહ’-મનને એક જ લાગે છે.

છે." ચરક. મનોવદ્સોતનો ચરકમાં અન્યત્ર (સોતોવિમાનમાં) પૃથક્ ઉદ્દીપ્ય નથી કારણ કે મન સર્વશરીરવ્યાપી હોઈ સર્વશરીરના સોતો એવો જ અર્થ મનોવદ્સોતનો થાય છે. હૃદયમાં આશ્રિત કરીને રહેલ ૧૦ મહાધમનીઓ ખરી રીતે મનોવદ્સોતોમાં જ આપી જાય. સંન્યાસ, મૂર્છા ઈત્યાદિ લખંડર રાગોમાં આ જાતની નિદ્રા આવે છે જે એટલે લાગે પ્રાણુદર જ નીચડે છે.

યદા તુ રક્તપાદ્મીનિ રસસંશ્લેષદ્વાનિ ચ

પૃથક્ પૃથક્ સમસ્તા ધા સોતસિ સુપિતા મહાઃ ।

મલિનાહારસીલસ્ય રજોનોહૃદિતામિનઃ

પ્રતિહૃત્ય પ્રવતિષ્ઠન્તે જાયન્તે વ્યાધયસ્તદા ॥

મવનુચ્છાંયસંન્યાસાઃ સેવાં વિચાદિચક્ષણઃ ॥ ચરક સૂ. ૨૪-૪૩, ૨૫-૨૬.

સંન્યાસાદિ સોતો એટલે મનોવદ્ સોતો. "સત્ત્વાદીનો ગુનઃ કેવલં શરીરમયનભૂતમ્" (ચરક વિ. અ. ૫) અર્થાત્ મન સર્વ શરીરવ્યાપી હોઈ મનોવદ્ સોતો—એટલે શરીરના સર્વ સોતો કુષ્ટ થવાથી સંન્યાસ, મૂર્છા વગેરે ઘટુણ રાગો થાય છે જેમાં આ જાતની નિદ્રા જોવામાં આવે છે, મરણીની મુચ્છ—રિષ્ટભૂતા—નિદ્રા એ જ આગવુકી.

૬ વ્યાધિજનુવર્તિનો—સન્નિષ્ઠાત જરમાં જે બેભાનીયતપણું જોવામાં આવે છે તેને વ્યાધિજનુવર્તિની નિદ્રા તરીકે ઓળખી શકાય. ધણુ એ રાગોમાં નિદ્રા જોવામાં આવે છે.

૭ રાત્રિસ્વભાવપ્રમથા—‘રાત્રિઃ સ્વભાવ મૂલાત્મા’ (મતુ) અર્થાત્ પ્રાણીઓનાં સ્વા ભાટે જ રાત્રી છે. રાત્રી ન હોત તો જીવ પશુ ન હોત. જીવ સિવાય મનુષ્યો ન જ હતાં શકે. જીવ એ તો પ્રાણી માનવી ‘ધાત્રી’ છે—માતા છે. ચરકે આ નિદ્રાને ‘સૂતધાત્રી’ કહીને વારતવિક જ સંજોધેલી છે.

સુષુત્તના મત પ્રમાણે સ્વાભાવિક, વૈધારિક અને તામસી—આથી ત્રણ જાતની નિદ્રા છે. રાત્રિસ્વભાવપ્રમથા એટલે સ્વાભાવિકી નિદ્રા. ‘તા સ્વભાવત એ સર્વજાગિનોઽમૃત્સતિ (સુષુત્ત). સ્વભાવથી જ જીવ રાત પડે છે એટલે આવે છે. રાત પડે એટલે મનુષ્ય માનવી પ્રવૃત્ત બંધ પડે, અને મન નિષ્ક્રિય થઈ જાય. ઈન્દ્રિયોત્તર વ્યાપાર બંધ પડે અને જીવ આવે. ચરકે ઊંઘની સંપ્રાપ્તિ નીચે સુગળ દર્શાવેલી છેઃ—

યદા તુ મનસિ કલાન્તે કર્માત્મકઃ કલમાન્વિતઃ

વિવચેન્મ્યો નિવર્તન્તે તદ્વા સ્વપિતિ માનવઃ ॥ ચરક સૂ. ૨૭

“કર્માત્મકઃ” હિન્દિયાનિ । કલાન્તે નિષ્ક્રિયે । કર્માન્વિતઃ ક્રિયારહિતઃ વિવચેન્મ્યઃ સ્વપિતિસ્વપ્ન. (અ. ૬.) “જ્યારે મન નિષ્ક્રિય થાય છે અને હિન્દિયો વિવચેન્મ્યથી નિવૃત્ત થાય છે ત્યારે માણસને જીંઘ આવે છે.

પ્રથમ આપણે જોઈ ગયા કે તમથી જીંઘ આવે છે, કદીથી જીંઘ આવે છે, તમ અને કદી બંનેથી જીંઘ આવે છે અને ઉપર મુજબ વિવચેન્મ્યથી મનની ઉપરતિ થતાં પશુ જીંઘ આવે છે. આમ નિદ્રા ચાર કારણોથી આવે છે. વાગરે ‘અષ્ટાગસત્રધ’માં આ વાત ૨૫૫ રીતે કહેલી છેઃ—

એનારૂપે સ્વરૂપે, અનારૂપે ચ ।

દિવ્યેષુ સ્વર્ગેભ્યો વિદ્ય ક્વિતિ રેદિતમ્ ॥

આધુનિક વિજ્ઞાન પણ હજી સુધી જોઈ શી રીતે આવે છે તે સ્પષ્ટ બતાવી શકતું નથી. આરખાંચ-લિન્ન જિન મતો જોઈ સંજોગી પ્રચલિત છે. સૌથી વધુ જાણીતા મત એ છે કે ત્યારે મરિતકમાં રક્તની કમી થાય છે અને અન્ય ભાગોમાં રક્તની અધિકતા થાય છે ત્યારે નિદ્રા આવે છે. બોજન કર્યા પછી વિશ્રાંતિ લેવાનું મન થાય છે તેનું કારણ આજ છે. એ વખતે મગજમાંથી ઓછી ઓછું યઈને બહાર વગેરે અવયવોમાં વધુ આવે છે એથી જોઈ આવે છે. આધુનિકો માને છે કે બ્રહ્મચર્યા (યૌ વેન્દીક્રમ)ને તળિયે જે એ મેટર છે તે તથા મેલેમસ ( ) ના નિમ્ન ભાગમાં નિદ્રા સારે સંજોગ પદાર્થના કંઈક છે જેમાં ગિલાક થવાથી જોઈ આવે છે. આ બધા મતોમાં કંઈ તથ્ય લાગતું નથી. નિદ્રા એ શરીરનો સ્વાભાવિક ધર્મ છે અને એ શરીરના ધારણ અને પોષણમાં અવ્યવસ્થા બાજુ આવે છે એ તદ્દત સાચું છે. આથી જ એકાન્ત ' પશ્ચાતમ ' વસ્તુઓમાં સુષુતે " નિદ્રા-સ્વપ્ન " (ચ. ૨૦)-ના વખતની જોઈને-જણાવેલી છે. મહુ મહારાજે પણ ' રાત્રિઃ સ્વપ્નાયે ભૂતાનાં ચેષ્ટાયૈર્કર્મણામ્ ગૃહઃ " રાત્રી જોઈ માટે અને દિવસ કામકાજ માટે છે એમ જણાવેલું છે.

નિદ્રાનાશનાં કારણો

નિદ્રાનાશોડનિવાર પિત્તવ્યનસ્થાપન કથ્યતેપિ ।

સંમત્યનિદ્રાત્તત્ત્વ પ્રવૃત્તિઃ પ્રચલ્લતિ ॥ સુદ્રુત ચા. સ્થા. ૪

વાતવૃદ્ધિથી, પિત્તવૃદ્ધિથી, માનસિક સંતાપથી, ક્ષયથી, અભિષ્રાતથી (કંઈ વાગવાને લીધે ખીઝ ચતી હોય તેથી) નિદ્રાનો નાશ થાય છે. વિરુદ્ધ ચિંતિત્તા કરવાથી જોઈ આવે છે. કષ્ટદિ નિદ્રાધિક્યતે જન્મવાનાર છે તેમ વાતવૃદ્ધિ નિદ્રાનો નાશ કરનાર છે. વાત-વૃદ્ધિમાં હમેશાં વેદના હોય જ. " મત્ર મત્ર વાતઃ તત્ર તત્ર વેદના " એ મૂળ સુત્રસિક્ક છે. પગમાં તોડ થતી હોય, કમર બધાવેલી હોય, અંગ બધાઈ અચેતું હોય, મૂંઝવણી (સાપાટિકા), કબ્જ-શૂન્ય, અસ્થિશૂન્ય, શિશુવેદના, આંકડીઓ (convulsions) આ બધા વાતવિકારો છે અને આવા વિકારોમાં વેદનાને લઈને જોઈ ન જ આવે.

પિત્તવૃદ્ધિમાં હમેશાં દાહ હોય છે. ગૂંચડું પાક ઉપર ચડતું હોય, સોજે બહુ આવશે હોય, અંદર ગટકા ભરાતા હોય, તાવમાં સખત ચરતી હોય, શરીરમાં અગ્નિ જગતી હોય-આ બધા પિત્તવિકારો છે. માનસિક સંતાપમાં ચિંતા, શોક, વિચારમગ્નતા, કંપ, વિષાદ વગેરે.

ક્ષય એટલે શરીરનો એકંદર ક્ષય વા રાજ પદ્ધતિ.

વિરુદ્ધ ચિંતિત્તા એટલે વાતકર, પિત્તકર, (વેદનાકર દાહકર), મનઃશાન્તિકર તથો રોગ-વિષાદક ચિંતિત્તા કરવાથી જોઈ આવે છે.

ચરક નિદ્રાનાશનાં હેતુઓ નીચે પ્રમાણે જણાવે છેઃ રાય લીધો હોય, શિશુવિદ્યન લીધું હોય, બેઝલીઓ થતી હોય, ભય, ચિંતા, ક્રોધ, ધૂમ, બ્યાનામ, રક્તપ્રોલેપ્સ, ઉપવાસ, ખરાબ પધારી, સરવશુની અતિવૃદ્ધિ (સર્વોદય), તમેાશુનો બપ (તમેાગ્ય) અમુક કાર્યમાં

ચિત્ત ખૂબ જ પરોવાયેલું રહેતું હોય—આ અર્થ કારણથી નિદ્રા નથી આવતી. ‘વૃદ્ધા-
વરથામાં બરાબર જીંધ નથી આવતી (દુરૂં સ્વભાવતઃ એવ જાગૃક્તા મવન્તિ), સરીરમાં
વેદના-શુદ્ધ-ચત્તી હોય તો પણ જીંધ નથી આવતી. કેટલાક સ્વભાવથી જ ઓછું જીંધનારા
હોય છે. શરીરની અનિદ્રા એ જ પ્રકૃતિ હોય છે. વાલુના વિહારમાં જીંધ નથી આવતી.

(સુત્રપ્રસ્થાન અ. ૨૧)

જીંધ લાવવા શું કરવું જોઈએ ?

અબ્ધંગ^૧ (શરીર તેજ યોગાવધુ), સ્નાન (સ્નાનં ધ્રમહરણમ્ ॥ ચરક), આમ્ય
(અંગમ), આનૂપ જલજ પશુપંખીઓનાં માંસનું^૨ સેવન; સાડી કમોદના ચોખા, દહો,
દૂધ, ઘી વગેરેનું સેવન; મનને હર્ષ આપનાર મધાગ્રાન, મનને શ્રિય એવા મુર્ગંધો પદાર્થો
અને મનને ગમે એવા મધુર ચખેદોનું અથાણ, પમચળી, આંખોમાં તર્પણ, શિર ઉપર
મુખ્ય વગેરેના લેપો લગાવવા, સ્વારતીર્જી શયન (સુંદર મોટી પધારી, ‘વચ્ચેનનિમા ગચ્ચા’ ॥
યોગવાસિષ્ઠ), સુંદર ઓરડો, હવા છૂટથી આવતી હોય તેવું સ્થાન—આ અર્થથી જીંધ
જલદી આવે છે. શુશુન કહે છે કે રાત્રી વખતે દ્રાક્ષ, સાકર તથા શેરડીના અન્ય વિહારોનો
ઉપયોગ કરવાથી સારી જીંધ આવે છે.

વાગ્બટ^૩ ‘કાન્તામાકુ લતા’એષ—શ્રિય પત્નીનો આશ્લેષ-; ‘નિદ્રુતિ’, ‘કૃતકૃતતા’;
મનોહુકૃષ વિષયો, નિદ્રાના મુખને આપનારાં છે (અ. સંગ્રહ) એમ જણાવે છે.

પ્રહાર્યે રતેઃ પ્રામ્યમુલ્લસિઃસ્પૃહ ચેતસઃ ।

નિદ્રા સન્તોષપૃત્તસ્ય દ્વં કાલં નાતિવર્તતે ॥ અ. સં. દ્વ. ૬. ૮૫

લક્ષ-અર્થમાં જેની રતિ છે અર્થાત્ ઉચ્ચ જીવનની જેને આકાંક્ષા છે—સુવિચારો—સદ્વર્તન,
સદાચાર—આ બધું જેના જીવનમાં ઓતપ્રોત થઈ ગયું હોય—એવા લક્ષમાં રત રહેતા
પુરુષને જીંધમાં કદી વાધો નથી આવતો.

આમ્યમુખ—મૈથુન, મૈથુનમાં જેને જરા પણ આસક્તિ નથી એવાને પણ સારી
જીંધ આવે છે.

સંતોષ જેના જીવનમાં હોય છે: ‘યદ્વત્સલમ સંતુષ્ટઃ’ જે કંઈ આવી મળે છે તેનાથી
સંતોષ માનનારને, અને જીવનમાં સારાં કાર્યો કરવાથી ઉત્પન્ન થતા સંતોષનો, જીંધ સારી
આવે છે. નિદ્રા માટે નિદ્રુતિ, કૃતકૃતતા અને સંતોષપૃત્તિ—આ ત્રણ અંગતની વાતો
ખ્યાનમાં રાખવા, લાયક છે.

૧ પગને તળિયે થડુ હાથે તેજ ધસવાથી તૂટત જ જીંધ આવી જાય છે. માથામાં
તેજ ધસવાથી પણ સુંદર જીંધ આવે છે. “નિદ્રાલભઃ સુલ્લં ચ સ્થાન્મુર્તિઃ તૈસ્તનિવેશ્યાત્”
(ચરક સ. ૫-૮૩). ટૂંકમાં, પગથી તે માથા સુધી તેજાબળે કરાવવાથી જીંધ સારી આવે
છે. અબ્ધંગ પરમ તત્ત્વ (આમડીને હિનકારક) છે અને આમડીમાં વાધુ વિશેષ રહે છે.
(સ્વર્ણનેષ્ઠ્યાશિક્ષે વાયુઃ સ્વર્ણં ચ તત્ક્રિયમ્—ચરક.) તૈજાબ્ધગથી વાયુનો હ્રાસ થઈ
કંઈની વૃદ્ધિ થઈ જીંધ આવે છે. આ ઉપરાંત અન્ધગથી તત્ત્વની રક્તવાદિનીઓ વિરક્તિ
થાય છે એટલે એ તરફ રક્તનો પ્રવાહ વધુ આવે છે, (સિદ્ધાન્તચિકિત્સા સ્વરૂપસ્ય અગ્નેશ
તેજસમ્) સુચત, વિ ૨૪) એટલે પણ જીંધ આવે છે.

જે માણસ દિવસે કાળાધાળાં કરે છે, અનેકાનાં ગળાં રહેલું છે, જે થેન કેન વિપારેન
ધન મેળવવા પશુપદ્ય જીવન જીવે છે—આવા માણસને જોધ સારી ન જ આવે. રાત્રે
કાન પાસે રેલિદેન રાખીને સૂઈ જતાં શેડીઆઓનાં જીવન શિથિલ હોય ત્યાં જોધ-
થેની કેમ પાસે આવે? કૃતકૃતતા—આને મારા દિવસ સારા ગયો, આને આ કાર્ય
મારાથી સારું થયું—એવો આત્મચતોષ એ નિંદા-ઘાટે ખૂબ જ જરૂરી છે.

“પ્રત્યહ પ્રત્યક્ષેત નરથસ્તિમાત્મનઃ ।

કિં તુ મે પશ્યમિઃ તુલ્યં કિંચ સત્યુચ્યતિ ॥ (મ. આ.)

નિદાનાશયી થનારા રોગો

અંગમર્દ (અંગ ભાંગવું તે), શિરોગૌરવ (માથું બારે રહેવું), જૂઝિમકા (અગાસાં
ઉપર અગાસાં આવવાં), જ્વાતા, જ્વાનિ, બમ, અપકિત (અશક્તિ), તંદ્રા તેમજ અન્ય વાત-
અન્ય વિકારો થાય છે. (અ. સંપ્રદ.)

દિવારવન

સુષુપ્ત રહે છે જે,

“દિવસ્વાપઃ સર્વેષુ પ્રતિપિદ્યોડ્યન્ન મીમાત્ ૧...

વિકૃતિર્દિ દિવસ્વનો નામઃ સત્ત્વ સ્વપ્તામર્થઃ સર્વદોષપ્રકોપક ॥”

(સુષુપ્ત સા. અ. ૪)

સર્વ ઝડતુઓમાં દિવસે સુવાનો તો પ્રતિષેધ જ છે, સિવાય કે ઓમ ઝડતુમાં...
કિયસે ધનું એ વિકૃતિ છે અને તેથી અધર્મ તેમજ સર્વ દોષો (વાત પિત્ત કફ) નો પ્રકાપ
થાય છે.

દિવસે કામ અને રાગે જોધ એ સ્વાભાવિક (પ્રકૃતિ) છે; જ્યારે રાત્રે જગરણ અને
દિવસે જોધવું એ અસ્વાભાવિક (વિકૃતિ) છે. વાતાદિ ત્રણે દોષોનો પ્રકાપ થવાથી કાસ,
આસ, સળખમ, શિરોગૌરવ, અંગમર્દ, અઝિમ, જ્વર, અગ્નિમાંલ વગેરે રોગો થાય છે
એમ સુષુપ્ત કહે છે.

સુષુપ્તે ઓમ સિવાય બીજા ઝડતુઓમાં દિવારવનની છૂટ નથી આથી જ્યારે અરેક
દિવારવન વિષે બહુ ઉદાર વક્તવ્ય રાખ્યું છે. એમના મત પ્રમાણે તો લગભગ બધાને જ
દિવસે સુવાની રજા મળે છે. નીચેના માણસોને દિવસે સુવાની રજા આપવામાં આવેલી છે:-

(૧) બહુ ગાનાર માણસ ગાવાના કામથી કૂચ થયો હોય.

(૨) બહુ અધ્યાન કરનારનું શરીર કૂચ થયું હોય.

(૩) મદ્યપાનથી કર્શિત થઈ ગયેલ હોય.

(૪) ઓસભોગથી ને ફોલ્ય રઈ થયો હોય.

(૫) લામિ પંથ ને ચાલ્યો હોય—જેપિયો.

(૬) અશક્ત થયું હોય તે.

“નિદ્રા દિ સૌતોડવરોથેન કમિ વલં કૃત્વા શોષમાહારં પવતિ.” (વક્ત્રાણિદત્ત). ક્ષયના
રોગીઓને જમતાં પહેલાં ના કસાક સુવાની આજે આસ સમાજ આપવામાં આવે છે.
અશક્તવાળાઓ માટે ખાતાં પહેલાં ના થી ૧ કસાક પહેલાં થોડો જોધ લઈ લેવી એ
સારું છે. “મોઝાત્ પ્રાહુ દિકાંત્તલઃ પાપાપમિઃ પીયતિ ૧” મેળાનાકર.

(૭) ધા પડ્યા હોય તેવાઓ.

(૮) અતિ દુઃખી થઈ ગયા હોય તેવાઓ.

(૯) વૃદ્ધો, બાળકો તેમજ સ્ત્રીઓ.

(૧૦) તૃપ્તિ રાગથી પીડાતા.

(૧૧) અતિસારથી પીડાતા.

(૧૨) શ્વેથી પીડાતા.

(૧૩) શ્વાસ રોગીઓ.

(૧૪) હેમીના રોગીઓ.

(૧૫) પડી જવાથી, માર વાગવાથી ઈર્ષા થઈ હોય તેવાઓ.

(૧૬) ગંદાઓ.

(૧૭) લાંબી મુસાફરીના થયેલી શહેલા.

(૧૮) ધણા ઉન્નતરોવાળા.

(૧૯) ક્રોધ, શોક અને ભયથી બચી ચિત્તવાળા.

(૨૦) દિવસે સવાની જોને લાંબા વખતની ટેવ પડી ગઈ હોય (દિવાલગ્નોચિત્તા).^૧

આ બધા માણસોએ દિવસે સૂવું જોઈએ. આવા માણસોને દિવાલગ્નોચિત્તા ધાતુ સાત્ત્વસાત્ત્વ ધાય છે. બલ આવે છે. કદ અંગોને પોષે છે અને આયુષની સ્થિરતા ધાય છે. (ચરક) ગ્રીષ્મ ઋતુમાં રાત્રે માટે છૂટ છે જ. કારણ કે ઉનાળામાં રાત્રે ખૂબ ટૂંકો હોય છે, મરખીથી દિવસે કામ કરાવું નથી જોઈએ સ્વાભાવિક રીતે જ જીવ આવે છે.

દિવાલગ્નોચિત્તા થતા રોગો

ગ્રીષ્મઋતુ સિવાય અન્ય ઋતુઓમાં દિવસે સવાથી કદ અને પિત્ત બન્નેનો કોપ ધાય છે માટે કદ પિત્તના દરદીઓએ તો દિવસે કદી ન સૂવું જોઈએ. મેદસ્વો શોકો, હનિક્ષા જે રોગ ખાતા હોય, કદ પ્રકૃતિના તેમજ કદના રોગીઓ, દૂધોવિયથી પીડાતા, અપાહવા-ઓએ તો કદી દિવસે સૂવું ન જ જોઈએ. કમળો, શિરઃથલ, ચરીરની નીચતા, કારેપથ, અંજમાઈ, અગ્નિનાશ, હૃદયપ્રતેષ, સોજો, અરુચિ, મોંઝ આવવી, પીનસ, અર્ધાવિભેદક, કોઠ, ચક્રકાં, કડુ (ખુશલી), તંદ્રા, કાસ, ગળાના રોગો, રમૂતિશુદ્ધિપ્રભોદ, સોનોપરોપ, જ્વર, ઈન્દ્રિયોનું અસામર્થ્ય, વિષવેગ પ્રવર્તે તો હોય ત્યારે-આ બધા રોગો દિવસે સુનારને તેમજ અદિતનું સેવન કરનારને લાગુ પડે છે. (ચરક)

“મુઠ્ઠ્યા દાજ્જ ન મેતે મુદ્રોઽયસુસિતો ભવેત્.” (હારીત સંહિતા). કોઈએ ખાઈને સૂઈ જવું ન જોઈએ. એથી તો ગમે તેવો સ્વસ્થ માણસ પણ રોગી બને છે.

ઉપર જણાવેલા મનુષ્યો સિવાય ગ્રીષ્મઋતુએ ખાઈને ન જ સૂવું જોઈએ. મુઠ્ઠુને દિવસે સુવાને ‘અધર્મ’ લેખ્યો છે અને એ સખટમાં તેમજે પથ્થું કહેવાનું સમાવી દીધું છે.

શા.૩]

૧ “દિવાલગ્નોચિત્તાનાં સદ્ગુણ લક્ષણોને સ્વપ્ન દ્વારા” (અકપાશ્વિત્ત). ‘અવ્યવનયિ દિ નિરન્તરાભ્યસામ દિવ્યનિવાસીવિષ્ણુ નીચપદ્મક મન્દીતિ શાવઃ” (ધ. ૬.) અપથ્ય હોય તો પણ જો લાંબા વખતનો તેનો અભ્યાસ પડી ગયો હોય તો સર્પના એકની જેમ તે ચરીરનો ઉપધાન કરનાર નીવડવું નથી. અને મુઠ્ઠુને આ વાત ક્રીક ૨૫૫૮ પણ કહી છે—

નિશ્ચ ઇત્યન્તી ક્ષ્ણ વેદુ સાર્વૈ ચ કોદિ યા દિવા ।

ન તેત્તં સ્વપ્નતી દોને અપર્લે વાપિ વ્યવટે ॥ શા. ૪-૪૦

શ્રીમતી સરોજિની નાયડુનું કવન

કૃષ્ણવંદન જેટલી
એમ એ., બી.ટી.

Like this alabaster box whose art
Is frail as a cassia-flower, is my heart,
Carven with delicate dreams and wrought
With many a subtle and exquisite thought,
Therein I treasure the spices and scent
Of rich and passionate memories blent
Like odours of cinnamon, sandal and clove,
Of song and sorrow and life and love.

'Alabaster'—Sarojini Naidu

“મોર” હૃદય પોયા આરસની નાલુકે ફૂલ જેવી કસાથી સજ્જારેલી પેટી જેવું છે. તેના પર મધુ સ્વપ્નો અને સૂક્ષ્મ અને સરસ વિચારો ગાતરેલાં છે. તેમાં હું સમૃદ્ધ અને ઊર્મિનાં આવેગપુરક સંસ્મરણો રૂપી તેજના અને પુરસ્કૃત સ્નેહપૂર્વક સંધરું છું. તે તજની, અંદનની અને લવિંગની સુરાસોરૂપી સરંગરણો ગીત અને ગદ્યાનિ, છવન અને પ્રેમ જેમ મિશ્રિત છે.” સરોજિની નાયડુના આ હૃદયમાંથી જે બીતે સફરે છે તે ‘ચળકતા વિવિધરંગી પતંગિયાઓના પ્રગાસિત ફુવાસ સમા, યુગ્મરચ કરતી મધુમક્ષિમાંથીના મધુ અમ્લસમા, નિઃશ્વાસ તાપતાં પર્ણોક્તિમાં કે. ઉર્મિમય વસંતના મિય મિચો સમાં ઊઘવાતે આતુર પાંખો ફેલાવેલાં વનુષ’થીઓ જેવાં છે.” ‘ગેટ’ (Guerdon) નામના કાવ્યમાં તે પ્રજા પાસે પ્રેમ, સત્ય અને ઝીતના ત્રિવિધ આનંદની વાચના કરે છે. ‘જેજીશનો પરીદોષ’ નામના કાવ્યમાં તે કહે છે કે જો દ્વેષમાં હમેશાં વસાવતું રાજ્ય છે અને પોતે તેમાં ખુશીથી રહેત, પણ ‘મારે જતું જ નોઈએ. દુનિયા અને પુખાર છે, ભાવિતું મૃદંગ મને નિમંત્રે છે’—ક્યાં?

Into the strife of the throng and the tumult,

The war of Sweet Love against folly and wrong;

Where brave hearts carry the sword of battle,

'Tis mine to carry the banner of song.

The solace of faith to the lips that falter,

The succour of hope to the hands that fail,

The tidings of joy when Peace shall triumph,

When Truth shall conquer and Love prevail.

‘સોફાની મેદનીમાં જ્યાં મધુર પ્રેમ સૂક્ષ્મતા અને અન્યાય સામે યુદ્ધ કરે છે ત્યાં, જ્યાં વીરદેહમાં યુદ્ધનું ખુદનું ખુદનું ખેંચે ત્યાં, હું મારા ઝીતને ખુદ કરાવીશ. તે દ્વારા હું સંકા-ચીકના હોદ્દાને પ્રદાન આપવાન આપીશ, નિષ્ફળતાથી હોતેલસાદ અનેતા હાથને આસાની સહાય આપીશ. જ્યારે સત્યનો જય થશે અને શાંતિની સ્થાપના થશે અને પ્રેમનું રાજ્ય થશે ત્યારે હું સૌને આનંદનો સદેશ આપીશ.” તેમજ આ કાવ્યમાં વ્યક્ત કરેલ મહેશ્વરની

સિદ્ધિમાં તેમને સફળતા મળી છે ! આ પ્રશ્નનો જવાબ ‘ના’ તેમજ ‘હા’ બન્ને રીતે આપી શકાશે.

એક કાવ્યકાર તરીકે જ ને તેમની ગણના થાય તો કહેવું પડશે કે તેમની મહેત્તજા પાર પડી નથી. તેમનાં કાવ્યોમાં પ્રેમ, આશા, આનંદ, સંગીતના સુરો અને રંગીની મિલો-વટ હોવા છતાં, અને સ્વદેશ-પ્રેમ દર્શાવતી થોડીક પંક્તિઓ બાદ કરતાં, રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ ‘મૂર્ખતા અને અન્યાય સામેના યુદ્ધમાં તે ગીતનો ખજા હરકાવી’ શક્યાં નથી એમ કહેવું નેહાંએ. શ્રીમતી લલિતા બસુના શબ્દોમાં કહોએ તો, ‘શ્રીમતી નામકુંડું દિંદો વિપ્લોનું આલેખન દિંદનું વાસ્તવદર્શન’ ચિત્ર રચ્ય કરતું નથી, તે કક્ષા અંગત-દિંદો અને અંગતોએ વિશેષ ચિત્રની પરંપરા જ આણુ શામે છે—દિંદને જાનરોનો, રંગીન અને અતરોની વાસ-વાળો, વિવિધરંગી જિખારીઓથી અને વાટકતા લાટચારણો અને મહારીઓથી છવાયેલો પ્રદેશ આલેખવામાં આવ્યો છે.’

તેમનો તો દિંદ જેવું છે તેવું આલેખવા કરતાં દિંદને સ્વિકૃત રીતે આલેખવાનો પ્રયત્નો છે. આ જ વસ્તુ તેમનાં કાવ્યોને નિરાસાજનક બનાવે છે. શુદ્ધિમતી અને સાચા કાવ્ય-કારની અક્ષિષ હોવા છતાં તે પશ્ચિમના દેશો માટે દિંદના સાચા અર્થવાહક પ્રતિનિધિ યત્રમાં નિષ્ફળતા પામ્યાં છે. ‘શ્રીમતી નામકુંડે તેમના ચાલીસમી મહાસમાની બેઠક વખતના કાવ્યજ્ઞના અંતમાં જણાવ્યું હતું : ‘એક સ્ત્રી તરીકે હું તમને શ્રદ્ધા, દિંમત અને ધીરજની શાશ્વતી હાથપાસે આપું છું. કવિ તરીકે હું મીતનો ખજા હરકાવી યુદ્ધનો સરજીકર્તા રૂંડું છું. તમને, પુરોષને શુભાશીર્વાદો જાચ કરે એવી નથીત હું કેવી રીતે જણાવીશ ?’

તેમના આ કાવ્યજ્ઞનો પ્રેક્ષો પ્રજા દલ અશુદ્ધિઓ જ રહ્યો છે. કાવ્યકાર તરીકે તો *The Gift of India, To India* અને *Awake* જેવાં આંગળીને વેઠે ગણાય. એવાં કાવ્યોમાં તે સરસાર્થનો સુર સંભળાય છે. *To India*માં તે કહે છે :

‘O young through all thy immemorial years !
Rise, Mother, rise, regenerate from thy gloom.
And, like a bride high-mated with the spheres,
Beget new glories from thine ageless womb !’

પણ આ જાતની પંક્તિઓ તેમનાં કાવ્યોમાં મહોમાંડી જ છે. પણ ને આપણે પછીનો વિચાર ન કરતાં તેમનાં કાવ્યજ્ઞો રૂપી ગદ્યનો વિચાર કરીએ, તો તેમની ‘જંજીરાના પરી-દોષ’માં આલેખેલી મહેત્તજા પાર પડી છે એમ બેરક કહી શકાય. જે રાષ્ટ્રીય કાવ્યતત્ત્વને તેમના પદમાં અમાવ આપજને કારણે છે તે અપૂર્ણતા તેમના ગદ્ય કાવ્યજ્ઞોનું કાવ્યતત્ત્વ સંપૂર્ણપણે દૂર કરે છે. અને તેથી જ આગળ જર્જરે તો, શ્રીમતી લલિતા બસુએ દર્શાવેલ તેમની કાવ્યકાર તરીકેની નિષ્ફળતા. તેમની આક્રમક રાષ્ટ્રપ્રેમ અને તે અંગે તેમને વેંચી પડેલી એકસત્તએનો વિચાર કરતાં આપજને ખૂબ સાચતી નથી. જે કાવ્ય તેમનાં ગદ્ય કાવ્યજ્ઞોએ પછીની અપૂર્ણતાજાણવા કહ્યું છે તે કાવ્ય તેમના જીવને કાવ્યકાર તરીકેની અપૂર્ણતા જાણવા કહ્યું છે. આમ તેમનાં પદ અને ગદ્ય, કવિજીવન અને રાષ્ટ્રીય રાજકારણી જીવન એકમેકને પૂરક બન્યાં છે અને સરોજિનીને વધુ ગૌરવશાળી અક્ષિ બનાવે છે, હવે આપણે તેમનાં કાવ્યોનો કાવ્યતત્ત્વની દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ.

સરોજિનીની પ્રતિભા તત્ત્વતઃ જિમ્મીગીતમય છે અને તેની કવિતામાં સંજોગના યુરો છે. એસ. નારાયણ કહે છે તેમ 'પેતાના માધુર્યથી જ ગાર્થે જીંઘે એવા સખ્તો વાપરવાની ક્ષામાં સરોજિની નાયડુ અઘેજ કવિતામાં એક સ્થાન ભેગવે છે.' સંમીતના આરોહ-અવરોહ પરતો કાવ્ય, વિશેષજ્ઞોનો યોગ્ય ઉપયોગ કરવાનું માતૃત્વ, અનુપ્રાસાદિ અલંકારો વાપરવામાં કલકારનો વિવેકાત્મક સંયમ તેનાં કાવ્યોમાં તરત દેખાઈ આવે છે. "Miss Naidoo is not merely a talented melodist, charming us by the 'linked sweetness long drawn out' of her lines but a true lyricist who 'sings because she must' and—pipes but as the linnets sing."

મુદતરાજ આનંદના શબ્દોમાં કહીએ તો 'સુશુભ્ર જેમ ગુલાબ માટે ગાય છે તેમ સરોજિની જીવન માટે ગાય છે. તેના સૌંદર્યની વિજ્યપતાકા ફરમવે છે અને તેનાં અતેકરંગી સ્વરોમાં આનંદનું કરવા મંચે છે. જ્યારે મૃત્યુની કંડી, નગ્ન અને નિર્ભય પાસવના જીવનમાંથી ચેતનની ચિત્રચારીનું તેજ હરી લે છે. ત્યારે તે ઝીનોમાં શોભા સરો રણે છે. પ્રશ્નમની વાણી અને પ્રશ્નપત્ર આયોજનને વ્યક્ત્યમાં સ્વીકારવા છતાં, મને તે ગાલીબ, શેક્સ, મીર, કાલી અને પ્રકાશ નેવા કવિઓની દિગ્વિસ્તારી પરંપરાના ચહે જનારી જ લાગે છે.'

આર્થર સાયમેન્સને લખેલા એક પત્રમાં પેતાની કવિ યવાની અભિલાષા વ્યક્ત કરતાં સરોજિનીએ વધી પડેલાં લખ્યું હતું: 'હું ખરેખર કવિ નથી, મારી પાસે ફાઈન અને વાંછ છે, પણ અવાજ નથી. જો હું સૌંદર્યલુ અને મહાન ચેતનમંત્ર એક જ કાવ્ય લખી શકું, તો હું આનંદથી કંમેય માટે મૌન સેવું. પણ હું તો પક્ષીઓ માફક માફક છું અને મારાં કાવ્યો અસ્પષ્ટથી છે.' પણ આ પત્રમાં સ્વાભાવિક નકમના અને સહાય છે. તેની ખીજ બાબુ આપણે નોંસેઃ આર્યેન્ડરના વિવેચનમાં જોઈએ છીએ. તે સરોજિની વિશે લખે છે:

"She thinks with her nerves. She feels with her intellect First and last, she is the lyric poet, the singer of songs. Like Keats, she has suffered ill health almost all her life. We detect this in a certain strange feverishness of texture. Her poems flash. We touch heart .....

"If she sings as the birds do, she sings out of a darker passion. She has more to say than the birds and her song is not ephemeral..... There is no artifice in her poetry. She sings from the heart."

"તે, જાનતંત્રીઓથી વિચારે છે અને શુદ્ધિથી અનુભવે છે. તે પ્રપચથી તે ઉવટ સુધી જિમ્મીગી છે અને મોતીની ચાનારી છે. કવિ કોદ્દ માફક તેણે આખી જિંદગી મિમારી વેડી છે અને તેની અસર આપણે અમુક વિચિત્ર તાવના ઉપમાલારાં સેખન-રણાટમાં જોઈએ છીએ. તાવથી તેનાં કાવ્યો લાગીતર્યા છે અને આપણે ઉપમાને રચુદીએ જોએ. . .

"જો કે તે પક્ષીઓ માફક ગાય છે, છતાં તે જિંદગી સવેદનથી ગાય છે. તેને પક્ષી કરતાં વધારે કહેવાનું છે અને તેનું જાન અસ્પષ્ટથી નથી. તેની કવિતામાં સુર' મુક્તિ નથી, તે દૈવાર્થથી ગાય છે."

સરોજિનીનો કાવ્યસંગ્રહ ઉપાડતી *or Palangui Bearers* “પાલખી.ઊંચકનાર”નું કાવ્ય જાણી સરોજિનીની જિમિને ઊંચકનારા સંખ્દો *or* એ ગીત ગાતાં હોય એવું લાગે છે. ત્રિસિયમ મોરિસે કહ્યું છે કે કવિતા એવી હોવી જોઈએ કે એક માણસ શાળ પર વચ્ચતાં વચ્ચતાં બીજાઓને માઈને સંભળાવવા પ્રેરાય. આ કસોટીએ આ કાવ્ય પાર જીતે. એવું છે એમ ખીચેના સંખ્દો કહી દેશે:

Lightly, O lightly, we hear her along,
She sways like a flower in the wind of our song;
She skims like a bird on the foam of a stream,
She floats like a laugh from the lips of a dream.

x   x   x

She springs like a beam on the brow of the tide.
She falls like a tear from the eyes of a bride.

Village Song ‘ગ્રામગીત’માં ‘દુરદુરથી આવે સાદ, મને કાઈ ખોલાવે’ એવા અગમ્ય સાદનું કવિ પોદસના કાવ્યમાં રહેલું પરીતરવ આપણે જોઈએ છીએ:

The bridal-songs and cradle-songs have cadences of sorrow,
The laughter of the sun to-day, the wind of death to-morrow.
Far sweeter sound the forest-notes where forest streams are falling;
O mother mine, I cannot stay, the fairy-folk are calling.

આમ કવિની કલ્પના કે જિમિરૂપ બાળકપ્રેરણાના અગમ્ય સાદે જંગમની કુલોમાં રોતાં કે હસતાં ઝરણાંની ગીતો સાંભળવા આવી જાય છે. એ જ બાળકને હાથરડું, ગાંઠો કવિએ માથું છે :

Dear eyes, good night,

In golden light

The stars around you gleam;

On you I press

With soft caress

A little lovely dream. (*Cradle-song*)

નિદ્રાના પ્રદેશમાં આવેલા જાગૃત જંગમમાં જીવા રહી કવિએ પ્રેમના તારાંચી છવાયેલ આકાશમાં સત્વરથી પંખીઓને ગાતાં સુરમાં છે અને ચાંતિનાં ઝરણાંઓમાં પોતાના અંતરની તૃષ્ણા છિપાવી છે—(*Song of a Dream*). ‘ગીતગોવિંદ’માં ‘રાધાનો રિસામણાંમનામણાંવાળો, પ્રિય મિલનની ભાવનાનાળો, ઉકટ અકિતપૂર્ણ’ પ્રેમ સરોજિનીનું પ્રેમનું તરવણાન મૂળ સ્વરૂપે દર્શાવે છે. ‘સુવણ્ય’ આગણું—એ સંગ્રહમાંના *Ecstasy* નામના કાવ્યમાં તે પ્રિયતમને કહે છે:

O silence my lips with a kiss,

My lips that are weary of song!

‘મારાં ગીતોથી કંટાળેલા હોંઠાને સુખનથી મૂંગા કર! *Alone*—’ અટૂંકીમાં કવિને એકલતા સાથે છે. દુરદુરતાં રમ્ય દરેકો પછુ અકાશ લાગે છે. પ્રિયદર્શનની ખાસી અંખિપાંખાળી પ્રિયતમા પુકારી બેઠી છે:

Alone, O Love, I breast the shimmering waves,
The changing tides of life's familiar streams,
Wide seas of hope, swift rivers of desire,
The moon-enchanted estuary of dreams.
But no compassionate wind or comforting star
Brings me sweet word of thine abiding place.....
In what predestined hour of joy or tears
Shall I attain the sanctuary of thy face?

‘એક ધરાની પ્રેરણા’માં તે પ્રિયા અને પ્રિયતમના હૈયા એક જ હોય છે તેથી તેઓ પરસ્પર એકબીજાની સામણી અનુભવે છે એમ દર્શાવે છે. ‘ફૂલોની ઋતુમાં’ (In a Time of Flowers) તે વસંતની બસંતીની અસર દર્શાવતાં કહે છે: ‘ઓ પ્રિયતમ! તું મને જે વસંત દેવે તેની મદદથી ખસરી સાથે આવી છે! એના ચરણના સુખનથી હું ભરતી ચીવનમતા એમ પ્રકૃતિ ગતી છે. Summer Woodsમાં તે દુનિયાથી અંટાળી તે પ્રિયતમ સાથે વનની કુંજોમાં ફૂલ અને શણિયાના પ્રેમનો આનંદ અનુભવવા બેઠી તેને કહે છે: ‘ઓ પ્રિયતમ! ત્યાં ફૂલોથી સુશોભિત કુંજોમાંથી મને કાપશે બોલાયો રહો છે ત્યાં, આપણે શ્રમ અને કંટાળાથી, માણસોની પ્રજ્ઞા અને વિનંતીઓથી’ હર નંદીએ.’

You and I together, Love, in the deep blossoming woods,
Engirt with low-voiced silences and gleaming solitudes,
Companions of the lustrous dawn, gay comrades of the night,
Like Krishna and like Radhika, encompassed with delight.

The Song of Radha the Milkmaid ‘ગોપી રાધિકાનું ગાન’ રાધાની ફૂલ પ્રત્યે પ્રેમમગ્નિમાં ભેળાંતે કેવી વેદબા સામગી તે દર્શાવે છે. રાધા મધુરામાં દો-હાથ વેચવા ગતી, ‘દહી’ હોય’ એમ કહેવાને બદલે ‘ગોવિંદ ગોવિંદ’ કહેતી અને જ્યારે તેને સખીઓ કેસરી વસ્ત્રો પહેરી ફૂલો ચૂંટતા આમંત્રણ ત્યારે, તેમજ ભોજ સંધ્યાકાળની મંદિરની આસપાસ વખતે પ્રેમમાં ભાગ ભૂલેલી રાધા ‘ગોવિંદ, ગોવિંદ’ જ કહી કરતી ત્યારે, સખીઓનો મસ્કરી અને લોચના રાખને પાન થતી સરોજિનીનું આ કાવ્ય સૌને ગમે તેવું છે. રાધાનો ધૈત્યગાન કારણ The Flute-player of Brindavan-‘વૈંદાવનનો વાંસળી વગાડનાર’ કહાન છે. તેની વાંસળીના સ્વરથી બોધાયેલ દેવું સર’ દુનિયા દરજોનો ત્યાગ કરી તેના એકને જ ધરણે શાંતિ પાડે છે:

Still must I like a homeless bird
Wander, forsaking all;
The earthly loves and worldly lures
That held my life in thrall,
And follow, follow, answering
Thy magical flute call.

પ્રભુ પ્રેમની પ્રુનિતપાવક જ્વાલામાં ઝુકાવતાં હૈયું કેમ કરે? એ હૈયું તો અશોકરૂઢ માફક પ્રેમની ઠોકરે ગાઈ જીરે છે. એ વક્તિ તો મરીને છંપવાનો મન છે—અવનાશ છે.

No peril of the deep or height
Shall daunt my winged foot;
No fear of time-unconquered space,
Or light untravelled route,
Impede my heart that pants to drain
The nectar of thy flute!

જેના અવનમાં આવી પ્રેમવક્તિ હોય તેને આધિ, વ્યાધિ કે ઉપાધિ નિરાશ ન જ કરી શકે. સરોજિનીનું અવન પશુ આ ત્રિવિધ તાપની અસરથી સાવ સુક્ષ્મ ન હતું. આશાવાદ એ હિંમતનું બધું છે. કવિ ખટના સંખ્દોમાં કહીએ તો, 'જો તમે ધન યુગ્મયું હોય તો કાંઈ યુગ્મયું નથી; જો આખરે યુગ્મયી હોય તો કાંઈ યુગ્મયું છે; પણ જો હિંમત યુગ્મયી તો બધું જ યુગ્મયું છે.' 'તમારા જેવા માવક પંખીની પાંખ શા માટે ટોચેલી હોય?' એવા સ્વ ગેખડેના પ્રશ્નના જવાબમાં સરોજિની 'ટોચેલી પાંખ'

The Broken Wing—નાપના કાવ્યસંમદમાં એ જ નામની કાવ્યમાં આશામાં રહેલી પોતાની અપૂર્વ શક્તિ વ્યક્ત કરે છે:

Shall spring that wakes mine ancient land again
Oall to my wild and suffering heart in vain?
Or Fate's blind arrows still the prilling note
Of my far-reaching, frail, unconquered throat?
Or a weak bleeding bision daunt or tire
My flight to the high realms of my desire?
Behold! I rise to meet the destined spring
And scale the stars upon my broken wing!

આશા પ્રત્યે આવી શક્તિ હોવાથી જ તે આયુષ્યના પંથે આટલાં વર્ષો ગાળી શક્યાં છે. 'સૂચિકતા' માં (*Transience*) તે સમયના પ્રેરકમાં 'મત્તમ મ શોક્તીયમ' કરવાનું કહે છે, કારણ આજે જો દુઃખ લાગે છે તે 'આજ' ક્યાં સુધી રહેવાની છે! રડો નહિ. નવી આશાઓ, નવાં સ્વપ્નાં, નવાં યુગ્મ-વિદો, અનંત વર્ષોના અયુષ્યપરેલો આનંદ, તમારા હૈયને પોતાના શોકનું ટોચી બનાવશે અને તમારી આંખોને પોતાની આંસુઓ પ્રત્યે ખેંચી કરશે. *Invincible* કાવ્યમાં તે કહોર નસીમને ઉદ્દેશી કહે છે: 'તે' દુઃખની મંદીમાં મારું અવન દબ્યું છે.' શોકની જ્વાલામાં તે મારા ખીસના આત્માને ફેંકીને ધૂળમાં કચડશે છે. પણ જો હું મારા અવનના લોહને આંસુથી કળવોને કણક બાધી આશાની રેતી વેવાર કરી જો દેવાંઓ કેવળ કટુ દુઃખની બાજુ પર જીવે છે તમને હું એ ખવડાવોશ. જો, મારા આત્મા પ્રેમની જલ્દી ફેલાતી કાળીઓથી કુંજ સમેા બનીને આત્માઓ માટે કેવળ વિનાશની જ કળોઓ ખીસે છે તમને આશ્રય-વિશ્રાંતિ આપશે. 'નસીમ! તે પડકારે છે.' *A Challenge to Fate* આશાને હજુનાર, પ્રેમને ક્ષેત્ર દેનાર અને મધુરતમ સ્વપ્નનો નાશ કરનાર નસીમને હું મારા નાજુક, મંબીર અને અદમ્ય આત્માને કાળમાં રાખવા બપોરે પ્રયત્ન કરે છે. કારણ હું મારો અનંત શોક સમઘિના આનંદના ઊંડા મૂળમાં ઢોળી દઉં. *In the Night* 'રાતે' અને *At Dawn*

‘પરોઢિયે’ કાવ્યો પાતાનાં બાળકાને—આવતી પેરીને—સંબોધી કવિએ લખ્યાં છે. બાળકો મરે છે. તે દરમિયાન તેમને આવતી સોનેરી સવારે હજીયાનાં રવખો સરોજિની વાવે છે અને આશા, શોક અને અશુધી ઉછેરે છે:

We toiled to enrich the glad hour of your waking,

Our vigil is done, lo! the daylight is breaking.

Swiftly the harvest grows mellow for reaping

The harvest we sowed in the time of your sleeping.

અવિધ્વની પેરી માટે રવખો વાવનારનું જીવન એ બી માટે ખાતર નેરું બને છે. નાશન માણસો જીવનને ઉપરછડલી દૃષ્ટિએ જોઈ તેની યોટી વ્યાખ્યા બાધે છે. ‘Life is a lovely shuttle of dreams’ પણ જે જીવનસંગ્રામ ખેલે છે, તે જ જીવનને કાચી રીતે પિસાની ચક્રે છે. સરોજિની આપણને જીવન વિશે જોતા ખ્યાલ ન બાંધવાની ક્ષિપ્રામણ્ય આવર્તા કહે છે:

Till ye have battled with great grief and tears,

And borne the conflict of dream-shattering years,

Wounded with fierce desire and worn with strife,

Children, ye have not lived: for this is life.

આશુ ૧

ક

અત્યુત્તમ પૌષ્ટિક ચાટાણુ—

દરેક જાતની અશક્તિ તથા નબળાઈ માટે

અમીરી જીવન [૨૭૨૮૬]

આસીર પુરવાર થયેલું છે. જ્ઞાનતાંત્રીની નબળાઈ, ધાતુસીધુતા, ખાંસી વગેરે નાશુદ કરી લોહો વધારે છે. સ્ત્રીજ થયેલા અસીરને નવપદ્ધતિ બનાવે છે.

ફિમત તોલા ૧૦ ની શીશીના રૂ. ૧-૬-૦; રતનના રૂ. ૪-૮-૦

ગિંઝા ફાર્મસી લિ. : ગિંઝા (ઉત્તર મુંબઈ)

ચોલા એજન્ટ : મેસર્સ એસ. રમાણુ એન્ડ કું. મધીરાલ, અમદાવાદ

દરેક રથને એજન્ટો જોઈએ છે. એજન્ટોના નિયમો તથા આયુર્વેદિક દવાઓનું સ્વીચર મફત.

આમુખ :

૧૯૨૩-૨૪માં પશ્ચિમનો પ્રવાસ પહેલી વખત કરેલો. એ વખતે 'કાશ્મિર' ગામરી રાખવા સૂચના કરેલી. પણ એ અરસામાં યુરોપનો પ્રવાસ કરનારાનાં પત્રો મુજરાતી માસિકોમાં છપાવવાની ખૂબ 'ફેસન' હતી. કેટલાંક પત્રોમાં પોતાની કળાદૃષ્ટિનાં ખૂબ વખાણુ, તે કેટલાંક પત્રોમાં એટલી બધી બાળકશાઈ દર્શાવતો આવતો કે તેથી પ્રસન્ન થઈને તરફ જ કંટાળો આવી ગયો હતો. પણ લંડન પહોંચ્યા પછી તરત જ અમદાવાદથી પિતાજીનો પત્ર આવ્યો તેમાં લખ્યું હતું કે "તું ગામરી જરૂર રાખજે. છપાવવાને માટે જ. કાશ્મિરે રાખી રાકાય એવું નથી. આપણી પોતાની વાદળીરી માટે અથવા કુટુંબમાં વાંચવા સારુ એ ઉપયોગમાં આવે." આ વાત મારા મનમાં એકદમ વસી બઈ. અને મેં તરત ગામરી રાખી. એમાંના. કેટલાક ભાગો, 'યુગક્ષાંતિ', 'દયુષન', 'ધૈર્ય' અને 'સીંચન' વગેરે પછાં બધો પ્રત્યક્ષ અનુભવ માસિકોમાં છપાયા હતા.

૧૯૩૮માં ફરી પશ્ચિમનો પ્રવાસ આજે ત્યારે તો પિતાજી દમ વરૂસ પહેલાં સ્વર્ગવાસ પામ્યા હતા. પણ એમની સૂચના તો હજી મનમાં વસેલી જ હતી. એટલે 'મેં' આ બીજા પ્રવાસની પણ ગામરી રાખી હતી. એ પ્રવાસ પછી તો યુરોપ પર બીજા વિશ્વયુદ્ધનો પ્રસવ ફરી વળ્યો છે. ન્યુયૉર્ક દરેકોમાંથી કેટલાંયે હારમીશૂત થઈ ગયાં-દરે. જેમની સાથે મિત્રા, મારી થયેલી એમાંનાં કાણુ દવાત હશે ને કાણુ નહિ ? જે જોવાનું મળ્યું હતું તે બિચખમાં નહિ જ મળે. આ સર્વનો વિચાર કરતાં એ પ્રવાસનાં સંસ્મરણો સુખ અને દુઃખ બન્નેનાં મેરક છે. બીજા સાથે 'ભાગ' પડાવવાથી સુખ જમણું થાય છે અને દુઃખ અધુરું થાય છે એ જૂની માન્યતા જ્ઞાનમાં રાખી આજે પાવ્યકોને મારાં સંસ્મરણોનાં લાગીદાર બનાવું છું.

પ્રવાસમાં અમારું મંડળ પાંચ જણનું હતું. અમે એ અને અમારા એક બંગાળી સ્નેહી ડૉ. બિ—; તેમનાં પત્ની અને સત્તરેક વર્ષની પુત્રી. આ પ્રવાસવર્ણનમાં ત્યાંનાં ડૉ. બિ— આવે ત્યાં આ સ્નેહી માટે ઉદ્દેશ્ય સમજાવે. આજની યુવતીઓ પોતાના પતિને માટે ઉદ્દેશ્ય અને સંજોગનમાં જોનું નામ વિના સંકેતે વાપરે છે. પણ હું તો એથી પહેલાંનાં જમાનાની છું. સંજોગો સાથે વાત કરતાં હું મારા પતિ ડૉ. મહેતા માટે ડોક્ટર કહું છું અને એ પ્રમાણે જ આ લેખમાળામાં આવશે.

૧ સંસ્મરણ

તા. ૨૮-૪-૧૯૩૮ને દિવસે મુંબઈથી લોધી દોરડીના કંપનીની 'વિજારિવા' સ્ટીમરમાં ચાર વાગે અમે અલેક્ઝાંદ્રા ડોકમાંથી મુંબઈથી નીકળ્યાં. બેસાર્ડ પિપર સુધી રસ્તો સાંકડો ને બીજાં સ્ટીમરોથી રોકાયેલો દોઢાંચો ગાંઠમાં નીકળતાં લેમ્પેંગ કલાક લાગ્યો. પછી તો સ્ટીમર સરસાટ ચાલી, અને બીજે એક કલાક વીતતાંમાં તો મુંબઈનો કિનારો અદૃશ્ય થયો.

રટીમર ઉપર કાઈ પણ માણસને જોઈથી પ્રવેશ મળે છે તેટલી બીજા કાઈ ઠેકાણે મળી શકે નહિ. તેમજ ત્યાં બોર્ન મુસાફરો સાથે જોડાઈ બહુમાવ થાય છે તેટલો પણ બીજા કાઈ સ્થળે વળગે જ થઈ શકે. રેલવે ટ્રેનમાં સાધારણ રીતે માણસો બોર્ન મુસાફરો સાથે લકવા તત્પર હોય છે. રટીમર પર એથી જાવડું સૌ કાઈ મિત્રાચારી કરવા તત્પર હોય છે. અમારી રટીમર ઇટાલિયન કંપનીની હોવાથી ખો. એન્ડ સો. કંપનીની રટીમરમાં સાધારણ રીતે જોવામાં આવતું અકસ્માત કે અગ્નિ મેળાના કૃત્રિમ વિષ્ટાચારનો તદ્દન અભાવ હતો. પાંચસાત અંગ્રેજો હતા તે પોતાનું મંડળ કરી બેસી રહેતા. પણ બીજા દિંદુસ્તાની, ચીના, ફીલીપીનો, જાવાના વતની, તુર્ક, ફ્રેંચ, જર્મન, ઇટાલિયન, અમેરિકન, સ્પેનિશ એમ દુનિયાના સ્વભાગ દરેક ભાગમાંથી આવેલા લોકો હતા. બધા એકબીજા સાથે તરત જળી ગયા. બાષાનું વાદન તો ઈંગ્લીશ જ, રટીમર સંપ્રદાયથી આવતી હોવાથી ચીનાઓનું મોઢું રોશું હતું. એમની સાથે સૌથી વધારે મિત્ર દિંદુસ્તાનીઓને થઈ. એમના મધ્ય રીતરિવાજો વિશે જાણતાનું મળ્યું. પુરુષ કે સ્ત્રી બેમાંથી એક ખ્રિસ્તી હોય તો પણ સહમાં વંધો આવતો નથી એ નવું જ જણ્યું. 'હમ એ તો કૌટુંબિક વ્યાપ્ત છે. એમાં ધર્મને શું લાગે વળગે?' એમ એ લોકોએ પોતાનો મત આપ્યો. 'લુકા લુકા ધર્મમાં ધાનનાર માધારનાં છાત્રાનું શું?' એ અમારા સચાલના જરાબમાં તેમજે કશું કે છાકરાં મોટાં થાય ત્યારે પોતાને જો ધર્મ પાળવો હોય તે પાળે. ચીનાઓની આ ઉદાર ભાવના ખરેખર અતુરશીલ છે. દિંદુસ્તાન વિશે જાણવા ચીનીઓ ખૂબ આતુર હતા અને અમને જાતજાતના સવાલો પૂછતા: "અમે તો ગંધીનું નામ સંભળ્યું છે; બાકી દિંદુસ્તાન વિશે કાંઈ જાણતા નથી" એમ એ લોકો કહેતા. આનું આ જ વાક્ય યુરોપના બધા જ દેશોમાં સાંભળવામાં આવે છે. અને તેથી મહત્વાચ્છન્ન અલૌકિક બક્ષિતત્વનો સાક્ષાત્કાર થાય છે.

રટીમરમાં પેસેજ (રિફ્ટ)ના ચેસામાં રહેવાનું, આવવાનું અને પશ્ચિમના દેશોમાં પ્રેધું ગણાતું ગરમ પાણીથી નાકવાનું એ બધું સમાઈ જાય છે. તેમ જ બારંરિયે બહાર તો કોઈ જવાનું હોય જ નહિ, એટલે ચિંતામુક્ત રિયત્તિને લીધે પણ મિત્રાચારી વધતી દૈશી.

રટીમરમાં મણીવાર રાત્રે સંગીત, દ્રવ્ય કે લાકડાના મોડાની કરતો અને તેના પર લુખાર બેઠવાનું એવું કાંઈ થાય. કચામાં લાગ ન લઈએ તો પણ જોરાનો આનંદ પણ ખૂબ મળે.

મુખર્ષીની નીકળ્યા પછી પાંચ દિવસો એટલે તા. ૨૭ મેને દિવસે અમે એકન પહોંચ્યાં. કોઈકરે પોતાનાં સુહાનપુરના જોગખીતા મારફત અગાઉથી મોઢવણ કરેલી તે મુજબ મુખર્ષ અને એકતતા પ્રખ્યાત વેપારી સેક કાવસજી ઇનકા એકનરાયાની લોચ અમને રટીમર આગળ તેકવા આવી (એકનમાં કિનારા સુધી રટીમરો બર્થલેકની નથી.) બોજ લેતાર્યો મોટો રટીમર તાંકુથી લોચની સજરા કરેલામાં આવી હતો. લોચમાંથી ઇનકા ત્યાં એ જ શેડની મોટર તૈયાર હતી. તેમાં બેસી રજોનો મોડો વીરડો (*Oasis of the desert*) જોવા ગયા. કુદરતની આ અદ્ભુત કામગીરી આરે તરફ સૂધી વેરાન મરતી. પાણીનું ટીપું કે ધાસનું તણખડું ન મળે. પણ વચ્ચે આ લીલો કુંવર લાગ, અને

પાણીનાં ઝરણો ખળખળ વહે ! કુદરતી લીલોતરી ઉપરાંત એક બાગ પણ બનાવવામાં આવ્યો છે. તેમાં જાતજાતનાં ઝાડો અને ફૂલ ઉગાડ્યાં છે. ઝરણો પાસે ટાંકીઓ બનાવી ત્યાંથી નળવટે આખા એકાદને પાણી પૂરું પાડવામાં આવે છે. આ વીરડો શેષ એતોમાન કહેવાય છે. અહીં એક નાનું ગામડું વસ્યું છે.

શેષ એતોમાનથી અમે એકાદની પ્રખ્યાત ટાંકીઓ જોવા ગયાં. ખન્ને વચ્ચે અંતર ખૂબ છે. રસ્તામાં મુંઝવેના રોડ હુસેનવાઈ લાલજીનું મીઠાનું કાંરખાનું છે. એકાદ ટેકરાઓ ઉપર વસેલું હોવાથી રસ્તામાં ચઢાણ ઉતારાણ અને ધાટની ટ્રેનના રસ્તા માફક થયું આવે છે.

એકાદની આ ટાંકીઓ દોણે બાંધી, ક્યારે બાંધી અને શા માટે બાંધી તે કાઠ દહાડ જાણી શક્યું નથી. વર્ષો ઉપર એક અગ્રેજ અમલદારને એ માટીથી પૂરાઈ ગયેલી દાલતમાં અકસ્માત મળી આવી. એણે ખોદાવીને સાફ કરાવી. જમીનમાં વિશાળ જાંઘ ખાડા કરી તેની જમીન અને બીંતો મથ્થરથી બાંધી લીધાં છે. અંદર ઊતરવાનાં પગથિયાં પણ છે. બે તરફ ખખ્ખે ટાંકી અને વચ્ચે પૂલ જેવો સાંકડો રસ્તો છે. એકાદમાં પાણીની તાંબી ખૂબ છે. વરસાદ દસપાંચ વરસે એકાદ વખત પડે છે. શેષ એતોમાનના વીરડો તો એકાદથી એકાદો દૂર છે કે એકાદો કે નજની સગરા નહેાય તે જગ્યાનામાં એકાદવાસીઓને એનું પાણી કાંઈ કામનું નહિ. તેથી જ્યારે વરસાદ પડે ત્યારે પાણી સંગ્રહી રાખવા માટે આ ટાંકીઓ કાંઈ દૂરદૃષ્ટિ ધરાવનારે બાંધી દશે એમ અનુમાન કરી શકાય.

વેરાન એકાદમાં કાંઈ જોવાનું નથી. સાહસિક શુભરાતી, કચ્છી, બેરા વગેરે વેપારીઓ અહીં વસે છે. પણ રટીમર લાંબો વખત રોકાતી ન હોવાથી હાલતો સંપર્ક સાધવાનું બની શક્યું નથી.

એકાદની નીકળી પ્રજા દિવસ પછી (તા. ૫મીએ) સુએઝ પહોંચ્યાં. જેમને પ્રજાનું મુખ્ય સહેર કેરા જોતું હોય તેમણે અહીં ઊતરી જવાનું. એટલામાં કેરા જઈ રાત્રે પાઈ પોર્ટ સેપદમાં રટીમર પર આવી જવાનું. પર્ણા મુસાફરો એ પ્રમાણે કેરા જોવા ગયાં. સુએઝની બંદરમાંથી નીકળી સુએઝની સાંકડી નહેરમાં બોટ રટીમરોને માર્ગ આપવા રોકાતી અને આકર્ષા. એક તરફ એસિયા અને બીજી તરફ આફ્રિકા. એસિયા તરફનો કિનારો વેરાન છે; ત્યારે આફ્રિકા તરફનો કિનારો મુશિપિયનોએ ખૂબ રમણીય બનાવ્યો છે. સહેરો, બાગખાંશીયા, બાળકો માટે કીર્તિ મણો, તરવા માટે નાનામોટાં તળાવો, બોટકાઓ એક પછી એક આવ્યાં જ ન્યા છે. મુશિપિયન પ્રજાની મુખસમગ્ર બેગવવાની કૃતિ અને વિદ્યાસપ્રિયતાનો પ્રત્યક્ષ નમૂનો અહીં દેખાય છે. પણ સાથે સાથે જંગલમાં મંચસ કરવાની એકાદની ચક્રિયનું પણ જાન થાય છે જ.

સુએઝની નહેર વટાવી પોર્ટ સેપદમાં ઊતરી કરવા માટે બધાં જ મુસાફરો ખૂબ આતુર હતાં. પણ સંકડી નહેરમાં જલદી આગળ વધતું બહુ મુશ્કેલ હતું. સાંજે પોર્ટ સેપદ આવશે એમ ધારી બધાં તૈયાર થઈ બેઠેલાં અને જેમ રોકાણ થતું ત્યાં તેમ સૌ અધીરો થતાં જાય. આખરે ખખર પડી કે રાત્રે દસ વાગ્યા વચ્ચે પહોંચતું મુશ્કેલ છે. બધાં સમુદને ઊડી ધરતી પર પગ મૂકવાની લાલસા એટલી જ તીવ્ર રહી.

સાધારણ રીતે એનવી પોર્ટ સેવર સુધી રમતા સમુદ્રમાં અસહ્ય તાપ હોય છે. અને રાત્રે કેળિનમાં તો યુગળાર્ધ જવાય એવી ગરમી લાગે છે. પણ આ વખત તદ્દન જિજ્ઞાસુ હતું. એક્ટ હોડયા પછી દાઢ વધતી મઈ અને પોર્ટ સેવરમાં તો એટલી બધી ઠંડી હતી કે ગરમ એવરકાટ પહેર્યા સિવાય બિતરી સમાય જ નહિ.

* પોર્ટ સેવરની પ્રભ તો મુસાફરોને માત્ર વેચવા માટે જ જીવતી હોય એમ લાગે છે ! અર્ધી રાત્રે પણ દુકાનો ઝગઝગાટ દીવાથી શીઘ્રી રહી હતી. પાછળ પડવામાં અંખર્ષના કોઈક મારોકેટના ફેરિયાને તો ક્યાં ચે ટપી અમ તેવા ફેરિયા જાતજાતનો સામાન ખરીદવા ખૂબ આગ્રહ કરતા. ટોળે વળીને આવતા હતા. લેવાની ના કહીએ તેમ જાવ ધટાડતા બાંધ અને આગ્રહ વધારતા અમ. ગમે તેટલું પગલે પથ્થરો લોકો સાથે વિનવથી વર્તણું જ રહાપણુમયું છે. સહેજ પથ્થર ચુરસો બતાવવાથી તેઓ બાંધો ચડાવી લમવા તૈયાર થાય છે ને મોટું ધાંધલ મચાવે છે એવો ધણુને અનુભવ થયેલો છે. આખો દુનિયામાંથી વીણીને જોડા કરવા ફેરક પ્રકારના બદમાશો પોર્ટ સેવરમાં વસે છે.

પ્રવાસીઓને સુખ્ય આકર્ષણ કરનાર દુકાન સાર્ષમન આર્ટઝનો ડીપાર્ટમેન્ટ રોડર છે. અંખર્ષની વહાઈટવે કંપની જેવી પણ ખૂબ મોટી રુસગિજત દુકાન ફેરક પ્રકારના સામાનથી ભરેલી છે. અહીં આવાન માલ પર જગત ન હોવાથી ફેરપરોશથી મંજાવેલો માલ ખૂબ સસ્તામાં મળે છે. આને લીધે પોર્ટ સેવરને *Heaven of purchasers* — ખરીદનારોના સ્વર્ગ — કહેવામાં આવે છે.

રાત્રે બે વાગે પોર્ટ સેવરથી કોપરો જુમ્પ સમુદ્રમાં ફાખસ થયાં. દાઢ હવે ખૂબ વધી હતી. બીજા દિવસની સાંજ સુધીમાં પવન એટલો ફૂંકવા મંડ્યો કે બહાર તુલકને બહાર બેઠકનો એરોડો સર્વિસ મિલનરયાન ચઈ પડ્યો. સમુદ્રમાં એકાદ તાલું તોફાન પણ મળું.

આખરે તા. ૮મી એની સવારે જન્મે બાણુ ઇટલીના ટેકરા જણાવા માંડ્યા, અને થોડીવારમાં વીસુવિયસના ધૂમાડાએ નેપલ્સનાં સાન્નિધ્યની ખગર આપી.

ફેપરીનો એટ પ્રથમ જણાવે અને પછી નેપલ્સ સ્પષ્ટ જણાવા લાગ્યું. લગભગ ૧૨ વાગે સ્ટીમર નેપલ્સ પહોંચી. પણ પાસપોર્ટ તપાસવાના વિધિમાં ઇટાલિયન પોલિસ ખાતાએ લગભગ બે કલાક સમયના એટલે બિતરતાં એક વાગ્યો.

૨ ઇટાલી

નેપલ્સ

૧૪ વર્ષ મહી મેં નેપલ્સમાં ફરી પવ ચડ્યો એટલે બધું નવું જ લાગ્યું હતું. વળી, મઈ વખત તો બે કલાક શહેરમાં ફરી સુખ્ય રમતા જોવા હતા. વીસુવિયસ કે પોંપોઆર્ષ એકે જ્યાં નહોતાં.

હુંખર્ષના શ્રી મહેરબાની વ્યમારી સ્ટીમરમાં હતા અને પોર્ટ સેવરથી જૂનરાતે વિલા-પીકેન્ડા જૂના અધ્યાપક શ્રી મલકાજી અને એમના એક મિત્રનો સુવ દયાળ પણ આમારો સાથે થયા. અમે બધાંએ નેપલ્સ અને શમ સાથે જોવાનું નક્કી કર્યું હતું.

નવા દેશમાં ફાખસ થયાના મહુા વિધિ કરવાના હોય છે. પાસે કેટલા પૈસા છે:

ઈંદાસિયન કેટલા છે, અંગ્રેજ કેટલા છે એ બધું લખી આપવું પડે છે. વળી કર્મમાંથી સામાન પસાર કરાવવાનો. પણ સારે નસીબે કર્મમવાળાને અમારા ચહેરા પરથી વિશ્વાસ આવ્યો દરી તે એકાદ પેટી ખોલીને સહેજ તપાસી અમને જવા દીધાં.

હોટેલની તપાસમાં ફરતાં દતાં ત્યાં અચાનક એક મદ્રાસીશાઈનો ભેટા ચપો ને તેમની બક્ષામણથી હોટેલ ટરમિનસ નામની સુંદર હોટેલમાં મુકામ કર્યો.

સાંજના ફરરા નીકળ્યાં અને રસ્તાની જાણુતા એક ખુદ્દા 'કાફે'માં આ પીવા ગયાં. ઈંગ્લેન્ડ સિવાય યુરોપના બધા જ દેશોમાં આવાં ખુદ્દાં કાફેનો રિવાજ હોય છે. અમને બેઠેલાં જ્યેષ્ઠ કુતુહલથી લોકો ટોલે મળ્યાં. રવિવારનો દિવસ એટલે રસ્તે ફરનારાં પુખ્ત હતાં; તેથી ધીમે ધીમે ટોળું વધતું ગયું. આ પો બહાર નીકળ્યાં તો આખું ટોળું પાછળ આવ્યું. જોમ આગળ જઈએ તેમ વધતું ગયું. કેટલાંક યૈર્મિસાકરાં આવીને અમારી સાડીઓ તાણે! દુકાનોમાં ને ધરની બારીએ ઝીંબેલાં લોકો અંદરથી બીજાને બોલાવી અમને ખતાવે! આડેઅચળે મને તે રસ્તે જઈએ પણ ટોળું પોહો છોડે નહિ. થોડાંકાર રમૂજ લાગી પણ પછે તો કંટાળી ગયાં. દુકાનમાં બેસવા માટે જોમાં રજાં તો ટોળાએ ચારે તરફથી ધેરી લીધાં. પોસિસે આવી ધમકાવ્યાં ત્યારે જરાવાર ખરમાં પણ પાછું એવું એ, ઉવટે અમારાંમાંથી થોડાં ટેંકસીમાં અને બાકીનાં દામમાં બેસી સહેરતા મોટા બગીચામાં ગયાં. પણ ત્યાં પણ એ જ અનુભવ. ફરીએ કે બેંચ પર બેસીએ પણ ચારે તરફથી લોકોનાં ટોળાં ધેરી લે. પોસિસની ધમકીની કાંઈ અસર ન થાય. ઉવટે ત્રાસી જઈ હોટેલમાં પાછાં ગયાં. યુરોપનાં અનેકાનેક સહેરા અને ગામોમાં ફર્યાં પણ નેપાસવાસીઓ જેવી જંગલી વતંસુ કાંઈ ડોણે જ્યેષ્ઠ નહિ.

શ્રી મહાશયીના એક સિંધી મિત્રની નેપથ્યમાં દુકાન હતી. તેમની મારફત ટોસી જાડે ફરી બીજે દિવસે વીસુવિવસ અને પોંપીઆઈ જવા નીકળ્યાં. અને આઠ જણ, નવરો ભોમિયો અને દસમે ગુર્જર એટલે ટેંકસીમાં ખૂબ બીચાઈને બેઠાં. પણ યાત્રોમાં ને દસવા બેસવામાં વખત પસાર થતો હતો એટલે જમાની તરેથી બહુ જણાતી નહોતી. રસ્તામાં પરવાળાના સામાનનું કારખાનું આવ્યું. પરવાળાં, સાંખ અને દરિયામાંથી જાડો આવતા રંગીત પરપોરામાંથી અનેક ખતની સુશોભિત વસ્ત્રો ત્યાં ખતાવે છે. "ભોમિયાને દીવેશી બૂલયાપ'માંના ભોમિયા થેડે અમારો ભોમિયો પણ અમને અડીંધો માત્ર ખરીદવા આમલ કરવા મંડયો. આવું, સરવું સહેરમાં નહિ, મળે એમ પણ હજું. કાંઈ એના કથનથી ભોજવાયા પણ ખરા!

જનતા માટે

અમારી વિશિષ્ટતાઓ

- ઘોતી
- સાડી
- દોરીઆ

૧૦૦ ટકા
સ્વદેશી

મ હે શ્વ રી

કે
પ્રિ
ક્સ
★

- વોયલ
- શર્ટિંગ
- મલમલ

રંગભરંગી
સસ્તું
અને
ટકાઉ

મહેશ્વરી મિલ્સ લિ.

વેસ્ટ-બોક્સ
૭૯

શાહીઆબ શેઠ
અમદાવાદ

મેનેજિંગ એજન્ટ્સ : ધીરજલાલ ખુશાલદાસ એન્ડ કું.

અત્યાર સુધીમાં થયેલી શોધખોળ પ્રમાણે વાત્સાયનનાં કામસૂત્રો ઇ. સ. ત્રીજી સદીમાં રચાયાં. એમાં ચિત્રવલ્લભનો અધ્યાય આવે છે જેમાં ચિત્રકળાનાં છ અંગો ગણાવ્યાં છે. કોઈ પણ કલા એ રીતે પોતાના સિદ્ધિ અને વ્યવહારને સાબિતી રૂપમાં રજૂ કરી શકે તેને માટે એકાદામાં એકાદા દળ-પાંચસો વર્ષનો ગણો લાગે છે. હિંદમાં કળાનો આરંભ તો એક ઉપનિષદ અને કેટલાકના મતે એક વેદના સમય સુધી લાઇ જઇ શકાય તેમ છે. એ વિષે સૌંદર્યનાં તત્ત્વોના પ્રકરણમાં વિસ્તારપૂર્વક ચર્ચા કરીયું. એટલે અહીંતો એટલું જ કહીને સમાપ્ત કરીયું કે બુદ્ધ પહેલાંનાં સંસ્કૃત સાહિત્યમાં એટલે કે ઇ. પૂ. ૭મી સદીના પહેલાના સાહિત્યમાં ચિત્ર વગેરે કળાઓનો ઉલ્લેખ આવે છે. ત્યાર પછી વિનય પીટકનાં પાલી સાહિત્યમાં એટલે કે ઇ. પૂ. ત્રીજી અને ચોથી સદીમાં ચિત્રાગારોનો ઉલ્લેખ મળે છે. ૧૭મી સદીમાં ચણેસ દિબેટનો ઇતિહાસકાર તારાનાથ દિંદની કલા મૌતમ બુદ્ધની પૂર્વે પણ હતી એવો ઉલ્લેખ કરે છે. એટલું જ નહિ પરંતુ સમ્રાટ અશોક (ઇ. સ. પૂ. ૨૫૦) અને નાસાલુનના (ઇ. સ. પૂ. ૨૦૦) સમયમાં એ કલાઓનો ધણો સારો પ્રચાર હતો એમ લાગે છે. સૌંદર્યનાં તત્ત્વોના પ્રકરણમાં આપણે એ પણ રખણ કર્યું છે કે સૌંદર્ય અને કલાની વિવેચના ખરું જોતાં લલિતકલાઓને જ લાગુ નથી પડતી પરંતુ કાવ્યથી માંડીને સર્વે કલાઓને સામાન્ય છે. એટલે લલિતકલાઓના પડઅંગની સમાલોચના કરતાં પણ આપણે કલામાનતાં સામાન્ય તત્ત્વો અને દૃષ્ટિબિન્દુઓનો ઉપયોગ કરવો યોગ્ય છે. મનની સંસ્કૃતિ એ સજીવ વ્યક્તિતાવાળી સત્તા હોઈ કોઈ પણ સંસ્કૃતિનાં અંગો હંમેશાં પરસ્પર સંકળાયેલાં જ હોય છે. એટલે મીમાંસા કે કાવ્યમાં, રસમાં કે સૌંદર્યમાં, જે સિદ્ધિઓ સ્વીકારાય છે તે સર્વે કલાઓને સામાન્ય હોવા જોઈએ અને હોય છે. પડઅંગનાં વિવેચનો આરંભ કરતાં પહેલાં હિંદનાં પડારી ચીનમાં પણ કલાનાં છ અંગો ઇ. સ.ની પાંચમી સદીમાં પુસ્તાકારે રજૂ થયેલા જણાય છે, તેનો ઉલ્લેખ અહીં કરવો જોઈએ.

કહેવાનો બાકાર્ય એ નથી કે ચીનની કલામાં જે પડઅંગો સ્વીકાર થયો તે તેણે હિંદમાંથી હજીનાં લીધાં હતાં. પરંતુ હિંદની કલાની અસરને પરિણામે ચીનમાં એ સાબિતો આરંભ અને વિકાસ સ્વતંત્રપણે થયો હોય એમાં કોઈ આશ્ચર્ય નથી. કારણકે સમગ્ર દૃષ્ટિએ જોતાં રસ, કલા, સૌંદર્ય વગેરેની મીમાંસા અને વિવેચના જેટલી હિંદમાં થઈ છે તેટલી ચીનમાં થયેલી કેમકી નથી.

ઉપરાંત સમગ્રાંશ સૂત્રધાર નામનાં જોડ પુસ્તકમાં છ ને બેઠી કલાનાં આઠ અંગો * ગણાવ્યાં છે તેની નોંધ પરિચિતમાં આપી છે:

* ૧: પડઅંગ

નોંધ એ સ્થાને વાત્સાયન કામસૂત્રની ટીકા લખનાર ગણધરનો મનાય છે. એનો સમય હજી સુધી નિર્ણય થયો નથી. પરંતુ એટલું નહીં છે કે ઇ. પૂ. ના કાળમાં પણ ચિત્રનાં લક્ષણ જણીતાં હોવાં જોઈએ. કારણકે પાણીનીનાં સૂત્રમાં સાદર્યનો દાખલો

રૂપમેદ પ્રમાણાનિ ભાવ્યવ્યયોગમ્ ।

સાદશ્યં વર્ણિકામંગ્લમ્ એતિ ચિત્રવલ્લભમ્ ॥

સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ “સાદશ્ય” અને “પ્રમાણ” પહેલાં લઈ શકાય. ચિત્રમાં સાદશ્ય હોવું જોઈએ એવો અર્થ શા ? એવો અર્થ એવો ખરો કે જે પદાર્થ ચીતરવામાં આવ્યો હોય તેની અને મૂળ પદાર્થની વચ્ચે સરખાપાત્ત્વ હોવું જોઈએ ! આ સ્વીકારીએ તો ચિત્ર એટલે પ્રકૃતિની અનુકૃતિ, જેવું હોય તેવું આબેહુબ રજુ કરવું, એવો જ સિદ્ધાંત ઠરે. સમગ્રતઃ આપણાના નમૂના એવાં તેના આદર્શ પ્રકૃતિનું અનુકરણ કરવું એવો જણાવેલો નથી. ચિત્રમાં કેવી રીતે કેપ સર્જનું એ વિષે શુદ્ધીતિ વગેરે પ્રમાણ પ્રણામાં જે સૂચના આપવામાં આવી છે તે ઉપરથી તો સ્પષ્ટ જણાય છે કે આ સાદશ્ય રૂપના આજી આકારમાં કે તેની રજુઆતમાં આ તો અનુકરણનું નહિ પરંતુ ચિત્રીના અંતરમાં જે કેપ હોય તેની અને તે જે કેપ સર્જન કરે એ બેની વચ્ચે સાદશ્ય હોવું જોઈએ એમ લાગે છે.

સમજાવવા માટે ચિત્રનો ઉદાહરણ જણાય છે. ચિત્રમાં જે વસ્તુ અહીં નોંધવામાં આવ્યા છે તે કાંઈ મુખ્ય શાસ્ત્રનાં પેટા શાસ્ત્ર તરીકે નહિ પરંતુ ચિત્રના જ પોતાના અંગો સમજવાનાં છે એટલે કે ચિત્રની રચનામાં આ ઉપરે અંગો આવશ્યક છે. રૂપમેદ એવો અર્થ પ્રતિરૂપનાં વિવિધ તરણોનું યાન અને આલેખન સમજાવાનું છે. “મેદ” શબ્દ આ દેકાજે “પ્રગર અથવા તો વિવિધતા સ્પષ્ટ કરનાર તરવ” એવા અર્થમાં સમજાવાનો છે. દેકાકે વિવેચકો “રૂપ” એટલે “સંસ્કરતાનું તરવ” એવો અર્થ લખેને પ્રત્યેક રૂપનાં સૌંદર્યને પરિરૂપ કરવાના રાખેને રૂપમેદ કહે છે. પ્રતિરૂપની વિવિધતાનું આલેખન એ રૂપમેદનું મુખ્ય કાર્ય ગણી શકાય.

૨. પ્રમાણાનિ

એટલે કે જુદી જુદી ખાતમાં શાસ્ત્રવિહીત પ્રમાણો, કારણકે જે પ્રકારની ખાતી ચીતરવાની હોય તે પ્રમાણો જુદાં જુદાં લેવાં પડે છે આ પ્રમાણમાં કેવળ શારીરિક માપ, લંબાઈ, પહોળાઈ અને મત્તા જ નહિ પરંતુ રૂપ અને વૃદ્ધિ (એટલે કે પદાર્થોના આકારોનું તે જ પ્રમાણે દેખાવું અથવા તો દરશ મવું) એ પણ પ્રમાણમાં આવી જાય છે.

૩. ભાવયોગન

ભાવ એટલે ચિત્રની વૃત્તિઓ. અને એ ચિત્રની વૃત્તિઓના પરિણામે શરીરનાં વ્યવ-
ધવો ઉપર વિકાસો જણાય છે તે. ભાવનો આલેખકાર ભાવુકતા મનમાં ઉત્પન્ન થયેલ રસની અનુકૃતિના ઉપર આધાર રાખે છે. એટલે ભાવના આયોજન માટે રૂપને યોગ્ય સ્થિતિમાં આલેખવું જોઈએ.

૪. ભાવવ્યયોગન

ભાવવ્યયને સમજાવવા માટે અહીં વાર મોટીનું શાણીકારપણું એ તેનું લાવવ્ય જણાય છે.

૫. સાદશ્ય

સાદશ્ય ખરું એવો દરશમાંથી આવે છે. દરશ અને અદરશ વચ્ચે બેઠે આંકવાનો છે.

આ મુદ્દા વધારે સ્પષ્ટ કરવા માટે આપણે સાહિત્યમાં સાદર્યનું સ્થાન, તેનો અર્થ, અને તેની ચર્ચાનું અવશ્યકતાનું કરવું પ્રાપ્ત થાય છે. સાહિત્યમાં સાદર્યનો અર્થ સરખાપણું થાય છે. એ સરખાપણું પ્રગટ કરવા માટે ઉપમા અને સ્પષ્ટ એ અવગરો વપરાય છે. ઉપમાની વ્યાખ્યા સાદર્યમાન મેંદે એટલે કે એ હોવા છતાં કોઈક એવા સાદર્યનું દર્શન કે ને સાદર્ય તે પદાર્થનું લક્ષણ જની શકે. “પુરુષસિંહ જેવા છે” એ ઉપમામાં પુરુષ અને સિંહ વચ્ચેનું સાદર્ય એવા આકારમાં નથી પણ ગુણમાં છે. અને પુરુષનો પ્રધાન ગુણ પ્રગટ કરવા માટે કવિ આ સાદર્યનું દર્શન કરે છે. આ ઉપરથી એટલું તો જણાશે કે કલામાં ને સાદર્યની અપેક્ષા છે તે વસ્તુઓના બાહ્ય સ્વરૂપનો નહિ પરંતુ આંતર સ્વરૂપનો જ હકાર કરે છે. અર્થાત્ “શિષ્ય અંજિન જેવા છે,” “માણસ બગદાર જેવા છે” વગેરે ઉક્તિઓમાં કોઈક વિચાર અને વસ્તુ, શારિરિકો કોઈ ગુણ અને પ્રત્યક્ષ અંકિત એ જે વચ્ચે સરખાપણું છે, તદાકારવા છે. એમ કહેવાનો ભાવાર્થ હોય છે. આવી રજુઆતના મૂળમાં કોઈ વિચાર, કોઈ ભાવ, કોઈ ગુણ વા તો કોઈ આદર્શ જ હોય. અને પદાર્થોના સ્થૂળ આકાર કે સ્થૂળ તરનો સરખાં હોઈ શકે જ નહિ.

હવે આપણને જણાશે કે કલામાં ને સાદર્યની અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે તે સાદર્ય મનોગત છે, મનોમાલ છે; ઈન્દ્રિયમાલ કે વસ્તુગત નથી. આ દૃષ્ટિએ એવા જતાં કેવળ બાહ્ય સ્વરૂપ સ્થૂળ આકારનું અનુકરણ કલા નથી. એટલું જ નહિ પરંતુ કલ્પનાત્મક કલાની દૃષ્ટિએ એ બાહ્ય એક રીતે એના કેવળ અવાસ્તવિક નહિ તો પણ ગોણ તો જરૂર થઈ રહે છે. કોઈ અસાધારણ સક્રિયતા તો માનવતાથી પર ગુણ કે ગુણના અમરને વ્યક્ત કરવા માટે ને જાતની સત્તા હોવી જોઈએ તે રજૂ કરવા માટે. અનેક અવલોકીતાનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

દૃશ્ય પદાર્થો એટલે કે પ્રકૃતિમાં પ્રત્યક્ષ દેખાતા કે પછી કલ્પના, આગળ પ્રત્યક્ષ થતાં પદાર્થો. આ રીતે એનાં સ્થૂળ કે સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિ વડે એનાં પદાર્થનું અસદૃશ સ્વરૂપ નહિ પરંતુ તેનું દૃશ્ય ચતાર સ્વરૂપ જ જોઈ શકાય છે. એવા સ્વરૂપનાં દૃશ્યપણાને ચિત્રમાં રજૂ કરવું એનું નામ સાદર્ય. આ રીતે દેશીઆદ કેવળ નકલ ચણાવ બ્યારે હાથથી આંકેલી માણસની છબી તેનું બહારનું સ્વરૂપ રજૂ કરે છે છતાં નકલ નથી હોતી પરંતુ સાદર્ય-સર્જકના મન પર જાપની પ્રતિકૃતિ-રજૂ કરે છે.

૬. અભિવ્યક્તિ

એટલે કે રંગનો પ્રયોગ. વિષ્ણુપર્ણોત્તર પુરાણના ત્રીજા ભાગ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ચિત્રકલાનો હેતુ કદી પણ નકલ કરવાનો નહિ પરંતુ દેશીઆદ નિષ્પેક્ષે આધારે નવીન સર્જન કરવાનો હોય. વળી રસયજ્ઞના અને કલાની ઉત્પત્તિના વિચારો સાહિત્યમાં સ્વીકૃત હતા તેના તેજ કલામાં પણ હતા. એટલે સૌંદર્યના તત્ત્વનું સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં કલા અને સાહિત્ય બન્નેને સાથે લેવાં જોઈએ. આ રીતે દિલ્લે અલંકારશાસ્ત્ર કલાની વિવેચના માટે ઉપયોગી સાધન છે.

હિંદની ઇશ્વરીક મૂર્તિઓમાં જે અતેક અંગોની ધટના જોવામાં આવે છે તેમાં આ પ્રકારનું આંતર સાદસ્ય સચવાયેલું હોય છે એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. ખરું જોતાં એવી મૂર્તિ એકો વખતે સમગ્ર જોવા જોઈએ. એનાં અંગો પ્રત્યંગો સ્તરીરચના પ્રમાણે નહિ પરંતુ આદર્શના દર્શનની દૃષ્ટિએ જાણેલાં છે કે નહિ તે આપણે જોવું જોઈએ. મૂર્તિનું વિધાન શારીરિક ધર્મો બળવવાની દૃષ્ટિએ નહિ પરંતુ કોઈ દિવ્ય પ્રવૃત્તિ, દેવ કે દેવીનું કોઈ વિશિષ્ટ સ્વરૂપ રજૂ કરવાની દૃષ્ટિએ રચેલું હોય છે. શિલ્પીએ પોતાના અંતરમાં જે મૂર્તિનું દર્શન કર્યું હોય છે તેને રચૂળ વસ્તુને આશ્રય લઈને તે રજૂ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. અને જો એની કલા સફળ હોય તો એ મૂર્તિનાં જુદાં જુદાં અંગ પ્રત્યંગો, અનેક મરતકા અને અનેક દરતો વચેરે એક સ્ત્રીના જેવે અસંબધ હોઈ રૂપની એકતાનો ભાંગ કરતાં નથી પરંતુ સમગ્ર મળીને એક પ્રકારનું સામંજસ્ય, એક પ્રકારનો સંવાદ રજૂ કરે છે. અવયવો વચ્ચે એવી અસંબદ્ધતા હોય તો તેને કલા ભાગ્યે જ કહેવાય. મૂર્તિના અવયવોનો સંબંધ આ રીતે રચૂળ દેહના ધર્મોનું આચરણ કરવાની દૃષ્ટિએ જોવાનું નથી. એ સંબંધ ખરું જોતાં મનોગત હોય છે.

આ જ સિદ્ધાંત પ્રાકૃતિક દંડયોને પણ લાગુ પડે છે. ચીનની કલામાં પણ આજે આદર્શનું પાલન અવિચલ ગણાય છે. હજારમાં થતો આત્માની ગતિને કલાએ રજૂ કરવી જોઈએ એમ ચીનમાં મનાય છે. તેઓ એમ પણ કહેતા કે સ્વાભાવિક આચાર વડે દિવ્યતાને રજૂ કરે. વળી કોઈ ચિત્રમાં રૂપનું અનુકરણ સફળ થયું હોય ત્યારે તેઓ કહેતા: “રૂપમાં સરખાપણું હતું પરંતુ અવિશ્વકિત નિર્બંજ હતી.”

શાર્મસ્ત્રીય સંપ્રદાય.....

વાચાં અને અંશની પેઠે સંપ્રકર્ષ-અવિશ્વકિત-એવો સાહિત્યનો આત્મા હોય છે તેમ કલામાં આંતર અને બાહ્ય, સૂક્ષ્મ અને રચૂળ તરવો મળીને કલાનો દેહ ધરાય છે. પ્રમાણ

૧. પ્રમાણ જોટલી અમુક વસ્તુ જરાજર છે, ઉચિત છે એવી પ્રતીતિ એનું નામે પ્રમાણ. એના ઉપરથી એવી પ્રતીતિ કરવાનું ધોરણ એ “પ્રમાણ” એમ કહ્યું. ખરું જોતાં આ પ્રમાણ કેવળ કલામાં જ નહિ પરંતુ નૈતિક, માનસિક અને બાહ્યદારિક અર્થો જ સ્ત્રોતમાં આવશ્યક મનાય છે. જ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં આપણી જ્ઞાનપ્રાપ્તિની સંસ્કારોનો સાખીતીનો ધોરણને કે સિદ્ધાંતોને પ્રમાણ કહેવામાં આવે છે. વર્તનમાં અને બાહ્યદારિકાં કર્મો કરવાના ધોરણને નૈતિક પ્રમાણ માં આવે છે. આ પ્રમાણ ધર્મજનક અને પ્રયોગોને અંતે સ્થાપિત નિયમોનું રૂપ લે છે. એ રીતે પરંપરાગત અજ્ઞાતોનાં પ્રમાણ નિશ્ચિત થાય છે. દેવમૂર્તિનું કદ, કેટલું હોય, કેટલું તે નક્કી થઈ જાય છે. અને આ પ્રમાણ પણ શિલ્પીએ પોતાની રચૂળ વેદ નીહ પરંતુ આંતર દીક્રા એક મન વેદ અપવાતું હોય છે. આ રીતે પ્રમાણમાં શરીર-પરિદર્શન (પરિચેસુજ), અવયવોનું પ્રમાણ વચેરે આવી જાય છે. પરંતુ ખરું જોતાં કલાદૃષ્ટિએ રૂપની અધ્યાત્મિકતાની પ્રતીતિ કરાવવી એમાં પ્રમાણનું સાર્થક્ય છે. મુદ આપણી દૃષ્ટિને અપરિચેય દેખાય છે. એને કાચળની કાપણી ઉપર શી-રીતે કાપે, આમાં કાચળને ભૂરા રંગથી રંગી કરીને આપણે આ સમુદ્ર છે એમ કહીએ

તો કોઈ ગાંડામાં ગણી કાઢે. કારણકે જૂથ ચીથરા જેવા કાગળના તુકામાં સમુદ્રની મહા-
નતા અને અપરિમેયતા જે આપણી દૃષ્ટિ સમક્ષ અને દૃષ્ટિની પાર પથ્થુ આવી રહેલી
હોય છે તેના જે કાગળ આપણને જરાય ખ્યાલ આપી શકશે નહિ. એટલે આપણા મનની
પ્રમાણ્યજ્ઞાતિ આપણી મારે આવે છે. અથમ તો સમુદ્રના અગાધ પટને આકાશ અને કિનારા
વચ્ચે મૂકી તેનું માપ કાઢે છે. હંથા અને પૃથ્વી વચ્ચે સમુદ્ર કેટલી જગ્યા ઘેરાયેલી છે એ શક્તિ
નહી કરે છે. ત્યારપછી સમુદ્રકિનારાના રેતાળ પ્રદેશના રંગ અને આકારોનાં સુવર્ણમય
તેજથી ભરેલા પ્રદેશના રંગ વચ્ચે તે ભેદ પાડે છે. એટલું જ નહિ પરંતુ પ્રત્યેક રંગનું
આજી અગર ઘેરાપણું પણ નહી કરે છે. આમ કોઈ પણ વસ્તુનાં રૂપ અગર રંગ કેવળ
નહિ પરંતુ તેના આકાર, કદ અને પ્રમાણ, તેની ગતિ અને સ્થિરતા વગેરે સમજાનું માપ
એ શક્તિ કાઢે છે. અદ્ભુત શિષ્યકૃતિ તાજામહાસની ખૂબી તેના પ્રમાણમાં રહેલી છે.
એ પ્રમાણ વગર શહેનશાહ સાહજ્ઞાનનું પ્રજ્ઞવસ્ત્ર આવી મનોહરતા ધારણ કરી શકત
નહિ. પોતાની જાળમાં બેસીને કૃશ્ણજો કમે રથએ કેવા પ્રકારનું જંતુ બાવેલું છે તથા
જાળ ભાર ઝીલી શકશે કે નહિ વગેરે માહિતી મેળવે છે તેમ જ્ઞાનવ મનમાં રહેલ પ્રમાણ
શક્તિ પણ કોઈ પણ પદાર્થ તેની સમીપ આવતાં તેને વિષે સર્વ માહિતી આપવા માંડે છે.

રૂપભેદ

રૂપભેદ એટલે જુદાં જુદાં રૂપનું, તેમની વિશિષ્ટતાઓનું અવલોકન અને નીરૂપણ.
એક જ પ્રકારનાં રૂપમાં પણ પ્રત્યેક વ્યક્તિરૂપની વિશિષ્ટતા શામાં રહેલી છે તે જોવું અને
અંજા કરવું એ પણ રૂપભેદમાં આવે છે. માનવ સમગ્ર જીવન એક રીતે જોવા જતાં રૂપના
પરિવ્યવર્તન જ ગાય છે. છતાં રૂપ જોવાની દૃષ્ટિ મજા જોછા માણસોને હોય છે, અને
મજા જોછા પ્રાણ કરે છે. એક જ વસ્તુનું વર્ણન બે માણસો કરશે તો તેમાં આપણને
જરૂર ભેદ જણાશે. કાચો શિલ્પી હોય છે તેની ઈન્દ્રિયો સામાન્ય માનવના કરતાં મજી
સૂક્ષ્મમાણી અને શીઘ્રમાત્રી હોય છે. પોતાના હરણને એ પ્રમાણે કેળવ્યા વગર ઉચ્ચમાં
ઉચ્ચ શિલ્પનું કાર્ય થઈ શકે નહિ. એકલે નેત્રો અને દૃષ્ટિને કાખશે કાંઈએ તો આપ-
ણને જણાશે કે નેત્રોમાં અપાંખ, વિચારમરત, અધીનત, યન્ન, આશ્ચર્યરતમ્ભ, વિવશ,
નિરાશ, આલી, તીક્ષ્ણ, કીર્ણી, મોટી, હરણના જેવી, સિયાળના જેવી, મત્તવના જેવી
વગેરે અનેક પ્રકાર હોઈ શકે છે. જેમ નાગમાં પણ ચંકડીઆ, ગુંચવાયેલા, તાર જેવા,
સોનેરી, કાળા, મેંદીના રંગના, બારા જેવા એમ અનેક પ્રકાર હોઈ શકે છે.

માણસના શરીરની રજુઆતમાં પણ ચિત્રકારોએ અવલોકન કરતાં જુદાં જુદાં પ્રકારો
પાયા છે. જેવા કે હરણ, દીર્ઘ, ચૂલ્લ, શુક્લ, કૃષ્ણ, રક્ત, પીત, કાંઈન, ગીઝણ, મુકુ,
દમ્ભ વગેરે. આ રૂપ જોનાર શિલ્પીનું અંતર છે એ મુદ્દો આપણે કંઈક વધારે સ્પષ્ટતાથી
વિચારીશું. માનવ માનવી રમૂલ કન્દિયો તો બાહ્ય પદાર્થનું એક જ પ્રકારનું જ્ઞાન મેળ-
વવાની, મોટું, નાનું, જાડું, પાતળું સર્વેને એક સ્વરૂપ જણાવાનું. મારો કે તમે કે હું કે
રસ્તો જતો માણસ એક રંગને જેઈએ છીએ તો આપણે ત્રણે રમૂલ દૃષ્ટિએ એક જ રૂપને
જોઈશું. એનું આલેખન ચિત્ર દ્વારા કરતાં એક જ પ્રકારનું થશે. પંખી તે ગમે તે કરે,

હવે ધારા કે ચિત્રના આલેખનમાં પાણીઆરી પ્રસાધન કરતી ઠાઈ સ્ત્રી કે બાળકની સંભાળ લેતી માતા આલેખવાનો પ્રયત્ન કરતાં એ કેવળ સ્થૂળ દૃષ્ટિથી જ રૂપનું આલેખન કરવામાં આવશે તો તે ચિત્રમાં એક જ પ્રકારની સ્ત્રી જણાવશે. ચિત્ર જોઈને કાંઈ એમ નહિ કહી શકે કે પાણીનું એકું લાવનાર પાણીઆરી નોકર છે અથવા તો ધરમાં સજીવાર કરનાર સ્ત્રી માલિકા છે. કદાચ કોઈ ચિત્રની તમે પાણીઆરી, પુત્રી, માતા, એમ લખે તો પણ બાળકની સંભાળ રાખનાર દરેક સ્ત્રી માતા નથી હોતી. આપા પણ તે કામ કરે છે, વાળ જોળનાર સ્ત્રી પુત્રી હોય એવો નિશ્ચય નથી. પાણી લાવનાર સ્ત્રી નોકર હોવી જોઈએ એમ પણ નથી. કારણકે મરીમ કુટુંબની કુલવધૂ પણ પાણી વારવાનું કામ કરે છે.

ચિત્રકાર કદાચ એક સ્ત્રીને મરીમાઈને જાળે એવાં કપડાં પહેરાવીને નોકરનો ખ્યાલ આપવાનો પ્રયત્ન કરી શકે. પરંતુ માતાને તે કેવી રીતે આલેખી શકે? એમાં એકદમ સ્ત્રીને બાળક વળગાડી દેવાથી મા ગૌનરી છે એમ કહી શકાય નહિ. અને મરીમાઈનાં કપડાંવાળી સ્ત્રી નોકર હોવી જોઈએ એવો ક્યાં નિશ્ચય છે? એટલે કલાવિધાન કરવામાં નરી આખ નરી દ્વિધોનો-ઉપયોગ કરવાથી સ્થૂળ રૂપ જોઈએ પરંતુ એ રૂપના આત્માને નહિ જોઈ શકાય. રૂપનાં એ સ્તરને, રૂપનાં એ આત્માને પ્રાપ્તિ તેનું આલેખન કરવું એ રૂપ-ભેદમાં આવશ્યક છે. એ ભેદ જોનાર ખરી પ્રવિણ મન છે. મનની એ દૃષ્ટિને બધા રાખીને કેવળ ચર્ચાવશું ઉપર આપાર રાખી રૂપનું આલેખન કરવું એને કલા ન કહી શકાય.

રૂપભેદમાં જેમ શિષ્ટીના કરજીની સૂક્ષ્મ માલ રાક્ષિ આવશ્યક છે, તેની સાથે એ પણ જ્ઞાન રાખવું આવશ્યક છે કે રૂપભેદ કરનાર આખરનું કરજી મન એટલે આગળ જે આપણે જણાવી ગયા કે ચિત્રકળાનો અસલ બરખાર શિષ્ટીના અન્તરનો વ્યાપાર છે એ રૂપભેદમાં પણ લાગુ પડે છે. રાખલા તરીકે, ચિત્રકાર આખસો કે પક્ષી બીતર છે તે શરીરમાં ફરતો આખસો કે જાડ ઉપર જોડેલા કાગડો નથી હોતો. એ ચિત્રકારનો એટલે કે ચિત્રકારના માનસિક પ્રતિકાર સંકિત રજુ થયેલું એક પ્રાણી છે. કદાચ એ રૂપની અંદર શિષ્ટીના હૃદયની સકાતુસૂતિ અથવા તો બીજી કોઈ કૃતિ નિઃસંશય જાણી જણાવી. એક દૃષ્ટિએ જોતાં એટલે સુધી કહી શકાય કે માનવની ચેતનાની એકએક શૂનિતા ઉપર વસ્તુઓ, પદાર્થો અને પ્રાણીઓ એટલે કે જગત જુદું જુદું રૂપ ધારણ કરે છે. શિષ્ટી પોતાની ચેતનાના જે સ્તર ઉપરથી પદાર્થને જુએ છે તેવું તે નિહાળે છે. એટલે બાલ પદાર્થ એક જગત તેવું રૂપનીરૂપણ જુડી રીતે હોઈ શકે.

રૂપભેદ કરવાનો શક્તિ એક રીતે જોતાં શિષ્ટીની અતિ અમલતી શક્તિ છે. પદાર્થ અને પોતાની વચ્ચે નેટવા પ્રમાણમાં શિષ્ટી એકતા અનુભવે શકે છે તેટલા પ્રમાણમાં એ રૂપના સ્તરને અને એ સ્તરને રજૂ કરે તેવાં કલાસર્જનને તે પહોંચી શકે છે. કેટલાક તો એટલે સુધી કહે છે કે જ્યાં સુધી શિષ્ટી પોતે માનસિક રીતે પદાર્થ સ્વરૂપ બને નહિ ત્યાં સુધી કાલું કલાસર્જન કરી શકે નહિ. પોતાના હિમર પર ધસવાને તત્પર સિંહ, રસ્તો બૂલેલી માલ, શોકાત્ બહસોત, લાપ્તી દોડતો હરણ, એ વગેરે માન-સિક પરિસ્થિતિઓ રજૂ કરવા માટે કંઈક અસી શિષ્ટીએ પોતાની કૃતિ સાથે તાદાત્મ્ય સાધવું જોઈએ એટલું તો સત્ય છે. આપણે આગળ જોઈ ગયા કે રૂપ વિના આલેખાવ નથી. શાસ્ત્રસૈષ્ટ્યે ભવતે પ્રવિણે રૂપ રૂપ પ્રસિદ્ધો વર્ણિત. રૂપ અર્નત છે.

અપ્રાપ્ત]

વિશ્વવિનાશક વિધ પ્રવાતે,
 નભમંડલ ધૂએ ધૂંધવાતે,
 ઘોર આ ઘાટે, વિઝન વાટે,
 રક્ત હિછાળતી માઝમ રાતે,
 લેરુ ! મારે. કંઠ રૂંધાતે
 કેમ કહે ગાણું ગાણું ?
 આજ નથી એ ટાણું.

કાળકડોડે અંબર ફાટે;
 ચોદશ આગશિખા ચગી ચાટે.
 ખંડેર ખાંડવ, મેલનાં તાંતવ;
 ઘોર ફેલાહુંલેના ધુધવાટે,
 કાળનાં કંપે જ્યાં ધધરાટે,
 સ્થિર મળે ના ચાણું.
 કેમ સૂએ કહે ગાણું ?

આગ બોલાશે, પંઠ ધોવાશે,
 જીવન જાગશે અસિનવ આશે
 ત્યારે તારે મંગલ દારે
 વિશ્વ નવું રચવા વિશ્વાસે,
 ભગશે જ્યારે પુણ્ય પ્રકાશે
 ન વલ યુગ વું બહાણું,
 ગાણું મળી તે દી ગાણું.

“ — હેમન્તની શર્વરી ”

[લાગેવામાં અમદાવાદમાં ભરાયેલ સેનક-મિશન પ્રસંગે તા. ૨૪-૧૨-૪૫ ના રોજ, થયેલી પાઠપૂર્વિમાંથી લીધેલી કાદેલી કેટલીક પાઠપૂર્વિઓ.]

અંકે આંતર હુંકથી લરીલરી, રૂપે : દિમાચ્છાદિતા;
હેથે નૂતન ચેતને પુલકતી, છર્ણાંગના વ્યન્જિતા;
નાના વેશ સને, તને, નવ લગે; માયા મહા-અપ્સરી,
ના ના; વાસલ ચક્ષિત એ ભગવતી - હેમન્તની શર્વરી.
દેશખલ પરમાર

ચાલો: છે જ ગઈ બહુ ગગડતી વર્ષાની વિદુત્કડી.
ને, આવેલ નથી હજી શિશિર થે, ઉમા વિનાની જરી.
મીઠું એ સખીઓ તણું મિલન આ; નીસી શરૂ નિર્મળી,
સંગે, સૌમ્ય, પ્રયાન્તતાલરી સુહે હેમન્તની શર્વરી.
અન્નરામ રાવળ

રિસાયાં નવદંપતી હૃદયના રાગે ભરેલાં નવા
માન્યાં આપસમાં નહિ, અગડતાં યંબ્યાં મુખી તો રવા
હાર્યો મનમથ થે ધનુષ્ય નિજનું ફેંદી દીધું કોધથી
છતી દિનુ ગઈ તહીં રમતમાં હેમન્તની શર્વરી.
સનાતન

આંટા મારી હુખી ગયા ચરણે ને ચિત્તે અતિ વ્યથતા,
લાંબી રાત પૂરી ચતી કયમ નયો હેમન્તકુમારની ?
“ કન્યા છે કુલદીપિકા ”, દિન ઉગે બોલી પરીમારિકા,
પાડયું નામ સ્મરી મહામન-વ્યથા ‘હેમન્તની શર્વરી’.
વિનોદિની નીલકંઠ

સોન્દર્યાન્વિત શોભતી મૃદુ લતા, વીરત્વ સાથે લાંબી,
કીધું વિસ્મિત હિંદને, જગતમાં સ્થાપી પ્રતિષ્ઠા અતિ;
ઉચ્ચારી ‘જય હિન્દ’ સૂત્ર ગરજું લલમી જયશ્રી સમી
જાણે હાઠ ધ્રુજવતી, બલવતી, હેમન્તની શર્વરી.
વિદ્યાબહેન નીલકંઠ

ઓગણીસમી સદીને અંતે અને આજે

વિકૃત્તવાસ કેસરી

૨૨. રમેશચંદ્ર દત્તે સને ૧૯૦૦ના અરસામાં ચેતાના લે ગ્રંથો (*Economic History of British India*) માં દિલ્હી ને સિવિલ સર્જ કરી છે, તેમાં લખાયેલા યાલીસ વરસ પીત્તા ખાદ શે ૩૨ ધરો છે, તે ભેગા જેવું છે, નીચેના આંકમાં તે દર્શાવે છે. છેમું વિષયુદ્ધ થર કયા પડી કેલ્લીઃ જાજતોમાં મોટા ફરફારો થઈ ગયા છે એટલે, તાત્ત આંકમાં લેવાને જાણે ૧૯૨૮-૩૬ની આસપાસના આંકમાં સરખામણી માટે લીધા છે.

	૧૯૨૧		૧૯૩૮-૩૯	નોંધ
બ્રિટિશ દિલ્હી વસતી	૨,૩૧૯	સાખ	૨,૬૬૦	
			(ખર્ચા સિવાય)	
દેશી રાત્તોની વસતી	૬૨૫	"	૬૩૦	
બ્રિ. દિલ્હી રોજાણ	૧,૦૮૭	હમલ?	૮૬૩	
		ચે. મા.	(ખર્ચા સિવાય)	
દેશી રાત્તોનું "	૬૭૮	"	૭૧૩	
કુલ જમીન મહેસૂલ	૨,૭૪૩	લાખ રૂ.	૨,૬૧૬	
મ.પા. હીઠ " " મુજબ ર. ૧-૮-૦			૧-૧૫-૦	
કુલ સરકારી ખર્ચ	૧૦,૭૦૬	લાખ રૂ.	૨૬,૨૪૨	
" " ખાતર	૧૧,૪૫૨	"	૨૬,૧૨૪	
ઉત્પાદનમાં વધારું (દાખ આજીવ)	૨,૬૦૫	"	૫,૦૦૦	
સરકારી ખર્ચ	૨૦૭૦	"	૫૨૦૭	(૧)
સરકારી કસ્ટ	૩૧,૭૧૪	"	૧,૦૮,૬૬૨	(૨)
માથા હીઠ વેરા	૩. ૪-૮-૦		રૂ. ૧૦-૦-૦	
વેરા પ્રગતી વાર્ષિક				
આવકના ટેકા દાખ	૧૨ દાખ		૨૦ દાખ	
પરદેશી માલની આવક	૧૦,૫૪૭	લાખ રૂ.	૧૫૮૭૫	(૩)
પરદેશમાં નિમાલ	૧૨,૧૮૪	"	૧૮૫૦૨	(૪)
આવક કરના નિમાલનો વધારો	૧૧૪૭	"	૨૬૨૭	(૫)

- (૧) ૧૯૪૫-૪૬ના જનગણના મુજબ સરકારી ખર્ચ ૩૬૪,૨૩ લાખ રૂ. થયું છે.
 (૨) ૧૯૪૩ માંથી જતે સરકારી કસ્ટ રૂ. ૧૪૨૬ કરોડનું થયું હતું.
 (૩) ૧૯૪૨-૪૩ આવક રૂ. ૧૧૧૦,૪૪ લાખ
 (૪) " નિમાલ રૂ. ૧૬૪,૭૩
 (૫) નિમાલનો વધારો ૧૭ લાખ રૂ. થયો છે.

આયાતની મુખ્ય ચીજો

	૧૯૦૧		૧૯૩૮-૩૯	
સૂતર	૨૪૬	લાખ રૂ.	૨૬૩	લાખ રૂ.
કાપડ	૨૭૩૫	"	૧૬૭૩	"
લોખંડેનાં સામાન	૧૮૪	"	૧૧૭૨	"
પત્રો	૨૧૬	"	૧૬૦૫	"
રેશમી માસ	૧૬૬	"	૪૧૮	"
અરમ માસ	૨૧૧	"	૨૮૨	"
ખાંડ	૫૬૫	"	૪૧	"

નિકાસની મુખ્ય ચીજો

૧	૧૦૧૩	"	૨૪૬૭	"
સૂતર	૪૨૪	"	૧૮૮	"
કાપડ	૨૭૧	"	૭૧૨	"
અનાજ	૧૪૦૭	"	૭૭૪	"
દારૂનાં આયર્ષ	૧૧૪૮	"	૬૧૩	"
કાચુ	૧૦૮૭	"	૩૬૬૬	"
અરીસુ	૬૪૬	"	૫	"
ખીચાં	૬૦૨	"	૧૫૦૬	"
મળી	૨૧૩	"	—	"

બેંકની વગેરે

રેલવે	૨૫૩૭૩	માઈલ	૪૧૧૩૪	માઈલ
રેલવેમાં રેલિલી મૂકી	૨૪૦	કરોડ રૂ.	૮૪૮	કરોડ રૂ.
નહેરોમાં " "	૩૮	"	૧૫૩	"
પીતની સમવડવાળી જમીન	૩૨૫૮૨	દબર એકર	૫૫૭૮૬	દબર એકર
પીતની જમીન વાવેતર	૧૬	દહા	૨૬	દહા
જમીનના કેટલા દહા ?				
બેંકી ૫૨ નકનાર વસતી	૬૫૫	દહા	૭૩	દહા
જલ દીક બેંકાલુ જમીન	૧૦૨૮	એકર	૧	એકર
ચીજોના ભાવ				
(૧૮૭૩=૧૦૦ના હિસાબે)	૧૨૦		૧૫૭	* (૧)
કેળવણી	૬	દહા	૧૨	લાખી વાંચી સકે તેવા

કેળવણી માટે સરકાર તરફથી

મતું જમી દીક ખર્ચ

૧. આંતો

૦-૮-૬ રૂ.

* (૧) ૧૮૭૩ના હિસાબે ૧૯૪૪ની શરૂઆતમાં તેા ભાવનો દરકે અકિડો ૪૫૩ થયો હતો એટલે ૫૫૫૫ વાસ ઉપરના ભાવોને હિસાબે ૧૯૪૪માં સામાયાર મળ્યા ભાવ થયા ૧

	૧૯૦૧	૧૯૩૮-૩૯	નોંધ
જનમપ્રમાણ	૩૫૯૯	૬૨ હજારની વસ્તીએ	૩૪૦૫
મરણપ્રમાણ	૨૭૦૪	"	૨૨૦૪
બાળમરણ	૨૦૦	૬૨ હજાર જનમેલાં નાળકામાંથી	૧૬૨ x (૨)

બોલા જેઓની સરખામણીમાં હિંદ

અમેરિકા ઈંગ્લેન્ડ હિંદ નોંધ

આરેશ્ય

જનમપ્રમાણ	૧૭	૧૪૯	૩૪૦૫	૬૨ હજારની વસ્તીએ
મરણપ્રમાણ	૧૧૨	૧૨૦૪	૨૨૦૪	"
બાળમરણ	૫૪	૫૮	૧૬૨	૬૨ હજાર જનમે દીક
આયુષ્ય મર્યાદા				
પુરુષ	૬૦૦૬૦	૬૦૧૮	૩૬૦૬૧	સરેરાશ વરસ
સ્ત્રી	૬૪૫૦	૬૪૪૦	૩૬૦૫૬	"

બેતી

બેતી પર નબતાર વસ્તી	૨૨	૮	૭૩	કુલ વસ્તીના દીક
બેતી દીક બેતીની જમીન	૧૪૮	૬૨	૨૦૬	એકર
એકર દીક પેદાશ	૨૦૦૦	—	૬૬૦	અનાજ રતલમાં

કૃષકણી

બાણેલાં કેટલાં	૬૫૦૭	૯૨૦૫	૧૨	૬૫૫૧ વાંચી સકે તેવાં
સરકાર જમીન દીક કેટલું				કુલ વસ્તીનાં } માથા દીક }
અર્થે છે	૩૧. ૩૨.૪	૬૫	૧૦૦૪	

ગરીબાઈ

કપડાંની વપરાશ	૬૪	—	૧૬૦૧	કુલ વસ્તીના જમીન દીક ચા. વાર.
જમીન દીક વાર્ષિક આવક રૂ. ૨૦૫૩		૧૦૬૨	૫૬	(૧૯૩૮)
બેન્કમાં બચત જમા રૂ. ૫૪૪		૨૬૬	૨	વસ્તીના માથા દીક
કરવેરો				
જમીન દીક કરવેરો રૂ. ૨૨૨		૨૬૦	૧૦	સરકારી કુલ વેરા માથા દીક
પ્રજાની આવક અને	૧૦	૨૬	૨૦	પ્રજાની આવકના ટકા
વેરાનું પ્રમાણ				
સરકારી અર્થ	૧૪	૧૨૦૬	૨૪	સરકારી કુલ આવકના ટકા

x (૨) ૧૯૪૪ના જૂનમાં વિલાયતની આમસમામાં જણાવ્યા મુજબ હિંદમાં ૬૨ હજાર નવાં જનમેલાં બાળકોમાંથી ૪૫૧ એક વરસમાં મુજરી મળ્ય છે.

આમાન્ય	અમેરિકા	ઇન્ડિયન	હિંદ	નોંધ
રેલવે	૨૧૧૨	૪૦૬	૧૨૦	દસ લાખની વસ્તીએ માઇલ
બેન્કો	૧૭૬	૨૭૩	૨૦૫	દસ લાખની વસ્તીએ બેન્કો ફેરવી
મોટરો	૫	૨૦	૫૩૦૦	ફેરલાં માંબુસ હોંઠે એક મોટર
વહાણો	૧૩૪	૧૬૭	૩	માલિકોનાં વહાણો ફેરલાં લોખ દેન

ઉપરના આંકડા બતાવે છે કે ઝોગણીસમી સહીના અંતની પરિસ્થિતિ, વીસમી સદી સમયે અધી થવા આવી છતાં, ખાસ બદલાઈ નથી. બીજા દેશોની સરખામણીમાં કુદરતની કૃપાથી હિંદ, સાધનસંપત્તિ હોવા છતાં, સાધનસંપત્તિમાં મોખરે નથી. પણ અજાન અને ગરીબાઈમાં મોખરે છે. 'ધનવાન હિંદમાં ગરીબ સોઠ વસે છે' એ કથન કહેવત જેવું થઈ ગયું છે. શ્રી દત્તા સમયને ચાર દશકા થઈ ગયા છતાં આપણી ગરીબાઈ મટી નથી, તેમ નિરક્ષરતા નાબૂદ થઈ નથી. ત્યારે તેથીયે ઓછા વખતમાં તો ફેરલાં દેશોની સીક્ષ બદલાઈ ગઈ છે. અમેરિકાએ ફિલિપાઈન ટાપુમાં ૪૦ વરસના ગાળામાં ૫૩ ટકા બેચેલાનું પ્રમાણ વધાયું હતું, ત્યારે રશિયાએ ૨૦ વરસના ગાળામાં ૭૬ ટકા વધાયું હતું. હવે તો રશિયામાં આજે જ ઠાઈ અણચ દશે! ત્યારે હિંદુસ્તાનમાં હજી ૮૮ ટકા લોકોને લખતાં વાંચતાં પણ આવડતું નથી!!

હિંદ ખેતીનો મુલક હોવા છતાં, સૌકારે ઝોગણી ઓર્ડુ જેટલું ખાવા જોઈએ, તેમાં પણ દર વરસે તૂટે છે અને તેથી આજ ઉપરાંત વસ્તીને બે ટક પૂરતું ખાવાતું મળતું નથી. હિંદ કપાસનો મુલક હોવા છતાં સૌકારે અંગ્રા કાંટા પૂરતાં કપડાં મળતાં નથી. અને ધણાં લોકો ચીંધરેલાં દશામાં ફરે છે. પરદેશ સાથેના વેપારનું વહેણ પરદેશી રાજ્યની જવજાયા હેઠળ તેમની મુશ્કેલી મુજબ ચાલે છે. નિકાશમાં મોટે ભાગે ઠાચો માલ ધસાઈ જાય છે અને આયાતમાં વિશેષ કરીને પાકો તૈયાર માલ લાદવામાં આવે છે. નિકાશમાં જે વધારો પડે છે તે દેશમાં પાકો આવતો નથી પણ કૈં કૈં પ્રકારે બહાર ખરચાઈ જાય છે. પ્રત્યક્ષ, પરોક્ષ બધી રીતે થઈને દેશમાંથી દર વરસે લગભગ બે અજાન રૂપિયા જેટલું ધન પરદેશ સીમાવે છે અને દેશ ધોવાવા જ કરે છે. આ હાજીવ ઉપરથી વાચક વિચારે કે આટલાં વર્ષોના અગ્રેષ્ઠ રાજ્યના અમલ પછો આજે આપણે ક્યાં છોએ અને શાથી છોએ?

‘જૂનો પ્રશ્ન’ની સમીક્ષા

રામઅસાદ દામોદર પાઠક

શીશુત તંત્રી મહોદય, ‘પ્રસ્થાન’

‘પ્રસ્થાન’ના આસો અંકમાં ‘જૂનો પ્રશ્ન’ એ શિર્ષક હેઠળના, શ્રીમતી સરો-
જિની મહેતાના લેખ અંગે મારું નીચે પ્રમાણેનું લખાણ છાપી, મને આભારી કરીશ.

‘જૂનો પ્રશ્ન’ આપણાં સુધારક સમાજના માનસનું પ્રતિબિંબ છે. આ લેખમાં
લેખિકાએ રામની પત્નીત્વની ભાવનાને અન્યાય આપ્યો છે, એમ મને લાગે છે.

૧. એમની એક દલીલ એવી છે કે, રામે સીતાના ત્યાગ વખતે રાજ તરીકે વર્તન
રાખ્યું. અને પોતાના વનવાસ વખતે પુનઃ તરીકેનું વર્તન રાખી, પ્રજાજનોનું રૂઢ ન
મજાકાયું એ અન્યાયમુક્ત હતું.

અતો ઉત્તર એ છે કે, વનવાસ વખતે રામે રાજ્યપદ અંગીકાર કર્યું ન હતું. તે
સમયે રાજ્ય રંગરથ દત્તા. રામે-તેમની આગળ પુનઃ તરીકે પાલન કર્યું. તે વખતે પ્રજાને
રામના પ્રેમને લીધે અપાર દુઃખ થયું. પરંતુ તેનું મૂળ અથવા તેનો ઉપાય દેવરથ કે
રામ પાસે ન હતો, પણ કૌંસી પાસે હતો.

પ્રજાનું રક્ષન કરી, હાથ રાખી રાખી, પત્નીતો ત્યાગ કરનાર, વિધવા અથવા સ્વાર્થ-
સાધુ નથી, પરંતુ વિરલ મહાત્મા છે.

૨. બીજી દલીલ એ છે કે, વાલ્મીકિના કાલમાં સીતા પહેલી, એ તો અસંભવ જ
હતો. રરતામાં કંઈ અનિષ્ટ થયું હોત તો તેની જવાબદારી રામની હતી. રામે પોતે જ
સીતાને તેના ત્યાગની વાત ન જણાવી, એમાં એમનું ક્ષત્રિયત્વ ન હતું વગેરે.

આ દલીલમાં કંઈ ઝેરસમજ થઈ છે એવો મારો નત્ર અભિપ્રાય છે.

આના ઉત્તર રૂપે નીચેના શ્લોક છે. રામચંદ્રજી લક્ષ્મણને, સીતાને રથમાં બેસાડી
તેનો ત્યાગ કરવાની આજ્ઞા કરતાં કહે છે કે :

પ્રજાવસી ચેદદશાંકિનીતે તથેવનેષુ સ્વદશાંકિતે ।

સ તં રવી તદ્વપચેદનેષાં પ્રાપ્ત્ય વાલ્મીકિપરત્યવૈનામ્ ।। (ચુવેશ)

પોતાની મર્જવતી પત્નીને એકદમ આપાત ન થાય એ હેતુથી, રામે લક્ષ્મણને
મર્જવતીની (સીતાની) તથેવનેષાં ફરવાની ઇજાઓ, તેને તે બદનાથી વાલ્મીકિ
અધિના આશ્રમે પહોંચાડી તેનો ત્યાગ કરવાની સૂચના કરી હતી.

આમ કરીને આ કરુણ પ્રસંગ, જોગ અને તેમ જોડો કરુણ થઈ, પોતાની પ્રાણ-
પ્રિયતાને જોડો આપાત પહોંચાડે, એવા હેતુવાળા રામે પોતાની પતિ તરીકેની ફરજ
અંદા કરી હતી.

આ જ હેતુથી રામે પોતાને મોઢેથી સીતાને તેના ત્યાગ વિષે નહિ કહ્યું હોય.

ઠાણપણ, પતિવ્રતા અને તેનો સ્વામી સ્વમુખે જ ત્યાગની આજ્ઞા સંજાળાવે, ત્યારે
તે સ્ત્રી ઉપર કેવી દુઃખદ અસર થાય, તેનો અણલ દાલના દુરાઉડાના જગાનામાં આપ-
ણને ક્યાંથી આવે? જ્યાં રામે પોતે જ સીતાને વાલ્મીકિના આશ્રમે પહોંચાડવાનું કહ્યું
હતું ત્યાં અસંભવતો પ્રશ્ન જ ક્યાં રહ્યો!

રામને પોતાની પત્નીનો ત્યાગ કરતાં દેહદુઃખ યથું હતું, તે આપણે મહાકવિ કાલિદાસની વાણીમાં જ સ્પેષ એ:

અપિ પ્રમુઃ સાતુષ્યોઽધુના સ્વાત્ વિમુક્તકઃ સ્વચ્છિતોઽપિ હન્તા ।

શશંસ સીતાપરિદંબનાન્તમનુષ્ટિતં દાસનમપ્રત્યાંય (રણવંશ)

રામને સીતાનો ત્યાગ પછી અનુતાપ થયો છે કે નહિ એ જાણવા માટે, લક્ષ્મણે સીતાનું રૂદન જોતાં અંત છે એવી (તેના ત્યાગની) રામની આત્મા પોતે પાળી છે, એમ રામને કહેતાં જ,

અમૃત રામઃ સદૃશા સ્થાણસ્તુવાચકીઃ સદૃશ્યચ્છદઃ ।

કૌલીનસીતેન વૃદ્ધાગ્નિરસ્ત્રા ન તેવ ચૈદૈહકૃતા મનસા ॥ (રણવંશ)

રામ, પોતે માસમાં આકાશ વર્ષાવનાર ચંદ્રની જેમ, આંસુઓથી અદ્રે થયો, કારણ કે, તેના હૃદયમાં કાઠી મુકાએલી સીતાને તેનું અંતઃકરણ ત્યાગ કરવા તૈયાર ન હતું. તેની પ્રતીતિ કરાવતાં કવિ કહે છે કે:

સીતાં દિત્વા દયમુક્તિરુર્વૌપમે ચદન્ત્યાં ।

તસ્મા પ્રયઃ પ્રતિહૃતિસળૌ પત્ન્યુનાનહાર ॥

વૃદ્ધાગ્નેન ક્ષવગવિપવપ્રાપિણા તેન મર્તુઃ ।

સા દુર્વારં કપમપિ પરિત્યાગદુઃખં વિવેદે ॥ (રણવંશ)

સીતાનો ત્યાગ કરીને, એકપત્નીવ્રતવાળા રામે બીજા ઓતું પ્રાણિમહત્ત્વ ન કરતાં સીતાની જ જગીરે પોતાના દરેક કાર્યમાં સાથી બતાવી આ સાંભળીને ત્યાગતા સીતા પોતાનું દુઃખ જેમતેમ કરીને સહન કરવા લાગી.

કે કોઈ હલીક એ છે કે, રામે પોતે જ વારતને ગાદી સોંપી સીતા સાથે વનમાં ચાલી નીકળ્યું હતું.

રામે વચન આપ્યા કરતાં એક પણ પણ વધારે જાણ તો, બળી મરવાને તૈયાર થયેલો જારત, પોતાને રામની મરજીરજ કરતાં પણ હલકો માનતો જારત, રામની પાસેથી કાઠી સ્વીકારે ખરો ?

દરેક સંજ્ઞાવતની આદર્શ રૂપ રામના જીવનમાં આપણને સંસાર આવે છે એ આપણાં દુર્બોધની નિશાની છે.

સીતાની અગ્નિપરીક્ષાએ પ્રતિવ્રતપંથુઓ મહિમા વધાર્યો છે, સીતાને દેવીની કક્ષામાં આણી છે, પોતાની પવિત્રતા માટે અગ્નિપરીક્ષામાંથી પસાર થવાનો આર્થ ઓગાંતે સદેશ આપ્યો છે.

તે વખતના દેશકાળ, રિવાજ અને સંસ્કૃતિનો વિચાર કરીને, ગ્રામતી સરોજિની મહેતાએ પોતાનું અંતર્ય પ્રગટ કર્યું હોત તો સારું, એવો મારો નમ્ર અભિપ્રાય છે.

અપદાપાદ, પા. ૧૬-૧૭-૪૫

હિન્

રામપ્રસાદ પાઠક

તા. ૬-૧-૧૯૭૦ સરોજિની મહેતાનો લેખ મેં રાજદરાઃ દર્શન્યો નથી, પરંતુ તેનો આવાર્થ જ જણાવ્યો છે.

‘અપદાપાદ’ હર મહિનાની ૧ સી તારીખે પ્રસિદ્ધ થાય છે.

વચાનમઃ હિદમાં ૩૧. ૧-૦-૦; પદ્ધતિના ૩ ૭-૮-૦; ૪૨૩ ૦-૮-૦

જીવન એ સંગીત છે — દેવો માટે.

જીવન એ યુદ્ધ છે — પ્રજાઓ માટે.

જીવન એ પરિહાસ છે — વિરાગીઓ માટે.

જીવન એ નાટક છે — સંસારીઓ માટે.

જીવન એ અકસ્માત છે — માનવો માટે.

આત્મદે છે આત્મજનો જન્મના અકસ્માતે;

અનુભવે છે આઘાતો મૃત્યુના અકસ્માતે.

વાપરશો દીર્ઘદષ્ટિ ?

આત્મજનોને શિરે તોળાતા આગ, જિંદગી
અને અકસ્માતના આઘાતો નિવારવા ?

ધી સેન્ટીનલ ઍશ્યોરન્સ કંપની લિમ

ઃ પ્રાન્થ ઍફિસ :

આર ૬૯૫, રીડરોડ,
અમદાવાદ

ઃ હેડ ઍફિસ :

પ્રોસ્પેક્ટસ એમ્પર્સ, હોર્નબી રોડ,
મુંબઈ

। દષ્ટિપૂર્ણ ન્યસેત્ પાદમ્ ।

પુસ્તક ૪૩

વેશાખ : ૨૦૦૨

આંક ૧

હીરોશીમા

ઉમાશંકર બેથી

[હીરોશીમાની ભસ્મભૂમિમાં એક ગોરા અદ્યક્ષે રસતો પુત્ર, બળદ દોરી જતો એક જાનવર નિશાળે જતો કન્યા દેખાયા હતા. — જાનવારો અદ્યક્ષ.]

હી રી શી માં.... ના મા સા હી....

હોહો, છે કે આડી ?

નાનાસાહી.... હીરોશીમા....

ભાઈ, બંને મીમા !

આ મતિએ વધરેલો તો મૂ-ગાદની ભસ્મ કરી સજાને લધાટે કાલનિયંત્રી દેહો ધરી.

મર્જવની ધરિત્રીની કૂંબે મહા મારી લોક,

કપૂત, ફરે છે યર્ષ મહાનિઝયો નિર્ભીક !

ભવ તો ખસી પહાર બધેથી જરીએ જરી,

સર્વો તારા લીતરમો, સહાનો ત્યાં વંચે ! રી.

અંતરાત્મા નહિ માન, નરી આંખ આ કું દેખે !

મજાવવલિ એ બહો ! નહીં મર્ષ લાગ્યો ભેમે !

સર્વત્ય અગ્નિમાં મળી રસરૂપ બન્યું તો મ

શેરીએને નિંદનારો પ્રભ એલો બગ્યો રીત !

પણે વર્ગો-વેલો ધીરે જાતનો તોત આલે

બળદને દોરી, ખૂંધ બળદની રીતે દાલે !

એકતા-ભેદની કાટમાળ, એ આલે છે ત્યારે,

કાકિયા કરે છે એનાં આંગળાં. અને આપારે

નિશાળને સમય થયો છે તેથી પણ પેલી

કન્યા તરસાતી આસી આપ, અગાડી નમેલી

હાથમાં. ખાલેલી માથપોયીએના ભાર યંત્રી.

કેવો પ્રભ !

કેવો તે સુરભીપૂત !

કેવો વા હવે એકતા !

કેવું કે કોમાલ !

તે તો બહુ મહત્વુએ દોષી-દોષી હમુ જકો

મક્તિજાકે; આને હવે આને પછી એ જ સમ

ભાગવા કરે ! તે સૌ મ તારો તોતવાને અર્વ,

જે વિદ્યાનની સહાયથી તે તેનો ક્યો નાશ
 તેની જ કે વૃદ્ધ પ્રક્રિયા થકી, ચર્તા પ્રકાશ.
 અથવા તે સદાજીરુ આંખ તારી ઝંખ્યા કરે
 નાશિતોને ? તને યે તે અંતરાત્મા ડંખ્યા કરે !
 તો તો કાંઈ બચિબમાં તારે કાજ આશા દણ.

પ્રજ્ઞાશ વટાવી તે તો ચિરંતન રૂપ સજી
 ન—મર્ચા યાં પીછો તારો લેશે સદાઠાળ માટે.
 કાણુ છે એવો જે બૂંસી શકે અહીં પૃથ્વીપાટે
 અમૂર્ત તે મૂર્તિઓને, અનુષ્ટ તે નાશિતોને ?
 અગ્ન્યજ તું શક્તિમત્ત વરસાવ્યા કરે છોને !

કન્યા પેલી ચાલી જાવ અસંશય પદે, એના
 દંડ બીડ્યા હોઠ બેલે નીરવ કે હાડશે તા
 સ્વીકાર્યું પોતે જે મહાકર્તવ્ય : પડે કીખીને
 શિખવશે સીને સહેવાનું,—જેમ જન્મ દેને
 બાળને માતાઓ કરે અનર્ગળ વેદના ને
 માતનાઓ વાહન, હા ! તેમજ કે' કે' બહાને
 સહેવાનું શિખવશે કીખીને સ્વયં; વળી
 હાડશે કે અધિકાર માતા માનવતા તણી
 મવાનો પ્રકૃતિદત્ત શનાતન મળ્યો જે એને ?

અને પેલો બેડુ—ને બળદ મૂગો સાથે છેને
 તે ય—અદ્વારાજ પૂરે સૃષ્ટિના હૃદય માંડી :
 જે કે' વસે માનવીઓ, સાથી પશુઓ વા આંદી,
 તે સર્વનું પેટપૂર પૂરું પાકરું જ અત
 અગે, તમે એસો રાન્ત લોહીએ મધ પ્રસન્ન.
 અને પેલો પુલ કહે છે કે બે ચોરી જ નહીં,
 આકશે જે દેશદેશ જાતિજાતિ વચ્ચે રહી
 તેને સાંધનારો સેતુ બની ફૂં રહીશ, સાથે
 સામસામાં હૃદયોને બેટીય ફૂં એક બાથે.

બલે અમાનુષિતાની મનુષ્યે જતાવો સીમા,
 —નાનાસાકી . . . . હીરાશીમા . . . . —
 અતે તો મનુષ્ય સામે અમાનુષિતા જ યાજા.
 હીરાશીમા . . . . નાનાસાકી . . . .

"Men ask if I am happy? Have I found
Safe anchorage in life's uncharted sea?
Nay, I am on a voyage. I am bound
For seas and lands unknown. I wander free.
I find life's treasure in this endless quest,
And peace of mind in infinite unrest."

—E. Holmes

"શ્રદ્ધા અને પૂછે છે : તમે સુખી છો ? આ અસીમ લવસાગરમાં તમારું ઘર નાખવા પૂરતી કાંઈ સહીસામત જગ્યા તમને મળી છે ? હું કહું છું : ના, હું તો પથિક છું, અગ્નિશ્યાં પાશ્વી પાર કરવા, અગ્નિશી જમીન ખેડવા હું કટિબદ્ધ થયેલ છું. હું છું મુક્ત પરિભ્રમક. અનંત શોધમાં મને મારા જીવનનો ખામનો લાધે છે, અસીમ અસાંતિમાં મારા મનને નિરાંત વળે છે."

—એડમંડ હોમ્સ

શ્રીગમ્યવાદનો વિષય જીવન જેટલો વ્યાપક અને અગાધ છે. જેમણે શ્રી મહાસાગરમાં કંપિલાબ્ધુ હોય છે તેમને જ એ વ્યાપકતા અને અગાધતાની કાંઈ કળ હાથ લાગી જાય છે અને પછી ખૂબ સહજભાવે, મુક્તભાવે જળના જીજ્ઞાસા લોહાને એ ઝીલે છે, માણે છે અને છતાંય સહેલાઈથી સપાટી પર આવી જાય છે. એમના જીવનની આંતરિક સાધના ખાંડાની ધાર સમી લીટી અને તેજવી હોય છે. ઉચ્ચ ચેતનાની નિરંતર અભીષેકા સેવતા મહાન કળાકારો, મહાન વિચારકો, મહાન લેખકો જીવનનાં કહોળાધેરાં પાછી પૂરતા પૂરતા કાંઈ અપૂર્વ ક્ષણે કાંઈ નવા સંજગતીયેં જઈ પહોંચે છે. જ્યાં જતાં વેંત જ તેમના રેહમાં, ચિત્તમાં ને પ્રાણમાં કાંઈ અરજીનીય શુચિતા તેઓ અનુભવે છે. તેમના બાકીના જીવનમાં આ શુચિતા એક મુગધ જેવી ગને છે, જ્યાં તેમના જીવનમાં સમજાં વાન, આલાપ, મીઠ, અંતરા આવી આવીને વિરામ પામે છે અને નવા નવા ઉન્મેષ અનુભવે છે. આ પ્રકારનો જીવનના ઉવાદનો જે સમય તેને આંતર-પલટાનો કાળ કહેવાય છે.

અહીં આપણે પૂર્વે તેમજ પશ્ચિમની કેટલીક પ્રખ્યાત વ્યક્તિઓનાં આત્મમંથનોમાંથી ઉતારાઓ કરીને હેપર જથ્થાનેલાં વિવરણે સમજાવવો પ્રયત્ન કરીશું.

આમાંની પ્રથમ વ્યક્તિ તે છે એડમંડ હોમ્સ. તેમણે પોતાનું સમગ્ર જીવન 'ખેવાલે' થીતાવેલું છે. પોતે મહાન જગત્પણીકાર અને ચિંતક છે. નીચેનો ઉતારો 'ખેવની શોધમાં' * નામના તેમના આત્મમંથનમુક્ત પુસ્તકમાંથી લીધે છે :

"પરોઝો વખત હતો મીઞનો આતઃકળ મારા હૃદય હેપર કાંઈ અનેરી અસર હેવજલે છે, જેને પરિણામે મારી આખી ચેતનાં અગ્રાત થાય છે... તે દિવસે હું નિદ્રાહીન રહ્યો, આકુળઆકુળ રહ્યો, તે માટે મજૂનો પાક માનું છું. કાંઈ પણ અવાંજ

વિના, શાશ્વત્વ વિના, જીવાની સવારી આવી પહોંચી, તેના આંતરિક રહસ્યમાં હું વિમત્ત થયો. મારા આખા જીવનમાં કાંઈ એકાદ એવી પણ ત્રણવા લાયક હોય કે જેને એકાદ પૂર્ણ પરિવર્તન કહેવાય તો તે પણ ત્યારે જ હતી. મારા અંતઃકુરુપમાં મેં નવો પલટો અનુભવ્યો. હું કાંઈ ‘વરતુઓના પરમ મર્મમાં’ પ્રવેશ્યો, તેની સાથે એકાત્મ થયો. પહેલાં કદાપિ નહિ જાણેલું અને પછી પાંચ નહિ અનુભવેલું એ તત્ત્વ પામીને હું, મુગ્ધ બાલે બોલી કહ્યો, — ‘અંતે જ્યાં મું વિશ્વનું દ્વાર છુટ્યું!’”

ખીજ બ્રહ્મિ તે મહાન પ્રખ્યાત ચિંતક અને લેખક રસિકન છે. ઉપર જણાવેલી ઉપસંધિની જેવી એક પળનું સ્મરણ કરતાં તેઓ લખે છે :

“એ ભાવને હું ગિહકુલ વણેલી સકતો નથી. આમાં કાંઈ મારો ટોપ કે અંધાર ભાષાની વૃદ્ધિ નથી, કારણ કે મને લાગે છે કે કાંઈ પણ હાથ અવલુનીય હોય છે. આપણી સામાન્ય જીવન જેવો એક સામાન્ય શાવ પડ્યો જો, જેણે તે અનુભવી ન ‘હોય’ તેને જીવનનો હોય તો પણ સ્પષ્ટ ગ્રાહ્ય જાણતા નથી, તો પછી આપણા અંતરની જીવન, હૃદયની જીવન, જેવી વાતને વિષે તો પૂછવું જ શું ! મારી અદાર કે કીલ વર્ષની ઉંમર સુધી જાણ લાગેમાં તરબોળ રહી. પાછળથી જેમ જેમ મારી ચિંતન શક્તિ, જીવદારુ હૃદિ, ખીલવા લાગી તેમ તેમ અધિક વિચારણા મારા પર સંવાર થવા લાગી અને પેલી જાણના ઓસરવા લાગી.” *

ખીજ બ્રહ્મિ છે મહાન જાતીયત્વવેત્તા અને પ્રતિભાવાન લેખક હૃદયસીક ઓલિસ. ઓલિસીસ વર્ષની ઉંમરે પોતે એક ટોચે નિર્જન રમણમાં સિધ્ધાંતી નોંધી કરતા હતા. તે વખતે જેમણે લિ-કનનું ‘પ્રકૃતિમાં જીવન’ નામનું પુસ્તક તેમના વાંચકમાં આવ્યું. પરિણામે તેમની વિચારણામાં અને જીવનમાં એક નવજન પરિવર્તન થવા પામ્યું. આ પરિવર્તનની તેમજ તેના પરિણામની મીમાંસા તેમના જ સ્પષ્ટોમાં જોઈએ :

“જેતલોતામાં જાણે કે કાંઈ મૂઠ આંતર-પલટો થયો. આવા ફેરફારને ધાર્મિક પુરુષો પરિવર્તન કહેતા તેની અને ખજાર હતી. પરંતુ મારામાં જે ફેરફાર થયો તે સાવ જનોનો હતો. પરંપરાથી આપણે જેને ‘આત્મા’ કહીએ છીએ તેમાં જ કાંઈક ફેરફાર થયો. આ ફેરફાર તે વિશ્વ તરફની તેની દૃષ્ટિના વલણમાં (direction) હતો. કાંઈ એકાદ જીવન સ્પષ્ટ જગત સ્પષ્ટોમાં જીવણી ટકાવ એવું તે પરિવર્તન નહોતું.... મારા ખીજનું થયું મતભો એવાં ને એવાં રહ્યાં. કેવળ કુંજ જાણે કે જલવાઈ ગયો, એટલે કે મારું સર્વં વસ્તુ તરફ વલણ જ ફરી ગયું. જે જન્યુ તે માત્ર રૂપ કે ઉપગ્રાહી જ જીવણી સ્થાય તેમ છે... મારી એ અનુભૂતિનું મહત્ત્વ મને તરત જ સમજાઈ ગયું. મને પાછી આનો યર્ષ મર્ષ કે પર્મભાવના એકે સદુજ્જ આધિર્ભાવ છે, જે માનવાત્મામાં આપમેલે સુરે છે. આ મુખ્ય કાળાતની આગળ જાણના ધાર્મિક સમસાનો પ્રશ્ન જેવા લાગે છે. મેં જે મારા અંતરમાં અનુભવ્યું તેનાં એ બધાં ફોનાં જેવાં જીવણ છે. એ અનુભવના પ્રકારમાં જાણનું ધાર્મિક જીવન અને મરમી સતોની વેપક વાજી ખૂબ સફળતાવે મારી આગળ પ્રવેશ થયાં....

* રુડોલ્ફ ઓટોના *The Idea of the Holy* નામના પુસ્તકમાં ઉનારેલી ફારેલ

“આ પરિવર્તનની અસર મારા આખા જીવન પર મઈ મઈ.....આ દુનિયાના બધા પ્રસંગોથી મારામાં ચિંતા, ધીરા, અરે હઈ, હિંમતમાં છે. પરંતુ એ બધી ચાર્તની-એકથી પર મારા આત્માના આંતરગેન્દ્રમાં મેં હમેશાં આનંદ અને સ્વર્ગીય શાંતિ અનુભવ્યાં છે. મને હરબંદી જાણાયું છે કે જ્યનની ચક્રમથથી પર મારા જીવનની હુંબ સપાડીની નીચે કોઈ ન દરી સહે એવી પરમ શાંતિ વિરાજેલી છે. મેં જન્મતને માટે ધંધું દ્યુ” છે; જન્મ મારા પ્રત્યે એ કંઈ સાદું કે નરમું કરી સહે તે તરફ હું તદ્દન વિદારીન રહ્યો છું. તેના આશીર્વાદની વેળાએ કે શાપને પ્રસંગે હું સમજાવે હર્યો છું.” x

એથી અગ્રિ તે આપણા રાજકીય હેતુના નેતા પં. જવાહરલાલ નેહરુ છે. છ. સં. ૧૯૨૩માં નાગા એલમાં તેમની અંદગીમાં એ અનુભવ થયો તેની નોંધ લેતાં તેઓ લખે છે :

“મારે માટે આ અનુભવ નવો હતો. તાવ કે શારીરિક દુર્જનવાને કારણે પચારીમાં પડ્યા રહેવાની મને ટેવ નહિ. મારી તંદુરસ્તીને અને કોઈક ગર્વ પણ અરે . . . આ ગણમાં મારી આજુબાજુના વાતાવરણથી અને રાજનિરૂપતા કારણેથી એક વિચિત્ર અનાસક્તિ (detachment) અનુભવવા લાગ્યો. દુરથી એ ખામી અસગ દીતે ભોતી થીખ્યો. હુલોમાંથી નળે ૨ મારી મતને અગ્રી કરીને આખી વનરપતિને સમજાવે ભેઈ શક્યો. પહેલાં કરતાં મારું મન વધારે સ્વચ્છ, વધારે શાંત જાણાયું . . . મારે માટે આ અનુભવ આધ્યાત્મિક હતો અને મારા પર તેની પ્રખર અસર પડી. રાજકીય હેતુના તમ વાતાવરણમાંથી હું કોઈ નવીન સ્તરમાં ઉત્તર થયો. મારા મતેથી એને કોઈની મુજબ ખૂબ વિરામવા ભેઈ શક્યો. એ અનુભવને વિષે હું વધારે બધી શકું તેમ નથી. સહેલાઈથી રજુ કરી શકું એવો એ ભાવ નહોતો. અનિયાર વધે પહેલાંની એ વાત હતી. અત્યારે તો માત્ર તેની આછી ડાખ જ રહી મઈ છે. પરંતુ મને વિરામર થા છે કે તેની મારા પર નિરપી અસર મઈ છે. મારી વિચારણા પર પણ તેની ખૂબ અસર છે. તે પછીનાં એ કે વધુ વર્ષો સુધી મારા અર્થ જ ક્રમોમાં તે અનાસક્તિનો ભાવ અનુભવતો.”

આમાં અનેક દષ્ટાંતો આપણને પૂર્વ અને પશ્ચિમના આત્મકથાના સાહિત્યમાંથી મળી આવે. એવાં બધાં જ એમાં કરીને પૃથક્ પૃથક્ અવ્યાસ કરવાથી માનવ મન તેમજ માનવ ચિત્તનાં દષ્ટ કે અદષ્ટ ઘરો અને તેમની આહ્વાનિતાઓ આપણને કાંઈક અંશે જાણાવ. અને આમ જતાં જ રહેલું અજ્ઞ, અનિર્વચનીય-કોઈ (unnamable element) અજ્ઞ જ રહેવાનું એમ અત્યારે તો લાગે છે. અમૃત !

કેવળનાં જીવન દષ્ટાંતોથી આપણને સમજાવ છે કે આંતરપલટો એક પ્રકારનું દિગ્વર્ત છે, નવો જન્મ છે. જેમ માનતાના ગર્ભમાંથી બાળક ધાઈ એકાદ પછે જન્મે છે, પરંતુ તેના પાછળના કંઈકાસમાં ધાઈ. અજ્ઞાન, એ જન્મપેષ જીજ્ઞ, તેનો ક્રમિક વિકાસ, માતાની વેદના વગેરે ભણ્યાં અભ્યાસ્યાં રહ્યાં કારણો રહેલાં હોય છે, તેમ માનના જીવનમાં કોઈ એકાદ સ્વરૂપ પલટો આવે છે, પરંતુ તે પૂર્વ તેના મૂળ જીવનને અનેક સંસ્કારોનું

પોષણ મળ્યું હોય છે, અનેક સંતાપોની લાગીમાં પકાવાયું હોય છે અને ત્યાર પછી જ એકાએક તેનો નવજન્મ થાય છે, પાંચે કર્ગોન્દ્રિયો અને માતેન્દ્રિયો દ્વારા તેના સૂક્ષ્મ સરીરમાં અગણિત સંરક્ષણો પડે છે, જેને પરિણામે કોઈ એક યુગ પહે તેના અંતરમાં કોઈ કેન્દ્ર ખુલી જાય છે. આ કેન્દ્ર ખુલતાં જ તે એક નવી તાકતગી, નવો પ્રકાર, તાદસ્ત્ય અનુભવે છે. આવી અવસ્થામાં કેટલાક બોળવાઈ જઈને આવા અનુભવને સાક્ષાત્કાર માની જાય છે, પરંતુ એ ભૂલ છે. વાસ્તવિક રીતે એ એક અત્યંત ઉચ્ચ છે, ઉન્નુષ્ઠીકરણનું સૂચક ચિહ્ન છે.

ચીની સમુદ્રમાં કોઈકવાર પ્રકૃતિનું પ્રચંડ તાંડવ (typhoons) મચે છે. તે વખતે કુશળ નાવિક પોતાની નૌકાને ઝંઝાવાતના મધ્યમાં ઢંઢારી જાય છે. મધ્યમાં તફાન શાંતિ હોય છે, આવી રીતે હવેલોક એલિસની માફક જેમનામાં આંતર પક્ષો મચે હોય છે તેઓ આરે બાજુનાં તોફાનમાંથી તેમજ પોતાની પ્રકૃતિના ઉન્માદમાંથી રક્ષણ પામવા કેન્દ્રય બની જાય છે. ત્યાં તેઓ અપાર શાંતિ અનુભવે છે.

આમ આંતરપક્ષો મરમી જીવનનો એક મહત્વનો માર્મિક અંશ છે,

‘શમનશ્મી, ૧૯૦૧’

— એકલી ?

ઉમાશંકર જોષી

તે બાજુએ મયાં હતાં ફરવાને અમે જ્યારે,
 પહેલાં અમે ફરતાંતાં એ ઘર આગળ, રહેજ ત્યારે
 એનાથી બોલાઈ ગયું ગામ જોઈ, ‘ફરો ખીલ્યો
 છે બગીચો ? અને આસોપાલવે વધ્યો છે, લીલો
 મોરખ’ એ વિસ્તર્યો છે આરસો !’ સુણી બસુ ત્યાં તો
 બોલી બીડી : ‘યાની તમે માંહોમાંહે ફરો વાનો ?’
 ‘એ તો આ છે ને સામેનું ઘર ?’ ‘શું છે ઘરનું ?’
 ‘ત્યાં અમે રહેતાંતાં’, ‘નથી આપણે રહ્યાં ત્યાં ?’ હું તે
 બૂલી એમ બલકે ? ‘બેટા, રહેનાંતાં જ્યારે હું આવી
 નહોતી ત્યારે !’ ‘ક્યાં હતી હું ?’ ‘ભગવાન પાસે,’ ફારી
 ગયો ટાક. જવાબમાં, એમ હું હસ્યો એ ખરો.
 ક્યારેક વડી એ બાજુ જઈ ચઢ્યાં, ત્યાં તો ઘરો
 જોઈ પ.સુ બોલી બીડી : ‘જુઓ બાપુ, ઘર આ રે
 રહેતાં જ્યાં બા ને તમે બે, એકલી હતી હું જ્યારે.’

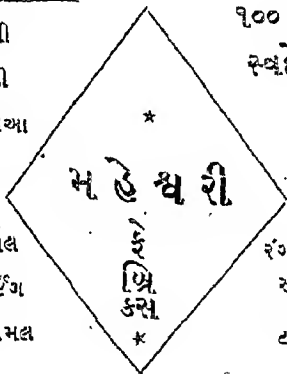
જનતા માટે

અમારી વિશિષ્ટતાઓ

- ઘોતી
- સાડી
- દોરીઆ

૧૦૦ ટકા
સ્વદેશી

- વોયલ
- શર્ટિંગ
- મલમલ

રંગબેરંગી
સસ્તું
અને
ટકાઉ

મહેશ્વરી મિલ્સ લિ.

પોસ્ટ-બોક્સ
૭૯

શાહીબાગ શહેર
અમદાવાદ

મેનેજિંગ એજન્ટ્સ : ધીરજલાલ ખુશાલદાસ એન્ડ કું.

ગુજરાતનો અર્વાચીન મહાન કવિ

[૨૧૦ ન્હાનાલાલ દ. કવિ]

સુન્દરમ

કવિ ન્હાનાલાલનું મૃત્યુ થતાં ગુજરાતના સાહિત્યપ્રવૃત્તિમાં એક અસાધારણ એવો સુદીર્ઘ અને વચ્ચરવો કારકિર્દીનો સુભગ અંત આવે છે. ન્હાનાલાલનું કવિ તરીકેનું જીવન તેમને પોતાને માટે તથા ગુજરાતને માટે પણ એક પૂરી અદિતાર્થતાના જ્ઞાન સાથે સંભાષિત પામ્યું છે. ગુજરાત પાસેથી તેમણે પોતાની કવિતાના જડલામાં જે વાંછ્યું હતી તે ગુજરાતે તેમને પૂરેપૂરું ચૂકવી આપ્યું છે, અને કવિએ જે કંઈ આપ્યું છે તેથી ગુજરાતે પોતે પણ પૂરેપૂરી ગુણગના ખતાવી છે. ગુજરાતના સમકાલીન જીવનના બધા મુદ્દા સાથે કવિનું જીવન અને જવન સંવાદ સાધી રાખ્યું નહિ છતાં એ વિસંવાદિતાને ગુજરાતે પોતાની બ્યાવહારિક દૃષ્ટિના અને ઉદારતાથી આજુએ મૂકી દઈને કવિને પોતાના કવિ તરીકે અપનાવ્યા અને ગિરદારબા છે. વળી કવિ જીવતાં જે ન કરી શકેલા તે તેઓ મૃત્યુને વરીને તો કરી જ શક્યાં ગુજરાતના બધા સંસ્કારપ્રેમી અને કવિતાપ્રેમી વર્ગને તેમણે પોતાની મૃત્યુગ્ધના પ્રસે ભેગો કર્યો અને સૌની પાસેથી એકસરખા પ્રેમજન્ય કાવયો તેમણે વિદાય ભેગવી, મધુરજન્ય સમાવેશનું આપણું મંગલદર્શન કવિના મૃત્યુ સમયે તો યોગ્ય રીતે સિદ્ધ થયું જ.

કવિની અતિશય વિદ્યાજ્ઞ અને સમૃદ્ધ એવી સાહિત્યપ્રવૃત્તિ આપાર સૂત્રીમાં અનેક રીતે બાંધર, અખ્યયન અને વિવેચન પામી ચૂકી છે. એમની શૈલી, એમનાં કાવ્યોનાં વિષયો, જીવનગીતો, આદર્શો, અને તે પ્રત્યેકના ગુણગુણ આપણા પોઠ વિવેચકને હાથે ખંત અને ઉત્તમપૂર્વક મળ્યાં ઓજસવદ્ભાવો અને તજજરપદો નિરૂપણ પામ્યાં છે. ખેલકે, કવિની 'ઈન્દુકુમાર' કે 'કુરુક્ષેત્ર' જેવી રચનાઓ તેમના 'જ્યા-જ્યંત' કે 'વિશ્વગીતા'ના જેવું સાંભોળાંગ અને વિસ્તીર્ણ અખ્યયન પામી નથી, તેમ જ તેમની રેટલીક રચનાઓ તથા તેમની જીવનગીતો કે આદર્શોની કેવળ મુખ્યમાત્રે આકૃષ્ટિભરી પ્રશંસા પણ મણીએક મધ છે, તો પણ ન્હાનાલાલની કાવ્યપ્રતિભા તેના મુખ્ય આવિર્ભાવોમાં અજીમીલી કે અજાણી કે ઉપેક્ષિત નથી રહી અને ગુજરાતનું ચિત્ત અને હૃદય પણ કવિની પ્રતિજ્ઞાના વિકાસની સાથેસાથે પોતાની સહાયતા અને આદરતામાં વિદાસ પામતું રહ્યું છે.

કવિ પોતે પણ સમજતા અને રહીશરતા રહ્યા છે કે તેમની બધી રચનાઓ એક-સરખા ઉત્તમ પોતવાળા નથી બનેલી. વળી તેમની કવિતા-પ્રવૃત્તિમાં ઉદ્ભોગરૂપે કંઈક આત્મસંમોહનું તત્ત્વ પ્રવેશ પામ્યું હતું; આ વાત પણ સદામાત્રે કવિના જ્ઞાન બદાર રહી ન હતી, તોપણ એ સંમોહન પરિણામોમાંથી તેઓ પોતાની કવિતાપ્રવૃત્તિને બચાવી શક્યા ન હતા. આને લીધે તેમની રેટલીક રચનાઓની પાછળ સ્પષ્ટ રીતે પ્રવૃત્તિશીલતા, પરાણે કાવ્ય કરવાની મથામણે દેખાઈ આવે છે. એવી રીતે થયેલી તેમની રચનાઓ અત્યંત સાધારણ કાવિની નીવડી છે.

કવિની મૃત્યુ અને પછીની બધી પ્રવૃત્તિઓ જતાંજે એક સર્વગ્રામી છાપ જોડે છે તે તેમની લાક્ષણિક શૈલીની. એ શૈલી છે કવિનો 'કાવ્યવેદનો.' કવિ પદને અને ઉદ્દેશને, સર્વજ્ઞ શૈલીકાર છે,

કવિની કલ્પનામાં કરીને કામ વગેરે મુજરાતી બાધાની એક લાક્ષણિક લક્ષણને તે
 નિહાળી શકે છે. એ શૈલી દ્વારા મોટે ભાગે સોપાના છંદો છે તે સંધાયું છે કે
 નહિ, એ શૈલીના પ્રત્યેક પ્રસંગે પ્રયોગ અર્થાત્ 'કે' આનંદથી છે કે નહિ
 તે જોવાને પણ તેઓ થોડાંતર નથી. જામી છતાં, કવિની સર્જનશક્તિ એટલી સમૃદ્ધ રહેલી
 છે કે, કેવળ શૈલીનાં આવરણથી જ છાંયે એવી રચનાઓને બાદ કરી નાખ્યા પછી પણ,
 તેમના ગદ્ય અને પદ્ય કાવ્યમાં એવી કેટલીયે સંખ્યામાં રચનાઓ છે જે પૂર્ણ રૂપે
 કલાત્મક બનેલી છે અને તે છે કવિનું અને સાથે સાથે ગુજરાતનું અને ગુજરાતી બાધાનું
 અમર હાથપગ.

કવિનું ગદ્યસંજ્ઞાનું ઓછું નથી. એમની દૂંઝે વાર્તાઓ, નવલકથા, ગદ્ય લેખો, બ્યાખ્યાનો
 અને છાંયકથાઓમાં કવિનો અભ્યાસ અને મહેનત સંચિત યર્ધને પકડ્યા છે. એમનું ગદ્ય
 અને એમની કાવ્યોર્ણવી ડોહનશૈલી વચ્ચે જલ્દી ઓછું અંતર છે. એમના પ્રધા
 ગદ્યપંડોને ડોહનશૈલીની રીતે, કે ડોહનશૈલીમાંનાં કાવ્યોને ગદ્યની રીતે કરી બાંધી
 લિપિય મોઢી સમાપ્ત તેમ છે. ગદ્યમાંના એમના સર્જનાત્મક લખાણનું મૂલ્ય દેશી અપિણે
 જાણ્યાનું છે. એમની કાવ્યકાર નવલકથા 'સારંગિ'માં થું છે, તથા કેવી શુભ છે તે 'દાહ'
 અમાલીએ દેશી તારવી બ્યાખ્યાનું જાણવામાં નથી. એમની 'કલા'એ તો અનેક યુવાનોને
 રસનમાં રમતા કરી દીધેલા, એ જાણ્યોતી વાત છે. 'પાંખડી'માંની એમની થોડીએક દૂંઝી
 વાર્તાઓ મનોહર કિર્મિમુક્તકા જેવી છે. એમનાં બ્યાખ્યાનો અને ગદ્ય લેખોની પાછળ એક
 ખતીલી અભ્યાસનિષ્ઠા અને સમૃદ્ધ માહિતીબંધાર જોવા મળે છે. 'સમાજજીવન' અને
 સાહિત્ય અંગે કેટલીક કામતી અને સત્યપ્રતિષ્ઠિત વિચારસરણી તેમનાં બ્યા લખાણોમાં છે.
 તથા તેઓ ટાઇ માઢકથી ઘસત નથી અનેકા હોતા ત્યાં લેઓ કાવ્યકથાની શાઓ પરખ
 પણ બતાવે છે. ગુજરાતી ગદ્યમાં તેમનો સૌથી સમૃદ્ધ ફાળો છે 'કરીશ્વર' રસપતરામ'ના
 વિસ્તૃત અંતરનો. કવિની વિવિધ શક્તિઓ અહીં શોભ આજિર્ણ પામી છે. અહીં તેમનું
 મેલ શૈલીનાં મોઢીમાંથી મળ્યુંએક ખચી મળું છે અને કવિ 'રસપતરામ'નું તથા તેમના કાળના
 ગુજરાતનું એક વિશાળ ચિત્ર અહીં દર્શુ મળું છે.

કવિની કાવ્યપ્રવૃત્તિમાં ગુજરાતી બાધાનો અને કવિતાનો એક નવીન અને અત્યંત રસ-
 પૂર્ણ આધિકાર છે. પોતાની નવી ડોહનશૈલીમાં તથા છંદોબદ્ધ રચનાઓમાં કવિએ સૌંદર્ય
 અને રસથી હસકાતી બધી કવિતા આપી છે. ડોહનશૈલી એ કવિના ચિત્તનંનું એક
 લાક્ષણિક પ્રતીક બની રહ્યું છે. એ શૈલી અંગે હાલસતા આપત ન કરો શક્તી, તથા તેમાં
 લખાયેલું ખૂબ કાવ્યશુદ્ધ બની ન પામું દોષ તોપણ એ શૈલીમાંની કેટલીક રચનાઓ
 સ્વત્ત્વ અને શુદ્ધ કાવ્યલગ્નથી બનેલી છે એમાં શંકા નથી. ડોહનશૈલીમાં લખાયેલાં એમનાં
 કેટલાંક કિર્મિદાઓ, ખંડાઓ અને નાટકો વિશુદ્ધ રીતે રસાત્મક અને કલાત્મક બન્યાં છે.
 બા. શૈલી નવલકથા: મળ્યું જ એક સ્વદેશીય દેવતા ધર્મ, મેરે. ધર્મિએ, મુજરાતી બાધા
 પૂરતી જે રીતે કેપગની કાઢી, અને ખંડશૈલી એક એમ કવિની સર્જકતાનો એક પ્રખર
 આધિકાર છે એમ સંકારનું જોઈશે.

કેટલાંક એમનાં છે કે ડોહનશૈલીનું અનુસંધાન ન્હાનાશાલ પંડો બોલે દાહ કવિ
 કરી સકે નથી એનું કારણ આપણી કાવ્યપ્રતિભાની મદદતા છે. પણ વસ્તુરિતિ એવી

લાગતી નથી. ડાહ્યનચૈત્રીનાં હવાનુભૂત એવાં એ મુખ્ય તત્ત્વો છે: અતંકારો અને વાકુળા. પોતે હોદ્દામતા ન પામી શકવાને લીધે ડાહ્યનચૈત્રીને વારંવાર આ એ તત્ત્વોનો ટેપા રોતા રહેવું પાડું છે. ન્દાનાલાલનું માનસ અત્યંત અતંકારપ્રિય અને વાકુળાનું શોષીન હતું. કવિની કેટલીક મર્યાદાઓમાંની આ પણ એક મોટી મર્યાદા હતી. અને તેથી ડાહ્યનચૈત્રીની કેટલીએક રચનાઓમાં, ખાસ તો તેમના 'કુરુક્ષેત્ર-મહાકાવ્ય'માં મુખ્ય નીપજવાને અલ્પે માત્ર આ એ તત્ત્વોના અપરૂપ બની જતા આવિષ્કારો જ પ્રગટયા છે. ન્દાનાલાલ પછીના કવિઓની પ્રતિભા ન્દાનાલાલને મુકાબે ગમે તે કાટિની હો, તોપણ તેમની અને કવિનો વચ્ચે આ આત્મકારિક વધજની જાતના મહત્ત્વનો માનસબેદ રહ્યો છે. અને ન્દાનાલાલના જેવી કે તેથી વે વધારે સક્રિયતાળા કવિઓ આપણે ત્યાં જન્મશે ત્યારે તેઓ ડાહ્યનચૈત્રીને જાતનાં એવો જ કે તેનો તંત્ર છૂટો રાખશે જ એ કહેવાય તેમ નથી. ડાહ્યનચૈત્રીનું અનુસંધાન બહુ જ થોડું થયું એમાં એ ચૈત્રીની અનન્યતાધારણ્ય ગુણવત્તા કરતાં એની પોતાની કલા સમતાની કિલુપ વિશેષ રહેલી છે. એથી કોણદું એમનાં હોદ્દાગદ્દ કાળોની જાતી વિષે ને બન્યું છે તે લુખો. એમાં પણ કવિનો નિશિષ્ટ અતંકારસંક્રિત છે. પણ એ જાતની કલા-સમૃદ્ધિ અતંકાર કે વાકુળાને નહિ પણ બાળા અને ગિર્મિતો સમગ્રરૂપે એક આંતરિક સૌન્દર્યમયનાથી ભરી દેતી સર્જકતાને આભારી છે. એથી આપાનું આખું કહેવર, તેના સરસ નિરસકાર અને વાકુળાથી મુક્ત એવા જાવહારમાં પણ, એક નહીં અર્થસંક્રિત પાત્ર છે. ન્દાનાલાલે તે પણ મહા સામર્થ્યથી કરી આપ્યું છે. અને તે રીતની અર્થસંક્રિત ગુજરાતી કવિતાનો તથા બાળાનો એક અત્યંત અંશ બની ગઈ છે. કવિએ નિષ્પત્તિ કહેલી આ અર્થસંક્રિત અને રૂપકકાને તેમની પછીના લગભગ એકેએક સક્રિયતાળા કવિએ આરાધી છે અને પોતપોતાની રીતે અપનાવી છે.

ન્દાનાલાલની પ્રતિભાએ પોતાનો ઉત્તમમાં ઉત્તમ આદિમાંવ અર્થાચોન રીતનું ગિર્મિતઓ દ્વારા સાધ્યો છે. તેમની જાતી મોહસાહિત્ય, પ્રાચીન ગુજરાતી કવિતા તથા સંસ્કૃત કવિતાના ઉત્તમશીથી સમૃદ્ધ તનેલી છે. તેમણે રાસ, ભજન, ખંડાગ્ય અને મહા-કાવ્ય એમ જુદા જુદા કાવ્યપ્રકારો વિવિધ પ્રકારની અસર્જકતાથી બેસ્યા છે, છતાં તેમાં તેમને કાચે શુદ્ધ કલાત્મકતાનું નિર્માણ થયું હોય તેવો પ્રકાર આ ગિર્મિતઓનો છે. એ ગિર્મિતઓ, ડાહ્યનચૈત્રીમાં તથા હોદ્દાગદ્દ રૂપમાં લખાયેલી એ રચનાઓ કાંકે અતોના રસ અને સૌન્દર્યના મંડિત થયેલી છે. કવિનાં આ ગિર્મિતઓનાં અર્થાં અંગઉપાંગો, તથા તેમની અપરૂપસમ સામગ્રી એક પ્રકારના તરસ અને અમાત્ર છતાં રસના સમૃદ્ધ મધમતાથી ગરદગી રહે છે. ગુજરાતની પ્રકૃતિ, ગુજરાતનું જીવન, અને ગુજરાતની ભાષા અને બાળા: જલ્દી એકાએક સૌન્દર્યના અપૂર્વ લેખાસમાં આપણી આગળ આવીને ખડી થઈ જાય છે. અને એ ન્દાનાલાલની સદૃશ પ્રતિભાની મણી મોટી સિદ્ધિ છે.

તેમના મોહપ્રિય થયેલા રાસ અને ભજનો પણ તેમણે જ્યાં ગિર્મિતઓનું રૂપ લીધું છે ત્યાં ઉત્તમ નીવડ્યાં છે. તે સિરાયતી રચનાઓ આપણા મોહકવિઓની કે કાવ્યવિદોની ઉત્તમ રચનાઓની દરોશમાં બેસી શકે તેવી છે જ એમ નહિ કહેવાય એમનાં કેલક શૈલીમાંના ખંડાગ્યો વસ્તુના: ગિર્મિતઓ છે જ. એમનું 'કુરુક્ષેત્ર' પણ વસ્તુના: ગિર્મિત છે. તેને મહાકાવ્ય કહેવાનો કવિને સદૃશ પ્રવળ દોષા છતાં, તેમની પ્રતિભાની પ્રતિર

મર્વાદને લઈને, તે કૃતિ તેમની ડાહ્યાશીલીની એવી બીજી રચનાઓથી બહુ ઊંચી થઈ ચકી નથી. જોઈએ, કાવ્યશૃંગારમાં તે તેમની આવી બીજી ઘણી રચનાઓ કરતાં મંદસ્તરે જીતેલી છે. કવિએ હવે હવે લખેલાં 'દશિકર્ણ' અને 'વેણુવિહાર' પ્રેમાનંદ અને વ્યવહારની સેવી તરફ ગતિ કરે છે, છતાં કવિમાં વસ્તુપ્રધાન રચના નિષ્પન્નરવાની ઘણી ઓછી ફાવટ છે તે સ્પષ્ટ જણાય આવ્યા વગર રહેતું નથી. ઐતિહાસિક વસ્તુ લઈને લખાયેલાં તેમનાં નાટકોનું વસ્તુવિધાન પણ આ પ્રકારનું છે.

કવિને હાથે ખરેખરું મહાન કહેવાય તેવું સર્જન થયું હોય તો તે જે તેમની ડાહ્યાશીલીમાં રચાયેલાં સામાજિક જીવનનાં લાવપ્રધાન નાટકોમાં. આ પ્રકારનાં નાટકો સુસ્પર્શ્યે કવિના ચિત્તમાં વિકસતા રહેલા એક જ તરતના કમિક-આવિરોધો છે. અને એ બધાં મળીને એક કૃતિ બનતાં હોય તેવું લાગે છે. એ કૃતિઓમાંથી 'વસ્તુતોલસવ' અને 'પ્રેમકુંજ'માં કેટલુંક એનોખું માણુ છે. પણ તે સિવાયની બીજી કૃતિઓ ઉપર 'ઈન્દુકુમાર'ની અંક-વચોમાં પોતાનો સમાવેશ સાધી શકે છે. કવિની જીવનદષ્ટિ અને કળાશક્તિનો સમગ્ર અંશ આ ત્રણ અંકોમાં દેખાયો છે. અને ન્દાનાલાલની કામજીના મંદિર ઉપર એ કૃતિ ઇન્દુકુંજમાં સિખર જેવી વિરાજે છે.

કવિએ 'ઈન્દુકુમાર'માં પોતાનું સર્વસ્વ કામચું છે છતાં તેમની મહત્વાકાંક્ષા એવી જો આમળ વધતી રહેલી છે. એક બાજુએ તેમણે 'સિચિ'ની વાંસળી નરો દેડી મૂકીને 'મહાભારત'ના કંઈક હાથમાં લીધો-એનું પરિણામ આપણે ઉપર જોઈએ-તો બીજી બાજુએ તેઓ પૃથ્વીનું સાધારણ જીવન મૂકી તે 'ત્રિશાળપર સ્નાતનતા'ને આંખવાને નીકળ્યા છે. એમની આ પ્રવૃત્તિ સૌથી વધારે 'વિશ્વગીતા'માં સાકાર થઈ છે. જીવનના સ્નાતન પ્રશ્નોને સમજવાને, તથા સમજ અર્થે જીવનને મધ્યમાં મૂકવાનો કવિનો ઉપગ એક પ્રયત્ન છે. પરંતુ એનું આવેલું પરિણામ એમની જીવિકવિતાના જેટલું કલાના સત્યસૌન્દર્યવાળું નથી. એક, આપણા બીજા કાઈ કવિ કરતાં ન્દાનાલાલમાં વિરાટ પ્રકૃતિનાં કેટલાંક સાચેસાચ પ્રેરણામંદિર ઈશને જોવા મળે છે. કેટલેક સ્થળે તેમનું કાવ્ય આપણને સહિતાં ભય અને અજ્ઞાત તરતોના મંદન સાંનિધ્યમાં લઈ જાય છે. પરંતુ આખા વિસ્તૃત અને તેમાં જે વિશેષ તો તેની પાછળના નિષ્ફળ કૈવલ્ય, અને એ કૈવલ્યના મંદન રસ અને સૌન્દર્ય-તેના અનંતવિષ આવિરોધોનું કાવ્ય કરવાની કવિની હોશ આપણે ઈચ્છીએ તેવી સફળતા પામી નથી.

અન્યું છે એનું કે મનસાતીત અનુભૂતિના આ પ્રદેશોમાં કવિની પ્રતિભા પ્રેરણા કે સહજોભિના માર્ગદારા પ્રવેશ પામી ચકી નથી. અને બહાર અને બહારની લીલા અને રસને માવાના કવિના પ્રવર્તે એક મનોમય તરંગલીલાથી બહુ આમળ વધી રાખે નથી. કવિની નજરે જો વિરાટનું દર્શન આપું છે તે તેના દેવળ સૂચ વિસ્તારનું જ છે. એ સૂચ વિસ્તારને તેઓ 'વિરાટનો દીકરો' કે 'બહાંકની સુખકુંજ' કે 'વડા પાચર્થી આભનાં પન મારી' જેવી સુગમ અને ભગ્વ ઉપસાઓથી વર્ણવી સમજા છે. પરંતુ એ બહાંકના સ્વરૂપને 'કુરુક્ષેત્ર'ના 'મહાસુદર્શન'માં કે 'વિશ્વગીતા'માં વર્ણવવાના તેમના મોટા પાવા પડના પ્રવર્તે આપણને વિશ્વચિત્તવ્યનો સ્પર્શ જાણેજ કરાવી શકે છે. 'વિશ્વગીતા'માં

ખોલતો 'પરબ્રહ્મ' ગીતાના પાંચજૂની કાષ્ટિનો નથી પણ કવિતા દેવિ' કે ભોગદારી બુદ્ધિકાનો પદાર્થ છે વસ્તુસ્થિતિ એ છે કે કવિ જેમ જેમ સ્વપાન બળીને નિરાકરું ગાન કરવા મથ્યા છે ત્યાં ત્યાં તેઓ તેમની સાહજિક પ્રેરણા-સદગુણોધિમાંથી પણ મુગ્ધ થયા છે અને ચૈતન્યના સુદૃઢ સંભારોદયી અને પિરતારથી સંધાતો આ પ્રદેશ તેઓ પ્રવીણ શક્તિ મનોમય તરંગમતાથી જ સ્પર્શી સમ્યા છે.

આ વસ્તુ કવિનાં બળતો કે તેમના આધ્યાત્મિક અનુભવોનાં કાળો 'વેણુવિદાર' કે 'દરિદ્રશંન'નું અવમોક્ત કરવાથી વધારે સમજાવશે. કવિનાં ભક્તિરસનાં કાળોમાં તેમની વાણીનું લાક્ષણિક સૌષ્ઠ્ય અને અલંકાર માન્ય છે પણ એની અંદરની ભક્તિ એ આપણા નરસિંહ, મીરાં કે દવારામની ચરન અનુભૂતિભરેલી નથી. આર્યનાસમાજના કવિઓની જે એ ભક્તિરસિનું મનોમય આલેખન જ છે. વસ્તુતઃ કવિનું જીવન આવી ધેરી અનુભૂતિઓમાં સામાન્ય રીતે મગ્ન નથી. એમને જે આધ્યાત્મિક અનુભવો મળ્યા તે પણ જીવનના કો મંદિરા કાળમાં, પરંતુ એ અનુભવનું તેમણે જે 'વેણુવિદાર' કાવ્ય કહ્યું તે એ અનુભવની મનોમય સ્મૃતિનો આલેખ લઈને જ જાયું છે. ભક્તિતરી, જ્ઞાતમસમર્પણની કે આત્મસમ્પાદકારની કે દિશ્વરદર્શનની અનુભૂતિઓ આપણા ઉપનિષદના અવિઓ કે મતો અને ભક્તોના ક્રમમાંથી જે રીતનો સ્વયંજ ઉદ્ભવ લઈને ખદાર આવે છે તે રીતની સ્પષ્ટતાવિ કવિમાં નથી.

કવિમાં જીવન તથા આપક આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિનો રહેલો સ્વભાવ તેમજે ધર્મ અને તત્ત્વ જ્ઞાનના તથા વિશેષે સમ્મત માનવ જીવન વિષે રજૂ કરેલા દર્શનને જોવાથી પણ જણાઈ આવે છે. કવિનું જીવન એક નિર્મલ અવસ્થારવાળું દર્શન, પાપની સામે પુણ્યની પ્રાપ્તિ માધવાની, સંયમ, કામવર્જિત રસિતાવતી ભાવના તેમજે ધણી શાંતિથી સેવી હતી. પરંતુ આચારની કે વિચારની કેવલ નિર્મલતા, એકલી સાત્ત્વિકતા, રાજસ દયા કરના તે જગતર હોવા છતાં, જીવનના વિષયનો અંતિમ પરગણ નથી. ઓફણુ અલુનને હૃદયુષો ગાદીકે હને હૃદયકે-પુણ્ય અને પાપ બંનેની પાર આપ્યા બતાવું કહે છે. રતો વે જો વસુદાયર દમિનું સ્વરૂપ પણ પુણ્યની પ્રાપ્તિ જ જંતરાપેદું પડ્યું છે એમ પણ નથી. વિકાસ પામતા માનવને માટે પુણ્ય-પવિત્રતા-કવિને પ્રિય એવા રસમિ તારામણીય પદ્ય તત્ત્વમાર્ગે એ બધા સાધન ઉપકારક છે એનો ના નથી. પરંતુ માનવ વિદ્યાસનો માર્ગ તો આ જ, એમ બધારે કવિ કહે છે ત્યારે તેની સાથે સાથે વાદસનું આ વાદ્ય સ્મૃતિમાં ખડું થાય છે, કે જાપિ પેર હુડુવારો મજ્જો માનવમ્બાજુ. જાણેવ જ મત્તામ્... પાપ અને પુણ્ય એ બંને વચ્ચે અવરથાનો વૃત્તિઓ છે. પાપનાં જોડું જ પુણ્ય પણ માનવને વિદ્યાસમાં વિદ્યકર હોય છે તે. દમિરના રસ સાગરને પાપ કે પુણ્ય એમાંથી એકનો પાળ નથી. એ પોતાના નિર્વચિ વિચારમાં પોતાનો નિઃશીમ પરિમ મિત્રી સર્વ જોડેલો-સમર જોડેલો છે. પુણ્યના પરિજમથી તે જીવો નથી, પરંતુ પોતાના સ્વયં-પત સ્વાધીન રસતથી તે વિદ્યામાન છે. જગતના રસોનું સ્વયંવ તેમણે આવે છે. પુણ્ય પણ જીવનું હોય તો તેને કીધે જીવે છે. અને આપણે જ્યાંક વિચાર કરીયું તો જ્યાંકો કે પાપ પણ તેને કીધે જ જીવે છે. જૂન માત્રની જાણી જીવનલીલા, જીવનના બધા યુગમયુગ આવિશાવિનું પ્રમવસ્થાન તે છે. અને જીવનના બધા વ્યવહારો દ્વારા તે માણીને પોતાના

તરફ સર્વ જાય છે. આ રહસ્યને કળા જ વધારે સમજ છે અને તેણે તેને મૂર્ત કર્યું છે. માત્ર શુદ્ધ આચારવિચારના સ્વચ્છ ટેકાથી કળામાં ભરતી નીતિરીતિ અને સદાચાર કરતાં કળાનો જીવનજોનો પરિધિ ઘણી વિશાળ છે, એનાથી વિશાળ પરિધિ એક જ વસ્તુની છે, -આત્માનો-પરમાત્માની.

કવિનું હૃદય જીવન એક પ્રકારની પ્રવૃત્તિમાન નિવૃત્તિમાં વીર્ય છે. કાંઈ સંસ્થા કે કાંઈ પ્રવૃત્તિના અંગભૂત બની કાંઈ કાર્ય કરવાને બદલે કવિએ દેવળ સરસ્વતીની આરાધનાનો નિષ્કર્ષ કેમ કર્યો એ આપણે પૂરેપૂરું બાબત નથી. એમ ચતાં કવિને કેટલીક મુશ્કેલીઓમાં ભિન્ન પડેલાં છતાં એ બધોનો તેમણે આહરણેયિત તિલક્ષ્યાદી અને સ્ત્રિત્રણેયિત ગૌરવ અને ધીરતાથી સામનો કર્યો. કવિ પોતે કદાચ એ છે કે આ નિવૃત્તિને લીધે વાગવાને એમને બૂખ્યા નથી રાખ્યા અને સરસ્વતીએ તેમના ઉપર અખંડ કૃપા રાખી છે. આ નિવૃત્તિ કાળ દરમિયાન તેઓ સરસ્વતીનો ઉપાસના કરતાં કરતાં ગુજરાતના જીવન સાથે એ પ્રવાહપતિત રીતે સંબોધ થતો મળે તે રીતે તેમાં પોતાનો ફાળો આપતા રહ્યા. આપણે નેહાએ જોએ કે એ ફાળો નાનોમૂનો નથી. જીવનમાં કવિતાનું ગૌરવ તેમણે સ્થાપી આપ્યું. દશપતરામની કવિતાના પશુ ગુજરાતે ઉત્સવ કર્યો હતો. પશુ ન્હાનાસામની કવિતાના ઉત્સવ તેથી જોઈ. બુધિતાના હતા. દરે કવિતાનો સમગ્રાર વળે ગુજરાતમાં વળે હતા અને ગુજરાતનું જીવન પણ અનેક મહાન બાવનાઓ તથા વિચારોથી સમૃદ્ધ બન્યું હતું. કવિની કંપેક્ષી વંશત ગુજરાતના જીવનમાં પ્રમદવા સાગી હતી. કવિનાં શરદનાં ગાન અને વસન્તના ઉત્સવ ગુજરાતે ખૂબ ઉત્સાહ અને આદરથી કર્યાં. પશુ ગુજરાતના આ વિકાસ પામતા જીવનનો અને કવિની સાહ્ય પ્રકૃતિનો સદાકાર બદલે નહિ 'ગુજરાતનો તપસ્વી' સખી. જનારી પ્રિતિઓ ગુજરાતના નવજીવનને કેવી રીતે બદલાવ્યું હોત તેની માત્ર કલ્પના જ કરવાની રહે છે.

વસ્તુતઃ કવિના જીવનમાં રહ્યો મરેણો વિસંવાદ એ કવિની જ નહિ પણ આપણા આજ સમયના આખા માનવવિકાસનો અર્થાંશનો સૂચક છે. એ રીતે જોનાં કવિની પ્રકૃતિના આ અનુચિત અંશોને આપણે યથાસ્થાને મૂકીને તેમની પ્રકૃતિનાં બીજાં મહત્તર લક્ષણોનો વધારે કદર કરી શકીશું. સદાચારે કવિની કવિતાનાં અને જીવનનાં ઉત્તમ લક્ષણોને ખૂબ સહાય બાવથી સ્વીકાર કર્યો છે. કવિની પ્રકૃતિનું નમજાણને નજાવી જાતે તેમનાં મિત્રોએ અને પ્રમદસકાએ તેમની સાથેના બંધારને સ્વયં તેટલો મધુરતા અને પ્રમદતાની શ્રીમિ ઉપર ટકાવી રાખ્યો છે, એ આપણા સામાજિક વિશ્વસનું પણ એક સુખ તરફ છે.

કવિની પ્રકૃતિમાં કેટલીક સાહ્યિક ઉત્તમ વસ્તુઓ પણ હતી. કવિના જીવનની યદનાઓની તથા તેમની સાથેના વ્યવહારોની માહિતી જેમ આપણને વધારે મળે તેમ આ આખત વધારે સ્પષ્ટ થશે. કવિની સાદાઈ, આચારની નિર્મળતા, સાહ્યેયિત અપરિચલિત, વાંચનાશાસીન માનસનું એક પ્રકારનું સ્વચાલિત, અને વિષય પરિસ્થિતિઓને પણ ધૈર્ય અને તિલક્ષ્યાદી બેટવાની શક્તિ તેમના અનિવર્યતાં કેટલાંક પ્રમદ લક્ષણો છે જેમની સાથે તેમણે અંગત સંજ્ઞા નમાવે હતા તેમના પ્રત્યેનાં તેમનો પ્રેમમાત્ર, આતિથ્યવૃત્તિ, અને તેમનાથી નાનાંઓ પ્રત્યેનું તેમનું વાતસલ્ય એ તો કવિના હૃદયની પક્ષે મધુર ફાલમવાળી આજતો છે. આપણે ઇચ્છીએ કે કવિજીવનનાં આ પાસાંઓ રજૂ કરતી યદનાઓ અને

પ્રસન્નિ આપણને ખૂબ પ્રમાણમાં મળે કે નેચાં આપણા આ એક અતિ મધુર ગીત ગાનાર કવિતા જીવનને આપણે એટલા જ મધુર લાગે છતાંયમાં રચાવી રાખીએ.

કવિના અકિતવનો વિચાર કરતાં એક વાત ખુબ સ્પષ્ટ રીતે આપણી આગળ તરી આવે છે. આપણા મુજરાતના જીવનનો ઝડપથી અદરદ સ્થ રહેયો એક અંદાજ કવિમાં અસાધારણ રીતે મૂર્ત થયેલો હતો. એ છે આપણી મુજરાતની તલપદીય સંસ્કારિતા, એ નમપદીયતા જે રીતે અંવહારને મિષ્ટ કરે છે, જીવનની પાંડમાં જે કેટલુંક ચિશિષ્ટ સામર્થ્ય બતાવે છે, તથા હૃદયની ઊર્મિઓ તથા વિચારોને જે લાસ્યશીલ વાણીમાં કે આચારમાં પ્રગટ કરે છે તે તરનો આંતરગાંતીય તથા ક્રોધ કે અંતરદાહીય સંસ્કારોમાં વિસ્મયની જતી નરી પેઢીમાંથી એમણે ગાય છે. આપણા ગણ પેઢીના સાક્ષરો, વિદ્વાનો અને કવિઓ, ગોવર્ધનરામ, નરસિંહરાવ, કેશવલાલ, આનંદરાવ વગેરેમાં આ તરવની સાથે સુમન્ય રીતે અનુસંધાન ચાલુ હતું. એ વિશૂતિઓમાંથી અવશિષ્ટ રહેલ ન્હાનાલાલ અને બગવંતરાયમાં પણ એ સ્ફુટસંધાન સભર રીતે છે. એ તલપદીય સંસ્કારિતાનો એક ધીંગો છુટા ન્હાનાલાલ જતાં અદસ થાય છે. મુજરાતના તલપદીય પરમસ્વરૂપી કેટલીક અત્યંત મોટાક અને સમર્થ હતાઓ. ન્હાનાલાલમાં જીવંત હતી, અને કવિના અકિતવનું એ અને એક વાળું મદાન પામું હાથું છે. કવિજીવનનો વાવિ સેખર અને ઇતિહાસકાર એમના આ સ્વરૂપને પણ યોગ્ય ન્યાય આપવો એવી આશા રાખીએ.

શાંતિવર્ષ, ૧૯૦૩-૦૪.

સ્મૃતિ

મગનરામ રાયળ

તરસું ઉરતું મંખી જોયે મુજે ઉડતું રહે.
નવલ નવલ દેશોમાં ડોલુંકે વળી, જીતરે.
જળતાલું અહો, ઘેલું લાગ્યું અશું જ; જળે જળે,
સ્થળ સ્થળમહી રહેતું બેળી જ, એ નિજ ચાંચને!
સ્થળ સ્થળતણાં પાણી: મોઠાં ગધાં કપહિંધી મળે!
પણ, મધુર તે એવાં, ખારાથ કે સ્મૃતિથી સરે!
ઉડતું ઉડતું ચાક્યું પાક્યું જ, એક દિ' જીત્યું
તુજ ધરતીમાં, લેવા વિશાન્તિએ; તુજ ત્યાં સચું
જળ; ફરી ફરી પીતો પીતો વધુ મધુરું હતું.
મધુરપ વિચિત્રે, એ જાડું વધુ ઉરમાં સચું.
સ્થિર થઇ ગયું પાણું માળામહી નિજ, એ દિગ્ગ,
સ્મરણ કરતાં, વારિ પીધાં મીઠાં, સ્મરણ પ્રિય,
તુજ સ્મરણની પાસે આવે યદા, નિજ થંચુને
જળમહિં રહે બેળી, કાંઈ વિચિત્ર રહેથી જ !

સામાજિક જીવનની વિશ્વવિદ્યા અને પ્રવૃત્તિના નિયમોની વૈજ્ઞાનિક સમજની આવશ્યકતા આપણે સ્વીકારીએ ત્યાર પછી જ ધર્મ અને આત્મજ્ઞાનના મૂલ વિષયમાં પ્રવેશ કરી શકીએ. આપણી વિચારસરણી અને કાર્યપદ્ધતિમાં અનેક પ્રકારના ભ્રમ હોવાના પરિણામે ખરે ખરે તારા ખતાવવાનો છંદ આપણા મનને ખેંચે રહેતો હોય છે. જાન અને અનુભવની ન્યૂનતા, અંગત પૂર્વગ્રહો, રાજકીય પક્ષપક્ષો, આર્થિક સ્વાર્થાનુભૂતિ, સામાજિક પ્રભુશક્તિ, સંસ્કૃતિ અદ્યક્ષ અને ધાર્મિક સંકુચિતપણાથી યુવાઓની ભ્રમભંગે આપણા મનને વિચારી અધનપાશથી જકડી રાખે છે. કોઈ પણ પ્રસંગે વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ કરી કરવાની ધોરણ આપણામાં રહેતી નથી. અને આપણા મનમાં ખરે જાતી ખેંચેલા અમુક ભાવોથી પૂર્વગ્રહને પોષણ અર્થે ખોટા અનુભવો અને ખેંચેલી મજબૂતીઓને આપણે મહત્વ આપવા ખેંચાઈ જઈએ છીએ.

જન્યમજન્યામ અનુસાર અર્થક વસ્તુને તેના એકાદ અંગથી માંડીએ છીએ. આપણા જેવા આચારવિચાર જેવા ન હોય તે માણસને જંગમી યા કાકર યા પ્રત્યાષાતી યા કિંઈકાંઈ સેખીએ છીએ. કુદત પોતી અને પહેરણ પહેરીને ફરતો કિંઈકાંઈ, પાંદડું, રાઈ, રોપ અને મોળાંબૂટોને લેવાય લખાવતા અંગ્રેજને જંગમી લાગે છે. આ મજબૂતામાં રહેશે દેવ શોધવા પ્રવૃત્તિ ન થાય ત્યાં સુધી તેનો ભ્રમ રહેવાનો. શ્રીગણેશ સ્થિતિ, ઐતિહાસિક પરિબળો અને સામાજિક પરિસ્થિતિ કિંઈના લેવાય લખાવતાં મુખ્ય જાગ જાગે છે તે સત્ય ન મૂકે ત્યાં સુધી કિંઈ નાગરિકને જંગમી મજબૂતાના પ્રતિકૂળ ભ્રમમાંથી અંગ્રેજ મુક્ત થવા ન પામે. આવા ભ્રમનાં અનેક દરજ્જામાં superiority complex નેપ્રેક્ષતાની ભાવના-પણ એક છે હિંદુ ભ્રમભોનાય કરવા જાણ પરિસ્થિતિની અવગણના કરી આપણી અને આંતરિક ભાવનાની સમતા આવશ્યક છે.

રાજકીય નેતાઓ ધણીવાર જનતા ઉપર પોતાનું વર્ચસ્વ બેસાડવા ખાતર આવી જતતા ભ્રમક વિચારોના પ્રચાર કરે છે. ગરબાની પ્રચારસરણીમાં ધર્મની ભાવનાને પ્રધાનપદ આપવામાં આવે છે, તે અચોક્કસ છે. ડૉ. સમ્પાદિત્યુન ૨૫૪ સમગ્રને છે કે—

"Religion does not tell us that homespun is better than millicloth, or a bullock coach is superior to a motor-car."
(*Idolatrie* p. 84).

(ધર્મ આપણને જોગ નથી કહેતો કે મિલ્લો કાપડ કરતાં ખાદી સારી છે, અથવા મોટર કરતાં બલુકગાડી અધિકારી છે.)

તે જ પ્રમાણે નૈતિક જીવનનિયમોને પણ ધર્મને હેળી ચલાવવામાં અન્યાય સિવાય બીજું કંઈ નથી. જગતવિખ્યાત પ્રો. આર્થનસ્ટાઇન કહે છે:

“There is nothing divine about morality, it is a purely human affair.” (*The World as I See It*, p. 29).

(નાતિવચારેશ્વરને દિવ્યતાનો સાથે કોઈ નિરૂપત નથી, એ તો કેવળ એક માનવ આચાર છે.)

મનુષ્ય જ્યાંસુધી સંપૂર્ણતાના શિખરે ન પહોંચે ત્યાંસુધી એક મા. બીજા. પ્રપુત્રી જગત દેહવાની જ. તેથી જેમ અને તેમ વિચારણામાં આક્રમણ બોલાઈ ચલા પામે તેવી વિચારસરણી અને કાર્યપદ્ધતિની સાધના કરવામાં મનુષ્યદેહની કૃતાર્થતા છે.

૩

ભારતવર્ષની—નલકે સારી આલમની—પ્રાજ્યોમાં વધુમાં વધુ દાનિકારકત્વ (factor) બંધિત અને સમાજના અધારણ અને કર્તાવ્યમાં દેશ બેઠા પરવેના પ્રમિત વિચારમાં છે. સમાજના અનેક વર્ગોના હિત સુમેળ સમન્વયથી વિમુખ છે અને પરિણામે વ્યક્તિના આચારવિચારમાં કષ્ટ અને કિલ્લેટતા ઉદ્ભવે છે. તેના કારણે ઐતિહાસિક અવગતિઓ મળે, વેદાનિક વિચારદૃષ્ટિ અને અભ્યાસથી મળે.

આજના સમાજનું સ્વરૂપ માનવી જીવનનાં લાખો વર્ગોના વારસો છે. બધું પુરાતન સમયનો પ્રમાણપૂર્વક ઉત્તિદાસ આપણી પાસે નથી. પરંતુ માનવજાતના વૈજ્ઞાનિકોએ જ્ઞાનપૂર્વક અમુક અટકલો બાંધી છે. મનુષ્ય કોઈ જેનો જીવનમાંથી જીતરી આવેલું પ્રાણી નથી, પરંતુ ધણ-લાંબા સમય સુધી ધીમે ધીમે વિકસિત થયેલું પ્રાણી છે. તેનો રેલ અને તેનું મન કમલા વિકાસ પામતાં થાય છે. આ વિકાસક્રમમાં પ્રજાન કાંચો બાલ કુદરત અને તેની આથેની પ્રાણીની કિલ્લેટિવામાં સમાવેલાં છે. મનુષ્ય એક નાના જીવનકાળથી માંડી અનેક જીમિકામાંથી પસાર થઈ લાલના તબક્કે આવી પહોંચ્યો છે. વ્યક્તિત્વો વિકાસ સમાજના વિકાસ સાથે મૂક સંબંધ ધરાવે છે.

૪

મનુષ્યસમાજના વિકાસની અમુક જીમિકાઓ ઐતિહાસિક સંશોધનથી નક્કી કરવામાં આવી છે. શરૂઆતમાં મનુષ્ય જંગલો અવરણમાં હોય ત્યારે શિકારથી પેટ ભરતો. અને પર્યવરના જોગવાઈથી ઉપયોગ કરતો. તે વૃષ્ટિમાં સમાજ જેવો રચના નહોતો. વ્યક્તિત્વ અને વિચિત્ર કુટુંબના ધોરણ ઉપર જીવન નિર્ભર હતું. ન કોઈ રાજા કે ન કોઈ વર્ણશ્રમ. સમય વહેતાં પાલેસાં (domestic) પ્રાણીઓ ઉપયોગ થતા માંડ્યો. ટોરના ચારા માટે આવશ્યક ખાદ્ય વગેરેની જરૂર જણાતાં મનુષ્ય ખેતી કરતો થયો. પર્યવરનાં જોગવાઈમાં ધાતુનાં જોગવાઈ ઉમેરાયાં. ધાતુની શોધ માનવ ઇતિહાસમાં મહત્વની ગણાય છે. કારણ કે તે શોધના પરિણામે લૂંટી જીતી માનવ ટોળાઓ અસ્તિત્વમાં આવી. ઉત્પાદન વધ્યું. અને ઉત્પાદન વધારવા ગુલામીની પ્રથા ઉદ્ભવી. ત્યાંથી માનવ સમાજ નવન નવીન તબક્કામાં પ્રવેશો છે. નવાં સામાજિક સંબંધો રચાય છે. અને ગુલામીની પ્રથાએ જે પાયો નાખ્યો તે પ્રથાના વિકાસમાં ઉદ્ભવતાં અનેક બાનિયો આજ સુધી એકલા બીજા રૂપમાં આધુનિક સમાજને દાનિ કરી રહ્યાં છે.

આરંભમાં મનુષ્ય વ્યક્તિત્વ જરૂરિયાત જેટલું જ ઉત્પાદન કરતો. પરંતુ ધાતુની શોધ પછી ગુલામીની પ્રથા મારફત ઉત્પાદન વધતું આવ્યું એટલું જ નહિ પણ જરૂર

ઉપર્યુત નહીં બનાવવાનો હેતુ અને માલિકીના હક્ક અસ્તિત્વમાં આવ્યા સમાજમાં અનેક વર્ગો પડ્યા. ઉત્પાદક સાધનોનો માલિક વર્ગ અને ઉત્પાદક સાધનોનો ઉપયોગ કરી ઉત્પાદન કરનાર કામદાર વા શ્રમજીવી વર્ગ—આ બે મુખ્ય વર્ગોનો અરસપરસ સંબંધનો ઇતિહાસ તે માનવ સમાજનો ઇતિહાસ. શુદ્ધારી, સામંતશાહી અને મૂલવાદ એક પછી એક સમાજની વિગ્રહ પામતી જામિકાની રૂપરેખાઓ છે.

૫

રામાજના વિકાસક્રમમાં રાજ્યસંસ્થા અસ્તિત્વમાં આવી. તેની બહાર હતી. બે મુખ્ય વર્ગોમાં હમેશાં ધર્મજો યાવ તે સ્વાભાવિક હતું ઉત્પાદક વર્ગના શ્રમવા પેદા થતું થન માલિકવર્ગના જ જાર હશે. અને ઉત્પાદક પોતે જીવનનિર્વાહ માં માઠ ચલાવે. પરિણામે ધર્મજો અને વિગ્રહ આવે જ, અને માલિકવર્ગનાં હિતોને હાનિ પહોંચે. આનાં ધર્મજો ન યાવ અથવા એછા પ્રમાણમાં યાવ અથવા માલિકવર્ગનાં હિતને હાનિધારક ન નીવડે તે હેતુમાં રાજ્યસંસ્થાનો ઉદ્ભવ થયેલો ગણી લેાય. રાજ્ય-સંસ્થા એટલે માલિકવર્ગનાં હિતોના રખવાળા. આ રાજ્યની રખવાળીનું રહસ્ય બેદી છે અને તેના રચના સમજવામાં ઉપરિચિત થતા અનેક શ્રમ આપણને તેનું ખરું સ્વરૂપ નિહાળવામાં અંતરાય બીમા કરે છે. હરિત લઈએ. આ વિશ્વવુદ્ધ પહેલાં કારખાનાંઓનો નફો જે પ્રમાણમાં હતો તે મુક ફરિયાદ અને મુક બાદ અનેકમણે વધી પડ્યો છે. આમતર્ગને જીવનની આવરક વસ્તુ પેામ્બ બાવે મળે તે મટે ભાવનિયમનનો ધારો થયો. સાથે સાથે Excess Profits Tax (વધુ નફા પર કર) આવ્યો. હિંદી ઉદ્યોગપતિઓ પરંપરી સરકારની વિરુદ્ધ પોતાનો દેશપ્રેમ વ્યક્ત કરવામાં પહોંત નથી, એટલું જ નહિ પણ જનતાનાં હિત માટે હમેશાં ખડે પગે લોગ આપતા પોતાની ઇચ્છા સજગ રીતે દાખવે છે. તો ભારે વધુ પડતા નફોનો મોટો ભાગ સરકારને કર તરીકે બરી દેવો પડે છે ત્યારે શાવો ઘટાડી તેનો લાભ આમતર્ગને આપવાની ઊંચા તોમનામાં કેમ ઉદ્ભવતી નથી ? મંજવર કરની રકમના એક સરકારને આપતાં કોમ ન પામતાં વિચિત્ર પ્રકારનો અહલભાવ કેમ અનુભવે છે ? આ સમસ્યાનાં બે મૂળમૂળ કારણો છે. ભાવનિયમનના ધોરણે બાધેલા ભાવ એટલા ખપા બીંચા રાખવામાં આવ્યા છે કે માલિકોનો નફો બે-ત્રણ લાખથી વધીને પચીસ-પચાસ લાખ થવા પામ્યો છે. બીજું, સરકારને કરની મોટી રકમો આપતાં કોબોને અલાવ બજાય છે તેનું કારણ એ છે કે આ રકમો માલિકોનાં હિત સાચવતા રખવાળો પમાર છે. આમતર્ગ કે કામદારવર્ગ હકતાજ, તોફાન વા ક્રન્તિ કરવા પ્રવૃત્ત થાવ તો તેનો સીધો સામનો ધનિકા કાંઈ એછા કરી સરવાળા હતા કે સામનો તો સરકાર જ તેના લોખંડી બળેથી કરી શકે. પોલીસ, સરકાર, ડેકખાનાં, ન્યાયની અદાલતો વગેરે સામનો કરવાનાં સાધનોનો ઉપયોગ સરકારને લાગે આવ્યો. અને મળુરનેતાઓને લાઈ, રાજ્યની કાર્યકરોને આર્થિક સહાય અને કામદારવર્ગને છૂટા કરવાની વા પમાર-ભર્યા વગેરેમાં કાપકૂપ કરવાનાં નિઃશ્ચ સાધનો માલિકોના લાગે આવ્યાં.

૬

આવા વર્ગ વર્ગ વચ્ચેના અંતરો લાંબા સમયથી ચાલ્યા આવે છે. ઉત્પાદક બોલી માલિકોને લીધે માલિકો એટલા ખપા બજવાન બનતા આવ્યા છે કે હિતવર્ગને

મુક્તિ પામવાનો રસ્તો કપરો જાણ્યો છે. માનવજાતિના મુનેન્દ્રોએ એમ સૂચવે કે ઉત્પાદક સાધનોમાં પીડેદહ કરી વર્ગમાંથી અરબા વ. સાદા સાધનો તરફ વળો, તો આ પીડેદહ માસિકવર્ગ થવા દે ખરો કે ? માસિકવર્ગનો રોજી દિન-પ્રતિદિન વધતો આવ્યો છે. કૃષિ ઉત્પાદક સાધનોની જ માસિકી નહિ, કૃષિ રાજ્યસંસ્થા અને રાજકીય નેતા ઉપરનો જ કાબુ નહિ, પણ પરદેશ ઉપર વર્ચસ્વ મેળવવા મૂલીદારો વ્યાપક પ્રવૃત્તિ આરંભે છે. તેમના લોભને ચોક્કસ નથી. માનવજાતિના મુનેન્દ્રો સંતો અને મૌલાનાઓ ગમે તેવી બાંધ પુકારીને કહે કે હલ્લપસદા કરો પણ તે સાચ છે ! મૂલીદારવર્ગના હલ્લના પાણી વલો-વવાથી આમવર્ગ તરફના ન્યાય અને પ્રેમનું માખણ નહિ નીકળે. ઈશ્વરનું પિતૃત્વ અને મનુષ્યનું જાતૃત્વ શીખવતા કાઈરહને શાસક-શોષકવર્ગના રખાવાઓએ કોસ પર ચમત્તી મારી નાખ્યો હતો.

હા, હલ્લપસદા સાચ છે. પણ તે વર્ગનો નહિ. અમુક વ્યક્તિનો હલ્લપસદા થઈ શકે. જેમ શુદ્ધ શિષ્યને આધ્યાત્મિક પચે સર્જી જઈ શકે છે તેમ મહાન નેતા અમુક વ્યક્તિની હલ્લપસદા પસંદગી શકે. અને આવા હલ્લપસદાનાં દર્શાવે પણ ચિરંજીવ હોય છે. નીતિબદ્ધ વ્યક્તિનો ઉદ્ધાર મહાન પ્રગતિશાળી પુરુષ હલ્લપસદાથી કરી શકે. પરંતુ સમાજનો નહિ. મહાન પુરુષો હલ્લપસદાના સાધનથી પતિતોદ્ધારક અને પણ દસિતવર્ગોદ્ધારક નહિ. દસિત-વર્ગનો ઉદ્ધાર કરવા માટે સામાજિક વર્ગોમાં ઉપસ્થિત પામેલી પરસ્પરવિરોધી સંબંધોની ધટના મૂળમાંથી જ ઉમેરી નાખવી આવશ્યક છે. ઉત્પાદક સાધનોની માસિકીથી મળતા અંશ હકો અને તેના પરિણામે અમૃત્યુની ત્રમથી વધારવામાં આવતો માસિનો નફો મૂળમાંથી જ એ કરવામાં આવે તો જ વર્ગનિમ્મલના અંતરણી અંદરે, સંમાર્જમાં મવતંતી અસમાનતા, મરીમોઈ, અન્યાય, કષ્ટ અને પાતનાઓનો અંત આવે. નહિ કે હલ્લપસદાથી.

૭

પૂરેકિત વિચારસરણી કાંઈક વિસ્તૃત કરવાનું પ્રયોજન એજ કે સમાજનો ઉદ્ધાર ઈન્દ્રિયા મુનેન્દ્રોએ અમુક વિચારપ્રમાણથી મુક્ત થવું થયે. શાસક અને શોષકો આર્થિક લાભ મેળવવામાં લાલચનાં કાર્યો કરતાં પણ અચકાતા નથી મહાન નિઃસ્વાર્થી પ્રાપ્તિ મુનિઓએ સમિચ્છાનદની અને ઈશ્વરની જે જાવનાં જોડા અન્યાસ અને વિદ્યાગ વૈદ્યગથી સિદ્ધ કરી તે જાવનાનો પણ અનર્થ અને દુરુપયોગ કરવામાં શાસકવર્ગ અને શોષકવર્ગ કંઈ જાણી નાખતા નથી. જે મુગમાં વર્ગવર્ગના બેઠ નહોતા. અને વર્ગવિમુક્ત નહોતા અને દરેક વ્યક્તિને કુદરતનાં સૌંદર્ય અને વિચારનાં તરંગો સુધે એકોકરણ સાધવાની તક હતી તે મુગ આજે નથી. મુનિઓના વૈવક્તિક અપરોક્ષાનુભવની કથની ઉપર આર્થિક અને સામાજિક પદ ઉપર પદ ચકાવી ધર્મગુરુઓએ અને સમાજનેતાઓએ સમાજને આત્મ-વચિત રાખવાની જે ધટના ઉપસ્થિત કરી છે તે ઇતિહાસને પાને મહાન અપરાધ તરીકે લેખાશે.

ધાર્મિક સંસ્થાઓ અને સંપ્રદાયોથી ચલાવવાર અને પ્રવૃત્તિએ સ્વલ્પમંતે લોકોથી દૂર દહાસેલી દીધો છે. રવર્ગપ્રાપ્તિ અને નિષ્ઠાતાના લેખ જેની અનિવૃત્ત જાવનાઓ સમાજમાં પેદા કરી માનવસમાજને અપરોક્ષ દાનિ પડેલાં છે. રાજાઓ, માલિકો, મુનિકો અને ગાંધીય માંદાતાઓ આ જાવનાના સમિચ નથી—નેઓ ને આ જાવનાનો આર્થિક

સામાજિક અને રાજકીય લાભાર્થે ઉપયોગ કરી રહ્યા છે. સમાજે આ સમયનાં રહસ્ય સ્પષ્ટ રીતે સમજી લેવું જોઈએ. આધ્યાત્મિક અનુભવ વ્યક્તિત્વ છે. અને જ્યારે જ્યારે ધર્મના નામે-નમનંજલ્યના નામે-પારિસ્થાનિક નામે-સોશિયલ આપીલ કરવામાં આવે ત્યારે સારે ચોક્કસ નિર્ણય કરી લેવો કે જલ્દયે અભ્યુદયે હેતુ જુદો જ છે. સત્યધર્મ—આધ્યાત્મિક જીવન—તે જ ગણાય કે જે જીવનનીચક્રારનાં કર્મ કુશળતાથી, સમતાથી, અનાસક્તિથી અને વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિથી સિદ્ધ કરી આત્મજ્ઞાનનો પંથ સ્વીકારે. પણ આ આત્મજ્ઞાનની પ્રેરણા જાહેર સમીક્ષામાં ન મળે, જાહેર પ્રાર્થનાસભામાં ન મળે જાહેર સમીક્ષામાં અપાતાં પ્રોત્સાહનોનાં મૂળ જુદાં જ હોય છે. તેમાં આર્થિક અને રાજકીય અણીઓ હોય છે. આત્મજ્ઞાન તો વ્યક્તિને ઘડાનિષ્ઠ શુદ્ધ પાસેથી મળે અથવા સ્વપ્રયત્નથી મળે. લાવણ્યથી, પ્રવચનથી, કથાથી ન મળે.

નાવનાદ્યા પ્રવચનેન દમ્યો, ન મેધસ્ય, ન યદુના શુભેત ॥

(માળ્લવ્યોપનિષદ)

૮

સમાજની આંતરવિરોધીચક્રનાતાં કારણ અને સ્વરૂપ પચાદશમિકા તરીકે અપનાવી દરેક વ્યક્તિએ, જવાબદાર નામદારે, સંસ્થાએ પોતાની કાર્યપદ્ધતિનું આયોજન કરવું ધરે. વર્તમાનનાં સામાજિક સંબંધો અને તેના ઉપર રચાયેલી માનસિક પ્રણાલિકા આપણી નૈતિક અને રાજકીય વિચારસરણી ઉપર મહત્વનું વર્ચસ્વ ધરાવે છે. પૂર્વોક્ત નિષ્પણ્ય અનુસાર ધણી ધણી નૈતિક, સામાજિક, આર્થિક, રાજકીય અને ધાર્મિક ઘટનાઓનું પૃષ્ઠકરણ આપણને સુલભ થઈ પડશે. ધણા હુમળૂનાં વિચારો અને આચારોનું ખરું સ્વરૂપ આપણી સમક્ષ રહ્યું થશે. દયાને રથાને ન્યાય અને વર્ણધર્મને રથાને માનવધર્મ શુક્તાતર ભાસશે. અને પુરાતન સંસ્કાર અને લાવનામાંના કલ્યાણકારી અંગનો અધુનિક સમાજની પરિસ્થિતિમાં અવરજવક કતબતાની સાથે સગવડ સાધવામાં સરળતા મળશે. આજે આપણે પતિત અને દલિત અવસ્થામાં છોએ. પ્રાચીન ઉત્કૃષ્ટ સંસ્કૃતિનો રક્ત ભાર પેચીએ છીએ. તેનું રહસ્ય, તેનું સત્ય ઘટાવવાની આપણમાં શક્તિ નથી એવી આપણી ભાવિત, પ્રમાદભરી સ્થિતિ એવી છે કે:

મયા સ્વસ્ત્યસ્તથાસ્થો, ભાસ્વ ઘેતા ન જુ ચન્દનસા ॥

(જેમ ચંદનપત્થથી લાદેલા અધોમને ઘેનો ખાર લાગે છે, પણ તેની સુગંધનો અનુભવ થતો નથી.)

[પાઠ]

કયા ભવનાં કરમ

પૃષ્ઠ ૨ અંદરવારકર

સુખ અને દુઃખ માનવીનાં મનની વાત છે. ટંકે ટંકનું રળી લાવનાર માનવી જગતમાં સુખી હોય છે, ને સોનાના ટમ્બા પર બેઠેલ માનવ પોતાની મનને દુઃખી માને છે. લીલુખદેનની પરિસ્થિતિ આવી જ હતી. જ્યારે લીલુખદેન આજથી બાવીસ વર્ષ પૂર પરવ્યાં ત્યારે તે એમ માનતાં કે હું સ્વર્ગનું સુખ માણી રહી છું. જો કે એ વખતે લીલુખદેનના વર નંદુભાઈ અગ્રેજી નિશાળમાં માસ્તર હતા, સાઠ રૂપિયા પગારના આવતા, અને યાજ્ઞીશેક રૂપિયા 'ટયુશન'માંથી આવતા; પણ તેમ છતાંય લીલુખદેનને તે દિવસો આજ કરતાં વધુ સુખી જણાતા, આજના દિવસો કેમ? આ એટલાં દસ વર્ષથી તેમને એમ જ લાગ્યા કરતું હતું કે એવા દિવસ આ જન્મધારામાં તો આવી રહ્યા! જો કે આ દસ વરસમાં લીલુખદેન માથે કંઈ ખાસ આફતનો મહાવંટેળ નહતો આવ્યો, બહુકે આ દસ વરસમાં લીલુખદેન ધરનો બંગલો લાભ્યો, જે મોટરો દોડી, ચારખાંચ ધરનોઠરો તથા સેરો વસાવ્યો, ને પાણી માગતાં દુધ મળે એટલી રિલેક્સિદિ ને સંપત્તિ બેઠ.

વળી બીજી તરફનું, કે નંદુભાઈ તરફનું પણ દુઃખ હોય એવું જોનારને કંદી જાણતું નહીં. આ મોટરો, મોંકરો, ને રસોયો લીલુખદેનના આડવા વેણે હાજરાદબ્દર રહેતા. પણ છતાંય લાકાનું ઘર, માત્ર બે જ રૂમો, પેલી નાનાડી ખાટ, આજે રામો ચર્ચ રહે છે એ પાટ, અને હાથે 'કામ કરવામાં ને મીઠાશ અને આનંદ તેમને તે દિવસે મળતો, તે આનંદ, હર્ષ અને ઉત્સાહ આ લક્ષ્મીમહ્યા ધરમાંથી નથી મળતાં તેવું લાન લીલુખદેનને પ્રત્યેક પળે થતા વચર રહેતું નહીં. અને એમાં લીલુખદેનને એમની એકની એક પત્ની નહર સાથે તરતી ત્યારે તો તે ધરીમર સૂનમૂન બની જતાં. મનમાં કાસકો પડતો: 'હા, ખસા પછી એક મોંકરો જન્મ્યો, પણ.....ન જીવ્યો.' એમ બોલી સાકવાના ઉઘા વડે બીની આંખો ડેરી કરી નાખતાં

એ ઊકરતે મરી ગયેય આજે જારક વર્ષ ચર્ચ થયાં છે. ત્યાર પછી તો નંદુભાઈ એ એમની માસ્તરગીરી મૂકી એક શેઠની ફેઝાણીને લાણાવવાનું માથે લીધું. એમાં જ એ રચાપચા રહેતા. ન તેમના વખતનું ઠેકણું, ન તેમના ખાવાનું, ન પીવાનું. ને એમાં એ શેઠાણી બાણીગણીને હિસ્તાદ ચર્ચ થયાં. માસ્તરનાં ઝણુને કર્મ રીતે 'વાણું એ વિચારમાં એમણે નંદુભાઈને કહ્યું. 'માસ્તર સાહેબ, આપણે નવી મિલ ખોલીએ છીએ. ત્યાં વચરે ચેકુટી....'

નંદુભાઈએ શેઠાણીનો આંખની લાખામાં આભાર માન્યો.

નંદુભાઈના નસીબમાંથી ફરિદતા ગઈ. અને હવે એ ખાર રૂપિયાની બે ખાલીએને તેમણે તરત ને તરત તિલાંજલિ આપી. નવું, સાડું, અધાવદું ફેલેટ શોધવાની વેતરણમાં પડ્યા. એ વખતે જો કે લીલુખદેને પણ મન્યું કે 'હાહ, હવે નિગતિ, ચાંતિથી છવાયો. જોઈયું તો વેદા મણી મણીને જ જીવવાનું હતું.'

પણ ત્યારપછી નંદુભાઈ એક જ વર્ષમાં એ મિલના મેનેજર થયા. એમની કુનેદની કદર રોડને પણ રૂવા લાગી, અને ત્યારે ને ત્યારે રોડ નંદુભાઈ પર વરસી વળ્યા, 'મિ. નંદુભાઈ, આપણે નહું કન્સન્ટ કરીએ છીએ, તેમાં તમારે મેનેજર તરીકે કામ કરવાનું રહેશે, અને તમારો એ આતી ભાગ.'

નંદુભાઈ પર શુંક આજે સાગું વરસ્યા કરેવાય, અને બીજો જુ દિવસે નંદુભાઈએ પોતાની મોટર લોધી, લીલીજહેનના મનમાં થયું. 'પદ્માને નિશાળે જતાં ભારે તરખડ પડતી, આ તો રસ્તામાં જ મૂકી દેવાશે વળી મારે ય બહાર જતાં કીક કામે લાગશે.'

પણ તે દિવસથી નંદુભાઈ પર કામનો ભાર એટલો રહેવા લાગ્યો કે મહિનામાં કાએ જ એમણે દિવસ નિરાંતે પગ વાળી બેસતા, અને બેસે ત્યાં તો ટેલેફોનની ધટકી રણકવા લાગી જતી.

અને ત્યારપછી નંદુભાઈના પર કામનો ભાજ અનેકમણો 'ખડકાતો' રહ્યો સવારના ચાર વાગે મોટરને હાઈને રોડને જાય, ત્યાંથી સીધા કારખાને જાય, ત્યાંથી ઓફિસે આવ, અને મંડામાં બપોરે એક વાગે ઘેર જમવા આવે. પણ જમવા આવ્યા હોય તે પહેલાંનાં પંચપંચર સમાવડાલાં અથવા ઓળખીતા પાળખીતા સાન પેહોતા ય પિત્તાઈ કે મથિલાઈ કામની ચિઠ્ઠીઓ લખને નંદુભાઈને મળવા આવી પેકા હોય. અને બધી વાર ધરતા ટેલેફોન પર આવેલા ટેલેફોનનાં નંબરોનો ય લાંબો દિસાચ મંડાઈ જતો. લીલીજહેનને આ બધું ય ખટાણું કેમકે એક વાગે આવેલ નંદુભાઈ એ વાગે ત્યાં તો ભિમા થઈ જતા. અને લીલીજહેનને કહેતા, 'તમારે કહેવાનું હેય તો હવે તો રાત્રે, કમકે એ ફિસમાં કપાસ આપીને પડી દો. એમાં કામના માલની રસોડો...તારો...' અને વાપ 'પૂડ' થઈ પથર જ મોટરમાં જમને બેસતા.

લીલીજહેન મનમાં જ બોલતા, મેં જ કારે કરીને આ લહોમું બે ને ! પણ ત્યાં પછા આવતી કે પછાને સાચવતી મણીયાઈ આવતી, અને 'આ'ને રાજી રાખવા અનેક કાઠીવેડી વાતો થતી. પછા લીલીજહેનને નિશાળની વાતો, જમવાના રાજગરજની વાતો-દરે તો પછા મોટી ચર્ચ થઈ છે-ગાંધીજી, જવાહર અને કર્તુરજાની વાતોથી લીલીજહેનના મનને કોઈ વાતમાં પરોવવા મથતી. જમાનાને જાણનાર મણીયાઈ આજથી આઠ વરસ પહેલાં આવી ત્યારે જ લીલીજહેનનાં મનને પામી ચર્ચ હતી: 'કહે કે ન કહે, પણ આ ગાંધિ કોઈક જાનું દુઃખ છે. કહે બહાર ન કળાવા દે' અને આ જ વાત અપરોક્ષ રીતે એણે અનેકવાર પદ્માના કાનમાં રડી હતી. પછા જો કે આ વાતના પારને પામી રહી ન હતી, પણ મૂંગા મૂંગા બેસાય કેમ એનું સમજને જ લીલીજહેન આગળ અનેક નવી વાતો મૂકતી. એમાં કારત, સોવણ, મૂંઝણ અને 'રામરાજ્ય' જેવા ચિત્રની વાતો પણ આવી જતી.

લીલીજહેન પણ પદ્માને કળવવા માટે જોડલો જ કાળજી લેતાં. એના માટે સ્વભાવે સુશીલ, મુખ્યિયલ અને કુશીન સિદ્ધિમ રાખી હતી. જ્યારે જ્યારે કિશ્કિપને લીલીજહેન એમાંતમાં મળતાં ત્યારે એક જ વત કહેતાં, 'જી, જી, મારે સંસ્કાર આપવા છે. મારે આજની આ કેળવણી નથી આપતી.' કિશ્કિપને પણ આથી આધર તો મનુ જ. પણ લીલીજહેનના વેળને માથે ચાવોને પણ ને લેખણે એ રીતે જ તૈયાર કરવા મંડી.

પણાનો વિકાસ દેવો ધવો જોઈએ, એની રૂબા એમણે દોરી હતી. તે બહાર સહેજ બપો તો તરત જ શિક્ષિતમહેનને તે બીજે દિવસે પોતાના 'રૂમ'માં બોલાવી કોઠાચી કહેતાં; 'મારે હાકરીને સંસ્કારી બનાવવો છે. આવાં નિર્બળતાભર્યા પાંદો કે દબોતો તમારે જ ન બહાવવાં જોઈએ.'

શિક્ષિકા જવાબ આપતી, 'શું કરીએ આપણે ? પરીક્ષા માટે તૈયાર થઈ વસર માટે છે કે ?'

અને બીજે જ દિવસે લીલોળહેને પણાને ધર્મમાંથી હાડી દીધી અને શિક્ષિકાએનને ક્ષી દીધું કે, 'હો, હવે પરીક્ષા આપવાની છે ?'

પણ અધા કાર્યનાં કોઠાચીમાં, જૂનવમાં પેઠું બળતું દેશું હમેશાં ઝડઝડ બળ્યા જ હતું. તેમાં પાણીનો એક ઝાંટો ૫ ઝાંટો નહીં. પણ ધણીવાર તો બરફ-ખૂંચાખૂંચ બળવા લાગતું. રૂમને નંદુભાઈના ગળે દવે તો દબરો લપે વળગવા લાગી હતી. ડાઈ સત્તામાં પ્રમુખસ્થાને મિરાજવાનું હોય, ડાઈ સત્તામાં જવાનું નોતરું હોય, ડાઈ મિત્રપુત્રના વરધોડામાં જવાનું હોય, ડાઈ સત્તામાં વકતા હોય, તો ડાઈ મેળાવડામાં એમના શુભ દસ્તે ઈનામ વહેંચણી કરવાની હોય. આથી ચોવીસ કલાકના રાતરિવસ નંદુભાઈને ઝોલા પડવા લાગ્યા. પણ એ ચોવીસ કલાકમાં માનવી ધારે તો બહુ થકુ તો પંદર કલાકને જ ચોના કરી શકે. ને એથી વધારે ક્ષમ્બ કરે તો સોજ અને હડમાં હડ બહાર કસાકે.

નંદુભાઈએ આ બહાર ૫ કલાક હાથ કર્યા, ને ત્યારે જ તે આ બધાં કામને પહેંચી પળતા, સામાનાં મનને રીઝવી શકના.

પણ અને જ કારણે તેઓ પેર રાત્રે મોઢા પાડતા. ડાઈ વાર રાત્રે બાર વાગે આવે, જંગલાનો ચોડીદાર કીકે ચડી ગયો હોય, રોહાણીની એક ઊંચ લગલગ પૂરી થવા આવી હોય. પણ ધસધસાટ ઝીંપની હોય.

નંદુભાઈના કુંવા મનમાં આ બધાને જરા ન નહીં. પજવવાની અનુકંપા જન્મતી અને કપાં ઉતારી રાધેરીયા પતંગમાં આવી ચડે જતા, અને શૂતી વખતે ચોડીદારને કહી દેતા, 'દેવો, સવારે સાડા ચાર વાગે મને જગાડજો. નીચે મારી મોટર તૈયાર રાખજો. આજે મોઢા શેડ બહીંથી નીકળવાના છે. સ્ટેજને મારે-મગવા જરૂં છે.'

પણ આ વસ્તુ પછી જીવનકામમાં અડી જમાવી બેઠી. અને એણે એનાં મૂળ પણ રૂઠ પાતાળમાં નાખ્યાં. લીલોળહેનથી એવે બોલાવ એવાં એ મૂળ હતાં પણ નહીં.

અને લીલોળહેન ! એકલી એકલી અગાં ને મનમાં વધુ ને વધુ દોષવા લાગી. એને મનમાં મલું મલું, 'મે' પૈસાને માત્ર ધણી-સુખ લેશું.'

પણ પછી તો નંદુભાઈની મટિલ પણ બેવડાવા લાગી, તે તેનું પરિણામ એ આંગળું કે આઠ આઠ દિવસ સુધી ધણી-ધણીજાણી એક બોબનાં મેં મથ ન બાળી શકતાં ! બપોરનું જમવાનું પણ નંદુભાઈ મોટે બાજે જનું કરીને કામને પાર પાડવા ઉત્સુક બનતા.

અને ત્યારે લીલોળહેનને આ પૈસા માથે, આ જિંદગી માથે તિરંગાર શૂંચો, અને એકલા એકલા બે.ભ્યાં, 'આ તે શું માનવાની જિંદગી છે ?'

અને એક રાતે નિશુંપ કરીને બાગમાં લીલોળહેન બેઠાં બહાર સામા બારના દોરે નંદુભાઈની મોટર ચોલી. પાંખે મોતીગાઈ જમવાં બેઠાં હતાં, 'શેડની મોટર આવી, કાં તો.'

‘હાંસે આવી, આવવા દે.’ જવાબમાં ઠંડી તાકાત હતી.

‘મોતીખાઈ વાતને સમજી મજ દોષ કે છી ખજર પચુ જીની ચર્ચને સાતતી ચર્ચ.’

નંદુઆઈ મોટરમાંથી જીરૂ ઉપર આઘ્યા. એમના કમળી જતી બગલી ભોઈ પ્રથમ તો આશ્ચર્ય થયું. પછુ અંદર ડોકું ક્યું ત્યારે તેમણે લીલીગહેનને જોયાં. ‘તમે દજી મુખી કેમ, જાણે છો? તમિયત નહીં જગડે?’

‘મારે તમારું જરૂરનું કામ છે.’

નંદુઆઈ કપડાં ઉતારતાં બોલ્યા, ‘બોલો તમારે જરૂરમાં વધારો. ભોઈએ છે? નોકર પણ રાખવો છે? તમારી જલે જ તે પનાતી દેજો ને! તમારા નામે આજે જ દજી દગર રૂપિયા જામે કરાવ્યા છે, આ તમારી એક શુક.’

નંદુઆઈએ જાજવામાંથી એક શુક કાઢી લીલીગહેનના બોળામાં ફેંકી.

‘ના’ લીલીગહેને કઠોર બનીને જવાબ આપ્યો.

‘ત્યારે?’ નંદુઆઈ હજુ સામઝાનો ‘પક્ષ’માંથી કામગિયા કાઢ્યા હતા.

‘તમને નિરાત છે? વાત સાંભળવાની કુરસદ.....?’

‘ના, બોલો ને! મારી તમિયત તો દેવાએલ છે, પચુ તમે ઉમ્મગરો કરો તો તમને સગરો.....તમિયતનું આન રાખતો.’

લીલુમહેને આનો કશોય પ્રત્યુત્તર ન આપ્યો. નંદુઆઈ આખિ ચરમા ચઢાવીને કામગિયા પર ટપોટપ સહીતો મારકો મારતા જતા હતા.

‘પચાની વીસમો જન્મખર્ચ આવે છે.’ લીલુમહેને મંજીર બનીને કહ્યું.

‘તો પાટી’ રાખવો છે? હોટેલજાણને દેવદાસથી એકાદ આરો દેશો, સર્વ મિત્રો-ભેદોએને પચુ મોટર લઈને તમે કહો આવજો.’

લીલુમહેને લાગ્યું કે આ માણસ પંસાના રંગે પૂરેપૂરો રંગાઈ ગયો છે.

‘ના, એક કુલ્સારથી સારે ડોકરીને નથી ઉઠેરવો.’

નંદુઆઈને આ વાકય પચુ આગળના વાકય જેટલું જ મંત્રમુગ્ધ લાગ્યું.

‘જરાબર છે.’

‘પચુ હવે તમારે પચાનો વિચાર કરવો જોઈએ!’

‘બોલો! હવે ખ્યાલ આવ્યો.’ મે’ તપાસ કરાવો છે. તમે મને ચારક મદિના પદેસાં આ જ દશર કરી હતી. ત્યારે જ મેં મારા સેક્રેટરીને કહેલું ને આપણા નાત પટલ પેર મોગજ લખાવ્યો હતો. જવાબ પચુ આવી ગયો. તમને વાત મેં નથી કરી?’

‘કરેલી.’ સખ્ત મઠ્ઠને લીલુમહેને જવાબ આપ્યો.

‘તો પછી, મુશ્કેલીગહેનનો નાનોયુવ એકએક બી. થાં છે. આમ કપલ મેન્યુએટ છે. ફેરીઅર ફર્ટ કલાસ છે. આ સાલ ગઢો પાસ કરીને તે બેરિસ્ટરનું બધુવા વિલાપત ભવ છે. કુટુંબ લક્ષ્મીવાન... ત્યાં જ પચાનું...’

‘તો મારો વિચાર નથી.’

‘તમારી મરજી.’ હંકા કરેછે નંદુભાઈએ જવાબ આપ્યો. ‘તો પછી વેપારી લાઈનનો માથુષ ભેદ્યો. ને તો પેલા અંદાજ-તપાસનું કુટુંબ ચોગ્ગ મણુપ. આગ સંકારી, ધમધામર વેપાર. દિન્દમા, પરદેશમાં પથુ એડિસો. આપણા કરતાં વ અનેકમણુ અધિવાતા.’

‘મારે ત્યાં મારી છોકરીને નથી નાખતી.’

‘તો પછી ગવર્નમેંટ સર્વીસ. પેલા છેલ્લું કરમાઈના નાનામાઈ છે. દિરહી સેક્રેટરીએટમાં છે. બહુ અમળ છોકરો; આપણી સાતિમાં હીરા છે. એ વર્ષમાં ઊંચી અમલદારનું ખાન... કવિશ્વમાં ફોલોટર થશે જ.’

‘એના માટે મારો વિચાર નથીજ.’

‘તો પછી તમે જ નક્કો કરો. લુગો.’ બોલી નંદુભાઈએ એમની ચામડાની પશ્ત-ખાંધી એક કચર ફેંક્યું. ‘આ કાગળ વાંચો. એમાં મૂરતિયા, મૂરતિયાનાં નામો, કુનો અને ધંધાઓ વગેરે સર્વ લખ્યું છે.’

લીલુખડેને મનમાં જ કહી લીધું કે મોટા ઘરની છોકરી માટે મોટા ઘરના જ મૂરતિયા હશે. સહે મોટું ઘર મળે, મોટા ઘરની માલિકી બને, પથુ મોટું ઘર અંતરના ઉમંગકામેને કેમ પોષતું નહીં હોય ! આ વિચાર મગજનાં તંતુઓને આંચકો હતો બાક્યો ગયો.

‘એમાં શું જોવાનું ? તમે શો નિર્ણય કર્યો છે ?’

‘મેં તો તમારા નિર્ણય પર વાત મૂકી દીધી છે ને !’ બોલી નંદુભાઈ ટેકીશનની ડિરેક્ટરી જોવા મંડ્યા.

‘સારું’ બોલી લીલુખડેને બાલુના સ્વપ્નખંડમાં મળ્યા.

લીલુખડેને રેલમથાંગના મારલામાં પડ્યાં. રાત જાણે થયેલ વાત પર કામની હોંષ તેમ કંડીના ઝાપટે લીલુખડેનેનાં મેંપાને કમવા લાગી. લીલુખડેને વિચારવા લાગ્યાં. ‘માનવી પૈસાનાં અશ્મા પહેરે પછી એની નજરે પૈસા સિવાય બીજું કંઈ જગતમાં દેખાતું જ નહીં હોય શું ?’

અને કાગળના વિચાર પર વિચાર આવવા લાગ્યા. ‘તેમાં સૌ લક્ષ્મીના વડાલગોવાં જ નામ હોવાં ભેદ્યો. એ લક્ષ્મીએ મને સુખ આપ્યું છે એવું સુખ મારી દીકરીને મારે નથી અપાવતું. છોકરીના માટે કેવો વર જોશે તે મારા હાથની વાત છે. તો પછી મારે મારી જતે પગાને યાને કાળે લક્ષ્મીના મેંમાં હોમવી ?’

આખી રાત જાગીને આંખના ખૂજાઓ ધસાઈ ધસાઈને સાલ થઈ ગયા; મગજનો માંપલો પીડા વિચારના ઈવજે ઉઠાણે જણાઈ ગયો. ત્યારે જ લીલુખડેનેને વિચાર પાછીને બહાર આવ્યો : ‘મહિને મહિનાનું કમનાર જ સુખી છે. તેવાને ત્યાં જ પસા સાચું સુખ જાણશે.’

... ને ત્યારે જ લીલુખડેનેના આત્માનો અજ્ઞા કંઈક ઝીઝો થયો.

અંતે જગ જોમ દિવસોના ચર આ વાત પર ખાકાવા શંકા તેમ તેમ લીલુખડેનેનો આ વિચાર વધુ ને વધુ નકર જતો ગયો. એમાં એક સંજો એમની જ સાતિનો ઉત્સવ હતો. ત્યાં નંદુભાઈ અને લીલુખડેનેને સ્થાય જ જવાનું થયું. એમાં તેઓ સાથે એ જ ‘કાર’માં બેસી ઉત્સવમાં મળ્યા ત્યારે નંદુભાઈએ આ વાતને યાદ કરી લીલુખડેનેને ‘પૂઠવું : ‘હા પસા માટે થોડા ઘરની પછી તમે તપાસ કરાવી કે ?’

હીજીગહેને જવાબ આપ્યો: 'ચાહે છે.'

પણ ત્યારપછી હીજીગહેને સાતિયાં કયોમાં, 'સાતિની સીસોમાં, જરા સજાનપણે ભાર લેવા માંડ્યો, અને એમાં એમની ધ્રુવિજા પાર પડે એવા મંગલ સમાચાર સાંપડ્યા. 'મનુભાઈ ખૂબ આદર' પુનઃ છે. આજીવન કેજવડીનું હેતુ અપનાવ્યું છે. શું કાંતિરાજો પુનઃ ! ઉમ્મર તો ન.ની કહેવાય, હજી ચઢા પચ્ચીસીમાં છે, ત્યાં એણે એના માનને આદર' રીતે ધમો-ઠાઠ્યો.'

હીજીગહેનનું મન પણ મનુભાઈ તરફ જરા વધારે એવાયું. એમણે મનુભાઈ માટે નેહળી બધી જ ચેત્તમ માહિતીઓ પ્રાપ્ત કરી લીધી. અને ઉવરતો નિર્ણય કર્યો પછી નંદુભાઈને કહ્યું, 'મે' પછા માટે યોગ્ય વર લેખો કાઢ્યો છે. માનસિક અને શારીરિક દૃષ્ટિએ યોગ્ય એવો વર છે.'

નંદુભાઈએ ટૂંકમાં જ પતાવ્યું, 'તમે કાગમ મોઝા જ કરતાં આવ્યાં છો, તેથી મે' કુટુંબ સંજોગી બાર મ.ચેથી ઉતારીને તમને સોંપ્યો'કે ને !'

આમ હીજીગહેને નંદુભાઈની પણ ત્રણ સમજા સંમતિ મેળવી લીધી. અને પછાનું લગ્ન પણ મનુભાઈ સાથે લેવાઈ ગયું. તે દિવસે પુત્રીનાં જીવનસુખનાં સ્વપ્ન માણતાં હીજીગહેન પ્રકુરુષ થિતે સૂતાં.

પણ વેરવણુ રાતે હીજીગહેનનાં મનમાં અનેક તોફાનો જગાવ્યાં, રવનાની જાદુમરી નિહાળીને.

તે સ્પષ્ટાં જાણ્યાં, ચારે તરફ નજર કરી. આખા રૂમમાં એકલાં હતાં, બાલુના રૂમમાં નંદુભાઈ હતા. રમ્યેનું બારણું ખુલ્લું હતું. રૂમમાં અંધારું હતું, તે બાદલામાં બેઠાં. મનમાં અનેક તર્કનિર્ણયો કરતાં મનમાં વિચાર પર વિચાર આવતા લાગ્યા. 'પછા વ શું ત્યાં મારી જેમ સમગ્રી પડના પાપક જેમ રોમ્બ છે ?' વિચારતી સાથે જ હીજીગહેનને કમકર્માં આવ્યાં, આંખ આડે લાગળીશ રહેતી રંગત પધરાવા લાગી. પણ હીજીગહેને મનને વાળ્યું.

'ના, ન જાને, ગરીબ વરમાં રહી શકે એવી તામીર તો મે' એને પ્રથમથી જ આપી છે. ત્યાં જ એ સુખી... જરૂર, સુખી છે. મારા મનમાં આ સર્વેં કુતર્કો...' અને તેમણે મનને વાળી લીધું.

છતાંય મનમાં તેમણે એક વાતનો નિર્ણય કર્યો કે ત્યારે પછા એના ધેરુઓ (દરે દર ભુતો મના છે) આવે ત્યારે એને આકતરી રીતે સર્વ વાતો પૂછી લાઇશ. એના પાંતહેરની જીવનચર્ચા મારે જાણવી તો નેહળી જ.

પણ પછા આવે તે પહેલાં જ વરના મોઢા મુનીમને ધરના કામ અંગે એ મામ જવાનું મળ્યું. હીજીગહેનના જાણવામાં આ વાત આવી ત્યારે તેમણે મુનીમને બોલાવી કહ્યું, 'મુનીમજી, પછાને ધેર જતા આવજો.'

અને મુનીમજીની રૂઝવ પણ હતી કે ત્યાં જવું નેહળે.

એ વાતને આઠ દિવસ પીટ્યા ત્યાં મુનીમજી જવારનામયી પાઠા આવ્યા. હીજીગહેનને ખજર પડી કે પ્રથમ જ તેમણે મુનીમજીને પોતાની પાસે બોલાવ્યા: 'હા મુનીમજી, પછાને ધેર જવા હતા ?

'હા'.

‘પછી !’

‘બહેન ખુશીમાં છે, શરીર સારું છે. તમારો, શેકના, સૌના ખચર પૂછ્યા હતા. સાચું સચરાનાં વખાણ કરતાં હતાં.’

‘ને જમાઈ—મનુભાઈ ?’

‘કેમિસના કામકાજ અંગે બહાર ગયા હતા એમ વાત પરથી મને લાગ્યું.’

‘સારું.’

બોલીને તરત જ લીલીનહેન એમના ખંડમાં ગયાં. મન વિચારતી ચક્રીમાં ભોતરાયું. પણ પાછો તેમણે મુનીમજને જૂમ મારી:

‘મુનીમજ...’

‘આ આગ્યો.’ ને મુનીમજ આવ્યા ત્યારે તેમણે વળી પાછી પૂછપરછ આદરી:

‘મનુભાઈ કેટલા દિવસથી ગયા છે એ વાત નહીં કરી હોય બહેને ?’

‘ના, એમ તો દરરોજ રાતે ઘેર જ આવો જાય છે. સવારમાં વહેલા જાય છે.’

‘તો પછી નિશાળનું !’

‘નિશાળ તો તેમની પોતાની જ છે ને ! એટલે ક્યાં નહીં આવતો હોય.’

‘બહેને આપવાનું...’

‘ચૂંટણીનું કામકાજ પત્ની જાય, અને મનુભાઈ સહેજ નવરા જાય પછી જ...’

‘હા.’

અને તરત જ મુનીમજ ત્યાંથી આવ્યા ગયા. લીલીનહેનનું સંશયમયું ‘મન વળી પાછું આવવાનું’ લઘુ વાંતરવા બેઠું. ઉપરાઉપરી વિચારો આવ્યા લાગ્યા: ‘શું પચાતેય... મનુભાઈ ત્યારે ઘેર... ના, ના, આ તો હમણું અગત્યાય કામકાજ...’

પણ એ મન એમ સમાધાન કરે એમ ન હતું. પણ ત્યાં અગત્યાયમાં જવાનક પચા જ આ ઘેર આવી. લીલીનહેનને સાંતિ થઈ, પ્રયો એ ઘડી પૂરતો સંતોષ થયો, કામ ચલાડે. અને મનમાં નિર્ણય કર્યો કે મનુભાઈનું કારં શું છે તે જાણું.

સાંજે જમીને માલીફરી લીલીનહેનનાં ખંડમાં આવ્યા.

લગ પછીના ત્રણ મહિનામાં પચા પણ નિઃશ્વાસ થઈ હતી. એના દેહ પર ખાલીની ભડી સાદી હતી. અને જ્યારથી તે આવી ત્યારથી તેણે લીલીનહેનને કામે, ગાંધીજી, ચૂંટણી, આઝાદ દિવસ દરમિયાનનાં યોગીયાર, જવાહરની તેજસ્વી છાંદાર વાતવચ્ચતા, સરદારની અંબીરતા પાછળનાં શારેલી અગ્નિ જેવો અશ્વિન પ્રત્યેનાં દાંષ, ‘એલિયા ડેડો’નાં સિદ્ધાંતની-વગેરે અનેક વાતો કરી મહાદેવ આ વાતોમાં ગદ્ય એણે પરાવાવું. પણ જતારે એકાંત અને નિરાંત છે, એમ માનીને લીલીનહેન પચાને પૂછ્યું. ‘બહેન, લીલીનહેનનાં મોં પર અંબીરતા હતી તે તો જાણે પચાની જાણમાં આવી ગઈ.’

‘ના, ખાણી તો માત્ર પાંચ વેલામાં જ રહેવાનું કહે છે. આખરે એ રીતે રહેનાં લીલીનહેનને.’

પદાએ આ વાત એમ માનીને કહી કે લીલુજહેન માનતા હોય કે પદાને શરીરમાં ફાવતું નહીં હોય. પણ પદાએ એના આદર્શને માન્યતા આગળ મૂક્યો.

‘જો બેટાં, યરમાયા વચર મને વાત કર કે મનુષ્યાઈનો સ્વભાવ, કામકાજ...’

‘એમણે મને રેંટિયો કાતતાં શીખાવવી હોયો.’

લીલુજહેન જરા પાછાં પડી ગયાં, મોં પર અધીરતા આવી.

‘એમને કાંઈ એક કામ છે ? નિદાણ તો સંભાળાય તો કીકે, પણ કેશિરના કાળાઓ, ચૂંટણી અંગેનો પ્રચાર, અરખાસંબંધી ચાખાઓ પર દેખરેખ, કોશિરના પુસ્તકાલયો, કોંતુરના ફંડમાંથી ચાલતું દવાખાનું....’

પદા વાક્ય પૂરું કરે તે પહેલાં લીલુજહેન કૂચવા લાગ્યો. ‘લીલુજહેન કૂચારીને સંતાપવા માટે પોતાથી બનતું કરતો હાગ્યો.’

આદર્શી છૂટછાટથી વાત કરતી પદાને મનમાં કાંઈ સત્તું હતું કે લાચ બાને કહ્યું કે ચૂંટણી અંગે, કે મહાસભાના કોઈ કામ અંગે. જહાર જવાતું ચાલે ત્યારે હું પણ સાચમાં... પણ આ વાતની આડે બાના મોટાપણની કિંવાસ આઠી આવી. એ વાતને એણે છૂપાવી.

‘હાં પછી ?’

પદાને લાગ્યું કે અમારી પ્રવૃત્તિમાં અરેખર બાને ખૂબ રસ છે, લાચવાની ઉત્કર્ષ છે, એટલે એણે વાત આગળ કરી :

‘જો તો આમાં એટલા રચાપચા રહે છે કે સવારમાં ચાર વાગ્યે અખાડે જવા નીકળ્યા હોય તો ત્યાંથી બાજો દિવસ ઘેર પણ ન આવે અને કોઈ કોઈ વાર તો બહુ વાકિયા સુધી મામમાં પણ પણ... ન...’

પદા વાક્ય પૂરું કરે તે પહેલાં લીલુજહેન બગતાં બગતાં ખોલી ગયાં, ‘ક્યા... જંરનાં કરમ ?’

લીલુજહેન બેમાન ચઢી પડ્યાં.

ક્ર

પદાના વાક્યોના અર્થને સ્પષ્ટ કરવા માટે અહીં એક નોંધ મૂકવાની જરૂર પડી છે.

‘પ્રસ્થાન’ દર મહિનાની પહેલી તારીખે પ્રસિદ્ધ થાય છે.

જવાબ : ફિંદમાં ૨. ૫-૭-૭; પંદરેશના ૩. ૭-૮-૭; છૂટક ૭-૯-૭.

ફેટલાક એવા મનુષ્યો છે કે જેને જરાક જોડલો કાપ ગુમકામાં મૂકતાં એમનું લોહી મદામુશોલીથી અટકે છે. જરાક ટેસ વાગીને લોહી નીકળે કે તુરત જ તે લોહી વહેવા લાગે છે, મુશોલીથી ખંધ ટરી શકાય છે. અંગ્રેજીમાં આ દરદને Haemophilia - હિમોફિલિયા-કહે છે. રક્તસ્ત્રાવ બંધ થતો નથી એટલે આપણે એને રક્તસ્ત્રાવી કહીશું એક વખત એક દંતનિષ્ણાતે આવી પ્રકૃતિવાળાની એક દાણેલી દાઢ ખેંચી બસ ખલોસ લોહી કાઢે ક્યું બંધ થાય જ નહિ. છેવટે તે રક્તસ્ત્રાવથી મરી ગયો હતો. દાંત ખેંચનાર ચિકિત્સકને જો આ રક્તસ્ત્રાવી દરદીની પ્રકૃતિની ખબર હોત તો તે દાંત ખેંચત જ નહિ. નિષ્ણાન ઇએવૈયો આવી જ ઇએફિયા પહેલાં દરદીની આવી કંઈ આમિયન તો નથી ને એની ઓજ્જવટથી તપાસ કરે છે. દરદીને પોતાને પોતાની આ પ્રકૃતિની ખબર હોય છે તો તે પોતે જ ચિકિત્સકને તુરત જ ચેતવે છે. ખાસ એક મિત્રને સારથમાં હતી. તે ઇએફિયા માટે હોંચિવાર સર્જવંદ પાસે પહોંચ્યા. પોતાની રક્તસ્ત્રાવી પ્રકૃતિની વાત સર્જવંદને જણાવી દીધી. તુરત જ સર્જવંદે પોતાનાં તૈયાર કરેલાં ઇએફિયા પાઠાં મૂકી દીધેલાં દરદીએ જો વખતસર સર્જવંદને ન ચેતવ્યો હોત તો તે જરૂર મરી જ જાત.

એક સર્જવંદે આ રોગનું નામ આપી 'mystery disease'—'અમઠારી રોગ'—એવું રાખ્યું છે. આ અમઠારી રોગ ખરેખર અમઠારી છે. એ પુરુષોમાં જ લેવામાં આવે છે. ૯૭ કોષ્ટ ઓમાં આ રોગ જણાયો નથી. આ ખરેખર આશ્ચર્યજનક છે.

મારો કે આ પ્રકૃતિના એક પુરુષને એ જાગરા છે: એક હોકરા અને બીજા હોકરી. હોકરા રક્તસ્ત્રાવી હોય છે. મારો કે આ હોકરા જીમ્બો અને પરફેશો. તેને હોકરાં ચલાં. એના બધા પુત્રો તંદુરસ્ત હોય છે ! હવે હોકરી લો. બહારથી લેનાં તે તદ્દન તંદુરસ્ત હોકરી છે. ઓઝિને આ રક્તસ્ત્રાવી રોગ કરી હોતો જ નથી એ વાદ રાખજો. હવે આ તંદુરસ્ત હોકરી પરજો છે. તમે જોમજ મારો કે તેનાં તમામ સંતાનો તંદુરસ્ત જ હોનાં જોઈએ. પણ ના: એમ નથી બનતું. તેના ફેટલાક વા જાવા જ પુત્રો રક્તસ્ત્રાવી થશે, ઝાંઝૂ કે આ રોગ ઓના તંદુરમાં જ સંક્રાન્ત થાય છે ! આથી જ રક્તસ્ત્રાવી પુરુષની તદ્દન તંદુરસ્ત રેખાતી હોકરીનાં હોકરામાં તમામ હોકરાઓને આ રોગ લાગુ પડે છે. બધા જ રક્તસ્ત્રાવી bleeders-હોય છે. આ રોગ ઓઝિના વંદમાં જ-વેસામાં જ જીવે છે અને હોકરાંઓને જ લાગુ પડે છે ! આ રોગની વાદકો-careers-ઓઆ છે અને દરદના ભોગ બનનારા હોકરાઓ હોય છે ! આ વિચિત્ર નથી શું !

લગભગ દોસો વર્ષથી આ અમઠારી રોગની આવી શોધવા માટે લંડનના ફેટલાક હોકરો કુટુંબોના કલિદોસો બેશા કરતા હતા. હબરો કુટુંબોનાં વંદઓ મેગબા, તપાસનાં અને અંતે એ નિર્ણય પડે જાગ્યા કે આ વિચિત્ર રોગ ટ્યુટનિક રેસિનમાં જ થાય છે !

ખીનો નિઘલસ નામનો રસિયાનો રાજા જાર, હેસની કુંવરી સાથે પરણેલો હતો. કુંવરી બધી રીતે નિરાશી હતી પરંતુ તે આ રોગની career-વાદક હતી ! મરુએ ૧ આ કુંવરીનો કુમાર આરોવિચ-Czarowitch-મિયારો રક્તઆવી નીવડ્યો. હવે આ રાજની પાછી વિચિત્ર આસિયત એ છે કે કેટલાક વર્ષો પર્વત આનો ભોગ બનેલો ધુરંધ્ર ખૂબ જ તંદુરસ્ત રિયતિમાં રહે છે. આથી જ પેલો નામચીત બદલાસ ગરુપુટિન આ ખૂબ જ તંદુરસ્તીવાળા દિવસોમાં દિવોદિવ સૂચનો-suggestions-દ્વારા કુમાર આરોવિચ ઉપર બહુ કરતો હતો !

રેપેન્ટનું રાજવંદી કુટુંબ પણ આ રોગનું વાદક છે એ સુપ્રસિદ્ધ છે. આથી જ બ્યારે રાજકુટુંબમાં આ રોગનો કુમરો કેમને થાય છે ત્યારે તેના માતાપિતા નામ છાપામાં સંભારવામાં આવેલું જણાય છે.

આ રોગનું કારણ શું ? કાર્બ કાર્બ જણવું નથી. સાધારણ રીતે તો મનુષ્યનું લોહી, થોડીક મિનિટો બાદ આપોઆપ જમી જાય છે. હાં, જો કાર્બ ધોરી નસ કપાઈ હોય તો લોહી બધું થતાં વાર લાગે છે ખરી. પરંતુ રક્તસાવી પુરુષોના લોહીમાં એવું કંઈક ફેરફાર છે જ જે લોહીને અટકાવવા અસમર્થ છે. પરંતુ હમણાં હમણાં કેટલાક હિસ્ટિયોસિટોસિસ કાઓલોએ બહાર કઢ્યું છે કે આ ફેફડાઓના લોહીમાં રક્ત જમાવવામાં અવરોધો બાંધે મજબૂત થા. થ્રોમ્બોસાઇટોસિસ Thrombocytosis નામના તત્ત્વની ઊંચૂપ છે. અત્યાર સુધી આ રોગની રવા ન હતી કેટલીક વખતે તંદુરસ્ત ઘણા પાસેથી લોહી આપવામાં આવતું. જેથી ફેફડાને કેટલોક વખત 'સારું' રહેતું.

પરંતુ જેલમાં ચાર વર્ષથી સિવિલ વૈદ્યનિયાની મહેનતને ભરતે આ ચમત્કારી રોગની એટલી જ ચમત્કારી નિકટતા રોગવામાં આવી છે. સેન્ટ. બાર્થોલોમિયો હોસ્પિટલમાં ડૉ. આર. જી. મેક્કેલેન અને ડૉ. બર્નેસ બાર્નેટ-આ બે ડોક્ટરોને સિરે આ રોગનો રજૂ જાય છે.

એસસ વાઈપર નામની સાપની એક એવી જાત થાય છે પલ્લુ કરી, આપણે જેને 'મીનોર' તરીકે ઓળખીએ છીએ તે જ આ એરી સાપ હોય એવું માનું માનવું છે. આ સાપ કડે છે કે લેહી થોડું જલ્દી - clot થતો-તુરંત જ મનુષ્યના પ્રાણી મરી જાય છે. આનું વિષ પ્રાણુદન છે. હિપરના બે ડાક્ટરોએ વિચાર્યું કે જો આ જ સાપનું એ અત્યંત માત્રામાં-યોગ્ય રૂપમાં વાપરી જોયું હોય તો રક્તઆવોનું રક્ત જરૂર થીજતી સંકાપ અટકાવી સકાય રક્તઆવોનું રક્ત ટેસ્ટટ્યુનમાં કદવું તેને જમનાં ૩૧ મિનિટો લાગી. હિપરના સાપનું એ કાઢી, દસ દળગજા પ્રવાહીમાં મેચરી થકુ બનાવી ૨-૩. રીડ રક્તમાં નાખતાં ૧૭ મિનિટમાં તે લોહી જમી થયું. આ સાપના એમાં અટલી તીવ્ર રક્તસંક્રમક ક્રિયા છે એ અનેક પ્રયોગોથી નક્કી કર્યું અને દસ લાખ સાપમાં એક સાપ વિષ કીમેરી એ દ્રાવણ અત્યંત માત્રામાં રક્તમાં નાખતાં સ્વસ્થ સમયમાં રક્ત થોડું જલ્દી જાયું. પુરતાર થયું વિચિત્ર વ્યવધિતી દસ પચ ફેવી વિચિત્ર રીતે ચીનાઈ છે કે હવે તો આ જ વિષની અદ્યુન કાળજીથી તૈયાર કરેલી પેકેટમાં ટ્યુબો-સીક ટ્યુબમાં મળે છે અને બ્યારે જરૂર પડે ત્યારે એનો ઉપયોગ સફળતાપૂર્વક થઈ શકે છે. વિષ એવંતાં કદાચ વધુ લોહી વહેતું જણાય છે કે તુરંત જ આ વિષના દ્રાવણમાં રતું

પૂમકું જોળીને હાંતની જખોણમાં મૂકી દેવામાં આવે છે અને તુરત જ લોહી અટકી જાય છે. રક્તભારીને કંઈ મા યાચ છે તો આ જ પ્રવાહીમાં ભીંજવીને કિંટ મા ઉપર મૂકી રાખવામાં આવે છે.

પરંતુ હજી આ દરદની ખરી દવા-cure-આ મળી છે એમ તો ન જ કહેવાય; સર્પચિષ્ દક્ત કપાયલા ભાગ ઉપર જ લગાવાય છે. એનાં ઇન્જેક્શનો હજી તૈયાર થઈ ચક્યા નથી. ઇન્જેક્શનથી લોહી જામી જાય અને દરદી મરી ન જાય.

એટલે દાકતરો એટલેથી ન અટકતાં આગળ શોધખોળ ચલાવે રાખી; લોહીને ધીજવનારા જેટલા પદાર્થો જાણમાં છે તે તમામને નસમાં ઇન્જેક્ટ કરવામાં આવ્યા. છેવટે દાકતરોની જાણમાં આવ્યું કે ઇંડાની સફેદી (white of an egg) ને કેટલાક દિવસો સુધી લોહીની ગરમી જેટલી ગરમીમાં પોલામ સોમાઈડ સાથે મીઠાચીને રાખી મૂકવાથી જે તરફ પદાર્થ જાય છે તે પદાર્થ ખિલાડોની નસમાં ઇન્જેક્ટ કરવાથી લોહીને યોગ્ય થી કે છે, એમ પ્રયોગોથી સાબીત થયું. છેવટે ડૉ. ટી. પર્સેએ આ કરને જાને પોતાની નસોમાં ઇન્જેક્ટ કરી ભોળા ખરેખર આ એક અદ્ભુત (bold) પ્રયોગ હતો. અગવાન જાણે કે શું થાત ! પરંતુ અગવાને ડૉ. ટી. પર્સેની ધાજ રાખી તે અખતરામાંથી સફળ બની આવ્યા.

સાધારણ રીતે મનુષ્ય રક્તને જામતાં ૪૬ મિનિટ લાગે છે. રક્તભારીઓના લોહીને જામતાં ૧૫ થી ૨ કલાક લાગે છે. એક દરદીએ લોહી ૫૫ થતાં ખાસા ગણ દિવસો ધીધેલા. તે જ દરદીને આ નવોન શોધનાં ઇન્જેક્શન-સ આપવાથી ૪૬ મિનિટમાં લોહી બંધ થઈ ગયું. હાંતનાં પેશાબમાંથી લોહી આવતું અટકતું નહતું તે જા દવાનાં ઇન્જેક્શન-સથી જોતજોતામાં બંધ થયું !

આમ આંતર અને બાહ્ય-બન્ને જાતના ઉપયોગ માટે કિંતન સિલ્ક દવાઓ શોધાઈ. બાહ્યપ્રયોગ રસિક વાર્ડપરના દવાદત્ત એવો છે. પરંતુ તેના પ્રવાહીમાં ફક્ત પૂમકું જોળીને લોહી વહેતા વાગ ઉપર રાખવાથી લોહી જલ્દી જામી જાય છે. ઇન્જેક્શન નિર્માય રીતે નસોમાં આપવામાં આવે છે. વખતે પ્રોટી ગાઝા ઇન્જેક્શનની સાધારણમાં આવે તોય કંઈ નુકસાન થીરીને થતું નથી. આમ બાહ્ય અને આંતર જાતે ઉપયોગ શોધાયા.

પરંતુ હજી થોડો જીજુષ રહી છે. રક્તભારી દરદીને આ દવાનાં ઇન્જેક્શન-સ જામી અમુક સમયે લેવાં પડે છે. નહિ તો બ્યાપિ ખાલે દેવા દે છે. બીજું ઇન્જેક્શન ક્યારે લઈ લેવું ને, અજુગનો ચોક્કસ વખત સમજાતો નથી. પરંતુ અધુરેથી ઇન્જેક્શન ક્યારે લેવું તે સમજાતું નથી. રક્તભારી દરદીઓનું લોહી દરેક મિલિને જોખુંવું રત્નમનઘીલકોષ છે અને બાધી આ શોધેલા ઇન્જેક્શનની ગાઝા નક્કી કરી એ સુખેસી જામેલી છે જ. હજી પ્રયોગો ચાલે છે. બાજો બાજા રાખીએ કે ખંતીલા શોધાણી કૌણિને અગવાન સફળ બનાવે. પૂરે ત્યાં ગદ અંધાર હતો ત્યાં દેવે થતું અજાણું પાતું છે. બાજા રાખીએ કે આ શોધો પણ પૂરેપૂરી સફળતા ધરાવનારી થશે જ.

૫૬ વર્ષથી જનતાની સેવા બજાવતી

પ્રમીલકાંત હરિલાલ
 નામના સંસ્કૃતિ કાર્યકર્તા
 ના સંસ્કૃતિ કાર્યકર્તા

એજન્સી : હરિલાલ હરીવલ્લભદાસ એન્ડ કું. : અમદાવાદ
 મેનેજિંગ એજન્સી : શેઠ નવનીતલાલ રણછોડલાલ

કવિવર રવીન્દ્રનાથ - કૃત

‘ પૂજારિણી ’નાં ચાર ગીતો

જયન્તીનાલ :

[પ્રથમ શાસ્ત્રી મંદિરમાં ‘ પૂજારિણી ’ બજાવતી વખતે ગુજરાતીમાં ઉતારેલાં અને તે ગુજરાત કોલેજના હીરક મહેસ્ત્રી પ્રકાશે એ જ નામિકા બજાવતાં ફરીથી ગ-

૧

[કેદારની ભાષા]

ધન અંધારી રાતે

કહી ગયો શું, કહી ગયો શું ?

શું જાણું ? શું જાણું ?

નિદ્રામાંડીં કે જાગરણે

શું જાણું ? શું જાણું ?

નાના કાળે નાના સાળે .

ધૂમું ધરમાં વાટે આળે,

એક જ તે મુર પગ પગ વાળે

નર ગોચર ને ધાયે;

શું જાણું ? શું જાણું ?

ચાને આ લેદના પીડા કે દુદયે,

શું આ તે ભય કે જય !

વારે વારે કાને મર્મરે તાને :

“ વાર-ન્દોય, વાર-ન્દોય ! ”

એક જ વાણીની વિધવિધ મુરે

પગપગ બેસે: “ ચાલો દુરે ! ”

ચાતા આ ભદ્રકાશ વાગે

મુજ ઉરમાં ને ગમને !

શું જાણું ? શું જાણું ?

૨ :

[સમઘી]

તમે શું આળ્યા છો મારે દારે

ખોજવા મારા આતમને રે ?

તમારી જે હાકે

કુસુમ ગોપનમાંથી જાહાર આવે ખીલી રાજે ડ.જે,

તે હાકે પાડે હાકલ તેને રે,

તમારી તે હાકે બાધા ભૂલી

રયામલ ગોપન પ્રાણ કુલિ-અવશુંપન, ખેલે ।

તે હાકે તમારી,

‘સહસા નવીન ઉપા આવી, લાવી આલોકની મારી,

પાડે હાકલ ધન અંધારે રે.

૩

[રૂઝ]

હવે રાખો નહિ અંધારે

મને જોવા રે, જોવા રે રે;

વારામાંથી મારા આતમને રે,

જોવા રે રે;

રડાવવું તે રડાવ આજે

સુખની ગ્હનિ કેમ ન છાજે;

છો ધોવાતાં નયન મારાં અશ્રુધારે,

જોવા રે રે,

જાણું નહિ આ યાની કાળી છાયા ।

આપખણે લૂછીને જ્યારે તમે વિપમ માયા ।

સ્વપન ભારે લામ્યો જોજો,

ચિરજીવનની સૂની જોજો;

આલોક જે છુપાયો મારો રાતની પારે

જોવા રે રે.

૪

[ગાનના]

મારગે જતાં તેં મને બેલાવી;
 પાછળ ફર પડો જઈ હું તો.
 કેમ શકું આવી ?
 હવે, હાથ, કેમ શકું આવી ?
 જાત્રી છે નિખિડ નિથા,
 સહે તહિ પથરેલા;
 સાડ કરો, મને સાડ કરો,
 આ ઘોર અંધારામાંથી;
 હું તો કેમ શકું આવી ?
 (કેરે) ભય હો યાત્રી ?
 ધૂમતાં ધૂમતાં જેટલી ચાલું
 તેટલી ફર તારાથી ?
 મનમાં યાદ, છે પાસે,
 તોય ભાસે ભય ત્યાસે !
 રખે હું આહીં ને તમે નાહીં
 આ ઘોર અંધારામાંથી;
 હું તે કેમ શકું આવી ?

૫

[અનુસંધાન ૫. અંક]

સંમદમાં આત્મલક્ષી કવિની જાણ અજુગપ' છે. જતાં કહેતું ચોગ્ય છે કે પરત્વે કાવ્યો પર
 એમની દૃષ્ટીથી પળી સિદ્ધ છે. આ સંમદમાં કવિનાં અનુક્રમ કાવ્યો ચૂનીને લેવાયાં છે
 છતાં ન લેવાયેલાં કાવ્યો આહીં શુભવર્તાવાળાં હોય તેમ કલ્પના કરવાને કાંઈ કારણ નથી.
 'સુલે' ક્યાં પ્રેમનું ચાલું' એ પ્રસિદ્ધ કાવ્ય આ સંમદમાં નથી.

આ સંમદમાં સુષી જીવનનો સાજ, અને સ્તેદની આબોહવામાં મસ્ત કવિભાષના
 રાદમાં કવિની સાદુજિવતા મૂર્તિ ચર્ચા દેખાય છે. કાવ્યોપાસક વાચકને આ કાવ્યસંમદ
 અવશ્ય રસાસ્વાદને પાત્ર થશે.

આ સાદિત્ય ઉપાધકર્તા બીજાં સજાનો વેળાસર પ્રકટ થાય તો એમની પેઠીનાં
 સાદિત્યસમૃદ્ધિમાં સારો એવો ઉમેરો થાય તેમાં અમારે સંશય નથી. ખૂબ કાળજીપૂર્વકના
 સંપાદનકાર માટે આ નાવાવાલ દેવેને અભિનંદન હોય છે.

[મતાંકથી આશુ]

વિષ્ણુકનો અર્થ તો ખોળ થાય છે. તેજ હાટી કીધા પછી જો ભાગ અવશેષ રહે તેને ખોળ કહેવામાં આવે છે, અર્થાત્ વિષ્ણુકનો અર્થ તેજ હાટી કીધા પછીનો ખોળ નથી. પરંતુ, મળ્લનું ચૂર્ણન: “અનિસ્તારિત્ વેતં તિથિઃ કૂર્ણોક્તમિદુર્ગુરીવીગમત્ત વિષ્ણુક્તવૈન ઉપપન્વતે । નિસ્તારિતજાતસ્ય હસ્તમ વિપિઙ્ગમત્ ” રામટીકા) ન છે, અમરોપમા “તિલકલ્પે ચ વિષ્ણુકઃ” તથાના જ ખોળ માટે વિષ્ણુક શબ્દ યોગ્યવેદો છે. ચરકસંદિતાના ત્રિદાન ટીકા-કાર ચક્રપાણિ દત્તે પણ વિષ્ણુક તિલકલિઃ, લલિઃ સંપલલિઃ (સ. સ્થા જ ૨૨-૨૬). વિષ્ણુકનો અર્થ તથાના ખોળ અને લલિનો અર્થ સરસથાના ખોળ એવો કરેલો છે. સંસ્કૃતમાં લલિ, અને વિષ્ણુક એવા બે કિલ્લ શબ્દો ખોળના અર્થમાં યોગ્યવેદો છે. પરંતુ તે બન્ને બિન્ન અર્થમાં યોગ્યવેદો છે. પરંતુ અહીં વિષ્ણુકનો અર્થ ઉપર તિલકાખ્યા બ્યાખ્યાનારે બતાવેલો છે તેમ ઇંદુદિ મળ્લનું ચૂર્ણન એવો લેવાનો છે. અને અહીં પ્રથમ થાય છે ૧ રામ ઇં. આ વિષ્ણુક ખાતા દશે ? ચરકઃ પુરુષો મર્ત્યો તદ્વાઃ હસ્ય દેવતાઃ આદ્યં સ્પૃષ્ટ ઉચ્ચારણ્ય ભોતા તે જરૂર ઇંદુદિ વિષ્ણુક ખાતા જ દશે. પરંતુ આ મળ્લ તો સખત રચ્ય છે અને તે દમેશાં આઈ સ્થાય એવી જ નથી. તો પછી ચરકઃ પુરુષો મર્ત્યો-એનું પ્રયોજન જ ન હતું. ખીલ આચાર મન્યોમાં આ સંભધી કંઈ વધુ માર્ગદર્શી મળતી હોય તો તે ભેદી ભેદી.

અને આ મારી જ સંક્રા આજળ ઉપર માતા કૌસલ્યાના મુખમાં કવિએ ખોળ રીતે મૂકી છે. દર્શકસંસ્કર ઉપર ઇંદુદિવિષ્ણુકના પિંડ મુખયેલા ભોયો એટલે કૌસલ્યાદેવી અને દશરથની અન્ય સ્ત્રીઓ બોક્કી બોક્કી: “જ મહારાજાએ ચતુરતા મદીના ભોગો ભોગ્યા છે તેવા દેવસમાન મહાત્મા દશરથ રાજા માટે આ ભોજન એમને ચેતન નથી લાગતું, વસુધેવો અધિષ્ઠિત એ મદેન્દ્ર જેવો રાજા આ ઇંદુદિવિષ્ણુક કેમ કરી ખાઈ શકશે ? રામ જેવો રાજા પોતાના દેવ જેવા પિતા માટે ઇંદુદિવિષ્ણુકનું ચૂર્ણ (ઇંદુદિ હોલ) આદર્માં ખાઈ છે એના કરતાં બીજું કોણ પણ વધુ કષ્ટલભી કુરુપ અમને અજ્ઞાતું નથી, રામે પિતાને ઇંદુદિવિષ્ણુક આપ્યો એ ભોજનને અમારું હૃદય કુરુપથી સહરસંચ કેમ હાટી પડતું નથી ? લોકો કુતિ (લોભવિદિત આચારન પ્રકાર) તો સાચો જ છે ને એમ કહે છે કે ને અલ પુરુષ ખાતો હોય તે જ અલ તેનો દેવતા પણ ખાય છે...” (૨/૧૦૪-૧૧થી૧૫)

કાથોમાં વિષ્ણુક શબ્દના ખોળ ઉપરથી રસર, દિવ, અને ધૂપ-આવા ત્રણ અર્થો આપનામાં આવેલા છે પરંતુ અહીં આ ત્રણમાંથી એક પણ અર્થ સાચું પડે એવા નથી.

જહાલક (૧) ઉદાહરણ એટલે ગુદા-એના ક્ષત્રુ અવાળું ગુજરાતમાં પ્રસિદ્ધ છે તે જય. ગુદાની ત્રણચાર જાતો થાય છે. એનાં સંસ્કૃતમાં શ્લેષ્માતક, શેલુ, શીત, હાલ, વહુવારક નામો છે. શ્લેષ્માનમતિ શીતવીર્યવ્યાત્ત્વે શ્લેષ્માતકઃ ગુદા ધીતવીર્ય દોવાને લઈને તે કામમ ક્ષ કરનારો છે. વહુ જુગોતિ છોત્તોતિ શ્લેષ્માતકઃ શરીરના સ્વસ્થ સ્ત્રોતોનું આનંદ કરનાર દોષ એટલે વહુવાર. જાનુશ દીપ્તિ. 'લલોહ' શ્લેષ્માતક એમ લખ્યું છે. અલ્પાપિ દિદીમાં 'લીસોહા' નામથી જ ગુદાનું કાંડ એવળખાય છે.

જહાલક એ કુધાન્ય પશુ છે અને એનો અર્થ 'જંગલી કારકો' વનચોરસ એવો પણ થાય છે. રાજનિષ્ઠમાં ગુદાના પર્ણિમાં જહાલક કબ્દ નથી આપ્યો. જ્યારે કાદરાના પર્ણિમાં જહાલક રાખ્યો છે. ચરક સંહિતામાં પણ કુધાન્યની ગણતરીમાં જહાલક છે તેમજ ખીજી જગતે જહાલક કબ્દ કુધાન્ય અર્થમાં જ પ્રયોજવાયો છે. પરંતુ રામાયણમાં જ્યાં જ્યાં આ રાખ્યો વપરાયેલો છે તે મોટાં જુદો સાથે—વનજુદોની શરીરમાં જ છે. એટલે જહાલકનો અર્થ ગુદા એ જ અર્થ અહીં લેવાનો છે.

ગુદાનાં મોટાં કાંડ, મોટાં પાન, મોટાં કુવથી-તુરત જ ઓળખાઈ જાય છે.

ઉદ્ગીરઃ મંથા નદી ઓળખવાની આવી ત્યારે રામ વિચારમાં પડી ગયાં કે નદી કેમ તરાશે? લક્ષ્મણે લાહણને મોટો તણપો બનાવ્યો. જાંબુ અને વાનુજ (વેતસ)ની જોમળ લાખાઓ તોડી સારીને તેનું સીતાજીને બેસવા માટે એક આસન બનાવ્યું. પછી આખા ચે તરાપા ઉપર મુજબી થાળો પાપડી રીધેલ 'ઉદ્ગીરઃ સન્નાતમ્' (૨/૫૫-૬૪) પછી-એની ઉપર સૌ પરેલાં સીતાજીને બેસાડ્યાં.

રાવણની ચિતામાં ચંદનગણે સ.થે પડ્યા, ઉદ્ગીર અને ચંદન પણ સાથે. નાખ-નામાં આનંદ દર્શાવે. ઉદ્ગીર મુગમિ દ્રવ્ય છે. ઉદ્ગીર એટલે મુગનીવાળો. પૂર્વે વગેરેમાં આ દ્રવ્ય મુગમિ માટે નાખવામાં આવે છે.

કદમ્બ (૧)

મરિત કવિચરણા રથ તા કદમ્બપ્રિય પ્રિય ॥

કદમ્બ દરિ જાળિયે રંત સોલં દુભાગલામ્ ॥ ૩/૧૦-૧૨

હે કદમ્બ! કદમ્બનાં જુદો જીને ખૂબ જ પ્રિય દર્શાવે એવી મારી પ્રિય પત્નીને તેને લેઈ છે! જો તું જાળિયો દોડે તો તે શુભાનંદ સોના કપાં એ તે તું અને કંડે.

વર્ણાશત્રુમાં જ કદમ્બ જુદોને કૃષ્ણ બેસે છે એટલે એનું એક નામ 'કાશ્વર' અથવા પ્રાદ્યેશ્ય છે. વર્ણના વર્ણનમાં કદમ્બનું વર્ણન લેવા જ.

આહુ]

૬

પશ્ચિમનું પુનર્દર્શન

સરોજિની મહેતા એમ. એ.

[અત્યંતથી ચાલુ]

એશિયા અને હાંસેરીની હુપ્ત ચણેલી રાજધાની પ્રતીકરૂપે શોએનજૂન અને હોફજૂનના બે ભવ્ય મહેલો છે. શોએનજૂન તે ઔષધભરન હોઈ શહેરથી બહુ દૂર છે અને હોફજૂન વિધેના શહેરની વચ્ચે છે. તે ઉનાળા સિવાયની ઋતુઓમાં વપરાતો. એ કે રાજ કાનિસલ જોસફે તો છેલ્લની વર્ષોમાં શોએનજૂનમાં જ કાયમ રહેતો.

શોએનજૂનની આસપાસ બહુ જ મુંદર ખગીયા છે. ફૂલોનાં ક્યારાની રચના અતિશય કળામય રીતે કરવામાં આવી છે. મુરખને જલ્દે માત્ર રંગની જ પસંદગી માટે પાશ્વર્યોને વખોડનારે શોએનજૂન કે વસાઈ જેવા ખગીયાની ફૂલગોઠવણી જોવી જોઈએ. અને માત્ર સુવધેયુક્ત રંગમાં જ એ સૌંદર્યનું નિગમસરથાન માનીએ તો પછી સખા કે ઉપાના રંગ, મેઘવનુષ્પ કે ચિત્રકળાને પણ સૌંદર્યમાંથી બાતલ કરવા પડે.

૧૪૪૧ ખડોના બનેલા આ મહેલની વિશાળતા વિષે તો કંઈ કહેવાનું જ નથી. અંદરની રચના અને સરસામાન વસાઈના મહેલ જેવાં જ છે. કહેઠ જાડાની દીવાલો અને છતમાં સોતેરી નકશીકામ કરેલું છે એમ ખંડ, લંબગોળ ખંડ, દિંદુસ્તાની ખંડ મીનાઈ ખંડ એવાં અત્યંત કુશીલિત ઓરણ છે. દિંદુસ્તાની ખંડમાં દિંદુસ્તાનથી અને મીનાઈ ખંડમાં ચીનથી આવેલાં ચિત્રો અને કાંમતી સરસામાન ઓરણો છે.

એશિયાની પ્રખ્યાત રાણી મારીઆ ૨૨સાનાં સ્મરજ્વલિઓ બાપા મહેનમાં સર્વજ છે. એનાં સેન પ્રાકરણની છતીએ પણ મહેલના અત્યંત ઓરડા શોખાને છે—કેટલાકે બેડોળ દો તે મહેલની શોખા બગાડે પણ છે.

તેને સિવાય એશિયા છાતું તારે એ જ્યાં જે પક્ષગમાં મૂનો હતો તે સામગ્રી રાખ્યો છે. વિધિવશાત્ એને પુત્ર એ જ શર્યામાં મરણ પામ્યો હતો.

ઉલ્લા રાજ આદર્શ વસાઈના કરાર પછી ગાદી ઊઠી ત્યારે ક્યા ઓરડામાં એણે એ કરારનામાં પર સંકી કરી તે પણ બતાવે છે.

એશિયાનો રાજ કનિસલ જોસફે ૬૮ વરસ રાજ કરી ૧૯૨૬માં ૮૬ વરસની ઉંમરે મરણ પામ્યો. માચીનનાના ખડેર સ્ત્રી એ રાજ્યને સારું નથી શ્રેષ્ઠભોજો કે તેનથી સગતી સગવડો મળતી નહોતી. રૂઢાવસ્યામાં પણ વિચાળ ફાદર અને ચડીને એ મહેલ પર ચડે. કિફ મુકાવવા એણે સાફ ના કહેલી. આધુનિક વિચાર પ્રમાણે ફરક લગનામાંની જોડે ગાયફ (રનાનશુદ) અને અંદર અરમ-કંઠા પાણીના નળ દેવ. પણ આ રાજના ખડોમાં તો અસલી રીતે અંદર જ આગસના રેગલ પર મીડી ને 'જગ' મૂક્યાં છે. સિવાયની કાંઈથી સ્થળ કરવા માટે 'સેદવ કીડીય' કે વીજળીના અપરા એવના રદદ તેને પસંદ નહોતા. મહેલ બાંધતી વખતે કરાવેલા આસ બાંધના કેલસાના રદરથી જ

એ પોતાના જન્મદિત અંગે શેકતો. જન્મેમાંથી એક મહેનમાં નહાવાની ઓરડી એક પંજુ નથી. કહે છે કે એક રત્નના દળને એ સ્વનખંડમાં લાવી, તેમાં ગરમ પાણી ભરી, નેહરો ત્યાં ને ત્યાં જ એને નવડાંની દેતા ! પણ એનાં કુટુંબીઓ, મહેમાનો અને પરિજનો કેવી રીતે નવાતાં દશે તે તો કોણ જાણે ! રાજાનો પદંગ નાનો, તાલુ સાદો અને સખત પચારીવાળો છે. એમાં જ એણે છેલ્લે શ્યામ લંબો. દોઢપૂરનાં એનો પદંગ પણ એવો જ છે.

આ રાજાની કંઈકતા, હવન પ્રતો દુરુદિતિ, ખૂણી જમણે તો શોએજનન એ પરમ સૌંદર્યનું ધામ છે. એની દીવાળો, એનું રાચરચોડું, એની આખી રચના જ શીખ અને સમૃદ્ધિના દર્શાવ રૂપ છે. ક્રાંતિસ જોસફ જેવો નીરસ યુરુપ અંદર નિરંતર નિવાસ કરતાં છતાં એની રમણીયતા છુટી શક્યો નહોતો. ત્યારે અંદર કલાક બે કલાક ફરી આવનાર મુસાફરો એના સૌંદર્યનું ધરામિત પાન ફરી-શકે છે.

દોઢપૂર એ એક જ સમયે સગંગ બંધાયેલી ઇમારત નથી. ફેલ્લોક જામ ખૂબ પ્રાચીન છે. પાછળથી જુના જુના રાજાઓએ જુદા જુદા જામ ઉમેરાવ્યા છે. આને કીધે દિશ્વમાં વિવિધ સમયોની વ્યસર દેખાય છે. અંદરની રચના ને સરસામાન તો અહીં પણ થયે જામે વર્ષાઈતી દગ કીપર જ છે.

રાણી મારીઆ ટેરેસા અને એનાં શોળ છોકરાં અહીં ટેર ટેર પોતાના એસિતલની થાવ આપે છે. એના સ્વનખંડમાં રેકમી જમને પહાવાળો, માત્ર પચતરૂથી પુણેનો મોટો પદંગ છે. ઓશીના તરફ ખાસ બનાવાયેલી મોટી બેઠો પડિયાળ છે. તેમાં આંકડાનો કમ સાધારણ પડિયાળો કરતાં બિધો છે. પાંચત તરફ ખોલી આરસીમાં રાણી પદંગમાં સૂતાં સૂતાં પડિયાળનું પ્રતિબિંબ જુએ ત્યારે જ આંકડા સરળ દેખાય, આવા દ્રાવિટી પ્રાણાવામને બાલે આરસીની જગાએ સરળા અંકડાવાળી પડિયાળ જ પાંચત તરફ કેમ નહિ મૂકી દેાય એમ વિચાર આવે છે. પણ સામાન્ય લોકો કરતાં કંઈ જુડું ન કરે તો રાજા લોક રોના !

ક્રાંતિસ જોસફની રાણી ઇલિઝાબેથના ઓરડા એના સરસામાન અને ડેટલીક સુંદર અંગત ચીજો સાથે દગ એમના એમ છે. એ હનિવામાં દત્તી ત્યારે કાઈ દંટાસિયન એનાકાંટિલે એનું ખૂન કમું. આ સંજયથી રાજા પર તાર આવેલો તે પણ એક ઘમના કેસમાં મૂકેલો છે. દહેવાય છે કે રાણીને આ મહેનના પોતાના ઓરડા ગમતા નહોતા તેથી તે પશ્ચાત્તરું પેરીસ કે રિવરક્રોએન્ડમાં જ રહેતી. દોઢપૂરનાં ૮૪૫ અને શોએજનનના ૧૪૪૧ ઓરડા અને એમાં મન માનના ફેંફાર કરવા માટે આખા આઝિટ્રા અને દંઝેરિના સ.આ.જવી સમૃદ્ધિ, પોતાને રવાણીન દેવા છતાં રાણીને ઓરડા ન ગમવાને કારણે રાજ દેશરો એકતરવો પડે એ પણ નવાઈ !

રાજા ક્રાંતિસ જોસફને માટે એકનગાઈ જેવી વાન કહેવાય છે. એને સંજાણો મહેનની આગસીમાં ફરવાની ટેવ હતી. આમ ફરતાં જણુ વખત (જુડાં જુડાં વર્ષોમાં) એના માથા પરથી ધેઝાં પડીનું ટોણું કંઈક એમો પાડનું પસાર સ્થ ગયું. આ જણુ વખત એ પછી

તરત જ રાજાની જિંદગીના સૌથી કઠણ વચ્ચે જનાર બન્યા. પહેલી વખત એનો એકનો એક પુત્ર પ્રિન્સ ફોર્ડ મિશર કરવા ગયેલો ત્યાં હતો. લોકજગત બેઠી રીતે મરણ પામ્યો; બીજી વખતે રાજાનું હૃદયવામાં ખૂન ચડ્યું; અને ત્રીજી વખતે એનો ગાદીવારસ બાવીએ સરિસામાં આંતરરાષ્ટ્રીય ખટપટનો ભોગ ભજવ્યો, જેને પરિણામે પહેલું વિશ્વયુદ્ધ શરી નીકળ્યું.

જા રાજાના કુટુંબને નસીબે સફલિત વચ્ચે વસીને વિપત્તિઓ જ વેકવાની હતી. ઉપર લખેલા વચ્ચે કઠણ જનારો ઉપરાંત રાજાને બાઈ મેડિસક્ષમાં જગચામોરોને દારૂ માર્ગે ગયો. એના પછી ગાદીએ આવનાર અગ્રીમના પુત્રને બે વર્ષ રાજ્ય કરી ૧૯૧૮ માં રાજગાદી ઉઠાવવાની ફરજ પડી અને છ. સ. ૧૯૨૨માં મગીરાના ટાપુમાં એ મરણ પામ્યો. પ્રિન્સ ફોર્ડ તો બેઠો મરણરો ભોગ થતાં પહેલાં પણ અનુગમતા લગ્નની પેઢી પર હોમાયેલો આરિદ્રવાના છતિદાસની એક કઠણ કથનીના નાવક હતા.

ચોથેનહન અને હોફ્મૅન જન્મે મહેલો રાજરાણીઓએ વસાવેલા કીંમતી સરસામાનયાં ભરપૂર છે. ખન્નેની શોખ, સ્વસ્થતા, સફાઈ દેલે જેવાં ને તેવાં જ છે માત્ર એ જણું ભોગનાર કાઈ નથી.

આ સર્વે જેતાં રાજ ભોજ સુંજને મોકલેલા રાખે માલ આવે છે—મૈફેનાપિ સમં વળા લગ્નસૌં. મરણ પછી તો વસુપતી (૧૯૧૧) રાજ કે રંક કાઈ સાથે જતી નથી. પણ આરિદ્રવાના ઉછા રાજ આર્થ સાથે તો છવતાં પણ ન ગઈ. દેશનિકાલ રિયતિમાં એ મરણ પામ્યો તેની ખબર બે સીદીમાં વર્તમાનપત્રોએ છાપી હશે. એક વખત વિદ્યાળ સંભાળવું મદારાણી પદ ભોગવનાર રાણી પણ ખસેલસ પાસે નાના ગામડામાં (આ યુદ્ધ પહેલાં) આઠ ગાગાને લઈ રહેલી હતી. આરિદ્રવામાં ફરી રાજગાદી સ્થપાશે અને આપણે ફરી રાજવૈભવ ભોગવીશું એ આશાચક્રસુમરણ આશા બાળકોને એ આપ્યા કરતી.

રંકખખને ચૂસીને વસાવેલાં વેગનાં, નિહાસનાં ધામે અપારે રંક પ્રગળે એવાનાં સંમંદરયાન જન્યાં છે. એની પાછળ વેદાભેજા અગત્ય થતો ખ્યાલ ફરી પ્રગળ હવે રાજાઓની પ્રયાધી દૂર જ નાસશે.

હોફમૅન મહેલના સ્વાસ્થકર હોફ (રિવટકોનેન્ડ બાવન) નામના જગમાં છમ્પીવિશમ દેશી એટલે સાદો ખળતો છે. હવે તો એ પ્રચસીએને સંમંકરયાન ફેરે જોવાતો જ છે. મરણકે સતતનત તો જોડી ગઈ છે, એમાં પાછાં બે વિશાળ છે: એકનું નામ સોયુલર દેશી (વ્યાવહારિક કોષ) અને બીજાનું નામ એક્ટીવોપરિટાલ દેશી (ધાર્મિક કોષ) છે.

પહેલા વિભાગમાં રાજકુટુંબની, અનેક કીંમતી વસ્તુઓનો સંગ્રહ છે. પેરીસનો પ્રગળ એટ આવેલું નેપોલિયનના પુત્રનું પારણ્વ અહીં સાચવી રાખ્યું છે. રાજાવિખેક વખતે પહેરવાનાં રાજરાણીનાં વસ્ત્રો કપડોમાં લટકાયાં છે. રાજકુટુંબનાં બાળકોને નામકરણ સંસ્કાર વખતે પહેરવવાનાં સાચાં મેલોલરેકા પેશાક પથ્થર અહીં છે. રાણી મારેન્જા ટેરસાના વખતમાં એટલે સત્તરમી સદીમાં એ જનાવેલા અને સ્વારપછી લગભગ ત્રણસો વર્ષ સુધી રાજકુટુંબનાં દરેક બાળકને એ જ પારણ્વ કરાવો સંસ્કાર કરાવતો.

નેપોલિયનનો તેમજ ફ્રાંસના રાજા ૧૬માં લુઈસી છંદુ ખાંવાની પ્યાલીઓ એક પેઢીમાં એકા એક ચૂપી છે. પહેલો જ નમરે ખન્નેના મારિખતો ખ્યાલ આવે છે.

તેપોલિવનનો સાદી ચીઠાઈ ખાલી છે. યસ્તો જીવનારને અપતા કપ જેવી માળી સાકારની બેડા ઉપર ગેંડનો છે એટલું સાધારણ ખાલી કરતાં જુનાઈયું છે. જે દાને વગરે શોભતો ચીજની જરૂર ન હોય. અજમત તેપોલિવના અઠંગાપણાં સહીરૂપ એના નામનો પ્રથમ અક્ષર N સોનેરી સાદાથી લાગેલો છે. બુદ્ધમાં જાહેરા કરીએના હાથ પર પશુ N અક્ષરનો કદામ દેખાવાના પેતાની વસ્તુ પર ના પોતાનું નામ મારેર કરે જ. ખીજી તરફ સોળમા લુપતી ખાલી તદ્દા સોનાની અનાવેલી સુશોભિત ખાટનો અને જલ્દ જ સુંદર કારી મરોવાળો છે. આપદાએ મરીમ પ્રાપ્તને લૂટી મેળવેલા અદ્યગઃ ધન ઉતારેલો મેળ કરનારની ચીજ તો એવી જ હોયને!

એરિદ્રવન રાજકુટુંબનાં મહાંભેક કોમતી જવાહીર પશુ આ સંગ્રહમાં છે. પહેરનારનો કળાપ્રિયતા, શોભ, આકર્ષક, મિષ્ટાભિમાન, એ સર્ગને સંગ્રામો સુધી પેલા પડી આ અસકારો જળું ઉવડતો આરામ લેતાં બહાં પાવાં છે. એમને મહાવનારા, અને પારણ કરનારાનું નામનિશાન પણ નથી રહ્યું.

ખખનાના પાર્શ્વે વિસ્તાર્યા એરિદ્રવના જુદા જુદા ધર્મગુરુએના કોમતી કળા, મુરોટો, દંડ વગેરે છે. સોનારૂપના પૂજાવાળી અને કોમતી રત્નોગ્રંથનો પાર્શ્વેના અને પ્રાર્થનાની ચોપડીએ પણ મળો છે. રત્નોગ્રંથ 'કોલ' પણ સારો સંખ્યામાં છે. પરમાત્મા સાથેના સંબંધમાં પણ શ્રીમંતારનું પ્રાર્થન પૂર્વ પંચમ બધે જ હોય છે.

એક નાની પેટીમાં નાનું કાચું સોનાનું ગ્રંથ છે. તેના ઉપર જુદી જુદી આકૃતિનાં નાનાં વાસણો કીમતી પરમરોમાંવી કાતરી કાઢેલાં, દુગ માફક લટકાયાં છે. દરેક વાસણમાં એક એક પવિત્ર વસ્તુ જતી છે એમ કહેવાય છે. એકમાં જીવજી કાઈરકના લોહીનું દીપું, એકમાં એની માતા મેરીના દૂધનું દીપું, એકમાં એના પત્ર નીચેની રખતી કપ્પી એવું એનું છે એમ કહે છે. મરણ વખતે તો કાઈરકને મુડીમર ચિખેા હતા એટલે એ શોભા એના લોહીનું દીપું કે ચરણુજ સાચવી રાખે, તે માત્રી ચકાવ, પણ એના ઉક યેદવ કાળમાં એની મહત્તા અગાઉથી સમજ એની મહત્તાના દૂરતા દીવાને સાચવી રાખ્યું હોય એ કલાંધી માત્રી ચકાવ કે કાઈરકને જે વધરતાં પર ચલાવેલો તેનો એક કડો પણ જતા વખતમાં આવે છે. વધરતાં પર ચલાવ પહેલાં એણે લેકું બોજન ખાધેલું તે વખતે તેમણે ઉપર પાથરેલા કપડાનો એક કડો પણ એક પેટીમાં ખતાવે છે. એ હાલ વરસ ઉપર યુરોપમાં તેમણે ઉપર હાલનો માફક કપડું પાથરી બોજન લેવાનું હશે અને તેમાં જે વધરતાં ઉપર ચલાવ પહેલાં એ બધા લિપ્તાવાર પગારો, હશે એ ઘૂંટકા ગળવા મુરોજ છે.

જાઈનસની કલા મુજબ ભારે વધરતાં ખજા ઉપર બેંચકોને ચાલતાં કાઈરકને ખૂબ યાક ધાગ્યો અને મોડા ઉપર પરસેવો થયો. તમારો એવા બેા યજેના ટોગામાંથી એમનોસ નામનો એક યુવતીએ દિગ્મત કરી પરસેવો લૂંચા પોતાનો રૂમાલ જીસને ખાધો. સ્વાધારોએનો અકીનીનો જાવ નહેરોને પણ કાઈરક તરફનો જીજિતે ઘઈ આ ઓખે આટલી દિગ્મત કરી તેથી હંધરે પ્રસન્ન થઈ એના રૂમાલ ઉપર જીસસની મુખાકૃતિ જુદાવ નાંકે એવી રીતે જાપી દીધી. એ રૂમાલ પણ અર્ધજાતાવ છે. રૂમાલ ઉપર મોડાના આકારનો લંગમોળ કાપ છે. એ ઓ પોતાની કાઈરક પ્રત્યેની કક્ષિતા આ પ્રાર્થનાથી સંદ એમનોસ તરીકે પ્રસિદ્ધ થઈ.

વિચેનાની અંગારી ગીળ દિવસની સર આવા રાજવંશી અને ધાર્મિક સ્મારકો કરતાં તદ્દન ભુલ જ પ્રકારની હતી. શહેરથી કેટલાક માઇલ દૂર વિચેના વૃક્ષ (૧૧) છે, તે તોવા અને મોટરવસમાં નીકળ્યાં. વિખ્યાત એ સિદ્ધવન સંગીતવેતા રુદ્ર ઉભે પોતાના જગપ્રસિદ્ધ "વિચેના વૃક્ષ" નામના વોલ્ટજ (ન્યુસંગીન) માં આ વનને અમર બનાવ્યું છે. એ મંદિરો હોવાથી અહીંની વસંતઋતુ હતી. વિખ્યાતતા મહિનાઓ દરમિયાન સૂર્ય પરવરિત રહેતાં આ જગત્કવેથી શોભી રહ્યાં હતાં. રસ્તાની બંને બાજુ લીલા પાસમાંથી સર્વ ડોલિમાં રતાં ડોલીનાં ધોળાં અને ખટરકપનાં પીળાં ફૂલે સુસંગીત ગાતાં જોવાયે હતાં. જોયા થીનજ અડતી છાયામાં ઉગ્મજી કરવા આવેલાં એસંખ્ય અંપુરો અને જાળો ધાસમાં ખેડાં હતાં. કુરનની પશુ આ દેશો ઉપર કૃષા છે કે વનના પાસમાં ખેડતાં સપોમિનો મુદ્દ જાણ દોલો નથી. અમારી મોટરગસ પમાર ધાપ કે આસપાસ બેઠેલી અધી ટ્રાળીઓ હસીને હાથ જોયાં કરે, હાથાળી, આનંદ પ્રદર્શિત કરે. જગવાદી. હરવાતા આ દેશોની આ વસ્તુ ખદુ નાની હોવા છતાં ખાસ નોંધવા લાયક છે. જ્યાં જાણે, મોટરમાં કે દોળમાં, ત્યાં આધો અનુભવ ધાપ છે. તદ્દન અગવેશ મુસાફરોને પણ આવકારતાં હોય તેમ સર્વે જાણ આ રીતે આનંદ પ્રદર્શિત કરે છે. ત્યારે આપણા આખાગવાદી દેશમાં મુસાફરીમાં મળતાં મોટી જીંમરનાં માણસો કર્યું કરતાં નથી અને લગ્નલોક જાળો છાજાડે છે, અંધોડો ખડાવે છે, પથરા ફેંકે છે ને માર્ક નોમસ ચાળા પણ કરે છે !

આસપાસ ટ્રકાઓ ઉપર અખણાલીન સમયમાં હુંદારાઓએ અધેશા કિલ્લાનાં ખડેર નજરે પડે છે. એ ખડારવલિયા એટલા શોષંત અને જગવાન થઈ મરેશા કે Robber-Knights એટલે હુંદારા-કેમરાવે હોવાતા.

પ્રખ્યાત સંગીતવેતા શુભર્ત એક વખત ઉનાળો જાળવા એક નાના ગામમાં રહેતો તે રસ્તામાં આજુ, નાના સરખા અત્યંત સાધારણ ધરમાં એ રહેશે. કારણ કે વધારે પૈસા ખરચી ફેરવેલ જગ્યાએ જવાના કે મોંઘી હોટેલોમાં રહેવાના એની પાસે પૈસા જ ન હતા. એનાં ગીતોના રેકર્ડ જતાથી વચનારા પણ આજે લગ્નવિપતિ લઈ ગયા છે ત્યારે હજારોની સંખ્યામાં ઉત્કૃષ્ટ સંગીત સખતારે જીવન પર્વત દરિયા જ મોગરી ! આ ધરમાં એની સૌથી પ્રસિદ્ધ કૃતિ 'Unter der Linden' (લીલુના આડ નીચે) ના કેટલાક આગતો એના પોતાના હસ્તાક્ષરમાં લખેલી પ્રત સાચવી રાખી છે. મુસાફરા એનું દર્શન કરીને પણ પોતાને ધન્ય માને છે.

રસ્તામાં એક નાના ગામમાં એસિદ્ધવન રાજકુટુંબનો હાંડીંગ લોગ આવે છે. રાજ્યો સિદ્ધ કરવા જાય ત્યારે આ સંકેતમાં રહેતા. આ જ સંકેતમાં રાજ ફાન્સિસ બેનફ્રેનો એકનો એક પુત્ર પ્રિન્સ ફોર્ડે બેંદી રીતે મરણ પામ્યો હતો. એનું મરણ કેવી રીતે થયું તે આજદિન મુધી અધારામાં જ રહ્યું છે. જાંદની ગોળાથી ઘવાયેલો એ પોતાના જોરકામાં પડેલો હતો. પણ એણે આત્મહત્યા કરી કે કાર્ડ કાપનસને મોઝ થઈ પડેલો તે હજુસુધી પાસા પાછળ જ રહ્યું છે. એ રાજકુટુંબનું પરિણીત જીવન ખદુ દુઃખી હતું. એ પોતે એક સામાન્ય કુટુંબની કન્યા સાથે પ્રેમમાં હતો. પણ મોટેભાગે અને છે તેમ, માળાપે કુટુંબી અને રાજ્યની પ્રતિકલો વિચાર પુત્રના કુળની અમાડી કરી એને એક રાજકુટુંબી સાથે

અણુપ્રમતા લગનમાં બાંધેા હતો. આ દુઃખી જીવનમાંથી છૂટવા એણે આપવાત કર્યો હોય એ સંશયિત છે. તેમ રાજગાદીનો વારસ કાવતરોનો ભોગ થઈ પડે એ પણ કાંઈ અશક્ય નથી જ. કુંવરની સાથે એનાં કંકડાંબીઓમાંથી કાંઈ ન હતું પણ એના નોકરો તો હતા જ. પણ એમણે તરું પણ જલજ્વાલા હોવા બાબત સાફ ઈનકાર કર્યો. ધણીએકની માન્યતા છે કે નોકરો રહસ્ય જાણતા હતા પણ એ કુમારે આપવાત કર્યો હોય તો વાત જાહેર ન કરવાના આકરા સોગંદ આપ્યા હશે; અને એ ખૂન થયું હોય તો ખૂનીઓએ સત્તજક ધમકી આપી હશે. એટલે એ રહસ્ય નોકરોની સાથે જ કબરોમાં દટાયું. જે ઓરડામાં કુંવર મરણ પામ્યો હતો તે તોડાવી નાખી એની ચાતાએ એના આશ્માની શાંતિ અર્થે નાનું સરખું દેવળ ત્યાં ચણાવ્યું છે.

અનેક નાનાં સુંદર મામડાં વધારવાં અને જાડન (રત્નાનગર) નામના ગામમાં આવી પહોંચ્યાં. ગામ નાનું પણ ખુબ જ સુંદર છે. હતા આવાના રચન તરીકે પ્રખ્યાત છે. ગાદીથી ઉપાયેલા આ મામડાં જીના પાણીના ઝરા છે. અને તેનું પાણી ધણી રાજ સારા કરવામાં વપરાય છે એ દળદર વર્ષ ઉપર રામન લોહાએ આ પાણીનો ઉપયોગ કરવા માંડ્યો હતો અને એમનાં ગાંધિયાં રત્નાનગરો દહા સારી સ્થિતિમાં જગજાઈ રહેતાં છે. આ ગામનું નામ એના મરમ પાણીના ઝરાના ઉપયોગ ઉપરથી જ પડ્યું છે. નવું બિંદુ રત્નાનગર ને 'મર્મોત' કહેવાય છે તેમાં દાકરોના કહેવા પ્રમાણે લોહા પાણી પીએ છે, મરમ પાણીની વરાગથી નાક કે મળાને રીક કરે છે, અને રત્નાન પણ કરે છે. દીખીને તૈવાર થયેલા નોકરો દાકરોની સૂચના મુજબ સારવાર કરે છે. આરસપહાણનાં બાંધેલાં સુપરિત રત્નાનગરોમાં ઝરામાંથી વાળેલાં ચંદ્ર જેતર ઉજ્જ્વલાનાં પાણી ભરે છે. દરેક ઝરાના પાણીની રાસાબિજ તપાસ થયેલી હોય છે અને તે મુજબ તેનો ઉપયોગ થાય છે. કુદરતે આપેલી ખર્ચસોનો લાભ ધુતારા ખાવા સાધુએ લઈ જતા નથી પ્રાપ્તે રાગમુક્ત કરવામાં એનો ઉપયોગ થાય છે.

આ રત્નાનગરની બહાર નગીયાના ધાતુમાં એક જડ જ કળામય ધર્મિયાન બનાવવામાં આવી છે. ધર્મિયાન સાચી છે અને જરાજર વખત આવે છે. આકાર ચોરસ છે અને લંબાઈ તથા પહોળાઈ સમમ જ ચાર ચાર ફૂટ છે. એનું ચક્કર, ચીકડા અને કાંટા સુદાં રેખરેખિત ફૂલના જનાવેલા છે. અતિથય કૌલદર અને કલાદર્શિ વાપરી એની રચના કરવામાં આવી છે.

આવા રમ્ય મામડે હોવાનું જરૂરજ મન થતું નહોતું. પણ વિવેનાથી બંદે દર આવેલાં દોષ બસના ભોમિયાએ કશું કે આ પીને તરત પાછા જવા નીકળતું પડ્યો.

વિચળ જુલોની હાલા નીચે આવેલા ખુલ્લા કાંઈમાં આ પીધી અને પછી જોયેલાં અનેક દરોનું રમણ કરતા કરતાં અને વિવેના પાછા ફર્યાં.

વિવેનામાં મૂળ ચલણ સિંધિય અને શીસેનનું હતું. ઇંગ્લેંડ સિરાવના મુરોપના દરેક દેશમાં ઇસાઈ પદ્ધતિએ ચલણ હોય છે તેમ અહીં પણ સો શીસેનનો એક સિંધિય થતો. પણ હવે તો જર્મનીનું રાત્વ આપ્યું એટલે ચલણ પણ રપ્પનું જ. જર્મનીના માર્ક અને

ફોર્મિંગ દ્વારા વર્ણાય છે. અને એ ફોર્મિંગને એક 'માર્ક' પણ છે. હાલિયામજીના બાર પ્રમાણે ફિલિંગ કરતાં માર્કની ઠીકત થોડી વધારે હોય છે. એટલે અમુક શિલ્પિઓ કેટલા માર્ક અને પ્રોજેક્ટના કેટલા ફોર્મિંગ તેનાં છપેલાં મોટા નાની સરકાર બહાર પાડ્યાં છે. દુકાનદારો, બસ તે હામના કંકરદારો, હોરિસના તોકરો એ સર્વે એ મોટાકાંદારો પાસે રાખે છે. છતાં એકાદ નવા અલગમાં દિસ્યા રાખેલાં તે સામાન્ય પ્રજા માટે મુશ્કેલ તો છે જ.

જર્મન સરકાર મુસાફરોને આપવા માટે ખૂબ પ્રયાન કરે છે. પ્રખતે એક હાંડીક પાલિન્ડના બાર માર્ક મળે છે ત્યારે મુસાફરોને બાવીસ મળે છે. એવિટ્ટા બર્મન રાત્રીમાં આવ્યું એટલે ત્યાં પણ આવી જ હાલિયામજીની સમવક મળે છે. પણ મુસાફરો એ કમરડોનો અણવટનો સાબ હાલો વેપારી દ્રષ્ટિએ કાવટો કરી ન જાય તે માટે ખૂબ જ સાવચેતી રાખવામાં આવે છે. માથાસ દીઠ ફોર્મના પચાસ માર્ક જ મળી શકે. દેશમાં મળતી થતી વખતે અને દેશ છોડતી વખતે દસ માર્કથી વધારે પાસે ન હોવા ભીંઈએ. છોડતી વખતે વધારે માર્ક હોય તે બેંકમાં અપાડે દેવાના અને બીજા દેશમાં ગયા પછી ત્યાંના અલગમાં મળે. આ બધી બચરથા કરવામાં મુસાફરોનો વખત તો ખૂબ જાય છે.

બેનોહર વિધેનામાં ચારેક દિવસ માળી અને બુકાપેસ્ટ જના નીકળ્યાં. બોરિદ્યા છોડી હાંચેરીની હાંમાં સાખત થવાનું એટલે પાછા પાસપોર્ટનાં નાણાં તપાસનારા અને ફરદખા અમલદારોની મુસાફરો શરૂ થઈ એક એ વખત નહિ પણ ૭ વખત છુટા છુટા અમલદારો એ પાસપોર્ટ તપાસતા નાણાં તપાસનારાએ દરેક દેશના અલગના કેટલા પૈસા છે તે જાણી લીધું. કાદમખાના આગળ પોરોએ ઉપાધ્યાય કરીને કંઠાળી ગયાં પણ હેન્ટે કોઈના પાંચેક વાજે 'કરીન બોર્ડ ધ માન્યુ' (માન્યુની રાણી) ગણાતા બુકાપેસ્ટ આવી પહોંચ્યાં.

શબ્દ]

અત્યુત્તમ પૌષ્ટિક આટલુ—

દરેક ભતની અશક્તિ તથા નળખાઈ માટે

અમીરી જીવન [૨૭૨૮૬]

આમીરી પુસ્તક ધ્યેય છે. જ્ઞાનવર્ધનની નળખાઈ, પ્રાતુકીયતા, ખાંસી વગેરે નાખુદ કરી લોહી વધારે છે. ક્ષીણ ધ્યેયો અસરને નવપક્ષવિત બનાવે છે.

કિંમત તોલા ૩૦ ની રીક્ષોના રૂ. ૧-૬-૮; રત્નના રૂ. ૪-૮-૦

ભાંગા હાઈમી લિ. : ભાંગા (ઉપર શુજાત)

સોલ એન્ડ : મેસર્સ એસ. રમણ એન્ડ કું. અધિકાર, અમદાવાદ

દોષ સ્થળે એન્ડ નોંધાયે છે. એન્ડ-સીવા નિયમો તથા આયુર્વેદિક દવાઓ સ્વીકૃત મહેન

ગુપ્તાધ્યાત અને ળીજાં કાવ્યો:-સેખક: શ્રી. દરગોવિંદ પ્રે. કવિ. સંપાદક તથા પ્રકાશક:

શ્રી નાચાલાલ દવે. મુખ્ય વિકેતા: આર. આર. રોડની કંપની. મુલ્ય: ત્રણ રૂપિયા.
કવિ દરગોવિંદ પ્રેમશંકરનું 'સિવાજી અને એલુવિસા' ઈ. સ. ૧૯૦૭ માં પ્રાટ થયા પછી આજ આટલાં વર્ષો તેમનો આ કાવ્યસંગ્રહ પ્રકટ થાય છે. સ્વ. કવિ ત્રિભુવન પ્રેમશંકર તથા 'કલાપો' અને 'મન્ત'ની દારના આ એકાન્તપ્રિય કવિના કાવ્યસનું સારું ખ્યાન આપતા આ સંગ્રહનો સત્કાર દરતા ખરે જ આનંદ ધાય છે.

ગુપ્તાધ્યાતની મૂલ્યવત્તા અને સેદ્યમિત્તા અનેક ભાષાઓમાં થયેલાં તેનાં ભાષાન્તરો સાખ પૂરે છે. શ્રી. જ. ક. કાપોર, ગુપ્તાધ્યાતને પૌર્ણત્ય સંસ્કૃતિની તથા વિશિષ્ટ દલ્ભી-ઓમાંની એક સ્ત્રી, ધમ્મપદ અને ગીતાની સાથે તેમને મૂકે છે આનું સત્વચાળી પુસ્તક ભાષાન્તર પામે એ સદ્ગત વાન છે. ગિદ્, દિંદી, બંગાળી, મરાઠી આદિ શબ્દ ભાષાઓમાં ભાષાન્તર થવા ઉપરાંત ગરા દલ્ભામાં તે પંક્તિ ગિરધર સ્મર્તીએ એમનું સંસ્કૃતમાં (પૂર્વી હંધા) ભાષાન્તર ક્યું છે એ વિશેષ ખ્યાન એજે તેવી દલીલ છે. ગુપ્તાધ્યાતને શુન્દરાલીમાં ઉતારનાર પહેલા કવિ દરગોવિંદ પ્રેમશંકર છે. એ સ્મૃતિદાસિક દષ્ટિએ પણ આ પુસ્તકનું મૂલ્યાંકન ઈષ્ટ છે. ગુપ્તાધ્યાતના 'ભાષાન્તરમાં કો દરગોવિંદભાષ્યે બહુધા દરિમીત હંધ પસંદ કર્યો છે અને તેથી મૂળનો અર્થ અને તેજો તેમાં ઉતારી છાપ્યો છે. લલિત અને વૈદનમધુર હંધની મલિતિ મૂળ કાવ્યની પ્રગાદિતા અને પ્રાસાદ જળતાઈ રહ્યાં છે ત્મા એની સમ્મતા છે. ગુપ્તાધ્યાતની ભાષાન્તરોનો પ્રલ્લસ્યમક અભ્યાસ કરનાર આ ભાષાન્તરની સમ્મતા સંગ્રહનાં સ્મર નહીં રહે.

આ ઉપાસકર તેરીએ સંગ્રહનો અભ્યાસપૂર્વ પ્રવેશક લખ્યો આપી. તેમાં કિદ્દમિસાલ અને ઉમર ખાવામની કિદ્દમશીનેની હમિન થયો કરી છે. કવિશ્રી દરગોવિંદ કિદ્દમશીની ગુપ્તાધ્યાત પરથી ભાષાન્તર ક્યું છે. એમનાં એમની કિદ્દમશી કેવળ સુમવાદની નથી, જરાપણ નારિતક નથી. સ્ત્રીવાદની આ કવિ પર પૂરી અસર છે. એની સામીતી રૂપે થોડાં ઉદ્દરગો આ સંગ્રહમાં મળે છે. અમુક પંક્તિઓ લઈએ:-'ભાજી' કાવ્યમાં કવિ કહે છે: 'હજ પ્રશુને દરખાર બંસા એકને જ શું છર ના?' અને એ પ્રશુ એટલે? 'પ્રશુ-અમૃત-પ્રેમ, પ્રભુ! પાકી ખખર' ('એ ના ખખર') વળી 'પ્રભુ દી રફ પ્રભુપ: અને પ્રેમ બરિયુ' જેવી પંક્તિમાં આસ્તિક હૃદય વૈખ્યાનમય પાતું રજક દેખાવ છે.

એકંદર આ કવિનાં કાવ્યો પ્રેમ વિષયક છે અને સુરી કિદ્દમશીનાં સદગ પ્રગટે વહે છે. કાવ્યોની સરલ વિશિષ્ટ શૈલી, વિવરને અનુરૂપ હોદાનું આયોજન, સરળ અર્થ-નિરૂપણપદ્ધતિ અને બહુધા પ્રેમ-અભ્યાસનાં વિષયમધ્ય એ આ કવિની લાક્ષણિકતા જણાય છે. આ સંગ્રહમાં શબ્દ-કાવ્યતરણાણાં કાવ્યો અનેક છે જેમાં નવિનીનો સદેર નિર્દેશ કરી શકાય. 'કુન્વો ઈસ્કેત આખમાં', 'કુનિયા', 'કું તલકે હું', 'વંદાસીનાં કમ', 'મયેકીને', 'ચાણા', 'આજી', 'એ ના ખખર', 'હાલકે કાળા', 'અવપાન આગકનું', 'રસવ-દગી', વગેરે છે. આત્મલક્ષી કાવ્યોની સંખ્યા વધારે હોવાના કારણે [અનુસમાન પ. ૩૪૨

卐 પ્રસ્થાન 卐

। હષ્ટિપૂતં ન્યસેત્ પાદમ્ ।

પુસ્તક ૪૪

જેઠ : ૨૦૦૨

અંક ૨

ગુલગુલાબી

'સુન્દરમ'

વિશ્વ આખું ગુલગુલાબી થઈ ગયું,
ઘોઠ મેં તારા ગુલાબી શ્રમિયા ન્યારે પ્રથમ,
મેં લઈું ત્યારે પ્રથમ,
કે ઓપના હુકા વિષે એ શું વર્ણુ સામર્થ્ય છે !

તે વૃક્ષની ખરતી ઉઠાવી પત્તી મેં
ફૂંકી હવામાં ઘોઠથી,
એ ત્યાં ઉડી, કેવી ઉડી !

આખા જગતને વીંટલી
જાણે વસંતિલ પામરી !
તે ઘેઠાં ટેકું ધૂળતું મેં જિજ્ઞાસુ,
મસલ્યું અને,
એની અહા તે રજા ઉડી થામેર રૂઢે,
કેા સુનેરી કમળના
મંધમધ પરાગ સમી અહા !

આશ્ચર્યથી દિગ્ભૂદ મારા હૃદયને
શંકા થઈ કે, ચિત્ત તો ચસકયું નથી ?
તે ને ચરણથી ચોટ ખાધેલી વણી,
ના પ્રણયને પણ ચોટ શામેલી પ્રેમી,

તે ચરણની રજ લાવ જોઈ લઈ જરા,
કે એ ય તે બહારથી કે તેવી જ છે ?

એ ચરણની રજ યોમવા હું શકિયો ને જોયું મેં ;
કે રાત આખી નીતરેલાં આંસુડાં

એ ચરણથી રજ સાવ ધોઈ કાઢ્યાં ગયાં !

દિગ્ભૂલ મારાં નયન મેં જોયાં ક્યાં,

પરદા ત્યહીં અણુચિંતબા એ નયન પર ત્યાં જિનર્યા !

દાળી રહી હું આંખ મારી,

જોરથી, કલગોરથી,

કંઠજી તહીં શણકી રહ્યાં,

દાળેલ કસનું ચરણ શું

મુજ કાતકેરી સોડમાં શુદ્ધ રહ્યું !

ને નૃપુરે અંકાર ત્યાં જાગત થયા,

દાળેલ આંખો મારીને એ દોરતા

અંકારતા એ ચરણ મારા ચરણને યેરી રહ્યા.

યેરી રહ્યા એ કઈ કિયે ?

શાં શાં મિલે ?

રે, આ ગુલાબી સુગંધનાં દર્શન પછી,

દાળી નિશાકેરી ફરી વળશે પીછી ?

હળવેકથી મુજ આંખ પરનો લાર ત્યાં હળવેાં ચયો.

જેવો ગુલાબી રંગ ખીલ્યો વિશ્વના અંગાંગમાં

તારા પ્રથમના સુગંધને,

તેવો ગુલાબી રંગ ખીલ્યો પાંપણો મુજ પૂઠને

લીતરે અંગાંગમાં,

તારા પ્રથમ આલિંગને.

તીર્થ અને તીર્થયાત્રા

રસિકલાલ હાટ્ટાલાલ ધરીખ

‘તારે તે તીર્થ’ અથવા જેનાથી પાપાદિને મનુષ્ય તરે છે તે તીર્થ, ‘તીર્થ’ અને તીર્થ’કરનો અદિમા એ બારતીય સંસ્કૃતિનો અદિમા છે; તીર્થયાત્રા એ દ્વિ-કુસ્તાનમાં મનુષ્ય જીવનો સહજો છે. દિમાલયથી તે ઝનાકુમારી, સુધીના, જગન્નાથપુરીથી તે દ્વારકા અને સોમેશ્વર, સુધીના, સમેતશિંખરથી તે જગન્નથ સુધીના ગાગો-આકાશપાનમાંથી ભૂતકાળની યાદી જીજ્ઞે દ્વારખીનથી જોવા મળે તો બારતકરમાં ગાગોઓનો કાષ જગમ જતાં સ્વાતંત્ર્યથી સ્વાથી સ્વરિતક દક્ષિણાયર થાય.

મનુષ્યજીવનમાં શુદ્ધિની સતત પ્રક્રિયાની યેરજી રહે છે. મલીનતા-ચારીરિક અને માનસિક, માનસિક-આચારની-વિચારની ભાવનાની સતત ઉદ્ભવના કરે છે. તેનાથી જરૂરતાનો પુંજ (અગર પુંજો) જોનો યર્ષ ન્વય છે. તે બાર ન યર્ષ ન્વય એ મારે આદ્ય રહેવાની કિયા સતત કરવી પડે છે. ખરી રીતે, મનુષ્યની આ મૂદ-અમૂદ એવી સ્થિતિરે સ્થાવર્યકતા છે. સંસારી જીવનની જરૂરતા સમગ્રે સમયે દબવી કરવા, એક જાતની મુક્તતા-નિર્ણત મનુજાવવા જીવ તલસી રહે છે. કુમર, નહી, સરોવર, સમુદ્ર તરફ તે ખેંચાય છે. સંસારી જીવને પોતે કુદરતને ત્યાં હજી બદ્ધ જમાડી નથી ત્યાં જવાનું મન થાય છે. સંક્રામણમાંથી મોક્ષાશમાં થાવા જેવું થાય છે; અને ‘કુદરતના સૌંદર્યથી જીવને સુખ થાય છે. પશુ આદ્યાથી ઝિરિઓ કે નદીઓ તીર્થ’ થતાં નથી. દિમાલયને અધરીમાં કાષ જીએ તો તેથી આનંદ થાય ‘પશુ તીર્થ’ભાવના થતી નથી. એ તો ચંચાતીરે કરદાર અને હાપીકેશ આગળ જ થાય છે. કારણકે પવિત્ર થવાની ભાવનામાંથી આપણી સંસ્કૃતિમાં તીર્થ’ અને તીર્થયાત્રા ઉદ્ભવ્યાં હાએ છે. પશુ પવિત્ર થવાના બીજા ઉપાયો જેવાં કે-શરીરશુદ્ધિ, સૌંદર્ય’ભાવના, સદાચાર, એકાન્તસેવન, સમાધિ આદિ કરતાં તીર્થ’ભાવનામાં વિશેષતા છે. બીજા ઉપાયો એકાંતી-જીવે તેથી એધૂરા અને તેથી પૂરી વૃત્તિ આપનારા નથી. તીર્થ’ અને તીર્થયાત્રા જે રીતે બારતીય સંસ્કૃતિમાં સેવાઈ છે, તેની વિશેષતા એ છે કે તે મનુષ્યધન્વિરો અને મનને પ્રસન્ન કરી આત્માનું ઉદ્દ્યોધન કરનાર છે.

પૂરાણકારે કરેલા તીર્થ’ના સ્વરૂપના નવુંનમાં આ ખ્યાલ પ્રતીત થાય છે :

‘પ્રભાવાદ અદ્ભુતોદ્ મૂલેઃ સર્વલ્લસ્ય જ્ઞ તેજસા ।

પરિમલ્લમ્બુનીનાં ચ લૌપ્યાનાં ગુણત્વ સ્મૃતાં ॥ (સર્ગ)

તીર્થ’માં જીમિનો અદ્ભુત પ્રભાવ હોય, સલિલનું તેજ્ હોય અને મુનિઓએ એ સ્થળને સ્વીકાર્યું હોય—એટલે તીર્થ’ની પુરવતા કહી છે.

તીર્થ’ના આકર્ષણમાં અને કેવળ કુદરતના આકર્ષણમાં આ એક ફેર છે; મનુષ્યની અખિમ શુદ્ધિની તૃષા એકલા કુદરતી સૌંદર્યથી મટતી નથી; મુનિઓના માનસિક સહવાસ -association-વિના નિર્મળતા અનુભવાતી નથી. અને એનું કારણ છે :

એક જાનીએ કહ્યું છે : ‘આતમત્તન ત્વાં મુનિપાત્ર’

તે ચરણની રજ લાવ જોઈ લઈ જરા,
કે એ ય તે બહુલઈ કે તેવી જ છે ?

એ ચરણની રજ યોધવા હું બુકિયો ને જોયું મેં
કો રાત આખી નીતરેલાં આંસુડાં
એ ચરણથી રજ સાવ ધીઈ હતાં ગામાં !
દિગ્મૂલ મારાં નયન મેં ઊંઘ્યાં કર્યાં,
પરદા ત્યહીં અણુચિંતવ્યા એ નયન પર ત્યાં જીનર્મી !
દાણી રહી તું આંખ મારી,
જોરથી, કલગોરથી,
કંઠજી તહીં રણકી રહ્યાં,
દાખેલ હસવું બરણ શું
ગુજ કાતકેરી સોડમાં ગુણ રહું !

ને નૂપુરે જંકાર ત્યાં જાગત થયા,
દાખેલ આંખો મારીને એ દોરતા
જંકારતા એ ચરણ મારા ચરણને ઘેરી રહ્યા.
ઘેરી રહ્યા એ કઈ દિશે ?

યાં યાં મિલે ?

રે, આ ગુલાબી સુષિતાં દર્શન પછી,
કાળી નિશાકેરી ફરી વળશે પીછી ?

હજીવેકથી ગુજ આંખ પરનો સ્વાર ત્યાં ફળવેલો થયો.

જંવો ગુલાબી રંગ ખીલ્યો વિશ્વના અંગાંગમાં

તારા પ્રથમના સુગંધે,

તેવો ગુલાબી રંગ ખીલ્યો પાંપણો ગુજ પૂંકળે

બીતરે અંગાંગમાં,

તારા પ્રથમ આલિંગને.

તીર્થ અને તીર્થયાત્રા

રસિકલાલ છાયાલાલ પરીખ

‘તારે તે તીર્થ’ અથવા જેનાથી પાપાદિકને મનુષ્ય તરે છે તે તીર્થ.’ તીર્થ અને તીર્થયાત્રા એ બંને શબ્દોનો અર્થ એ જ છે. તીર્થયાત્રા એ હિન્દુસ્તાનમાં મનુષ્ય જન્મના સમયે જ. દિમાલયથી તે કન્યાદુધારી સુધીના, જગલાયપુરીથી તે દારકા અને સોમનથ સુધીના, સમેતશિખરથી તે રાજકોટ સુધીના માર્ગો-આકાશવાનમાથી ભૂતભાગની કાંઈ ક્ષણે દરખાસથી જોવા મળે તે બધાં સ્થળોમાં યાત્રીઓનો કાંઈ જગમગ કરતો સાતત્યથી રહેતો સ્થિતિ દર્શાવતો રહેતો.

મનુષ્યજન્મમાં શુદ્ધિની સતત પ્રક્રિયાની પ્રેરણા રહે છે. મલીનતા-ચારીરિક અને માનસિક, માનસિક-આચારની-વિચારની ભાવનાની સતત ઉદ્ભવના કરે છે. તેનાથી જન્મતા પુણ્ય (અથવા પુણ્ય) જોઈ જાય છે. તે બધે ન મળે તો એ મારે જાય રહેવાની ક્રિયા સતત કરતી પડે છે. પરી રીતે, મનુષ્યની આ ગૂઢ-અગૂઢ એવી આંતર આત્મિકતા છે. સંસારી જન્મની જગતા સમયે સમયે દળતી કરવા, એક જાતની મુક્તતા-નિરાંત જનમવાના જીવ તરફ રહે છે. કુમર, નદી, સરોવર, સમુદ્ર તરફ તે ખેંચાય છે. સંસારી જન્મે પોતે કુલતને ભરી હજી બહુ પગાડી નથી ત્યાં જન્મતા મનુષ્ય છે. સંસારમયુગમાં મોક્ષાશ્રમમાં આવ્યા જેવું થાય છે; અને કુદરતના સૌંદર્યથી જન્મે મુગ્ધ થાય છે. પશુ આકાશથી ગિરિઓ કે નદીઓ તીર્થ યત્રા નથી. દિમાલયને મધ્યમાં કાંઈ જુએ તો તેથી આનંદ થાય પશુ તીર્થભાવના થતી નથી. એ તો મનુષ્યની હરદાર અને હૃદયના આશય જ થાય છે. કારણ પવિત્ર યજ્ઞની ભાવનામાંથી આપણી સંસ્કૃતિમાં તીર્થ અને તીર્થયાત્રા ઉદ્ભવ્યા છે. પશુ પવિત્ર યજ્ઞના બીજા ઉપાયો જેવાં કે-ચારીરિક, સૌંદર્યભાવના, સમય-અંશ-સંસ્કૃતિ, સમાધિ આદિ કરતાં તીર્થભાવનામાં વિશેષતા છે. બીજા ઉપાયો એકાંત-અને તેથી અંધારા અને તેથી પૂરી વૃત્તિ આપનારા નથી. તીર્થ અને તીર્થયાત્રા એ રીતે ભારતીય સંસ્કૃતિમાં સેવામાં છે, તેની વિશેષતા એ છે કે તે મનુષ્યમંદિરો અને મનને પ્રસન્ન કરી આત્માનું ઉદ્ધાર કરનાર છે.

પુરાણકારે કરેલા તીર્થના સ્વરૂપના વર્ણનમાં આ ખ્યાલ પ્રતીત થાય છે :

‘પ્રભાત્ કલ્પસુતાદ્ મુનેઃ સત્તિન્દ્રિય જ વૈન્દ્યા ।

પરિવહાન્મુનીનાં ચ તીર્થાનાં પુણ્યતા સ્મૃતા ॥ (માર્ક.)

તીર્થમાં મુનિને અદ્ભુત પ્રભાવ હોય, સચ્ચિદાનંદ તેમ હોય અને મુનિઓએ એ સ્થળને સ્વીકાર્યું હોય—એટલે તીર્થની પુણ્યતા કહી છે.

તીર્થના આકર્ષણમાં અને કુદરતના આકર્ષણમાં આ એક ફેર છે; મનુષ્યની અખિષ્ણ શુદ્ધિની તથા એકલા કુદરતી સૌંદર્યથી મળતી નથી; મુનિઓના માનસિક સંદર્ભ સંસ્કૃતિ-સંસ્કૃતિ-વિના નિર્મળતા અનુભવાતી નથી. અને એનું કારણ છે :

એક શાસ્ત્રીએ કહ્યું છે : ‘આત્મગતિ ત્યાં મુનિપણ્ય’

આત્મજ્ઞાન પામેલા, અગર પામવા તપ કરતા, આરાધના કરતા, પુરુષાર્થ કરતા-આત્માઓના સહવાસથી છતાંત્યા જે નિર્મળતા અનુભવે છે તેની તેને ખાસ જરૂર છે. એ વિના તેનો આખો આત્મા પ્રસન્ન થતો નથી.

તીર્થ આ રીતે આત્માને જશાડો અખિલ આનંદ આપનાર ધામ બને છે. મનુષ્યની ઈન્દ્રિયો, મન અને આત્મા સર્વેને એક પ્રકારના બળમાં મૂકનાર ધામ બને છે-અને તેથી તીર્થની શોધ અને તીર્થની યાત્રા, ભારતીય સંસ્કૃતિનું પરાધર્મથી આદ્યું આવતું લક્ષણ બન્યું છે.

આપણાં તીર્થધામોમાં ઉપાસકોએ કુદરતની આકર્ષકતામાં કંયાની મનોદરતા ઉમેરી છે. પણ તીર્થનું તીર્થત્વ-પુણ્યત્વ મુનિયાસમાં-આત્મજ્ઞાનીના વાસમાં છે. અને તે યાત્રાળુને આ આકર્ષકતા અને આ મનોદરતામાં આત્મજ્ઞાનીનો ખાનસિક સહવાસ આપે છે. તેમાં તેની વિશેષતા છે-તેમાં તેની કૃતાર્થતા છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં તીર્થો આ ગ્રેરણાથી ઉદ્ભવ્યાં છે-અને સ્થાન પામ્યાં છે. તીર્થમાં બધું જોવા પછી માણસને એમ સમજાય છે કે ‘આત્માથી સૌ હીન.’ તેથી જો ‘તેના દેહાદિ’ પ્રભુ આધીન વર્તે’ તો તે તેનું તીર્થ ! એમાં તીર્થયાત્રાનો મહિમા ! x

x ‘શત્રુન્નપ તીર્થદર્શન’ની પ્રસ્તાવનામાંથી.

મંસી

મંગલરામ રાવળ

દૂર દૂર બંસી વાગે

સાંવરિયાની દૂર દૂર બંસી વાગે.

આધી આધી ક્યાંક વાગે

સાંવરિયાની દૂર દૂર બંસી વાગે.

ટોળેટોળાં અહીં લોકોનાં ઘૂમતાં,

ગોરગઢોર બહુ ઘાયે;

દૂર દૂર વાગતી બંસીનો ઝીંજો

સૂર હાથ આવે ને જાયે !

સાંવરિયાની—

દૂર દૂર બંસી વાગે

સાંવરિયાની બંસો આધેરી ઠપાંક વાગે.

હૈયામાં જઈને લાગે

સાંવરિયાની દૂર દૂર બંસી વાગે.

“When I see elsewhere (i. e. in Russia) some two hundred nationalities—which only a few years ago were at vastly different stages of development—marching ahead in peaceful progress and amity, and when I look about my own country and see a very highly evolved and intellectual people drifting into the disorder of barbarism, I cannot help contrasting the two systems of government, one based on co-operation, the other on exploitation, which have made such contrary conditions possible.”

Tagore (Crisis in Civilisation 1941)

૧

સ્નાનવસ્ત્રવત્તુ' પરમ ધ્યેય આત્મજ્ઞાન છે તેનો આપણે સ્વીકાર કરીએ છીએ. આ ધ્યેયનો સ્વીકાર આપણા તાત્વિક અષ્ટાત્મસ્વરૂપના કારણે છે. અણીયુદ્ધ, યજ્ઞનિષ્ઠ મહાન સંત મુનિઓના અપરોક્ષાનુભવ પ્રત્યેનો આપણો આદરભાવ અને શ્રદ્ધા તેમાં સમાયેલાં છે. આ સ્વીકાર સુહૃદ્ગમ્ય છે. પરંતુ આપણી સુદ્ધિ સામાજિક અને બાહ્ય આપરણોથી ઓછી બધી કલુષિત થવા પામી છે કે તેનાં વિધાનો સત્યાગ્રહ ન હોતાં પ્રધાન પછે તરંગી, સંપ્રચિત અને અભિધાવાચરન હોય છે. આત્મજ્ઞાન પ્રતિ પ્રવૃત્તિ કરવાની આપણી ઇચ્છા સમજા હોવા છતાં આપણે યોગ્ય પ્રવૃત્તિ કેમ સાધી શક્યા નથી યા સાધી શકતા નથી ? વિચાર કરતાં સ્પષ્ટ દેખાય છે કે આપણી ભાવનાઓ, આપણા નિર્ણયો, આપણી ગાન્યતાઓ અજ્ઞાન, લોભ અને સામાજિક વિષમતાથી ભરિત થઈ ગયેલાં હોય છે. માયા, પ્રકૃતિ અને સામાજિક પરિણામોની પક્ષ આપણને જકડી રહી છે. કોઈ એકાદ સાધક વ્યક્તિ મુક્ત થવાનો નિશ્ચય કરે તો સામાજિક પરિણામોનો અનાદર કરી માયા અને પ્રકૃતિના પાશમાંથી છૂટી શકે. પરંતુ સ્વધારણ ચતુષ્પ અને માનવસમાજ તેમ ન કરી શકે. તેમણે તો આર્થિક અને સામાજિક પરિણામોના અપનમાંથી પ્રથમ મુક્ત થવું પડે. કોઈ મહાન અધિકારી વ્યક્તિ આત્મજ્ઞાનના પથે સાત્વિક સાધનોથી પ્રવૃત્તિ કરી શકે. પરંતુ જનસમાજ માટે તે અત્યંત ક્ષેત્રમય—અચક્ર છે. અરે, જિહ્વા સુમુક્ષુઓમાંથી પણ કોઈ વિરલા જ નિઃસ્વ પ્રાપ્ત કરે છે. શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:—

‘મનુષ્યાણાં સર્વેષુ ધર્મચતુર્થિ સિદ્ધિરે ।

યજ્ઞતાપિ સિદ્ધાન્તં કથિન્મા વૌતિ તત્ત્વતઃ ॥ (ગીતા ૭-૩)

આત્મજ્ઞાન સિદ્ધ કરવાં અર્થે, દંદાતીત થવા માટે પ્રવૃત્તિ અને જીવનમાં દંદોનો સમજ-પૂર્વક અભ્યાસ આવશ્યક છે. જીવનની દંદાત્મક અતિ પ્રાચીન રામયથી સ્વીકારાયેલી છે.

કર્મણં ચ વિવેકાર્થં ધર્મનમૌ યતોચયત્ ।

તુન્નૈરયોજયન્નેભાઃ સુલુદુઃસ્વાદિભિઃ પ્રજાઃ ॥ (મનુસ્મૃતિ, ૧-૨૧)

પુરાતન યુગમાં મનુએ ખતાવેલ જીવનનું દ્વંદ્વાત્મકપણું અર્વાચીન યુગમાં દ્વંદ્વાત્મક ભૌતિક વાદમાં દ્વિધિત થાય છે. કારણ મનુષ્યના મૂળ સ્વરૂપ ઉપર પ્રકૃતિનાં ભૌતિક પરિણામો પટ ઉપર પટ લાદી દીધાં છે. આ પરિણામોની મૂલ્યકૃત સામજી આવશ્યક છે. સામાજિક સંસ્કૃતિની અસર વૈયક્તિક વિચારસરણી ઉપર યોગ્ય પ્રભાવો મૂકે છે.

૨

માનવસમાજની મુશ્કેલી ઉત્પાદક સાધનો અને આંતરવર્ગીય સામાજિક સંબંધોની ઉત્ક્રાન્તિ સાથે રાજ્યસંસ્થાનાં રૂપ પણ પલટાતાં જાય છે. પરંતુ શૌચ અને શોષિત વર્ગોની અનિષ્ટ પ્રથા અખંડ રહી છે. રૂઝ જેવા કૌશલ દેશમાં જ આ પ્રથાના ભંગાણનાં પગરૂં થઈ છે. સમાજ ચલેલા ખીજા વિષયુદ્ધના અંતે સુધરેલા કહેવાતા દેશોમાં પણ ગાયબપ્રથા નષ્ટ કરવાનો હુકમપત્રો દેખાતો નથી, એટલું જ નહિ પણ સામાજિકવાદનાં ધિતો-પરદેસ ઉપરની હુકમતો-રિચરરથાપિત કરવાના સદાચ અને જીવમી પ્રયાસો શૂન્ય છે. Four Freedomsની ઘોષણા કરનાર સાથી રાજ્યો પરત્ર પ્રજાઓની જાતજાતની માગણી કે તમન્ના તરફ સક્રિય સહાનુભૂતિ રાખી શક્યાં નથી. દુશ્મન દ્વંદ્વોના પરાજયમાંથી ઉદ્ભવેલી આશાઓ ધરાશયી થતી જાય છે. ડૉ. રાધાકૃષ્ણનું કાર કંઈ છે:—

"And now we seem to dread the future. We were told that it would all be different after the war. Now that the war is over, it does not seem that it is going to be very different to what it was. If we ask the politicians to remember their promises, we are dismissed as dangerous idealists.... If after the war the people are robbed of the fruits of victory, it only means that the leaders practised on them deception on a large scale. The war was fought for the liberation of man, and yet the liberators are not liberating us but making us submit to the old, decayed, despised order."

(Sir Radhakrishnan : *Is This Peace?* p. 6. 10-9-1945)

૩

Four Freedomsની ઘોષણા કરી, અંધીજની અદિશાની સતત તપશ્વર્ષી કરી, આંતરરાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિ ઉપરાંત આંતરદેશીય—ભારતવર્ષની—સામાજિક અને મુશ્કેલી પરિસ્થિતિમાં કુધારો જોવામાં આવતો નથી. પ્રાન્તિક લોકમાન્ય પ્રધાનમંડળો આવવાથી વર્તમાન એકદમ જીતજીતું થઈ ગયું અથવા જાનિય જીતજીતું થઈ જશે એ માન્યતા અને આશા બધાને છે. બ્રિટિશ ઇમ્પીરેટ મીડનની સાથે ચાલી રહેલી વિનયયુક્ત મંત્રણાઓ અને બેદી મુક્તિઓના પરિણામે સ્વરાજ્ય દાયવેતમાં છે તેનું મનમીઠું અનુમાન કરવું તે વિનયવાદાર ગણાય. દેશની અંદર પણ પણ વચ્ચેના બેદો લાંબકર રૂપ પડતા જણાય છે.

દેશના અસંખ્ય દલિતોના ઉદ્ધાર પ્રત્યે થતી એકંદ્રી પ્રવૃત્તિના રંગને Power Politicsની રમત રસાઈ રહી છે. નવા પ્રધાનમંડળે રાજનિયેશને એક વખત નિષ્ક્રમ નીવડેલો અખતરો પુનઃ અજમાવશે અને મુંબઈ સહેરને બદલે કલ્યાણ અથવા અમદાવાદ સહેરને બદલે મહેમદાવાદમાં મધ્યમહેફિલો જમશે એવા ભગતી સામ્રાજી ઉપસ્થિત થાય તો તેમાં નવાઈ નથી. આવા Power Politics અને નજીવા સુધારાવંધારા નિર્જીવ નીવડવાની વધી છે. તેથી માનવસમાજના સ્વરૂપમાં તરતપરથી ફેરફાર ન થઈ શકે. ઓ. લાર્ડે સમજાવે છે:—

“The war has shown us, in all its naked cruelty, the ugliness of the feelings and ideas which are demanded by the politics of power. A war of this magnitude brings us up against the ultimate things. Few people believe any longer that a liberal economic system is likely to achieve prosperity for the masses. On the contrary, the inter-war years have shown few things more clearly than that it breeds an excessive prosperity in the few and an excessive poverty in the many.”

(Prof. Laski : Faith, Reason and Civilisation, p. 12 and 21)

સામાન્ય સુધારાવંધારાની કૂંકથી જનતાની દરિદ્રતાનાં વાદળાં ખસે નહિ અને મનમનામણીના કોમળાંથી દલિતવર્ગની ધાતનાની બહોં ઓલાય નહિ.

૪

આવી પ્રવૃત્તિનું ક્યારહિતપણું એટલે એલે મટેલી, વિચારપ્રણાલિમાં અને ઐતિહાસિક સંયોગની અવગણનાના પરિણામે ઉપસ્થિત થાય છે. પાષાણની મૃતિમાં ભ્રમત, આંતરિક, સહદય દેવભાવના રાખી પૂજ કરવાને બદલે પત્થરને જ દેવ મણી પુષ્પ-તોપ-ફલનું સમર્પણ કરવામાં સત્ય આરાધના માગી બેસોએ છીએ. સ્વરાજ્યના-સ્વતંત્રતાના-અંતિમ ખેડની આરાધના બહોં સ્વરાજ્યને નામે ઘાતી સંસ્થાએ. અને માનવમૃતિઓને જ આપણે સ્વરાજ્યના દેવ માનવાની ભયંકર બાનભૂલામણીમાં ભળીએ છીએ.

આસુરી સંપત્તિ ધરાવતા વર્ગો અને વ્યક્તિએ પોતાની સત્તા, પોતાના હક્ક, પોતાનો બોમવટો આસુરી સામનો કર્યા વિના ન છોડી શકે. આ પ્રથમ ઐતિહાસિક સિદ્ધાન્ત છે. ધનિકોની દષ્ટિ મૂળથી મલિન હોય છે. કવિએ સાચું કહ્યું છે કે:—

મન્યે સક્ષિમ ત્વચ સર્વિ યસુદાહરિશ્ચિવિતા ।

પદ્યન્તોઽપિ ન પદ્યન્તિ ધ્રીનન્તો ધૂલિલોચનાઃ ।

જુદા જુદા દેશોમાં વસવાટ હોવા છતાં શોષક-ચાકરવર્ગ એક જનોંખી કિનસામ્યતાની સાંકળથી સંગઠિત છે. દલિત શ્રમજીવી વર્ગના શોષણથી ઉદ્ભવતા નફાના ભંડારો આ સાંકળની હરીઓ છે. જ્યાં સુધી આ કઠોંગો ભાંગી નાખવામાં ન આવે ત્યાં સુધી એક રહેતી રાજ્યસંસ્થાને રચાને બીજા રંગની રાજ્યસંસ્થા આવવા છતાં પ્રજા સમસ્તનું ખરું હિત સાધી ન શક્યા. આ બીજો ઐતિહાસિક સિદ્ધાન્ત છે.

કોઈ પણ રાજકીય પક્ષ પૂર્વોક્ત સિદ્ધાન્ત ખાનમાં રાખ્યા વિના ગમે તેટલા પ્રવાસ આદરે તેમાં સત્ય સદ્વત્તા ન મળે. હા, એમ બને કે બજવાન પક્ષ-સુસંગઠિત પક્ષ-રાજકીય

સતતાનાં યોગ્યતા સાધનો મેળવી શકે, બીજા વિરોધી પક્ષોને દબાવી શકે, કુટાબવાદ ક્રાંતિવિદ્યાર્થકે દેરફારો કરી શકે. પરંતુ મૂળમૂળ રોગનું નિવારણ ન કરી શકે. વળી જેમ પશુ બનવા પામે કે ઉત્તરગાંધી ચૂંટણીમાં પદપાપલું પ્રાપ્તિ માટે આવે, લોકમાન્ય પ્રધાનમંડળે સત્તા પર આવતાં નિર્દોષ પ્રજામાનસમાં ક્ષેત્રી માન્યતા ઉદ્ભવ પામે કે કોઈ એ કોઈ બનશે તેથી સૌ સારાં વાતાં થશે. પરિણામે વર્તમાન પરિસ્થિતિના અંગે અમુક જ્ઞાતાની ગાનરવિદ્ય શ્રદ્ધા પ્રજામાનસમાં આવે. અને તે શ્રદ્ધાની ભ્રમભ્રમમાં ફસાઈ મૂળ રોગ અને અતિર્થ ધ્યેય તરફની સહાનતા ઝોસરી જાય. આવા અતિરેક ઇતિહાસમાં મોખૂદ છે. નાના રાજકીય દેરફાર તો શું પણ મોટાં ક્રાંતિનાં લોકોનો પછી પણ પ્રજા આગળ ધપી શકે નહિ.

"In the hour of danger, we all insist upon the life of virtue we shall lead when we come again to safety. But experience suggests that, when safety has been in fact given to us, we forget without difficulty the pledges we have made. That, after all, has been not only the history of Christianity itself; it has also been the characteristic of all revolutions."

Prof. Laski

જનતાને આવી રીતે મૂક રાખવામાં રાજકીય સંસ્થાઓ ઉપરાંત ધાર્મિક આગામી, સાહિત્યકારો અને ફિલસૂફો પણ પોતાનો ફાલો આપે છે. ધર્મદેહની મહોક્ષાતે અને મોક્ષ-પાતક સાથે ગરીબોનાં ભાવિભૂતરમાં શ્રૂપમાં અને યાતનાઓ સસંગત રહી શકે તેવાં વિધાન રવામાં આવે છે. અને આવાં વિધાન બટાવવામાં વિચારવકોરણ અને ભીમિલ 'વાક્ય-સત્તુપતિ' ઉપયોગ સારા પ્રમાણમાં કરવામાં આવે છે. ધાર્મિક સુખિનાં સાંત્વનોથી જનતાને દિશર મળતે બહો પતન થવાની સંભવતા વધે છે.

"The problem that Christianity sought to solve was to reconcile the existence of the poverty of the poor with a state-power which safeguarded the riches of the wealthy from invasion; and, stripped of all essentials, it did so by promising the poor a salvation in the life to come. To the poor man who accepted its (Christianity's) formulae it was able to proffer salvation; and it made its terms with the rich by inventing the doctrine of *servants' rights*."

(Prof. Laski p. 50)

આ પ્રશ્નની શરૂઆતે સાંત્વન અને ધર્મદેહને વાલીપણના હક્કની બેઠી કપનીઓને પ્રચાર આપણા દેશમાં ધાર્મિક દુરધરો અને રાજકીય નેતાઓ દૃષ્ટી કરી રહ્યા છે.

૫

ત્યાં સુધી જ્ઞાનજી મિલકતની માલિકીના હક્ક અને તે માલિકીના પરિણામે મેળવી લેવામાં આવતા અંગત નફાની પ્રથા મૂળથી નટ કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી સ્થિતિદાર—જનસમાજની મુક્તિ—ન ઉદ્ભવે. ધાર્મિક સાંત્વન, અને આધારમિલકતે પ્રેરણાદાયક વેવકિતક સમાધાન પ્રાપ્ત થઈ શકે, માનસિક સમતા મેળવી શકાય, કાંઈ પતિત ભષ્ટ અક્રિયાનો ઉદ્ધાર થઈ શકે, પરંતુ દલિત સમાજનો નહિ. ઈર્ષ્યા-અસહ અને ત્યાગરતિની સ્થાપનાના પાઠ અમલી જનતાવાનું કાર્ય અતિશય કઠિન છે. આ બોધપાઠ જનતાને સજાવવામાં અતિમ પરિણામ એ આવે કે ધર્મદેહનું 'Heartbreak House' (Bernard Shaw) સમાનત રહેવા પામે.

જ્યારે પ્રથમવાર પ્રજાકીય પ્રધાનમંડળો રચનામાં આવ્યા ત્યારે બ્રિટિશ હકુમતને તોડી પાડવાનો ઇરાદો રાષ્ટ્રીય મહાસભાના મેનિફેસ્ટોમાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો હતો. રાજકીય મર્યાદા (Political Deadlock) જેથી કરવાનો મક્કમ નિશ્ચય થયો હતો. આ બંને લક્ષ્યમાંથી એકપણ સિદ્ધ ન થઈ શક્યું. પ્રધાનમંડળોનાં રાજીનામાં પછી બ્રિટિશ સરકાર પોતાનો રાષ્ટ્રદોર સહેલાઈથી ચૂકાવી વિચરમાં વિચર પલ્લ મેળવ્યો. સરકારી તંત્રમાં પ્રજાકીય પ્રધાનો નહોતા તેથી deadlock થયો ન કહેવાય. Deadlock-ખરી મડાગાંઠ-ક્યારે કહેવાય કે જ્યારે સરકાર નહીંવત જ ચૂકાવી ન શકે. Section 93 સરકાર પલ્લ ન નહીં શકે. તેના બદલે આપણી સમક્ષ કેવાં હાલંતરક અને માનભંગ કરનારાં દરેકો આવી બેસ્યાં ? શાખો માણસો કૃત્રિમ દુષ્પ્રાણથી અજ્ઞાન અવસ્થાન પામ્યાં. અનાજ અને કાચડી જલ્દતાને પકતી તંગી સાથે ઉદ્યોગપતિઓના ધનમંડારે ધલકાઈ રહ્યા. 'કંદેગે' થા મહેરેનો ગંજ મિલ્યા બન્યો. ન કાંઈ કુચું કે ન ગર્વો. આ ચિંતાર નિરાશાવાદજન્ય નથી. તે અબેહૂમ વસ્તુસ્થિતિનો ચિંતાર છે. પછી ભલે આપણે મન મનાવીએ કે દેશે જાગરૂતા પ્રગટ કરી. અને આજે પલ્લ શું છે ? વિંદુ-મુરલીમ એકપની સાપના સિદ્ધ થઈ છે કે બમ થઈ રહી છે ? સરકારની રાજસભા વધી છે કે ઘટી છે ? ખનિદાનું વાલીપણું સિદ્ધ થયું છે કે કાળો જાળરો અને નફાખોરી, સંચકખોરીમાં, છુપાઈ બેઠું છે ? ગરીબોનાં, મધ્યમવર્ગનાં દુ:ખો અને ચાલતો કમી થયાં છે ? વિશ્વયુદ્ધમાં હિંદે આપેલા ભોમનો બદલો થો મળ્યો છે ? આઝાદ ફાજના સૈનિકો અને સંખ્યાબંધ હિંદી સ્વેચ્છાસેવી યુવકો જાણી અને ફાંસીના ભોગ નથી બન્યા ? પ્રજાકીય વિરોધની તમભા દર્શાવતા નારગિરોને શુદ્ધિ-હીનતા અને મુંડાગીરીનો ખિતાબ આપતાં આપણા જ નેતાઓને આપાત થયો છે ? જાવા આવા હૃદયવેધક બનાવોની દારૂમાળા મોગૂંડે હોવા છતાં બ્રિટિશ કોમિન્ટેડ મિશનમાં નિખાલસતા બોવાની અને, ઘણા રાજવાની પાર્શ્વિક અને નૈતિક બાધાઓ ક્યા ન્યાયની પથરી ચકાવ ? એક જ કે શોષક-શોષિત વર્ગની શોષણની સાંદ્ર અખંડિત રહેત્યાં સુધી કોઈ પ્રકારની અધીરાઈ, આરણ, તમભા—વાણીની, વિચારની કે બચકારની—ન થોલે. રાજકીય નેતાઓના અનેક દિશામાં ચતા પ્રવલોની આવખાજનું રહસ્ય આ એક જ સમસ્યામાં સમાવેલું છે. વિશ્વોદાર-દેશોદાર-કરતા નીકળેલા નેતાઓની મજબ કેવા તબક્કે પહોંચી રહે છે ?

"There comes a stage in the development of all of them (ecclesiastical dignitaries and organisations) when they seek to make their peace with the world they had come to transform; and they accept the price of that peace, which is the acquisition of wealth and power. So that an organisation which sets out to enable its members to achieve salvation by the transcendence of reality ends by conforming to that reality it was its purpose to transcend." Prof. Laski p. 102

૬

આમ પાર્શ્વિક શ્રેત્સાદનથી, નૈતિક બોધપ્રાપ્તિથી અને પ્રભુપ્રાર્થના અને રામ-વામની સામાજિક, આર્થિક અને ચૂનકીય પ્રયોનો ઉદ્દેશ ન આતી શકે. નથી આતી

પુરોક્ત મૌનં વ્યાખ્યાનં સિપ્યાસ્તુ કિંચિત્સંશયઃ ॥

(શ્રીસંકરાચાર્ય)

"As gold and silver are weighed in pure water, so does the soul test its weight in silence, and the words that we let fall have no meaning apart from the silence that wraps them round."
—Mactierlinck

"When the heart is overfull, silence is its only expression."
—B. N. Seal

(“જેમ સોનું અને ચાંદી શુદ્ધ જળમાં તોળાય છે, તેમ આત્માના ગૌરવની કસોટી મૌનમાં થાય છે. આપણે જે શબ્દો ઉચ્ચારીએ છીએ તેમનો તેમની આસપાસ રહેલી નિઃશબ્દતાથી નિશાળો કાઢી અર્થ નથી.”)

(“જ્યારે હૃદય અત્યંત જય છે, ત્યારે મૌન જ તેનું એક માત્ર પ્રકીરણ છે.”)

ભગવાન યુદ્ધને માનવમનને દંમેશમાં મુકતવા કેટલાક પ્રશ્નો વારંવાર પૂછવામાં આવતા, પરંતુ તેઓ તેમનું નિરાકરણ ક્યાં વગર મૌન ધારણ કરતા. એકવાર તેમના સંધના એક શ્રમણ માલદંધાપુત્રે નિર્જીવ ક્ષેત્રો કે જે ભગવાન આવાં મહાપ્રશ્નોનું કોઈ ચોક્કસ સમાધાન ન કરે તો તેમણે સંધને ત્યજીને ચાલ્યા જવું. આવો નિશ્ચય કરીને પોતે ભગવાનની પ્રાસે ગયા અને સંસારની નિત્યતા-અનિત્યતા વિષે, આત્મા અને દેહના સંબંધ વિશે, તથાગતના મૃત્યુ પછીની સ્થિતિ વિષે પ્રશ્નો પૂછવા. છુપ્પે કહ્યું:

“તમે મને જે પ્રશ્નો પૂછવા છે તેનું નિરાકરણ કરું તો જ તમારે મારા સંધમાં જોડાવું એવો કોઈ કારણ આપણે નથી ક્ષેત્રો. કદાચ એમ પણ બને કે એવા પ્રશ્નોનું સમાધાન યત્નાં ન થતાં તો મૃત્યુ પણ આવી લાગે. મારા કે કોઈ એક માણસને આજુ વામનું. તેનાં સગાં વેળને ખોલાવી લાવ્યાં. હવે પેલો ધનાથેલો માણસ જે એમ કહે કે, ‘હોમા રહો. માર્ગ, પ્રથમ તો મને જાણવો કે મને બાજુ મારનાર કોણ અને કયો જનનિતો હતો, તેનું નામ શું, તેના શરીરનો બધો કયો હતો, તેનો રંગ કયો હતો, ક્યાંનો તે રહેવારો હતો, તેજે આજુ કેવી રીતે અને શેમાંથી જન્મ્યાનું હતું અને, ત્યારપછી જે કંઈ કરતું હોય તે બંધ કરો,’ તો તેની શી સ્થિતિ થાય ? પેલા ખમા પ્રશ્નો તો સૌ સૌને કેમણે રહે અને બાઈસાહેબ મૃત્યુના ક્ષુબ્ધમાં કાળિયો યઈ વનય. આવી રીતે પેલા પ્રશ્નોનું પણ સમજવું... કારણ કે એ પ્રશ્નોનું નિરાકરણ થાય કે ન થાય છતાંય જન્મ, જરા, મૃત્યુ, શોક, નિરાશ, સંતાપ ઇત્યાદિ તો છે જ.”

તેમના હેવટના ઉપદેશમાં પણ સેતાને પ્રાપ્ત થયેલ સુદૃઢત્વ રૂપરીકરણ કરવા તેઓ રાજ નહોતા, કારણકે એ અત્યંત સૂક્ષ્મ અનુભૂતિમય તેજ સમગ્રવર્તા બતાવવામાં જરૂરમોજણ બની થવાના સંશય તેમને જણાયા. આથી પોતે મૌન રહ્યા. આ મૌન તેમના જ્ઞાનમાંથી ઉદ્ભવ્યું હતું કે અજ્ઞાનમાંથી એ વિષે પકિતોમાં હજી અચાંચા ચાલે છે !

આવા મૌનનું એક બીજું ઉદાહરણ શંકરાચાર્યે આપેલું છે. એક વાર બાબરુદિન પોતાના મુઠ્ઠા આધારની પાસે ગયો અને અત્માત્માની સ્થાનુત્તી કરવા પ્રયત્ન કર્યો. આમ્ય મૌન રહ્યો, શિષ્યે એ પ્રશ્ન વાર પૂછ્યું, ત્યારે મુઠ્ઠાએ કહ્યું : “ હું તને કહી રહ્યો છું પણ તું ક્યાં સમજે છે ? આત્મા ઉપશાંત છે. ” અને; ખરેખર, જે શાંત છે, જે અનિર્વાચનીય છે, જે કેવળ અનુભૂતિમય છે, તેનો પધાર્થ અવિધાર્ય બધાં બધાં મૌન સિવાય બીજો કો હોઈ શકે ?

ઉપરનાં ઉદાહરણોની સાથે ગાંધીજી ખરેખર જે મૌન પાળે છે તે સરસ્વતી આપણને સમગ્રશે કે મૌન મૌનમાં પણ ધણે ફરક છે. મહાત્માજીનું મૌન કોઈ અંતર અનુભૂતિનું અનિર્વાચ્ય અંત નથી જણાતું. પોતાની શુદ્ધિને માટે કે કોઈ બાહ્ય ઉપાધિના પ્રસાધાતના પરિણામે કે એક મત તરીકે તેઓ મૌન પાળે છે. એટલે કે તેમનું મૌન બાહ્ય અને નૈતિક છે.

આમ તાત્કાલિક દૃષ્ટિથી જોવાપણને મૌન મુખ્યત્વે એ પ્રકારનું બાહ્ય છે : આત્મિક અને નૈતિક. આત્મિક મૌનનું પ્રધાન લક્ષણ તેની અનિર્વાચ્યતા છે; નૈતિક મૌનનું પ્રધાન લક્ષણ તેની મતભાવના છે. એક આત્મસાધનાકોરનો કે પરા પ્રકૃતિના કોઈ આશ્ચર્યકારક અનુસમાનનો સદૃશ અવિધાર્ય છે; બીજું, પોતે માનેલા કોઈ આત્મસંશોધનના ઉપાય તરીકે કે બાહ્ય પરિસ્થિતિના આધાર પ્રત્યાપાતના પરિણામ રૂપે પોતા પર ધણેજી અવલંબનું આશરોપણ છે.

કેટલીકવાર કોઈ અભ્ય શિષ્ય, કોઈ અભ્ય મિત્ર, કોઈ અભ્ય માતૃ, કોઈ અભ્ય-દશ્ય, કોઈ અભ્ય આકૃતિ આપણને એવા મુઠ્ઠા કરી દે છે કે આપણે મૌન બની જઈએ છીએ. ભાવ્યતામાં, નિઃશબ્દતામાં, અત્તીમ અવકાશમાં, મૌનનો ઉદ્દેશ કરાવવાનો મુજબ રહેલો છે. કોઈ રસની નિમિષ અનુભૂતિ પણ આ જ પરિણામને પામે છે.

તેથી જ મહાન મરણી કવિ કળીદાસ જણાવે છે : “ જળનો ભરેલો ઘડો જળના પાણીનારમાં ડૂબી ગયો. હવે કો શું બોલે ? ”

અને ગીતાં ગાય છે—

આધર્મ્યવનસતિ કથિરેનમાધર્મ્યવદ્વસતિ તથૈવ ચાન્યઃ ।

આધર્મ્યવૈતન્યન્યઃ કૃત્તેતિ કુત્ત્વાપ્તેન વેદ નૈવૈવ કથિર ॥

પરમ અર્થ પામ્યા પછી મૌન થઈ જવું એ આર્યોનું પ્રધાન લક્ષણ છે. (પરવાર્ષો દિ બર્ણાના તુર્ણાં ભાષઃ ।)

વિશ્વનાથ આજે કોર્ટમાંથી જલદી જલદી ઘેર આવી પહોંચ્યો. નિર્મળા ઉંબરામાં બેઠી બેઠી ચોખા વીણતી હતી. તે બેઠી ગયેલા માથે સાકસો ઓઢી ઝટ બની થઈ અને ગળે પાતલ લગાડી તેને પ્રણામ કરી અંદર ચાલી ગઈ. થોડીવારે આવું થોડો સંદેહ અને પાણીના ખાસો મૂકી બેઠી, “કેમ આજ અત્યારમાં ?”

વિશ્વનાથ કુતું (કૂની) ઉતારતો બોલ્યો, “હવે દીલ ક્યો જરાય ચાલશે નહીં. શુભકામતી સામે વાંધો કે દીલ બેગાંધી એક પથ્થુ વરતુ ટકતી નથી. અને પરિણામ અનિષ્ટ આવે છે. પેલો કિણ્ણ મુખુન્ને જુઓ, આ ભવાન ચોસરી જુઓ, પેલી હમા—”

નિર્મળા કેમે કરી હસતું રોડા ચક્રી નહીં—હસતાં હસતાં તેનું મુલ્યુરંગી મોં દીક્ષિત થઈ ગયું—મોઢી લાંબી આંખો કેમ્પા જેવી લાગના લાગી—વિશ્વનાથ અટકી ગયો તેનું કારણ આ ઉપરાંત મધુર દાસ્યો કિલકિલ અવાજ, એ પથ્થુ હતું—

આસ હેઠો બેસતાં નિર્મળા બેઠી, “ઘેર કેમ આજે જલદી આવ્યા—એટલું પૂછ્યું એ જ યુનેને ? ને દીલ ચાની ? શુભકામ ક્યું ? ત્રિપુરાદેવી પ્રસન્ન તો નથી થયતી ? જરા સમજાવીને કહો તો સમજ પડે.”

“૧૬૭૭ના મામ માસમાં શુકલપક્ષે તૃતીયાવામ્ મેં ૨૫૫૮ શુબ્દોમાં ધોપજ્ઞા કરી જાહેર કરેલું કે શાનાશાન, સમજણ અણસમજણ, મુશુદ્ધિ કુશુદ્ધિ, બધતે માટે આપનો પિયરપણ જવાબદાર છે... આપની સંસ્કારસમૃદ્ધિ—”

“બૂલ થઈ, માફ કરો. આ જરા જલપાન લઈ લો. ને નિરાંતે વાત કરો”—સંદેહનો છેલ્લો ટુકડો મોંમાં મૂકતાં વિશ્વનાથ અસાધારણ માંભીયંથી બોલ્યો, “પરિભ્રમ માટે સંખ્યેનું માથું આપ્યું છે. પેલાં ચાલિતી ધોવાલ નહોં ? સતી થયેલાં ? તેમની ચોથી પેઢીએ માથા બેઠેલી સારી છે. ગણેલ ગણેલ—વળી કૃપાળી છે—હમણાં જ એજ્યુએટ થયેલ છે. નામ સર્મિષ્ઠાદેવી—જલ્લ વાઈઓ છે.—એ કમાય છે.—સારું કુટુંબ છે.—સો વિચાર છે ?”

થોડીવારે જીંચું મોં કરી નિર્મળા બેઠી, “પથ્થુ ઠાકુરપોતે પૂછ્યા વિના ?”

“તે તું પૂછી લેજે ને—તારે તેની સાથે સખ્ય છે.” નિર્મળાએ આંખ કાઢી તેથી વિશ્વનાથે ઉમેર્યું—“સ્નેહ પથ્થુ ઓઢો નથી.”

“તમે પથ્થુ હતા. વર્ષાંતી જેમ તું—તાં કરવા સાચા—હિઃ—” નિર્મળાએ જણાવતાં જણાવતાં કહ્યું.

“અરે વાહ મારી વિગળ—”

નિર્મળા ત્રાંસો નજરે વિશ્વનાથ સામે એક મૃતિમ કોમળું કટાક્ષકરિણ ફેંકી હાથ લહેલાવતી ચાલી ગઈ—વિશ્વનાથ તેની જહેગતી સાદીની લાલ કિનાર અનિમેષ નયને નેતો રહ્યો.

‘વિશ્વકાર્તી’ નો અંગેયો વીજળીની જુરી રાહનીમાં નાહી રવો હતો. પરિમલ પોતાના રૂમમાં દિલરુખાના તાર પર મહબરી આસક્તિથી ધીમે ધીમે ગજ ફેરવતો હતો—પડા પર આંગળીઓ પરાણે પરાણે ખેંચાતી જતી હતી—પાછળના તારો ન હૂટકે ઝળઝળાયે જતા હતા. ખંડના એક ખૂણામાં દીવાલમાંથી ચૂપ જુરી રાહની પ્રસરી એમલ મેળસોખની મહબરી કુમાર ફેલાવતી હતી. અને એરી જ મહબરી કુમારવાળી રામિણી પરિમલની આંગળીના રૂપણે દિલરુખા નીતારી રહી હતી—રામિણી કુમાર! મંદસપ્તકના પૈતતની ધેરી છાંવ ફેર ન ફેરે ત્યાં તો પડખનું વચરવ રૂપપાછ સુકાતું—રિપલ અને મધ્યમની રમણીય મધુરતા વચ્ચે ગાંધાર તો કોણ જાણે ક્યાંય અલોપ ચર્ચ જતો અને રિપલ, મધ્યમ, પંચમ અને પૈતતની હરજીવાળી ટોચે કામળ નિષાદની આછી ટકાર રસજસ ચમેલાં હૈયાને અંદરથી કારી નાખતી.

આ મહબરી કુમારને હૈયા પરના ટકારા વચ્ચે સહેજ વિશેષ પડ્યો—વિશેષનું સ્વરૂપ સામાન્ય—અતિ સામાન્ય હતું.—‘રાગિનિ’ હતું.—સાદા નવતો ટકારો પડ્યો છતાં ભાષી આજે કેમ પાનપટ્ટી બનાવીને ન આપી ગયા! તે આદર્શિક પ્રગ્ન પણ આજે પોતાને ન ઊપત્ત્યો એ વિચારે પરિમલ મનમાં તે મનમાં જરા લલિત થયો—આસ કરીને તો આરણે ટકારો પડ્યો ત્યારે.

નિર્મળાએ ૧૬૭૭માં તેનાં લગ્ન થયાં ત્યારથી આજ સુધી એક સુન્દર કાર્યક્રમ રાખ્યો હતો : રાજ જમ્યા પછી પોતાને હાથે બનાવેલ કસ્તુરી નાખેલ પાન કાકુરપોને ‘પ્રવચનવૃ’ નિર્મળા તેમ ન કરી શકે તેમ હોય ત્યારે પરિમલને જમવાનું ‘ઊગતું’ નહો—ભાવનાના એક સુદૃઢ તાંતણાપી સ્ત્રી કેતું મળજીત બન્યું બધી શકે છે—તેનો અનુભવ પરિમલને અનેક રીતે થતો—આ પણ તેમનાં એક પ્રકાર હતો.

પરિમલનો મજા, આંખોથી પૈતત આગળ આવી, અને અટકી ગયો—પૈતતનો ધેરા શું અરુપ હતો ફેલાતો. અટક્યો નહોતો ત્યાં નિર્મળા હસતી હસતી અંદર આવી, માદો પર, પરિમલ પાસે જ, એકી ગમ-એ ભાષણો વચ્ચે સવા બે જ વર્ષનો ફેર હતો. પણ વિધવાઓનાં લગ્ન આઠ વર્ષ પહેલાં મયેલાં તે પરિમલ તો વિવાહ કરવાની હજી હા પણ પાકતો નહોતો—વિધવાય પર ધરતી બધી જવાબદારી આવી પડી એટલે તેને લગ્ન પહેલાં કરવાની જરૂર પડી—તે પોતાનાથી ત્રણ વર્ષે નાની નિર્મળા ધરતી લક્ષ્મી બનીતે રહી. પહેલાં તો પોતાથી ઉંમરે અને અભ્યાસે નાની એવી આ હોકારીને પરિમલ એક વિશિષ્ટ કુટુંબથી જ નોઈ રહ્યો હતો—આસ નેધિલા નેધી ખાખત તેને આ અંતિરવરૂપવતી પાતળી કોચી હોકારીમાં મોઈ લાગી હોય તો તેનું મકાલ ગાંભીર. અંગ્રેજી શબ્દ Ecstasy (સૌંદર્ય) કાને માટે વાપરી શકાય—તે તેણે જોયું તમા જાણ્યું હતું. સરસ્વતીમથ જંગમીમાં સૌંદર્યનો તોટો નહોતો—પણ નિર્મળાને જોઈ આચોઆપ જ તેને Ecstasy (લાવણ) શબ્દ મૂર્તિમન્ત થતો લાગ્યો. નિર્મળા પોતાની આસપાસ એક પ્રકારનું વાતાવરણ—પોતાના સાજીની સાથે જ જાણે ફેરવતી હોય તેમ પરિમલને લાગતું—પોતે તેને બેઠવાને અનેક પ્રયત્નો છતાં સમર્થ થઈ શક્યો નહોતો—તે છુદ્ધિગમ, તકરબ નહોતું—મોટાભાઈ તે બેઠી શકતા હશે કે કેમ તેની કાલકવાર તેને અંકા થતી—પણ તે કોઈક જ વાર—બીજી જ પળે તેનું હૃદય તેની પ્રયત્નોના અનન્ય બાલુભાવ-અકિતભાવની બરાઈ જનું—એ વાતાવરણ બેઠવાની અકિત જ બંધે ભક્તિનું કારણ બની જતી.

અક્ષય ગાંધીયે અને લાવણ્યએ તો જાણે કીક પથ તેનું રિમત—અમારું સુંદર સુવ્યવસ્થિત રૂબેન હાંત અમકાવતું રિમન—એ પથ પરિમલ માટે એક આત્મતિક સુખ જ હતું—કોઈક વખત થોડી દંતાવશી તો કોઈ વખત કેવળ આરેક દાંત જ દેખાતા—રિમતના પ્રસંગાનુસાર, રિમત ઝીણનાર અનુસાર, એમ વિચારો દતા—નિર્મળાની આંતરરૂપિ અનુસાર રિમતમાં ફેરફાર થાય એનું અનુભવીની વાત તો એ છે કે, પરિમલે કદિ ભેંધું નહોતું—મોદિસાને સુગેદુએ એની રિમતપ્રજ્ઞા તો એની એ જ રહેતી.

“કેમ લાઈ અટકી ગયા? દુર્ગાદેવીનું લગન જરા કરો જો કોઈ લલિત લવંગમયતા મળી જાય તો!” નિર્મળાએ આંખમાં દાસ્ય અમકાવી કહ્યું—

“નહીં જાણી, મારે તો રેવો ચોપરાણી, યા તો ટામેરની લાવણ્ય, યા તો સરદગાથુની કમલ—”

“યા તો ચારિત્રવીન સવિતા—ના જાણ, એવી તો નહીં પણ એક સુંદર કન્યા શોધી કાઢી છે—”

“સુંદર એટલે કેવી? મારે દીગલી જેવી નથી જોતી—”

“મારા જેવી હોય તો!” નિર્મળાના હોઠ મરકતા દતા—

“તમારા જેવી? જરૂર ચમે—પથ એવી મને ક્યાંથી?”

“મારાથી પણ સરસ—ખિજે—દ્રુમાર ધોવાલની બહેન સમિંધા—”

“સમિંધા—સમિંધા ધોવાલ—પેણી સુંદર ડેન્સ કરે છે એ તો નહીં!”

“એ ડાન્સ ડાન્સમાં હું ન સમજું—હું રહી ગામડાતું માણસ—પથ મળીને!” નિર્મળા જોતાં જોતાં બોલી.

“હા પણ બેસોને જરી”—પરિમલે તેને હાથ પકડી ફરી બેસાડો ને દિલકુખા સર ક્યું. “તમારા જોઈ દુકાની રાહ જોતા હશે” કહી તે બેઠી. ફરી ‘વિચિત્રારતી’ દિલકુખાની તારની ઝીણી સરાવટ્ટી ગાઝ જોતો.

જે માસ પછી જન્મેનાં લગન થઈ ગયાં—દુમનુમ દુમનુમ કરતો સમિંધા કવિપુત્રો દેવધાનીને પણ સરમાવે તેની હાથથી પરિમલે તેનાં આવી. એવી હટા વારંવાર નથી મળી આવતી. ‘વસન્તવિજય’ના કુસુમરંગ લઈ ડાલતા, ધીમે ધીમે વાતા, વાયુની હટા, એકાદ ઇંટમર્ધા નીતકંઠ મધૂરની હટા, મહેન્દ્રના સુકુમાર પ્રદરણ સમી ઉર્વશીની રૂબેત ઓવાની હટા, મુખ્યસખા સમ્યમાવીને રીઝવરા લિલ્લીની નાગરુત્યની ખેલિયા ગુફાની હટા—અને મહીંગ અપમાનના ઇલાચાથી પણ પ્રવરળી જોડા દિન્દીવલનાના કોષાવિષ્ટ બૂમંગની હટા—એવી જ કોઈ આ હટા હતી. પરિમલ ધડીસર આમો મધ્ધ મળો—દ્રુમથી તો કંઈક જુદા જ પ્રકારની સમિંધા લાગી હતી. તે રિષ્ટ નજરે જોઈ ચક્રે—કલ્પનાના રંગ પૂરી શકે—ઈંદ્રિયાતીત સુખ માણી શકે તેવી તે સમિંધા હતી. અને આ? આ તપત સુવર્ણની રૂબેત ઉખા તેનાથી કી રીતે જોવાય? કી રીતે છરવાય? ધડીસર તેને અન્ધારાં આખ્યાં—ગુણ, રૂપ કે મહતાનો અતિ ઉચ્ચ પ્રકાર મનુષ્યને દર્શોશ વિનમ્ર બનાવે છે—અક્ષિમય બનાવે છે—પણ મનુષ્યની અલ્પકલાઈને અંગે એ લાગ્ય નમ્રતા અને લક્ષિમયી થોડીવારમાં જ ક્રીચકની જલ્પનામાં જોવરી પડે છે—અને કીમની માફક હાથપગ દયાળી પોતાના શુદ્ધ આત્માનો અતિ પરમ આત્મક માગે છે.

શારીરિક પ્રેમ અને માનસિક પૂજના એકજ મહિના પસાર થઈ ગયા. પ્રેમના સાંચરમાં હરતી કંઈ ઓછી થઈ જતી ન હતી, પરંતુ હરતીની ટોચ તો આવી ગઈ હતી. આથી વધારે આનન્દ પામવો મુશ્કેલ-સંસાર આજે જ હોય-તેની આજ મતિ રહેતી હોય તો સો વર્ષ પણ મરીના છદ્મ ભાગમાં પસાર થઈ જાય.

સગન અતિ સુખી નીવડ્યું એવી આખા સમાજમાં ખાત્રી થઈ ગઈ. એ પહેલાં સમિંધાએ કેવાં પોતાને હાથે રસમુહૂર્તો બનાવી અવધવેલાં-પોતે વાયોલિન વગાડતા હોય ત્યારે તેણે 'બાદલ ખરસે કુમકુમ'નો અખ્યાત મેઘમત્તાર ગાયેતો ત્યારે સમગ્રત ધાકો-સમાજ કેવો મુગ્ધ થઈ ગયેલો-પોતાનું સ્વચ્છેત્ર-રમની-દૂર-દૂર-દૂર-નાં સાગિનય વૃક્ષ ગીતમાં તે કવી નિરુપમ હાથેલો, વગેરે સ્મરણોમાં વજ્રા પુટલા સુવર્ણ-મેધ્યાનપણે પોતાના પાકંઠીના ચિલીપનદાર્દન વાળા સુવાળા ફેરા પર હાથ ફેરવતા-એવી ન વીખાય તેવી રીતે.

આ વાતો ઊઠતી, રખડતી, છુપાતી પરિમલને ક્રમે આવતી. સમિંધાનું સર્વસ્વ એવો પોતે-જતાં જે આનન્દની ક્ષણો તેણે અનુભવેલી-તે ક્ષણો-તેને મળતી ક્ષણો પણ જાન્ય હતાએક પામે એ તો અસલ-કિપરાંત જે આ લોકો જોને નિમે કહેતા હતા તે ક્ષણો વખતે તો પોતે ક્યાં હતા જ-? "તને તો ખ્યાલ પણ નહીં હોય પરિમલ, પણ તે ત્રણે સમિંધા શી ખોલેલી? જોડું ન લગાડતો આ તો મિત્ર છે માટે કહું છું—" મિત્ર હોવાને કારણે જ પરિમલને જોડું લાગતું—

સમિંધાની કૃષ્ણ વીણાલક્ષ્મી પણ બહુ તેજસ્વી, સૌંદર્યવતી અને આમળ પડતી તેના જમાનામાં, મણાતી-તેને આવરજવર બધો રથલે-ફેલાનેખલ રથણે રહેતો-રામખઠાદૂર ધર્મ-દાસને હાં ખાસ-રાત્નખઠાદૂરના અદભુત મનને ન પામનાર સગારીઓ અને વીણાલક્ષ્મીના કૃષ્ણકાલક્ષ્મી વગિત રહેલ સદૃશકરણો ઝીલો આંખ કરી કહેતા, "વીણાલક્ષ્મી જેવી ગારી દીકરી યાવ એમ હું તો ન જ હજુનું—" વીણાલક્ષ્મીનું મન કે હજી તો કાણ ગળે-પણ તેના અંરુષિપણે તો અનેકની ક્રોડાસુમિ જની વૃક્ષમાં મનાતાં હતાં-તેમંતી આમિંતો દાર્દ-ક્રોડની માંઢી અને સાત દિવસેની બીમારીમાં હેલેલે મૃત્યુ પહેલાં તેમણે એટલો એકરાર પણ કરેલો કે "ધર્મદાસ સિવાય હું કોઈની નથો થઈ—"

કૃષ્ણો છપરથી લાગીજીએ ઘડવાનો આપણા અભાનો નિયમ નથી. દીકરી સાથે દીકરીને એરી પ્રાસપ્રયોગ કરી આપણી પટાપણના ભંડાર સમી લાખાએ, વારસાનો નિયમ વડે જેવા આપ પરથી ટેકા જેવા દીકરા પર અને વડા જેવી મા પરથી દીકરી જેવી દીકરી પર ઉતાર્યો છે-જતાં સમિંધા "અસક્ત કૃષ્ણકિપર બિતરી" એમ વિધવાઓએ નક્કી કરી બદલે કરી લીધું-રૂપ, શુભ, તેજસ્વિતા માટે જરૂર-વીણાલક્ષ્મીને પણ પાછળ રાખી કે એકી સમિંધા હતી, તે માટે એ મત હતા જ નહીં-પણ એ વસ્તુઓ અમુક રીતે અને માટે ત્રીજી પણ એ જ રીતે બનશે એવી આપણી તકની કૃતિ એવી સરસ છે કે વ્યક્તિના જન્મ પહેલાં પણ એ વ્યક્તિ વિશે બધું જ આપણા વિદ્વાનો સંચોટતા અને અત્યંત આત્મવિશ્વાસથી કરી રહે છે. એટલે સર્વેએ નક્કી કરી લીધું કે સમિંધામાં વીણાનાં રૂપ શુભ ગોળસની સાથે તેની અદ્ભુતાર્પ, અને પુનઃપણ, મૃત્યુ, આવી મૃત્યુ છે.

બીજા તો ફીક પછી પરિમલ પછી એક વખત દિલ્હિ-નુ ફેળવ્યા પછી એવા વિચાર કરતો મદ્દ મયો. સમિષ્ઠાની હરેક સૌંદર્ય-નીતરતી હલકમાં તેને અદ્ભુતભાઈ ડોકાતી લાગતી. ધીરે ધીરે એ સૌંદર્યના આસ્વાદની મીઠાશમાં જાડે જાડે ખારાશ ભીતરવા લાગી-પ્રત્યેક હલન ચલન તથા સૌંદર્યસૂચનની બકીએ તેના મગજમાં આંહો ટીકાત્મક ટોચાં જાણે ચાગતો.

અગ્નિ ધૂંધવાળા એ નખતે કાણુ જાણે ક્યાંથી પછુ પવનનો સપાટો આવ્યા કરે છે. એ સપાટો એ જ રથળ, એ જ ધૂંધવાતા અગ્નિ માટે હોય તે કે કેમ તે કાઈ કહી શકે તેમ નથી. પણ યોગ જ-હા યોગ જ રતો-એવો અને છે કે ન્યાં ન્યાં ધૂંધવાતો અગ્નિ હોય ત્યાં ત્યાં પવનની લહર ધુમાડાને દૂર કરી ખરી અગ્નિશિખા બહાર કાઢે છે-પરિમલ ધૂંધવાતો હતો ત્યારે આવો જ એક પવનનો ઝપાટો આવી ગયો. મણા વખત પહેલાં સમિષ્ઠાને યોગેન પરનો પ્રેમપત્ર મળી આવ્યો. સાવ સાચી વાત! વીણા ફાઈ અને સમિષ્ઠામાં કરો જ ફેર નહોતો !

સાચી વાત ! સમિષ્ઠા જેને દુર્ગાની રામિજીથી નિમંત્રી હતી, જેને તિલક કમોદથી આનંદી હતી, જેને દરખારી કાનકાથી ચિયરભાવ અર્પ્યો હતો, જેને બેરવીથી પ્રેમ-મૂર્છામાં સુષુપ્ત ગનાયો હતો, તે સમિષ્ઠા આવી ?

સાચી વાત ? તેને ડેરડીમોનારો આવેલો વાદ આવ્યો. એ સક્રિયશાળી આદમી કેટલો બોળો, દિલાવર દિલ્લો ને કેટલો બળંકર ! તે કહેનો-“ન્યારે મારા હૃદયમાં તારા મટિ પ્રેમ નથી હોતો ત્યારે ત્યાં અરાજકતા પ્રવંતે છે.” સાચી વાત ? પ્રેમ આટલો સુધાળો છતાં આટલો સખત ? આટલો મીઠો છતાં આટલો ઝેરી ! બળંકર ! પેલાને જરા પણ કારણ ન હતું છતાં-? ને પરિમલને ? ને આંગણાં વડે એ પત્ર પકડ્યો હતો-તે જાણે કાઢવા સાચા. તેનાથી પત્ર પડી ગયો—

સાચી વાત ?

સમિષ્ઠાને કેમ પૂછાય ? પ્રકાશ કાવાકાવામાં સપકાય તેવી તે નહોતી; ને શંકા જે જેવી ખબર પડી ત્યજ તે પતી જ ન લાગવા કે—યું કરવું ? અને કબૂલ કરે તો પછી તેને સ્વીકારી શકાય ? તેને કહી મૂકીએ તો ? તેના ભાઈઓ પણ ચોખા બળંકર નથી ! વીણા જે દુગમાં જ-મી એ દુગમાં યું ન મળવો શંકે ?

ધારે કે સમિષ્ઠા જતી રહે ? જતી રહે ? અહીં તેની હસ્તી જ નહીં ! તો પોતાનું યું થાય ? પોતે એકલો અજીવન કાઢી શકે કે આપવાત કરી શકે ? ના, ના—અવને હાથે કરીને કેમ કચડી નાખી શકાય ? ને તેના વિના શી રીતે જીવાય ? અને ગમે તે થાય તો પણ આ વરણ અન્ય કાઈના જીવનમાં નહીં ને પોતાના જ જીવનમાં શાને ? એ જીવન સલા બની શકશે ? પ્રેમ માણસને કેટલો જધા દુર્ગંજ બનાવી દે છે ! તેનું મગજ ફરવા લાગ્યું.

ન્યારે ન્યારે તેનું મગજ ફરતું ત્યારે ત્યારે તેનો એક સુદ્ધો ખામો હતો તેની પાસે તે દોડી જતો. તેનું નામ હતું . સ્થિતિમોહન-જમાનાનો અધિક માણસ હતો-કાઈ પણ પ્રશ્ન એવો નહોતો ને તેણે પોતાની આવડી જિન્દગીમાં ન શકેલો હોય !

પૂરી દહીકત બધા પછી ચાલ્યા બેઠા, "વાત તો કીક છે. પણ તું ધીરજ રાખ. હું તેને તોડ કાઢું છું—ત્યાં સુધી લેણું દસે ત્યાં સુધી લઈશ—દમણાં તો મંદગી પણ બહુ ખાધી—માથુએને મંદગી આને ને મરી પણ નવ—હવે પણ નવ—એ વાત કાઢના કાચમાં છે આઈ ? કાઢીને ક્ય, તો કાઢીને બહુ પ્રેમર, કાઢીને કેન્સર તો કાઢીને કાઢી કાઢી—"

સાચી વાત ?

પરિમલ માથે સુધી મૂક જેવો બેસી રહ્યો.

*

પરિમલની માથે ટાઇફોઇડથી મરી ગઈ હતી. આવડા બધા રૂપ મુજબને આરોગ્યની મતિ જેવી માગીને એકદમ, માથાએ આશુ આપેલ મીઠાઈ ખાવાને બીજે કે ત્રીજે દિવસે ટાઇફોઇડ સાથે થયો એ પરિમલનો મગડો તેના ડોક્ટરમિત્ર પ્રકુલ્લચન્દ્રે જાણ્યોનો સિદ્ધાંત સમજાવ્યા છતાં, ઊકલ્યો નહોતો. એક પરથી બીજાને ચેપી રોગનો ચેપ લાગે એ અતિ સાદી વાત તેનાથી સમજાઈ તો હતી પણ એને અને માગીના મીઠાઈ ખાધા પછીના ટાઇફોઇડને યો સંબંધ છે તે તે સમજી શક્યો નહીં—ડોક્ટર સાહેબ પણ ગુસ્સે થયા હોય તેમ ચૂપ થઈ ગયા હતા. એ જ ટાઇફોઇડ માથાએ રોગની નાભાવતીમાં પણ ગણ્યો હતો.

માથામાં કડાકો થયો હોય તેમ પરિમલ પચારીમાં બેઠો થઈ ગયો—આખી રાત તેણે ચેતાને તથા મામાને ટાઇફોઇડમાં તરફડતા જોયા. અને વીણા તથા શર્મિષ્ઠાને ડોક્ટર તરીકે—

*

વિજયાદશમીને દિવસે મામાને લાંથી દંમેઈ મીઠાઈ આવતી—તે મુજબ સહુ માટે આવી. પરિમલ અને શર્મિષ્ઠા માટે આવેલી ખાસ મીઠાઈ નિર્મળાએ જુદી જુદી રકાખીમાં મોકલી, તેના રૂમમાં મોકલાવી હતી—પરિમલ આજે બહુ વિચિત્ર માનસિક હાલતમાં હતો. છેલ્લાં ત્રણેક મહિના તેણે જિજ્ઞાસા, આશંકા અને ઉપદ્રવમાં કાલ્યા હતા. મન અંદરથી એકદમ સ્થિર સ્થિતમત્ત જેવું હતું. હવે અંજા પણ ધુમ્મસી નહોતી—પણ સમસ્ત મુખ-મંડળ ઉપર એક પ્રકારની સખ્તાર્થ છવાઈ હતી. મોં પર હાસ્ય હાવતાં આંખમાં ક્રોધ દેખાતો, અન્યત્ર સુખ ભોતાં હોઈ નીચે ખેંચાતા—અને આંખમાં અગ્નિના તણુના જિહ્વા જળાતા. છતાં ધીમે ધીમે તેના આંતરમાં બહુ પોલાણની ડંડી ફરતા આવવા લાગી હતી.

જેવી હાલતમાં બપોરે શર્મિષ્ઠાએ કરી જ આશંકા વિના મીઠાઈ ખાધી ત્યારે પરિમલના મનમાં કદો જ કોઈ ઉત્પન્ન થયો નહીં એ સુશનસોમી નહોં જો ખોળું શું ?

*

આને જ નસીબતો ખરો થોગ કહેવાય નહીંતર હસતી રમતી સૌંદર્ય ને સ્વાસ્થ્યથી નીવરતી શર્મિષ્ઠાને આમ આચિંતો ટાઇફોઇડ થી રીવે લાગ્યું પડે ? પણ ડોક્ટરો દંમેઈ કહે છે કે જેમ સ્વાસ્થ્ય વધુ—જેમ શરીરના સ્વેદશક્તિ વધુ, તેમ ટાઇફોઇડ જેવા રોગ જલદી થાય. આ પ્રમાણે ડોક્ટરો કહાય સંપૂર્ણપણે ન જ કહેતા હોય તો પણ એ વાત સત્ય જ હતી કે વીણા અને પરિમલનાં મામી પણ શર્મિષ્ઠાથી જોઈ સ્વસ્થ નહોતાં. શર્મિષ્ઠા પણ, થોડા જગ્યાનાના આનુષંગિક ફેર સાથે, એવા જ સ્વાસ્થ્યવાળી હતી. ઉપરાંત વીણાની તે ભત્રીજી હતી. વીણાને ટાઇફોઇડ થાય તો તેની ભત્રીજીને શા માટે નહીં ?

મીલુની પૂતળી જેવી સમિષ્ઠા થોથે સ્વિસે તો અવાઈ યઈ યઈ હતી. પરિમલના મિત્ર ડો. પ્રફુલ્લચન્દ્રને આજે જોસાવવામાં આવેલા હતા-સમિષ્ઠાના હોઠ પર, ટાંઠને લીધે ફાટી ગયા હોય એવાં મિત્રો જોઈ ડોક્ટરની આંખમાં તલપારની ધાર જેવી સખ્તાર્થ આવે-ટોક પર હોઠ ખીટી તેજે ટાઈફોઈડની "ફાઝ"ની ટપુન ઠાડીને આપી અને યુકોઈની ૧૦ સી. સી.નું ઇન્જેક્શન જ્વાઈન્ટ-ડોક્ટર સાહેબ કહ્યું જ જોડ્યા વગર ન્યારે પાછા ગયા ત્યારે તેમની દાઢપત્નીએ વધારે નિશ્ચયાત્મક રૂપ ધારણ કહ્યું હતું.

પરિમલ તો તેની સેવામાં યોગ્ય કસાક એસો રહેતો-પણ સેવા ટાઈફોઈડની ખીટ થી હોઈ યદે? પાન ન લાગે, થગ ન ખડે, પોષણ યોગ્ય મળે મળે એ સિવાય કશું જ નહિ.

તે આખી રાત અર્ધ જોગાન પડેલ આરસની પૂતળી જેવી રિયર સમિષ્ઠાની સામે ફાટે ડોળ જોઈ રહેતો-છતાં તેનું દલન અત્ન રિયતમત જેનું જ અન્યને લાગતું. જન્મે કલાકે વિષનાય આવીને જોઈ જતો. મોટાભાઈની આંખમાં અનુકંપા સામે કંઈક નવીન તેજ દેખાતું-એ સદન ન મવાયે પરિમલની આંખો ઢળી પાતી.

પરિમલનું મન પાણું સંકેતે ઝોલે માતું? પોતાનું આતું મદાન કુળ, આવી કાદીના વખતની રચાપિત પ્રતિષ્ઠા, આવા મદાન મોટાભાઈ, આવો પોતે-તેની જ મુદસદ્દી અતીતિમાન? લોકમાં કેવું લાગે? ક્યારે એવું લાગે-ખતર પડે ત્યારે તે? ખમીસના ખીસામાંથી લીસો કામળ ઠાડી તે વાંચવા લાગ્યો-અર્ધ વાંચતાં માયું પુણીવી ઊંચો યઈ રયો-પાછળ દાય રાખી ફરવા લાગ્યો-સાચી વાત? આવા પ્રેમનો વ્હાલો દૂંઠો સમયમાં આ અત્ત? જાણ જવાબદાર? લાગી? મોટાભાઈ? બોણા? સમિષ્ઠા? કે મામા? જો-પોતે? કુનિયામાં સૌ શું ચુલસમ્પન જ હશે-યું માનસિક રીતે પણ બધાં પવિત્ર જ હશે? પિતાજી વિશે વાવકા હતી તે શું સાચી દશે? તેમનો ઉદાર સ્વભાવ, આરસભારની બાવના તે કેમીન અનોટિત શું દેખાતાં દર્તા? અને એ વાવકા સાચી હોય તો?

સાચી? ના-ના, ન જ જતી કહે. સામે રિયતમત, મસાળ, નમ્ર, કાચ અદેશ જનારી આવેલો દનો, છત્રીમાં પણ-કે એમ ન હોય. પણ પોતે? પોતે ઉચ્ચકુળનો ભગેશ મજેશ સંસારી પ્રવાન-પોતાનું દુષ્ણ ગાઈ ભજે છે? જાઈ આંતરની ચીધી યદે? પરિમલ આમ કે-ન પણ કહી ન કહે મારે હોય નહીં એનું યોગું છે? પેલી રમણી જાગ્યાની વાત પાડ છે? વાન જાહની સીનળ જાણ દેશે, ફવાને કહિ, વેદાખના ગળગળના ખેરે છતાં હસાં તે આસવામ દોળાએકું કપાઈ મીપેલ લાચક પડતું પાણી-વાદ છે? મોટાભાઈની સામે વાન નીકળી ત્યારે મોટાભાઈએ પૂછેલું, "સાચી વાત?"- પોતે હં-હાર કરેલો- પણ આગતા એવા જ પ્રલેખે ઇ-હાર કરવાનું સામર્થ્ય આ મૃતમાય મીલુની પૂતળી સામે પરિમલ ક્યા માલોચ છે? ક્યા હાવારી કાનભાઈથી મેળવવાનો દનો?

ખંચ-ક-

ને રિયત: ને રાત્ર કિલક કરતાં રાત જાંતી વધારે જમ લાગી? મલ સાંજનો જતાં જમ જીતું? માણસ પોતાને પોતાનાથી સંભારતો પત્ત કહે છે ત્યારે ને અન્તરમત સામે આસી ખટી કરી દે છે-કહે છે કે રાતે આરસીમાં નેવાથી નવાવ. સાચી વાત? સમિષ્ઠા એક વખત તો કહે, સાચી વાત!

પરિમલ મડિા નુ થયો કે ન તો હર્મિષ્ઠા મરી- વિચનાયના મનોબળને લીધે- નિર્મળાના પ્રેમને લીધે. પરિમલના આંતરિક સન્તાપને લીધે કે ડોક્ટરની તનતોડ મહેનતને લીધે કે પંછી દુર્ઘટિઓના હુલવાટને નસીબના પવનનો ઝપાટો બરાબર ન લાગવાને લીધે, ગમે તેમ પણ સાતમે દિવસે હર્મિષ્ઠાએ આંખ જોતી કરી- વિચનાયને દેખતાં બનને આંખે પોપચાં ઢાળા કેવળ હર્મિષ્ઠા જ કરી શકે એવી રીતે પ્રજ્વાલ કર્યા—હર્મિષ્ઠા બચી મર્યા. બરાબર પંદરમે દિવસે નિર્મળા મરણ હસતી—જરા માથમાં શરમાતી તેના કાનમાં કંઈક એવું કહી મર્યા કે હર્મિષ્ઠાએ તેના કપોલ પર આકાશ નહીં એમ ધીમા અવાજ કરી સુખી ભારી અને ધીમે સાહે કહ્યું— “મને શું આપશો?”

*

હર્મિષ્ઠા બચી મર્યા, નિર્મળા આપતલસત્તી બની, એ બે ખુશખબર વચ્ચે પરિમલને ફરી રીતે તાલ આપ્યો એ ખ્યાલ ન રહ્યો. મર્યા મીઠાજ તો વિચનાય લાગ્યો હતો. અને રક્ષાબીઓમાં ગોઠવણી પણ તેણે જ કરેલ હતી. કેણે જ્યો કેમ આ ઘરમાં મીઠાઈ ને માંદગી—ને ખાસ કરીને દાર્ઢિદોષ સાથે સંબંધ ચાલુ જ રહેતો. કારણ શાક, ઉત્તમગરા અને અક્રિયગત, સારવારને લીધે કે ગમે તેમ પણ પરિમલને હર્મિષ્ઠા કરતાં પણ વધારે ભયંકર મેરી તાલ આપ્યો. ડો. પ્રફુલ્લચન્દ્રે રાતરિન મહેનત કરી, ત્રીજે દિવસે તો પરિમલ બેલાન મર્યા થયો. નિર્મળા તો બેલામ ફરતી હતી. વિચનાયનાં ભવાં સંકોચાયેલાં જ રહેતાં—હોઃ પીસાયેલાં જ રહેતાં—શો. જીવનવંદોજ હતો! બે વર્ષ પહેલાં કયું જ નહીં અને આ બે વર્ષમાં? હુચ્ચ ઉપાધિ પ્રાપ્ત કરી, લગ્નની હા બાધી, પરણ્યો—લગ્નતાલ સંકેતા બરાબર મળ્યું. પણ જીવનમાં ક્યા વાણીવાણી સાથે પોતાનાથી અગ્નિપણે આ સંકાશીલપણે પોતાના જ નાના ભાઈમાં વણાઈ ગયું હતું? પોતાના હૃદય ઉપર જે પચ્ચર મૂકીને વિચનાય આજ્ઞાકાલ ફરતો હતો તેના બેભાને તો, તેના સર્વ બેભાને ઉપકાર નિર્મળા પશું નહોતી બાધતી. બે હાથ વચ્ચે માયું રાખી, ખુરદી પર વિખરાયેલા તાળ અને લાલધૂમ ડોલે વિચનાય બેઠો હતો ત્યારે તે ખરે જ ભેરવવચ્ચ લાગતો હતો. આર-પાંચ-છ-દિવસ અને રાત-બેલાની-બકવાટ-અને સાતમા દિવસે સવારે પાંચ વાગે—

વિચનાયે કંઈ અલગમતો વિચાર ફર કરવાની અગાધી ભેસથી માયું કુણાટું—પરિમલ થયો? સાચી વાત? ને તે પણ આવી રીતે? પડ્યો પોતાનું સમસ્ત બળ-સમસ્ત સંસ્કાર-સમસ્ત જીવન એસરતું લાગ્યું. આંખ આગળ-હૃદય આગળ-જીવન આગળ એક કણો ભયંકર પાડો આવી ગયો હોય તેમ તેને થયું-હર્મિષ્ઠાને પ્રજ્વાળે બચાવી તે આને માટે!

હર્મિષ્ઠા! શાં કંઠાવાત એ સુકુમાર નેલાં પર ઝાટક્યા હતા. બેજાળતી કુનિસામાંથી બેપાડી તેને પોતે સ્થિર કરી હતી—તેવું જીવન સ્થિર થાય ન આપ તે પહેલાં તો પ્રેમનો કંઠાવાત! એમથી જરા ત્યાસ લેવા શકાય ત્યાં તો શંકા-ઝેર-માંદગી તે સર્વને છેડે આ-કિન્દના સમાજ-ફેવની સીધી દૂર મગનક—ખાલવેલ્ય.

હર્મિષ્ઠા! એને ક્યા સુધી અજ્ઞાનમાં રાખી સમસે? રાખવી મોઝા છે? સતપથી અગ્નિપણે નેટલું બને તેટલું રહેવામાં મનુષ્યને કંઈ જીવનશક્તિ મળતી હશે? કે-તે દમિયાં આત્મવચ્ચનાનાં આંખમીઆમણી ક્યાં જ કરે છે? વિચનાયને માત્ર હતો કે સત્ત્વ ગમે તેટલું ભયંકર હોય છતાં માણસે તેની સામે નજર માંડવી જોઈએ, આંખ બંધે અંજાઈ

જાય, અંધ બની જાય-પણ એ અંજયેલી આંખ-એ આંધળી આંખમાં જોવાની નવીન શક્તિ આવી હશે. સમિષ્ઠાના વિચારે વિશ્વનાથે વિચાર કરવો પડતો મૂક્યો.

નકર હોકીત જ આપવાનું નકી કર્યો પછી લાગણીના પ્રસાદમાં જે સાર્થ જનું એ આધુનિકતાના લક્ષ્યની ગચ્ચો બહાર છે-સમિષ્ઠા-ખરી પ્રેમી નારી-ના આ અકાળ વિચાર-દુઃખ માટે કોઈ આશ્વાસન નહતું. અને એવું આશ્વાસન ન મળે તો જીવનને ન જ દક્ષતવું એવું તેણે નકી કર્યો પછી-વિશ્વનાથનાં બધાં દંઈક વિશેષ સંક્રાંતિમાં હતી, પતિનાં એવાં બધાંનાં ચિદ્વેગે અર્થ શો થાય છે તેની પૂરી ખાતરી હોવાથી નિર્મળા તો બીતી બીતી જ દુરતી હતી. સમિષ્ઠાને અનેક રીતે પડાવી મનાવી મસ્તિમાસ તો ટકાવી રાખી હતી. પણ હવે વધારે લાંબો સમય એ જ સ્થિતિ નહીં ચાલે એમ લાગવાથી એક દિવસ રાત્રે દસ વાગ્યે બંને જણાને દીવાનખાનામાં જોવાથી વિશ્વનાથે વાત શરૂ કરી: “ને સમિષ્ઠા, તું મારી બહેન છે.” આટલું જ અમથું વાક્ય બોલી તે પાનમાં ખૂબ ધ્યાનથી કાંધે નાખવા લાગ્યો. નિર્મળા પંખો ખાવા લાગી. સમિષ્ઠા અત્યાર સુધી પોતાની દૃષ્ટિ નીચી રાખીને જ બેસી હતી તે જરા સરખી થઈ બેઠી. જરાજર એ જ વખતે લકિષાળના ડંકા લાગ્યા. આજે કોણ જાણે કેમ ધડિયળ પશુ શક્તિલીન થઈ ગઈ હોય તેમ. ડંકા માંડમાંડ પૂરા થયા. છેલ્લા ડંકાનો શ્વન પ્રતિધ્વનિત થઈને આડો અને આછો થતો જતો હતો.

“વાત એમ છે કે જીવનમાં કઈ વસ્તુ મુખ્ય છે અને કઈ વસ્તુ મીઠી છે તે જાણ સૌક તો સમજતા પણ નથી. જે સમજવા માટે યત્ન કરે છે તેઓને પણ આધુનિકતા, અપરિપક્વતા, અધાર્મિકતા વગેરેને કારણે ખરું માર્ગદર્શન મળતું નથી. મને તો એક જ વાત સાચી લાગે છે કે મનુષ્યનું જીવન સર્વોપરી હશે પણ મનુષ્યત્વ એ મનુષ્યથી પણ ઉચ્ચતર છે-મનુષ્યત્વ ખાતર મનુષ્યનું બલિદાન દેવાય; મનુષ્યને ખાતર મનુષ્યત્વનું નહીં. હવે જે વાત હું કહેવાનો છું એ શાંભળી કદાચ તને અમારા સમયત કુદરત કિપર ધૂણી લેતપણ થશે. પણ એ બોલે પણ મારે તને સત્ય કહેવું જ બોધ્યો-મનુષ્યને સત્યસદન કરીને જે પ્રાપ્તિ થાય છે તે બીજા કદાચથી યતી નથી.”

નિર્મળા રિચર બેઠી હતી, સમિષ્ઠાની આંખો જમીન પર જ જડાઈ ગઈ હતી. વિશ્વનાથ સામેના પોતાના પિતાજીના ફોટા સામે નજર ન પડે તેમ બીંત પડના કાઈ પ્રજાતના રંગવાળા કેલેન્ડર સામે જોઈ બોલવા કરતો હતો:—

“વીણા તારી કઈ થાય માટે તારું ચારિત્ર્ય પણ તેના જેવું થાય એવો સંકલ્પ ન જ હોય. તારા ચારિત્ર્ય પર સંકા કરતી એ જ ઠીક નથી. અને એવી સંકા ખરી કરે તો પણ કોણકોણને ન્યાય લોકનાર આપણે કોણ? વીણાને ટાઈફોઈડ થાય. મારા મામાની મીઠાઈ ખાઈને-મારાં મામીને પણ મીઠાઈ ખાધા બાદ તું ટાઈફોઈડ થાય-તને પણ એમ જ થાય-એનું શું કારણ? મામાની ખેંચાઈ અને હુચ્ચાઈને! મને ખ્યાલ હતો-પણ તેમની આવી નીચ મનોવૃત્તિ હશે એ આ સમયે જ મને ખ્યાલ આવ્યો. આફ કરને, શમી, કે મારે તારી આગળ તારા જ ખાતર, ને નિર્મળાના પ્યારા દિવરને, મારા ધુવસખા શાઈને એક નીચ, દસકી કોટિના આવડા—”

નિર્મળા બોલી બીઠી, “બસ સાધસાળા” તેને પ્રસારથી ચૂપકરી વિશ્વનાથે આગળ ચલાવ્યું:—“આપણા ખૂતી તરિકે રજૂ કરવો પડે છે—”

સમિષ્ઠા સડક થઈ ગઈ. તેની નજર, આત્માતે કોઈએ ચાળકથી ફટકાયો હોય તેવી ચમક સહિત જીંચકાઈને વિશ્વનાથ સામે લગતગી રહી. વિશ્વનાથે એ તેજનાં કિરણો

ગોસ્વામી અને તે તેમણે જની પાછળના લખ્ય સૌંદર્યને પૂજ્યસાથે નિરખી રહ્યો. આ સૌંદર્યની સામેનું સુદ જરૂર વિષય ચર્ચ પાડે એમ તેા તેને પશુ લાગી ગયું --

“દાર્શનિકનાં જંતુ સરીરમાં મીઠાઈકાંચ કાખથી કવવાની તરકીબ અમારા મામા સિવાય કોઈના મગજમાં ન જ આવે. પરિમણનું સંકાસીલ મન આ પત્ર પરથી વધારે સંકાસીલ બન્યું--” એવો લીસો પત્ર વિશ્વનાથે અથા વચ્ચે ફેંક્યો. “મામા તેના સગાકાકર તેમણે આ વસ્તો સુઝાડ્યો. પશુ ખિચારે પરી! સર્મિષ્ઠા મરી નહીં, નિર્મળાના પુણ્યે અને જન્મતાના મનુષ્યત્વના ન્યાયે તેને અચાવી લીધો.

“હું સફળ કરવામાં જાહુ જાગરો છું. પશુ પરીની આ રાક્ષસીવૃત્તિ મારાથી સહન ન થઈ-અને-અને-મામાવાળો પ્રયોગ મેં જ મારા પરી પર કર્યો !” વિશ્વનાથ જરૂર થોભ્યો-નિર્મળાથી ફૂંસકું ન દબાઈું. સર્મિષ્ઠાની જાનને અગિયારથી ધારે ધારે એક એક અપ્રમિતું તેના કિસ્કા ગાસ પરથી અગાડતું, મગાડતું, નીચે કીતરી જાગમ પર પાડતું. વિશ્વનાથે એક ખેલાડીની અદાથી મનની ઓસરતો સ્વચ્છતાને કબજે કરી એ તેના સખ્ત મૂડી વાગતા હાથ જ ખતાવી આપના હતા.

“મારા પરી પર મને કેટલો પ્રેમ હતો તે કહેવાની જરૂર નથી. પશુ આ કારણ તે આઠસો બધો નીચ, ખૂતી ખતી મળે તે ૬૭ હું સમજ્યો નથી. ગમે તેમ-મારા પરી પત્નીના ખૂતી તરીકે છવે તેના કરતાં મારે હાથે જ આમ ન્યાય પામે એ મને વધારે ઠીક લાગ્યું-છે. સર્મિષ્ઠા તું ક્યાંકિની છે કે નહીં એ સંવાસ મારો નથી-તારા મનોહર મનુષ્યત્વને ચોપડું એ જ મારી છવ્વા છે. તું ધારે તો મને પોલીસમાં પકડાવી શકીશ. હું યુતિ કબૂલ કરીશ. પણ મને એક શાંતિ મળે કે મારા નસીમમાં ઓઝામાં ઓઝા જે સારાં મળ્યાં તો લખાયેલાં જ છે-એક તો આ ન્યાય કરવાનું ને બીજું તને નિર્મળા કહેશે.”

આખાં એકાદમાં સન્નાટો ડગાઈ ગયો-આસ પશુ લેવાતો ન હોય એવું ધઈ ગયું. સમય-સ્થળ અને હવનને પેઢે કિનારે જણેતાંડવ નૃત્ય પૂરું ધઈ નટરાજની વિભામ સાંતિ જામી ગઈ. સામેની બાંદીમાંથી આછેરો પવન આવતો હતો-બહાર મંદ મંદ ચરતી ચંદાની શીતળતા ડાઈ રહી હતી. ધડિયાળના ટક ટક અવાજ સિવાય સર્વત્ર તીરવ સાંતિ પ્રસરી રહી હતી-વિશ્વનાથની મૂડી ઉપાડ દે થતી હતી. ઉઘાટી મૂડીમાં નખથી નીકળેલાં લોડીના કામ અર્ધસ્પષ્ટ દેખાતા હતા. નિર્મળા અવાજ દાખીને ઢીબકાં ખાઈ રહી હતી-અને આંખમાંથી નીકળતા આંસુથી સાદીતો પાલવ થોડો થોડો વાર નીચોવતો હતો. સર્મિષ્ઠા ફરી જમીન પર સ્થિર નજર જોઈ રહી હતી-તેના પત્ર જાગળતો જાજમ બીની ધઈ ધઈ હતો.

આવી દુઃસહ શાન્તિ યોડીવાર રહ્યા બાદ સર્મિષ્ઠા જડી અને વિશ્વનાથના પગ આગળ બૂંધી પડે-તેના મામા પર વિશ્વનાથે ધીરેથી ચેતાતો બારે યથેજ હાથ મૂક્યો-આ મનોમન્યન અને લાગણીના નિયોગ જેવો સારિયક એમસંગઘ જન્મજન્માન્તરે સુધીનો જણે સ્વપાઈ ચૂક્યો-નિર્મળા સુજેલી, રંગીતપાં પ્રમેજા રેસુકા જેવી આંખે આ અતીક્રિશ્ન દશ્યો જોઈ રહી-મનમાં ને મનમાં તેણે કંઈદેવને આવા પતિ ને આવી દેશણી મળવા માટે સદસસઃ ઉપકાર માન્યો.

“મોટાગામ, બાબી, તમે જોસો હું આપણા માટે કોશી જતાંથી લાડું--” કહી સર્મિષ્ઠા જોમી ધઈ અને પગમાં નથી રક્તિ આવી હોય તેવી રજૂતિથી ઉતાવળી ઉતાવળી અંદર આવી ગઈ.

૭૫ 'ગાળામાં અને આસામમાં 'કાલા આઝાર' નામનો રોગ થાય છે. આ રોગનું મરણપ્રમાણ લગભગ સેંકડે નવ્વાણું ટકા અણાતું; પરંતુ સર ઉપેન્દ્રનાથે 'યુરિયા સીએમર્ષન' નામની દવા શોધી કાઢવા પછી આ પ્રમાણ ઘટીને માત્ર ૧ થી ૨ ટકા જ થઈ ગયું । જે ધાતુ (એન્ડીમની)માંથી સુરોએ અને છે એનો જ એક પ્રકારનો આ હાર છે.

સર ઉપેન્દ્રનાથની વિદ્યાર્થી તરીકેની કારકિર્દી બહુ ઉજ્જવળ હતી. રસાયણશાસ્ત્ર લઈને એમ. એ. થવા પછી એ દાકતરનું લખવા અને ગ્રેડ્યુએટ થવા, ત્યારબાદ દાકતરની નોકરી લીધી. નોકરીમાં રહે રહે પણ અભ્યાસ ચાલુ રાખી એ એમ. ડી. થવા અને એક અભ્યાસપૂર્ણ નિબંધ લખી પીએચ. ડી.ની ડિગ્રી મેળવી. એમના જમાનામાં આવી એક ડિગ્રીઓ (કેમિસ્ટ્રી અને વૈજ્ઞાનિક બનેલાં) મેળવનાર એ કદાચ પહેલા જ હશે.

૧૯૦૫માં એ કંમ્પેલ મેડિકલ સ્કૂલમાં સિસ્ટક નિમાયા તે ૧૯૨૩ સુધી રવા. ૧૯૨૩-૧૯૨૭ સુધી કલકત્તા મેડિકલ કોલેજની ઇન્સિપતાલમાં એડિસનન ફિઝિશિયન તરીકે નિમાયા. આ જગા પહેલાં આઈ. એમ. એસ. અમલદારોને જ મળતી, તે મેળવનાર પ્રથમ હિંદી શ્રી. બ્રહ્મચારી હતા. ત્યાંથી નિવૃત્ત થવા પછી એ કારમાઈસલ મેડિકલ કોલેજમાં ટ્રોપિકલ મેડિસીનના માનદ અધ્યાપક નિમાયા, ને કલકત્તા યુનિવર્સિટીમાં બાયોકેમિસ્ટ્રીના પ્રોફેસર થયા. આ જગા તેઓએ છેક સુધી સંભાળી.

કંમ્પેલ મેડિકલ સ્કૂલમાં હતા ત્યારે જ એમના કાવનનું એક કાપ^૧ એમણે પાર પાડ્યું હતું. એમના જમાનામાં કાલાઆઝાર અને મેસેરિયા-વચ્ચે દાકતરો ધણીવાર ભૂલો કરતા અને બને એક જ બાધિ છે એવું પણ કેટલાક માનતા. સર.ઉપેન્દ્રનાથની વિલક્ષણ કુદિમાં એ વાત તરત જોઈ ગઈ કે મેસેરિયા અને કાલા આઝાર એ પે જુદા જ રોગ છે. આ માન્યતા ઉપર એમણે શોધખોળ ચલાવવા માંડી. કલકત્તા યુનિવર્સિટીમાંથી કેટલાક ઉત્સાહી યુવાનોને એગા કરી પોતાની પ્રયોગશાળામાં એમણે અખતર કરવા માંડ્યા અને એન્ડીમની માત્રને યુરિયા નામના પદાર્થ સાથે મેળવી એક નવું મિશ્રણ બનાવ્યું. આ પદાર્થ ખીંછ 'કાઇપલ' દવા કરતાં વધારે અસરકારક માલગ પડ્યો (૧૯૨૦-૨૨). આ શોધને અંતે પ્રતિ દિંદુસ્તાન અને દિંદુસ્તાન બહાર પણ અનેક માણસોના કાવ બચ્યા છે.

આ ઉપરાંત પણ સર ઉપેન્દ્રનાથે નાનીમોટી શોધખોળો કરી ચિકિત્સાવિજ્ઞાનમાં બહુ કોમતી ફાળો આપ્યો છે. ગાંધણ દેશમાં તેમજ પરદેશમાં પણ એમનું નામ પ્રખ્યાત થયું છે. સરકારે એમને ખિતાબો આપી નવાળ્યા છે. દેશે, અનેક સંસ્થાઓના તથા પરિષદોના પ્રમુખ બનાવી એમની કદર કરી છે. હિંદી વૈજ્ઞાનિકમાં એ એક અગ્રેસર હતા.

દિંદુસ્તાનમાં પણ વૈજ્ઞાનિક શોધખોળ ચર્ચ શરૂ છે અને હિંદીઓ આ દિશામાં કાર્ષણ્ય રીતે અન્ય પ્રજાઓ કરતાં હિતરતા નથી એવું સાબીત કરનાર અને જયતની નજરે હિંદીની પ્રતિષ્ઠા સ્થાપનાર દાકતરોમાં સર બ્રહ્મચારી પહેલા હતા. પ્રભુ એમના આત્માને શાંતિ આપે. x

卐

x માર્ચ ૧૯૪૬ના 'ક્રાંતિ સાપ્ત-સપ્તાહી. તા. ૧-૨-૧૯૪૬ને દિવસે સર ઉપેન્દ્ર-

નાથનું મૃત્યુ થયું.

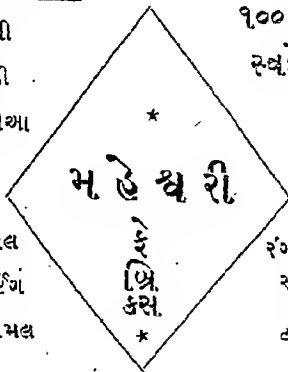
જનતા માટે

અમારી વિશિષ્ટતાઓ

૧૦૦ ટકા
સ્વદેશી

- ઘોતી
- સાડી
- દોરીઆ

- બોયલ
- શર્ટિંગ
- મલમલ

રંગબેરંગી
સસ્તું
અને
ટકાઉ

મહેશ્વરી મિલ્સ લિ.

પોસ્ટ-બોક્સ
૭૯

માલીયામ રોડ
અમદાવાદ

મેનેજિંગ એજન્ટ્સ : ધીરજલાલ ખુરાલદાસ એન્ડ કું.

વેનિટેબલ ઘી કઢી ન વાપરૈ

આપાસાસ ગ. વૈધ

આજે આખા દેરામાં ત્યાં ત્યાં વેનિટેબલ ઘી માટે ગંભીર ફેક્ટરીઓ ચાલુ થઈ

છે. આપણા ગુજરાતમાં જ અધિક ઇન્ડસ્ટ્રીઝ, એલેમિન્ટલ લીલી આર્બલ પ્રોડ્યુસ વગેરેનાં નામો આપણે સાંભળીએ છીએ. બનાવટી ધી ટનખંધ અહીં પેદા થાય છે, અને ત્યાં ત્યાં છૂટથી એ વેચાય છે. દેખાવમાં ગરાગર ધી જેવું હોવાથી, અને પ્રચાર પાછળ લાખો ને કરોડો રૂપિયા ખર્ચવાથી એનો વપરાસ પણ દમણાં હમણાં ખૂબ જ વધી ગયો છે. નિર્ભેળ ધી મળતું નથી; મળે છે તો તે મોંઘું પડે છે,—જા બધાને લાગે વેનિટેબલ ધીએ સાચા ધીનું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે.

વૈધીયા ગાંધીજી અને યીમ બુએ પાટી રહ્યા છે કે આ બનાવટી ધીને કંઈ રંગ આપે. લોકો 'બનાવટી ધી' તરીકે જાણે ખાતું હોય તો ખાવ, પરંતુ આજે આનો ઉપયોગ સારા ધીમાં ભેગ કરવા માટે જ થઈ રહ્યો છે તે અટકી જાય. મામાનાં લોકો શહેરોમાંથી કાલકાના કબજાઓ લઈ આવે છે, ધીમાં ભેળવે છે અને સારા નિર્ભેળ ધી તરીકે શહેરોમાં તે વેચાય છે. હું પ્રમાણ હોઉં તો પકડેલું જ કાર્ય આ બનાવટી ધીની ફેક્ટરીઓ બંધ કરાવી દેવાનું હતું. એની પાછળનો જોડો પ્રચાર બંધ કરું અને પ્રગતિ નિર્ભેળ ધી-ફૂલના પ્રચારને દબાવે હાથ-મેઘમાંથી વહેતો મૂકું—વાતાવરણ જ ધી-ફૂલના માનસવાણું કરી નાખું. બનાવટી ધીનો વેપાર કરનારા મૂડીદારોને બીજો ધંધો પસંદ કરવા કહું. 'વો દિન કદા મીયાંકે પેરમેં જુતિના.' પરંતુ મારા મનના તરંગો આપણા ચિનિરદેશો પહોંચશે એવી મને શ્રદ્ધા છે એટલે જ બાદલો ઉત્તેજ ગેં અહીં કર્યો છે.

આ જગાનો સાવનસનો છે. મોટા મોટા પગારદાર સાવનરીટો 'વેનિટેબલ ધી'નું સમર્થન પોતાના પેટ માટે, કરી રહેલા મેવામાં આવે છે. આજદિન સુધી કાઈએ એના અખતરાઓ કરીને એનાં પરિણામો પ્રગળાસે મૂક્યાં નથી એટલે એકાદ બોમ્બવાની કે લખવાની દિ'મત પણ ચાલતી નથી. લાચણીના આવેજમાં તખાઈ જઈને મદાતદા બોલતું આજના સાવનસના જમાનામાં ક્યારે એમ નથી. "બનાવટી ધી ખરાબ છે, શરીર માટે નુકસાનકર્તા છે એમ પુરવાર કરવા તમારી પાસે શા પુરાવા છે?" આમ કાઈ પૂછે તો એનો સમર્થક ઉત્તર આપવા જેટલી તૈયારી એકંએ જ. બોલો બોલો પુરવાર કરવાની કાબેલિયત નેઈએ છે !

આ ચાલુ વર્ષમાં એંગ્લો-અમેરિકન સાવનસ કોમિશન બનાઈ હતી. ત્યાં આ પ્રશ્ન ઉપર તમામ દૃષ્ટિએ વિદ્યાપોષ થયો હતો. 'હરન્ટ સાવનસ' નામનું ઉચ્ચ કોટિનું માસિક એંગ્લો-અમેરિકન નીકળે છે. ઓ'રમ્બ જેના એના નામોદગ્ધો છે. આ માસિકના એપ્રિલ, ૧૯૪૧ (વૈશાક ૧૫, નં. ૪)ના અંકમાં એ સાવનસ કોમિશનમાં વેનિટેબલ ધી ઉપર જે ઉદ્ઘોષ વિદવાનો

મયો હતો તેનો ટૂંકો સાર-પ્રસિદ્ધ થયો છે. આ લેખનો સાર જ આ લેખમાં હું અને આપું છું.

સેન્ટ્રલ ગવર્નમેન્ટે આજ દિન સુધી જનાવટી થીની ફેક્ટરીઓ સ્થાપવા માટે ખૂબ ઉત્તેજન આપ્યું છે, પરંતુ આ થીના મુશ્કેલ ઉપર કોઈ પ્રમાણભૂત માહિતી પ્રમાણ પાસે ધરવામાં આવી નથી. જાણે તે થી જેટલું ઉપકારક ન હોય, પરંતુ તે ખાવામાં નુકસાનકારક તો નજર નહોતું જોઈ એ જેટલી કાળજી તો સરકારે રાખવી જ જોઈતી હતી ને! મદાસના પ્રોફેસર કામોદરને આ વાત સત્તા સમક્ષ સંભળાવી હતી.

મુંબઈમાં ડૉ. વી. એન. પટવર્ધને આ જનાવટી થી ઉપર અખતરાઓ કરેલા છે જેનું પરિણામ એમણે સભા સંમક્ષ ધસું હતું. પશુઓ ઉપરના અખતરાઓથી સિદ્ધ થયું છે કે આ થીના ઉપયોગથી પશુઓની વૃદ્ધિ અને ઉત્પાદક શક્તિ (Reproductive function) જાનને અટકે છે. ઉદાહરણ ઉપરના પ્રયોગથી પુરવાર થયું છે કે જે ઉદારને એમના આહારમાં રનેદની જગ્યાએ આ જનાવટી થી આપવામાં આવેલું તેમાં બચ્ચાંઓનું મરણપ્રમાણ ખૂબ વધેલું જોવામાં આવ્યું છે અને જે થોડાં બચ્ચાં ગયાં હતાં તે મરવાને વાંકે જ છવતાં હતાં. ડૉ. પટવર્ધને કહ્યું હતું કે 'માસ પ્રયોગમાં, સર્વ જાતનાં રનેદ પદાર્થોમાં, માખણ જેટલો મૃદ્યુવાન ખાદ્ય પદાર્થ એક જ બને જાયો નથી. ૧૫ થી ૨૫ દિવસી તપાસી જોવાં છતાંય માખણની સરખામણીમાં જોનો રહી શકે એવો એક પશુ રનેદ-પદાર્થ' બને જાયો નથી.'

વનસ્પતિનાં તેલો કરતાં જનાવટી થી કોઈ વાતે અધિમાત્રા પુરવાર થયું નથી; બીજું, આ હાઈડ્રોજનરેડ આઈલિસ (તેલો ઉપર હાઈડ્રોજનને પસાર કરવામાં આવે છે જેટલે આ નામ જનાવટી થી અને એના જેવી બીજી બીજી માટે અંગ્રેજીમાં રાખવામાં આવેલું છે) ની માઠી અસરો બીજી કે ત્રીજી પેઢીએ ખૂબ જ ભયંકર રૂપમાં પશુઓ ઉપરના પ્રયોગોમાં જોવામાં આવી છે, અને માનવ આહાર માટે આથી અસરો હાલ તુરંત નહિ તો નજીકના ભવિષ્યમાં એકાદ પેઢીમાં નહિ જોવામાં આવે એની શી ખાતરી? હાલ પશુ આ જનાવટી થી વાપરનારા ઉપર આની અસર સક્રમદર્શીઓને જણાવવા સિવાય નથી જ રહેતી.

વનસ્પતિ તેલો ઉપર હાઈડ્રોજનનું પ્રસારણની અને વિશુદ્ધિકરણની આ બે ક્રિયાઓ 'વેનિટેબલ થી' માટે આવશ્યક મનાય છે. અને ઘર્ષને વનસ્પતિ તેલોને 'પ્રાણ' નાશ પામે છે અર્થાત્ તેમાં રહેલાં વિટામિન્સ નાશ પામે છે, ફોલેટ્સ (fatty acids) નાશ પામે છે, અને અન્ય વૃદ્ધિઉત્પાદક તત્વો (growth factors) નાશ પામે છે. એનસોરના ઈન્ડિયન ઈન્સ્ટીટ્યુટ ઓફ સાયન્સના ફરમેન્ટેશન ટેકનોલોજી ખાતામાં મિસ ડી. સોઝાએ ઇવલ્યુએશન ઉપર પ્રયોગો કરીને ઉપલી માહિતી સાચી પુરવાર કરી આપી છે.

ગોપક દષ્ટિએ આ વિશુદ્ધ અને હાઈડ્રોજન-પ્રસારણવાળું થી, જેનાં મુશ્કેલ ભયંકર પ્રણાલિ પહેાંચ્યાં છે, સાચા થીની સરખામણીમાં તો અનિષ્ટ કાર્યકર્તા છે; પરંતુ જેટલું જ નહિ તેનો ઉપયોગ આરોગ્ય અને આયુષ્ય માટે નુકસાનકારક છે. એ નિદા સત્તામાં એક જ યોગેષા તમામ વિદ્વાનોએ સર્વાનુમતિએ કરાવ્યું છે અને લક્ષ્યાંક કરી છે: "જે તમારી પાસે પૈસા હોય તો માખણ ઘી જ ખાઓ, અને તે ન હોય તો, કોઈપણ જાતના જોળ વિનાનાં સારાં આહારો તેલો જ ખાઓ. પરંતુ આ જનાવટી થી કદી ન

વાપરેશો.” ૧૯૩૦માં બરાબર આ જ વાત બેંગલોરના ઈન્ડીપેન્ડન્ટ ઓફ સાયન્સવાળા શ્રી. પી. રામસ્વામી આચરે ઉચ્ચારી હતી. પરંતુ એટલી વાત છે કે એ વિદ્વાનનાં મત ઉપર કોઈએ ધ્યાન આપ્યું નહિ.

આ નિરીક્ષણો અને આવા વજનદાર અધિકારીઓ પૃથ્વી મધ્યસ્થ સરકારના કાન ખેલવા નોંધશે, અને નિર્દોષ લોણી પ્રજાને અને એની બાવિ ઓલાદના દિત માટે આ બનાવટી થી વિશે ફરીથી વિચાર કરવો પડશે.

આપણા આચાર્યોએ તો હજારો વર્ષો પહેલાં થી હિંદુ મહત્ત્વ આપે વાણીમાં ઉચ્ચારેલું જ છે. થી એ જ આયુષ્ય છે: જાણ્યું જૂનું (અગ્નિ), જીવનને ઉપયોગી-દિવસ. જેટલા પદાર્થો પૃથ્વી ઉપર છે તે સૌમાં થી પરમ જીવનીય પદાર્થ છે (પ્રવરં જીવનીયનામ્) અને બીજા પદાર્થોની દ્રવ્યશક્તિના પ્રમાણમાં થીની શક્તિ અનેક ગણી હોવાથી એને ‘સદૃશ્યોર્યમ્’ સદસ્યનીયવાયું ઉદ્યોગેલું છે. જગતસાહિત્યમાં થીની આવી પ્રશંસા મને કોઈ ખતાવશે !

‘સદસ્યવીરમ્’ ગાયના થી માટે છે, બેંસના થી માટે નથી એ પણ પાઠ રાખવા જેવું છે. આજે પ્રયોગોએ પુરતાર કર્યું છે કે બેંસના થીમાં મુક્તેય વિટામિન્સ નથી: તે ધોર્મધર્ણ હોય છે તે માખણમાંથી થી કરવાની ક્રિયામાં નાશ પામી જાય છે, જ્યારે ગાયના થીમાં બેંસના થી કરતાં દસ ગણાં વિટામિન્સ છે. બેંસના થીમાં ‘કેસીન’—જેમાંથી વિટામિન ‘એ’ બને છે એ પદાર્થ—મુદ્દલ નથી, જ્યારે ગાયના થીમાં એ પુષ્કળ પ્રમાણમાં છે. આ કેસીનને લઈને ગાયનું થી લાંબો વખત સુધી બગડવા સિવાય રહી શકે છે, જ્યારે બેંસનું થી જગડી જાય છે. આ છતાં ગૂંજરાતનાં માખણોમાં ગાયનું દૂધ અને થી કોઈ ખાતું નથી અને બેંસનાં દૂધ-થી જ ખવાય છે ! —ગાયનાં થી-દૂધ કરતાં મોંઘા મૂંઝે ખવાય છે !! વિવેકજ્યોત્સ્ના આ વિનિષાતને અટકાવવા કોઈ કટિબદ્ધ થશે ! આટલું પ્રસંગોપાત.

મોટર બસોમાં વેનિટેબલ થીની જાહેર ખખરોમાં “ગૂંજરાતગોળી પસંદગી”, “ધીની તમામ શ્રેણી ધરાવનાર પુષ્ટિમરક ખાદ્ય પદાર્થ”—આલું આલું લખેલું જોવામાં આવે છે. આપણા પ્રધાનો આ જાહેર ખખરો, જે બીજાત દવાઓની જાહેર ખખરો જેવી જ લખે છે તે ન અટકાવી શકે ?

(‘પ્રતાપ’ તા. ૧૧-૫-૪૬માંથી ઉદ્ધૃત)

૫૬ વર્ષથી જનતાની સેવા બજાવતી

પ્રતિજ્ઞા હરીલાલ
 ગાંધીજીના આશ્રિત
 ગુજરાતી સાહિત્ય

એજન્ટ : હરીલાલ હરીવલ્લભદાસ એન્ડ કું. : અમદાવાદ

મેનેજિંગ એજન્ટ : શ્રી ૯ નવનીતલાલ રણછોડલાલ

રામાયણની વનરૂપતિઓ

બાપ્પસરસ ગ. વૈદ

કદમ્બ (ચાલુ)

જાતા વનાન્તાઃ શિસિપુત્રવૃક્ષા જાતાઃ કદમ્બાઃ સકરમ્વશાન્તાઃ ।

જાતા શૃંગ મોણુ સમાસકાન્થ જાતા મહી રાસ્યવનાગિરામા ॥ (૪/૨૮-૨૧)

વનેવનમાં મેરના નૃસે આસ્વા, કદમ્બ શૃંગેની ઉપર ફૂલ આપ્યાં, અંગે પણ આપ્યાં જેવી જ કામાતુર થઈ અને પૂત્રો આખી ધાન્ય અને વનોની અભિરામ થઈ.

કદમ્બપુષ્પાણિ સકેસરુણિ મંવાનિ હૃદય પ્રમદાઃ પિબન્તિ ।

વર્ષાઋતુમાં ખેડેલાં નવાં કદમ્બ પુષ્પોગ્રાંથી મદમત બનેલા ભમરાઓ મધ પીવા લાગ્યા. (૪/૨૮-૪૨)

વનશૃંગેમાં કેકાણે કેકાણે કદમ્બનાં ફૂલોં કવિ આપણને કરાવે છે. કદમ્બનું ઝાંઝા ચોમાસામાં ખીસે છે. વરસાદથી પાન ધોવાઈને ચક્રચકિત બને છે, અને ઝેરનાં પુષ્પ તથા ફળ સાથે જરૂર તે આપણું ખાન ખેંચે છે.

નીપ—કદમ્બનો જ આ ઝેર ભેદ છે. આ વિષે મેં "કાલિદાસની વનરૂપતિઓ"માં લખાણથી ઉદાહરણ કર્યો છે તે જોવા વાચકોને કે બધામણ કરું છું. રામાયણમાં પણ નીપ મણે સ્થળે વપરાયું છે.^૧

વર્ષાઋતુના વણનમાં:—

પ્રમત સેનાદિત ધર્મિણાનિ સશક્તોષાતુલ્યાદ્ભલાનિ ।

ચરન્તિ નીપાર્જુનવણિતાનિ મગ્નાઃ કુરમ્બાણિ વનાન્તરાણિ ॥ (૪/૨૮-૪૧)

નીપ અને અનુનથી સુવાસિત બનેલાં સુરમ્ય વનોમાં લાધીઓ આમતેમ ભ્રમતા હતા. આ બતાવે છે કે કદમ્બ અને નીપનાં પુષ્પોમાં કેવી માદક સુગંધી છે ! બાકી વનશૃંગે, ઉલાનશૃંગે અને લંકાનાં શૃંગેમાં નીપ છે જ.

કદલી-^૨ પંચવટીમાં સીતાજીએ કદલીવૃક્ષ બનાવ્યું હતું અને બનાવટી માયાપ્રમ આ કદલીવટિકામાં, કર્ણીકા શૃંગેમાં બસાઈને સીતાજીનું પ્યાન ખેંચતો હતો ! અને સીતાની શોધમાં નીકળેલા રામ કેળનાં શૃંગેને જોઈને સીતાના કદલીરમંગા જોવા ઉરુએને યાદ કરે છે:—

કદલોવૃક્ષમાદરો કદમ્બા સંજ્ઞાવુગ્રો ।

ઉરુ પર્યામિ તે દેસિ નાસિસક્ષા નિમૂઢિતમ્ ॥ ૩/૧૨-૪

કદલીનું માર્ગ-કેમલત બણીતું છે, રાગલું બનાવટી ચરિતક અશોકવનમાં સીતાજીને બતાવવામાં આપ્યું ત્યારે સીતા કેપલા લાગ્યાં અને કસાયેલી કેળની પેઠે પૂત્રો ઉપર હળી પડ્યા:—

...કેદેહી વેપમાના તપસ્વિની । જગમ જગતીં બાલ્ય કિણાતુ કદલી યથા ॥ " સુંદર સીતા વાગેલુ હમેલાં કદલીની ઉપમા પામેલ હેમ છે જ.

(૧) ૨/૯૪-૯; ૩/૧૪-૧૮; ૩/૧૦-૨૧; ૪/૧૭-૧૮; ૪/૨૮-૪૧;

૫/૨-૧૦; ૬/૪-૮૧; ૬/૩૬-૪; ૭/૪૨-૪.

(૨) ૩/૪૨-૨૩; ૩/૬૨-૪; ૬/૩૨-૬; ૭/૪૨-૪.

કન્દલ-(૪/૨૮-૩૪)—ફટ એક જ ઉદ્ભવ રામાયણમાંથી મળે છે. વર્ષાઋતુના વર્ષાનમાં

“કન્દમ્બસર્જાલેખ કન્દલાદયા વનાન્તમુખિઃ મધુવારિણાં” આ ઉદ્ભવ છે. તિલકાખ્યા
ખ્યાખ્યામાં “કન્દલં સ્વલોપલમ્” એવો અર્થ આપેલો છે.

સામાન્ય રીતે કન્દલનો ક અર્થ નવો છે—new shoot or sprout—એવો
માપ છે. કેટલાક કદલી અર્થ પણ દે છે.

કાલિદાસમાં કન્દલી રાખ પાનવાદ આવે છે અને એનો અર્થ તો મેં ‘જુકદલી’
કર્યો છે. કાલિદાસે કન્દલી અનેક રચણે વાપરી છે. કદલી કદવાળી, રક્તપુષ્પવાળી,
વર્ષામાં મનારી, લીલાંછમ પાનવાળી વનરપતિ છે એટલું તો કાલિદાસની વનરપતિઓમાં
કન્દલીના ઉદ્ભવો જોતાં સ્પષ્ટ જણાય છે અને એથી ‘જુકદલી’ અર્થ લેવો જ
યોગ્ય લાગે છે.

કર્ણિકાર—સુમિત્રા વગેરે દશરથની બની જ રાણીઓ ભરત સાથે રામચંદ્રને
પાછા લાવવા ગઈ હતી. તે વખતે કવિ સુમિત્રા માટે લખે છે:—

इयं सुमित्रा दुःखात्तं देवी राज्ञश्च मध्वया ।

કર્ણિકારસ્વ કાલેવ શીળેવુષ્ણ રાજાતરે ॥ ૨/૯૩—૨૪.

દુઃખથી પીડાતી સુમિત્રા વનમાં જેમ કર્ણિકારવૃક્ષની શાખા એના ઉપરનાં સુંદર
ફૂલો કરમાઈ ગયા પછી જેવી રીતે તેવી સૌંદર્યદોન લાગતી હતી.

કર્ણિકાર એટલે ચરમાળાનું ગ્રાહ. ચરમાળાની શિંગો તો પછા ઓળખે છે, પરંતુ એનાં
સોના જેવાં પીળાં પુષ્પોયો એ વક્ષ ન્યારે છવાઈ જાય છે ત્યારેનાં મનોહર દેખાવ બહુ
ઝાંઝાએ જોયો હશે કે એ વિશે બહુ ઝાંઝા મળતા હશે. ન્યારે આ વૃક્ષ ઉપર પુષ્પો
મેસે છે ત્યારે પાન ખરી ગયાં હોય છે અને આખું ગ્રાહ ફૂલોથી છવાઈ ગયેલું લાગે છે. એ
વખતેનાં એનો દેખાવ જોવા જેવો છે. આવાં સુંદર ફૂલો ન્યારે કરમાઈને ખરી ગયાં
હોય એ પછી એ ગ્રાહ જરાકેય જોવું ન ગમે તેવું લાગે છે. તેવી જ રીતે દશરથ જેવા
પતિ પછી રાણી સુમિત્રા દુઃખથી (પતિ અને પુત્ર બન્નેનું દુઃખ) પીડાતાં અને તેથી તે
તદન કૃશ, શીકાં જણાતાં હતાં. મહિષાસુર મુખ ઉપરનું સૌન્દર્ય જણાવું નહતું, દેહવશિ
કરમાઈ ગઈ હતી. આ સુંદર ઉપમામાં કવિએ ખૂબ સમાવ્યું છે.

પંચવટીમાં કર્ણિકાર વૃક્ષો હતાં (૩/૪૨) અને માયામૃગ જાણ્યો ત્યારે કર્ણિકાર,
અશોક અને આશ્ર વૃક્ષોનાં પુષ્પો ચૂટવામાં સીતાજી લીન બન્યાં હતાં. અને રાવણ ન્યારે
સીતાજીને લઈ આવ્યો ત્યારે સીતાજીએ કર્ણિકારનાં પુષ્પિત વૃક્ષોને ઉદ્દેશીને કહ્યું છે કે
તે વૃક્ષો! રાવણ મને હરી ગયો છે એ વાત તમેા રામચંદ્રને કહેજો:—

ભામત્રયે जनस्थानं कर्णिकारंय पुष्पिणम् । क्षिप्रं रामाय संमथं तीर्त्वां हति रावणः ॥
૩/૪૯/૩૦. અને રામ પણ માંમ જેવા ચર્મને ચોતાની ખખર વિવિધ વૃક્ષોને પૂછતા વનમાં
ભટ્ટે છે ત્યારે કર્ણિકારને સંબોધવાનું જણતા વધો:—

अहो त्वं कर्णिकारय पुष्पिणः शोमसे ममम् ।

કર્ણિકારયિવો શાવ્ધીં શંસ હયસ ચરિ મિત્રા ॥ ૩/૬૦—૨૦.

હે કર્ણિકાર! તું ફૂલોથી ખૂણ મનોહર લાડું છે. મારી પ્રિયાને કર્ણિકાર વૃક્ષો-
પુષ્પો અત્યંત પ્રિય હતાં. તેં જો એ મારી પ્રિયાને જોઈ હોય તો કહે.

(૧) ૨/૯૨—૨૩; ૩/૪૨—૨૩-૩૧; ૩/૪૯—૩૦; ૩/૬૦—૨૦; ૩/૬૨—૫;

૩/૭૩—૩; ૪/૧—૨૧-૭૩; ૪/૫૦—૨૬; ૬/૨૨—૫૩; ૬/૩૬—૪; ૭/૨૬—૪.

* નિમીષિતનુસરકન્દલજો તુ સેઠઃ । ઉત્તરરામચરિત ૩/૧૧

વનપ્રખ: વનિ: ઉચિતભવતી કન્દલનિઃ ॥ ૩/૪૦

“પુષ્પિતઃ શોભતે મયમ્”—એ અરેખર સાચું છે. કવિને એ આત્મ પરિચય ત હોય તો તે આ વાક્ય બાબે જ ઉચ્ચારી શકે.

સીતા કર્ણિકાનૃસનાં પૂજ્ય રસિક દર્શા એ સીતાજીને સુંદર વૃક્ષો માટેનો અતુલાય સુચક છે. રામ આગળ ઉપર ‘કર્ણિકાસ્ય મદ્રે હસન્તી યેવ સેવતે’ ૨૧૬૨૫.—હે દેવ ! તું કર્ણિકાનૃસના વનમાં હસતી હસતી કરે છે પ્રજા તું કેમ મને બોલાવતી નથી ! હવે વધુ મનક-મંદરી મા કર.

પમ્પાસરોવરના વર્ણનમાં કવિ આ વૃક્ષનો સરસ પરિચય આપ્યોને કારણે છે:—

કુતુભિર્ગન્તુ ગર્જીતાન્કર્ણિકાસ્યમન્તકઃ ।

હાલકપ્રતિવંદ્યભાવરન્વીતામ્બરામિત્ત ॥ ૪૧૧—૨૧

ચોતરું કર્ણિકારવૃક્ષો પુષ્પિત યજ્ઞેષા છે. જ્યો સેનાથી મહાપદ્મા- કે દંકાપદ્મા હોય એવાં સુંદર એ જણાય છે. પીતામ્બર પહેરેલા નરીની માફક નુવણીચ્છાદિત આ કર્ણિકારવૃક્ષો શોભે છે. કર્ણિકાર વૃક્ષોનાં પીળાં ફૂલ વિષે હવે કાઠને સંકે નહિ રહે.

હૌમિતે પરય પમ્પાયાઃ દાક્ષણે મિરિચાનુપુ ।

પુષ્પિતાં કર્ણિકાસ્ય ચરિટ પરમસોમિતામ્ ॥ ૪૧૨—૭૩

હે બદ્ધમણુ ! પમ્પા સરોવરની કર્ણિકા તરફનાં ગિર્ગિશાખરો ઉપર પરમ સુંદર આ કર્ણિકાર પુષ્પોનાં કામળ વૃક્ષોને જો.

હનુમાન વાનરો સકિત સીતાની શોધમાં બધા દત્તા ત્યારે, એક કુસુમિક નામની વૃક્ષમાં તે પેસો ગયા અને ત્યાં જો વૃક્ષો એમણે જોયાં તેના વર્ણનમાં કવિ કહે છે કે

“દ્રશ્યુઃ કલ્પતાન્નક્ષાન્ દીપ્તર્થવાદરત્નમા ॥...ચમ્પકભાવચ્છાંધ કર્ણિકારોઽથ પુષ્પિતામ્” ॥ (૪૧૫—૨૫-૨૬) સ્વર્ણચંપક, નારંગમર અને કર્ણિકાર—આ ત્રણેનાં ફૂલો અતિશય સુંદર થાય છે અને વનોમાં જ્યાં આ વૃક્ષો પૂરજાદારમાં ખીલી બેઠાં હોય ત્યાં કવિને એ દીપ્ત-વૈશાનરપ્રભાવાળાં સુવર્ણ જેવાં જરૂર લાગે જ. એજે આ સુંદર વૃક્ષો જોયાં હોય તે જ આ ચળદાનું જોર નાશી શકે.

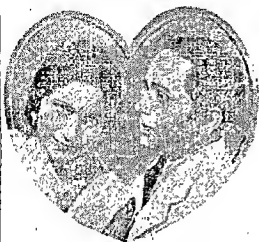
લંકાનાં ઉપવનોમાં કવિ કર્ણિકારવૃક્ષોને શ્રુત્તા નથી (૬૧૪૮-૪).

રાવણ જ્યારે કૈલાસ શિખર ઉપર નવદૂતાર પાસે ગયો ત્યારે એણે પણ ત્યાં ‘દીપ્ત એવાં કર્ણિકારવૃક્ષો’ જોયાં હતાં.

કર્ણિકાર એટલે ગરમાળાઃ cassia fistula (n-o-Leguminosae)

કરજ્જ-રામાયણમાં ૬૨૯૪-૬૩૦૬ કૃષ્ણ એક જ જગ્યા ઉપર (૬૧૪—૭૩) વપરાયેલો છે. પરંતુ તેને જ પદ્યમાં ગચ્છાલ બીજે જે સ્થળે (૩/૭૩—૪; ૪/૨—૬૨) નજરે મળે છે. મચ્છાલનું નિરુક્ત “નર્ક રાણી ચલસિ” અથવા નર્ક રાણી બહલે મૂવયતે હિતિ મચ્છાલઃ અર્થાત્ રાણી વખતે જે શોભે છે તે અથવા રાણીને જે લોભાવે છે તે. નર્ક ચાહો પારણમસ રાણી વખતે જેની માળાઓ સીંગો પારણ કરતી હતી એમી આ નામ પડ્યું હશે. આનાં પુષ્પોની રાત્રી બાંધ લેતાં મોતીની માળા જેવી માળાઓ સુંદર સીંગોના ગળામાં શોભે એમી છે.

“કં જલં રજ્જવસિ દસિ કરજ્જઃ” કરજ્જવૃક્ષો, મોટે ભાગે, નેત્રીકિનારે જ થાય છે અને તેનાં પુષ્પોનાં દમગ્ધ મંદ મંદ વહેતાં સ્ફટિક જેવાં નદીનાં જમ્બા ઉપર પડે છે ત્યારે તે અરેખર સુંદર લાગે છે.

કોઈ કોઈકરે કિમી
જેવની પથ્થુ 'મા'
નું પાત્સર્ય, 'સ્ત્રી'
નો નિર્દોષ પ્રેમ,
'મૌતાબાઈ' ની
મમતા ન સમજ
શકો અને કોણે
જોના 'આમદેવતા'
નો તિરસ્કાર કર્યો

મા
સમાદમાં પણ
અમદાવાદનો
એકધારો
આવકાર પામતું
ચિત્ર :

પરંતુ આ અરે
વે એ જ
માની
ગાદમાં જોને
આવતું પામું,

પ્રકાશ

પેશા કરે છે.

આપણું કોટુમ્બિક જીવનની લીલીસૂટી, આપણા
સમાજની મુરગિબરી સાસુઓ, વહુઓ, દેરાણી
અને જેઠાણીઓનાં માનસની દુખદુઃ તરવીર જેને
અમદાવાદની જાતતા એકધારી અપનાવી રહી છે.
જેતા અનેરજક સંવાદો પર સુગંધ થઈ છે :

લિંગરશિક : શ્રી. શાંતિકુમાર દવે

કથા-સંવાદ :
પરિત ગિરીશ

ગીત :

સંગીત :

પૂન :

રમેશ ગુપ્ત

ગાવિ-સ્વામ દેખે

સાંદ શુક્લ

— સૂચિક —

જીવન, રંજના, હિમાલોન્ત, રાજકુમારી શુક્લ,
સુમતિ ગુપ્તે, જીવુબાઈ, શ્રી. ભગવાન વગેરે...

એવરગ્રીન લીલીક . દરેક : ૩-૫૫-૮-૧૦૫

રીંગલ

પેસે દિવસે અમારે ત્યાંના એ સફરદરથી સાથે સારા ઉતારાખંડની જવાનું મને સાચા પ્રાપ્ત થયું હતું. ગયા બિતરીને સહેર જોયું. ત્યાંથી એ જવા માટે રીક્ષાવાળાએ છ રૂપિયા માગ્યા, ત્યારે કાતા કહે: "હવે છ રૂપિયા ત્યાં જવાના. તેને જાત થયેલું તેમ આપણને મરવાનું છે ત્યાં ?" આટલી નિસ્સહાય આનંદ અને શુભદર્શન પ્રત્યે હોય તેને નિર્વાણની કવી કહ્યા કહેવી ? ત્યાંથી ફરત તાજમહેલં આગ્યા. ઉપર ઉપરથી સાધારણ જોઈને પછી સખના તરફની ખાલુએ ખીડો બતાવવા બેઠા ! મેં કહ્યું: "આલો જરા ઉપર જઈને જોઈ આવીએ." તે કહે: "જેવું ઉપર તેવું નીચે," ને હમેશું: "આ ખીડીની લેજાજત કાણું જવા દે દિવસનું મને થઈ મજોલું કે ખીડી ખરેખર એક અદ્ભુત વસ્તુ છે.

એમનો વાંક ધણા દારી શકે: મુશ્કેલીનું તો જાન હોવું જોઈએ એ મુખ્ય ફલી પછી મુશ્કેલ વસ્તુ શી છે એ જાણી જાય છે ? મુશ્કેલ ન હોય તોય શું મછ જવા કાંઈ કુસમુખરવાર છે કે જેને વરે જવાખદાર છે ? આપણે કાંઈ ક્ષતિને ઉતરવાળે એટલે જ તો મુશ્કેલ માનવીપદ્યા અને સમયસંક્રામાં જાણી જાય છે. જે ખૂબ જ પૂર્વકથી, પૂર્વગઢવીન અને જીર્મિયેલજા વિનાનું જીવન જીવવા મામના હોય તેને માં બનાવનાર પારો કશો જવાબ નથી. હું કાંઈકથી જાતના વાદનો પ્રચાર કરવા માગતે પછી માતું કહેવું જો છે તે વધાર્યું આ અર્થમાં: કાંઈ કહેશે-સમાજહિત માટે જીવ મારે જીવિતે એ રીતે જીવવાની પડે; એ રીતે જીર્મિયેલા બનવું પડે. કાંઈ કહે-આકાશ છે, સુંદર સર્જિત છે અને શરફની પ્રસંગતા છે તો સૌંદર્ય માટે શો ન ! અહીં પછી આપણે એ રીતે જીવવાનું પડે. પણ વિચાર કરી જોઈએ કે એ માટે ન જીવ શું ? વધારેમાં વધારે કાંઈ આપણને નુકસાન કરી શકે તો જીવન અને મરણ એકદમ પાતળી રેરી તોડી દે. એટલું જ. પરંતુ જીવનને હોદ્દામાં મૂકીને એ પ્રશ્નકે તેને છે કાંઈ જવાબ ? તાજમહેલને જોઈને આનંદ લેવો અને ત્યાં બેસીને ખીડી પ એમાં કશો ફર નથી: સિવાય કે મગજના પૂર્વમહેલો. જેની વચ્ચે કાંઈનો પછી લેવ નથી. જે લે તે મતાધિ, મત-બનવા.

એક જાગણી કવિ લખે છે:

નાનાવિધ ખૂબ
અને જાગણાગમાં વિસક્ત જીવન:
ટબલ, ચેર, ફેન,
દગલાખંધ ફાઉલિ અને ફેન.
સન્તાન, સન્તાતિશર્ધુ નિર્વિકાર
નિરાસકત મન—

નાના વામાં બાંધું રહે
મેહુ સ્વપન,
તકકાની હલમલ
એક ખાલુ કપાય ગયેલો માંદ
કારખાનાને છુમાટે મેલો.
ફેટ માત્ર પુસ્તીનું જાણ
ગતિ નહિ, પ્રાણ નહિ.

કવિનું નામ જોખામ ભૌતિક અને કવિતા 'નાતરિક રૂપકથા' કરીને. કોઈક કંઈકો કે બીડીની વાતમાં મૂકેલો લાગેને વગર વિષયની વાત કરી પાનાં ભરવાનું પ્રયોજન થું ? આ વાંધો આપા કહ્યા નિગધો સામે લેવાયો છે; એટલે એને ગરા અહીં જ ચર્ચા સંપૂર્ણ. ઉપરથી કવિતામાં નોંધો તો આધુનિક કવિ દરેક દરેક વસ્તુને પોતાનો કાવ્યવિષય બનાવે છે. એ કદાચ કાવ્ય નેતુય ન લાગે ! પરંતુ કહે તો 'કવિ લખે તે કાવ્ય' એવી એવી બાબત કરવી પડે. એક વાત કરતાં બીજી વાત લાવવી ચ પડે અને આવે ન. નાતરિકની કથામાં ફાઈલો પછી આવે અને કપાયેલો ચાલ પછી આવે. આને મન વાત અડધેસું નથી રહ્યું; કોને ત્યાં ફરે છે. સાદિત્વ આને વેપકિત્ત વધુ છે. મને તે વાત હોય પછી લેખકની દૃષ્ટિએ લખાય છે એટલે લેખકને જે ચોખ્ખા લાગે તે અંદર આવે. શા માટે આવે ? કારણ છે : વિષ્ય આને કવિને, લેખકને વધુ હુંકું લાગે છે. મારી કલિવાસ કરતાં કદા વધારે કારણ કે મારે મન, મારી કલમને માટે, તેને જે વિષયો અસ્પૃશ્ય હતા, તે માણ એટલું જ નહીં પછી સ્પૃશ્યીય. માનની માટે વિષ્ય આને પોતાની અંધનવીનતા છોડી દઈને સરુખાલ જની ભવ છે. એક વિષય બીજાની એટલો સંગ્રહ છે કે એને. લાબા વગર છટકા જ નહીં. બીડી સામે મૂક્યો અને તરત જ સાદિત્વની પરિમાણ સર્વકંઈ એક જ નિબંધમાં આવે એ આને નહું ન લાગતું નોંધ્યો.

બીડી આમ મને તેમ હોય પરંતુ એટલે એક સરસ સ્મરણ મારી પાસે છે તે અહીં લખતું મિત્રકુલ અચાને ન મળાય. હું મારી જાતને ખૂબ અવગચડી માની બેઠો હતો; આને હું કે નહીં એ અહીં ફાઈલનો વિષય નથી. હું દેનમાં ક્યારે જતો હતો; ક્યારે ક્યારે ! મુંબઈની લોકલ દેનમાં હું દરરોજનો કોલેજ જતાનો. દરરોજ બીડી પીનારાઓ કાલ જાણે મારી વિરુદ્ધમાં હજી રચોને જ આબા હોય એમ મારા મોં ઉપર જ છુમાડા કાઢ્યા કરે ! તે વખતે હું જરા મૂંઝેલામાં માનનારો એટલે છુમાડો-ખાસ કરીને બોડીનો-મને મળતો નહીં. એટલે હજી મગરાવા લાગે ! અંતે હાથથી એ કંઈ ફેલાય છે ? બે ત્રણ ચાર વાર હાથથી પાકે કાઢવા પ્રયત્ન કર્યો પછી રાંધે મારી પાણી છૂટાંચાય પછી હાથે મારો છુમાડો કંઈ હારે ? એ આંખમાં, નાકમાં, કોટના મળવામાં બધી જગ્યાએ વારાય. એનો કંઈ ઉપાય કરેલો નોંધ્યો; મને ચાલું એ કંઈ ચ ખડું. બીજો દિવસે જાડીમાં બેઠો. જેવો કોઈ છુમાડો કાઢે કે એની પાસે જઈને મારા મળવામાંથી છુમાડાખરેલો છુમાડો કાઢી એના નાકમાં એની સડ મરી રહી થોડો છુમાડો ડોહ્યો. હં હં : ધમાધમ, મારામારી અણ જ પડી તો. આ ઠીકઠીક અક્ષર કડશે એમ માનતો હતો. એની અક્ષર ચાંઈ સાચી નથી. બપોલે સાથે મળી આ પ્રવલન કરેલો નિર્મળો સંહતિ ચેવણી પુસ્તાન.

મગરી લોકો બીડી એટલે, ગુજરાતીઓ પીએ અને બંગાળીઓ ખાય. બંગાળીઓ બીડી તો ચું-એ તો વન છે એટલે કદાચ ખાતા હશે પછી-એઓ તો પાણીનીય ખાય છે. એક કેમોન કરિયા ખાઉઆ જલ એ તો જાણે કરે કોઈ પછી કહી શકે નહીં. બંગાળી લોકો ક્યારે રીતે વિચિત્ર છે. એમને સરકૂત વાંચતો જોવા છે ? હાલે જહામ બાંધતા હોય એમ જ જોતો. સરસ્વતીને શોરાશતી, દૃષ્ટિને ચિહ્ન અને સખત શાય કહેશે. આજમુદી હું સમજી સડીયા નથી કે બંગાળ પાછા ગુજરાત કેમ પડ્યું હશે ? એવા અક્ષર-નેદના

પરિચય કરતાં એના ક્ષરેકનો જરાક જ પરિચય કર્યો હોત તો આટલું બધું માંડપણ ગૂજરાતીઓએ ન કર્યું હોત ! શરદ્યાણુ વિરચિત મંથો અનુવાદીને ચાકપા ત્યારે શરદ્યાણુ પ્રકાશિત, શરદ્યાણુ સંપાદિત મંથોનું આપણે ભાષાંતર કર્યું. તો હવે શરદ્યાણુ દષ્ટ-પૃષ્ઠ-સ્પૃષ્ઠ મંથો કેમ નહીં ? જાબારે, ગૂજરાત અનુવાદકગણને એક જ વ્યક્તિ તરીકે ઉદ્દેશીને કહું તો, એના કરતાં 'વદે માતરમ્' વગેરે છાપામાં કેલમ લખવી સારૂં છે. પરંતુ આપણે ત્યાં નથી તો તે યા, પણ આ બાપારાદ વિરમ વિરમ.

બીડી પીવાની શરૂઆત બીડીનાં દૂધ તથા પીવાથી થાય છે. મારા આંધાર રૂપ અનેક મહાપુરુષોનાં જીવનચરિત્રો છે. આખી બીડી લાવવી એ હિંગતનું કામ છે; ખરામ ટેવ શરૂ કરનારમાં હિંમતનો અભાવ હોય છે. દરેકે દરેક દુરેવ પડે છે તે ચોર-માનસ પેદા કરે છે. પરંતુ પાછળથી એ ચોર-માનસ પોતાના રોજિંદા વ્યાપારમાં એટલું મદ્યમૂલ બની જાય છે, અને એને એટલું સાચું માનતું જાય છે કે વખત જતાં એનો પક્ષ લેવા લાગે છે ! એને માટે મરી પણ ફીટે છે. એ આયોડોક્ષીમાં પરિણમે છે. રૂઢિચુસ્ત માણસો પોતાના પક્ષ માટે મને તેટલા અત્યંતવાદી પણ બની જાય છે. બીડીનાં દૂધથી થયેલી શરૂઆત સીમારેટનાં રીતનાં રીત પીવામાં અને સિનેમા પર જોયો સામાજિક જગ્યામાં રૂઆબથી ધુમાડા ઠાકવામાં ફેરવાય જાય છે.

ચોર-માનસની વાંત કરતાં એક બીજી ચાત યાદ આવે છે. ઉદ્રિયાસક્ત માણસ પોતાની એક ઉદ્રિયાસનાને બીજી ઉદ્રિયાસનાતૃપ્તિથી માણી શકે છે. આ બંને બીડી માનસ-શાસ્ત્રીય નિયમ છે. જાતીય જૂથ સામાજિક બંધનોને લઇને જમાવવી મુશ્કેલ મઠ પડે છે. આ જૂથ કોકોક વાર બીડી પીવાથી પણ સમી જાય છે એમ લાગે છે. કાર્ષ્ઠ ચોરીથી બીડી પીનારને જોતો, એને જાતીય વાસનાચાળાને વિહૃતિઓ થાય છે એવી જ વિમૂર્તિઓ થાય છે. આને પ્રયોગોથી માપી સાબીત કરી જોવાના ચતો કરવા જોઈએ.

બીડી વિષે તો પણી વાતો થાય એમ છે. કેટલાક વૈદો પુરવાર કરે છે કે અસન્નના લોકો પણ બીડી પીતા. જે કે એમાં તમાકુને બદલે બીજી વસ્તુઓ મૂકતા. હવે તો બીડી ઉપર આખી નોંધેલો જમાય છે, અને એમાં ઘણું ભાગે બીડીનો ધુમાડો સંક્રાન્તિ જિન્દુ બની જાય છે. એક સંસ્કૃત શ્લોક કહે છે કે બીડી પીનારાઓ અને બિલાડીઓ સરખા છે. કારણકે એઓ તમાકુ ન મુજબનિત. એ શું ખરું કહો ?

આયુર્વેદશ્રમ ફાર્મસી લિમિટેડ, (અહમદનગર) ની
પ્રખ્યાત ઔષધીઓ !

આયુર્વેદ પદ્ધતિએ શાસ્ત્રીય રીતે
તૈયાર કરેલી ઔષધીઓ રાષ્ટ્રના
આરોગ્યમાં આરો બાજ લગ્યે છે.

કારફો

એ તે જાતના કદ તથા
ખાંસી માટે 'કારફો' (Kaf-
pho) અકસીર છે. વસાકા
અને બીજા પ્રખ્યાત ઔષધી-
ઓના મિશ્રણની આ દીકરીઓ
'ખાંસી'ના મૂળ કારણને દૂર
કરી આરામ આપે છે.

**સુવર્ણ
માલિની
વસંત**

અસ્થિનો અંચલ અને આરોગ્ય
એ દરજ્જા રાષ્ટ્રની રાજ્ય છે.
આયુર્વેદ ઔષધીશાસ્ત્રમાં સુવર્ણ
'માલિની વસંત લીંચુ' રચના
ધરાવે છે. શાસ્ત્રીય રીતે તૈયાર
કરેલ છે, અને યોગ્ય રીતે
લેવાથી અચૂક ફાયદો કરે છે.

સુપર્ણ

સુપર્ણ દીકરીઓ ગેલેરિયા
અને તેને લગતા દાંડીયા-
મુઠતી તાવને હઠાવવાના દરેક
ચુસ્તો ધરાવે છે, અરુ મુગ્ધ
અમુક સમય માણુ લેવાથી
સંપૂર્ણ આરામ આપે છે.

મળવાના સ્થળ : અંદુલાલ પ્રેમચંદ દવાવાળા,
તંતુ દરવાજા, અમદાવાદ.
મ. પી. શિવદત્તની કુંડા, વડોદરા.
હરીશંકર દેવશંકર સુક્લ, ઉમરેઠ.
મોહનલાલ પ્રજ્ઞાસ મોહા, વધુકા.

ચુલ્લોત્તમ
સોમ એજન્ટ :

ભારતીય હિલોગ પ્રચાર કાર્યાલય :

૧૪, બારકર લેન
જૂલેબર, મુંબઈ-૨

ઉનાળાનો દિવસ હતો, ત્યારે એક દેડકાએ એના સાથીને કહ્યું : “ મને તો ભય લાગે છે કે આપણા રબની-ગાનથી પેલાં દરિયાકિનારે વસતાં લોકોને કબજ પડી જ હશે. ”

ખીન દેડકાએ જવાબ દીધો : “ જ્યાં દ ને લાઇ, એ લોકો દિવસે એમની વાતોથી આપણી શાંતિ નથી તોડતા શું ? ”

દેડકાએ કહ્યું : “ છતાં આપણે રાત્રે તો વધારે નજ ગાવું જોઈએ. ”

ખીનએ જવાબ દીધો : “ આપણે પણ એ ન જાણું જોઈએ કે એ લોકો દિવસે વધારે નેરશોરથી વાતો કરતા હોય છે. ”

દેડકા બોલ્યો : “ પણ પેલા જોડા બેંસિયા દેડકાનું શું ? એ તો આંતુખાંતુની બધાંને એના ખુમોથી કબજ કર્યા જ કરતો હોય છે. ”

એના મિત્રે જવાબ દીધો : “ ત્યારે તમે રાજદારી પુરો, પાટરીઓ અને વિતરણવિદો વિશે શું માને છે ? એ લોકો તો આ દરિયાકિનારે આવીને હવામાનમાં ઘોંસાટ અને ખસા અવાજ જ કરી નાંખે છે. ”

પછી દેડકા બોલ્યો : “ ઠીક, ત્યારે, આપણે આ માથાસોં કરતાં તો સારા ધવાનો પ્રયત્ન જરૂર કરીએ. આપણે રાત્રે શાંતિ જાળવીએ અને આપણાં ગીતો આપણા દિલમાં સમાવી દઈએ. બસેને આ ચંદ્ર આપણો તાલ માટે અને આ તારા આપણો છંદ માટે. કઈ નહિ તો અપણે એક બે અગર તો ત્રણ રાત શાંતિ જાળવીએ. ”

પેલા સાથીદારે કહ્યું : “ કબૂલ, કબૂલ. તારું વિચારણ હેલ્પ શું શું બહેર લાવી શકે છે તે આપણે એકબીરે જોઈ લઈએ. ”

તે રાત્રે દેડકા ચાંત રવાં બીજી રાત્રે પણ ખર્ધાં શાંત રવાં અને એમ ત્રીજી રાત્રે પણ.

બેહોદી વાત તો એ છે કે તળાવ પાસે રહેલી એક વાચાળ સ્ત્રી ત્રીજે દિવસે નારતો કરવા આવી અને એના પતિને ખૂબે મારતા લાગી : “ આ ત્રણ દિવસ મને જોધ જ નથી આવી. જ્યારે દેડકાનો અવાજ મારે કાને પડતો ત્યારે મને સરસ જોધ આવી જતી. પણ કંઈક બન્યું લાગે છે. ત્રણ ત્રણ રાતથી એ લોકો કમું ગાતાં જ નથી. અને હવે તો ઉગરે માડું આપણું માથું ફરી શરૂ. ”

આ સંજોગોને પેલા દેડકા એના સાથી તરફ ફર્યો અને આંખ મિચકાવી બોલ્યો : “ અને આપણે શાંતિથી ઘેસા નેવા ચર્ચ મળા છીએ, ખરું કે નહિ ? ”

ખીન દેડકા બોલ્યો : “ હા, સાવ સાચી વાત છે. રાત્રિની શાંતિ આપણે માથે લાવે જ ન હતી. અને હવે તો મને લાગે છે કે આપણે માવાનું બંધ કરવાની કોઈ જરૂર નથી. જેમને જેમને જીવનની અન્યતામાં ધાંધલ ભરવાની જરૂર છે તેમની સમજ ખાતર પણ આપણે ગાવું જોઈએ. ”

અને તે રાત્રે ચંદ્રનો તાલ ફેલત ન જયો અને તારાનો છંદ પણ કામ લાગ્યો.

ઓ રી એ ન્ટ લ

ગવર્નમેન્ટ સિક્યુરિટી લાઇફ એસ્યુરન્સ કં. લીં

ફરી એકવાર 'ઓરીએન્ટલ' એજન્સી છે અને ખીલ એને ચલુ કરે છે. મહાત્મા અને બેંકમાં જાપાની ફગમને લીધે જે પોલિસી દોલારની પોલિસીઓ અનેક પડી હતી તેમની પસંદગીમાંથી લેવા પડતા પ્રીમિયમ ઉપર બ્યાજ લીધા વગર કે તેંદુરસ્તીના ખુરાવાની રજુઆત વગર પોલિસીઓ ફરી ચાલુ કરી જાપવાની ઉદ્ધાર નીતિ અખત્યાર કરવાર સૌથી પહેલો લાઇફ એડિસ 'ઓરીએન્ટલ' છે.

ઉદાર છૂટછાટ એ હંમેશા વધતી જતી

અમારી લોકપ્રિયતાનું સ્વસ્થ છે.

૧૯૪૫ નવું કમ્પાઇઝ.....લગભગ રૂ. ૨૫,૩૮,૦૦,૦૦૦

ભંડારી... .. રૂ. ૪૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ થી વધુ

અમારી પાસે ક્રિડમોના લીમીટી તમારી પ્રત્યેક

રેફરિયાતને પહેલો વર્ષ એવી આકર્ષક પોલિસીઓ છે.

લેડ એડિસ—ઓરીએન્ટલ બિલ્ડીંગ, રોડ... .. મુંબઈ,

બ્રાંચ એડિસ—વીમળો પર, લાલ દરવાજા ... .. અમદાવાદ.

સેક્રેટરી : શ્રી. હંન્દ્રવહન ચુનીલાલ મહેતા બી. એ., એક્ઝેક્યુટીવ બી.

અત્યુત્તમ પૌષ્ટિક ગ્રાહણ—

હરેક જાતની અશક્તિ તથા નબળાઈ માટે

અમીરી જીવન [રજીસ્ટર્ડ]

અકસીર પુરવાર ચમેલું છે. સાનતંત્રની નબળાઈ, ધાતુકીયતા, ખાંસી વગેરે નાશુક કરી લોહી વધારે છે. ફીલ્ડ અથવા યસીરને નવપલ્લવિત બનાવે છે.

ફિમલ તોલા ૧૦ તી થીસીના રૂ. ૧-૬-૦; રતલના રૂ. ૪-૮-૦

બિંબા ફાર્મસી લિં : બિંબા (ઉત્તર ચુલરાત)

સોલ એજન્ટ : મેસર્સ એસ. રમણ એન્ડ કું. અધીરોડ, અમદાવાદ

હરેક રમણ એજન્ટોને જોઈએ છે. એજન્ટોના નિયમો તથા આપુર્વોક્તિ દવાઓનું મર્યાદિત મહેત

વિધેનમાં તો મારે મોઝાં પહોંચેલાં એટલે 'ચિટ' એજ-સીના માણસની જાળમાં ફસાઈ એતી પસંદગીની દોરેલમાં ગયાં હતાં, પણ બુડાપેસ્ટ પહોંચ્યાં ત્યારે તો સાંજના માત્ર પાંચ વાગ્યા હતા. સુરોપની વસંતકાનુ એટલે સહેજે આંદોલ વાગ્યા સુધી, અજવાણું રહે. આથી અમે ત્રણ સ્ત્રીઓ-મિસિસ બિ, એમની પુત્રી અને હન્ડેશન પર બેઠાં અને ડોક્ટર અને ડોક્ટર બિ-દોરેલની તપાસમાં ગયાં. અમે રેશન પર બેઠાં હતાં ત્યાં એક હંગેરિયન છુદ્દો આવીને મને ને મિસિસ બિ-ને સુંદર ફૂલની કલગીઓ આપવા મગ્યો. ફૂલ પેચનાર દરો એમ ધારી અમે લેવા ના કહી. પણ એણે ઇશ્વારતપી સમજાવ્યું કે "પૈસા નથી ભેઈકતા, તમને જેટ આપું છું." હજી તો ગામમાં પણ મુકાએ છીએ ત્યાં આવો સહાર ભેઈક હંગેરિયન લોકો માટે માનવૃત્તિ થઈ. વિશેષ અનુભવે એ શક્તિ મજબૂત બનાવી.

થોડીવારમાં ડોક્ટર અને ડો. બિ-સારી દોરેલની તપાસ કરી આવી પહોંચ્યા. અમે સામાન લઈ ત્યાં ગયાં.

બુડાપેસ્ટ ડાન્યુબ નદીને કિનારે છે. જર્મન લાગણમાં એ નદીને 'દોનાઉ' કહે છે, ત્યારે હંગેરિયનમાં ફના કહે છે. વચમાં નદી અને એક કિનારે બુડા અને બીજી તરફ પેસ્ટ છે. અમે ત્યાં તે દોરેલ પેસ્ટમાં હતી. પેસ્ટ સપાટ મંચીન પર આવેલું છે અને બુડા ટેકરા ઉપર. અમારી દોરેલ નદીની પાસે જ હોવાથી અમે બારીમાંથી ડાન્યુબ જુને તેના ઉપર બૂકી રહેલું બુડાં બેઈક સકતાં. મને અસંખ્ય તીર્થળીના દીવાથી સાબુમારપેલાં અને શહેર અને એ દીપકાનાં પ્રતિબિંબ ઝીલતી ઝીલતી વડી જતી 'ફેન્કા' એ ખરેખર અનુપમ દશ્ય હતું.

બુડા અને પેસ્ટ જાણેમાં નરીકિનારે ફરવા માટે ખાસ રસ્તા બાંધ્યા છે. પેસ્ટ તરફનો કિનારો વધારે લોકપ્રિય છે. કેટલોક કાગ મોટરો વગેરે વાહનો માટે બંધ છે. એટલે સાંજે લોકોનાં ટાંગેટાળાં વિના સડાએ ત્યાં ફરે છે. આજે રસ્તે બાજુ પર લીલી ધરો વાળી વચમાં ફૂલના ક્યારા ને સુંદર વાડો બનાવ્યાં છે. એવી આકર્ષક જગ્યામાં 'કોફે' તો હોય જ. એવાર નહિ પણ અસંખ્ય કાફે હારણમાં આવેલાં છે. લોકો સાંજ પડે કુટુંબ કે મિત્રોને લઈ ત્યાં નદીની શીતલ કાફેશ વચ્ચે ખામ પીએ ને કાફેમાં થતું સંગીત સાંભળે.

બુડાપેસ્ટનું એક મુખ્ય આકર્ષણ સેન્ટ માર્કેટસ ગ્રાઉલ નામનો એક છે. ડાન્યુબ નદીની વચમાં એ આવેલો છે. એના ઉપર એક બદ્દ જ સુંદર બગીચો છે. તે ઉપરાંત તરવા માટે આરસપદાણનો પ્રાંધેશો હોન, ટેનિસ કોર્ટ, મોટરકાર, ફુટબોલનું મેદાન—એવાં

આ એટ ઉપર જવા માટે પુત્ર બંધાયેલો છે. અમે પુત્ર બાળગી અંદર દાખલ થવાના દવાના આગળ ડોકાં દતાં ત્યારે ત્રણ ઊંઘરીઓ અહીં આતુરતાથી અમારા સામેં બેઠી હતી. એટલે ડૉ. બિન્ને પૂછ્યું: “તમને અંગ્રેજ આવડે છે?” એટલે એ ત્રણ તરત અમારી ભેડે ઇંગ્લિશમાં વાત કરવા મંડી ગઈ. વાત કરતાં જણાયું કે ત્રણ બહેનપણીઓ હોઈ એક જ શાળામાં બાળતી હતી. હાલ એમને ત્રણ અકવાડિયાંની રજા હતી. બ્યુઝપેરેટમાં મોટી ડ્રેસિંગરૂમ કોન્ફરન્સ બરાવાની હતી તેમાં દેશપરેલથી આવનાર મહેમાનો માટે મકાનોની જરૂર હતી; તેમજ કામકાજમાં મદદ કરનાર સ્ત્રીઓની પણ આવશ્યકતા હતી. એટલે બધી શાળાઓ ત્રણ અકવાડિયાં માટે બંધ કરી હતી જેથી તેનાં મકાનો મહેમાનોના ઉતારા તરીકે વાપરી શકાય અને શિક્ષકા સ્વયંસેવકા તરીકે મદદ કરી શકે.

કન્યાઓએ ઉત્સાહથી અમને આપ્યા એટમાં ફેરવ્યાં. બગીચાનો એક ભાગ ખતાવી એક કન્યા બોલી: “જુઓ, આ યાપાનીઝ ગાર્ડન.” અમે પહેલાં તો કંઈ સમજ્યાં નહિ. પણ ઊંઘરે જર્મન ભાષા બોલતા હોવાથી એમને સમજણ પડી કે અહીંની ભાષામાં પણ જર્મન પડે જ અશ્વરતો ઉચ્ચાર ‘ય’ થયો હશે અને કન્યા યાપાનીઝ ગાર્ડન કહેવા માગે છે. બધી ટ્યુટોરિઝ અને નોર્ડિક ભાષાઓમાં જ (જ)નો ઉચ્ચાર ‘ય’ જ થાય છે.

ઊંઘરીઓ ઉંમર પંદરસોળ વરસની ને વળી કસરત કરવા નીકળેલી એટલે કેટલું ચાલતું તેનો એમને હિસાબ નહોતો. એમના ઉત્સાહમાં અમને ખૂબ સલાવીને ધકવી નાખ્યાં. આખરે એમણે જ ખતાવેલા એક મુંઢર કાદમાં ચા પીવા ગયાં. ત્યાં સંગીત વાગતું હતું અને હલ્લ પણ થતું હતું.

કન્યાઓ સાથેની વાતચીત પરથી જણાયું કે હંગેરીની દરેક હાઇસ્કૂલમાં ખીજા ભાષા તરીકે અંગ્રેજી શીખવે છે. એટલે બહેનમાં માણસો બધાં જ ઇંગ્લિશ સમજી શકે છે. આ ત્રણે કન્યાઓ મેરી, માર્થા અને મેરીઅનને અંગ્રેજી ક્ષત્રથી બોલતાં શીખવાની બહુ હોંસ હોવાથી એમણે એ માટે. ખાસ ખાનગી શિક્ષિકા રોકી હતી. જર્મન અને ફ્રેંચ પણ એ બેમાં શીખતાં હતાં, પણ ઇંગ્લિશ પર વધારે પ્રેમ હતો.

અંગ્રેજ ભાષાનું મહત્વ હંગેરીમાં માલું જ છે અને તેવું જ મોવે, સ્લાક, ડેનમાર્ક વગેરે દેશોમાં છે. દુનિયામાં અમેરિકાના પ્રજાતંત્રો એ પ્રભાવ છે. હંગેરી ૧૯૧૮ સુધી ઓસ્ટ્રિયન સામ્રાજ્યમાં હતું તેના અવશેષ રૂપે હજી જર્મન ભાષાનું મહત્વ રહ્યું છે પણ તે ધીમે ધીમે ઘસાતું જાય છે અને અંગ્રેજનું મહત્વ વધતું જાય છે.

બીજે દિવસે અમારી હોટેલમાં મળવા આવવાનું. અમે કન્યાઓને આમંત્રણ આપ્યું. ને, ખડી, ફૂલ, વગેરે. અમે તો છાત્રી બહેનમાં એટલે કાફી આગળથી. જ નીચળતી બસમાં બેસી હોટલનો વસ્તો લીધો. ઊંઘરીઓની કસરત પૂરી થઈ નહોતી એટલે તેઓ ચાલતી થેર ગઈ!

અમારું આમંત્રણ સ્વીકારી બીજે દિવસે કન્યાઓ હોટેલમાં આવી. એમની સાથેની વાતચીત પરથી બ્યુઝપેરેટના વિદ્યાર્થી છવન વિશે મલુંએક જણવા મળ્યું. હિંદુસ્તાન વિશે પણ એમણે ખૂબ સલાહી પ્રુછ્યા.

બ્યુઝપેરેટ એક અકવાડિયું રજાં તેમાં અમે બાળખાણુ ખૂબ કર્યાં. વિવેનાંશી ગિ. તેને. વિવેનાંશી બાળખાણુનાં સંસ્કારમાં આપેલાં તેમને રહ્યું અમે મળ્યાં. ફેરમાવા એક

ડા. રાખ અને તેમનાં પત્ની બન્ને આંખનાં ઘટ્ટાર હતાં. આખો દિવસ ધંધામાં રોકાયેલાં રહેતાં મિશ્રિસ રાખતું ઘર નિરંતર ઘરની દીવાલોમાં પૂરાઈ રહેતી ગુહિણીના ધર કરતાં સ્વચ્છતા કે સુખકતામાં કોઈ રીતે જિતવતું નહોતું. તેમનો અતિથિસત્કાર પણ નિર્મળ, અઠંભાવ વિનાનો હતો. એ લેણે ન્યુ હતાં એટલે નાદુની સત્તા મુરોષમાં ફેલાતી જતી હતી એનાથી તેમને અતિથિય ચિંતા હતી. નર્મની અને આસ્થિયામાં ન્યુ લોકોની જે દશા થઈ તે જ હંમેશીમાં થશે એવો એમને ભાવ હતો.

મિ. હે-ના બીજા બે મિત્રો શિશુની હતા. એમાંના એક પૂતળાં ધન્યાર અને બીજાં મંદાનોના શિષ્યકાર હતા. આ શિષ્યકાર અને એમની જલેત સંગીત બહુ સારું જાણતાં હતાં. તે બંને એક દિવસ મરોહીની હરીફાઈ જોવા લઈ ગયાં. બ્યુગાપેરટની એકેડેમી એક મ્યુઝિક (સંગીત પાઠશાળા)ના વિશાળ થિયેટરમાં આ દરોહાઈ હતી. હંમેશીના પ્રખ્યાત સંગીતકારની હુબાઈ જે આગે જઈ વરસે મરજુ પારથો હતો તેના સ્પારક ફૂંકમાંથી આ હરીફાઈનાં ઇનામો આપવાનાં હતાં. આર પુરુષો અને ત્રણ સ્ત્રીઓ એમાં જિતવાં હતાં. એક હુબાઈની કૃતિ અને પાગાનીની નામના પ્રખ્યાત છટાધિયન સંગીતકારની બીક કૃતિ એમ બે સંગીત દરેક હરીફ વગાડી જતાવવાનાં હતાં. એક એકથી સરસ રીતે બધાએ પોતાનો વાદ્ય પરનો કાળ જતાવ્યો. કેટલાકે હરીફાઈ તો વીસ વર્ષથી પણ નાનાં હતાં. હુબાઈની પત્ની સ્મારક સમિતિના ખાસ આમંત્રણથી હરીફાઈ સાંભળવા આવી હતી.

મુંબાઈથી અમારા એક મિત્રે બંને બેરોનેસ ઇલિસાબેથ એન્ડ્રેસનીનું ઘરનામું આપ્યું હતું અને કહ્યું હતું કે એને જરૂર મળજો, બહુ સારા સ્વાસ્થ્યની આઈ છે, બધે ટેકાઈન કરી ત્યાં મળવા ગયાં. બ્યુગામાં એમનું સુંદર મકાન છે. જિંદગીમાં કદિ નહિ મળેલાં છતાં બેરોનેસે બંનેને ઘણો આગકાર આપ્યો અને બીજા વાતો કરી, એમના પતિ સરકારી અમલદાર છે, તે વખતે બહારગામ હતા. બધે દીવાનખાનામાં બેઠેલાં તેની પાછળ જમવાનો ખંક અને તેની પાછળ બેરોનેસના પતિનો આકિસ રૂમ એમ મૂંઝ સંસન્નિત એરડા સામઠા જ દેખાતા હતા કારણકે વચ્ચે પાશ્વાત્ય રિવાજ પ્રમાણે પાદા પણ નહોતા તે બારણાં બંધ પણ નહોતાં. પૂછતાં જાણ્યાં કે અહીં સામાન્ય રીતે આ ત્રણ ખંડો આમ લગોલગ અને ખુદશા દેખાય તેમજ રાખવાનો રિવાજ છે. બેરોનેસે પોતે જ કહ્યું: “બારીએ તો અમે ઘણુંબધું પદા નાખીએ. પણ જુઓને, આ બારીમાંથી કેવો સરસ દેખાવ લાગે છે? એને કાણ પડાથી લંડી દે?” વાત સાચી હતી. પણ મને થયું કે આને બહુ જો અમિલ ગુહિણી હોત તો પ્રકૃતિનાં સૌંદર્ય કરતાં રિવાજને મહત્ત્વ આપી પાદો મૂકવા વગર ન જ રહેત. એમની એવી રૂઢિચુસ્તતાની હદ નથી. અમે જ્યાં જાણ્યા ત્યારે બેરોનેસે કહ્યું: “કાલે પાછાં જરૂર આવજો. આજે તો મને જ મળ્યાં. કાલે મારાં ઘોડાં મિત્રોને આ પીવા જોલાવીશ.” એમનો આમદ પાછો દેખાય એમ નહોતું.

બીજો દિવસે અમે ગયાં ત્યારે બેરોનેસનાં નાના દીકરો અને દીકરી બહાર રમતાં હતાં તે પહેલાં સંમત આપ્યાં. અમિલ નહિ સમજતાં હોય એમ ધારી કોલ્ટરે નર્મનમાં પૂછ્યું: “તમે પેલા પાગમાં રમતાં હતાં?” આટલે વર્ષની એ રાકડીએ માયાગ્રામી સ્વચ્છતા જ

જવાબ દીધો: "એ કંઈ બાબ નથી, એ તો કિસ્સાનો છુરજ છે." આટલી ઉંમરે એ પોતાની હંગેરિયન ભાષા, જર્મન અને અંગ્રેજી ત્રણે ભાષા જાણતી હતી અને માથે કહ્યું હતું કે હંગેરિયન જાણનાર મહેમાનો આવવાનાં છે તેમની જોડે-એ જ ભાષામાં બોલતો.

બેરોનેસે વિચારપૂર્વક અંગ્રેજી જાણનાર અને બધાને રસ પડે તેવી વાતો કરનાર મિત્રો (સ્ટ્રીંગ્સ અને પુરુષો) તેમનાં હતાં. સૌની સાથે વાતચીતમાં અને ખાવાપીવામાં બે કલાક માં પચાસ ઘંટ ચલા તે ખચર પથુ ન પડી. મુંઝાઈના કિનારા દોડ્યા પછી પહેલી જ વાર આ ઘેર ખૂબ સરસ ચા પીવા મળી. સ્ટીમરમાં રમાયું દૂધ વાપરે, જેનો સ્વાદ તો કોશીની સખત વાસતી જ જરા દંડાય. આ સાથે તો એ પીવાનું અણક્ય જ. અને કુરોપના ઈંગ્લિંક સિવાયના દેશોમાં ખાણી નેચી ચા બધે મળે.

સ્વ. શ્રી અમૃતા શેર મિલ નામની એક યુવાન મિત્રદાર જોઈતું સમરણ કેટલાંક વાચકોને હશે. એ સીખ પિતા અને હંગેરિયન માતાની દીકરી હતી. એમની માતા આ બેરોનેસની નણકની સગી હતી, એમ વાતચીત કરતાં જણાયું.

અંગ્રેજ દોડોના અફડપણા ઉપરથી ગંધી જ સુરોપિયન પ્રજાઓનો એ અવમુલ્ય છે એમ માની લેવું તે મૂલ છે. બેરોનેસને મળવા અમે બિલકુલ ઓળખાણ વગર ગયેલાં હતાં એમણે અમારું આટલું બધું સ્વાગત કર્યું. એમના ઉપર તો અમને અમારા મુંઝાઈના મિત્રે મિત્રી પણ આપેલી, પણ સ્ત્રીનાં સાધારણ દેનમાં ગયેલાં ઓળખાણ ઉપરથી પણ પેટમાં અમને અતિથિસત્કારથી તરબોળ કર્યો છે.

શાકું]

‘પ્રસ્થાન’ દર મહિનાની પહેલી તારીખે પ્રસિદ્ધ થાય છે.
 જાણકાર : હિંદમાં રૂ. ૫-૦-૦; પસંદશાહ રૂ. ૭-૮-૦; પુલક ૧-૧૦-૦
 પ્રસ્થાન કાર્યાલય : પ્રાર્થના સમાજ મંદિર : રાંચખડ : અમદાવાદ

ક પ્રસ્થાન - પ્રકાશનો ક

કોસ્થોય અન્ધાવલિ

પ્રેમનો ફાલ	૨-૮-૦
નવો અવતાર ભા. ૧ થી ૩	૬-૦-૦
દષ્ટિ પરિવર્તન	૨-૮-૦
અવાલિ ભા. ૨	૨-૮-૦
હમસુખ	૨-૮-૦

શ્રીસ્ત્રીન્દ્ર અન્ધાવલિ

મતરંચ અને બે ભદ્રેનો	૨-૮-૦
નોંધાવળી	૪-૦-૦

બુદ્ધ અન્ધાવલિ

કાન્તિકારની આત્મકથા ભા. ૧-૨	૪-૦-૦
બાળા આસ્ત્રોપ્રવચ	૩-૦-૦
દ્વિરંગની વાતો ભા. ૨	૨-૮-૦
હમસુખ	૪-૦-૦

પ્રતીષ્ઠા પ્રકાશનો

રશિયાતું યકર	૨-૮-૦
શ્રાવણનો ઉપાખ	૩-૦-૦
સાબરમતી	૨-૮-૦
ખાંડાની ધાર	૪-૦-૦
દિનચર્ચા	૩-૦-૦
ગાંધી મહાત્માજીના અંક	૨-૮-૦
સુખ અને બીજી વાતો	૨-૮-૦
અહીંનો સંદેશ	૧-૮-૦
શમ અને કૃષ્ણ	૧-૦-૦
ગુણ અને મહાવીર	૧-૦-૦
તમને એ નહિ સમજાય	૦-૫૨-૦

સરસ્વતી અન્ધાવલિ

વીર વલ્લભભાઈ	૦-૧-૦
અમેરિકાઈ રવા. ગુણ	૦-૮-૦
કાન્તિ	૦-૧૨-૦
કાન્તિકારી ભક્ત	૦-૧-૦
હિંદીની મુક્તિપ્રજ્ઞ	૦-૧૨-૦
વીરની હાથ	૧-૮-૦
ભા. ૨	૦-૧-૦
દરિયેય અને સ્વરાજ	૦-૮-૦
મંદીરના આલમ	૨-૦-૦
સુતાતું દિદ	૦-૧-૦
મુક્તિ પ્રજ્ઞ	૦-૧-૦
કાન્તિની મર્જિ	૦-૮-૦
રશિયાતું આંક	૦-૮-૦
પરદેશી કાપડોની હરીફાઈ	૦-૧૨-૦
ચળતર	૧-૦-૦
કૃષ્ણ ભગવાનની કૃપા વાળી	૧-૦-૦
પ્રિન્સ બિસ્માઈ	૧-૦-૦
કાન્તિ	૦-૧-૦
અન્ધાવલિ પત્રો	૦-૧૨-૦
અવનવચર્ચા	૧-૦-૦
નવન રશિયામાં રોકિયું	૧-૦-૦
ચીન નવાનની યાત્રા	૧-૦-૦
અરીયાઈનો મુનો	૦-૧-૦
વોલ્ગાના કાવળ અને બીજી વાતો	૦-૧૨-૦
ભક્ત કે પ્રજ્ઞ	૧-૦-૦
સામ્યવાદ અને સર્વોદય	૦-૧૨-૦
કાન્તિ	૦-૧-૦
આપણો આદાર	૦-૧૨-૦
ગિરિનાથ આશુ	૧-૦-૦
શ્રીમદ રામચંદ્ર અવનવચર્ચા	૨-૮-૦

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : પ્રાર્થના સમાજ ગદિર અમદાવાદ

આખો સેટ આપેનાં પુસ્તકાલયમાં વસાવી લો.

卐 પ્રસ્થાન 卐

। દષ્ટિપૂર્ણં ન્યસેત્ પાદમ્ ।

પુસ્તક ૪૪

અપાઢ : ૨૦૦૨

અંક ૩

પાંચોધ ૨

સુન્દરમ

મને આકર્ષ્યો છે સતત ગરવાં આ પમધરે
અપાઢે જે ઘેરી ગચનપટ ને યોગત વિધે
જિંદગી ને નાંજીને દુહા ધરતાં ખીન બંનતા.

નથી લાગ્યો માવત ગહનતર કેા યોગત રક્ષ
ધરામકે તાવત લઘુ મનુજ અર્થે ન આવન
તહુ કે ને અર્થે અમિત રસ સોનંદરસવન,
પ્રદુલ્લાસે એનો પડતર હુજો જીવનપટ.

૨૪-૨-૨૫

卐

હિંદુસ્તાનનું ભાગ્ય આ પડીએ મોઘ્ય છે એવો બહુકાર વાગ્યા કરે છે. બિલ

મોકલેલા મંત્રજ્ઞાદ્વેતાવી દરખાસ્તો સ્વીકાર્ય છે કે વળ્ય છે એનો નિર્ણય 'ભારતભાગ્ય વિષાંતા' બનશે એમ કહેવાય છે. ખરેખર એમ છે?

મંત્રજ્ઞાદ્વેતા આપણને 'સ્વરાજ્ય' આપવા આવ્યા છે, અને એમની દાનત સાફ છે એવું પ્રમાણપત્ર બધા પીઠ મુત્સદીઓ આપ્યા કરે છે. સામુદાયિક બંધારણમાં ગણિતબોધ દાનતનો પ્રથમ અપ્રવૃત્ત છે. પ્રથમ તો એ જ છે કે સાફ દાનતથી ને 'સ્વરાજ્ય' તેને આપશે તે ભારતનું ભાગ્ય કેવું પડશે? ને બળેએ ભારતનું વર્તમાન ભાગ્ય શામું છે બળો દૂર થાય છે?—નિર્બળ આવે છે? કે ગ્રામ્ય રહે છે?

૧૮૫૭ પછી બ્રિટિશ મુત્સદીઓએ જે દિલ્લગતોથી બ્રિટિશ મુત્સદીની રાજ્ય સ્થિતિ ક્યું છે પહેલી પ્રજા પાસેથી કચિવાર પદાવી લીધાં એ અને એમ છતાં હિંદુસ્તાનમાં 'સ્વરાજ્ય'ની ભાવના એકતા ફેલાવા લાગી છે એમ ત્યારે જણાયું ત્યારે કામબેદનો કામક મારી બીજા અધ્યક્ષની સ્વરાજ્ય આપવાની શુક દાનતથી ને પહેલું પગલું મિન્ટો-મોક્ષીએ બાધું. તેમાં એ એકતા કિમ અને કિમ કરવાનું પણ પહેલું પગલું બરાલું. આપણા મુત્સદીઓએ સ્વરાજ્યની લાલચ રાજકીય જીવનમાં 'કામબેદ'ની જાણી ગણી લીધી; સ્વરાજ્યની સાકર તો ગળવા પૂરત રહી પણ જાણીના ઝેર એ ગિગતી એકતાને ગાળી નાખી એટલું જ નહીં, પણ રાષ્ટ્રદેશ પ્રકાશ જતાં અવધવાને અસમ કરી નાખ્યાં. ને સકલ ધનું હતું તેને પિક કરી નાખ્યું. ભાર પછી શુદ્ધ દાનતથી સ્વરાજ્ય આપવાનાં ને ને પગલાં બરાલ તેમાં કમે કમે જેમ સાકરનો પાસ વધારે તેમ 'કામબેદ'નું ઝેર વધારે. પહેલા જગદ્ગુરુ ગાંધી નહિ પામવા જતી બિલાકતને ટાળવા હિંદુસ્તાનમાં હિંદુમુસ્લિમનો ત્યારે બાં પ્રવલ થયો ત્યારે ધડીકાર એક લાગી ગયું કે હિંદના રાજકીય જીવનમાંથી 'કામબેદ' વાર્તાવિક રીતે ગયો. સત્યાગ્રહના આચાર્યની શુભ નિજા કુળી! એક બ્રિટિશ મુત્સદી ગીરીનો પ્રાજ્ય થતો દેખાયો! પણ પછીના ઇતિહાસે બતાવ્યું કે 'કામબેદ'નું ઝેર ફેટલું બેઠું ગયું હતું, અને રાષ્ટ્રીય એકતા મટી ફેટલું જીવેલું હતું; ઉપરાંત અસાધારણ પ્રવળ છતાં, વૈયક્તિક શુભનિષાંતની સામુદાયિક જીવનમાં ફેટલી અને ક્યો અર્પણએ છે તેનું ગાન પણ કરાવ્યું. હિંદી મુત્સદીઓને છે તેના કરતાં હિંદની નાજબાઈઓની જેમને વધુ પકક છે એમ. બ્રિટિશ મુત્સદીઓએ, પોતાની બેઠેલીતિતું આગળ એક લીધું અને, તેમને, મહાસાગરની શુભનિષાંતનું કમ પટાવી લેતાં વાર ન લાગી; જેટલું કમે કમે ઉપજેલું પરિણામ મહાભાઈએ કાપડે બાકમ આગળ મુખમાં ને થાળ ધર્યો તેમાં દેખાયું.

હિંદુસ્તાનના સામુદાયિક જીવનમાં રાજકીય અને આર્થિક હિંદો કામવાર સમજવાના, અને એ ઇશ હોય કે અનિષ્ટ-મતિદાસની વસ્તુવટના એ ફરજ પાડે છે કે 'કામવાદ' ના સારણે સ્વરાજ્યની રચના ચલાવી! હિંદ સ્વરાજ્યને ફેલાવે કામસ્વરાજ્ય.

સાફ દાનતથી મનચાહ્યોએ જે દરખાસ્તો રજૂ કરી છે તેમાં સાફ દાનતથી અત્યાર સુધી હોવાયેલાં સ્વરાજ્યપક્ષમાં હતું તેના કરતાં 'કોમન્વેલ્થ' તત્ત્વ વધારે વ્યક્ત અને દૃઢ-ચીરસ્થાયી જેવું-અનાવવામાં આવ્યું છે? એ જ મદત્તનો પ્રશ્ન છે. કાલે આઝમની તીક્ષ્ણ શુદ્ધિએ આ બેઠલી સાકળિયા જાળમાં કેટલી સાર છે અને કેટલું ઝેર છે એ ખતાવી રાષ્ટ્રીય એકતાની મોટી સેવા કરી છે!

૧૮૪૭ પછી હિંદુસ્તાનના નામકાને હાથે જે ઝોટી મફલતો મઈ મજામ : એક બીન-લિયારીનો સ્વીકાર; અને બીજી, રાજદ્વારમાં 'કોમન્વેલ્થ' સ્વીકાર. અત્યારે કદાપિ આપણે એમ વાંધો લઈ શકીએ કે એ સ્વીકારવું નહોતું જોઈતું—તકો લેવું હતું—ગરી ફીટવું હતું! પણ એ કહેવું નિરર્થક છે. જૂતામળના નામકાને હાથ દેવો અસ્થાને છે—અને દેશદિત પિપેની એમની શુદ્ધિમાં વહેમ લાવવો એ અનુચિત છે! એમના સમયના સંજોગોમાં તેમને જે 'અનિવાર્ય' લાગ્યું તે પ્રમાણે તેમણે ક્યું.

પણ મદત્તનો પ્રશ્ન એ છે કે અત્યારે મફલત મઈ રહી છે? અત્યારના સંજોગોમાં પણ 'કોમન્વેલ્થ' અનિવાર્ય છે એમ માની રાજકીય અને આર્થિક જીવનમાં તેને સ્વીકારી લઈ અમલ મૂકવા કરી ખિટિસ દરખાસ્તોનો અમલ કરવો? એ દરખાસ્તોમાં એવું કંઈ છે કે 'કોમન્વેલ્થ'ના કાલકને કમે કમે ઉમેડી શકાય—અગર જોમાં જોવું છે કે આપાર સુધીનાં સ્વરાજ્યનાં પગલાંમાં અન્યું છે તેમ, એ 'કોમન્વેલ્થ' નો કાલક બેડો અને કોડો બાબ અને ઉચ્ચ દેશના જાગ્યો કરી નાંખે! કાલે આઝમની તીક્ષ્ણ શુદ્ધિ એ શક્યતા જુએ છે અને તેથી દરખાસ્તો અપનાવે છે. પ્રતિપક્ષીઓને પણ કાલે આઝમની શુદ્ધિ માટે તે માન હોવું જોઈએ. હિંદુ-સ્વરાજ્યમાં માનનાર રાષ્ટ્રીય મંદાસના એક જ ખ્યાલથી આ દરખાસ્તો સ્વીકારી શકે : તેમાં હિંદુસ્તાનની એકતા સાધવાનાં જીવ છે અને તે જીવને ઉગારી શકાયો!

અને ધારો કે આ દરખાસ્તો ન સ્વીકારાય તો પણ ભરતખરમની 'અખરમતા'માં માનનાર માટે તો એ પ્રશ્ન રહેશે કે 'કોમન્વેલ્થ' કેમ દૂર કરી શકાય?—અને એકતા કેમ શકી શકાય? તત્ત્વપર કે 'કોમન્વેલ્થ' એ દિલનો સૌથી મોટો કાલકો છે. પણ કોમન્વેલ્થ સામે વાંધો શો છે? દરેક સમાજ બેકાબેદ ઉપર જ રચાયો છે. ગુણકર્મના બેદ સહજ અને આવશ્યક છે; જનમને ગુણ અને કર્મ સાથે કંઈક લેવાદેવા પંજ છે. જતાં બેદ જનમે માટે છે. —એટલે કે આ મુખ્યત્વે હિંદુસ્તાનનો સામાજિક રચનાનો ઇતિહાસગત પ્રશ્ન છે : તેના બલાબલ અને દિનાકિત વિચારના ગોખ છે!

જતાં ગુણ અને કર્મને સાઓમાં રહેવા હઈ જનમના અકસ્માતથી જ માણસને જોળખવાની પ્રધાંબાળા આ દેશમાં એ 'ફિટિસસી' કેવી વળખી છે તેનું—સીકારપદ કે દાસ્યાચ્છદ—દર્શન અત્યારે થઈ રહ્યું છે. પંડિત જગદ્ગર પોતાને જોડી નાતના હિંદુ માને કે ન માને પણ નાજીરોળની કાશિખારીમાં તેમને જરૂં હોય તો કાશીની પ્રાદેશ તરીકે જ આવે. સકે! અને અમદાવાદની ગુજરાત કોલેજમાં તેમને મો તેટલી હોશિયાર હોય, પણ જો બાલિય કે વાલિયનો હોય, તો તેને જણવાની વક ન મળે! એટલે કે દુનિયાખરમાં મને તેમ હોય, પણ હિંદુસ્તાનમાં તો મનુષ્યને પ્રાણીઓની જેમ કુત જનમથી જ મળેલો નર્મ જિંદગીકાર વળખી રહે છે!

આસ્તજાગ્યનિષાતા મંચલાહ્યોની દરખાસ્ત નયો—કોમન્વેલ્થની કીલક છે.
૧૨-૧-૧૧

વિચાર-શોધન

રસિકલાલ ભાણીલાલ વલીલ, બી. એ.

"Change is not only universal and ever present, but to-day occurs with unprecedented speed." H. Levy

न हि बधिरश्चमपि जातु विद्वत्कर्मभूम् ।

કર્મો ને બધરઃ કર્મ કર્મઃ પ્રવૃત્તિર્નૃણૃ : ॥ (ભીષ્મ - ૩-૫)

૧

પ્રશ્ન ૧:—આપ શું કામકાજ કરો છો ?

ઉત્તર ૧:—હું -મધો કરું છું.

પ્રશ્ન ૨:—શા માટે ?

ઉ. ૨:—નતતું અને કુટુંબનું જરૂરોપજ કરવા માટે.

પ્રશ્ન ૩:—શું કામ ?

ઉ. ૩:—તમે પણ વિચિત્ર સવાલ પૂછો છો ! ખાધાપીધા વિના છવાય કેમ ?
વળી જમાજમા આવડે તો રાખવી જોઈએ ને !

પ્રશ્ન ૪:—આખર જળવાય તેથી શો લાભ ?

ઉ. ૪:—સમાજમા જીવનની આપ-સેમાં સગવડતા અને શાન્તિ મળે.

પ્રશ્ન ૫:—આ સગવડતા અને શાન્તિ મળે તેથી તમને શું ?

ઉ. ૫:—અંતઃકરણને નિરાંત વળે.

પ્રશ્ન ૬:—આવી નિરાંતથી શો લાભ ?

ઉ. ૬:—મુક્તિ અને પ્રજુકૃપા મળે.

પ્રશ્ન ૭:—તેથી શું ?

ઉ. ૭:—આત્માને આનંદ મળે.

પ્રશ્ન ૮:—આત્માને આનંદ મળે તેથી શું ?

ઉ. ૮:—આનંદ તે આત્માનો મૂળ સ્વભાવ છે. તે સ્વતઃસિદ્ધ છે.

૨

ઉપરોક્ત પ્રશ્નોત્તરીમાં જીવનના સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ-પરિણામો તરત્વેનું દર્શન આવી નય છે. જિજ્ઞાસા તેનું પ્રવેશદાર છે. આત્માનો આનંદ તેનું અંતિમ નિરાકરણ છે. જિજ્ઞાસા અને આત્માનંદ વચ્ચે અનેક સામાજિક અને ધાર્મિક શ્રમિકાઓ દેખા દે છે. આ વચગાળાની શ્રમિકાઓની અવગણના કરવાથી આપણા જીવનદર્શનમાં વિપત્તિ ઉદ્ભવે છે. વિચારધારા વિવૃત્ત અને વિસંગત થવા પામે છે.

"શા માટે મધો કરો છો ?" આ ખીચ નંખરના પ્રશ્નના જવાબમાં જાતમા નંખરનો ઉત્તર આપવામાં આવે કે "આત્માને આનંદ મળે" ત્યારે આપણને સ્પષ્ટ નથી

નહિ પણ બીજા અનેક ઐતિહાસિક ગુણોમાં સમાવેલાં છે. આ રીતે જામ અને અવાજની મિશ્ર આકર્ષણી અને કાર્યકારણની ગુચ્છણીના સૂત્રની ચિકિત્સા સમતાપૂર્વક કરીએ તો જ અરુ નિવારણ પ્રાપ્ત થાય.

૫

કૌઠખિણ પ્રસંગ યા પ્રયાનો ઉદ્દેશ કરવામાં આપણે સામાન્ય રીતે કાલબોદ અને દેહ-બોદની અવગણનાના પ્રમાદમાં ગરકાવ હોઈએ છીએ. આજથી સો વર્ષ કે હજાર વર્ષ પહેલાં સમાજની સ્થિતિ અનુસાર અમુક પ્રયા અસ્તિત્વમાં આવી હોય તે પ્રયાને આજના જુદા પ્રકારના સમાજમાં આપણે વળગી રહીએ તે કાલબોદની અવગણનામાંથી ઉદ્ભવતો પ્રમાદ છે. તેમજ સુરોપના દેશમાં જે પ્રકારની રહેણીકરણી હોય તેવી જ રહેણીકરણી આપણે અપનાવવી જોઈએ તે દેશબોદની અવગણનામાંથી ઉદ્ભવતો બીજો પ્રમાદ છે.

ઉપરોક્ત વિચાર પ્રમાદમાં હેતુબોદ અને દર્શિબોદ મહાન ફાળો આપે છે. હેતુનું પ્રેરક બળ સ્વાર્થસિદ્ધિની કામનામાં છે. દર્શિ-દર્શિનિન્દુ-નું પ્રેરક બળ યાન-વિદ્યાસામાં છે. આ બંને એક બીજામાં ગ્રંથાદ ગ્રંથેલાં હોય છે.

૬

એમ ધારીએ કે, એ વ્યક્તિઓ-એક ગાંધીવાદી અને બીજો લીગવાદી-મહાત્મા ગાંધીના રાજકારણની ચર્ચા કરે છે. ગાંધીજીના એકએક પત્રમાં અને કાર્પમાં ધર્મ, સત્ય અને અહિંસા સિવાય બીજાં તરવાં ગાંધીવાદી દેખી શકશે નહિ. તેના હેતુ ગાંધીવાદી મર્ચન્ટ માન્ય કરાવવાનો છે. તેથી ગાંધીજીનો રાજકરણી પ્રવૃત્તિઓમાં ગાંધીવાદ જ છે એમ જોશે. રાજકારણમાં ગાંધીજી જેવાને પણ ગાંધીવાદ-સત્ય-અહિંસા-વાદ-ની મર્યાદાઓ અને દેશ-કાલનાં લાઘ્યવિષ પરિબળો રહે છે તે સત્ય ગાંધીવાદી ખૂલી જાય તે સ્વાભાવિક છે. એકાં કરે છે તેમ:-

"Humbly submitting to the exigencies of the Capitalist state, the intellectuals of Europe and America—the writers, the publicists, the economists, the ex-Socialists, who have of late blossomed forth as adventurers and as dreamers of the type of Gandhi—consciously or unconsciously defend bourgeois class society, a society which obstinately impedes the process of development of human culture.... The idea of class-collaboration is just as naive and absurd as friendship between wolves and lambs." (Gorky: *Culture and the People*: Reply to an Intellectual, 1931)

બીજા બાજુ લીગવાદી ગાંધીજીના રાજકારણમાં અસત્ય, દંબ અને હિંદુત્વનો અતિરેક જ જોશે. ગાંધીજીના ટૂંકા ધોતલીનો પહેરવેશમાં ' Naked fakir ' જોશે. ગરીબ નિઃપત્ર પ્રજાની દરિદ્રતાના દશપથી ઉદ્ભૂત કષ્ટજીવાકનાના પરિણામે ટૂંકા ધોતલી ગાંધીજીને ધારણ કરી છે તે લીગવાદીને નહિ દેખાય. કારણ, લીગવાદીનો હેતુ ગાંધીવાદમાં કારકપણ અને

શ્રેયતાનીયત આરોપવાનો છે. પરિણામે એજ જ ગંધીવાદ હેતુભેદના લીધે જુદાં જુદાં મનને જુદાં જુદાં રૂપે દેખાય છે.

૭

વિચારપ્રમાદનું બીજું કારણ દૃષ્ટિભેદ છે. એક જ વસ્તુ યા પ્રસંગ જુદાં જુદાં દૃષ્ટિબિન્દુથી જુદાં જુદાં લાગે છે. ચંદ્રમહાજની પ્રતના વિચારીએ, પૌરાણિક કામરતી માનસવાળા મનુષ્યને તેમાં દેવ-અસુરનાં યુદ્ધ, રાહુની નિર્દયતા દેખાશે. ન્યારે તે જ ચંદ્ર-પ્રદશ્ય કવિના હૃદયની ઊર્મિઓ દયમય્યાઈ ચૂકશે અને વિરાટ વિશ્વમાં વિલસી રહેલાં અગમ્ય ભેદી તરવેનાં સૌન્દર્ય અને બીજણતાનાં દર્શન કરાવશે. વળી આધુનિક શૈલિક વિદ્વાનના અભ્યાસીને તેમાં પ્રકૃતિની સાદી, સરલ, શુદ્ધિગમ્ય મતિનું વિધાન જ દેખાશે, તેની ઊર્મિઓ ઊઠળશે નહિ અને ધાર્મિક લાગણીથી અભિષ્પન્ન જ રહેશે. આ દૈવિશ્વ દૃષ્ટિભેદના કારણે છે. દૃષ્ટિભેદના પરિણામે અંદર અંદર મતભેદ દર્શાવી, વાદવિવાદ જીતો કરી, પોતપોતાનાં દર્શનનો આગ્રહ કરવા જતાં કંઈક યાવ તેવી પરિસ્થિતિ પશુ ઉપરિચિત થઈ જાય. જિવંતું, નો રેક એક બીજના દૃષ્ટિબિન્દુમાં ભેદ હોઈ શકે એટલું જ સત્ય સમજી જાય, તો વાદવિવાદ યા ઝગડાને રથાન ન રહે.

ઉપરોક્ત વિચારતીતિનું નિદાન સમજવાથી જીવનનાં પહોં પહોં સત્યોનું શુદ્ધ સ્વરૂપ આપણને સહેજે મળી રહેશે. પ્રસંગોનાં કારણો શોધવામાં અને તેની ઉપરનો આપણો કાણુ વધારવામાં સરલતા પ્રાપ્ત થશે. કારણની શોધમાં દૂર દૂર લાગવાને ખડે નિઠની પરિસ્થિતિમાં જ ઉપયોગી માર્ગ નજરે પડશે. શબ્દિય સ્વતંત્રતા અને સામાજિક સંપત્તિની પ્રાપ્તિ અથે સમુજ્ય યા નિર્ગુણ ઈશ્વરની પાસે ફોદી જવાને ખડે શબ્દિય જાગૃતિ અને સંગઠન તેમજ સામાજિક ન્યાય અને સમાનતાનાં સાધનો વધુ ઉપયુક્ત જણાશે. અશક્ય અભિપ્રાયો અને અગમ્ય આચાર વિચારનાં તરવનિરૂપણની અશક્ય અશક્ય થવા પામશે. અને આપણી વિચારશક્તિ તથા કાર્યશક્તિ જીવનની વાસ્તવિકતાનું અવલંબન કરી સાધક બનશે.

૮

પાપાણયુગ યા વૈદિક યુગના મનુષ્યે પ્રકૃતિનાં જીવોનો સામનો કરવામાં જે જે કારી-ગરી કરી અને સાથે-સાથે જે વિધિનિષેધનાં શાસ્ત્ર અને નીતિ પદ્યો તે ખડા આધુનિક સમાજને અતુલ્ય થવા જ નોંધ્યો તે માન્યતા એસરવી જોઈએ.

"Every moral teacher worth his salt knows in his heart of hearts that all the ethical systems of the past have bankrupted themselves in the present. There is hardly a single precept of the great moral preachers of the past that does not stand out as inept and inapplicable. All of them have attempted to formulate general and universal judgments and principles of conduct of an individual or personal nature, independent of time and place. With the voice of a particular social period they have attempted to speak for all periods..... Such principles as "turning the other cheek" and "loving your

ભારતભૂમિ સાધનાભૂમિ છે, યુગે યુગે તેણે તપસીઓને જન્મ આપ્યો છે, અને તેમની તપસથીદ્વારા તે નવપશુવિત થતી આવી છે. તેથી જ આર્યોનાં અને અનાર્યોનાં દેહલાંબ કાળનાં સંબંધોમાંથી પસાર થતી તે પોતાની સાધનાના જરૂરિયાતમાં બધાંને હજીર કરતી આવી છે. તત્ત્વવિદ્યા, દ્રશ્યો, ધાર્મિકનેનાઓ, વિદ્યાનિશાસ્ત્રો—અમાપ પોતપોતાની સાધનાનું દોહન આપણને પારખામાં આપી ગયા છે. અને આ દોહનને જેઓ પોતાના જીવનમાં પમાવી શક્યા છે, તેઓ મરજીયા ખનીને કાળે કાળે દોહજીવનને દોરતા આવ્યા છે.

જનના ધાર્મિક ક્રિતિકાસમાં તપસ પ્રમાણ પાઠ લખાવે છે, કારણ કે દરેક ધર્મની પ્રાથમિક અપરચામાં માનવગતિની કૃતિ તપ તરફ દોરાયેલી જોવામાં આવે છે. પરંતુ કાળના પ્રવાહમાં જેઓ આ તપસને જ અને તેની કઠોર સાધનાને જ પોતાના જીવનનું અચક્રિ સમજ્યા હતા, તેઓ આગળ વધી શક્યા નહીં. કારણ કે તેઓ ભૂલી ગયા, તપસ્યા સાધન છે, સાધ્ય નહીં. કાંઈ પણ પ્રકારની શોધમાં માનવ કે સમાજ નો કેવળ સાધનની કઠોરતા કે આંદોલનોમાં જ મસગૂલ રહે તો તે પરિણામે લક્ષ્યભટ્ટ ધઈને પડે છે.

આ સાધના, આ તપસ્યા આપણે આસપાસ શોધે શકી. નેહરો છાંયે. પ્રકૃતિ અદોનિસ સાધના કરી રહી છે. રક્ષ, ચંદ, મહેા, ગરુડો, વનસ્પતિ, પૃથ્વી અને પ્રાણીજાતિ-સર્વે તપસ્યા કરી રહ્યાં છે. ધૂળના ગાપથી માનવજાતમાં એતન આવે છે, વનસ્પતિમાં નવપશુવિતતા આવે છે.

વિદ્યાન જણાવે છે કે ધર્મશુદ્ધિ મરમી હિતવર્ત યાય છે. તેથી જ રીતે માનસિક વિચારોનાં ધર્મશુદ્ધિ પણ જ્યેષ્ઠ સર્જનના યાય છે. કવિ, કથાકાર, તત્ત્વવિદ, કે વૈદાનિક-તે દરેકના ચિત્તમાં પ્રથમ વિચારોનાં ધર્મશુદ્ધિ યાય છે, અને તે બધારે હાલની લાગણીઓથી આદ્ર જાનીને વેદનારૂપે વ્યક્ત યાય છે ત્યારે તે કાવ્ય, ચિત્ર, તત્ત્વ કે શોધ રૂપે બહાર આવે છે. તેથી જ માનસિક ધર્મશુદ્ધિ-માનસિક તપસ (સરખાવો : જ જાગ્રમયત, ત તરો-તપ્યત)-સદિની પૂર્વશ્રમિકા છે.

ભારતમાં ત્રણ ધર્મોનું બીજારોપણ થયું: હિંદુધર્મ, જૈનધર્મ અને બૌદ્ધધર્મ. આ ત્રણે ધર્મોની પૂર્વે એક લોકધર્મ હતો, જેને આપણે આર્યપૂર્વધર્મ કહી શકીએ. આ બાબત ઉપર હંમણાંની મોહેન્નો કોશની થયેલી શોધથી ખરો પ્રકાર પડ્યો છે તે ઉપરથી આપણે જાણી શક્યા છીએ કે શિવની પૂજા અતિ પ્રાચીન છે. આ શિવ એટલે મહાશૈવી મહાતપસવી શિવ.

ત્યાર પછીનો સમય વૈદિક ધર્મને નામે ઓળખાય છે. આ યુગનું પ્રથમ ઉપગ્રહ્ય પુસ્તક ઋગ્વેદ છે. સમસ્ત ઋગ્વેદમાં અગ્નિ અને સૂર્ય મત્સ્ય દેવતાઓ દેવાથી તેમજ

તાપને સગતા સૂચનો વારંવાર આવે છે. વિદ્યેશથી ઉત્પન્ન થયેા માનસિક સંતાપ, પ્રતિક્ષા અને વિશ્રુતિ શબ્દોમાં રહેલો તપસ્વીપણાનો અર્થ, આંદ્રાયણ વગેરે શ્લોકોઃ એવા અર્થમાં 'તપસ' શબ્દ વારંવાર વપરાયેલો જોવામાં આવે છે. ૧૫ આ બધા અર્થોથી ઉત્પન્ન અર્થમાં વપરાયેલાં જો સમજા છે. એક તો પ્રાગ્વેદના દસમા સંકળના ૧૨૬મા સુત્રમાં, તેમજ ૧૬૦મા સુકતમાં : 'તપસઃ તત્ મહિમ્ અજાતમ્' અને 'કલ્પં ચ સત્યં જામીઘસ્તપસોઽ અજાતમ્' પશ્ચિમના વિદ્વાનોમાં આના અર્થનિર્ણયમાં ગોટા મતભેદ છે, છતાં સર્વે સામાન્યપણે સ્વીકારે છે કે, અદોર્થા ઈમિત થયેલું તપ સ્વામાન્ય તપ નથી, પંચ સન્ન કરતી વખતનું પચાલોચનરૂપી (સૂચ્ય-પચાલોચનરૂપત્વ-તપઃ પચાલોચને) સમ્બંધ તપ છે. આ પ્રકારના તપનાં અનેક દૃષ્ટાંતો આપણે બ્રાહ્મણ સાહિત્યમાં તેમજ ઉપનિષદોમાં બહુવાર જોઈએ છીએ. યજુર્વેદ કે સામવેદમાં ખાસ વિકાસ થયેા જોવામાં આવેલો નથી. અર્ચનામાં ધમેજ અને તપસા શબ્દો વારંવાર જોવામાં આવે છે. 'અમણ સંરૂપિત' અથવા જો કદી શરીરમાં તો 'તપસ સંરૂપિત'નો અર્થ ઇશ્વારો મળી આવે છે.

બ્રાહ્મણો અને આરવપ્રકારનું વિપુલ સાહિત્ય મૂકીને જેવા આપણે વેદના અન્તના ભાગમાં - વેદાન્તમાં - પ્રવેશીએ છીએ, તેવા જ 'તપસ'ને બ્રહ્મજ્ઞાનના સાધનરૂપ આપણે જોઈએ છીએ. નીચેના કેટલાક પ્રખ્યાત શાસ્ત્રો ઉતારું છું :

તપસા મદ્મ વિચિત્રાસત્ત્વ । તથો વ્રહેતિ ॥

(તૈ. ઉ. ૩, ૨, ૧.)

તપસા વીપત્તે મગ્ન । (મું. ઉ. ૧, ૧, ૮.)

સત્યેન ભ્યસ્તપસા દેવ બાળા । (મું. ઉ. ૩, ૧, ૫.)

મત્સ જ્ઞાનમયે તપઃ । (મું. ઉ. ૧, ૧, ૧૬.)

હવે આપણે બીજા જો ધર્મો તપાસીએ. જૈનધર્મના મહાપુરુષ મહાવીરે 'આર. આર. વર્ષ' દરાર તપસ્યા કરીને કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત ક્યું. ગૌતમમુન્યે પંચ શરૂઆતમાં તપસ્યાનો આશરો લીધો; ૧૫ જ વર્ષો બાદ તેમને લાગ્યું કે તપસ્યાથી શુદ્ધત્વ પ્રાપ્ત નહીં થાય. ઠીક તપસવી મહાવીરે તપસ્યાની બાદપૂર્વક યોગ્યતા કરી, અને મહાજમણ ગૌતમે મધ્યમ માર્ગનું ધર્મચક્રવર્તન ક્યું.

જૈન શાસ્ત્રોમાં તપસ્યાને પૃથક્કારને આવોચના કથારેલી જોવામાં આવે છે. તપ-શાના જો પ્રધાન ભાગ પાદવામાં આવે છે : બાહ્ય અને આંતર. આ બન્નેમાંથી દરેકના જ વિભાગો પાદવામાં આવ્યા છે, અને તે દરેકને પાછો પૃથક્ પૃથક્ આવે તપાસવામાં આવ્યો છે. આથી આપણે જાણી શકીએ કે જૈનધર્મમાં તપસ્યા પ્રધાન ભાગ લાગ્યે છે. પરંતુ હું જ બજવાનને જ વર્ષની પ્રખર તપસ્યા પછી લાગ્યું કે : "આ હુઃકર તપસ્યા શુદ્ધત્વની પ્રાપ્તિનો માર્ગ નથી." બજવાન હુંકરું આ વાક્ય શતપથ બ્રાહ્મણના એક દેશ સાથે સરખાવવા જેવું છે.

મદ્મ વૈ સ્વયંમુ તપોઽત્યત્ । દર્શકત્વ ન વૈ તપસ્યાવત્યત્યમસિત્ત્વ હતાંદ મૂલેષ્વાત્માનં સુદર્શનિ મૂલેષિ જાત્યનિ ઇતિ તત્સર્વંપુ મૂલેષ્વાત્માનં હુત્વા મૂલેષિ જાત્યનિ ચર્ષણં મૂલયાં શ્રેષ્ઠં સ્વારાજ્ય-માર્ગસ્યં વર્ષેતિ ॥ (શ. બા. ૧૩, ૭, ૧.)

જનતા માટે

અમારી વિશિષ્ટતાઓ

૧૦૦ ટકા
સ્વદેશી

- ધોતી
- સાડી
- દોરીયા

મ હે શ્વ રી

કે
પ્રિ
કેસ
*

રંગબેરંગી
સસ્તું
અને
ટકાઉ

- વોયલ
- શર્ટિંગ
- મલમલ

મહેશ્વરી મિલ્સ લિં.

ચોક્કડ-બોક્સ
૭૯

શાહીબાગ રોડ
અમદાવાદ

મેનેજિંગ એજન્ટ્સ : ધીરજલાલ ખુશાલદાસ એન્ડ કું.

કે હી એ વાણુલાં વાશે ?

માડી તારાં કે હી એ વાણુલાં વાશે ?

પરલાતે બાણુલાં બીઠે છે આશે

ને શતે પોટે છે નિરાશે.

માડી તારાં કે હી એ વાણુલાં વાશે ?

નદીઓનાં નીર માડી ફરે છે કુંજરા

કે આંમુના ધાધવા નાસે ?

બિચેરી ટૂંકે મા ગહેકે છે મોરલા

કે મરતક બાલે છે મોઠાશે ?

માડી તારાં કે હી એ વાણુલાં વાશે ?

કાયાની કાચ પીએ સપતાની કાચ

કે હી યાનેલાં ફરે ભરાશે ?

પરવરતા પ્રાણુ ફરી નાડીઓમાં નાચશે

ને કોઠે કોઠે હીવા યાશે—

માડી તારાં કે હી એ વાણુલાં વાશે ?

પૂર્વતનાં અનેક મુખોમાંથી જેમ અનેક સરિતાઓનાં જલ ધસી આવે તેમ આ મિત્રોનાં મુખોમાંથી વિષવિષ પરાક્રમેની વાતો નીકળી નીકળી બધાનાં દેહાંતે રસાર્પ કરતી વહેવા લાગી. એક ઉપર એક એમ વાત નીકળતી ગઈ અને વાતમાં રસ જામતો ગયો. જુદા જુદા પ્રદેશોમાંથી એકઠા થયેલા મિત્રો અદ્ભુત રસે ભરેલી એક બીજાની વાતો સાંભળવામાં એટલા તરદીન થઈ ગયા કે આ જોઈનાં સળિયા અને તેની જોડી જોડી દીવાસો, ફળફૂલથી ખોલી રહેલો તેનો જાગીયો અને તેને બંધનમય કરી મૂકનાર પેલા તોળીંગ દરવાજા—જે બધાને બૂલી જઈ લેઓ અત્યારસુધી દિંદ માટે માત્ર અકસ્મિત જ નહિ, આવકા મોટા પ્રમાણમાં જની શકે એ તો અકસ્મ્ય જ એવાં પરાક્રમે કરતા, દુસ્મનને હાંપતો, હાંપતા અને પોતાના જાનને હરણે જોજામમાં મૂકતાં મૂકતાં એ કોઈ અકસ્મ્ય, અવરજીવે એવો જાનંદ જનુલજી રહેતા ન હોય એવા જાણે પોતપોતાનાં વિષવિષ પ્રદેશ અને કાવશેખમાં જાણે વિચરી રહ્યા.

અતે એક મિત્રે દરખાસ્ત મૂકી:

“આમ નહિ, આપણે એમ કરીએ કે દરેક જાણ આ હાલ દરમિયાન પોતપોતાને મઈ ગયેલ વધુમાં વધુ શેમાંથી જનુલજીની વાત કરે.”

સાંભળતાં આસ. પણ થંભી જાય એવી વીર અને અદ્ભુત રસની વાતોએ વાતાવરણને ભરી દીધું. એક પછી એક મિત્રની વાત એકી ટસે, એકીઆને સાંભળી રહેલી મિત્રમંડળીના મુખમાંથી વારંવાર એવિંતા ટપકી પડતા, ‘સાચાઈ,’ ‘વાહ,’ ‘બરેબર ?’ વગેરે શબ્દોની તો જાણે ધૂન મંચી રહી.

એમ કરતાં કરતાં વસંતનો વારો આવી પહોંચ્યો ત્યાં સુધીમાં તો મંડળીની ઉત્સુકતા અને જિજ્ઞાસા કર્યાના ક્યાં પહોંચી ગયા હતાં.

“આ વસંતનો જનુલજી તો વળી સૌથી મહી જાય એવો હશે,” કોઈકે કહ્યું.

આ એકઠા થયેલા વીર સૈનિકો પણ જેને એકીમતે વીરપુરુષ ગણતા તે જુવાન એકી દડીના, ચમકતી આંખોવાળા વસંત સામે જધાએ પોતાનાં આતુરતાપૂર્ણ નેત્રો સ્થિર કર્યાં.

જરા જેવું સ્થિત મુખ પર લાગી વસંત જોડ્યો:

“મને તો આવી કોઈ શેમાંથી વાત જત્યારે સૂઝતી નથી. એક કરુણ વાત સંજો છે. તે સાંભળવી હોય તો કહો.”

“જરૂર સાંભળવી છે.” “સાંભળવી જ છે.” “સાંભળવી હોય તો—એટલે શું ?” એમણે જણા એકી સાથે બોલી કહ્યા.

“વસંતની કુટુબ વાત તો વળી સૌથી વધારે રસાચક હતી.” એક મિત્રે કહ્યું.
એકી ધ્યાને વાત સાંભળવા તૈયાર થઈ જઈ બધા વસંત સામે તાકી રહ્યા.
વસંતે વાત શરૂ કરી:

બેતાળીસનો ડિસેમ્બર મહિનો હતો. ત્યારે એ દિવસે મારે અરુણને અને ચંદ્રકાંતને
એક જગ્યાએ પહોંચાડવાનાં હતાં.

એ મહિનો, એ દિવસ, એ તારીખ બધું મને બરાબર યાદ છે. કેમકે એને બીજે
જ દિવસે વહેલી સવારમાં જ મારે પુ. પી. તરફ આવ્યા જવાનું હતું. ત્યાંની સાહસેતી
વાત તો મેં તમને કહી જ છે. પણ એ તો આઠી વાત થઈ.

“જામરી ખરી” નહિ, અરુણાં આપણે ગયા જ્યાં એક છાંયે ને એ કે અચૂત તો
હજી હાથ આવતાં જ નથી.”

હાં, મેં કહ્યું તેમ, તે દિવસે અરુણને અને ચંદ્રકાંતને મારે એક જગ્યાએ પહોંચાડવાનાં
હતાં. એ ત્યારે મુંબઈના માઉન્ટ-રોડ અન્ડર-કામને દોરવણી આપતી. આપણે તો રંમતાગામ રજાઃ
ન કાઢીને દોરવણી આપીએ, ન કાઢીની દોરવણી પ્રમાણે દોકાઈ કાઢીએ. પણ મારી પાસે
મોટર ખરી ને એટલે એ મુંબઈ હતી ત્યાં સુધી મારું કામ મારી રીતે કરવા છતાં થે
તેને એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ ધઈ જવાનું, તેની રહેવાની જગ્યાએ બદલવાનું વગેરે
કામ મેં ઉપરથી લીધું હતું.

તે દિવસે સાંજે જ એક વાગ્યે ગોવાગિયા ટેકેના એક ધરમાં મારે તેને પહોંચાડવાની હતી.

તને ખબર છે, અરુણ, ગોવાગિયા ટેકેની સામેનું પેલું જંગી મકાન? શહાદીર જૈન
વિવાલયના મકાનથી બીજું કે ત્રીજું જ મકાન છે. ચેરશેદની દિશામાં તે જ ત્યાં એ
લોકોની ઈર્ષ સાગા હતી. જ વાગ્યે મેં તેમને જન્મેને એ મકાન પાસે ઉતારી દીધાં અને
આઠ વાગ્યે ત્યાંથી તેમને પાછાં ધઈ જવાનું નક્કી કર્યું. મેં તો કહ્યું કે હું મોટર લાઈને
નીચે બિભા રહીશ. પણ ચંદ્રકાંતે કહ્યું: “ના, એમ નહિ. ત્યાં બધાં ચર્ચાએ ચર્ચા કરી તો
કાંઈને જ્ઞાન નહિ રહે ને પાછું સામા આવે તો બીજે પહોંચવાનું છે એટલે તું જ ઉપર
આવી અમને ધઈ જા. દાદરની જાલુમાં જ ફલાણા ફલાણા માણસનો ફલાણો ફલાણો
બોલેકે.....”

ચંદ્રકાંત ચીડ્યો છે એ તો તમે જાણો જ છે. સાંજી લાંબી વાતો કરવાની તેને
રેવ ને ગતે તો એક મિનિટની પણ કુરચદ નહોતી. “સમજ્યો, સમજ્યો,” કરી, ગાડુ
રહેવા એન્જિનથી ધમધમી જોલી મોટરને મેં તો પણવારમાં મારી મૂકી.

આમાં બેમણ મિનિટે હું મોડમાંકે ત્યાં પહોંચ્યો. મારા કામમાં અણધારી મુશ્કેલીઓ
બિહો થઈ હતી. એની વળી કોઈ બીજી વાર વાત કરીશ, પણ હું એકદમ ઉતાવળમાં હતો.
અરુણને ત્યાંથી તરત ધઈ જઈ એની જગ્યાએ પહોંચાડો છું, પણ તો આખી રાત મારે
મારા કામ મારે રખવાનું હતું. એટલે હાપજાંધ હું તે જગી અગતના દાદર ગયો ગયો.

ત્રીજે માને આગો. હિસાબમાં સાંજેનું ચંદ્રકાંતે આપેનું નામ હું બૂલી ગયો હતો
પણ તેને જણાવના પ્રમાણે દાદરની જાલુમાં જ આગેસો ચાર નંબરનો બોલકે મને

બરાબર વાદ રહી ગયો હતો. માળ પજુ ત્રીજે જ તેણે કહી દતો એવો મને ચોક્કસ ખ્યાલ હતો.

મેં. બારણું ઠોકરું. અંદરથી કાઈના હાથનો અવાજ આવતો હતો. મને યશુ કે કામ પૂરું થયું હતો એટલે એ લોકો કામનો થાક હારપદ્ધતિ ઉતારતાં લાગે છે. પણ એ પણ મન, બારણું તો ન બિડકરું પણ અંદર કંઈક હળવી કોકાકોઠા ચઈ રહી હોય તેમ મને લાગ્યું. મને તે બહારનો માણસ અવિ તો કંઈ જે પુરાવો હાથમાં ન આવે એટલા ખાતર એ લોકો અંદર બહુ સરખું કરવા હોયકોઠા કરતાં હતો એમ મને લાગ્યું. એમને મેં આ સમય આપ્યો હતો. એટલે બારે સમયે બાણું તો હું જ આવું એ એ લોકો જાણતાં હોવા છતાં બાટલી તકેદારી રાખતાં હતાં તેથી એકલાલુથી મને એમની ઉપર દસતું બાણું અને બીજી બાણુથી એમને મારે માન પણ થયું. બહુ કામ અવસ્થિત, તેમાં બકરમાતને પોતા તરફથી તો રજામાં પણ અવકાશ ન મળવો જોઈએ એની કેવી તકેદારી! ને હું હોઈ તો !

મજબૂર મિનિટ પીની મન. અંદરનાં દારૂ અને ધમાયકડી તો ચાલુ રહ્યાં પણ બારણું ન બિડકરું એટલે હું મૂંઝાયો. મને વખત મનો હતો. અનેક કામ મારી રાહ જોતાં બિડાં હતાં. મેં ફરીથી જરા જોરથી બારણું ઠોકરું.

“કાણુ છે ” એવો અભણ્યો, જરા કમવાટબયો અવાજ મારે કાને પડ્યો ન પડ્યો ત્યાં તો બારણું બિડકી ગયું. મારી સામે કુટુંબથી જોતો, માથે તાલવાળો, શરીર ધોતિયું અને મલમલનું બહુ પહેરણુ પહેરેલો, જરા સ્ખળકાવનો, આખીસથી આગીસ વર્ષનો લામતો, મૂલતાની જેવો રંગાતો એક માણસ એ ખૂસેલા બારણાને બરી રીતે બિડો રહી ગયો.

“ક્યા કામ છે, બાઈ ! ” તેણે મને પૂછ્યું.

“ઉનકો લે. જાને. કા . . . ” અંદરથી મને યુસ્સો અડતો હતો. મને વખત મનો હતો અને ક્યાં મરી ગયાં હતાં એ ? પણ હું વાક્ય ‘૫૩’ કરું તે પહેલાં એ જ બોલ્યો :

“કિસકો ? કાનું કામ છે તમારે ? ” જાણે કરું જાણુતો જાન હોય ને !

એકાંતનાં એની પાછળના લગભગ મેં નજર કરી. જાણે ગદારમાયથી કાઈ બાણું હોય તેમ હજી એ. દીવાનખાનામાં સામાન પડ્યો હતો. અને પેલા મૂલતાનીની યોડી પાછળ પીસેક વર્ષની રૂપાળી એની લાગતી એક રસી સકોમાતી લગતી બિડી હતી. થોડા કુટુંબથી અને થોડા અજુમમાથી મને જોઈ ન રહી હોય !

મને પાણું થયું : “જમણું છે આ લોકો તો ! પોતે અંદરના લાગમાં ક્યાંના ક્યાં સંતાઈ ગયાં અને બહારનો સી. બાઈ. ડી.એ ન પકડી શકે એવાં આ બે બોલારા બહાર મોકલ્યાં વાદ રે વાદ અરુણા દિદિ ! ”

પણ આમ બીતાં ફરતાં સમય યુમાવતાં કામ કેમ ચાલે ? સમય વહે જ જતો હતો. મેં. જરા ઉત્તાવળમાં હોઈ. એમ કહ્યું :

“કાનું-કામ છે તું ? હું બધો જ વાળે એમને મૂકી ગયો છું એમનું. ” કાઈ પણ

મંજીઓમાં અખંડવાંતે મોંઝો અમારે એક ખીજનાં નામ ન દેવાં એ સંકેત તો અમારો વચ્ચે હતો જ.

પેલાના મુખ ઉપર જરા સ્મિત પથરાયું.

“પર બુલ્યા લાગે છે, મહેરબાન, અહીં તો કોઈએ નથી.” પછી મોટીથી હસતાં હસતાં “આ હું એ હમણાં જ આવ્યો.”

મારી ઉતાવળ વધતી જતી હતી. મેં સંઘિયાળમાં જોયું. આંક ને સાતઆંક મિનિટ થવા આવી હતી. આવી મસ્કરી દશ મારે મને સમય નહોતો. મેં કહ્યું:

“મસ્કરીમાં સમય ગુમાવવો રહેવા દો. હું એમનો જ માણસ છું. બૂલ થવાનો સંભવ નથી. દારૂની બાબતમાં, ચોથા નંબરનો જલોક, ત્રીજો દારૂ. મને બધું બરાબર કહેવું. બૂલ તે કેમ થાય?” ને પછી વધારે વિશ્વાસ ખેસાડવા ઉમેર્યું: “આવું કામ કંઈ આજકાલ જ કરવા નીકળ્યા નથી તે બૂલ થાય.”

હવે પેલો મૂંઝાયો. તે જરા ફર્યો અને પેલી સ્ત્રીને ઉદ્દેશીને કહ્યું:

“આ શું કહે છે, કોઈ આબુનું હતું આપણે ત્યાં?”

“ના, અહીં તો કોઈ આબુનું નથી.” પેલી બોલી.

આ બોલો નાહકનાં મારો સમય ગુમાવતાં હતાં. હું જરા ગુસ્સાથી-બોલ્યો:

“આ શું માંડ્યું છે તમે લોકાંજો? મને સમય નથી. અંદર કે ત્યાં એમને સેતાડમાં હોય ત્યાંથી એમને બહાર કાઢો. હું મારી જાતે જ છ વાગે તેમને અહીં ઉતારતો મયો અને બરાબર આંક વાગ્યે અહીંથી બોલાવવાનું તેમણે મને કહ્યું.” પછી જરા નમ્રતાથી: “કે મારા પર વિશ્વાસ નથી પડતો? હું તેમનો જ માણસ છું. સાડાઆંક પહેલાં તો તેમણે કોઈ પક્ષ દિસાણે અહીંથી નીકળી જવું જોઈએ તેમ અને ખાસ કહેવું તે આમ કેમ કરે છે?”

પેલો માણસ આ હંસ્તા વાક્યથી ચમક્યો લાગ્યો. તેણે પૂછ્યું:

“કેટલા વાગ્યે જવું જ જોઈએ?”

“આઠા આંક પહેલાં.” મેં માંડ ગુસ્સો દખાવી કહ્યું.

“એ...મ!” તે ગતમાં કયુંક ગોઠવતો હોય તેમ ધીમેધી બોલ્યો. પછી તેની રમૂજ કાપામાં અકસ્માતે લાગે એવી ઝપટથી તે ધરમાં ધસ્યો. અંદરથી જોડાઓવાં, બાથરૂમનાં, સંકાસનાં વગેરેનાં બારણાંએ ઝપટથી ઉપાડાઈ જવાનાં અવાજ આવતા લાગ્યા. પળવાડમાં તો તે ખાડો ફર્યો. ગુસ્સાથી તેની પત્ની સામું જોઈ તેણે પૂછ્યું:

“કોણ આબુનું હતું અહીં? ક્યાં રાખ્યા છે એમને?”

“કોણ? બાણુદા, અહીં તો કોઈ આબુનું જ નથી.” પેલી મમરાટથી બે ટપાં પાછળ દડો મારે.

તેની સામે એક ગુસ્સામયી નજર નાખી એ મારી તરફ ધસ્યો અને મારાકા પાડતો હોય એમ બોલ્યો:

“કિસો રૂખ મયા યા ઈશર?”

એના આ એમિયાંતા પરિવર્તન અને આક્રમણે હું એ અનાચક એનો બની ગયો, બે ટપાં પાછળ દડો માર્યો.

“જમીનીના પ્રથમ આકમણે રશિયન સૈન્ય પણ પાછું હટાવું હતું જ ને ?” મંડળામાંથી માર્ક બોલી જાયું અને હસાહસ થઈ પડી.

“બોલો, વૂધ ક્યાં હો ગયા ?” તે હજી એ વધારે ગુસ્સાથી બંદા પાડવા લાગ્યો : “તું કોને હો ?”

“અરે ભાઈ, જરા સુનો. ગુસ્સા ક્યાં કરતે હો” કહી હું એને જાત પાડવા બહાર ત્યાં તો એ બમણો ઉશ્કેરાયો અને મોટે મોટેથી બોલવા લાગ્યો :

“હું એક પંદર દિવસ બદારગામ ગયો. એટલામાં તો.....બદમાશો, દરામખોર... રહી.....”

મામલો બિચરો બને લાગ્યો. કંઈક ગફાનું હતું એ તો ચોક્કસ. આમાંથી શી રીતે છટકવું ? હું એ કવલાં આમળ વધી તેની પાસે ગયો, તેની પત્ની તો એક મૂંઝામાં મગાઈ ગઈ સારી રહી હતી.

“તેઓ ભાઈ,” તેનો હાથ પકડવા પ્રયત્ન કરતાં કરતાં હું બોલવા ગયો.

“મુઝે છુતે હો, સામે,” બોલી તેણે કાપથી મારા હાથને દૂર હટાવી દીધો : “હો કોને તું ? બોલો, નહીં તો પોલિસકો બની કે બની દે દેતા હું.” પછી એકલાં એકલાં : “જારુ” થયું કે આજે મારી ટ્રેન ટાઈમસર આવી પહોંચી. સાંઝા આઠ બજેની પહેલાં તો..... બદમાશો, રોતાન, દરામખોર.”

બાજુના બ્લોકોનાં આરણ્ય ફટાફટ બિચડી મગાં.

“ટાંગોરની શ્રીમતીના કબજામાં તો બારીઓ ફટાફટ બંધ થાય છે હો !” અરુણ હસતો હસતો બોલ્યો. બધા હાસ્યપુર્ણ વચને વચાંત સામે નોંધ રહી તેની વાત અંતથી રવાના.

મધ્યેથી બદાર ધસી આવ્યા “શું છે, શું છે,” કરતાં તેમ લેતો ગુસ્સો વધારે વળ્યો : “આ બદમાશ, ચોર, ડાકુ, પોલિસ.....”

ફરી તે મારી સામે ધસ્યો. પોલિસના નામે હું એ મારારાયો. મારા જ્યાં કામ અધૂરાં પડ્યાં હતાં. નાસી જવામાં જ મેં કદાપણ નોંધું આઝા પડી અને પકડી લેવા માગતાં પકડાઈઓ વચ્ચેથી નોર કરી હું છટક્યો, અને બાગ્યો.

“શાખાશ, વસંત ! રંગ છે.” એક જબ બોલી જાયો અને બધા અકબાટ ધસી પડ્યા.

હું નારયો, મૂંઝામાં બાળીને નારયો, આમળ પાછળ નોંધા વિના નારયો. આખા મોંઝાને હાંપોડા એટલી વાગુમાં તો સહસ્રગટ વણે હાથ લેતરી ગયો. પાછળ ‘પકડો, મારો, ચોર, ડાકુ’ વગેરે બૂમો પછી દતી. હું ક્યાં કુધી દોડી ગયો. બૂગટા જાંત થઈ ગયા એમ લાગ્યું પછી પણ ફેટલીવાર કુધી દોડ્યો જ ગયો. પછી એકાદ રેલ્વેશામાં પૂતી ગયો.

“મળે માર્ક મોટી બદાહરી કરી નેહા એની રીતે નાસવાનું વચાંત કરે છે નો, વચાંત !” અરુણ હસનાં હસનાં બોલ્યો.

જેમ્સી ફટલી થે પળોથી વચ્ચે વચ્ચે ફરતી લેતા અને આખી મે વાત મુખ પર રિમન પરીને સાંભળી રહેલા મિત્રો દવે પેટ પકડીને દસવા લાગ્યા.

“વાટ રે વસંતરાગ, આટલું નાટક ક્યું ત્યાં સુધી તમને અમર જ ન પડી કે આ કાષ્ઠકના ધરમાં આપણે ઘૂસી ગયા છીએ ?” એકે કહ્યું.

“ને અરુણા ને ચંદ્રકાંત શું તમારો કરવા ભેગાં થયાં દંતાં કે કામ કરવા કે સાટલું લાંબું નાટક ભેળાં જ કરે, ભેળાં જ કરે !” બીજાએ કહ્યું.

“અરે, તમે લોકો સમજો તો ખરા. આ બધું હજી વસ્તુરિયતિ પૂરી સમજાય ન સમજાય ત્યાં જ બની ગયું.” પછી દસતાં દસતાં “જાણે પડે. હિપકતાં જ નાટકની પરાકાષ્ટા આવી ગઈ.” એ દાસના અવાજ જ આજુ રાખીને “ને હું તો એટલો હોદિ-મારે ખરો કે નાસી છૂટ્યો, તમારામાંથી કાઢી દોય તો તો પૂરો મેથીપાક ખાઈ, ચોર કે એના કરતાં થે ખરાગ અભિધાનથી અપનાવાઈ, પોલિસ ચોકીએ બંધ, બધાં કામ અપૂરાં મૂકી તે દિવસથી જ આ સરકાર માન્યાપનું મહેમાન બની ગયું હોત.”

“દા રે દા.”

“બધા હિસ્તાફ શાઈ પોતે તો.”

“બની ગયા એ ભેના નથી ને હોદિવારી કરે છે.”

એવા એવા અનેક અવાજો દાસના તરંગની સાથે દવામાં ઊછળી રહ્યા.

વસતે આગળ અલાવેલી વાત, બધા મુખ પર રિમતની રખાઓ પાણીને ફરી પાછા સાંભળવા લાગ્યા:

પંદરેક મિનિટ પછી જ્યારે મને લાગ્યું કે દવે બધું શાંત પડી ગયું હશે ત્યારે હું ધીમે પગલે ફરી પાછો એ પર પાસે ગયો. મનમાં નકો ક્યું કે મારી મોટર ત્યાંથી ઉપાડીને મારે કામે આવી ગઈ. જલ્દનમમાં ગયાં અરુણા અને ચંદ્રકાંત !

ચૂપકીથી લપાતો છુપાતો મોટર આગળ પહોંચ્યો. આલુગાલુ બધું શાંત પાડ્યું હતું. ગ્રાપથી બારણું ઉપાડી અંદર પેસવા જઈને ત્યાં જ અંદરથી અવાજ આવ્યો:

“ક્યાં ગયો છો, બિરાદર ?”

હું ચમક્યો, પોલિસ કે શું ? મારણું છાંડો નાસવાનો વિચાર કરું ત્યાં તો અંદર બોલ્યાં અરુણા અને ચંદ્રકાંત ઉપર નજર પડી, તે મારો મુરસો એકદમ એમના ઉપર હમવાયો:

“ક્યાં મરી ગયાં તો અત્યાર સુધી ?”

“હવે તો છૂટતાં જ અહીં દસ પંદર મિનિટથી તમારી ગાદ બેઠાં છે છીએ.” અરુણાએ દસતાં દસતાં કહ્યું.

“અમને તો લટકે જ આપી ને ? અહીં મોટર રાખી હું ક્યાં ચાલી ગયો તો !” કપોત આપતો હોય તેમ ચંદ્રકાંતે કહ્યું: “મેં નરેનું કહ્યું કે સાદાઓ બીજા જગ્યાએ પહોંચવું ભેઈએ ને આ અરુણા વાતમાંથી નવરી જ નહિ પડે ! ને અપૂરામાં ૫૨”

અમારે બન્નેએ કાલે સવારે જ સત્તાથ ગાલુ બેવાનું વચ્ચે થયું એટલે તે તારા ઉપર એટલી ઝીક ચઢીતી ! કેમ બધે પહોંચી વળીશું આ એક રાતમાં ? ”

તે વધુ બોલે તે પહેલાં તે મંડળીયાંથી જ એક જગ્યા બોલી બીધું :

“ સરનામું સંભળવાની તો બાઈને નવગુચ નહોતી ! ”

“ ને મરી વાત સાંભળવાની ચંદ્રાંતને નવગુચ નહોતી, ” વસંતે પોતાની વાત ચાલુ રાખી : “ નીચે ધાંધલ થતી હતી એના અવાજથી તેમની વાતચીતમાં વિશેષ પડ્યો અને સમય વહી ગયો નોંધ મારી રાહ જોવાની પણ દરકાર ક્યાં વિના એ લોકો નીચે જોતરી ગયાં એમ એણે મને કહ્યું. ”

“ શેની ધાંધલ ? તમે ક્યાં હતાં ? ” મેં કુતૂહલથી પૂછ્યું.

“ જાને કુરસદ હતી એ જોવાની ? ” અરુણાએ કહ્યું : “ બકિયાળમાં સવાસાક તો થઈ ગયા હતા. તું આગ્યો નહોતો એટલે ટોચી કે એવું કંઈ શોધવામાં મેં સમય નવ તોમ હતો, ને અમે ઉતાવળમાં હતાં. વીજે દાદરે એક જગ્યા જોયો મૂલતાની એની જુવાન પત્ની ઉપર મંજોતો વર્ષાદ વર્ષાવતો હતો. ”

“ આલુઆલુ પડોડીઓનું રોળું જમ્યું હતું. ” ચંદ્રાંતે કહ્યું : “ અમને તીકજવાને રક્તો કવતાંયે મિનિટ બે મિનિટ તો નીકળી મઈ. ”

“ એમ ! આ મારે ? ” મેં પૂછ્યું.

“ શી ખબર ? ” અરુણાએ કહ્યું : “ પેલો મૂલતાની પછી ખૂબ ઉરકરાયેલો જણ્યો હતો. ‘ નીચ, કલકા, વેરપા, રંડી ’ ફરી ફરી ઉચામી ખડીમાં એક ખૂણામાં ફરે ફરે રાઈ રહેલ અને ‘ બાથુક, મેં સચમુચ કુલ નદિ જાતવી ’ એમ અરપણ બખડી રહેલી તેની પત્ની તરફ ધસતો હતો તો ધડીચાં બદર તરફ ધસી ‘ સાલે જાદમાય નિકલ ગયા પર મેં છોકુગા નદી ! ’ ફરી પાછો બેરી તરફ ધસી, ‘ મેં તેરા નાક કાઢ કુંગા, તુએ જોલ ગિલા કુંગા ’ એવી એવી ખૂબો પાકતો હતો. ”

સમય વલો જતો હતો તે મેં મોટર જગ ધીમી પાડી. પાછળ બેરેલાં તેમની તરફ જોઈ મેં કહ્યું :

“ આ બધું ત્રીજે માલે જાનું તો તમે ક્યાં હતાં ! ”

“ કેમ, મેં તમે કહ્યું તું ને બોધે દાદરેનું ? ” ચંદ્રાંતે કહ્યું : “ તું ક્યાં રખડતો તો અહીં મોટર રાખીને ? અમે તારી મોટર જોઈ એટલે તેમાં જ બેસી ગયાં. ”

“ મારું ક્યું. ” મેં કહ્યું : “ પણ તે મને જોયા માળનું જ કહ્યું હતું ! ”

“ બદાબર. એકવાર નદિ, વજુષાર. બોધે દાદરે ત્રણ નંબરનો બોલોક. ” ચંદ્રાંતે બારપૂર્વક કહ્યું.

“ એમ ત્યાર... ” હું જરા વિચારમાં હોઈ તેમ બોલ્યો.

“ કેમ એમ એટલે ? ” તે જાનતે બોલી બીધાં.

મારી નીળ માળતી સાદસકયા મેં એમને વીજતવાર ફરી સંભળાવી. આખા કનિયાનું મગ હું જ હતો અને બેઠાલ રિશતિમાં હું ત્યાંથી નાસ્તો હતો એ સંભળી એ જાનતે

એટલાં હસે, એટલાં હસે ! એમના હસવા ઉપર મને યુરસો આપ્યો, પણ એમ તો એમનું હાસ્ય વિધવિધ પગોએ વિધવિધ પદ્ધતિઓ લેતી મારી મૂર્તિની કલ્પનાએ ઓર વધી પડ્યું. હસવું કે રડવું એની મને એ સમજ ન પડી. અત્તે હું એ તેમના હાસ્યમાં જોડાયો. શું કરું ? મૂર્તિની જેમ એટલાં હસતાં હતાં એ લોકો !”

“તે હસે નહિ તો શું કરે રડે, દસવા જેવું હોવા લાગે ?” મંડળીમાંથી કોઈક બોલ્યું.

“પછી ?” થોડો વાર વસંત કંઈ ન બોલ્યો એટલે કોઈકે પૂછ્યું.

“પછી શું ? અમારી વાત ચર્ચ પૂરી.” વસંતે કહ્યું.

જેએક પણ બધા મૂળા બેસી રહ્યા. પછી જાણે જાનમાં આબો હોય તેમ અગુણ બોલ્યો :

“વાત તો સારી કહી, વસંત. પણ હું તો એક કડુણ વાત કહેવાનો હતો ને ?”

“તે આ શું કહ્યું મેં ?” વસંતે કહ્યું. તે પણ પછી ખિન્નતાથી : “જો, આ હું એની કડુણતા ન સમજ્યો એ જ એની મોટી કડુણતા નહિ ?” કહી, એક વિષાદમય સ્મિત સહિત તેણે આખી વાત સમેટી લીધી.

આશ શી !

નાથાલાલ દવે

ધીએ ધોમ; પરાસ્ત તસ ધરણી, આકાશ આગે બજે;
સૂકાયો સરિતાપ્રવાહ, વસંતી રેતી રહી પ્રલંબજે.
ખાલી ખીણ પડી, વિવર્ણ વિટંગો, જાણે ગયાં સો ખરી;
ગો નિબૂર નિહાવ ! યાજ પડ્યો જો. તું જ જાણે જોડી
તો રે કોકિલ ! શીર્ણ છર્ણ તરુને છળ્યા તણી આશ શી ?

કોઈકલનો જવાબ :

ના, ના એમ કહો; ધરાતલ લગી છે મૂળ જિંદાં ગયાં
એનો રસ ના ખૂટ્યો, પમરશે કેં કેસરી ફૂંપળો,
ને આવી ઘનશ્યામ મેઘ વરસી બાજે નવી છાંદગી
જાતાં જ્યાં મુજ નીક અન્ય વિટપે, પ્રાચુ નવાં પંખી કાં
રેહો. પંચમ સૂર, મિત્ર ! તુજ રે યાજા ન સૂની પડો.

ઈન્ડિયન ઇન્સ્ટીટ્યુટ ઓફ સાયન્સ : બેંગલોર આપણી વૈજ્ઞાનિક સંશોધન સંસ્થાઓ

ડૉ. નરસિંહ મુળશ્વભાઈ શાહ

[વારંવાર સંભળાય છે કે મુદ્દોત્તર કાળમાં સરકાર વૈજ્ઞાનિક સંશોધનની ખીલવણી અર્થે દેશમાં મોટી સંશોધન સંસ્થાઓ કાઢવાની યોજનાઓ હાથ ધરી ચકી છે. આવી કાઢવા ધારેલી છ સંસ્થાઓમાંથી બેચ્છુની તો સરકાર પણ ચર્ચ ચર્ચ છે. આ સંબંધી અત્યારે દેશમાં કેટલી સંસ્થાઓ હયાતિ ધરાવે છે, તેમનાં સાધનો શાં છે, તેઓ કયો જાતનું કાર્ય કરે છે, છતાંકિ માહિતી અમલની ચર્ચ પડશે. અને આ લેખમાળા દ્વારા છુટી છુટી સંસ્થાઓની માહિતી આપવા ઉમેદ રાખીએ છીએ. આ માહિતી વાચકને રસપ્રદ તેમજ અનુભવસભીય ચર્ચ પડશે એ જાણાવવાની જરૂર રહેતી નથી. દેશની ઔદ્યોગિક ખીલવણીમાં આપણે હજી દુનિયાના બીજા દેશો કરતાં ઘણા પછાત છીએ એ વસ્તુસ્થિતિ સમજાવવા આ લેખમાળા ઉપયોગી થશે. -રવિચાંદક.]

વિજ્ઞાને છલકાં સો વર્ષોમાં નવી દુનિયા સર્જાવી છે. માનવીજીવનની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિમાં રાષ્ટ્રીય તેમજ આંતરરાષ્ટ્રીય દરેક ક્ષેત્રમાં વિજ્ઞાને પોતાનું ફલાન જમાવ્યું છે. કમી ને ખમશે. આત્મે વૈજ્ઞાનિક સંશોધનોથી ઉપરિચિત થયેલ શોધોની અસર જનતાના જીવન પર થાય છે. વિજ્ઞાનની નવી શોધોએ મનુષ્યના દૈનિકજીવનમાં પરિવર્તન આપ્યું છે. પરિણામે સામાજિક પરિવર્તનો ક્રમબેર ચર્ચે રચાં છે.

વિજ્ઞાનદારા અનેક અપૂર્વ ફાવણ મોટે ભાગે મુશ્કેલીમાં દેશોને થયાં ત્યાં વૈજ્ઞાનિક શોધઓનોને લીધે ઉદ્યોગોની વૃદ્ધિ થઈ. વૈજ્ઞાનિક સંશોધન અર્થે જમતના પ્રગતિમય દેશોમાં મોટી મોટી સંસ્થાઓ અસ્તિત્વમાં આવી. તે દેશોની સરકારોએ તેની પાછળ ખૂબ અર્ચ કરવા માંડ્યાં. પરંતુ દિંદમાં પરિસ્થિતિ સાવ નિરાણી હતી.

ઓગણીસમાં સદીમાં દિંદમાં વૈજ્ઞાનિક શિક્ષણ અને સંશોધન પ્રત્યે ખાસ ખ્યાન અપાતું નહોતું. ઉચ્ચ શિક્ષણ ખાસ કરીને સાહિત્ય અને કાવેદાના વિષયોમાં અપાતું. પરિણામે દેશના લાહેલાઓમાં બેકારી વધવા લાગી. વીસમી સદીની શરૂઆતમાં આગાખં અબુલકાસમ રાય અને શ્રી. જગમોલકાસમ મોઝે પોતાનાં સંશોધનોથી જગતના વૈજ્ઞાનિકોની દૃષ્ટિ દિંદ તરફ ફેરવી. ગેટલુ જ નહીં પણ દિંદમાં વૈજ્ઞાનિક શિક્ષણ અને સંશોધનને વેચ આપ્યાં. દિંદના વિદ્યાર્થીઓમાં વિજ્ઞાનના અખ્યાસ પ્રત્યે રુચિ થવા લાગી અને ઉત્સાહ અપવા લાગ્યો, અને દેશના ઉદ્યોગોની ખીલવણી અને વૈજ્ઞાનિક શિક્ષણના વિસ્તાર માટે ખમસં ભરવાનું કાર્ય ઉપાડી લેવાયું.

સત્તરીર જગસાજી નસરવાનજી તાતાએ પશ્ચિમના દેશોમાં થયેલો વૈજ્ઞાનિક પ્રગતિ અને તેથી તે દેશોને થયેલા લાભોનું અવલોકન કર્યું અને દિંદમાં વૈજ્ઞાનિક સંશોધન માટે કાંઈક કરવાની તેમને અમલતર જાગુઈ. તેમણે દોર્ષ દૃષ્ટિ વાપરી વૈજ્ઞાનિક સંશોધન અર્થે બેકે મોટી સંસ્થા રચાવવાનો નિર્ણય કર્યો અને ઈંગ્લાંડના વિખ્યાત વૈજ્ઞાનિક સરવિશિષ્ઠ

રાસ્ટ્રેને સલાહ આપવા માટે તૈયારી કરીના પ્રારંભમાં દિંદ બોલાવ્યા. તેમની સલાહ મુજબ બેંગ્લોરમાં હિંદિયન ઈન્સ્ટીટ્યુટ ઓફ સાયન્સની સ્થાપના કરવામાં આવી. આ ઈન્સ્ટીટ્યુટ સામાન્યતઃ તાતા ઈન્સ્ટીટ્યુટ તરીકે ઓળખાય છે. શ્રીયુત તાતાએ આ સંસ્થા માટે ત્રીસ લાખ રૂપિયા અપવાદ બહેરે કર્યું. મૈસુરના મહારાજાએ આ નવી સંસ્થાને ૩૭૧ એકર જમીન અર્પી અને પાંચ લાખ રૂપિયા સરકારના ખર્ચ માટે આપ્યા. ઉપરાંત મૈસુર સરકાર પચાસ હજાર રૂપિયા દર વર્ષે આ સંસ્થાને આપે છે. દિંદની સરકારે દોઢ લાખ રૂપિયા અપવાદ બહેરે કર્યું. આ બંધાની બંધરયા માટે અને સંસ્થાના વહીવટ માટે દાતા, સરકાર અને મૈસુર સરકાર વચ્ચે સમજૂતી થઈ. દુર્ભાગ્યે, ૧૯૦૪ ના મેની ૧૬મી તારીખે આ બંધ બરલામાં ધી. તાતાનું અવસાન થયું. આથી સંસ્થાને તેમના અનુભાવનો લાભ મળી ન શક્યો અને યોજના બરાબર ખોરબો પડી. પરંતુ જમશેદજી તાતાના ચિરંજીવીઓ સર દોરાબ અને સર રતન તાતાએ યોતાના પિતાની ઇચ્છા મુજબ સંસ્થાને આગળ ધપાવવા ઉત્સાહ દર્શાવ્યો અને સંસ્થાવતી રૂઝા મુંબઈના ચેરીટબલ એન્ડાઉમેન્ટસના ટ્રસ્ટરના નામ પર કરી આપવામાં આવી. ૧૯૦૬ના એપ્રિલમાં ડો. દ્રાવસ સંસ્થાના પ્રથમ નિયામક ચૂંટાયા. ૧૯૦૯માં સંસ્થાની કાઉન્સિલ અસ્તિત્વમાં આવી. તેણે મકાનો, સાધનો માટે જરૂરી તૈયાર યોજનાઓનો અમલ ચારૂ કર્યો. આ કાર્યમાં મૈસુર સરકારે, દિંદી સરકારે અને મદ્રાસ સરકારે અતુલ્ય પાંચ લાખ, બીલી લાખ અને દોઢ લાખની માંદા આપી હતી.

આ સંસ્થાના ખર્ચો નીચે પ્રમાણે રાખવામાં આવ્યા છે:

૧. જ્ઞાનના બધા વિભાગોમાં ઉચ્ચ શિક્ષણ અને સંશોધન;
૨. હિંદુસ્તાનની ઔદ્યોગિક ખીલવણીને ઉત્તેજન મળે એ માટે ખાસ સંશોધન;
૩. ઉપલાં કાર્યો માટે વિતરન અને કળાના વિદ્વાનોને પ્રોફેસર નીમના, યોગ્ય લાયકેરીઓ, પ્રયોગશાળાઓ કાઢ્યા;
૪. ઉપરના બેયોની સિદ્ધિ અર્થે એવું કામ કરતી બધી સંસ્થાઓ સાથે સહયોગ હોય તેટલો સહકાર કરવો.

ઈન્સ્ટીટ્યુટ યોતાના ખર્ચોને આગળ ધપાવવા સંશોધન હાથ ધરે છે અને વિદ્યાર્થીઓને તેને અંગે જરૂરી બધી સમવડો આપે છે. તેમાં કામ કરીને બહાર પડતા વિદ્યાર્થીઓને ભુલી ભુલી પડીઓ આપવામાં આવે છે. આ સંસ્થા ફેલોશિપ (F. I. I. Sc.) આપે છે. આ માન સૌથી મોટું છે. જોઈમાં જોઈ પાંચ વર્ષ કોમતી સંશોધન કર્યું હોય અને જે હાથ ઔદ્યોગિક તથા વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાનની પ્રગતિ અર્થે યોતાનો ફાલો આપ્યો હોય એવાઓને સંસ્થાની સેનેટની બલામણુ પરથી ફેલો નીમવામાં આવે છે. અત્યાર સુધી આવું માન ૭ ફેલોને મળ્યું છે. ઉપરાંત વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં અગ્રગણ્ય વ્યક્તિઓને માનાઈ ફેલોશિપનું માન આપવામાં આવે છે. આ વ્યક્તિઓમાં ઈન્સ્ટીટ્યુટને યોતાની ખાસ રેવાઓ આપી હોય તથા યોતાના સંશોધન કાર્યમાં નામના મેળવી હોય એવાનો સમાવેશ થાય છે. આવી માનાઈ ફેલો ૭ છે.

જે વિદ્યાર્થીઓએ પાંચ સત્ર સંજ્ઞા સંસ્થામાં સંરોધન કામ કર્યું હોય એવા વિદ્યાર્થીઓને એસોસિયેટ (A. I. I. Sc.) ગણવામાં આવે છે. આ પરીક્ષા દિવસનાની ખીજ યુનિવર્સિટીઓની માસ્તર ઓફ સાયન્સ (M. Sc.) ની બરાબર ગણાય છે. ઉપરાંત, જે વિદ્યાર્થીઓ ઇન્સ્ટીટ્યુટમાં બેઠાયા પૂર્વે સંરોધન કર્યું હોય એવો સતોષકારક પુરાવો હોય, અને પછી ઇન્સ્ટીટ્યુટમાં ત્રણ સપ્તાહ સત્ર કામ કરે, તો તેમને પણ એસોસિયેટ બનાવવામાં આવે છે. જે વિદ્યાર્થીઓ ત્રણ સત્ર ઇન્સ્ટીટ્યુટમાં સંરોધન કામ કરી ઇન્સ્ટીટ્યુટ ભેડી ગયે પણ પછીનાં બે વર્ષ સુધીમાં ખીજે કરેલું સંરોધન ઇન્સ્ટીટ્યુટને મોકલે, તો તેઓને પણ એસોસિયેટ બનાવવાનો લાભ મળે છે. અત્યારે સુધી આવા એસોસિયેટની સંખ્યા ૧૯૦ છે. ઇન્સ્ટીટ્યુટની સેનેટ મંજૂર કરેલા અભ્યાસક્રમ જે વિદ્યાર્થીઓ સતોષકારક રીતે પૂર્ણ કરે તેમને સર્ટિફિકેટ આપવામાં આવે છે. આર્થ હાઇ સર્ટિફિકેટ આપવામાં આવ્યા છે.

૧૯૧૧ના શુભાર્ષમાં, વિદ્યાર્થીઓની પહેલી દુકંદી ઇન્સ્ટીટ્યુટમાં દાખલ કરવામાં આવી હતી તે વખતે સામાન્ય રસાયન ખાતું, ઔદ્યોગિક રસાયન ખાતું અને વિગળીક ટેનોલોજી—એમ ત્રણ ખાતામાં કાર્ય શરૂ કરવામાં આવ્યું હતું. ત્રણ માસ બાદ કાર્બનિક રસાયન ખાતું, બોધવામાં આવ્યું. ૧૯૧૪માં સામાન્ય રસાયન અને કાર્બનિક રસાયન ખાતે ભેડી દેવામાં આવ્યાં. ૧૯૨૧માં ઔદ્યોગિક રસાયન ખાતું ધીમે ધીમે રસાયન ખાતામાં સમાવી દેવામાં આવ્યું. અને બાયો-કેમિસ્ટ્રી વિભાગ-શુભ રસાયનનું નવું ખાતું શરૂ કરવામાં આવ્યું. ૧૯૩૩-૩૪માં ભૌતિક વિજ્ઞાન વિભાગ શરૂ કરવામાં આવ્યો.

દર પાંચ વર્ષે સરકાર તરફથી સંસ્થાનાં કાર્યની તેમજ ખાતાઓની તપાસ કરવા તપાસ કમિટી નીમવામાં આવે છે. તેની અભ્યાસ અનુસાર સામાન્ય અને કાર્બનિક રસાયન ખાતાઓને ૧૯૪૦માં શુદ્ધ અને ઔદ્યોગિક રસાયન ખાતામાં ફેરવવામાં આવ્યાં. બીજે વર્ષે કાર્બોહાઇડ્રેટ—બાયોધિ અન્વેષણ વિભાગનો વિભાગ શરૂ કરવામાં આવ્યો. ૧૯૪૧-૧૯૪૨માં રાસાયણિક એન્જિનિયરીંગ અને કૃષિ-ટેક્સ્ટાઇલ ટેકનોલોજી—ફેબ્રિકેશન વિભાગોના વિભાગો કાઢવામાં આવ્યાં. ૧૯૪૬માં કાર્બીક રે-વિશ્લેષણ-સંરોધન વિભાગ શરૂ કરવામાં આવ્યો. આ માટે સર દોશરાજ તાતા ટ્રસ્ટ તરફથી નાણાં આપવામાં આવ્યાં હતાં. દરે આ કાર્બીક રે સંરોધન વિભાગ તાતા ટ્રસ્ટ ઓફ ઇન્ડિયન ટેક્સ્ટાઇલ રીસર્ચ, મુંબઈમાં ભર્ષ બનાવમાં આવ્યો છે.

પાંચ સંરોધન વિભાગ અને અંતરદાવક એન્જીનો સંજ્ઞા સંસ્થાની વિદ્યાનિ સમર્થા જે નવાં ખાતાં બિલાવવામાં આવનાર છે. આ સંજ્ઞા ખાતાઓની બ્યવસ્થા કરવા તે વિષયના નિષ્ણત આધ્યાપકોની નિમણૂક થઈ ગઈ છે.

ખાતાવાર ચાલતા સંરોધનનો અવિરતર ઉત્તેજ સ્થળસંક્રાંતિ લીધે દુઃખની આપીએ છીએ. શુદ્ધ સંરોધનનો અવિરતર ઉત્તેજ ગણીએ છીએ છાંડી દીધો છે. એનો અર્થ એવો નથી કે ત્યાં શુદ્ધ સંરોધન કામ કરવામાં આવતું નથી. ઔદ્યોગિક સંરોધનમાં ઉપરોક્ત કામ એવું અને બીજું મુખ્યત્વે શુદ્ધ સંરોધન ખૂબ બહાર પડ્યું છે.

સંસ્થાની બ્યવસ્થાક. કમિટીની અભ્યાસ અનુસાર શુદ્ધ શુદ્ધ ઔદ્યોગિક વિષયો પર સંરોધન શરૂ કરવામાં આવ્યાં હતાં. આ વિષયમાં, સક્રિય કાર્બન (activated

carbon), કાર્બની બનાવટ, મીનાકાર્બ, પ્લાસ્ટીક, લોહના મધ્યસ્થિત ખનીજના સહક ઉપયોગો, રસાયનોની બનાવટ, વિદ્યામીન સંબંધી સંશોધન, સદમજાતુ વિજ્ઞાન, ખોરાકને સગતા પ્રશ્નો, પેનીસીલીનની બનાવટ, વિજ્ઞાનીક ઇન્જિનિયરિંગ, ગેજ બનાવટ અને ગેજની તપાસ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. આ ઉપરાંત સાયન્ટીફીક અને ઇન્ડસ્ટ્રીયલ રીસર્ચ બોર્ડ, એમિલિયરલ રીસર્ચ કમિશનલ, મદ્રાસ સંસ્કાર વગેરે તરફથી આવેલ જુદી જુદી તપાસના પ્રશ્નો પણ હાય કરવામાં આવ્યા હતા. આમાં ઔષધો, ખાતર, ખનીજ, હાર્થ ફોજન પેરોક્સાઇડની બનાવટ, કાર્બનિક રસાયનોની બનાવટ ઇત્યાદિ ભીની શુદ્ધતા સાચવવા સંબંધી અનેક પ્રશ્નો સેવામાં આવ્યા હતા. બાળકોના કાચાબાઈ એક પ્રકારનું દર્દ—રોટાસીસ (carrhosis) થાય છે તેની ઉત્પત્તિ અને આવજત પર અન્વેષણ કરવામાં આવ્યું હતું. આ તપાસનું ખર્ચ શેઠ કર્ણદેભાઈ લાલભાઈ તરફથી ગણેશ કુંડમાંથી કાઢવામાં આવ્યું હતું.

સંસ્થાની સરવ્યાતમાં શિશુઓ અને સંશોધન માટે આઈ અધ્યાપકો હતા. ૧૯૨૬-૨૭માં તેની સંખ્યા ૧૪ થઈ. ૧૯૨૬માં ખાતાંઓની સંખ્યાની વૃદ્ધિ થતાં તે સંખ્યા ૨૪ની થઈ. ૧૯૪૧માં અધ્યાપકોની સંખ્યા ૩૦ હતી; ૧૯૪૨માં સંશોધનની યોજનાઓ વૃદ્ધિ પામતાં, સંખ્યા ૪૫ સુધી થઈ અને આને ૮૨ સભ્યો હતા.

વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા નીચેના કોષ્ટકમાં બતાવી છે :

વર્ષ	ખાતાંની સંખ્યા	વિદ્યાર્થીની સંખ્યા
૧૯૧૧-૧૨	૪	૨૪
૧૯૨૧-૨૨	૪	૮૨
૧૯૨૨-૨૩	૫	૧૦૬
૧૯૨૭-૨૮	૫	૧૨૪
૧૯૨૮-૩૩	૫	૧૨૪-૧૬૦
૧૯૩૩-૩૪	૬	૧૬૨

આને આ સંખ્યા ૨૧૪ છે. પ્રેલમાં વર્ષોમાં ખાતાંની સંખ્યામાં વધારો થયો છે અને ૧૦ ખાતાંઓ છે.

૧૯૪૪-૪૫ માં વિષયવાર વિદ્યાર્થીઓ નીચે પ્રમાણે છે :

જોતિક વિજ્ઞાન	૧૩	વિજ્ઞાનીક ટેકનોલોજી	૮૦
સામાન્ય રસાયન વિજ્ઞાન	૫૭	ઉત્કૃષ્ટ મજતરી	૧૬
કાર્બનિક રસાયન વિજ્ઞાન	૧૯	વિશ્લેષણ સંશોધન	૪
છવ રસાયન	૨૫		

સંસ્થામાંથી સંશોધનનીતાલીમ બદલે જહાદ પડેલા વિદ્યાર્થીઓ સરકારી ખાતાંઓમાં, કુલરકોલોજીમાં અને બીજા સંસ્થાઓમાં સારી જગ્યાઓ ભોગવે છે અને બનાવજારી-બંધુ કામ સાચવે છે. વિદ્યાર્થીઓ માટે રહેવા ઇન્સ્ટીટ્યુટ હોસ્ટેલની સગવડ કરેલી છે. ૧૭૦ વિદ્યાર્થીઓ માટે ગેરમી સગવડ છે. ખાવાનો ખર્ચ ૫૦-૬૦ રૂપિયા આવે છે. ઇન્સ્ટીટ્યુટ છમખાતા વિદ્યાર્થીઓ તેમજ શિક્ષકો માટે રમતગમતના સાધનો પૂરી પાડે છે.

એમ માથા છે કે ઈન્સ્ટીટ્યુટ યોગ્ય વખતમાં હજી પણ વિસ્તાર પામશે. સરકાર તરફથી નવા ખાતાઓ ખોલાવાનો સંભવ છે.

સંસ્થાની લાયબ્રેરીમાં ૬૩,૮૬૫ પુસ્તકો છે. તેમાં ૨૬,૧૫૪ પ્રતિકો અને પ્રકાશનોનાં નાવિકા પુસ્તકો છે. અભ્યાસ માટે લાયબ્રેરી હોલમાં સારી સગવડો છે. લાયબ્રેરી સવારના આઠથી રાતના દસ સુધી ઉપ્રાદી રહે છે.

ઈન્સ્ટીટ્યુટ તરફથી પોતાનું જર્નલ પ્રગટ થાય છે. તેમાં વિજ્ઞાનની નુદી નુદી ટાપાઓમાં સંસ્થામાં સંપેદ્ય સંશોધનોના અહેવાલ પ્રગટ કરવામાં આવે છે. અત્યાર સુધી જર્નલનાં ૨૭ પુસ્તકો પ્રગટ થયાં છે. સંશોધન કરતાં વિદ્યાર્થીઓને ફેંચ અને જર્મન ભાષામાં પ્રગટ થતાં જર્નલો વાંચવામાં મદદ કરવા એ લોપાઓના કક્ષાસ લેવામાં આવે છે, અને વિદ્યાર્થીઓને પરોક્ષ પ્રકાશનોમાંથી ભાષાંતર કરવામાં મદદ કરવામાં આવે છે.

અહિંનાં કેસર વિલ્હેલ્મ સોસાયટીની સ્થાપના વખતે જર્મનીના વિદ્વાન વૈજ્ઞાનિકો અને કેસર સમક્ષ પ્રેક્ષકર એમિલ ફિશર શુદ્ધ રસાયન અને ઔદ્યોગિક રસાયનના સંબંધ સ્થાપીને ખાસ ઉલ્લેખ કરેલો કે જોઈલી વધારે સરવડો શુદ્ધ વૈજ્ઞાનિક સંશોધનને મળશે તેટલે વધારે અંશે ઉદ્યોગને લાભ મવાને. હિંદુસ્તાનમાં વિશ્વશુદ્ધતા કપરા હાથ દરમિયાન હજારને ગાંઠોએ ગાંઠી બની શુદ્ધ સંશોધનને ઉતારી પાડનારા આ વસ્તુ વિચારશે ?

ઔદ્યોગિક સંશોધનની મોટી મોટી કક્ષાએ હાંકનારા અભણતા પ્રવર્તિષક બની જાય છે એ વસ્તુ ક્યારે સમજશે ? ટકનીકલ કેળવણી પર પોતાના વિચારો દર્શાવતાં પ્રેક્ષક હક્કીનાં વચનો ટાંકી આ લેખ પૂરા કરીએ.

"I would make accessible the highest and most complete training the country could afford. Whatever that might cost, depend upon it, the investment would be a good one. I weigh my words when I say that if the nation could purchase a potential Watt, or Davy, or Faraday at the cost of a hundred thousand pounds down, he would be dirtcheap at the money. It is a mere common place and everyday piece of knowledge, that what these three men did, has produced untold millions of wealth in the narrowest economical sense of the word."

[રેસ આપી રાહે એવી જાણ અને સંપૂર્ણ તાલીમ હું જાણતો હત્યમ કહી આપું. તેનું ખર્ચ અમે તે આપે, વિશ્વાસ રાખો કે એ વૈજ્ઞાન રોજાણુ સારું થશે. હું મારા સખ્તો તોળીને કહું છું કે જો રેસ એક લાખિયનો પોઠ, એવી કે ફેસરને ખરીદી રાકે, તો તેને આપેલા વૈજ્ઞાની રામ જાંબર રોય છતાં તે કરતાં પડવાનો એ તો સાચા સામાન્ય વાત છે કે આ વસ્તુ વૈજ્ઞાનિકોને જ કહું તેનાથી, કાલ હું કો અધિક રહિયે પણ, ન બળી સમાજ એટલી રોજા રેસ થઈ છે.]

રૂમના સીતાત્યાગના અશ્ર વિષે મેં ઉપાસેલી ચર્ચા ઉપર ઇટલાંક લખાણે 'પ્રચલન'માં આપ્યાં છે. આ બધાના હેતુના જવાબ રૂપે, મારું મંતવ્ય રજૂ કરું છું.

આધુનિક દષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો જ આ અશ્ર વિષે ચર્ચા કરવાની રહે છે. બાકી પતિની યોગ્ય એ પ્રશ્નની આજ્ઞા મानी શિરસાવધ થયુંનાર સીતા પ્રાચીન દષ્ટિબિંદુથી જોતાં તો ચર્ચા કરવાની રહેતી જ નથી. સીતા હિતરતાપણાની અને યુગ્મામી વધાની બાળનામાંથી એવું દષ્ટિબિંદુ ઉત્પન્ન થાય છે અને તે આધુનિક સીતે માન્ય ન જ હોય. એટલે, અર્વાચીન સી સતીનું માનસ સમજ ન કરે એમ કહેવાથી કશો ગર્હ સરતો નથી. એવા માનસ પ્રત્યે અર્વાચીન સીતે જરા પણ સહાનુભૂતિ નથી જ.

રામે શા માટે સીતાને અગ્નિપ્રવેશ કરવા કહ્યું, પ્રવળના સતીપ બાતર, હોતે રીક્યવા બાતર એ બધી કપોલ કલ્પનાઓની શી જરૂર છે? રામાયણના મુદ્દકાંમાં ૧૧૫માં સર્ગમાં રામ પોતે જ સીતાને કહે છે કે "મેં રાવણને મારી દશિણુ દિશા છલી છે. આ મહા હિર્ણમ્ય x x x મેં તારે માટે કરી નથી. પણ તે તો મને લાગતા અપવાદનું રક્ષણ કરવા અને વિખ્યાત મારા સર્વવંદને લાગતા કલંકનું માર્જન કરવા માટે જ કરી છે, એમ જ તું માનજે. જેના થયિયને માટે સંદેહ છે એવી તું આંખે મારી સામે આવીને જીભી છે તો ખરી પણ જેમ તેના રાગીને દીપક પ્રતિકૂળ લાગે છે તેમ તું મને પ્રતિકૂળ લાગે છે. x x હું તને સુખત કહું છું. હવે તને જ્યાં મને ત્યાં તું જ. મારે હવે તારું કંઈ નથી. x x જે માટે હું તને છુટો છું તે માનું મને મળ્યું છે, પણ તારા ઉપર મને પ્રીતિ નથી. માટે ઇચ્છામાં આવે ત્યાં હવે તમે આલ્યાં જાઓ."

લક્ષ્મણ, બરત, સુગ્રીવ, સનુક, વિષ્ણુજી એમાંથી મને તેને બીજા પતિ તરફિ પલંગ કરવાનું રામ સીતાને એ જ સર્ગમાં કહે છે! જેમને શંકા હોય તેમણે રામાયણ ઉપાસી વાંચી જોવું. આટલો હલ સુધી તો કળિયુગનો પતિ પણ બાગ્યે જ સીતે તિરસ્કાર કરે.

આવા બધા સંદેહો રામે સીતાને મરકરીમાં કર્યા હતા અથવા લોકોને દેખાડવા દેખે કર્યો હતો એમ તો કહેવાની મૂજતા કાણ નહિ જ કરે ને! રામને સીતા પર વિશ્વાસ નહોતો એ માટે રામના પોતાના સંદેહો કરતાં બીજા વિશેષ પુરાવાની જરૂર નથી. અને પ્રથમ લેખમાં મેં લખ્યું હતું તેમ, જ્યાં પરસ્પર વિશ્વાસ ન હોય ત્યાં સહજનન એ લોકચારો રાખેલો દંડ છે.

શ્રી રાજદંડે લખ્યું હતું કે રામે પ્રથમથી વાદમીલિના આશ્રમમાં સીતાને મેલકવાની બજારમાં કરી હતી. તેમને ઉત્તરકાંડિના જંગમ સર્ગમાંના રામના નીચેના કબ્જે વાંચી જવા સચવું? "હે લક્ષ્મણ, કાલ અસોતમાં x-x સીતાને x-x મારા દેશની

સીમની બહાર મૂકી આવ. મંગાને સામે તીરે તમસાના પ્રદેશમાં મદાત્મા વાક્યમીક્રિ મુનિને દિવ્ય આશ્રમ છે. x x તે એકાંત પ્રદેશમાં સીતાને મૂકેને તું સીત્ર અત્રે પામે આવજો.” વાક્યમીક્રિના આશ્રમમાં સૌથી આવવાની પણ વાત નથી ત્યાં પહેલેથી વ્યવસ્થા કરવાની વાત જ ક્યાં રહી? એવી વ્યવસ્થા કરવાનો સમય જ ક્યાં હતો?

રાજમહેશ્વરમાં અન્ય સાથે અને સીતા સાથે પણ સીતાત્યાગનું જલ આહુ રાખવામાં આવ્યું હતું. સારથીને લક્ષ્મણે કહ્યું હતું કે “રાજની આઠાથી મહર્ષિઓના આશ્રમે જનકીજી એવા જમાનાં છે.” લક્ષ્મણ રાજવત્સવમાં ગયા અને જનકીને કહ્યું: “આયો! તમે સમર્થ રાજ પાસે અપિએના આશ્રમેમાં જવાની ક્રિયા દર્શાવી x x તેથી રાજએ તમને કાપિના આશ્રમમાં લઈ જવાની મને આજ્ઞા કરી છે. x x રાજની આઠાથી x x રાજની આશ્રમેમાં મારે પહોંચાડવાનાં છે.”

જનકીએ કહ્યું: “હે દેવર! તું મહાર્ષિ અશ્વમ ચિન્દ જોઈ છું.”

લક્ષ્મણે x x મનમાં આનંદ ન જતાં આનંદ હોય તેવો દેખાવ કરી કહ્યું: “આયો, સર્વ કુશળ છે. તમે ચિંતા ન કરો.” (ઉત્તરમાં સર્ગ ૪૬)

એ જ કાંઈમાં ૪૭ મા સર્ગમાં લક્ષ્મણ અને સીતાનો સંવાદ વાંચતાં સીતાને ભોળાઈને આલુનામાં આવી હતી તે વિષે ખિન્નકૂસ શક રહેતો જ નથી.

લક્ષ્મણ સીતાને એ જ સર્ગમાં કહે છે કે “આ મંગાના તીર ઉપર મહર્ષિઓનું પવિત્ર અને રમણીય તરોવન છે ત્યાં તમે જાઓ.” (લક્ષ્મણ મૂકવા જતો નથી.)

ઉત્તરકાંડના ૪૬મા સર્ગમાં લખ્યું છે કે “સીતાનું રાતું સંબળીને તે સ્થળમાં ફરતા અધિકૃતમારે ત્યાં આવ્યા. x x વાક્યમીક્રિને સીતાનો રુદનજ્વાલત x x નિવેદન કર્યો.” x x “અપિજાળોને ગ્રોરેલી આવું જ્વાલત જાળીને ધર્મરૂપ અને તપસી જ્ઞાનમયુ નેત્રે. આપ્ત થયેલાં છે એવા વાક્યમીક્રિએ તે દેખ્યું છે તે વગેરેના કુદિથી નિશ્ચય કર્યો.”

એટલે મારી દલોલ ખરી છે કે સીતાનું રુદન સાંભળ્યાના અધક્રમાતથી જ એ વાક્યમીક્રિને આશ્રય પામી. પહેલેથી રામે કહેલી વ્યવસ્થાનું જાણી નામનિશાન નથી.

રામે ચૌદ વર્ષનો વનવાસ સ્વીકાર્યો તે પુત્ર તરીકેની ફરજ સમજી નહિ, પણ પ્રજા તરીકેનું કર્તવ્ય માની, એમ શ્રી રાજદંસ કહે છે. રામ એ પિતાની આઠાથીન આશ્ચર્ય પુત્ર તરીકે સ્વર્ગ વખણાયા છે. રાજની આઠા ઊત્તરનાર પ્રજાજન તરીકે શ્રી રાજદંસ એમને પ્રથમવાર જ મૂકે છે. અષોધ્યા કાંડતાં ૧૯, ૨૧, ૨૩, ૪૪ વગેરે સર્ગો વાંચતાં જણાયે કે રામ વારંવાર કહે છે કે પિતાની આઠાનું પાલન એ જ પુત્રનો ધર્મ છે. પ્રજાજન તરીકે રાજની આઠાના પાલન વિષે કહેવું એક પણ દેમણે જાણ્યું નહિ.

વનવાસ જતી વખતે રામ રાજ યથા જ નહોતા તો પછી પ્રજાની કમજોર પ્રતિ-
જ્ઞા ધરાવે પ્રસન્ન જોતો જ નથી થતો એમ શ્રી રાજદંસ કહે છે, પણ જો દિવસે રાજ પધાના હતા તે જ દિવસે એમણે વનવાસ સ્વીકાર્યો. પ્રજાને મનથી રાજ જ હતા. અને સુવર્ણ તરીકે પણ પ્રજા પ્રતિ ધર્મ હોય જ. કમજોર ધર્મ રામની પાછળ પાછળ ગઈ એ જ જણાવે છે કે રામ તરફ પ્રજાને અગાધ સમતા હતી. રામે તે મમતા તરછાડી.

બાલ્યાવસ્થામાં સીતા શિવધનુષ્ય લઈ દોડે એવી સશક્ત હતી એ વાત્સીકિતી કદપના ખરી હોય તો એ જ ધનુષ્ય ઉપાડી ન શકનાર રાવણને હાર્યો પોતાનું હરણ કેમ થવા દીધું? એ લાફા મારી તેને બોંબલેલા કેમ ન કરી દીધો?

આધુનિક સ્ત્રીને ઉતારી જ પાછી હોય તો અનેક રસ્તા છે. પણ એટલું તો ખરું જ છે કે સાચી આધુનિક સ્ત્રી એવી અસદાચ નથી કે એક તરફ પતિ અને એક તરફ દિવર ધનુષ્યબાણ લઈ રથણ કરે ત્યારે જ એ સહીસલામત રહે અને જરા વાર પથ એ રથણકારા દર ખસે તો રાક્ષસ (મુંડા) તેને ઉપાડી ભવ. એ જાતે જ પોતાનું રથણ કરી શકે છે; દેશને માટે કેસરીયાં કરવા બહાર પડે છે; પોલિસની લાકીઓ સામે શિર ઝુકાવે છે; કારમા કારાવાસને હસતે મેંઝે સ્વીકારી લે છે; બંદૂકની ગોળાઓની ઝડી વરસતી હોય ત્યાં માથાની સાન્વાર કરવા ભય છે; આઝાદ ફ્રેન્ચની સૈનિક બની જાવો અને પહોડો છૂટી સસાજ રાનુદળોને હાંસવી શકે છે.

પહેલા લેખમાં મેં કહ્યું હતું તેમ, પ્રથોની મર્યાદા કરવાથી કાઈ પોતાના વિચાર બદલતાં નથી. સૌ પોતાની જૂની માન્યતાને જ વળગી રહે છે. પણ એટલું તો ખરું જ છે કે વિચારને વેગ મળે છે. હું હજીયે મારા પહેલા લેખમાંના વિચારોમાં મુકમલ છું અને તે જ મુજબ પ્રતિપક્ષીઓ પણ હજી મારી તરફથી આ મર્યાદા ખુલ્લું છું અને આ સંજયે મારા આ હેવટનો જ લેખ છે.

‘મૂંઝણી’ મૂંઝવાની જરૂર એટલી જ કે હજી એ ‘રામકંસો’ માનસ સરોવરમાં વસે છે, અને એમ માને છે કે દુનિયા પણ તેમ જ વસે છે. જુનવાણી આદર્શીયી સ્ત્રીના માનની જેવી હાનિ યાદ છે અને એનું જીવન કેવું રૂપાઈ ગયું છે તેની, મોતીનો મારો ચરનારને ક્યાંથી ખબર હોય?

卐

પૂર્ણિમા

બાંબો સિન્ધુ લપાય મેઘપટલે આવાદનો અંદાસ,
બીની ગંધલરી ધરા પર લસે ચર્ચા તજી પૂર્ણિમા;
એલિંતી અમકી વળી મગનમાં સંતાય તારાગણો,
વાયે રમ્ય સમીર - સર્વ નીરખું લીલા પડી એકલો.
જેતી અંદ હશે પ્રિયા, નિજ તરે ઓસી અગાશી પર,
રે શું એ ય વિચારતી મન મહી જે ભાવ માટે હરે?

નાથાલાલ દવે

卐

આપાદના તારા

આવ સરીને ઉગિયા આ આપાદના તારા રે
 આંખને લાગે આજ તમારાં તેજ અંકારાં રે—આપાદનાં
 માંડી મેં તે આંખ ઈશાને,
 હુંડું સૂતાં ઓમવિતાને,
 પસમાં લાગે આજ રંગીલાં રૂપ તમારાં રે—આપાદનાં
 સૂતાં મારાં વન ને વાડી,
 તરસ્યાં મારાં ખેતર ખાલી,
 તરસી મારી સીમ ને સૂદી હુંગરમાળા રે—આપાદનાં
 હોય આપાદી રાત અંધારી,
 જામે કેવી મેલલી ઠાળી,
 નેવે મીઠાં ગીતકાં ગાતી નીરની ધારા રે—આપાદનાં
 મેપ તણી વ્યાં મારલી બોલે,
 ફેલુ ઉછાળી વીજળી રાલે,
 મેટુલિયાને માંડવે જામે નાચ એ ન્યારા રે—આપાદનાં
 પૂરવ કેરા વાયરા આવે,
 ઠાજળકાળાં વાળા લાવે,
 નક્કોના દીપ બુજાવે.
 લાવો સીની ગંધબર્યાં ધનધોર અંધારાં રે—આપાદનાં.

નાથાલાલ દવે

રામતીર્થ બ્રાહ્મી તેલ

સ્પેશિયલ નં. ૧

મગજની સાંતવતુઓ જગવાન જાને છે, ધોળા વાળ
 મળ્યા ચાલ છે, ખરખરે છે, રૂપે છે અને સવમાં
 વાળ ભીમે છે, ખેડો મટે છે, શાકસાક્ષિ અને આબોલી
 દરિ વધે છે. શાક નિદા આવે છે, અ.વ.નો દુઃખાવો
 મટે છે. દરેક મહુમાં બહેનો, પુરુષો અને બ.જોના મટે
 મહાન મુશ્કેલી કમળ છે.

મોટી બ્રાહ્મીના રૂ. ૩-૮-૦, નાની બ્રાહ્મીના રૂ. ૨)

જામે બળે છે :

શ્રી રામતીર્થ યોગાશ્રમ

૪૪૮, સેક્ટર ૨૭, સુગંધ-૪

પશ્ચિમનું પુનર્દર્શન

સરોજિની મહેતા, એમ. એ.

બ્યુડાપેસ્ટ (આશુ)

બ્યુડાપેસ્ટમાં જોવાલાયક રચનામાં શ્રીધર ઓરિટપન નામનો શુરુ છે. એક લાઠી પ્રસંગે માછીમારોએ સિપાઈ તરીકે કામ કરેલું અને આ રમણેથી બહુ બદાહરીથી લાડવા હતા. તેની વાદગીરીમાં માછી લોકોના મહાબળને આ રચન બંધાવી તેને ખૂબ શોભીતું થયું છે. એના ઉપરથી બ્યુડા અને પેસ્ટ બન્નેનો દેખાવ બહુ રમણીય લાગે છે.

આની પાસે સેન્ટ સ્ટીવન્સ ચર્ચ છે. હંગેરીમાં ખ્રિસ્તી ધર્મ સ્વીકારનાર પ્રથમ રાજા સ્ટીવન્સ હતો, તેની વાદગીરીમાં આ દેવળ બાંધ્યું છે. એણે એ ધર્મ માટે ખૂબ પ્રયત્ન કરી આખી પ્રગળે ખ્રિસ્તી કરી તેથી એ 'સેન્ટ સ્ટીવન્સ' કહેવાયો.

૧૯૧૮માં વિશ્વયુદ્ધ પડું થયું ત્યાં સુધી હંગેરી ઓરિટપાને તાબે હતું. તે વખતે ઓરિટપન રાજકુટુંબના માણસો ઘણીવાર બ્યુડાપેસ્ટ આવતાં. એમનો મહેલ બ્યુડામાં મળે પિરાળ છે. અહીં પણ રચના અને સરસામાન વરસાઈ જેવાં જ છે.

મહેલના યોગાનમાં એક રોનિસ રાઈડીંગ રૂમ છે. હાં લસકરી માણસોએ કુંદર કેળવણેલા ધોમા ઉપર બેસી જુદી જુદી ક્વાયંતો ખતાવી. વર્તિતનના તાલ સાથે ધોમા બરાબર તાલ ભરતા હતા. એક પણ ભૂલ વગર લગભગ આઠા દસાક સુધી, જાતજાતની ક્વાયંત કરી ખતાવી.

મહેલના એક લાગમાં હંગેરીના 'રીજન્ટ' રહે છે. ૧૯૧૮ પછી આ દેશમાં પ્રગળે સત્તાક રાજ્ય ચાલે છે. પણ મુખ્ય રાજ્યધિકારીને પ્રેસિડેન્ટ ન કહેતાં. 'રીજન્ટ' કહેવામાં આવે છે. રીજન્ટ તો સગીર અમલી જેવડાબર રાજ્યને ખદલે કામ ચલાવનાર અધિકારીને કહેતાય, છતાં અહીં પ્રમુખને કેમ રીજન્ટ કહે છે એમ અમે પૂછ્યું. ત્યારે કહેવામાં આવ્યું કે, "હંગેરીની પ્રગળ રાજસત્તાક રાજ્યમાં જ માને છે. વરસાઈના કુલેહકાર પ્રમાણે ઓરિટપન રાજ્યને શાહી હોદ્દી એટલે અમારે પ્રગળાતક રાજ્ય ખુલાવતું પડ્યું. પણ એ તો કામચલાઉ બ્યવસ્થા છે. કાઈ દિવસ અમારો રાજ પાછો આવશે જ એમ અમે એકસ માનીએ છીએ. ઓરિટપન રાજ્ય અમારે નથી લેખતી. પણ અમારો પોતાનો રાજ અમાને કાઈક દિવસ મળશે જ. તેના આવતાં સુધી જ હાલ પ્રગળે ચૂટેલો પ્રતિનિધિ રાજ્ય ચલાવે છે એટલે અમે એને રીજન્ટ કહીએ છીએ." રાજ્ય ક્યાંથી આવશે અને ક્યારે આવશે તે તો હંગેરિયન પ્રગળ જ જાણતી હશે!

હંગેરીની હાલની પ્રગળે મધ્ય એશિયામાંથી આવી ત્યાંની જુદી પ્રગળે હરાવી હાંકી કાઢી તેને લગતાં વિગતો એક ટેકાણે છે તે ખાસ જોવા જેવાં છે. ખૂબ મોટાં તંત્ર જેવું જોખાકાર મકાન છે. તેની વચમાં જોખાકાર વ્યાસપીઠ ખતાવી છે. તેના ઉપર ચડીએ એટલે જોખાકાર બીંત ઉપર ચિતરેલા વિજયી આકાશચુના જુદા જુદા પસંગો નજર પડે છે. માણસો, ધોમા, ખૂંદાં, ગાંધી ખાંતો દેખા તેમજ જ કદનાં છે એટલે નજર આગળ સભ્ય

દશ્ય જ ખડું હોય એમ લાગે છે. વિશ્વ કરનાર નેતા આરખાડ અને મેની પુત્રોનાં પૈથાં ચિત્રો છે. અસહની જંગલી પ્રખ્યાત ઝૂપમાં, તેમાંનો સરસામાન, પથુ, આમેજીય છે. જ્યાં ચિત્રમાં દેવતા સજાવેલો હોય ત્યાં અંદરની જાણુએથી લાલ પ્રકાશ આણી લાદ્ય દેખાય છે. નાનામાં નાની વિગતો પણ ખૂબ સંજ્ઞાપૂર્વક ચીતરી છે. મકાનની અંદર માત્ર ચિત્રો ઉપર જ અજવાળું આવે અને બાકીનો લાગ અંધારામાં જ રહે એવી વ્યવસ્થા કરી છે એટલે ચિત્રોની ખૂબી જોર જ લાગે છે.

બાકી બુદ્ધાપેટમાં કુદરતી ગરમ ખાણીના ઝેગ મણા છે અને જાડન પેટે જાહેર કામમાંઆનાં પણ ત્યાં બનાવ્યાં છે, ત્યાં લોકો દાહતરી સલાહ મુજબ પાણી પીએ છે અને રનાન કરે છે.

બુદ્ધામાં સેંટ ગેસ્ટર્સ નામની હોટેલમાં તરવાનો હોજ છે તે ખાસ જોવા જેવો છે. આરસપ્રકાશના. બાધિમાં ખૂબ મોટા સુંદર હોજમાં કાચ જેવું નિર્મળ પાણી છે. પંતથી કરેલી ગોઠમણુ પ્રમાણે જ્યારે જોઈએ ત્યારે આમાં મોમ ઉત્પન્ન કરી ચકાવ છે. અમને બતાવવા માટે પંત્ર મલાવ્યું એટલે એકદમ સમુદ માફ મોટા મોટા મોમ બિછળા, ધીર જંજીર વ્યવાજ કરતાં હોજને કામે કિનારે જઈ અચાનક લાગ્યાં વગર દરિયે સમુદ-રનાનનો લાભ જ્યારે જોઈએ ત્યારે મળી શકે છે.

કેરિયન પ્રજાના બેટા લોકોના પહેરવેશ બહુ જ કળામય હોય છે. સ્ત્રીઓએ હાથે કરેલું ભરતકામ એમાં પણ જોવામાં આવે છે જે કમળી અને કાઠિયાવાડી ભરતને કાંઈક મળતું હોય છે. રવિવારે પોતાના શ્રેષ્ઠ પોષાક પહેરી નામકાંતો લોકો દેવજમાં જાય છે. એટલે જો જોવા માટે બસ કંપનીએ રવિવારે ગામકાંતી સફર ખાસ ગોઠવે છે. ડો. બિન્નુ કુર્ડેજ એન્સક્સમાં મથું, પણ માત્ર પોષાક જોવા માટે દસ કલાકની સફર કરવી તે અમને તો વધારા પડતું લાગ્યું. વળી કાદેરમાં પણ ગામડેથી આવેલાં ઘણાં માણસો એવા પોષાક પહેરી કરતાં નજરે પડતાં હતાં. અમે તેને જલ્દી કંબિયુનું નદી ઉપર સ્ટીમરમાં સહેલગાહે ચેલો. નદી ઉપર ધીમે ધીમે ચાલતી નાવ ખૂબ દૂર સુધી જાય છે. સેંટ માર્ગરેટ આઈલેન્ડના એક કિનારા પાસે યર્લ નીચે છે અને પાછાં આવતાં જીમ્મ કિનારા પાસેથી આવે છે. એટાઉપર, કિનારા પાસે સર્વ જાતનાં કાચાંનાં મકાન છે. ટેનિસની, ફલેલાં ગારવાની, વાંસાથી હોડી ચલાવવાની, તરવાની એવી વિવિધ રમતઅમતની કક્ષાનાં કારખાંધ સુસોજિત મકાનોથી કિનારા દીપી રહ્યો છે. રમતોમાં મશગૂલ સ્ત્રી પુરુષોથી સર્વ જ રમજ રમવામણાં બની રહ્યાં હતાં.

સ્ટીમરમાં એક રૂબા આતુરતાથી અમારા સાથે જોવા જ કરતી હતી. અમને કાંઈ કારણ સમજાય નહિ. પાછાં આવી બેતરવાને માત્ર દસેક મિનિટ રહી, ત્યારે તે અમારી પાસે આવી ને પૂછ્યું કે, "તમે દિંદુસ્તાનથી આવેા છો ?" અમે હા કહી એટલે પાસે બેસી વાતો કરવા મંડી. તેણે કહ્યું કે મારી બહેનપણી મેરીએ મને ટેનિશન કરી કહ્યું કે મેં, મેરીએ અને મારાં બે દિંદુસ્તાનનાં પાંચ માણસો સાથે મેલી કરી છે. પણ તમે તો બે જ છો." અમે કહ્યું કે જીમ્મ પણ ગામકાં જોવા આવે છે. થોડી વારમાં બેતરી જવાનું

હવે, તેટલામાં ખૂબ વાતો કરી લીધી. એ કન્યાનું નામ હવે હતું. અંગે હજુ કે છેક... અમારે જોળખાણ કરી તેને જલે વહેલેથી કરી દોત-તો અમારો પણ વખત આનંદમાં હતો. પણ મેરીએ એને પાંચ માણસ કહેલાં અને અમે તો એ જ હતી, એટલે એને ખાતો નહોતી કે અમે એ જ મંડળનાં હોઈશું. વળી સ્વાભાવિક રીતે પરદેશીઓ સાથે વાત કરતાં સહેલે લાગતો હતો. એક જ મંડળમાંની આ ગોઝી કન્યા સાથે અમારે જોળખાણ થઈ.

સાંજે દોઢેલામાંથી મેરીઅનને ટેલીફોન કર્યો કે માર્શલે લઈ, સેન્ટ માર્ગરેટમાં આપલિંગમાં આવે. એણે હા કહી. ત્યાં પહોંચ્યાં ત્યારે માર્શલે જલે બીજી બહેનપણીને લખતે મેરીઅન આવેલી. ગાઈ જહાર ગઈ હતી એટલે આને લઈ આવી એટલે અમારે તો એ જ મંડળની પાંગમી કન્યા સાથે જોળખાણ થઈ. નવાઈ નેનું એ હતું કે આ પાંચે પાંચ બહેનપણીઓ એમનાં માખાપનું એકનું એક સંતાન હતી! મેરીઅન અને એની બહેનપણી સાથે અમે એટ પર ખૂબ કર્યાં ને પછી એક રેસ્ટોરાંમાં ગયાં. એ રેસ્ટોરાં ડંજેરિયન ગામમાંનાં પર નેનું ગનાવેલું હતું. ખેડૂતોનાં પર પેટે માસની ગંજ, દોરની કાઠ, બધું ત્યાં કૃત્રિમ ગનાવેલું. અંદરનો સામન ને જોડણી પણ ગામમાંનાં પર નેવાં. પીરસનારી ઓઝોએ ખેડૂત ઓઝો નેવા જ સુંદર બરતના પોષાક પહેરેલા. એટલે આખા દિવસનો મોટર બસની સફરનો શ્રમ કર્યાં યગર અમને ગામમાંનાં દરેકો જોવા મળ્યાં! પાછાં જતી વખતે કન્યાઓ કહે કે ખસતે જલે રટીમરમાં પેસ્ટ બઈએ. નવો અનુભવ લેવા અમે પણ હા કહી. પણ બધું ચાલ્યા પછી રટીમરનું રોશન આવ્યું અને બધી જ વાટ જોવાતી ને પછી રટીમર આવી. નાની સરખી, આ કિનારેથી પેલે કિનારે લઈ જનારી જોડ માન હતી. એમાંથી જીવરી કન્યાઓની ઊવટની વિદાય લઈ અમે દોરેલ પર આવ્યાં.

બ્યુટાપેસ્ટમાં એક પ્રાંત ઓ અમને લોગિયા તરીકે મળી હતી. એક દિવસે, યહોરમાં ફરીને ધાર્યા કરતાં વહેલાં અમે આખાં દોરેલાં જગ્યાના વખતને હજી વાર હોવાથી ને કંપની માસ્ટર મોટરબસમાં સહેર નેવાં બેસ્યાં તેની આક્રિષ્ણા જ બીજાં મુસાફરો સાથે વાતો કરતાં અમે બેઠાં. પેલી બેઠગિયણ પણ અમારી વાતોમાં સામેલ થઈ. વાત કરતાં જણાયું કે એ મુસાફરોની એક સીમંત ઉમરાવ કુટુંબની હતી. પણ વરસાઈના દસરમાં યેલેલી વહેંચણી પ્રમાણે ડંજેરિનાં બચાએક પ્રતિ એકાસ્તોવેકિયાએ પુચાતી પાયા. આ બાઈની જમીન જગીર પણ બધી એમાં વસાઈ મઈ. એટલે રહાવસ્થાને આરે પહેંચેલી છતાં એને આજીવિદા માટે આ ધર્મો કરેલો પડતો હતો. કાંઈને આસરે પડી ઓઝિયાળો રાટલાં ખાવો એને તો એને રવખે થયું વિચાર નહોતો આવ્યો. એણે મુસાફરી મુસાફરી ખૂબ કરેલી હોવાથી અમે પૂછ્યું કે એકાસ્તોવેકિયાની રાજધાનીનું સહેર પ્રાંત જોવા નેનું ખરું કે નહિ! ત્યારે એણે ને જવાબ દીધો તે હજી, મને જરાખરવાઈ છે. “તમારે જોવા જવું હોવ તો જાઓ. પણ અમને અન્યાય કરનાર દેશમાં જવાનું કું. આરે મોંએ નહિ કહું. એ દેશની જાદાનતથી અમારા દેશનાં લગભર લોકો રખડી ગયાં. એક વખત દેશનાં મિત્રો સાથે કું મોટરમાં લાંબી મુસાફરી કરતી હતી ત્યારે એકાસ્તોવેકિયાનાં એક ગામમાં ચાલસો રહેવાની જરૂર પડી. મારા બધાં મિત્રો દોરેલાં રાત માળવા ગયાં.

પણ મેં તો દહતાયી કહી દીધું કે ‘એ દેશનો એક રાત પૂરતો આશપ કે પાણીનો છાતો પછી મને ન ખાવે. ગામ બંધાર મોટરમાં જ હું સુઈ રહીશ. અને એક રાત જૂખી રહીશ તો મરી નહિ જાઉં.’ એમણે બહોણે આમદ કર્યો પણ હું તો મક્કમ જ રહી અને ગામ બંધાર મોટરમાં જ જૂખી તરસી સુઈ રહી. બીજે દિવસે સવારે થોડી સુસાઈરી કર્યા પછી ઝેરમોવેકિયાની દાઢ પૂરી થઈ ત્યારે મેં ઉપવાસ છોડ્યો.”

સ્વમાન અને સ્વદેશપ્રીતિના ઉત્ક્રાંતિ દર્શાવેલા આ નારીને મેં મન્યવાદ આપ્યો.

હંમેરિયન લોકો પોતાના દેશને અને જાણતે ‘મા ત્યાર’ કહે છે. એ જાણા યુરોપની બધી જ જાણાઓથી તદ્દન ભુદી છે અને પરદેશીઓ માટે શીખવી મજો મુશ્કેલ છે. અંદર દિંદી જાણાના મોઢક ચબ્દો છે અને બાહરણ પણ દિંદીને ઝાંઝક મળતું છે એમ એક વખત સાંભળું હતું, પણ તે જલ્દી અંતે સાચું છે તે જરા પણ ખખર નથી. અંગ્રેજી જાણા જાણનારને બ્યુઝાપેરટમાં જરા પણ મુશ્કેલી પડતી નથી કારણ કે, પહેલાં કહું તેમ, અંગ્રેજી જાણનારની સંપ્રદાય ખદ્દ જ છે. હંમેરિયન લોકો પણ પરદેશીઓ તરફ ખદ્દ જાણવાય રાખે છે. ટ્રામમાં, બસમાં, રસ્તામાં, દરેક ઠેકાણે આપણને જરા પણ મુશ્કેલીમાં ભુલો કે તરત જ અંગ્રેજી જાણનાર માણસો વગર પૂછ્યે મદદ કરવા દોડી આવે. સ્ટેશન ઉપર પહેલે દિવસે જેમ ડોસાએ ફૂલ આપેલાં તેમ. ચેરટમાં ફરતાં દતાં ત્યારે જુલની ફાનમાંથી એક બો દોડી આવી, ને અમારા સૌના હાથમાં લાંબી છડી વાળું એક એક મુઠ્ઠું ફૂલ મુક્યું, ને બોલી કે “ફલ્ટ જેટ આપું છું, પેસા” લેવા. મારે નથી આપતી.”

‘મહેશના આપણે ત્યાં કર્યાં’ એ પૂર્વની જાણના હંમેરીમાં ખૂબ પ્રવર્તે છે. પરિમલા દેશમાં સહેરને સુંદર બનાવવા પ્રયત્ન ખૂબ કરવામાં આવે છે. પણ બ્યુઝાપેરટમાં તો કુદરતી સૌંદર્ય પણ સારું ઉભારાઈ આવે છે. અલગત સહેરીઓના પ્રયત્નોએ એમાં કોરેશ કર્યો છે. વિયેના માફક બહોળું પણ ધીળું અને ગુલાબી મનોહર ફૂલની કલગીએ હાલવતાં ચેરટનદનાં આ નર્ત્ય બદલે ત્યાં નજરે પડે છે. નાનાં લોકો પર કોરેશ ફૂલ ફરેક રસ્તાની બે બાજુએ બેંચે બેસી ગઈ છે. ડાન્સિંગ નર્તીના સાંકડા પડની બંને બાજુને લીલી ધરેની કિનારી વળા રસ્તા ચોક્કાસ છે. આસપાસ સુંદર મકાનો, અને અનેક કુદરતી દરેયાથી ચહેર દીપ્ત રહ્યું છે. એ કાંઈ પણ ઠેકાણે સહેરી સમવહો સાથે હવા ખાવાના સ્થળની સુંદરતા જાણી દોષ તો તે બ્યુઝાપેરટમાં છે. હંમેરિયન પ્રવર્તનાં જાણનાનાં હૃદય સહેરના આકર્ષણમાં ખૂબ વધારો કરે છે.

માણુ] - -

અપાઠની સુન્દર એ સાંજ હતી.
ભૂરાં ભૂરાં પાણી નદી તણાં અમ
નિહાળતો હું ત્યાં જોતો પાળ પે.

પરે, અતિ સુન્દર સાંજ એ હતી !
વર્ષાની ટેકતું ઓયમ નિર્મળું,
ને, સાંજની ચાંત હવા હતાં : હતો
જેઠલ હું પાળ પર નદીની
નીચે વહેતાં જળને નિહાળતો.

સોન્દર્ય આ ઠેરુ ન ચિત્તમાંડી
ત્યાં કાંઈ લાગ્યું ઉઠવા-ત્યાં તો
નીચે વહેતી જલમૂકતાએ
કરી હીધી ચિત્ત તણી પ્રવૃત્તિ
આ, શાન્ત : આહું બન્યું ચિત્ત મૂક.

અત્યુત્તમ પૌષ્ટિક આટણ—

દરેક લતની અશક્તિ તથા નબળાઈ મારે

અમીરી જીવન [૨૭૨૮૬]

અમીરી પુરવાર થયેલું છે. જાનંત્રીની નગજાઈ, પાતુક્ષીયતા, ખાંસી વગેરે
નાશુદ કરી લોહી વધારે છે. ફીલ્ડ થયેલા શરીરને નવપલ્લવિત બનાવે છે.

ફિમલ તોલા ૧૦ની શીશીના રૂા. ૧-૬-૦; સ્તનના રૂા. ૪-૮-૦.

બી.આ. ફાર્મસી લિ. : બી.આ. (ઉત્તર ગુજરાત)

સોલ એજન્ટ : મેસર્સ એસ. રમાણ એન્ડ કું. અંધીયા, અમદાવાદ

દરેક સ્થળે એજન્ટો નોંધાયે છે. એજન્ટોના નિવેશ તથા આપુર્વેદિ
સ્વાખ્યાન સગીપન મફત.

卐 પ્રસ્થાન 卐

। દષ્ટિપૂર્ણં ન્યસેત્ પાદમ્ ।

પુસ્તક ૪૪

શ્રાવણ : ૨૦૦૨

અંક

એક સંગ્રામ

૨૫૧

તેં કર્યા લા-લણા
વિધા આ આપણા
ઢંઢે યુદ્ધે મને
કેક શસ્ત્રાસત્રી મ્હાત કરવા ચાલું.
ને ગધું એક મેં
એકલે હાથ અણુકંપ હેરે સહુ.
યુદ્ધ ચાલુ રહ્યું.
વિજયની વાતે તવ ફર ફરે સરી,
માહરા અજયની રાત યાતી પુરી ।

આહ સંગ્રામ આ !
એક ગમ હતું અહીં,
એક ગમ હતું વહીં,
હું ધરા ઉપર ચોહાચતું પૂતણું,
તું મૂકે આલેથી ઘોર ધન વાટણું;
માહરી પાસ છે ચાર ઠો વણખલાં,
વાહરી પાસ છે બદલે હા-અણુગણ્યાં;
એક પછી એક મુજ વણખલાં તોડિયાં,
તો મેં દીન થઈ હાથ ના જોડિયા.

તેં હથું દ્રવ્ય મુજ,
 મેં કહ્યું, ભાર તુજ એથી ઝાઝો થયો ।
 તેં હરી શીર્ષિ મુજ,
 મેં કહ્યું, એથી તુજ વળું કાજો થયો ।
 તેં હરી કાંતિ મુજ,
 મેં કહ્યું, એથી તુજ તેજ અસ્તે ગયું ।
 તેં હરી ચાંતિ મુજ,
 મેં કહ્યું, તેથી તુજ ગીત માર્યું ગયું ।

શી મઝા વિજયની !
 નમ ઉત્તુંગ કેા સ્વામળા શિખર શો
 ગગનના ફલક પર નૃત્ય-મય આઢરું.
 ગરુડની પાંખ થી ક્ષિતિજને આંખતી,
 અઝમઝે શિખા નયોતિની વેરતી
 મુજ લુભ લાસ્યના લય વિષે 'મૈરુ' ત્યાં:
 આહ શો ઝાટકો ।

પુષ્પ લાદેલ છેદાય કેા વેલડી,
 ભૂમિ પામે લલે પુષ્પવર્ષાઝડી,
 યાચ પણ થી દયા વેલની ખાપડી ।

ચર અંતે તાહરું ।
 જાંચડી ઝીંકયું તેં ।
 શિખરનું ટોચકું તરફળે તૂટિયું,
 સરા પાતાળ લગ હેયું અહ ચીરિયું,
 જો અરે, જો, કયો લા થયો, જોઈ લે.
 વિજયનાં હુંફિ લે ખાખી લલે.

ચર અંતે તાહરું ।
 વ્યોમઅંધારને તેજઅંબારથી
 ડારતું ઝગઝગારાભર્યું ઊતર્યું:
 પ્રથમ તો પુષ્પની પાંદડી સમ દિસ્યું,
 મર મુજ હૃદય ઉન્માદવેલું હસ્યું:
 શી રમત હોકારાની અરે આઢરી !

ત્યાં અરે પાંદડી,
થે યું આંધી ચડી !
ધુમરતી ધુમરતી,
પોરિભતો તણો ઓરણો ઉઠરતી,
આવી પટકાઇ સુજ વહનને પટકતી
તીમ મૂછાંતલે હંબરે અટકતી.

તેં ઠર્યાં થા ધણ,
આહ, પણ એહ સા :
માનવીવહન લે તેં હણેા ને મને,
કૃત્ય એ દોષ યવુધી યે ના બને !
આવ, જમમાળ આપું તને આજ હું,
લાવ, તુજ છતનો ઠંઠ બજનો કહો.
સત્ય હો, છત તવ,
કે પછી છત મમ ?
માનવી વહન તો મારું,
કે તારું પણ ?

એ વહન,
તેં ય તારું રમ્યું ત્યાં સહન ?
એ વહન આહું મેં, ચૂમ્યું મેં,
એહના સિમતતણા અંકુરે
સુજ પ્રણયની બધી પૂંછ એવારી મેં.
કિંતુ એ વહન તવ દિવિજય કેરું હા
અસ યહ આવશે, એ ન કહ્યેલું મેં—
પંહિતે, પ્રેમીએ, સુદના આચકે.

આવ, વિજયોત્સવે નોતરું વિચ આ.
ઠંઠ તારે અહા મારી વરમાળ આ
કેવી ચોલી રહી,
લોહ લે જગત આ,
માહરા વિષમ આ સુદના અંતમાં,
આપણા મિલનના મધુર એકાંતમાં.

મધ્યવર્તી સત્યો અને નીતિ

રશિકલાલ માણેકલાલ વડીલ બી. એ.

"The Owl of Minerva takes not its flight till the shades of Night have fallen." Hegel

અવ્યક્તાર્થોનિ મૂળાનિ વ્યક્તમધ્યાનિ ભારત ।

અવ્યક્તનિધનાન્યેવ તત્ત્વ કા પરિચિન્તા ॥ ગીતા- ૨-૨૮

૧

અંતિમ સત્ય એક છે. તેને સર્વ ધર્મના ધુરંધરાઓ દેશદાવાનુસાર જુદાં જુદાં નામ આપ્યા છે. આ સત્ય તે અત્મજ્ઞાન-સત્ત્વિદાનંદ. વિશ્વતું દરેકે દરેક પ્રાણી, દરેક દરેક પરમાણુ આખરે યોગ્ય સમયે સત્ત્વિદાનંદમાં લય પામશે. આ ધ્યેયની પ્રાપ્તિથી ઉદ્ધમનું સુખ અનુપમ છે. મોટા કરે છે તેમ :

યં લક્ષ્યં ચાપારં લાભં મચ્યતે નાધિક લભઃ ।

ચરિર્મનિશ્ચલો ન દુઃસ્થેન યુદ્ધણાપિ વિચલ્યતે ॥ ગીતા- ૬-૨૨

પરંતુ આ અંતિમ સત્યની પ્રાપ્તિ થતાં પહેલાં અસંખ્ય મધ્યવર્તી સત્યોમાંથી કાર થવું પડે છે તે કાલની એક-અકલિત, અનિવાર્ય નીતિ છે. અંતિમ ધ્યેયની પ્રાપ્તિ વિરલ અધિકારીને જ મળે છે, માર્ગ તે અતિશય કઠિન છે. અવ્યક્ત દિ પતિ . આથી અંતિમે પામનાર શ્રીશંકરાચાર્ય જેવા જ દારી શકે છે:-

અંતર્યોતિર્ગદિગ્યોતિઃ પ્રજગ્યોતિ પાત્મજઃ ।

વયોતિગ્યોતિઃ સ્વચ્ચોતિરુત્તમ્યોતિઃ નિવોડસ્પદમ્ દગ્ધગ્ધાપલ્લો ॥

અંતિમ રિયલિટી પ્રાપ્ત કરવાનાં મુખ્ય સાધનો અધ્યાત્મ અને વૈરાગ્ય છે. અતિ ઉત્કૃષ્ટ જોડિયાં મનુષ્યો જ આ સાધન અમલમાં મૂકી શકે છે. આથી સામાન્ય વ્યક્તિ અને સામાન્ય સમાજને ભાગ્યે તેા મધ્યવર્તી સત્યોની પરંપરા જ સંપડે છે. પરિણામે મધ્યવર્તી ધટનાઓનું જ્ઞાન જોડલા પ્રમાણમાં ચારત્રીય અને વૈજ્ઞાનિક હોય તેટલા પ્રમાણમાં તેનો લાભ મળે. મધ્યવર્તી ધટનાઓની નીતિ અને રચના દ્વન્દ્વાત્મક અને ભૌતિક મુખ્યતઃ હોય છે.

દુસ્ત્વહ્યો ગતી તંતે જગતઃ શાશ્વતે મતે ॥ ગીતા- ૮-૨૬

દ્વો મૃતમૃગૌ લોચેડ્મિમ સ્તૈવ વ્યાધુર એવ ચ ॥ ગીતા- ૧૬-૬

દ્વન્દ્વાતીત ત્રિમુણીત ધૈરણીયી મધ્યવર્તી દ્વન્દ્વાત્મક ગતિનો નિર્ણય કરવામાં પરસ્પરવિરોધનો દોષ આવે. સંજ્ઞાનીત પ્રમાણથી સંજ્ઞામરત પ્રસંગોનું નિરાકરણ કરવામાં આવતા પ્રથમો અન્યાય અને હુદિસકરના ભોગ બને છે, જો કે નિરાકરણ કરનારને તેનો ખ્યાલ સામાન્યતઃ હોતો નથી. દીરાનું આર્થિક મત્સ્ય ક્ષેત્રી જ દારી શકે—યેશો નદિ.

૨

દુનિયાના કેટલાક મદાન ભૌતિક નિગ્રાનશાસ્ત્રીઓ અને ફિલસફો મનુષ્યજીવનને કેવળ ભૌતિક સ્વરૂપ આધારિત કારોષે જ તેમાં વિરુદ્ધ દૃષ્ટિની અને અપરોક્ષાનુભવની શીલપ

છે. બ્રહ્મભાવના કેવળ આધિક મા સામાજિક પરિણામોથી ઉદ્ભવતી એક કલ્પના છે તેનું વિધાન કરવામાં તેઓ પોતાના જ સિદ્ધાન્તોની સીમા બાંધી દે છે. "Man is the highest product of nature" - આ સિદ્ધાન્તનો તેઓ સ્વીકાર કરે છે, અને તેથી મનુષ્ય સર્વાંશ ભૌતિક ગુણવાળો છે એવી માન્યતાના વખગમાં ગોથા ખાલા કરે છે. પરંતુ તેથી એક કદમ આગળ વધે તો તેમને કબજા કરવું પડશે કે : "Mind is the highest product of Man" અને તેથી પણ એક કદમ આગળ વધે તો તેમને આઠો સરખો પણ ખ્યાલ આવવો એક એક છે : "Self-realisation or સત્ચિદાનંદ is the highest product of Man's Mind." પ્રકૃતિના પાયા ઉપર માનસિક અને આધ્યાત્મિક સૃષ્ટિ રચવામાં આવી હોય તેથી તે માનસિક અને આધ્યાત્મિક સૃષ્ટિ મૌલ્ય છે અથવા તરંગી અને કાકુપનિક છે તેમ કેમ કરી સકાય ? જોયું, એમ કેમ ન પડતી સકાય ? આ માનસિક અને આધ્યાત્મિક સૃષ્ટિમાં પ્રકૃતિ સાથેનો વ્યાધિ સંબંધ રહે છે અને આ સંબંધ પૂર્ણકેરક બની એક અસીદ્ધિ બ્રહ્મભાવનામાં દ્વિતિ યાય છે ? આ આધ્યાત્મિક ધર્મના તંત્રનું અજ્ઞાન ભૌતિક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓના સૃષ્ટિ સંબંધી વિચારોને અપૂર્ણ અને અર્થહીન રાખે છે.

૩

પરંતુ આથી એમ માનવાનું કારણ મળતું નથી કે ભૌતિક વૈજ્ઞાનિકો સર્વાંશ જોડા છે. તેમની શોધખોળ અને તલસ્પર્શી પ્રયોગો મૂલ્યવાન છે. તે મૂલ્ય અતિમ સત્ય મહાવચમાં નહિ પણ મધ્યવર્તી સત્યતા અન્વેષણમાં અને વિધાનનીતિમાં છે. જેમ વૈજ્ઞાનિકો અતિમ સત્ય સમજવામાં અને જનજાણવામાં સફલ થતા નથી તેમ મહાન સંત મહાત્માઓ મધ્યવર્તી સત્યો પડાવવામાં સામાન્યતા સફલ થતા નથી. સામાન્ય પ્રસંગોના તોલણવામાં સંત મહાત્માઓ નિષ્ફળ નીવડે છે. કારણ કે તેઓ આધારણ ભૌતિક પરિવિચિતિનો ઉકેલ અતિમ આધ્યાત્મિક ધોરણ પર લાવવા પ્રયુક્ત હોય છે. આધ્યાત્મિક ધોરણનો વિનિયોગ કરવામાં ધર્મ અને નીતિના નામે વિવરણ ઉપરિચિત કરે છે. પરંતુ ધર્મનો ઉપયોગ આધ્યાત્મિક યોગ સાધવામાં જ યોગ્ય છે, ખરી રીતે ધર્મ વ્યક્તિમત પ્રદેશની સીમામાં જ ઉચિત છે. તેને સમાજ જીવનમાં મિશ્ર કરવાથી અનેક વિકાર અને બ્રહ્માચાર મેલા ચલાવો ભાગ રહેલો છે. ધર્મના નામે સમાજમાં કેલો સડો, કેલો અગમ, રમખાણો, હુમ્મો અને અનીતિના અખાડા થતા પામ્યા છે તે સૌ કોઈ જાણે છે.

૪

નીતિનો વિનિમય જે પ્રકારે કરવામાં આવે છે તે પ્રકાર સામાન્યતા મળે અપૂર્ણ અને વિફળ હોય છે. ધર્મ અને નીતિનો સેજલેજ કરી નાખવાથી વિચારસંકર થા વિપયમન ઉદ્ભવે છે. ધર્મ વૈશ્વિક જીવનના આધ્યાત્મિક અંશ માટે ઉપયુક્ત છે, આપરે નીતિ સામાજિક મનુષ્યના વાસ્તવિક, કિષ્કાત્મક જીવનવ્યવહાર માટે આવશ્યક છે. નીતિ સમાજજીવનનું ક્રમતી અંગ છે અને તેનો પ્રદેશ અતિ વિસ્તૃત છે. આ નીતિ એટલે ફક્ત Morality નહિ. વધુમાં તેની અંદર Philosophy, Psychology,

Sociology, Politics, Economics અને Scienceનો પણ સમાવેશ થવો જોઈએ. સમાજનું સ્વરૂપ અને વ્યક્તિનું સામાજિક વર્તન બંનેમાં નીતિનાં પાંદડાં જરૂરી છે. માટે તે નક્કી કરવામાં ઉત્કૃષ્ટ વિચાર, સૌમ્ય જાવના અને વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાનનો ઉપયોગ સાથે પ્રમાણમાં કરવો પડે. અંતિમ સત્યમ્ પ્રતિ દોરતાં મધ્યવર્તી સત્યોનું અદ્યક્ષ ઉચ્ચ, વિશાળ વિચારથી સાધી શકાય; અંતિમ શિવમ્ પ્રતિ દોરતાં મધ્યવર્તી વર્તનની પ્રાપ્તિ સૌમ્ય, સમભાવનાથી થાય; અને અંતિમ સુન્દરમ્ પ્રતિ દોરતાં મધ્યવર્તી જ્ઞાનસતી પ્રાપ્તિ વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાનથી થાય. સત્યમ્, શિવમ્, સુન્દરમ્ની દિવ્ય ત્રિપુટી સાધ્ય કરવાના પથે દોરતાં મધ્યવર્તી સત્યોનું સર્વાંગી બાધ્ય તે નીતિનું કર્તવ્ય.

૫

મધ્યવર્તી સત્યોનું વિવરણ કરવામાં આપણે વૈજ્ઞાનિક માનસને ખંડે તરંગી, મનમનામંજુ માનસની વૃત્તિઓ ધારણ કરીએ છીએ. આપણને જ્ઞાન પણ હોતું નથી કે અનેક જામ અને પૂર્વમદો આપણને જાડી રહ્યા છે. મૃગચળને સાગર કે સરોવર માનવાની ઇન્દ્રિયજામ કસાર્થ રહીએ છીએ. મધ્યવર્તી સત્યો સાશ્વત નથી, નીતિનાં ધોરણો સાશ્વત નથી, હોઈ શકે નહિ. કારણ યુગપરઠા સાથે તેમાં પણ પરિવર્તન આવ્યા કરવાનાં. આજે જે વર્તન હિટ છે તે ગીત્ય યુગમાં કે બીજા દેશમાં અલ્પમ્ મહાપ તેમાં નવાઈ જોવું કાર્ષ છે જ નહિ.

“There is hardly a vice or a crime (according to our moral standard), which has not at some time or other in some circumstances been looked upon as a moral and religious duty. Stealing was accounted virtuous for the young Spartan and among the Indian caste of Thugs. In the ancient world, Piracy i. e. robbery and murder, was a respectable profession. To the Mediæval Christian religious persecution was the highest of duties and so on.”
—Canon Rashdall.

નીતિનું સ્વરૂપ દેશ અને કાલ અનુસાર વિવિધ હોય છે એટલું જ નહિ પરંતુ તેનું વિશિષ્ટ અંગ એ હોય છે કે, સમાજમાં જે વિજેતા સત્તાધારી વર્ગ હોય છે તે જ નીતિના રંગદંડ પ્રતી કાઢે છે અને સમસ્ત સમાજ ઉપર લાદે છે. ગીતામાં પણ કહેલું છે કે: નીતિરિપિમિ જિગીવતામ્ ॥ (૧૦-૩૮) સમાજનો મોટો ભાગ નાના સત્તારૂઢ વર્ગનો ગુલામ બની રહે છે. હુદિશાળી પુરુષો, કથાકાર, સાધર, કારકૂન, સેનિક, દારીબર, કામદાર, ખેડૂત-આ બધાને સત્તાધારી વર્ગે સ્થાપિત કરેલી નીતિ સ્વીકારવી પડે છે. આ નીતિનો સ્વીકાર કરાવવામાં જળાત્કાર અને દિ'સાનાં સાધનોનો ઉપયોગ છૂટથી કરવામાં આવે છે.

“What has induced the many to put up with this treatment? Force, no doubt, but not only Force; for the moral sentiments have been recruited in Force's assistance, the rulers having throughout history made the laws, laid down the lines of education, and set the standards of public opinion, including, therefore, those of Right and Wrong, to operate in their own interests.”
(C. E. M. Joad : *Philosophy* Page 127)

ધન અને સત્તાના જગ સામે આઘાતો પડી શકે છે અને અસહિતના બળાપા-
કારો જીવન ગુનારે છે.

સલોહાણ: સોઝા: કથમપિ તદાપ્યન પરી:

નિપુણાન્તર્વાપ્તિ દક્ષિતમપિ ધ્યન્યેન મનસા :

સ્તુતિસ્તુતિ: પ્રતિદ્યુતિયમગ્નિરપિ

ત્યમ્મો મોહ્યો કિમપરમતો નર્તયતિ મામ્ ॥ (મનુહરિ: વૈશ્યઃ)

કેપરેક્ટ નીતિનું પ્રયશ્નરૂપ આપણી દૃષ્ટિમાં સમાવેલું ચિત્ર જુદા જ રંગમાં આલેખે
છે. આ ચિત્ર સતત આનંદમાં રાખીએ તો મધ્યવર્તી પ્રજાશિક્ષા, પ્રસંગો અને તત્ત્વક્રમો
આપણે મથાધોઅ સમજી શકીએ. અસ્પષ્ટતા સામાજિક રીતરિવાજોની નીતિ, સ્પષ્ટ રૂપે
દેખાય, અને તેને અંતિમ સત્યથી અલગ પાડી શકાય. દેશકાલના સંબંધથી પરિમિત પ્રસંગો
અંતિમ સંબંધાતીત પ્રમાણથી ન ધટાયતાં તેમનું નિયમન વધેમજ કરી શકાય.

૬

માનવી જીવનના દીર્ઘકાલિન ઇતિહાસમાં મધ્યવર્તી ધટનાઓ પરિવર્તન પામતી બપ
છે. આ પરિવર્તનની પરંપરાનાં લક્ષણ સમજવાથી આપણી જીવનદૃષ્ટિ અકલુપિત રહેવા
પામે. જે પ્રયશ્નરૂપ નૈતિક વિષયમાં કહ્યું તે જ પદ્ધતિ રાજકીય વિષયમાં લઘાપચૂત થશે.
જે દેશને ચોતાની રાજકીય નીતિ ક્રિષ્ક લાગશે અને તે જ નીતિ બીજો દેશ અપનાવે તે
અગ્રિય લાગશે, અથવા બીજાનું ધ્યાનથી અગ્રેજ અને અમેરિકનની છાતી અભિમાનથી
પૂરે છે, પણ ભયારે જર્મની થા જર્મન તે પ્રકારની નીતિ આકરે ત્યારે તે Vandals
અને Barbarians અને Brutes લાગે છે !

" If the Axis Powers had used the Atom bomb, they would have
been condemned as the greatest War criminals. Since the victorious
Allies used it, it is condoned, though it is against all laws of internation-
al usage and morality. All this talk about War criminals is pure
hypocrisy. " (Sir S. Radhakrishnan : Is this Peace p. 20)

હિન્દી આઝાદ ફેજના સૈનિકોનો કાળો પલ્લુ આપણી સમક્ષ તાજે પડેલો છે.

ફિનિશ્સમાં શાન્તિ અને સ્વતંત્રતા સ્થાપવા નીકળેલાં રાજ્યો વિજય પામતાં તેમની
UNO માં જર્મની અને જાપાનને સમાન આપવાની લામણી અને બાપો કલ્પના પણ
કરી શકતા નથી. ધરી રાજ્યો આપણી અને ચિત્ર રાજ્યો દેવી એ સૂત લોકોના કાનમાં
ગળેના સામે ઘુસાડવામાં એક પણ કરતુક બાકી રાખ્યું નથી. સર્વ રાષ્ટ્રોની સ્વતંત્રતા
અને શાન્તિ સ્થાપવાનો ગમનભેદી નાદ મજબૂતાં ચિત્રરાજ્યો બુદ્ધમાં કેવી રીતે ધર્મી અને
શુદ્ધ બાદ શું કરી શકાં છે ?

" We started the War with the noble object of fighting the evil
things, brute force, bad faith, injustice, oppression and persecution. We
ended the War by the greatest act of outrage on civilized values. " (Ibid : p. 20)

“ Again, can we say that what won the War is the power of Spirit and the love of Freedom? The Allied nations are not all democracies. It is not their democracy or love of freedom that has saved them. They won the War by the power of physical force, scientific cunning, industrial organisation and ruthless determination to defeat the enemy unenfeebled by any scruples of conscience, honour, or international morality.”

(Ibid : p. 21)

૭

ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે દરેક રાષ્ટ્ર સમાજ અને વ્યક્તિનાં નીતિનાં ધોરણો વિવિધ હોય છે એટલું જ નહિ પણ તેનો અર્થ પ્રતાવવામાં સહેલું, હિંદુશ વિવિધ હોય છે. આવાં મધ્યવર્તી વિધાનેનો નિર્ણય અતિમ સત્યતા પ્રમાણથી ન થઈ શકે. હિંદુસ્તાનને સ્વરાજ્ય આપવાની ખિટ ના નથી પાડતું, ફક્ત આપતું નથી; આપી શકે નહિ તે ઐતિહાસિક બળોનું અનિવાર્ય પરિણામ છે. મીડી મીડી વાતોનો અન્ધશ્રદ્ધા જિલ્લિ મુસલમાનો પાસે અપૂર છે, પરંતુ સરકાર, મીડી, શાન્તિભરી રીતે તે સ્વરાજ્ય આપી દેશે તે આનંદ એક જાતની વિષમ શ્રદ્ધા છે, વૈજ્ઞાનિક ઐતિહાસિક સત્ય નથી. પોતાનો રાજ્યકોર દિવ ઉપર સલાવવાની આવી તેમના હાથમાં આવી મઈ છે. અને તે આવી આજ્ઞાવાળી નથી. મધ્યા ભાગ સમયથી તે આવી જણીતી છે: Divide and Rule. ઈ. સ. ૧૮૫૬ ની સાલમાં લોડ એન્ડ્રીયુસને કહ્યું હતું કે :

“ *Divide et impera* was the old Roman motto and it should be ours.”

૧૮૮૮માં સર. મેન્ટ મોરેલીએ તેમના “ *India* ” નામના પુસ્તકમાં લખ્યું છે કે :—

“ The truth plainly is that the existence side by side of “these hostile creeds is one of the strong points in our political position in India.”

દિવમાં જમા થતાં કાન્તિકારક પરિણામોનું નિવારણ કરવાના હેતુથી ૧૮૮૫માં દિંદો રાષ્ટ્રીય મહાસભા અસ્તિત્વમાં લાવવા બ્રિટિશ મુસલમાનોએ સારો ફાળો આપેલો. ત્યાર બાદ ૧૯૦૬માં મુસલીમ લીગની સ્થાપનાને તેમણે સારું ઉત્તેજન આપ્યું. મુસલીમ લીગની સ્થાપના અંગે વર્ષસરોવ દોડ મિન્ટોને એક બ્રિટિશ એન્કિસરે વધામણી આપેલી કે :—

“ I must send your Excellency a line to say that a very, very big thing has happened to-day—a work of statesmanship that will affect India and Indian history for many a long year. It is nothing less than the pulling back of 62 millions of people (viz. Muslims) from joining the ranks of the seditious opposition (Congress).

(Lady Minto; *India*; Minto and Morley 1934 p. 47)

કોંગ્રેસ બ્રિટિશવિરોધી થાય ત્યારે લીગને પંખાળી અને લીગ માથું જોમકે ત્યારે કોંગ્રેસની પગમી કરી આ રાજનીતિને બ્રિટિશ મુસલમાનોએ આધારિતે વળમી રહેશે.

શક્તિમાન થવા છે તે તેમની અપૂરત ધીરજ અને ચોમ્મકપણાને આભારી છે. આવી મુત્સદ્દી પ્રજાના ટોચ પરના વજ્ર પ્રધાનો દ્વિતીય સ્વરાજ્ય આપવા-આપવાની વ્યવસ્થા કરવા-વ્યવસ્થાની મંત્રણા કરવા-મંત્રણાની ગેરવજ્ર કરવા-આખ્યા- અને ગયા. આપણા સંઘીય નેતાઓએ તેમને વધાયા, અને તેમની શુંજ તેમની મુક્તકાંઠે પ્રશંસા કરી. નેતા-ઓએ મિશનમાં પ્રદા શાળી એટલું જ નહિ પણ આમજનતાને થકા રાખવા સકાય પ્રયત્નો કર્યા. આર માસનાં વહાણાં વીત્યાં છે. પાંચમો ચાલુ છે. કલકત્તામાં રમખાણો થયાં છે, પશ્ચિમ જવાદરવાલ દિલ્લી જવા બેપડયા છે. ઢાચે સરદાર વલ્લભભાઈ પણ છે. સર-દાર સત્તાની મીમાંસાના અભ્યાસી, અનુભવી અને શીખીત છે. બ્રિટિશ સત્તાધારી મુત્સ-દ્દીએ પાસેથી સત્તા પ્રાપ્ત કરવાની આ રમત કેટલી કામચાલ આવે છે તે સમય જતા-વશે. હાલનાં પત્રો લુહા લુહા સુર અને અર્થ કાઢી રહ્યાં છે, મી. ચર્ચિંગ લેખર સરદાર સામે મોરો મોરચો રચવાની પેરનીમાં છે. મધ્યવર્તી મદનાઓના આવા મિશ્ર અને વિવિધ વાતાવરણમાંથી કાપડો કેવી રીતે ઉકલશે તે જ્ઞેવાનું છે. તેના મંથનમાંથી કેવા પ્રકારનું નવનીત નીકળશે તે પ્રજા સર્વને મુખ્ય કરી રહ્યો છે. પ્રતિષ્ઠ સરદાર લોકમાન્ય પ્રધાનોના કામમાં છે, પણ મરનરો દાનર છે. બ્રિટિશ મુત્સદ્દીઓ Quaint Indianની ક્ષિપ્ર ભારપૂર્વક કશાંથી રહ્યા છે, પણ વાહસરોવ અને બ્રિટિશ લશ્કર દિલ્લીના હાલિંગર ઉપર ડોળાકાઢી બેસ્યાં છે. કામચલાઉ ગમ્પરમ સરદાર રચવાનું બીડું આખી પશ્ચિમ દિલ્લી જાય છે. પણ સર્વો વિચાર કરતાં જણાય છે કે, સ્થિતિ ખૂડ અને મદન છે. Interim Government આવે તો પણ આખ્યા પાછી દેશની ઉર્જાતિ ચારે આવસ્થા પગલાં તે મરી ચાકશે કે નહિ અને પ્રરી ચાકશે તો કેટલા પ્રમાણમાં અને કયા પ્રકારનાં તે ખૂબ જ અંકારવા છે. હજી દેશી રાજ્યોના સવાલ અજુકોલ બેસે છે. તેમની સાથેના બ્રિટિશ સંબંધ સંપૂર્ણ મુત્સદ્દી-ભરી રાખવામાં આવ્યો છે અને આવે છે. કાશ્મીરનો ડોરસો તાગે છે.

"The situation of these feudatory states, checker-boarding all India as they do, is a great safeguard. It is like establishing a vast network of friendly fortresses in debatable territory. It would be difficult for a general rebellion against the British to sweep India because of this network of powerful loyal Native States."

(Rushbrook Williams 7 Evening Standard, May 28, 1930)

લીમ, દેશી રાજ્યો અને Scheduled Castesના મુગ્ધવજ્રતામાં સવાલ ઉપજાત મુડીદારીનો પ્રજા પણ મંબીર છે. દિલ્લી મુડીદારો પછેલી વેપારી વર્ગ સાથે સંબંધો નાંધી દિલ્લીના આર્થિક દિવનો ભોજ આપી રહ્યા છે. આવી રાજકીય પરિસ્થિતિનો ઉકેલ સરદાર નથી. સરદારાદી અને શાન્તિથી હાઈ પણ દેશના મહાન પ્રકોતો ઉકેલ ક્ષતિદાસને પાને નથી. દિલ્લીમાં કોન્ગ્રેસ પ્રજા કામચલાઉ મધ્યસ્થ સરદાર રચે તે અસંભવિત નથી. પરંતુ આવી સરદાર એ ધરતે જ ચાલી રહ્યું કે દેશના મુડીદારો અને જમીનદારો અને ઉલોમ-પતિઓની પ્રવૃત્તિમાં અંતરાય ન આવે, આ અંતરાય મંબીર પ્રમાણમાં ઉપરિધાન ન થાય તો અને ત્યાં સુધી દિલ્લી કામચલાઉ સરદાર દેશનો દિવ પ્રતિદિનને વરીવર ચલાવી ચાકશે. આમવર્તો મહાન સવાલ, ગરીબાઈનો પ્રજા, જે કિલ્લે સળંગ રૂપ પકાડી તે દિવસમાં જમીન વરીવર હાથ બેઠો. ક્ષતિદાસિક પરિણામ કેવળ મંત્રણાઓ, ચક્રવર્તી, છપી સુવેદ-

સમજૂતી અને સરત્રાની લોલુપતા પર અવલંબતા નથી. યોગ્ય પણ આવશે તે ફાટી નીકળે છે, ક્રાન્તિનું સ્વરૂપ પકડે છે. અલ્પધાર્મી, બમ્બર પ્રસંગે દેશની જુમિ પર જોતરી આવે છે.

૮

અંતિમ સત્યની મીમાંસામાંથી મધ્યવર્તી સત્યોત્તરી મીમાંસામાં પ્રવેશ કરતાં કેવા જહન સવાસો ઉપરિચત ધાય છે તે આપણે જોયું, દેશ અને સમાજના પ્રશ્નો મધ્યવર્તી સત્યોના પ્રદેશમાં છે, તેથી. તેના ઉકેલ માટે વારતાલિક અને વૈજ્ઞાનિક વિચારસરણી અને કાર્ગપદ્ધતિ આવશ્યક છે. અંતિમ સત્ય-આત્મજ્ઞાન-વ્યક્તિનો અંતર્ગત કોષકો છે, તે લગ્ન્યાસ, વૈરાગ્ય અને યોગસાધનથી જીતી શકે. આધ્યાત્મિક મુક્તિ મેળવવા અધિકાર આવશ્યક ગણાય છે.

किं स्थानस्य गिरीशनेन सुरभिज्जयनाय भूमज्जले
 ब्रतधेद्विरतिर्भवेद्द्वतस्र सकृन्मन्दादी सदा ।
 सा चेष्ट यदि नास्ति हन्त युतरां न्यर्थे तदन्वेपणं
 स्थानस्थानधिकारिणः सुखुनीतीरादिकुल्लदिषु ॥

(મનુહરિ : પિતાનં ૪૪)

૩૬

હીંચોને હંસરાજ*

‘આશિને’

હેવાને હીંચકે હીંચોને હંસરાજ !

હીંચો માનવરાજ !

જન્મનથી પૂરે નિનાદા—હીંચોને૦

પૃથ્વીને પારણે....

પૃથ્વીને પારણે પોદ્યાં ને માનવી,—

પામે કે હું ફ દામ હંસીય અવનવી,

જગી સૂણીને જો નાદા!—હીંચોને૦

જગને આકાશે....

જગને આકાશ કોલ અર્ધ્યાં જોજસૂના,

જમળ્યાં ચોમેર પૂર ગૈતન્યય-ચતાં,

ક્રાન્તિને કીધા કે સાદા!—હીંચોને૦

પ્રજ્ઞાંક-ગોલકે...

પ્રજ્ઞાંક-ગોલકે લેરો લ્હ્યાં બણા,

જગનને ગુરુજો તારાની ક્યાં મળ્યા ?

ત્યાં ત્યાં વિરાટ તોરી યાદા!—હીંચોને૦

આ પૃથ્વી પર આપણી રિચિત્ર વિચિત્ર છે. દરેક જણ અહીં દુઃખ મુસાફરીએ-મુલાકાતે આવે છે; આ માટે તે જનજીવે નથી, છતાં કેટલીક વખત આંતરિક શક્તિ વડે તે હેતુનું તેને જ્ઞાન થયું હોય એમ લાગે છે.

દૈનિક જીવનના દૃષ્ટિકોણથી, મને તે રીતે, આપણે એક વસ્તુ તો જાણીએ છીએ કે, માનવી અહીં ખીળ માનવો માટે છે. — સર્વ માનવો કરતાં ખાસ તો જેના રિચિત્ર અને સ્વાસ્થ્ય પર આપણા અંગત મુખનો આધાર છે તેના માટે અને સદાનુકૂલતા બંધને જેના કાવિ સાથે આપણે સંકળાયેલા છીએ એવા અમણિત જગતના જીવો માટે. દિવસમાં બધી વાર હું જોઈ જુઠું છું કે મારું બાહ્ય તેમજ આંતરિક જીવન મારા જીવન અને મૃત માનવ જંતુઓની મહેનત પર રચાયું છે અને મને જોઈ જુઠું છે તેનો પૂરતો બદલો વાળવા માટે કેટલી સહાયતાથી મારી જાતને કામે લગાડવી જોઈએ, મેં ખીળ માનવોના કાર્યનું અત્યંત બારે જણ માથે વ્યાખ્યું છે, એ વિચારથી આવતી આનિતી લાગણીથી મારા મનની શાંતિ બધી વાર કુળે મામ છે.

તરવણના અર્થમાં આપણે કાંઈ પણ સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરી શકીએ એવું હું માનતો નથી, કારણ આપણે ફક્ત બાહ્ય જાણણી જ નહિ, પણ આંતરિક જરૂરીયાતને પણ મર્ચ કાચ કરીએ છીએ. ‘મારુંસ પોતે હુંછે તે જરૂર કરી શકે, પણ પોતે શું કરેછે, તે નહીં કરી શકેતો નથી’ એવા જમન તરવણ શોપનહોરના કચને મારી જુવાનીમાં મારા પર માદ અસર કરી અને જ્યારે મેં જીવનની મુશ્કેલીઓ જોઈ કે અનુભવી ત્યારે એ કચને મને હંમેશાં આશ્વાસન આપ્યું છે, આવી આંતરિક માન્યતા સહિષ્ણુતાને સતત પોષે છે; કારણ, તેથી આપણે આપણી જાતને કે ખીળને અત્યંત અંબીર-પણે સ્વીકારતા નથી અને તેથી કાંઈક હાસ્યરસિકતાને સ્થાન મળે છે.

પોતાના અસ્થિતત્વના કારણ વિશે કે જીવનના અર્થ વિશે સામાન્ય રીતે સતત મનન કર્યા કરવું એ તટસ્થ દૃષ્ટિકોણથી જોતાં મને કેવળ મુખંતા લાગે છે. અને છતાં દરેક જણ પોતાની મહેમંજા અને ન્યાયજુદિને દોરવા માટે અમુક આદર્શો તો ધરાવે છે જ. મારી સંમત્ય હંમેશાં પ્રકાશતા અને મારા જીવનને આનંદથી ભરપૂર કરનારા આદર્શો, શુભ લાવના, સૌંદર્ય અને સત્ય છે (સત્યમ, સિવમ, સુ-દમ). સુખસમૃદ્ધ અને જોશઆરામને જીવન-ધ્યેય જનાવવાની વાત મને કદી ગમી નથી. આવા પાયા પર રચાયેલ નૈતિક સિદ્ધાંતરચના કેવલ પશુઓનાં શોભાને માટે જ પૂરતી સતોષકારક લાગે. કલા અને વિજ્ઞાનના સંશોધનમાં હંમેશાં અપ્રાપ્તને ગેળવવાના અંતર્યાં કાચમાં સમાન માનસના માનવો સાથે સહકારવૃત્તિ રાખ્યા વિના મારું જીવન ખાલી રહ્યું હોત. એક જાણજણી જ માનવની મહત્ત્વાકાંક્ષાને બાંધવા વારંવાર નિર્ણિત કરેલી હદને મેં તિરસ્કારી છે. હું મારું છું કે સરળ અને

આઈબર વિકસિત જીવનની રીત દરેક માનવ માટે તેના કારીરિક તેમજ માનસિક વિકાસ માટે હિતમ છે.

સામાજિક ન્યાય અને જવાબદારીમાં માણે આવેશપૂર્ણ રસ ઓપુરુષો સાથે રીધિ સંપર્ક સાધવાની ઇચ્છાના અભાવ સાથે વિવિધ વિરોધાભાસ ખડો કરે છે. હું તો એક જ કાર્યભાર ઉઠાવનારો થોડો છું અને અનેક વિવિધ કાર્યો અથવા મંડળોમાં કે હુકમોમાં રહી કાર્ય કરવા માટે ધકાયો નથી. હું સંપૂર્ણ હાજરી દેશનો, રાજ્યનો, મિત્રમંડળનો કે મારા હુકુમનો માણસ બની શક્યો નથી. આ બધેનોની સાથે સાથે હંમેશાં અરપટ એકાંતપ્રેમ રહ્યો છે અને વધો વીતતાં મારી જાતમાં જ હુપ્ત થવાની ઇચ્છા વધતી જાય છે.

આવી અટૂમતા કેટલીક વખત ઠેક લાગે છે, પણ બીજા માનવોની સમજણસક્રિત અને સહાનુભૂતિથી છૂટા પડવામાં મને શોક થતો નથી. આમ કરવાથી જરૂર હું કંઈક શુભાવું છું પણ તેનો ખરલો મને મળી રહે છે. રિવાજો, અભિપ્રાયો અને બીજાના પૂર્વ-ગ્રહોથી હું મુક્ત રહું છું અને આવા વારંવાર ફેરફાર પામતા પાયા પર મારા મનની ચાંતિને આશ્રય આપવા લાગ્યાતો નથી.

મારો રાજકીય આદર્શ લોકશાસન છે. દરેક જાન્યને વ્યક્તિ તરીકે માન મળવું જોઈએ, પણ કોઈને પૂજાપાત્ર ન ગણવો જોઈએ. વ્યવસ્થા અને અનુચિત પ્રકાશ અને માનનો યોગ મારા પર વરસે છે એ નસીબનો કઠાણ છે. કદાચ આ પૂજન જનતાની મેં મારી નબળા શક્તિઓ દ્વારા છતાં આગળ ધરતા વિચારોને સમજવાની અનુભૂતિ ઇચ્છામંદીથી છે.

હું એ સંપૂર્ણપણે તાણું છું કે કોઈ પણ ચોક્કસ ધ્યેયને પ્રાપ્ત કરવા એ અનિવાર્ય છે કે એક જણે જ વિચારવાનું, આદેશ આપવાનું અને સૌથી વધુ જવાબદારી ઉઠાવવાનું કાર્ય કરવું જોઈએ. પણ જે અનુસર-દોષાય તેને કાંટા ન જોઈએ, તેમને પોતાનો નેતા પસંદ કરવાનો છૂટ હોવી જોઈએ. સામાજિક વર્ગોને એક બીજાથી છૂટા પાડનારી વિરોધતાઓ યોદી છે એમ મને લાગે છે. એવટના પૃથકરણમાં વિરોધતાનો આધાર જળ-જળરીપણા પર—સત્તા પર રહ્યો છે. મને ખાતરી છે કે દરેક આપખુદ દિંસા પર રચાયેલ રચના પાછળથી સહે છે કારણ દિંસા અચૂકપણે નૈતિક દૃષ્ટિએ દલકા માણસોને જ આકર્ષી શકે છે. સમયે પ્રવાર કહું છે કે પ્રખ્યાત જીલમગારો પછી બદમાશોએ જ તેમનું સ્થાન લીધું છે.

આ કારણને લીધે જ હું હંમેશાં હાલની રચિયા અને ઇલાહીની આવી રાજ્યપદ્ધતિના અસ્તિત્વનો આવેશપૂર્ણ વિરોધ કરું છું. લોકશાસનના કુરોળીય રવરૂપોને બદલામ કરનાર વરદા, કેટલાકે જેને ખામીમુક્ત ગણે છે એ લોકશાસનનો ખાલારૂપ સિદ્ધાંત નથી, પણ આપણી રાજકીય નેતાઓનીની અસ્થિરતા છે તેમજ વ્યક્તિમત્ત જવાબદારીની પદ સંપ્રદાનોનો પ્રકાર છે.

હું માનું છું કે કુનાઈટ રેટસ (અમેરિકા) ને સાચો ખ્યાલ મુઝ્યો છે. ત્યાં ઉચિત લાંબા ગળ માટે પોતાની જવાબદારીઓ યોગ્ય રીતે ગણ કરી શકે એવી પૂરતી સત્તા

સાથે પ્રમુખને ચુંટવામાં આવે છે. જર્મન સરકારમાં માણસ ન્યારે મહિા કે બેકાર હોય ત્યારે તેની રાજ્ય તરફથી લેવાતી વિરૂદ્ધ સંભાળ મને ગમે છે. આપણા જીવનની ગરમચલમાં જો કાંઈ સાચી મૂલ્યવાન વસ્તુ હોય, તો તે રાષ્ટ્ર તથા, પણ મારે એમ કહેવું જોઈએ કે, તે છે સર્જક અને એનેરુ" જાસરકારક વ્યક્તિત્વ. એનાથી જ ઉચ્ચ અને લગ્ય સર્જન થાય છે ત્યારે સામાન્ય જ્ઞાનમય વિચારમંદ અને લાગણીય-ય રહે છે.

આ વિષય માનુષ્યાન સમૃદ્ધમાનસતા સૌથી કુદ જાણક-ધુણાત્મક લક્ષર-તરફ દોરે છે. જે માણસ સંજીવનના મુશી માથે લડતની હુકડીમાં કલાવત કે કૂચકદમ કરવામાં આનંદ માને છે તેને, હું ધુણાપાત્ર કરતાં હલકો ગણું છું. તેણે જીવથી મહાન મગજની પ્રાપ્તિ કરી છે, ફક્ત દરેકગણુ જ નેને માટે પૂરતું હોત. હુકમ કે દુરમાનથી જામતું જીવોરત્વ, તેની અર્થહીન દિ'સા, એ દેશલક્ષણ સાપિત જૂમખરાડ-એ સૌને હું કેટલી પ્રચંડતાથી ધિક્કારું છું! યુદ્ધ એ હલકી અને ધિક્કારપાત્ર વસ્તુ છે, હું એવા કાર્યોમાં લાગ લેવા કરતાં મારી જાતના હુકડેહુકડા થઈ અમ એ વધુ ધરણું.

માનવતા પરતું આ કલેક વિનાં વિદ્યે જુ'સાતું બોધ્યો. પણ જાણાઓ અને વેપારી કાપખાનાં દ્વારા રાજકીય કારણોસર રાષ્ટ્રની સામાન્ય સમજબુદ્ધિતનો પદ્ધતિસર ખગાડ કરવામાં આવ્યો હોત તો મને માનવસ્વભાવમાં શ્રદ્ધા છે કે એ કપારતું મે જુ'સાઈ મધું હોત.

આપણે સૌથી સુંદર અનુભવી શરીરે એવી વસ્તુ અગમ્ય છે. એ મધી સાચી કલા અને બધા વિદ્યાનતું મૂળ છે. જે આ લાગણીથી અગમ્ય છે, જે આશ્ચર્યથી ઘેરી જઈ અર્થહીનતા આનંદમાં જરા વાર રિચર નથી થઈ શકતો એ જીવતો જતાં મરેલો છે, તે આંખે અધિકો છે. આ ભવ સાથે લગનખદ જીવનરહસ્ય જેવાની આત્મિક દૃષ્ટિએ જ સમનો ઉદય કર્યો છે. જે આપણને અમેલ જગ્યા છે તે ખરેખર અસ્તિત્વ ધરાવે છે અને એકે કંદાપણ અને સૌથી પ્રચંડત સૌંદર્યમાં આત્મિકાર પામે છે; તેને આપણો મંદ પ્રદિવ-શક્તિઓ તેના સૌથી પ્રાથમિક સ્વરૂપે જ સમજી શકે છે-આ જ્ઞાન, આ લાગણી સાચા ધર્મતત્ત્વના કેન્દ્રસ્થાને છે. આ અર્થમાં, ફક્ત આ અર્થમાં જ હું અક્તિપૂર્ણ ધાર્મિક માણસોના સમૃદ્ધમાનો એક છું.

પોતાના સર્જનની વસ્તુઓને સમ કરે કે બેટ આપે, તેના હેતુઓ માનવજાદશી પર લઘુ રાખી ધડાયા હોય, દુકમાં ને-મનુષ્યની ક્ષણભંજર અવ્યજતાતું પ્રતિબિંબ જ હોય એવા પ્રયત્ને હું કદી શકતો નથી. અતીરિક મત્તુ પછી વ્યક્તિ જીવે છે એવી નમળા આભાઓની ભવ અને અદંતામી ધમધેલી વિચારચેતીમાં હું માનવતા ધરાવી શકતો નથી. જીવંતામળ સૂધી પોતાની ચાલન હિલતિ કરનાર, એતનામવ જીવનના રહસ્ય-પર મનન કરવામાં મને સંતોષ છે. આપણે જેને ઝાંખી રીતે જોઈ શકીએ છીએ એવા આ વિશ્વની અદ્ભુત રચના પર ચિંતન કરી અને કુદરતમાં પ્રગટ થતી શુદ્ધિના કેષકે અંકને સમજાવનાનો પ્રયાસ કરેલો એ મારે માટે પૂરતું છે.

શંકર જુટપાલીશ વાળો હતો. દસ-અઠાવીસની ફારટ દેનમાં તે અચૂક હોય જ, અને સાહેબ, જુટપાલીશ-જુટ પાલીસ, એમ જૂમ પાડતો પાડતો તે કબજાના એક નાકાથી ખીજ નાકા સુધી ફરી વળે—અને ‘દાદર’ રોડન આવતાં એક કબજામાંથી કિતરી ખીજ કબજામાં ધરાકની શોધમાં ઊપડી જાય. તે કહેતો: ‘શેઠ, આમ સવારથી રાત સુધી આખો દિવસ રખડું છું તો કાંઈ દિવસ રૂપિયા-દોઢ રૂપિયા પણ મળી રહે છે; અને નહિ તો વળી આઠ-બાર આના જ મળે: કાંઈ ધાતુ’ કિતરે નહિ.’

પહેલી દૃષ્ટિએ જોતાં શંકરના જીવનમાં કાંઈ રસ જ નહિ હોય એમ લાગે. તે તો જોડા-ચંપલ નવાં હોય કે જૂનાં પણ બસ એક ધારો પાલીસ કરે જાય, એમાં જૂના જોડાને પાલીસ કરતાં તેને કંટાળો આવતો હશે અને જે પેસો-બે પેસા મળે એટલા માટે જ તેને પાલીસ કરતો હશે-અને જોડા નવા હોય તો ‘બહુ સરસ છે!’ એમ લાગવાથી જરા વધારે ઉમળકાથી, સારી રીતે દિલથી પાલીસ કરતો હશે-અને કાંઈ સોનાં નાણુક ચંપલને વધારે ઉમળકાથી ખૂબ અકચરિત બનાવવા પ્રયત્ન કરતો હશે કે કેમ-અને એ નાણુક ચંપલ પહેરનારી સ્ત્રી એટલી જ સુંદર હોય તો જોનાં ચંપલ સાફ કરતાં એ પોતાની કલામાં પોતાનો સઘળો પ્રાણ પૂરતો હશે કે કેમ-આમ એના હૃદયમાં ઉર્જાવાત અનેરા ભાવો શંકરના મોઢા ઉપરથી ઉડેલા જાતુ મુરોજ પડે તેમ દત્તા.

એ તો બસ ‘શેઠ! પાલીસ’ કરતો આવે ને નીચું જોઈ મજબામાંથી પાલીસની કબજી-બચ કાઢી પાલીસ કરવા મંડી પડે અને કામ પૂરું થતાં પેસો-બે પેસા જે મળે તે કાંઈ ખીસામાં નાખી ચાલતો યાય.

પણ શંકરનું જીવન આતું ધાર્યા પ્રમાણે નીરસ નહોતું. તેના જીવનમાં પણ અનેરો રસો ભર્યો હતા અને આ રસ તે પોતાની કલામાં વધતો-ઓછા પ્રમાણમાં નીચોવતો હતો.

હું કાંઈ દિવસ સરસ નવા જુટ પહેરી, જાડું છતાં શંકર રોજની દેવ પ્રમાણે જૂમ પાડતો આવે, અને પહેલાં તો જુટ નવાં છે માટે પાલીસ કરવાના નથી, એટલે પેસા ગુમાવવાના ખ્યાલો તે જરા નિરાશ થઈ જાય. પણ, ‘શેઠ! જુટ સરસ છે’ કહેતો તે તેના ઉપર બચ કે’ કપડું ફેરવ્યા વિના તો રહે જ નહિ. અને એ વખતે એને કમાણી ગુમાવવાની નિરાશા કરતાં નવા જુટ ઉપર પોતાનું કપડું ફેરવવાનો વધારે આનંદ આવતો હશે એમ એના મુખ ઉપર જવામલી ઝીણી દારપરખા ઉપરથી જરૂર લાગે.

અને શંકર ત્યારે કાંઈ મારી આમે જ જોડેલી કે દરખાલ આગળ કોનેલી ઊઠીનાં ચંપલ પાલીસ કરતો હોય ત્યારે તેના મુખ ઉપર કરકેલું હુસ્સું દારપ તે દેમે ફરી છુપારી ચક્રતો નહિ-ને પેસા લેવા તે ત્યારે તેની સામે જુએ ત્યારે તે સુંદર છે એમ તેને લાગે તો તો તેના દારપની સાથે તેની આંખ પણ ઘણું કડી નાખતી. અને તે વખતે શંકરે જાતે નિશ્ચય કરી નાખ્યો હોય કે ‘હવે તો આનાં ચંપલ રોજ સાફ કરવાં.’

આ બધાં ધરાકમાં ‘આદ’ રોડનથી ખેસતી પેલી રૂપાળી સોનાં ચંપલ પાલીસ કરવામાં કે મજમલનાં દોષ તો ફક્ત બચ જ લગાવવામાં અને મોતેરી, પટીનાં હોય તો તો ખૂબ દળવા સાથે માત્ર કપડાથી જ સાફ કરવામાં જોડેલા આનંદ શંકરને આવતો હતો તેટલો આનંદ એને આખા રિવસમાં કાઢનાં જુટ કે ચંપલ સાફ કરવામાં નહિ આવતો હોય. તે વખતે જરૂર લાગતું કે શંકર સાચો કલાકાર છે, આ કામને તે સર્વ પ્રાણ પોતાની

કલામાં પૂરતો હોય એમ લાગવા વિના રહે જ નહિ. અને આ જ શંકરના જીવનનો કલાત્મક સર્વોચ્ચ રસ હતો. એ સિવાયના જીવનમાં રસ છે અને નથી એમ શંકરને પણ લાગતું હતું કે કેમ પણ તે આ બે-ત્રણ દિવસો પછી પામે રસહીન તો બની જતો.

શંકરના રસવાર્ધી જીવનનું પ્રતીક આ બે-ત્રણ દિવસોમાં જ હતું યદુ લાગતું, ત્યાર પછી શંકરને જોનાર બધા જ એના જીવનમાં કે રસ નથી એમ માનતા.

‘પણ, આ ઉપરાંત શંકરને એ રૂપાળી સોનું નામ જાણવાની તમન્ના લાગી હતી. એ સી કાણ છે તે પણ, તેને જાણતું હતું.

કેટલીયે વાર શંકરે આ સ્ત્રીને તેણે બીજા બેઠકી કીચો બાથે સરખાવી નેઈ, પણ આવા રૂપાળા મોં વાળા સ્ત્રી તેણે ક્યારેય નેઈ હોય એમ અને નાદ આવતું નહિ કેઈ કાઈવાર એ કબજામાં એક બીજા પણ સ્ત્રી મેસવી તેને ક્યાંક નેઈ છે એમ શંકરને ધણીવાર લાગતું; અને એક દિવસ તો એને બરાબર માદ આબુ કે યં, પણ, મારા બૂદ પાલીસ કરતાં કરતાં તેણે કહ્યું: ‘શેડ, પેલી ગોરી નહિ, પણ સામળી સી માથામાં પીળા ફૂલ ખોસીને કાંઈ કાંઈ વાર આવે છે ના, તે તો ‘પ્રકાશ’ની મેનકા દેવી છે.’

પણ, તેને પેલી સુંદર સોનું નામ ખજાર નહોતું એટલે તે નિરાશ થયો હતો: ‘શેડ, પણ-આ રૂપાળી સોનું નામ મને ખજાર નથી-સ્ત્રી બહુ સુંદર છે. કેમ, શેડક મટે રાજ બે-આના આવે છે-પણ એ બે આના ન આવે તો પણ હું તો એનાં ચંપલ રાજ મક્કત સાફ કરું. એનાં ચંપલ જેવાં સુંદર ચંપલ તો તમે આખી દુનમાં નહિ દેખો! કાંઈ વાર તો એ ધૂમધાનું મન ધાવ એવાં નાચુક હોય છે.”

આમ, શંકર ધણી વાર તેની ધૂનમાં પોતાના રસ મારી આગળ બધકત કરતો-પણ પાંડો લાન આવતાં ઘરમાઈ જતો-તેને લાગતું હતું કે ‘શેડને આવી પાત ક્યાં કરી!’ પણ અને તેમ શંકર એના મનોઆવા આ સ્ત્રીને એના છુપાઈ ચકતો નહિ.

એને જોતાં શંકરનાં અગમ્યાંથી અનેક વિચારો પસાર ચર્ચ જતા લાગતા. અને તેવાં ચંપલ સાફ કરતાં બ્યારે શંકર પોતાની કલામાં પ્રાપ્ત પૂરી રહ્યો હોય ત્યારે તે બહુ પેલી સોનાં ચરબુકમલનો પૂનરી પવનને લાગતો.

આ રૂપાળી સ્ત્રીએ શંકરના હૃદયની અનેક સ્તેષી લાગણીઓને કે વાજિવનના ધૂંમા તારની જેમ જગાડી હતી. તેણે પોતાના અનુભવિત્પક્ષથી તેની હૃદય-બીજાનો એક એક તાર અણુઅણુઓ હતો. કહી નહિ હૃદયનેલી એવી લાગણીઓ આ રૂપક્ષથી શંકરના હૃદય-કોતરે તોફાન મચાવી રહેલી. અને શંકરને ન સમજાય એવું એતન તેના આખા શરીરમાં રેલાઈ રહેતું. તે હમણાં હમણાં વધારે રસિક બનતો જતો હતો. કપડાં પણ રાજ પેલેલાં સ્વચ્છ પહેરતો અને વાજમાં પણ યુગ્મથી તેજ નાખી સારી રીતે ઓળતો.

શંકર સમજ્યો હોય કે નહિ પરંતુ તેનામાં-સતેસો પેલો તોફાની આત્મા તો આ બધાનો અર્થ સમજી ગયો હતો. શંકર અત્યારે પોતાને પણ ન સમજાય એવું જીવન હતી રહ્યો હતો.

આને પાંચ-છ દિવસથી પેલી રૂપાળી સ્ત્રી આવતી નથી. શંકરની આંખો તેને આખા કબજામાં શોધી વળે છે પણ તે ક્યાંય દેખાતી નથી. અને શંકર એક ન સમજાય એવો નિષાસ નાખી કાઢી બીજા સોનાં ચંપલ સાફ કરવાનીએ મોંએ મેલી ગય છે.

પેલી સ્ત્રીની ધરાદી ગુમાવવા કરતાં તેણે બીજું ધર્મ્ય ચે ગુમાવ્યું હોય એમ તેના નિશ્ચય ઉપરથી લાગે છે.

સંકર હતો તેવો પાછો જીવનમાં બેદરકાર બની ગયો. તેને હવે પોતાની કલામાંથી રંજ સરતો લાગ્યો. પર્યાની તપશ્ચર્યા અને કલા-સાધના પછી પોતે ધરેલી મૂર્તિ પદી બેઘડીમાં કાઢી અકરમાતને લીધે નાશ પામે અને તે વિનાશ ભેટાં એ મૂર્તિવિધાયકને નેટલું દુઃખ થાય તેટલું દુઃખ સંકરને આ સ્ત્રીના અદૃશ્ય યજ્ઞ જવાથી લાગ્યું હતું. તે પાછે પોતાનાં જૂનાં-ફટિલા-ગદાં કપડાંમાં જ ફરતો હતો. તેના લાંબા સૂઝા વાળ પવનમાં આમ તેમ ઝીડતા હતા તેની તેમે પરવા નહોતી. બેદરકારીના પ્રતીક સમો એ લાગતો.

કાઠી વાસ કલાકારની જેમ આંખે ફેરવતો મૂંગો મૂંગો પોતાની રાજની ટેવ પ્રમાણે આખા કબજામાં ફરી જતો અને 'દાર' સ્ટેશન આવતાં ઊતરી પડતો.

અને આમ બે-ત્રણ દિવસ પછી તો શહેર પણ અદૃશ્ય યજ્ઞ થયો.

પોતાના અવકાશમાં વિલીન થઈ જવાનું આવાહન આપતી રાત પડી હતી. શહેરના રસ્તાઓ ઉપર અને ધરોમાં પીગળીત્તા દીવાઓ સળગી રહ્યા હતા અને આકાશના તારાઓ પૃથ્વી પરના માનવીની કંગાલિયત અને કમનસીમીની છાની છાની પાતો કરતા હતા તે વખતે, એક બંગલાની દીવાલ આગળ પાગલ જેવી દેખાતી વ્યક્તિ ઝીમે બારીમાં બેઠેલી સુંદર સ્ત્રીને જોઈ રહી હતી. અને પછી કેટલાયે દિવસથી પોતે, ગુમાવેલી કાઠી વસ્તુ ફરી જાડી હોય તેમ આનંદમાં આવી જઈ તેણે ઉપર જવાનો નિશ્ચય કર્યો. પણ, દરવાજા આગળ જ ગુરખા દરવાને 'અધે કીવર ભતા છે', કહી તેને રોકી.

'અંધાર સફા કરને કે લીએ' કહેતી પેલી વ્યક્તિ આગળ જતી હતી ત્યાં-અધે પાગલ.' કહી ગુરખાએ તેને પકડો મારી જડાર કાઢો મૂકો.

'બડા પાલીસ વાલા આપા હૈ-દેખા નહોં તો!-પાગલ-બસ, ફરકે અધે-નહોં અમીરી દેખતે, નહોં ફીરી!' કહી ગુરખાએ અદૃશ્ય ક્યું અને પેલી વ્યક્તિ ફરી એકવાર ઊંચે જોઈ નિશ્ચય નાખતી ત્યાંથી ચાલતી મઈ. તે વખતે એ સુંદર સ્ત્રી ત્યાં બેઠી નહોતી.

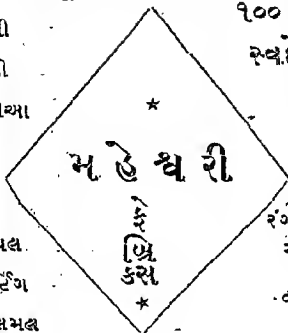
પોતે ક્યાં જતી હતી તેનું પણ તે વ્યક્તિને જ્ઞાન રહ્યું નહોતું. પરંતુ, 'સંકર', એવી એના નામની કાઠીએ જૂમ પાડી હોય કે પછી-તેનો તેને માન ગમ થયો હોય પણ તે બેઠી રહી અને આસપાસ ભેંચા લાગો. તેનું અધ્ધુ સરીર એક ક્ષણ માટે ધ્રુજ ઝીડ્યું-તેને અમર નહોતી કે તે ક્યાં ગયું છે. પણ આ રમણે આવવાની તો તેને ઇચ્છા નહોતી. દેખાણી દેખાવા ઇચ્છતી સ્ત્રીઓ પોતાનું જીવન છતું કરતી, નફરત દાસ્ય કરતી, અંજન 'કરી આંખો નચાવતી અહીં' બેઠી હતી.

જનતા માટે

અમારી વિશિષ્ટતાઓ

- ધોતી
- સાડી
- દોરીઆ

૧૦૦ ટકા
સ્વદેશી

- વોયલ
- શર્ટિંગ
- મલમલ

રંગબેરંગી
સસ્તું
અને
ટકાઉ

મહેશ્વરી મિલ્સ લિ.

પોસ્ટ-બોક્સ
૭૯

શાહીબાગ સેક્ટર
અમદાવાદ

મેનેજિંગ એજન્ટ્સ : ધીરજલાલ ખુરાલદાસ એન્ડ કું.

સમાજ અને વૈજ્ઞાનિકનું કર્તવ્ય યા તો વૈજ્ઞાનિકો પ્રત્યે સમાજનું તથા એવા સામાન્ય વિષય પર હું નહીં બોલું : આંકડાશાસ્ત્રમાં આધુનિક પ્રગતિ પર મુખ્યત્વે 'હું' બોલવા ઈચ્છું છું. આંકડાશાસ્ત્ર એટલે એવા કરેલા આંકડાના પૃથક્કરણ દ્વારા નિર્ણયો કાઢવાનું વિજ્ઞાન. અને આપણે સમાજ એટલે બહુવિધતાની ધુબળા સંખ્યાનો 'બનેલો' સમુદાય. એટલે આંકડાશાસ્ત્ર એ સમાજનું વિજ્ઞાન છે. અમુક પ્રશ્ન પરત્વે એવા કરેલા આંકડાઓમાંથી વિશેષતઃ સાચા નિર્ણયો તારવવાની રીતોમાં જે સુધારાવધારા થાય એને આપણે આંકડાશાસ્ત્રની પ્રગતિ કહીશું.

વસતી ગણતરી એ આંકડાશાસ્ત્રનો એક પ્રકાર છે : તેનાથી આપણે સારી રીતે વાકેફ છીએ. આપણા દેશમાં દર વર્ષે વસતીની ગણતરી કરવામાં આવે છે. આ વખતે વસતીના દરેક અંગને ગણવાનો પ્રયત્ન થાય છે. પછી એમાંથી જાત, હિંમત, ધર્મ, શક્તિ, ધંધો, બાળક, કેળવણી, ભાષા વગેરે અનુસાર વસતીના વિભાગ બાંધવામાં આવે છે. રામરામીઓ પોતાના દેશની સંપત્તિનો અંદાજ કાઢવા એ 'સેન્સરો' નીમતા મધ્યકાલીન યુરોપમાં પણ હિમરાવો પોતાના પછાતા માણસોની ગણતરી કરાવતા અને તે ઉપરથી તેમને માટે ધોરણનો અંદાજ કાઢવામાં આવતો. પરિણામે, ધોરણ પૂરો પાડી 'શક્ય' એટલા માણસો રાખવામાં આવતા અને વધારાનાને છૂટા કરવામાં આવતા.

દેશની કોલત માણસોની સંખ્યામાં છે; નહીં કે અમુક માણસ પાસે બેગી થયેલી સંપત્તિ પર. દેશની કોલત સંજોગો આવા વિચારો રચી કરવાનું માન સર્જી અને બોલીને મળે છે. આનો સંજોગ કરવેરાની સાથે છે.

આધુનિક સમયમાં આંકડાશાસ્ત્રનો અને ઉપયોગ ક્ષેત્રોમાં થાય છે. રાજ્ય તેનો ઉપયોગ કરવેરા ઈત્યાદિ નાખવામાં કરે છે. વેપારી વર્ગ તેનો ઉપયોગ પોતાના ધંધાને લગતા સવાસોના નિરાકરણાર્થે કરે છે. વીમાનો ધંધો આંકડાશાસ્ત્રના આધારે રચાયેલો છે. વીમાના ધંધામાં તેનો ઉપયોગ જૂન થાય છે. જે જ્વાનમાં રાખવું જોઈએ કે બેસા કરેલા આંકડા સાચા હોવા જોઈએ, વિશ્વાસપાત્ર પણ હોવા જોઈએ. વીમાનો ધંધો જૂનો છે, જો કે જિંદગીના વીમાનું ક્ષેત્ર આધુનિક છે. દરિયાપાર મોકલેલા માણસો વીમો લેવાતો : અર્થશાસ્ત્ર જેવા પ્રાચીન અધ્યાત્મ પણ જોખમકારક ધંધાઓમાં રોકેલી મૂઠી માટે વધારે બચાવો દર લેવાનું મંજૂર કરેલું છે. જિંદગીના વીમાને વૈજ્ઞાનિક - સિદ્ધિ અનુસાર મૂકવા ૧૯૬૭માં રોબલ સોસાયટીએ જન્યમરણના આંકડા બદલ પાડવા દતા. આંકડાશાસ્ત્ર રાજકાજમાં તેમજ વેપારમાં અગ્રણ્યનો ભાગ ભજવે છે એટલે વધારે ને વધારે તેની ખોલવણી થવી જોઈએ, પણ એથી એકદં બનું. યોગચાલીસમી સદીમાં એફિજમ અને બીજા દેશોમાં બેસા કરેલા આંકડાઓનું પૃથક્કરણ કરતાં માત્રમ પાંચ કે ગરીબોમાં મરણ પ્રમાણ વધારે હતું. જે મનુષ્ય અંધારા વાતાવરણમાં કારખાનાંઓમાં કામ કરતા

તેમનું મરણ પ્રમાણ વધારે સારા યાતાવરણવાળા હોયોગેમાં કામ કરનાર મનુષ્ય કરતાં વધારે હતું.

ગ્રીવાદીઓને આકાશચાતુર્યની આવી શીધો મસંદ પડે નહીં એ દેખાતું છે એટલે વિશેષતઃ વંદેશ હાવવામાં આવ્યો અને તેની અવગણના થવા લાગી.

આકાશચાતુર્યની મહત્તા યાચ એ માટે અર્થશાસ્ત્રીઓએ કાઢી ન કહ્યું, પણ તેને ચોક્કસમાંથી ખોટી બહાર કાઢવાનું કાર્ય હવેવિજ્ઞાને કહ્યું. જેતીવાડી, ઢાલજોર વગેરે જીવ-ચાતુર્યના અનેક વિકાસોમાં આકાશચાતુર્યની વધતી જતી ઉપયોગિતાને લીધે તેનો ઉદાર થવા લાગ્યો. ગયા સંક્રમાં પ્રવિન અને લાપેસે પ્રગટ કરેલા ઉત્કૃષ્ટિવાદનો સિદ્ધાંત ફિઝિક્સનો વિરોધ કરતાં રહી ચક્રયો છે. કમળ કે તેના સમર્થનમાં એકા કરેલા અકાશ અવિરોધનીય છે. પશ્ચિમી વંશાનુગતિકતાના નિયમો પુષ્કળ અપતરાઓને લીધે સિદ્ધ થઈ ચક્રયા છે.

જૂના આકાશચાતુર્યમાં જુદા જુદા આકાશો પરથી સરેરાશ કાઢીને સતોષ માનવામાં આવતો. તેમાં ફેરફાર (variation) નો ખ્યાલ ખાનગી ન હોયતો. જીવ-વિજ્ઞાનમાં આવા ફેરફાર સદામાં રાખવા જોઈએ. એટલે સરેરાશની રીતમાં સુધારાને અવગણ લેવો. કારણકે કુખ્ય પ્રકારે જાતના નમૂનાઓમાંથી એક બીજાને ઓળખવાનો છે. ધારા કે માહત્તીઓનો મોટો સમૂહ પડેલો છે. તેમાંથી કસરત અને નાના કસરતને તેમના માપ કાઢીને સહેલાઈથી જુદા પાડી શકાય. પણ એ જુદા બંદોબેથી નાના કસરતાના એ સમૂહ આવેલા છે; એમ હોય તો એકલું મામ કામમાં ન આવે. એટલે ઉપરની રીતમાં સુધારાની આવશ્યકતા જીલ્લી થઈ. પ્રોફેસર ગાર. એ. ફોર્સર આ દિશામાં સુધાર કાર્ય કહ્યું. ઉપરની જેતીને તેમણે આ કામ વડે ખૂબ મદદ કરી.

પણ માત્ર નવી નવી રીતો ખીલાવવી એ જ પૂરતું નથી. પણ સમાજને તે અપનાવવાની કળા હોવી જોઈએ.

૧૯૧૧માં પ્રોફેસર ચેમ્સ ઇન્ટ મોગને વંશાનુગતિકતાના નિયમોનું વિશેષ અન્વેષણ કરવાનું નક્કી કહ્યું. આ કામ માટે તેમણે કેસીફોર્ડના નામની ફળ પર બેસતી માર્ગ પસંદ કરી. આ માખ અગિયાર દિવસમાં પોતાની જીવનલોલા કરી લે છે : જલદીથી નવી માખો પુષ્કળ પેદા થાય છે અને તેને રાખવામાં પુષ્કળ ખર્ચ થતો નથી. દબરો માખીઓનો અભ્યાસ કરીને મોગને જાતની આપું કે વંશાનુગતિકતા જીવ (genotype) ને આભારી છે. આ જીવ કોમોસોમ સાથે સંકળાયેલ છે. કોમોસોમ દારા જેવા છે અને જીવ તેમાં સંગમગ ગોળ ધારા જેવા લાગે છે.

૧૯૩૪માં પેન્ટર પણ આવા જ અવલોકનો પ્રગટ કર્યા. આપણું વંશાનુગતિકતાનું જાન આ અવલોકનોને આભારી છે. પણ તેમાં આકાશચાતુર્ય ખૂબ મદદરતો સાગ જાણ્યો છે. બિંદીનીના બીજા અનેક પ્રકારમાં આકાશચાતુર્ય નિયમો લાગુ પાડી નિર્ણયો કાઢવામાં આવે છે; તે મોટે ભાગે સત્ય નીવડે છે. આમ આકાશચાતુર્ય ઉપયોગ વધતો જાય છે. આગળ વધેલા દેશોમાં જીવનના અનેકવિધ પ્રકારના ઉદાર માટે આકાશચાતુર્યની રીતો અપતવાર કરવામાં આવે છે.

તો પ્રશ્ન થશે : “ આ બધું આપણા દેશમાં કેમ થતું નથી ? આપણા અમત્યના પ્રયો પર આકાશ બેગા કરી આપણે પ્રજાગત ન જાણી શકીએ ? ” ચોક્કસ આપણે જાણી

શકીએ. પણ આ બાબતમાં સત્યપૂર્વક ચોતાના નિર્ણયો જાહેરમાં મૂકવા કોઈ નિરવાધી નીકળે અને તેને આ કામ માટે સાધનો પૂર્ત પાડવામાં આવે તો બની શકે. આપણા દેશમાં બીજા દેશમાં જે તેટલા દોશિયાર આંકડાઓએ છે; પણ આ કામ માટે આંકડા ભેગા કરનારાની સંખ્યા ખૂબ મોટી નોંધએ. આપણા દેશ અમેરિકા થા બીજા દેશો કરતાં ખૂબ મોટો છે. અમેરિકા કરતાં આપણા દેશની વસ્તી ત્રણ ગણી છે. આ આંકડા ભેગા કરનારા અત્યાર જેમ ચાલે છે તેમ અમે તે ન ચાલી શકે. તેમને જોગ્ય શિક્ષણ મળતું હોવું જોઈએ. બીજું. દેરફાર જેમ મોટો તેમ અભ્યાસ માટે નમૂનાઓ પણ પ્રબળ હોવા જોઈએ. જાત, સાધનાદર દેરફાર આપણા દેશમાં, દુનિયાનાં બીજા દેશો કરતાં સૌથી વધારે છે. કેળવણીની ખામી, નિરક્ષરતા અને અધિકા એકદા કરનારોઓમાં અવિશ્વાસ—આ બધાની કીધે વિશ્વસનીય આંકડા ભેગા કરવામાં અનેક ગુરુત્તરીઓ રહેલી છે. છતાં, આ બધું કરી શકાય: આપણાં સમાજનું વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિએ પૃથક્કરણ કરવું હોય તો, એ મટિની રીતે સર્વવિદિત છે. ખેતીવાડી સંશોધનની સમિતિએ આવા પ્રશ્નો હાથ ધર્યા છે અને પદ્ધતિસર થોડુંક કામ કર્યું છે અને હજી કરે છે. આખા દેશમાં પાકું કેટલો ઊતરશે એનો સાચો આકારો કાઢી શકાય. સરકારે આ કામ માટે મદદ કરવી જોઈએ. સાચા આંકડાની મદદ વડે વેપારીને ખોટનો ધધો ન આવે. પણ આવા આંકડાઓની મદદ વડે ફરેલ રપટ પૃથક્કરણની જરૂર દિંદની કાઈ વેપારી પેદીને લાગી નથી.

રશિયા સિવાય, રચાપિત હકોને અધકામણ ન માપ એવી રીતે કામ લેવામાં આવે છે. સત્તાધીશો કહી દે છે કે સમાજમાં કાઈ-પણ જોડું કે ખાપણ હોય એમ લાગતું નથી, અને અધિકાસાએને ભીતારી પાડવા સુધી જાય છે. આવું એક દર્શન આવું.

આંકડાશાસ્ત્રની રીતે અખત્યાર કરીને એક વાપુશાઓએ પુરવાર કર્યું કે દવાને લગતી આપણે માન્ય રાખેલ કલ્પના મોટી છે. કિંદુરતાનીતી દવા આફ્રિકામાંથી અમેરિકાને સમુદ્ર આડે ચાલે છે એ માનેલ સિદ્ધાંત જરૂરજ નથી; પરંતુ પૂર્વમાંથી, ઈસિલ અમેરિકામાંથી તે જાય છે અને વિવુવજતને એળગે છે. ગમે તે કારણસર આ વિવુવજતને અજોય અગ્રજશુરે માનવામાં આવેલો. આ શોધને માટે તે વાપુશાઓને થી લાંકાના નૌકા ખાતે ધન્યવાદ પાડવ્યા; અમેરિકાના નિષ્ણતાઓએ તેનાં વખાણ કર્યાં, પણ દિંદની સરકાર તરફથી તેને સખ ન હપકા આપવામાં આવ્યો!

સામાન્ય માનવીની મયામણમાંથી પોતે દૂર રહે એટલા સારુ વૈજ્ઞાનિક નિરપેક્ષી અતલોક્નકાર રહે એમ ધારવામાં આવે છે. સત્ય એમ છે કે સમાજનું ખામ જવલોક્ન કરવું એ પૂરતું નથી. સમાજને જલ્લખાતે સમય આપી પડોવ્યો છે. ગુરુકાળમાં વૈજ્ઞાનિક આવા દેરફારમાં કાળો આવે છે. તો પછી શાંતિ-કાળમાં શા માટે નહીં! *

* ફોલ્ક હીન્ડીટ્યુટ બોર્ડ ડાયરેક્ટ, યુનિવર્સલ રબલમદેલસવ પ્રસંગે તાતા મન્દીરપુટ મોર્ફ ફન્ડામેન્ટલ રિસર્ચ નામની સંસ્થાના પ્રેક્ષક ડી. જી. ક્રામ્બોલીએ આપેલ ભાષણનો અપર્યાયી સાર લખ્યો.

કેવિચર રવિન્દ્રનાથે કહ્યું છે કે “એન્ડ્રયુઝ જેવા સાચા ખ્રિસ્તી અને સાચા અંગ્રીજીને મને મૈત્રી થઈ જો મારે માટે મોટો આહ્વાન દતો. એન્ડ્રયુઝ જેવા અંગ્રીજોને હું મારા અંગત પ્રિયમિત્ર નહિ, પણ સમગ્ર માનવજાતના મિત્ર ગણ્યું છું. મને શ્રદ્ધા છે કે આવા અંગ્રીજો જ ખ્રિસ્તિય લોકોના મૌર્યને હાથે બચાવશે.” હિંદ પર દીનબંધુને અસીમ પ્રેમ હતો. સાચા હિંદુસ્તાનને તેઓ અપૂર્ણતા હતા. દિંદની આકાંક્ષાઓ તેમના હૃદયને હલમલાવી મૂકતી. હેઠલી માંદગી વખતે ત્યારે તેઓ કલકત્તાની પ્રેસીડન્સી હોસ્પિટલમાં હતા અને ગાંધીજી તેમને મળવા ગયા ત્યારે દીનબંધુએ કહ્યું, “બાપુ ! સ્વરાજ આવે છે. હું એ આવડું જોઉં છું. હિંદ સ્વતંત્ર થશે.”

આવડત ધાર્મિક સંસ્કારવાળાં માતાપિતાને ત્યાં દીનબંધુનો ૧૮૭૧ની ૧૨ મી ફેબ્રુઆરીને દિવસે ઇંગ્લાંડમાં જન્મ થયો હતો. પિતા રેલવેમાં કામ કરતા. જગતનાં દુઝો દર. કરવા જમવાન ધનુ પાછા પમારવાના છે એમ તે માનતા. બાળક એન્ડ્રયુઝ પ્રાર્થનામાં લાય અને પિતાનાં પ્રવચનો સાંભળે. રાત્રે પિતા તેની પાસે ખેંચી આવતવી વાતો કહે. નાની ઉંમરમાં એન્ડ્રયુઝ ગંભીર માંદગીમાં સપડાયા. રોગ વધતો ગયો. મહિનાઓ ઉપર મહિનાઓ થીત. બાળક ખૂબ વેદના સહન કરી. છવવાનો તેને કિસાફ ન રહ્યો. એક દિવસ એન્ડ્રયુઝે અંજી ઉઘાડી ત્યાં તેજે, માતાએ પધારી પાસે એક તાજું ફૂલ મોકલ્યું. ફૂલ પર નજર પડ્યાની સાથે તેનો રંગ અને રૂપ બાળકને મળી ગયાં, અને તેના હતાશ મનમાં આનંદની એક હલાર આવી. ત્યારથી એન્ડ્રયુઝનાં મનની નિરાશા જતી રહી. છવવનમાં પાંચે રસ ગળ્યો. માંદગીમાંથી તે સાજા થયા.

પિતાને કામને અંગે બર્મિંગહામમાં રહેવા જવાનું થયું. એટલે આખું કુટુંબ એ રહેઠાં સાથે ગયું. એ ગ્રેવેસ્ટી સંક્રમણ, કુમાડો અને રોમ્પામ દીનબંધુ કહી શકી ન હતા. શેરીઓ, મકાનો, “જને-કારખાનાં” કિચાપ બીજું કશું જ જોવા ન મળે. કુમાડાથી હવા એટલી ખરાબ રહે કે વાવેલાં ઝાડો વધે નહિ. પુણીની કુંદરતા સાવ દર્દાઈ જ ગઈ હતી. ક્યાંય ખુદ્દા મેદાન જ નહિ. અને તેમાં રાત્રે જોખમના કારખાનામાં મોટી માસ બકીઓ સળગતી હોય ત્યારે એના લયકર દેખાવથી અને ગરમી અને કુમાડાથી મરેલી એ મલિન હવામાં બાળક-એન્ડ્રયુઝને અકામચુ મતી. જયપણમાં તે ખરમાં એકા સ્કોલની નવલકથાઓ વાંચતા. હૃદયનાં તેથી ખૂબ આનંદ મળતો. કમર જેમ એક ફલથી બીજો જઈ ખેંચે અને રસ પીધા કરે તેમ હિંગોર-એન્ડ્રયુઝ એક પછી એક વાતો વાંચ્યા કરતા.

દીનબંધુનાં માતાપિતા પાસે જે કાંઈ પૈસા હતા તેની વ્યવસ્થા તેમણે એક મિત્રને મોળી હતી. મિત્રે સદામાં પોતાના જ પૈસા જોઈ નાખ્યા. આ પૈસા પણ તેણે ઉપાડ્યા

અને એ પણ તે ખોઈ બેઠો. કોઈએ તાર કરી દીનઅશ્વિના પિતાને ચેતવ્યા. પિતાએ તારથી બેન્કો પર પૂછપરછ કરી. સાંજે એક પછી એક જવાબ આવ્યા. ખરેખર પડી કે કુટુંબ એક દિવસમાં નિર્ધન બની ગયું. વિશ્વાસ મિત્રે આમ દર્શાવી દીધો તથા પિતાને બહુ દુઃખ થયું.

સાંજે આખું કુટુંબ રિવાજ પ્રમાણે પ્રાર્થના કરવા બેઠું. જાઈબલમાંથી પિતા દર્શાવાઈ મિત્ર વિશે વાત વાંચવા લાગ્યા. “બહારના કાઈ સત્તુએ મને આ દુઃખ આપ્યું હોત તો તો હું પહેાંચી ચકત. પણ હે સાથી ! મિત્ર બનીને તે જ આ કામ કર્યું ! આપણે સાથે રહેતા અને પ્રભુના આ સંસારમાં સાથે રહી પગલાં ભર્યાં...” પછી એ અટક્યા. મિત્રને બાવંરે જાપ. આપવાની વાત તેમણે વાંચી નહિ. તેને બદલે તે કંપતા દર્દીઓ જવાને તેના મિત્ર માટે પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા. તેમના હૃદયમાં મિત્રોએ ઉજાડાયા અને નુકસાનની વાત તે જાણી ગયા. જોવા થયા ત્યારે તેમના અંદર ખરેખર બેદની છાયા આવી ગઈ હતી. એમનું પ્રસન્ન મુખ ભેઈ એન્ડ્રયુઝની માતાના મનને પણ સાંતિ યદ.

સાચું બોલાવાના સંસ્કાર એન્ડ્રયુઝમાં જન્મપણથી જ પડી ગયા હતા. એક વખત તે કોઈ સખા સાથે લંડન જોવા ગયા. પ્રદર્શનો અને રોશની જોઈને તેમને ખૂબ આનંદ થયો. વધારે રોશવાની ધ્રુષ્ણ હતી પણ પિતાની રજા ન હતી. સગાએ ઘેર તાર કરીને કહી દીધું કે “જાડી ચુકાઈ ગઈ છે” અને એન્ડ્રયુઝને કહ્યું કે “ઘેર આ વાત કરીશ નહિ.” પછી એન્ડ્રયુઝને સમજાયું કે આતો જુહાણું કરેલાય. પણ વાત ન કહેવાનું ચોતે વચન આપેલું, તેના કાંગે પણ કેમ થાય ! ધણી દિવસ સુધી એ વાતનું તેમને દુઃખ રહ્યું.

કુદરતમાં ફરવું એન્ડ્રયુઝને બહુ ગમતું. પાણી પર પ્રકાશનો ઝળકાણા કે કાંચની પાનો પર ચળકતું તેજ તે જોઈ રહેતા. જંગલમાં તે એક દિવસ ફરવા ગયા. મન હેરેઈ આવે ગયું. રખડતાં રખડતાં પશુઓ એક માળો તેમણે જોયો. અંદર જૂરા રંગનાં ચાર ઈંડાં હતાં. તે લઈને તે ઘેર આવ્યા. હોંશથી માતાપિતાને ઈંડાં બતાવ્યા. પિતા કોઈ બોલ્યા નહિ. માતા ધીમેથી તેમને એક બાલુ બોલાવી ગયાં અને વાત કરવા બેઠાં : “એ ઈંડાં મકનાર પછી માળામાં પાણું આવશે ત્યારે નેને શું થશે ? એક સાથે ચાર ઈંડાં લઈ આવ્યો તેમાં એ નિર્દોષ જીવે કવી પીમા થશે ?” જન્મ્યાં વગરની કકળતી પંખિણીનો ખ્યાલ આવતાં એન્ડ્રયુઝ હેતુભાઈ ગયા. પરતાવાનો પાર ન રહ્યો. આખી રાત તેમને જીંધ ન આવો. સવારે વહેલા ઊઠી તે ઈંડાં પાછાં મૂકવા ગયા. ખૂબ મહેનત કરી પણ માળો પાછો હાથ જ ન આવ્યો. રડીરડીને તેમણે પ્રજાની પ્રાર્થના કરી અને ચોતાની બૂલ માટે માફી માગી.

નિશાળમાં એન્ડ્રયુઝ સૌથી જાણના વિદ્યાર્થી. જ્યાં છોકરા તેમને હેરાન કરે. એન્ડ્રયુઝ કોઈની સામે યદ ન શકે. મદિરમાં જ્યાં ત્યારે પ્રવચનો સાંભળતાં તેમને ખૂબ માંડ લાગે. પિતા કહેતા કે “અસલ હવે પૃથ્વી પર પધારશે, કમરો ખુલી જશે અને મરેલા પાછા જીવનને પામશે.” એન્ડ્રયુઝ આ વાતથી અકળાય. ફરવા નીકળ્યા દોઢ ત્યારે કબજતાન પાસે આવતાં આંખો મીંચી દે. “અત્યારે જ અસલ આવશે અને અજરની શિલાઓ ખસવા

મારી તો ?" એવો એમને લાગ્યો. પિતા ને વસ્તુનો ઉપદેશ કરતા તેમાંથી એન્ડુએની શ્રદ્ધા જતી રહી. એક દિવસ ફરતા ફરતા પિતાને ખાલી વાત કરી. પિતા તો પોતાનું કામ પુનઃ ઉપાડી લેશે એવો વિશ્વાસ રાખીને એકા દલા. વાતનો ચોખ્ખો ઇન્કાર કરવાની એન્ડુએની તે વખતે દિશત ન ચાલી. પણ મનમાં ખૂબ મથન ચાલ્યું. પિતા કહેતા કે છસસ-ચોસસ વખતમાં પધારશે. પણ એમ તે છસસ કેવી રીતે આવે ? પ્રજ્ઞાના આગમનની મુદત કેમ આપી શકાય ? પિતાની વાત પોતાને અને ઉતરતી નદી તે જણીને પણ એન્ડુએને દુઃખ થયું. સ્પષ્ટ કહેવા જતાં પિતાને અમાત થાય. રાત્રે પોતે મોડે સુધી જાગતા રહ્યા. છેવટે મનમાં કાઈ અવસ્થાનીય થાતિ ઉભરાઈ આવી. ક્ષોભ જતો રહ્યો. પોતાના મરથી અર્ધો માઉ દૂર એક દેવળ હતું અને ત્યાં સવારમાં વહેલાં પ્રાર્થના થતી હતી. પોતે કદીએ વહેલી પ્રાર્થનામાં જતા નહિ. પણ તે રાત્રે તેમણે નિમિષ ક્યો કે સવારમાં દેવળમાં જવું. બરાબર વખતસર તેમની નિદ્રા ઊડી ગઈ. અને કપાડ પહેરી સવારના તાગ પહેલાં બગરમાં ચાલતા ચાલતા એન્ડુએ મંદિરે ગયા. પ્રાર્થના થઈ, બાઈબલનું વાંચન થયું પણ એમાં એન્ડુએનું ધ્યાન ન રહ્યું. તેમના મનમાં કાઈ નવીન ગીત ગયું હતું. પ્રાણને તલ્લે કે પાંખો ફૂટી હતી. હૃદયમાં આનંદનાં પૂર ઊભરાતાં હતાં. પ્રજ્ઞાનો પ્રેમ જાણે કે મદાસાગરની પેઠે તેમની ચારે બાજુએ ઊછળી રહ્યો હતો. સુવાન એન્ડુએ મસ્તકે નમાવી ધ્યાનમગ્ન બેસી રહ્યા. આસપાસના લોકો ક્યારે ચાલ્યા ગયા તેની તેમને ખબર ન રહી. દેવળના નોકરે તેમને જાણે સ્પર્શ કરીને કહ્યું કે "ખાર બધાં કરવાનો વખત થયો છે" ત્યારે એન્ડુએ અચાને જોયું અને પોતે ત્યાં છે તેની તેમને સંમજ પડી. તે દિવસથી એન્ડુએનું જીવન બદલાયું. હૃદયમાં પ્રજ્ઞાનો પ્રેમ, મદાસાગર એવો મંબીર, આકાશ એવો ઉદાર, પ્રેમ આવી વસ્યો. સમસ્ત માનવજાત તેમને વદાલી લાગવા માંડી. તેમના હારથી થોડે દૂર મરીચ લોકોનાં મકાનો હતાં. એન્ડુએ બરબરે જવા માંડ્યા, સફળાં સુખદુઃખ જાણીને પોતાથી ચર્ચા કરે તે સેવા કરવા લાગ્યા.

કાસેજમાં લાગ્યતા ત્યારે એન્ડુએના મનમાં વારંવારે દહો ધૂન આવે. શાતાજાતા કરવા નીકળે. અને ચાંદની રાત હોય તો આનંદમાં ને આનંદમાં આખી રાત ચાલ્યા જ કરે. મોણસોને દુઃખો જોઈને તેમને માથે કરવાનું તેમનું મન તરખાપા થાય. ચોમાસા પછીની મુઠ્ઠાં માત્ર હતી. સરસ તકડા નીકળ્યો હતો. એન્ડુએ ફરતા ફરતા જાડોની વચ્ચેથી દેવળના મિનારા જોયા અને તેમનું હૃદય આનંદથી પુષ્કિત બન્યું પોતે અંદર ગયા અને પ્રાર્થનાનું ગીત ગવાતું હતું તે સંજોગ્યું. મન દગ્ધું ફૂલ ખની ગયું. પોતે બહાર આવ્યા ત્યાં એક કિખારીએ હાથ લાંબો કર્યો. એન્ડુએ ખોસામાં હાથ નાખી પૈસા માંગ્યા અને દતાં તેટલા બધાવ આપી દીધા. પોતે જમ્યા ન હતા, અને બર થયે દૂર હતું તે કાંઈ તેમને યાદ ન રહ્યું. પછી પૈસાં વિના માથેની ટિકિટ કપાડી લેવાય ? એટલે ચાલતા ચાલતા પોતાને ગામ પહોંચ્યા. હૃદયમાં એટલો આનંદ હતો કે ચાલવાનો યાક કે જૂખની પીડા તેમને યાદ ન રહ્યાં. તેમને ને મંબીર આખ્યાતિમક અનુભવો થયા છે તેની તેમણે "What do owe Christ" વામના તેમના પુસ્તકમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે. ત્યારે ખાર મનમાં ચંકા જામે, શ્રદ્ધા ચાલી જાય અને મન સુકાય ત્યારે તેમણે ઈશ્વરના શાંતિમનો અનુભવ કર્યો છે અને પંચરત્રી માઠથી પોતે કોસામીમાંથી પોર ગેતયાં છે.

કોલેજમાં તેમને આર્ટ્સ પ્રાપ્ત નામના બદ્ધ જ સંશુભ્રુક્ષીસ અપ્યાપોત્તો પરિચય થયો. એન્ડ્ર્યુઝની લાવનાઓ એ સમસ્યા અને તેમાં બનતી મદદ કરી. ઇંગ્લાંડમાં તેમણે એન્ડ્ર્યુઝને એક કંઠાળ રંધણે મોકલ્યા અને એવું કામ સોંપ્યું કે જેથી ગરીબી અને મુશ્કેલીઓનો તેમને ખૂબ અનુભવ થાય, એન્ડ્ર્યુઝે જે કામ આનંદથી પાર પાડ્યું. તેમણે લખ્યું છે કે "વાસ્તવિક જ્ઞાનવસંભાજ વચ્ચેનું આ કામ ખૂબ સ્ફૂર્તિ આપે તેવું હતું. સમુદ્રમાં હુસ્કો મારીએ અને તોફાની પ્રેમ સાથે બહાર ને આનંદ આપે તેવો એ અનંદ હતો. હાસ્ય અને આસુ, સુખ અને વેદના વચ્ચે, શાળાસેના સંપર્ક વચ્ચે, પ્રભુનો માર્ગ મને વધારે સ્પષ્ટ રીતે સંબળાયો." ૧૯૭૪ની સાલમાં દિલ્હીમાં બેસિસ વેસ્ટકોસ્ટના મૃત્યુથી બચા ખાલી પડી અને એન્ડ્ર્યુઝે તે જગ્યા સ્વીકારી. ૨૮મી ફેબ્રુઆરીને દિવસે તે દિવસે આવવા કોપડયા. પ્રવૃત્તિવાર તે મિત્રોને કહેતા કે "દિવસ સાદા પાડે છે." એ સાદા હવે તેમનાંથી ના કહેવાય તેમ ન હતી. નાના હતા ત્યારે માતાને એન્ડ્ર્યુઝ કહેતા, 'માર્મા આજ તો મારે માટે ભાત બનાવ. દિવસ લોકો ભાંત ખાય છે. મારે પણ રોજ બપોરે ભાત ખાવાની ટેવ પાડવી છે." બચપણની એ ઇચ્છા ૧૯૦૪માં ફૂલીઝત થઈ. માંચાંની રંબીએ તેમણે દિલ્હી કિનારે પગ મૂક્યો, ત્યારે તેમને લાગ્યું "મારા આજે નવો જન્મ થયો છે. દિલ્હી મહોપરીત સંસ્કારથી જેમ નવો અવતાર મળ્યો કહેવાય છે, તેમ હું આજે અરેબર દિવસ બન્યો."

દિલ્હીમાં દીનમંથુ સુધીસ નામના મિત્રની સાથે રહ્યા. કેમ્બોજ મિત્રની કોલેજમાં તેઓ કામ પૂરું કરી સુશીલ સાથે ફરવા જાય; ગામમાંઓમાં ફરે, લોકોનાં દુઃખો સમજે; સુધીમનાં પત્ની તથા બાળકો વચ્ચે તેમણે દિલ્હી ઠોડુંબિદ જીવન બોધ્યું. દિલ્હી ગરીબી પણ તેમણે પ્રત્યક્ષ જોઈ દિલ્હીઓ સાથે રહેવાથી જ તેઓ સાચા દિલ્હી સમજતા થયા. વર્ણબેદનાં અનિહીતો તેમને ખરો ખ્યાલ આપ્યો. સિમલા જઈ તેઓ વારંવાર દિગ્ગમચળનાં અપાર સૌંદર્યનું દર્શન કરતા. નારખંડા તરફથી એકવાર તે હટિયખર નામના પદાધિપર ગયા. ત્યાંથી ફરના બરફના પદાર્થો બેઠાની તેમની ઇચ્છા હતી. ઉપર ગયા ત્યાં ધુમ્મસ આવ્યું. બધું ઢંકાઈ ગયું. નજીકનાં ફૂલો સિવાય બીજાં કંઈ દેખાય નહિ. ત્યાં બેસીને દીનમંથુ પ્રજાતની પ્રાચીના બાઈબલમાંથી વાંચવા માંડ્યા: "સારાય જન્મતો તું સ્વામી છે. હે નાથા તારા ગૌરવને સીમા નથી." જેમ વાંચ્યું ત્યાં એક એક ધુમ્મસ ખાંસી થયું અને સૂર્યનો પ્રકાશ આકાશમાંથી ઠસવઈ રહ્યો. સામે દિગ્ગમચળિત શિખરોની દાર પછી દાર પોતાના તેજસ્વી મસ્તકમાળા પર પ્રગટતો પ્રકાશ ઝીલી રહી હતી. બાણસ રતબંધ બની જાય તેવું એ સૌંદર્યદર્શન હતું. નીચે જમણીનાં તરફ ધુમ્મસના પડદાઓથી ઝાંખા દેખાતા હતાં. પ્રાચીનાનાં ચળે ચળે દીનમંથુના હરખમાં ઉલ્લાસની સહેરો આવવા લાગી: "હે જન્મવંતિ! તારા ગૌરવને સીમા નથી."

દીનમંથુના મનમાં જન્મતતા મહાપણ ધર્મ તરફ આગર ન હતો. તેથી બાઈબલમાં ત્યારે ખિરતી ધર્મમાં ન માનનારાઓને નહાંમાં ફેલી વેદના સહેલી પડે છે તેનાં વર્ણનો આવતાં ત્યારે પ્રવચનોમાં કે એકાંતમાં તે વાંચતી વખતે એન્ડ્ર્યુઝને મનમાં ટુંગ મન ખિરતી પંથમાં જે વર્ણવેલ તે જોવા તેથી પણ તેમને આકર્ષાય થતી. અંગ્રેજ સામ્રાજ્ય દિવસને જે રીતે રાખ્યું કરતા હતા તે જોઈ તેમને ખૂબ આપાતો મના ઉરે પોતે વધારે

સ્વતંત્ર રીતે રહી શકે અને ખોલી શકે તે ખાતર પોતે મિયાનના કામમાંથી છૂટા થયા, એને દિંદીની જનતા સાથે વધારે એક્ય તેમણે ચાહ્યું. દક્ષિણ આફ્રિકામાં ગાંધીજીએ જ્યારે સત્યાગ્રહવાદી ત્યારે ગોખલેજીની વિનંતિથી દીનબંધુ આફ્રિકા ગયા. આફ્રિકામાં વર્ષોભરનું અનિદ્રાતેમને સહુથી બધુંકરે રૂપમાં જોવા મળ્યું. આફ્રિકાના કાળા દબસીઓ અને ખૂણ લોકો પર જે બુદ્ધિ થતા હતા તેનું વર્ણન થઈ ન શકે. ગોરા માણસને જોઈ દબસીઓ સંતોષ થતા. તેમની ચાંચુકો એવો રર લાગતો. એન્ડ્ર્યુઝ અચેજ હતા તેથી તેમના પર એ લોકોને વિશ્વાસ ને બેસતો. દિંદીઓની એક સભામાં એન્ડ્ર્યુઝ પ્રવચન કરતા હતા. થોડા ખૂણ ત્યાં હાજર હતા. એમના દુઃખમરત ઉદાસ ચહેરા જોઈને એન્ડ્ર્યુઝનો જીવ ખળવા લાગ્યો. સમયને અંતે તેમને એક ખૂણએ વિનંતિ કરી, “અમારે તમને એક પ્રશ્ન પૂછવો છે.” દીનબંધુએ કહ્યું, “જોશો, શું છે?” “તમે દિંદીઓ સાથે જ્યારે વાત કરો છો ત્યારે તમારી આંખની ચમક પરથી એમ નંણી સફાઈ જાય છે તમે દિંદીઓ ખાતર ગરવા તૈયાર છો. અમારે ખાતર એવો જોમ આપો ખરા?” એવા દર્દ અને આક્રંધ સાથે એણે એ સર્વાંશ પૂછ્યો હતો કે દીનબંધુને દિલ દલી મળ્યું. સમગ્ર સહિત માનવો એક છે તેમાં જેક માનવાનો હોય જ નહિ તેમ દીનબંધુને અંતરમાં પોકારી ઊઠ્યો. તેમણે જવાબ આપ્યો. “જરૂર, બાઈ! એવો પ્રશ્ન આમો હોય તો તમારે ખાતર પણ હું મારો પ્રાણ આપું.”

દીનબંધુએ જોઈ કે મહાત્મા ગાંધી દિંદીઓને અન્યાયની સામે પ્રમથી શકવાનો આદેશ આપી રહ્યા છે. સદન કરીને સરુનું હૃદય જીતવા નીકળેલા આ દિંદી નેતામાં તેમને ક્ષણભરની ઈર્ષ્યા થઈ. ફિનિશ આશ્રમમાં તે ગયા ત્યારે ગાંધીજી પોઈ દરિજનનાં બાળકને રમકાતા હતા. બાલ્યમાં પોઈ બીમાર યુરોપીય બાળક સુતો હતો. સમાધાન ચવાની તૈયારી હતી. ગાંધીજી તેથી છુટ્યા હતા. કરતુરના હજી જોસમાં હતાં આશ્રમનું સાફ જીવન જોઈ દીનબંધુને બાળકના શબ્દો વાદ આવ્યા, “તેના બકતોને એક પ્રાણ અને એક જ હૃદય. તેની સાથે બેસીને તેઓ આનંદથી બોજન કરતા. તેના નામને ખાતર સદન કરવાને તેઓ પાત્ર થયાં એ તેમને પરમ આનંદ હતો.” દીનબંધુ આશ્રમમાં હતા ત્યાં ખજર મળ્યા કે તેમની ચાતાનું ચાલુ થયું હતું. આફ્રિકાના કામને અંગે બીમાર માતા પાસે પોતે પહોંચી ન શક્યા. ત્યાં કરતુરના પચ્ચ છટયાં. આશ્રમની ઓગ્રાએ દીનબંધુને આશ્વાસન આપ્યું. કરતુરની સેવામગ્ન પવિત્ર નારીમાં દીનબંધુને પોતાની મૃત જનતા મળી ગઈ. તેમણે લખ્યું છે, “દિંદીની જે કામલ વસતિ માતાઓ! જેવી પવિત્ર અને સદનચીત્ર! મારા દુઃખને નષ્ટ તેમણે અને પામીને મારો શોક હું વિસારી શક્યો છું.”

કાળા માણસોને દીનબંધુ દેવગર્ભ આવવા દે અને આશીર્વાદ આપે તેથી આફ્રિકાના યુરોપિયનો દીનબંધુ તરફ જણા ધ્રુસે થયા. પચ્ચ તેથી દીનબંધુ પોતાના સિદ્ધાંતમાંથી અલિપ્ત થયા નહિ. ગાંધીજી અને કરતુરવાને જોઈ તે કહેતા કે “આ લોકો આપણા કરતાં જ્યારે સાચા ખ્રિસ્તીઓ છે. પ્રજાને આદેશ તેઓ રાજરોજ જીવનમાં ઉતારે છે.” આફ્રિકાના પ્રમનું સમાધાન થયું. તેમાં દીનબંધુએ મહત્વનો ભાગ લેવાનો હતો. છેલ્લે બધી યાદાયાદો પૂરી થઈ અને દિંદીઓની માગણી સંતોષવા જનરલ રમકેસ તૈયાર થયા. ગાંધીજી

મિત્રોવિયા આવ્યા હતા અને સમટસની સહીની વાત જોતા હતાં શેકાયા હતા. તેમાં કર્જનથી તાર આવ્યો કે કસ્ટુરબા સખત બીમાર છે. દીનબંધુએ ગાંધીજીને તાત્કાલિક જવાબ કહ્યું. ગાંધીજીએ કર્જન જવાબી ના કહી. તેમણે કહ્યું: “જનતાનું કામ પશું મૂકીને અંગત કારણો માટે મારાથી જવાબ નહિ.”

રાત્રે દીનબંધુને જિંધ ન આવી. સવારમાં વહેલાં પોતે જનરલ સમટસ પાસે પહોંચ્યા અને બધી વાત કરી. વાત સાંભળી જનરલ સમટસને ખૂબ લાંબાથી યર્ષ અને તરત જ તેમણે કાગળો અંગાવી સહી કરી આપી. દીનબંધુ કાગળ લઈ ગાંધીજી પાસે આવ્યા અને પછી અનેએ કર્જનની ગાંઠી પકડી રસ્તામાં ખબર મળ્યા કે કસ્ટુરબા હોસ્પિટામાંથી પસાર થઈ ગયાં હતાં અને હવે તેમને આરામ હતો.

૧૯૧૨ના ઉનાળાની એક સાંજે રાયેનસ્ટાઇને દીનબંધુને પોતાને ત્યાં બોલાવ્યા. રવીન્દ્રનાથ ટાગોર લંકન આવ્યા હતા અને ‘ગીતાજલિ’માંનાં તેમનાં કાવ્યો: કવિ યેટસ વાંચવાના હતા. તે રાયે દિંદીની સંસ્કૃતિના એ કાવ્ય પ્રતિનિધિને દીનબંધુ પહેલવહેલા મળ્યા. કવિની તળિયત બરાબર ન હતી. મનામાં તેમને ક્ષોભ પણ થતો હતો. ગીતા વંચાતી હતી ત્યારે એ એક બાજુ ઊનામાના બેઠા હતા. ગીતા સાંભળીને દીનબંધુનું હૃદય એટલું ખુબું બરાબર આવ્યું કે તે કવિને આભાર માનવા ગયા ત્યારે કાંઈ બોલી શક્યા નહિ. કવિ તેમની લાગણી સમજી ગયા. રાયે દીનબંધુએ નિશ્ચય કર્યો કે “દિંદી ફરી જરૂં અને શાંતિનિકેતનમાં રહેવું. દીન્દીમાં રહીને જ દિન્દી પોતે દૂર રહ્યા છે તેના પૂરા પરિચય કરી સેવો. પરદેશી નહિ પણ દિન્દી જતીને જો ફે રહીય તો તે દિંદુરતાનના દિવને હું જાણી શકીય.” કવિને તેમણે વાત કરી અને રવીન્દ્રનાથે તેમને સંમતિ આપી. તેઓ શાંતિનિકેતન આવીને રહ્યા. ધર્મેષદેશનું કામ તેમણે તે પછી મૂકી કઈ શાંતિનિકેતનને જ પોતાની તમામ સેવા આપવી એવો નિશ્ચય કર્યો. તે માટે પછી તે તેમણે ધણા પ્રયાસ કર્યા; જ્યારે જ્યારે શાંતિનિકેતનને પૈસા સંબંધી સુરક્ષી જામી થાય ત્યારે દીનબંધુ એળી લઈ નીકળી પડે અને ફેંક કરી લાવે. તે હતા તેથી કવિને અર્ધાં ચિંતા એણી યર્ષ મળે હતી.

પહેલો જર્જન લગાઈ આવી. યુદ્ધના ખજારોથી દીનબંધુને ખૂબ માનસિક ઠંડ થઈ. પોતે કાંઈપણ મતની લશ્કરી સેવા આપવાની ના કહી હતી. ગાંધીજીની સત્યાગ્રહની ભરતે તેમને વિચારતા ફરી મૂક્યા હતા. તેમને ખાતરી થતી જતી હતી કે જીસસ અત્યારે જીવતા હોય તો ગાંધીજીની ભેગ જ પડે. કવિને પણ એવું જ દુઃખ મનામાં રહેતું. એક વખત આ લગાઈ તો હૃદયી જ હશે એમ દીનબંધુએ કહ્યું ત્યારે કવિ તેમની આંખે જોઈ રહ્યા. ચહેરા પર અવર્ણનીય ગદ્યાનિ પથારી મઈ. તેમણે કહ્યું “આઈ”! એમ થાય તો તે ફેલું સાડું! પણ એમ નહિ થાય. લગાઈના મૂળમાં લેખ અને સ્વાર્થ છે. લગાઈ પછી વધારે જલદીથી એ સોડા ખોટ પૂરવા દોડ્યામ કરશે અને પરાધીન દેશને વધારે લુંદરો મૂળ એ સોળ તે લગાઈનું બીજ છે. એને નાબૂદ કરી વચર લગાઈ જો રીતે નાબૂદ થાય !”

૧૯૧૫માં દીનબંધુ બીમાર પાવા. કાનેરા ચલો. પાસે કાંઈ ડોક્ટર નહિ. કવિઓએ દિવસે આવી પહોંચ્યા. રાતદિવસ એ દીનબંધુની પથારી પાસે બેઠા જ હોય. કાનેરા બેરા કાનેર ફરના ચેપની દરાર ક્યાં વચર સ્નેહથી મળે સુદૃઢ કરનાર આ કવિના ઊંઘ

રને દને અને હોરાતર માનવતાને દીનજી ત્યારે સમજી શક્યા. રામ ધીમે ધીમે પટી ગયો. દીનજી સાબ રતા જતા હતા. પરજાળમાં બેઠા બેઠા વાંચતા હતા. તેમાં તેમણે ફોજ ટાણમાં દિલમાંથી ગયેલા દિલો મળુરોના વિતરોની વાત વાંચી. બહી થી ઉતરીને શરોમાં એ રંગુરોને બાંધી લેવામાં આવે. ત્યાં હાથમારીને માર નહિ. પગાર યોજા. પુરોની સંખ્યા વધારે અને ઓઝોની ઓછી. અનીતિ વધતી ગયેલી. પાછા આવવાનો માર્ગ બંધ હતો. રેલ્વે મળુરો દત્તાસ બનીને આપઘાત કરતા. એ આપઘાતના આંકડા વાંચીને દીનજી વિચારમાં પડ્યા. ફોજમાં વસતો નિરાધાર મળુરુ બાંધે કે મદદ માટે તેમણે સાદ પાડી રહ્યો. કવિને તેમણે વાત કરી કે “મારે ફોજ જવું છે.” કવિએ સંમતિ આપી ને દીનજી ફોજ ગયા. ત્યાં જઈને સાચી દકોકતોનો રીપોર્ટ તૈયાર કર્યો આરટ્રલિયામાં તેમણે વ્યવસ્થા કર્યાં. દિલમાં ગંધીજી અને માલવિલાજીએ અદિલન જમાવી પ્રજામત તૈયાર કર્યો અને ડેવરે ૧૯૨૦ના નવમીઆરીની પહેલી તારીએ મળુરોની ભરતીનું કામ સરકારે બંધ કરાવ્યું અને ફોજમાંના મળુરોને મુક્ત કર્યા.

૧૯૧૬માં જ્યારે ટાજોર જખાન ગયા ત્યારે દીનજી બાંધે હતા. પુરોપમાં લાઈ આલતી હતી અને જખાન પોતાની પ્રજાને લશ્કરી તાલીમ આપી રહ્યું હતું. કવિએ નાનાં નાનાં બાળકોને લાઈની કસગત કરતાં જોયાં ને તેમને આપઘાત લાગ્યો. નવો રાષ્ટ્રવાદ કેવી રીતે એશિયાની સંસ્કૃતિને વિનાશકારક નીવડે તે વિશે તેમણે વ્યાખ્યાનો આપ્યાં. જખાનનાં વર્તમાનપત્રો કવિની વિરુદ્ધ ઘણાં ગયાં અને જોસથી પ્રચારકામ ઉપાડ્યું. જાપાંઓએ જાહેર કહ્યું કે “એ તો પરાજિત દેશનો કવિ છે, એની વાત ન સાંભળશો.” કવિને એથી બીડે આપઘાત મથે પણ કવિએ તે છરવી લીધો, અને તે આપઘાતમાંથી “મા મન પરાજિતનું માન” એ કાબતું સર્જન મળ્યું. જળતાં દીનજી બંધા રાકાયા અને યોરોજીવરના પ્રખ્યાત મંદિરની તેમણે રાજા કરી. પછી તો દીનજીએ મજા પ્રવાસો કર્યાં છે. એક દેશ તેમને માટે બલપૂરો ન હતો. જમતમાં જ્યાં જ્યાંથી દીન જુઝી લોકોનો અવાજ સંભળાય ત્યાં તે સેવા કરવા પહોંચી જતા. ગંધીજીએ તેમને ‘દીનજી’ નામ આપ્યું તે પૂરેપૂરું સાર્થક થઈ ગયું છે.

તેમના નિર્દોષ, નિખાલસ, રોહાળ સ્વભાવથી તેઓ જ્યાં જતા ત્યાં સફળે પ્રિય થઈ પડતા. ગંધીજી માટે તેમને જે પુત્રભાવ હતો તે તો જગજાહેર વાત છે. ૧૯૩૨માં જ્યારે ગંધીજીએ ઉપવાસ કર્યા ત્યારે એ ઉપવાસનો જેમ અને તેમ વહેલો અંત લાવવા ઝેન્ડ્રુએ આદેશ પાતાળ એક કર્યા હતા. ૧૯૩૩માં ધરવા જેમાં ગંધીજીએ ઉપવાસ કર્યા ત્યારે દીનજીએ રાતરિવસ દાહધામ કરી રેલ્વેના મેક્સવેલને સતાવ્યા અને ગંધીજીને મુક્ત કરાવ્યા. કોઈનું દુઃખ જોઈ તે એટલા મુગ્ધ કે પોતાથી બનતું કર્યાં વખર તેમનાથી રહેવાય નહિ એવો કામળ તેમનો સ્વભાવ હતો. પોતાની છત્રી કોઈને આપી દે ને વરસાદમાં બીજાના પોતે ઘેર આવે. કાષ્ટ દંડીમાં મૂળ્યું હોય તો પોતાનો ફાટ આપી દઈને પણ પોતે ટાંટે કરતા આવે એવા દાખલા ઘણીવાર જન્યા છે. પ્યારેલાલે એક વાર તેમને દસ રૂપિયાની નોટ આપી હતી. દીનજી તે ક્યાંક પાડી ગયા. ગંધીજીને પ્યારેલાલે તેની વાત કરી ત્યારે ગંધીજીએ કહ્યું: “દસની નોટ એને આપી શા માટે? એ પડી ગઈ ન હોત તો કાછને તે આપી દેત. દીનજીને પૈસા લગાવાય નહિ, એ તો બાળક જેવા છે.”

દીનબંધુના સમૃદ્ધ જીવનમાંથી કેટલા પ્રસંગો યાદ કરવાં ? એ તો ખૂટે તેમ જ નથી. લોકોનાં હૃદય જીવવાની તેમનામાં કુદરતી બધીજ હતી. જતાં એક સુંદર વાત કદાચ વગર આવે તેમ નથી. આફ્રિકાના ગવર્નર શર જોર્જ ને જીસમર્મને દીનબંધુને મળવાનો પ્રયત્ન હતો. મી. એ. જી. ફ્રેન્કર નામના એક મિત્રે તે મુલાકાત જોડાવી આપી. એક પ્રખ્યાત કલ્પનામાં જોજનસમારે જોડાવાયો. એ કલ્પનામાં પોચાકના નિયમે બહુ કડક હતો. ગવર્નરને કહેવામાં આવ્યું કે દીનબંધુ કદાચ પોચાકના નિયમે તરફ ધ્યાન નહિ આપે. ગવર્નરે કહ્યું “કાંઈ વધી નહિ.” મહેમાનો આવી ગયા. દરવાને આવીને કહ્યું: “બહાર કાંઈ શુદ્ધિ આપ્યા છે. પણ તેમના પહેરણે પડશે આપને પૂછવા આવવું પડ્યું છે કે એમને અંદર આવવા હશે કે નહિ.” ગવર્નરને ફેરરે કહ્યું “એ જ ચાલી” દશે.” દીનબંધુ અંદર આવ્યા અને સૌને મળ્યા. સેનાપતિએ, મોટા અમલદારો, ઉમરાવો સહુ આવ્યા હતા. દીનબંધુએ સહુની સાથે વાતો કરી. જોજનસમારે કહે તે ગવર્નરે ચાલી” સાથે બહાર આવ્યા અને મોટર મંગાવી તેમને વિદાય આપી. મોટર ગઈ ત્યાં સુધી ગવર્નર તેની આગે નેઈ રહ્યા અને પછી ફેરરને તેણે કહ્યું. “આજે સાંજના પ્રભુ મારે ત્યાં પધાર્યા હોય એવી મને લાગણી થાય છે.”

લગભગ પાંચેસ વર્ષ સુધી દીનબંધુએ અહીં રહીને આપણા દેશની સેવા કરી. દિંદના હાખડખામાં તેમણે પૂરા ભાગ લીધો. તેમના અવસાન વખતે ગાંધીજીએ કહ્યું છે કે ‘દીનબંધુના અવસાનથી એક દિંદ કે હાંજે’ને નહિ, પણ સમસ્ત માનવજાતને એક મહાન સેવકની ખોટ પડી છે. તે મહી ગાંધીજી, મૌલાના આઝાદ, માસવિપાજી, પંડિત જવાહર, હરોજીની નાયકુ, શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રી, શ્રી પેરેકોટ અને એસ. કે. દત્તની સહીથી એક નહેરુ નિવેદન બહાર માકલામાં આપ્યું હતું અને તેમાં દીનબંધુનું સ્મરણ કામમ રાખવા શ. પાંચ માખની દેશ પાસે માગણી કરવામાં આપી હતી. ગાંધીજીએ બે ‘પરસ વાટ નેઈ’ પણ જનતા તરફથી ગરાબર જવાબ ન મળ્યો. ત્યારે પોતે ફેંડ કરવા નીકળ્યા અને આઠ દિવસમાં ફ. પાંચ લાખ એકઠા કરી આપ્યા. ક્રાંતિનિકેતનની સંસ્થા ચિરંજીવ અને તે માટે તે પૈસાનો ઉપયોગ થશે. તેમાંથી એક હોસ્પિટલ ત્યાં બંધાશે, ખિસ્તી સંસ્કૃતિના અભ્યાસ માટે ગ્રીની અવન જેતું એક ભવન સ્થાપવામાં આવશે, અને ન્યાં બધું જરૂર છે ત્યાં દીનબંધુના નામે કુરાઓ જમાવવામાં આવશે. દીનબંધુની સેવાઓ યાદ રાખવા માટે આટલો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. સ્વ. મહાદેવભાઈએ સાચું જ કહ્યું છે કે, “દિંદ પર આટલો પ્રેમ હોય અને દિંદની જેણે આટલી સેવા કરી હોય એવો કામ બીજો કોણે જ નથી. તે દિંદને માલતા તે માત્ર લાચણીના આલેશથી નહિ, પણ દિંદને તે સમજતા હતા; દિંદના સાચા પરિચયથી તેમનો પ્રેમ દિનપ્રતિદિન વધતો ગયો. તેમના જાતબાઈઓએ આ દેહનું જે અદિત ક્યું છે તે તેઓ જાણતા હતા અને તેનું પ્રાશસ્તિ કરવાનો જ તેમણે નિશ્ચય કર્યો હતો.”

આયુર્વેદાશ્રમ કાર્મસી લિમિટેડ, (અહમદનગર) ની
પ્રખ્યાત ઔષધીઓ !

આયુર્વેદ પદ્ધતિએ શાસ્ત્રીય રીતે
તૈયાર કરેલી ઔષધીઓ રાખના
આરોગ્યમાં સારો ભાગ ભજવે છે.

કારફો

એ તે ભાતના કફ તથા
ખાંસ માટે 'કારફો' (Ka-
pho) ઔષધી છે. વસાકા
અને બીજી પ્રખ્યાત ઔષધી-
ઓના મિશ્રણની આ ટીકડીઓ
'કાર્મસી'ના મુજબ કારણોને દૂર
કરી આરામ આપે છે.

**સુવર્ણ
માલિની
વસંત**

કક્ષિતો સમય અને આરોગ્ય
એ હરોઈ રાખતી હોય છે.
આયુર્વેદ ઔષધીઓમાં સુવર્ણ
માલિની વસંત જોડું સ્થાન
પાડે છે. શસ્ત્રીય રીતે તૈયાર
કરેલ છે. અને યોગ્ય રીતે
લેવાથી અચૂક ફાયદો કરે છે.

સુપર્ણ

સુપર્ણ ટીકડીઓ મેલેરિયા
અને તેને લગતા ટાડીઆ-
મુદતી તાવને હઠાવવાના ફરક
સુલો પડાને છે. જરૂર મુજબ
અચૂક સમય શાલુ લેવાથી
સંપૂર્ણ આરામ આવે છે.

ગળાના રથજ : અંદુલક પ્રેમચંદ હવાવાળા,
નવુ દરવાજા, અમદાવાદ.
મ્ર. પી. શિવદાસની કું., વડોદરા.
હરીશંકર દેવશક્તિ શુક્લ, ઉમરેઠ.
માહુનલાલ પ્રભુદાસ શાહ, વંધેડા.

ગુજરાતના
સૌંદર્ય એજન્ડ :

ભારતીય ઉદ્યોગ પ્રચાર કાર્યાલય : ૧૪, બારકર લેન
જુલિયન, મુંબઈ-૨

પુક—જરાબર છે. બીજું કામ ?

કુક—તું ગર્ભાવસ્થામાં આવેલા છું. ખબર મળી છે કે આરોગ્યવિદ્યાના કાર્મ પ્રોફેસર આવવાની જવા જુવાનોને ખૂબ કપડો આપે છે. “માનવજાતી કેમ છે ? તબિયત સુધારના પછી કહો.” ત્યારથી અમારી બાબત જરા મંજરાટ ફેલાયો હતો કે આપણને હવે બેરોજ મળશે નહીં.

પુક—દીકરા, ચતુરાઈથી નહીં. એમ કાંઈને કહેવે તબિયત સુધરતી નથી. એ તબિયત-વાળાનું એકલાનું જ કામ નથી; એ તો આખી સામાજિક પરિસ્થિતિ ઉપર આધાર રાખે છે. પ્રોફેસરને કહેવું હતું ને કે સમાજનું આખું દિગ્ગજ ત્યાં બંધિતનાં યોગ્ય ઠીકે આસવાનું છે ? ને જુક, એને ૫ કાલે બોલીએ તો માંપણ કરતો નહીં રહીશો ? કે ? મારી વાત કેવી લાગી ?

કુક—ખરી વાત; પણ આ વાત આપણે જ બહાર પાડીએ એના જેવું મારું શું ? —કુક
કેનીને પગમાં કુહાડો મારવો ? કુક, સમજી શી વાત કરતો હતો ? —કુક

કુક—આપણને ‘રાજાએ જ શોધ્યા’ છે ? હું કંઈ જ બંધીતો નથી, નવો છું ને ! —કુક

પુક—આપણા, રાજાના વંશનું રાજ્ય બધું જરૂરથી આ પ્રદેશ ઉપર અખંડ તથા કરે છે, પણ એને બધી કામગીરી રહે છે. કાર્મ વખત આપણું. બહાર જ બગવો કરે—કુક

કુક—પેલા તો કહે એ, જગવો નહીં— —કુક

પુક—(ધ્યાન ન આપતાં) એક વખત તો રાજાઓનું લશ્કર એની સામે થયું હતું તેને ‘જેમતેમ કપાવ્યું’ તો કાર્મ વખત કરોડો ફાનસ પરદેશથી મગાવવાની વેરવેર કરવામાં—

કુક—બાકીલેલ નથી એટલે તો આપણે છવોએ છીએ, ને એણે ફાનસ મગાવ્યા ? ?

પુક—(એ તરફ ધ્યાન નથી.) એતો વખત જાય છે. એટલે આપણને તો મરે કરવાની, મરે ત્યાં ફરવાની બાકી છે, એ મિત્ર જ ને ? જુક, વચ્ચે મોટા કરે છે એ બહુ ખરાબ. —કુક

કુક—પણ એમનું કહેવું સાચું લાગે છે.

પુક—હારે હા, પણ છવતું હોય તો આ દરિયાવ દિલ મહારાજાના હાથ નીચે જ છવાયો, તેનો તો ખ્યાલ કરો.

કુક—એવું કંઈ નથી. શું થાય એ માલિ કહેશે.

કુક—જરાબર છે. —કુક

પુક—તમે જાને સમજતા જ નથી. —કુક

(આમ વાદવિવાદ ચાલે છે. વિવાદથી વાતાવરણ ગરમ થાય છે એટલે દરેકની ટેપરથર વધે છે. એને ટાલવાય છે અને એ સારું જાય છે.)

પુક—હરે, આસો સાથે મગીને બાળવું કામ પૂરું કરો. બીજા સાથે ‘રૂપ’ આરંભો એટલે દરેક વધુ લયમશે. —કુક

અમા—(નાચ સાથે ગાયન માટે છે.) —કુક

આનંદ ભયો, આનંદ ભયો રે

આજ આનંદ ભયો રે

રાજ કંઠો ને ચન્દ્રાર કીમરી

હીં કીસો ભયો રે

આજ આનંદ ભયો રે ॥

(દરરીતું ટેપરેચર ખૂબ વધે છે.)

પાળી ૨ છ

પુકું—કેમ કીકરાઓ, આ ખખર છે ? છત છે ને ?

કુકું—હારે હા.

લુકું—અરે આખાદ.

મુકું—પથ તરા જિંતા એ છે કે એ ખાતો નથી ?

લુકું—અરે એની 'શી વિસાત છે. કીનીન ખોવાઈ મૈયેલુ કહેવાય છે. હાં મળતું નથી એટલે કર લો મળ.

પુકું—કંઈ ખોલતો હતો ખરા ?

કુકું—તાવમાં ને તાવમાં હાથ ભેડીને ખોલતો હતો કે હે ભગવાન, સાંતું કરી દો. પરીયા આપરી છે.

પુકું—ઓહો, પરીયાપોં છે ! એ ભોલોને ન ભગવાન હોય છે ખરા. મામડામાં જતાં ત્યાં તો ભાઈ ભોતા પથુ દરો. હશે; એ તો બધા જ મામડેથી ભગવાન સદા આવેલા કની ! કેમ બુકું ?

લુકું—તું અલ્યા બધું કા'પણુ કરે છે !

પુકું—તું તો બપોરે હોય ત્યારે લાવા જ માગે છે. હં, પછી શું કહેતો હતો ?

કુકું—પછી તો અંતુત ખોલતો હતો :

સીવન્તિ મમ ચગ્ગણિ

વેણુધોપગ્ગવંતે ।

તસ્માત્ કીનીનં યલ્લહ,

ચમત્તમ્-ચહોદર ॥

એ પથુ કાઈ પ્રાર્થના જ દશે.

લુકું—ના ના. આ તો મરકરી છે. તાવમાં જવારા પથ મળતો કરે છે, કીકરાઓ.

પુકું—પછી પછી !

લુકું—કહે છે: એક દવિતા લખું—રાગ એના ચિત્રા: મેસેરીયા, મરીખાઈ, ખૂબ ખનાંડું રાગ ખસી ભય; હું રાગ બનું, બધાને હાંકી કાઢું: મેસેરીયા, દગદગ ! તો ભય, તરીઓ ભય; રાગ ભય, રાગ ભય; ભય રે પેલા મોટા દરિયાની માંય

પુકું—લખવા ન દેશો. રાગ ભાગ્યે તો આપણે મરીયું. આતો દુમસો કરો. તાવ-આ નાથ સાથે આ ગીત ગાઓ.

(બધા નામે છે, એ ગવાવે છે:)

જેને રાગ રાખે રે
તેને કાશ્વ ચાખે રે ?
સો સો મુજાને સાખો દિવાન હા
રાજ મેતા કાખે દાથે દાન હા
પશુ જેને રાગ રાખે રે
તેને કાશ્વ ચાખે રે !

(એટલામાં પાંચ ઐન કપીનીનની કેપ્પુલ દરદી ગળે છે. એ તો આમને મન
આપણા દવાઈ બોળમારા જેવી ! બધા મરી ગયા છે.)

કુકુ—અરે કાઈજો, આશરો લઈ લો નહીં તો મરી જશો.

કુકુ—પશુ તું કહેતો હતો ને કે કપીનીનના બોળ નથી !

કુકુ—સાચો હતો, આજને આજ કપાઈથી. હું તું કું ? (એ પશુ મરે છે.)

(ધોરે ધીરે સમગ્ર બધા મરે છે. કુકુ, કુકુ અને બીજા બે રહે છે.)

કુકુ—કાકા, શું કું ?

કુકુ—જમણ મા બેઠા.

માજોરા' મા રાય

મા કર આખો રાતી !

બંધ છવતો રાખશે દેવ તો એક કામ કર રેલા બે ને તું આ જંદરમાં
એક પેટી છે, તેમાં પુરાઈ જાશે. આવતા વરસે ત્ને મારજો. આ વરસે તો એક
ખલાસ થયો લાગે છે ! !

(કુકુ વગેરે પેટીમાં પુરાય છે. કુકુ તેને જંદરના એક સત્તામત લાગે મૂકવા
કરે છે, ત્યાં દરદી બીજા કેપ્પુલ લે છે. ખળલગાઠ, ઉચ્ચપામલ, ધમાલ વગેરે
મચી રહે છે. કુકુ ગળમી પડે છે ને પેટી પેટી નીચે આવી પડે છે. જંદરના જાલે
મરી જાય છે. આખેજૂળ 'ગૅર-રૅઈંડ' (gar-raïnd) ના જેવો જ દેખાય માય
છે. દરદી હુટકારાનો આસ લે છે.)

૨૨ : ૧૧ : ૪૪

રામાયણની વનસ્પતિઓ

બાપાલાલ ગ. વૈષ

કમલ:—સંસ્કૃત ગ્રંથ સાહિત્યમાં કમલ એવું પુસ્તક નહિ હોય જેમાં કમલનો ઉલ્લેખ ન હોય. સંસ્કૃત કવિઓનું આ આવૃત્તિ પ્રિય પુષ્પ છે અથવા આર્યોનાં જીવન સાથે કમલ એવું તો વણાઈ ગયેલું છે કે તે કેમ કરીને વિવક્ત થઈ શકે એમ નથી.

અને ત્યાં સરિતાઓમાં કમલોનાં વર્ણનો તો હોય જ.

હેમંત નદુમાં ઝાકળ પડવાને કારણે કમલોનાં ફૂલ ફરમાઈ ગયેલાં જણાય છે.

જગત્સૌરતૈઃ પૃથૈઃ શોર્ણિકેઃ સર્વકર્ણિકૈઃ

નાલદોષા દિમખસ્તા ન માન્તિ કમલકરઃ । (૩/૧૬-૨૬)

હેમંતમાં ટુવાર પતનને લીધે કમલનાં પાન પીળાં થઈ ગયેલાં-પાકટ વાં મર્યાં થઈ ગયેલાં, પુષ્પો તેમજ તે અંદરની કેન્દ્રિકાઓ શીર્ષા થઈ ગયેલાં અને ફૂલ ફરમાઈને ખરી ગયેલાં ફૂલ ફૂલનાં શાંદા જ આશી રહેતા એવાં કમલોનાં સમૂહો શોભતા નથી.

“દયં ચ નલિનો રમ્યા ફુલપદ્મમણિવતા ।

કવચિન્નોલીસલૈરહન્ના માતિ રત્નોત્તૈઃ વચ્ચિત્

વચ્ચિત્માતિ હુસ્તૈઃ રિત્યૈઃ કુમુદક્રાંતૈઃ ॥ ૪/૨૭-૨૨

સફેદ રંગનાં, ભૂરા રંગનાં, લાલ રંગનાં-આમ વિવિધ રંગનાં પુષ્પમાળાં કમલોથી નલિનીઓ રમ્યા લાગતી હતી.

અમ્બુજ—(૪/૩૦-૪૧) મરદનાં વર્ણનમાં “સરોવરં જુહામ્બુજમયેષુ” વિકસિત કમલો રૂપી આમ્બુજોવાળાં સરોવરો.

મરચિન્દ (૪/૭૫-૨૧)

હત્પલ—(૩/૭૫-૨૧; ૬/૪-૮૫) હત્પલ એટલે નીમકમળ.

નીલોત્પલ—નીલોત્પલ (ગુજરાતી) રમ્યા જલાશયોમાં પડ, સૌગન્ધિક; કુમુદ વગેરે સાથે હત્પલ તો હોવાનું જ.

નલિન—દમાનિ શુભગન્ધીનિ પદ્ય લક્ષણ સર્વશઃ ।

નલિનાનિ પ્રકાશન્તે જલે તણમયૈર્જલ ॥ ૪/૧-૬૨

ખાસમુર્ધની પેઠે હે લક્ષમણ! અહીંનાં નલિનોમાં ચોતરફ શુભ-ગન્ધર્વોનાં કમલો જેવાં શોભે છે રામાયણમાં પછી જગેએ પરાંગનાં માફક શોભતી નલિનીઓનું વર્ણન આવે છે. આ નલિનીઓ એટલે કમલ ખૂબ ભગવાં હોય એવું જ સરથાન. નલિન એ કમળના અનેક પદાર્થોમાંનો એક પદાર્થ છે.

નીલોત્પલ—હત્પલ એટલે મૂર કમળ-હતાં નીલોત્પલ શબ્દપ્રયોગ પછી પછી જગાએ ખ્યાન થયે છે-વિષ્ણુના વર્ણનમાં નીલોત્પલહલદયામઃ (૭/૩૭ પછી જે પ્રક્ષિપ્ત અખ્યાયો છે તેમાં ૩ જો અખ્યાય) સ્વામ રંગ એટલે નીલ કમળ જેવો રંગ.

૧ દયં ચ નલિની રમ્યા ફુલપદ્મમણિવતા । ૪/૨૭-૨૧

પટ્ટજ—(૪/૧-૬૪; ૪/૨૭-૧૨) પંડ્યા ઉત્પન્ન થાય તે પંડ્ય=કમળ. જલે તદ્વગ્ન્યર્થે: પદ્મપદ્મહત્ત કેતર:। પદ્મ: ક્ષોભે પન્ના સમન્તાદમિત્તજ્ઞા (૪/૧-૬૪) કમરોએ કમળનાં પુષ્પો ઉપર આવીને બેસે અને તેથી કમળપુષ્પોની રંગ પાણીમાં પડે. એથી પન્ના સરોવરનું પાણી એ રંગથી વ્યાપ્ત થઈ ગયેલું જણાતું હતું. કેટલાં કમળો હશે? સીતાને “સતતં પ્રિયપંક્જામ્” કમળો ખૂબ પ્રિય હતાં. (૪/૧-૬૬)

વનનદ્યવર્ગેભિઃ સર્વિધિઃ કિલ્લેષ્મસિ ।

પદ્મજાતિ પિરાગન્તે તદ્વગ્ન્યન્તાનિ તસ્મિન્ ॥ ૪/૧-૬૬

વનનના વેગથી વિવિધ જલનાં ‘મોળ’ ઉછળતાં હોય અને તેની છાલકો વારંવાર કમળો ઉપર પાતળી હોય અને તે સુંદર ડોલોએ દશ્ય બોલા બેસું હોય છે.

પન્ન—પદ્મકોનાપદ્મજાતિ દ્રવ્યં દષ્ટિર્હિ કંચતે ।

સીતાયા નેવકોદાભ્યાં સદરાભોનિ સ્વચ્ચ ॥ ૪/૧-૭૧

પદ્મકેતરસંપ્રદ્યો દૃશાન્તર વિનિમ્બતઃ

કિન્નરો રવ સીતાયા સર્વિ કલુર્મનોદરઃ । ૪/૧-૭૨

સીતાનાં મેજા પેલકમળની રંગીનાં દલ સમાન હતાં અને એથી એ પદ્મકોના પદ્મજાતિ ભોળને સીતા જોઈ સમજી કે એવું પડોભર સમજાંદને માત્રનું.

પદ્મકેતરની સુરંગીની સુરાસિત ચોલ મનોહર વાયુ સીતાના આસ બેસે શમને શામલો. સીતાને-પદ્મપદ્મવિતાંભાસી કમલના પુષ્પના દલ જેવાં વિશાલ આંખોવાળી-તરીકે વારંવાર ઓળખાવવામાં આવેલ છે.

“સંપ્રત્યનેષાપદ્મવિનયોગા તદ્ભીઃ સત્વરતલુળોપપન્ના ।

સર્વામહતા પ્રતિવોધિતેષુ પદ્માન્તરેભ્યઃપિન્નં વિનતિ ॥ ૪/૩૦-૨૬

કરકે મનુના: સુલુપી સુરત ચપેલી લક્ષ્મી આ ત્વમ્ભાં તો અનેક પદ્મજોતિ આશ્રય કરીને રહી હોવાથી વિનિત. સોભાસપલ લાગે છે. પરંતુ આ બધા રમ્ય પદાર્થોમાં પદ્મ સર્વજોતિ અગ્રહસ્ત પદ્મો ઉપર સૌ પ્રથમ પડેલો હોઈ તેથી કમળો વિશિષ્ટ થયાં હોય તેમાં જ અધિક શોભે છે.

સરોરુદ્ધ—નવામ્પુષ્પાઠ હતાકેતરણિ પુર્વં પરિષ્પન્ન સરોરુદ્ધાણિ ।

કદમ્બપુષ્પાણિ સકેસરણિ નવાનિ હૃદ્યા કમ્પાઃ પિવન્તિ ॥ ૪/૨૮-૪૨

વર્ષાઋતુ છે, વરસાદ પડે છે. વરસાદની ધારાઓ કમલનાં પુષ્પોને વાગે છે એથી અમરોએ નવાં કદમ્બપુષ્પો ભોળને પ્રશ્ન થતા થતા ત્યાં જઈને તેમાંથી મધ પીએ છે. અર્થાત્ વર્ષાઋતુમાં કમળોને અમરો તરબો છે.

કુમુદ—(૩/૭૫-૨૦; ૬/૪-૮૫) કુમુદ એટલે સંવિદિત્સી કમલ-પેલ રંગનાં કમળ. “કુમુદમગ્ધલે” કુમુદ મંડોને લઈને પન્ના પેલ જણાતી હતી.

કુવલ્લય—(૩/૭૫-૨૦)-કુવલ્લય એટલે નીલોત્પલ. “નીલાં કુવલ્લયોદ્ધાટીઃ” અર્થાત્ નીલકમળોને લઈને પન્ના-નીલ રંગવાળી જણાતી હતી.

પુષ્કર—(૧/૨૮-૩૧) સુમીયનો પરિચય આપવામાં આવેો છે એમાં "યસ્યૈવા કાલની માલ્ય કોમલે શન્તપુષ્કરઃ । યન્તુ લેખમનુષ્ઠાણં યસ્યાં લક્ષ્મીઃ પ્રતિષ્ઠિતા ॥" સૌકમ્યના કુલની એક સુંદર માલા સુમીયના ચળામાં બહેલી હતી. કમળમાં લક્ષ્મીનો વાસ છે એ વાત ઉપરી પંક્તિઓમાં ૨૫૪ કરી છે.

કમળનાં પાન ઉપર પાણીનું દીપું રહેતું નથી. કાઈ નિર્લેપ માણસ હોય તો જલકમલવત્ એ નિર્લેપ છે એમ કહેવામાં આવે છે. રાવણુ બિલીવણને કપડાં વ્યાપતાં કમળની ઉપમાને માદ કરે છે:—

"યથાસુષ્કરપદ્મેષુ પતિતાઃ તોયમિન્દવઃ ।

ન મ્હેયમિગચ્છન્તિ તથાનાર્થેષુ સૌહદમ્ ॥ ૬/૧૬-૧૭

એમ કમલપત્ર પર પડેલાં જલમિદુઓ પાન ઉપર જરા પણ ટકતાં નથી. તેમ આનાર્થોની સાથેનું સમપણુ પણ જરા પણ ટકી રહેતું નથી.

કાંદમરી—ચિત્રકૂટના વર્ણનમાં અન્ન વૃક્ષોની પડે કાંદમરી એટલે શિવણુ પણ તેની શોભામાં દૃઢ કરતાં મદાનિએ આપણને બતાવ્યાં છે. (૩/૮૪-૯) કાંદમરીને ગૂજરાતી શીવણુ કહે છે. લેટિન નામ *Gluta arborea* (મેસિના આર્બોરિયા). આ મધુ સુંદર વૃક્ષ છે. એનાં મોટાં પીંપળાં જેવાં પાનથી તે તરત જ ઓળખાઈ આવે છે અને આથી જ સરકેતુ નામ કાંદમરી (જરાતે અન્વેભ્યઃ વૃક્ષેભ્યઃ) બીજાં બધાં વૃક્ષોમાં પણ તે તુરત જ એની શોભાથી ઓળખાઈ આવે છે એ ઉપરથી પડેછું છે. પાનનાં વન્તબદ્ધ લાંબાં હોય છે, પાન મોટાં, અખંડિત, હ્રસ્વામૃતિ, ચળકતાં મોટાં થાય છે અને તે ઉપર મોટાં સુંદર પીળાસ લેતા રંગનાં પુષ્પો આવે છે—આનાં બધાં જ અંગો સુંદર હોવાથી તેનું એક નામ "સર્વત્રોમદ્રા" અરેબર સાર્યક છે. પાનના સૌહાર્દને બાંધને એનું નામ શ્રીવર્ણી મદ્રવર્ણી—પડેલાં છે. શ્રીયુક્તિ પત્રાણિ इति શ્રીવર્ણી । મત્રાણિ પત્રાણિ इति મદ્રવર્ણી અને મધુનિ મૃદાણિ પર્ણાણિ અસ્વાઃ इति મધુવર્ણી (હીર સ્વાશી) મથિવ પર્ણાણિ અસ્વાઃ इति મધુવર્ણી (બાનુજી દીક્ષિત) વૈદ્યોનાં પ્રસિદ્ધ દ્રવ્યમૂલ વૃક્ષોમાં આવેો સમાવેશ થાય છે. રામાયણમાં એક જ ઉદત્તેષ છે. આનાં વૃક્ષો ૫૦ થી ૬૦ ફીટ જેટલાં જાંવાં થાય છે. આનાં સુંદર પાન શિંગાએ ખરી જાય છે, અને હોળી પછી તરત જ નવાં પાન અને ચેવ માસમાં જુરામ લેતા પીળા રંગનાં ફુલો આવે છે. વેશાળ જેઠાં ૧૫ પાકે છે. ૧૫ રંજે પીળાં, લીલાં, ચળકતાં અને મોટાં રાવણુ જેવાં સુંદર થાય છે. રાગ, નરોદ્ધના વર્ષનું આ વૃક્ષ છે.

જાત્રા—પુરુષિત. ઇન્ડોલસાગે. પંચવટી. પ્રદેશ અપારે અપારે ૧૫૫૨ રામચંદ્ર લક્ષ્મણને કહ્યું કે—

"વનરામચક્રં મત્ર જલરામચક્રં તથા ।

સેનિશ્ચેતુ તુ ગર્મિસ્યુ સમિતુષ્પકુસોદકમ્ ॥ ૩/૧૫-૫

જ્યાં વનની રમણીયતા હોય, જલની રમણીયતા હોય અને ત્યાં સમિતો સુલભ હોય, કુશ, પ્રુષો વગેરે સુખાપ્ત હોય તેવું સુંદર સ્થાન શોધી કાઢ, તું વનનો રસિયો છું. "કાંતે ત્રિપુળો જ્ઞાતિઃ". આવા સુંદર પ્રદેશમાં સુંદર પર્વતશાલા લદમણે બનાવી અને એને કુશ, કામ, કરનાં પાનો વડે સારી રીતે જાણવામાં આવી. (૩/૧૫-૨૨)

આ કાસનો સુંદર પરિવેશ તોએના શ્લોકમાં કવિએ આપણને કરાવ્યો છે.

નર્વૈર્નવીનાં કુન્દમગ્રહાર્ણઃ વ્યાધૂયમાનૈઃ મૃદુમાદતેન ।

ઘૌતામલધૌમપટંગેશ્વરૈઃ કુલ્યણિ કાશૈઃ ઉપશોભિતાંતિ ॥ ૪/૩૦-૫૧

(સરદ ઝડવના વર્ણનમાં આ સુંદર શ્લોક છે.)

દાદીઓના બન્ને કિનારાઓ, ધૌતવિષમ રેશમી વસ્ત્રો જેવાં અત્યંત શ્વેત પુષ્પોવાળા કાસના ઘોડવાઓથી રોશની રજા દત્તા બને આવા ઘોડવાઓ સંદનદ પવનથી કંપિત થતા જાણે હસી રહ્યા ન હોય એવા સુંદર જણાતા હતા. કાસના ઘોડા જેણે નદી કિનારે જોયા એવા હશે તે આ શ્લોકનું સૌંદર્ય સારી રીતે અનુભવી શકશે.

.....કસૌકુંવલૈરિત સંજ્ઞાતિ । મધુમુલમીવ નદીમુલ્કાનિ ॥ ૪/૩૦-૫૫

વપૂષ્પોનાં મુખની જેમ લીલીનાં મુખે પણ કાસ કુંવલોથી ઝોર જ રોશનાં હતાં.

કાસનાં ચમરી જેવાં ફૂલોમાં મધ નથી હોતું. જિભીપણે જ્યારે રાવણને રામચંદ્ર સાથે જ લાવાતી સલાહ આપી, ત્યારે કાલચોદિત રાવણે જિભીપણને ખૂબ ઉધડો લીધો. એમાં નીચેનો શ્લોક જ્યાંનાં છે—

યયા મધુકરઃ તર્ણંતુ કાસપુણં પિવન્નાપિ ।

રસમગ્ન ન વિશ્લેષ્ટા તાપાનાયેષુ સૌહરસ ॥ ૪/૩૬-૧૪

તરણો મધુકર કાસપુષ્પની ઉપર રસ પીવા માટે જનં છે પરંતુ તેમાં રસન હોવાથી તરણો પાછો ફરે છે તેમ જ અનાથ-રક્તિઓના મનુષ્યોમાં મૈત્રીનું સમજવાતું છે.

નિર્ગતર્જનમ્નગ્નત્રિવેકા પ્રકુંઠકાંચા વશુવેવ રેજે । (કુમાર સંભવ)

પર્વ-મગ્નલથી અભિવેક પામેલી વસુધા કાસનાં પ્રકુંઠ પુષ્પોથી જેમ અધિક શોભે છે તેમ પાર્વતી પુત્ર મંગલાનાન કદીને સુંદર કમનીય વસ્ત્ર ધારણ કર્યું ત્યારે એવા સુંદર શોભાં કાલિકાસની ઉપમાઓ તો કાલિકાસની જ. કાસપુષ્પોથી શોભતી વસુધાનું શરદમાં જે રસિક કવિએ દર્શન કર્યું હતું તે જ આ ઉપમાઓનું બધું સમજા શકશે.

કવિ દલપતરામે ‘લાલવાતો બેંડો’ વર્ણવ્યા પછી અલિનીજલમાં કાસપુષ્પોનું વર્ણન કર્યું છે તે ખરેખર સુંદર છે—

વત્ત વત્ત રંગે કાન્થ્ય પુષ્પો દોરો ઇ

ચમર-ધરણી ખારે ચાતુ કું રિલસે છે.

અસ્તિ તટ બજાની રાગિ દેખાય ઉરી

પ્રવત નવત રંગે દાળીના ફાંત જેવી (શરદ ઝડવે વર્ણન)

કાસપુષ્પોની પીંછાં જેવાં શ્વેત ચમરીઓથી ધરણી ખરેખર શોભે છે. સરદઝડવના વર્ણનમાં દલપતરામનું આ વર્ણન કવિનાં સ્પૃહિસૌંદર્યની સારી સાબ્ય આપનારું છે. વળી ધરણીથી જ કાળક્રમે શેરડીતો છોડાયો છે—જે વાત પણ દલપતરામ તે જમાનામાં જાણીતા હતા—

સુધરે તન મન સુધરતું, ધરણી કદ ધરી નય

કાસ સુધરી વઈ શેલડી, વળી કાસ તે ચાલ.

(દલપતરામ, સદા ૧. ૪. ૧૩)

શ્રી નાથાલાલ દવેના 'કાલિંદી'માં 'મહોધરા'ના સુંદર કાવ્યમાં શુદ્ધને શોધવા મહોધરા એક સરોવર કિનારે જ્ય છે તે વખતે કાકપુષ્પો નિહાળ્યા છે તે જુઓ:—

“વન પ્રાન્તે દર્શ્ય સ્વચ્છ નાનું દિગ્ગ્ધ સરોવર
ભિક્ષો કાસ પ્રભામાં વાલુનો મંડ મર્મર.”

શુદ્ધ મહાલિનિષ્ક્રમણ કર્મ ક્ષત્રુયાં ક્યુ ક્ષત્રુ ક્ષરદમાં ક્યુ દોષ તો જ આ વર્ણન વધાર્યું લાગે. પરંતુ મને હજી સુધી કોઈ ખજા મેં મહાલિનિષ્ક્રમણ ક્યારે મળ્યું તે મળ્યું નથી. વિદ્વાનો સૂચવશે! આદર્શ પ્રસંગોપાત.

કાસ--કાસડો—Saceharam spontaneum

શેરડી S. officinarum—

ખ-ને સર્ગા વાઈબ્હેન છે. ખેતીની મુશારખાથી કાસડો શેરડી મર્મ મયો છે, જ્યારે ખેતી સિવાય કાસડો હજી કાસડો જ રજો છે: વર્ષા ઊતર્યા પછી કાસડો ખેતે ત્યારે જ કાસ ખીલે છે. શરદાક્ષત્રુના વર્ષાનમાં વસા દોષ જ. “ધૌતમલમૌમપદમકરીઃ વૃક્ષાનિ ફાલેઃ સ્વપ્રશોભિતાનિ” આદું ચરણ સામાન્ય કવિની કલમમાંથી ન જ નીકળે.

આદ]

ઓ રી. એન્ડ લ

ગવર્નમેન્ટ સિક્યુરિટી લાઇફ એસ્યુરન્સ કો. લીમ

હરી એસવાર 'ઓરીએન્ડલ' એસ્યુરન્સ એન્ડ લીમિટેડ એને અનુસરે છે. મહાત્મા અને ખર્ચમાં લખાની કચ્છનને લીધે જે પોલિસી દોષદેશની પોલિસીઓ અનેક પડી હતી તેમની પાસેથી બાકી લેણા પડેલા પ્રીમિયમ ઉપર બ્યાજ લીધા વગર કે તંદુરસ્તીના પુરાવાની રજૂઆત વગર પોલિસીઓ હરી માલુ હરી આપવાની ઉદાર નીતિ અખતવાર કરનાર સૌથી પહેલી લાઇફ એસિસ 'ઓરીએન્ડલ' છે.

ઉદાર છૂટછાટ એ હમિશ વધતી જતી

અમારી લોકપ્રિયતાનું સ્તંભ છે.

૧૯૪૫ નવું લેમકેજ.....લગભગ રૂ. ૧૫,૩૮,૦૦,૦૦૦

ભંડોળ... ..રૂ. ૪૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ થી વધુ

અમારી પાસે નિઃશીના સીમાની તમારી અત્રેક

જરૂરિયાતને પહેંચી વળે એવી આકર્ષક યોજનાઓ છે.

હેડ ઓફિસ—ઓરીએન્ડલ પ્રિન્સીપલ, ડાહ... ..મુંબઈ.

બ્રાંચ ઓફિસ—વીજળી પર, બાજ દરવાજા ... ..અમદાવાદ.

સેક્રેટરી : શ્રી. ઈન્દ્રવદન સુનીલાલ મહેતા જી. એ., એલ.એલ. જી.

અત્યુત્તમ પૌષ્ટિક ચાટાણુ—

દરેક જાતની અશક્તિ તથા નબળાઈ માટે

અંમીરી જીવન [૨૭૨૮૬]

અક્સીર પુરવાર થયેલું છે. જ્ઞાનવંતુની નબળાઈ, ધાતુક્ષીણતા, ખાંસી વગેરે નાબુદ કરી લેહી વધારે છે. શીઘ્ર થયેલા શરીરને નવપલ્લવિત બનાવે છે.

કિંમત તોલા ૧૦ ની શીશીના રૂા. ૧-૬-૦; રતલના રૂા. ૪-૮-૦

જિંઝા ફાર્મસી લિ. : જિંઝા (કિરાર શુબરાત)મમમમમ

સોલ એજન્ટ : મેસર્સ એસ. રમણ એન્ડ કું. માંધીરા, અમદાવાદ

દરેક સ્થળે એજન્ટો જોઈએ છે. એજન્ટોના નિયમે તથા આયુર્વેદિક દવાઓનું સૂચીપત્ર મફત

રામતીર્થ પ્રાલી તેલ

સ્પેશિયલ નં. ૧

મગજની જ્ઞાનવંતુનો બળવાન બને છે, ધોળા વાળ કાળા થાય છે, ખરતા અટકે છે, વધે છે અને દાંતમાં વાળ જોમે છે, ખોડા ગટે છે, યાદશક્તિ અને આંખોની દૃષ્ટિ વધે છે. જાદ નિદ્રા બાંધે છે, મામાનો દુઃખાવો મટે છે. દરેક ક્ષત્રુમાં બહેનો, પુરુષો અને જાળકા માટે મહાન ફાયદો કરનાર છે.

પ્રાદી પ્રાલીના રૂા. ૩-૮-૦, નાની પ્રાલીના રૂા. ૨)
: બધું મળે છે :

શ્રી રામતીર્થ યોગાશ્રમ

૪૪૮, સેન્ટ્રલ રોડ, સુબંધ-૪

પશ્ચિમનું પુનર્દર્શન

સરોજિની મહેતા, એમ. એ.

જર્મની

રૂઝ યુદ્ધપેશનાં બીજા સુંદર સ્મરણો સાથે, અમે તા. ૨૫મી મેને દિવસે એ ઓટ્યું અને જર્મની જવા નીકળ્યાં. દંભરીની સરહદ ઝોળંગી આસિદ્વામાં પેસતાં પાછું પોસ્ટોફી, પૈસા, પેટીઓ તપાસાવવાના વિધિમાંથી પસાર થવું પડ્યું. આસિદ્વા કવે જર્મન રાજ્યનો કોઈ છે એટલે તેની સરહદમાંથી નીકળી જર્મનીમાં પેસતી વખત બિનકુલ તપાસ થઈ નહિ. રાત્રે ૬૩ વાગે મ્યુનિઃ આવી પહોંચ્યાં. યુદ્ધપેશનો હોટેલવાળાએ સરનામું આપેલું તે હોટેલમાં મળ્યાં. યુરોપના કોઈપણ દેશમાં હોટેલોમાં અડધી રાતે પથ દિંદી બુસાફરાં માટે બારણાં ખુલ્લાં જ છે. રંગબેદની કાવના બિનકુલ નથી. માત્ર પોતાને સ્વાતંત્ર્યના મહા પ્રવર્તક તરીકે ઝોળખાવનાર ઈર્ષાદમન જ અગાઉથી રંગબેદની સમ વચરની હોટેલમાં ગોઠવણ કરાવથી પડે છે, નહિ, તો રસ્તામાં ઊભાં રહેવાનો વખત આવે !

મ્યુનિઃ એ જર્મનીના આવેરિયા પ્રાંતનું મુખ્ય શહેર અને નાટ્યી પ્રણતું ઉદ્ભવસ્થાન છે. જર્મન ભાષામાં એનું નામ મ્યુચન છે. ત્યારે આવેરિયાનું રાજ્ય પ્રશિયાથી છુટું હતું ત્યારે એની રાજધાનીનું શહેર મ્યુનિઃ જ હતું.

સવારમાં અમે માસર્તા જ ફરવા નીકળ્યાં. ઇંગ્લીશ ગાર્ડન નામનો વિશાળ બાગ અને ત્યાંથી થોડે દુર હોફ ગાર્ડન નામનો બીજો બાગ જોયો. ઇંગ્લીશ ગાર્ડન જેને અંગ્રેજીમાં 'પાર્ક' કહે છે તે જાતનો છે, એટલે એકરના એકર જમીનના વિસ્તારમાં મોટાં ઝાક, તળાવ, લીલાં બાસનાં સફાઈખંધ મેદાનો અને વચ્ચે ફરવાનો સડો એ સર્વથી બરેલો છે. જર્મન લોકોનો કોઈ તહેવાર હોવાથી અમે નિરાળા બંધ હતી. અને બંગીયામાં વિલાઈઓની સરતો હતી. જર્મનીમાં સારીરિક બળ વધારવા પર અતિશય ધ્યાન આપવામાં આવે છે એટલે રમત મથતો વગેરે માટે રાજ્ય તરફથી ખૂબ મદદ મળે છે.

હોફ ગાર્ડન એ રૂંચ પદ્ધતિએ બનાવેલો બગીચો છે. રંગરંગિત ફૂલનાં ક્યારા, દોળ, કુવારા, આરસપદાણી પત્રધિયાં, બેઠો વગેરેથી બગીચાને બહુ સુશોભિત બનાવેલો છે.

નાટ્યી પ્રણતું ઉદ્ભવ વખતે જ બગીચો ચયેલો તેમાં માર્શા ચયેલા તેતાઓ માટે એક સ્મારક બનાવ્યું છે. એક તરફ દીવાલ અને ત્રણ તરફ માત્ર ચાંબકાવાળું મકાન છે. પછી પત્રધિયાં ચડી ઝોળા વર જમાવ છે. દીવાલ ઉપર સહીદ ચયેલા તેતાઓનાં નામ અને જન્મ-મરણની તારીખો છે.

ઉપરના ધુમ્મટ પર વિજયવંત નાટ્યી વાળો ફરકો રહ્યો છે. આસપાસ રાતદિવસ સરકરી પરકેરા રહે છે. અમે ત્યાં જ્યાં તે જ વખતે પહેરા બદલાવાનો વખત હતો. મણાં લોહો બદલતી વખત થતી કલાવત જોવા ઊભાં રહ્યાં હતાં. જર્મન લશ્કરના પ્રખ્યાત Goose stepમાં કલાવત થતી હતી. અને તેટલાં લાંબાં પગલાં ભરી, પગ સીધો તે સીધો લગભગ મોઢાનો સામે સુધી જોયા બાવી ચાલતા સીપાઈઓ જોઈ આપણને તો હસવું જ

આવે. સ્વકરી નગરે આવી પત્થાનું મદત્વ દશે પણ દેખાવમાં' તો કહેવું જ શકે છે. આ સ્મારક આગળથી પસાર થતી વખતે દરેકે દરેક સાચુસ—આજનો જનાર કે વાહનમાં બેસનાર—હાય લાંબો કરી નાટ્યી પદ્ધતિએ સલામ કરે છે.

અપેરે હોટેલ આગળ તેડવા આવેલી બસમાં બેસી સહેર ગદારની સહેલગાદે નીકળ્યાં. રસ્તામાં દૂર આવેલિયન આલ્પસનાં સિખરા જાણતાં હતાં. પાર્થન (દેવદાર) વૃક્ષોથી છવાયેલાં અને દિમના સુકુટથી શોભતાં એ સિખરા અત્યંત ગિરિમાળમાં સમર્પી બિભેસાં હતાં. અનેક નાનાં સુંદર ગામડાં વડાવતાં અને લોક દેવર્ગ ઝી નામના વિશાળ સરોવર આગળ આવી પહોંચ્યાં. પ્રકૃતિએ આપે તરફ છૂટે હાથે સોલર્ન વેરી દીધું છે. એક તરફ નાનું ગામ વરસું છે. ત્યાંથી હોઠી કાઢે કરી હાથે જ ચલાવવાનું નહીં કરી અને આર જણ સરોવરમાં ફરવા ગયાં. મિસિસ બિન્ને પોતાના પતિની કે એકટરની હોઠી ચલાવવાની શક્તિ પર એટલો વિશ્વાસ નહોતો કે એમના હાથમાં પોતાની ગિંદગીનું નેખમ મૂકે. એટલે એ તેા જિનારે જ બેઠી રહ્યાં. વિશાળ સરોવર, તેમાં પવનની સહેરા તો ખૂબ એટલે હોઠી પ્રથમ ડાલવા હશે. વળી અસુક અંતરે ને કાઈ બીજી હોઠી પસાર થાય તો તેનાથી ઉત્પન્ન થયેલું મોલ્ડ' આવીને અમારી હોઠીને ધક્કો મારી પાંદો કરી દે. પદાર્થવિજ્ઞાન (Physics) ના નિયમો પ્રમાણે કઈ દિશાએથી મોલ્ડ' મુસાફરી કરે તેનો અમને જણાયે ખ્યાલ નહિ. એટલે અણુધાર્થી જ ધક્કો વાગી ગયો. એવા નેખમ વચ્ચે પણ સફરમાં ખૂબ મજા આવી.

આવી રમ્ય જગ્યામાં વાકેશાં મુસાફરોને તાણું કરવા 'કહે' તો હોય જ. સરોવર પર ખૂબી રહેલા એ કહેમાં બેસવાની જગ્યા તો જાણુ સરસ હતી. પણ આ તો કુદોપમાં ખર્ચે થયે તેથી પાછી જતી જ.

જર્મનીનો વિચાર કરતાં સામાન્ય રીતે એનાં વિશાળ કારખાનાં, પ્રતિભાવ સહેરા અને ધમાલિયા જીવનનો ખ્યાલ આવે. પણ આ સરોવર જેવી જગ્યાએ જઈએ ત્યારે જ ખગર પડે છે કે કુદરતની પણ એના પર અનિયમ કૃષ્ટ છે. પ્રકૃતિએ આપેલા સૌંદર્યને સાચવવા જર્મન લોકો ખૂબ જહેમત ઉઠાવે છે અને જીવોગ્રાધાન પ્રબ્ધ હોવા છતાં એ સૌંદર્યનો હિપ્તોગ પણ ધરાઈને કરે છે.

બીજો દિવસે મનુષ્યે પ્રકૃતિ સૌંદર્યનું દર્શન કરવા મળ્યાં. ચિત્તસંગદમાં જર્મન અને વિદેશી ચિત્રકારોનાં અનેક કળામય ચિત્રો છે. આવેલિયન રાજ્યોનો મહેલ મિયેલર મ્યુઝિયમના વિશાળ મોગાનમાં આવેલો છે. અરાધ્ય સદીમાં પેરીસના હુમ અને વરસાદગ્નિ તમ્બા' પર મહેલો બાંધવાની ફેટન હોવાથી કુદોપમાં સ્થળાંતર પામે જ એ પદ્ધતિનું જ કામ એમાં આવે છે. કારણકે ફ્રેંચ રાજદરવાર મેન્શોખ, કળાપ્રિયતા અને ખરયાળપણથી સૌ કોઈને આજી નાખતો હતો. આ આવેલિયન રાજ્યોનો મહેલ પણ એ જ હતો છે. રાજગણીઓએ પેટી દર પેટી મુખી એથઆરમથી બોમ્બેલા મુશીકિત ખડો યુના પડેલા છે. વિશાળ દરબારખંડમાં ભવ્ય સિંહાસન પ્રસાદદીન દરબાર એકલું પડી રહ્યું છે. રાજ્યોની અત્યંત કૃપાને પાત મર્ડ માન ચાંદ લેતા કે અત્યંત અવરૂપાને પાત મર્ડ મોતને પેચામ લેવા મારે જ પ્રજાગતો આ સિંહાસન સમક્ષ આવી સમ્રાટ દશે આજે તો

જેનાં કમળ હોય તે જઈને સિંહાસનની ઉપેક્ષા કરી શકે છે. ચહેરથી દૂર આવેલા મીઠમ-
સવનમાં આવેરિયન રાખના વંશને હજી રહે છે.

મ્યુનિકનું પ્રખ્યાત બીઅર હાલિસન એ પણ મુસાફરોને જોવા લાયક સ્થળ મળ્યાનું
છે. જર્મન લોકો બીઅર પાણી માફક પીએ છે. બીઅર માફક પીણું કરતાં એમાં નશ્તાનું
પ્રમાણ અત્યંત ઓછું છે, અને વળી જર્મન પ્રજાને તો એ સહી ગયું છે એટલે બીઅર
હાલિસમાં બીઅર પીકાં જોવાં દારૂડિયાનાં દરયો દેખાતાં નથી. જર્મનીમાં બીઅર સરતો પણ
બહુ જ છે. અહીં સંખ્યાબંધ સ્ત્રીપુરુષો બીઅર પીતાં બેઠેલાં હતાં. કામમાંથી આરામ
લેવા આવેલાં અને બેઠેલીનાં કુખ જીલવા આવેલાં પણ હતાં. સુવાનો, વૃદ્ધો સૌનું વિશ્રાંતિ-
સ્થાન આ છે. મધ્યમ અને ગરીબ વર્ગોની કલન ગણો, સમાસ્થાન ગણો, જે ગણો તે
આ જ છે. ખાવાનું સરતો દર વેચાતું મળે છે તેમ પોતાને ધેરથી લાંબવા માટે પણ બીઅર
રેસ્ટોરાં માફક મનાઈ નથી. બીઅર પીતાં તે ખાવાનું ખાતાં ખાતાં સ્ત્રીપુરુષોનાં ટોળાં
વાતોમાં મસ્તુદ હતાં. એમાં નિંજા કુચલી પણ ચાલી હશે તેમજ સાદિત્યની કે
રાજકારણની ચર્ચાઓ પણ ચાલી હશે. દેશના ઇતિહાસની અનેક યદનાઓનું લાલિ આવી
સામાન્ય દેખાતી જગ્યાઓમાં જ પ્રાપ્ત છે. બેઠા તરીકે લાંબી પાટલીઓ ને સામે ધરખમ
લાકડાનાં ટેમલો. એમાં કંઈ કે રેસ્ટોરાં માફક સુશોભિત કે નાજુક સામાનની ગોઠવણ
કરવાનું અહીં પરવડે નહિ. બાજુ પરના ચોગાનમાં પણ ફેટલીક બેઠકા હતી. અહીં તો
હાહ, તાકાને વરસાદમાં સરસામાનને તુડસાન બહુ પહોંચે એટલે લોખંડની ખુરસીઓ અને
ટેબલો બહારે મોટાં બીઅરનાં ખાલી પીપ મૂકેલાં. એક એક્ષિબેટ વરસતો જુદો લહેરથી
બીઅર પીતો બેઠેલો. હોઠદરે જર્મનમાં પૂછ્યું કે “કેમ, મજા આવે છે ને?” એટલે એણે
પોતે ખાલી કરેલા સાત રાક્ષસી કદના ગ્લાસ મરંથી મળી બતાવ્યા !

મ્યુનિકમાં ખાસ જોવા લાયક સ્થળ હોય તો સ્વપન્સ મ્યુઝિયમ છે. વિજ્ઞાનના
અભ્યાસમાં જર્મન પ્રજા જેવી નિહાવાન પ્રજા બીજી કોઈ નથી. દરેક કામ અંગ્રેજીમાં
જેને thorough (પરિપૂર્ણ), કહે છે તે મુખ્ય કરવાની જર્મન પ્રજાની ચીવટને
લાગે જ કોઈ પહોંચી શકે. એ દૃષ્ટિ સાચાવ નહતા ફેંપ જ આ સંગ્રહસ્થાન છે. બીઅર
કોઈ દેશમાં એનું અસ્તિત્વ સંભવિત નથી.

ઈ. સ. ૧૯૦૩માં ડૉ. આર્કર ફોન ચિલર નામના મહાન વૈજ્ઞાનિકે પ્રથમ આવું
સંગ્રહસ્થાન કરવાનો વિચાર કર્યો. એણે આખા દેશમાં પ્રચારકાર્ય કરી દરેક પ્રકારના લોકોની
મદદ મેળવી. સમસ્ત દેશના વૈજ્ઞાનિકો, ઇજનેરો, શિક્ષકો, કળાકારો, દાકતરો, વેપારીઓ
સૌ કોઈએ એમાં પોતાનો ફાળો આપ્યો અને ૧૯૨૫માં એ તૈયાર થઈ પ્રજા માટે
ખુલ્લું મુકાયું. જુદા જુદા વિષયોને લગતા સિતેર હબર નમૂના અહીં છે. એ બધાએ
રોકેલી જગ્યાનું લેવડળ નવ માઈલ જેટલું લાવ્યું છે !

દરેક પ્રકારની વૈજ્ઞાનિક શોધોની અગ્રણ્ય કેવી રીતે થઈ અને હાલતે સ્વરૂપે કેવી

—+—
+ હવેના મુખ્ય ઇન્જિનિયર એ જ સ્થળે હિટલર હપ્ત બોબ પડ્યો હતો અને તેમાંથી એ
મમતાવિહ રીતે બચી બચી હતો.

રીતે પહેાંચી તે તવારીખવાર એવી સરસ રીતે જોહનીને ખતાવેલું છે કે સામાન્ય માણસ પશુ નજરે જોઈ એ શોધોતો વિકાસ સમજાઈ શકે છે. આ સંપ્રદશ્યાનની વ્યાપક વિજ્ઞાનતાનો અને સર્વદેશીયતાનો ખ્યાલ આવે તે માટે એના વિજ્ઞાનોનું ટુંકામાં વર્ણન આપું છું. બોમ્બેમાંથી પૂર્વ બાજુએ ખૂતરતરવિદ્યા, ખનીજ પદાર્થો અને પાવર એન્જિન એ વિજ્ઞાનો છે. પશ્ચિમ બાજુએ જમીન પર ચાલતાં વાહનો, રસ્તા, રેલવે, ટનરો, ધુલ, વહાણ, એરપ્લેન એ સર્વ અધિકારને લગતા નમૂના છે, તેમજ હવામાન વ્યવસ્થાનાં યંત્રો છે. પહેલે માળે વખત માપવાનાં યંત્રો, ગણિતશાસ્ત્ર, યંત્રવિદ્યા, વીજળી ટેલિફોન, ટેલિગ્રાફ, ટેલિવિઝન, અવાજનાં યંત્રો, વાજીતો, રસાયણશાસ્ત્ર વગેરેને લગતા નમૂના છે. બીજે માળે અધિકારનાં સાધન, ટ્રકાસ, ગરમી, વાણી-પૂરું પાણીનાં યંત્રો, ગેસ, મલેક્ટ્રીકલ એન્જિનિયરીંગ, એ સર્વને લગતા નમૂના છે. ત્રીજે માળે ખગોળશાસ્ત્ર, સરવે (ગેઝેટીંગ), વધ્યાટકામ, દામખતો કલોગ, ખેતીવાડી, દારૂ માળવાનો કલોગ એ સર્વ વિરે માહિતી આપતા નમૂના છે. આઠ પદાર્થો સંબંધી પશુ-એક વિજ્ઞાન છે. કાચો ખોરાક તેમજ રંધાયેલો ખોરાક એ સર્વના અસંખ્ય નમૂના છે. અલગપણ સાચા પદાર્થો તો તરત ખગડી ગય, એટલે બનાવટી મૂક્યા છે. પશુ આહાર, રંગ, માપ એ સર્વ એટલું બધું સંપૂર્ણ છે કે આપણને તો ખરી-ચીને જ મૂકેલી છે એમ લાગે. દરેક આવ પદાર્થનાં ગુણદોષ ખતાવતી તખતીઓ મારેલી છે.

આપું સંપ્રદશ્યાન ખારીકાઈથી જોઈએ તો સવારથી સાંજ સુધીમાં પશુ પૂરું ન થાય. એટલે અમારે તો યોગ્ય ભાગે જોઈને જ સંતોષ માનવો પડ્યો. ખજુ કહી ન છુટાય એવી એ ચીજો જોઈ અને તે ટેલિવિઝન અને પ્લેનેટેરિયમ.

અમે તેવી દુરની વસ્તુ ટેલિવિઝનમાં સિનેમાની દિલ્લ માફક નજર આગળ જણાય છે. મંડુલિયમના ટેલિવિઝનના ખંડમાં એક નાના લાકડાના ચોકમાં જડેલા સફેદ પદાર્થ પર બહારના રસ્તાની છબી—દામતીચાલતી—પડતી હતી. જતાંવેત તો અમે એમ જ સમજ્યા કે કોઈ દિલ્લ આવે છે. ખજુ પછી ખતાવનારે કહ્યું કે આ ખારીકાઈથી બહાર જુઓ ને પછી પદાર્થ પર જુઓ. ત્યારે સમજાયું કે આ તો ટેલિવિઝનની મદદથી રસ્તા પરના દશ્યનો છબી ચૂકી લેવાય છે. એથી વધારે મજા ટેલિવિઝન ટેલિફોનમાં આવી. એ જ ખંડમાં એક નાનો વિજ્ઞાન બનાવ્યો હતો. એની અંદર બહારદુરની એક એક જણને ટેલિવિઝન ટેલિફોનનો ઉપયોગ કરવા દે છે. અંદર જવાને આગર લોકોનું મોઢું ટોણું ભગેલું. પશુ ખંડના ખતાવનારે એમને કહ્યું કે તમે તો કોઈ પશુ દિવસ આવી ચકરો. હાલો માર્કસ દુરથી આવેલાં આ પરદેશીઓને પહેલાં અંદર જવા દો. અંદર જઈને મેં ટેલિફોન રીસીવર દામમાં લીધું કે તરત સામે જડેલા સફેદ કાચમાં ફેટકારે માર્કસ દુર આવેલી તાર એકિસમાં ટેલિફોન લઈ જોડેલી સી દેખાઈ. તેણે હાલમાં એકઠમ પૂછ્યું: 'તમે હિંદુસ્તાનથી આવો છો?' મેં ખૂબ નમ્રઈ વામી જવાજ દીધો: 'હા, પણ હજી તો હું એક યજ્ઞ મોલી નથી ત્યાં તમને કેવી રીતે ખગર પડી?' તેણે કહ્યું: 'કેમ, આ માટે કાચમાં તમારી છબી દેખાય છે ને, એટલે તમારી સાડી પરથી જાણ્યું કે તમે હિંદુસ્તાની છો.' હું એ તો બૂલી જ ચર્ચા હતી કે જેમ ચારાથી એની છબી દેખાય છે તેમ એનાથી મારી દેખાતી હશે.

પછી એણે પૂછ્યું “હિંદુસ્તાનના ક્યાં ભાગમાંથી આવે છે ?” એ કહ્યું “મુંબાઈથી.” ત્યારે કહે કે “મુંબાઈમાં મારી એક બહેનપણી છે ને તે મંદીમાં રહે છે.” ક્યાં મુંબઈ, ક્યાં મંદીમાં, અને કેવી અકસ્માત રીતે આ વાતબોલ ?

ખીજા વાદ્યાર વસ્તુ તે પ્લેન્ટેશિયમ, એક કાળી લીંતોવાળા અને છુમ્મટના અંદરના ભાગ જેવી જોળ છતવાળા ઔરકામાં અમે ગયાં કે તરત તલન બંધાઈ કરી પનાખવામાં આવ્યું. પછી જોળ છત તરફ જોઈ તો બહો નબર આગળ આકાશ ખડું ચર્મ ગયું ! સૂર્ય, ચંદ્ર, તારા, પ્રહો, નક્ષત્રો, બધાં જ પોતાની આબેહૂય સ્થિતિમાં હતા. એક એક માણસ દરેક પ્રહ, નક્ષત્ર વગેરે વિશે વિગતથી સમજણ આપતો હતો. જેને વિશે એ બોલતો હોય તેની આગળ એક માનકડું નેજાની તીર પોતાની અણી ખતાવતું. જેમ એને બોલવાનો વિષય બદલાય તેમ તીર આમળી તેમ ફરકા માટે ! આ કૃત્રિમ આકાશ એટલું બધું તાદરસ બનાવ્યું છે કે આપણને એમ જ લાગે કે અધારી રાત્રે અસંખ્ય તારાથી ઝગઝગતું ખડું આકાશ જ આપણા મારા ઉપર આવી રહ્યું છે.

સમસ્ત દુનિયાને ઘૂમવનાર નાટકો પછીની શરૂઆત પાંચ માણસોએ મુનિકમાં કરી હતી. એક દુકાનની ઉપર નાના ઔરકામાં તેઓ મળ્યા હતા. ત્યાં નિશાની તરીકે હજી પણ ખારીની બહાર સ્વસ્તિક ચિહ્નવાળો વાનટો જોડે છે. એ પક્ષનું હાલનું મુખ્ય મથક પણ મુનિકમાં એક વિરાળ મકાનમાં છે. હિટલરનું અસત્ત પર પણ અહીં જ છે. મોટા મકાનમાં એક નાનો ફ્લેટ છે. રસ્તે જતા પ્રવાસીઓને સાલતી મોટરે પણ એ મુતાવી ચકાપ માટે ખારીની બહાર પાળ પર ફરનાં કુર્સ ગોઠવ્યાં છે.

મુનિકમાં જે અદી દિવસ રહી અને વાહન-વાહન ગયાં. ટ્રેનમાં તથા ક્લાકોનો જ રસ્તો છે. આગળથી ખબર કરેલી હોવાથી હેન્ક્રટરહોફ નામની હોટેલનો માણસ શેક્ષને તેડવા આવેલો હતો. શેક્ષનથી પાંચસાત મિનિટના રસ્તા પર જ એ મુંદર વિજાળ હોટેલ આવેલી હતી. [અપૂર્ણ]

૬

ચાહુકોને

હુલ્સ અને તે પછીની અભ્યવસ્થાને અંતે આ અંક મોડો થયો છે. હવે લાંબામંત્રે તા. ૧૫મીની આસપાસ, અને આસો અંકે મુરતસર તા. ૩૦મીએ રવાના કરવા વિચારું છે તેની નોંધ લેશો.

‘પ્રસ્થાન’ દર મહિનાની પહેલી તારીખે પ્રસિદ્ધ થાય છે.

લવાજમ : હિંદમાં રૂ. ૫-૦-૦; પશ્ચિમમાં રૂ. ૭-૬-૦; બુટક ૦-૧૦-૦

। દૃષ્ટિપૂર્ણં ન્યસેત્ પાદમ્ ।

પુસ્તક ૪૪

ભાદ્રપદ : ૨૦૦૨

અંક ૫

કત્તની રાત

સુન્દરમ્

એ હતી કત્તની રાત,
નહતી એ લિપા, નહતો મધ્યાન્હ, નહતી એ સાંજ,
હતી એ રાત,
કત્તની રાત.

સંજ હું હતો,
સંજ હું હતો,
હતું તૈયાર સંમરણ ક્ષેત્ર,
આપણું નેત્ર
ચમકતી તેજ સમાં,
સમસમાટ વોળી રહ્યાં હતાં નિજ તેજ,
ઘાવ પર થતા હતા ત્યાં ઘાવ,
નિરખતી હતી બ્યોમથી સ્તબ્ધ ચક્રને તારકંતરી કતાર.

હું ઘણું લડ્યો 'તો,
ઘણું ઝુઝ્યો 'તો,
ઘણું શૂન્યો 'તો,
અંગ અંગ પર મેં પહેર્યા 'તા,

સનુગણોના ધાનતણા છે હાર,
વિગયની ધન માહુરી આકાશે જઈ લડરાતી ઝગદાર,
હવે આ જંગ આખરી છતી લેવા મેં કીધો પડકાર.

તેં ઝીલ્યો એ પડકાર.

ગગનને હૃદય થયો ચક્રાર.

કહેડી ગાણ છિડ્યા ચેષ્ટતણા છે જોજતભર પગથાર,
ખડગની સંગ ખડગ શું લીડ્યાં ! લીજળીઓ કરી વહી ચમકાર

એ સુદ્ધ વિધે

આપણુ બે વચ્ચે,

નિર્ણય કાળે ખડો હતો ત્યાં

એક જ માત્ર સવાલ :

કાણ હરાવે છે સામાને

અર્પણ કરવે

આપણા સહુ વેલવના આગાર.

ને મારી પ્રત્યેક ચાલમાં

હું હાર્યાં અકસોત,

અહાહા, પ્રગટ કરું એ રોષ ?

એક અર્પું ત્યાં બે છું આપે,

બે આપું ત્યાં ચાર,

સા સામે છું ધરે સહસ્રો,

ગણું શું અપરંપાર ?

મારો સહુ લાંઠાર છુટયો,

મુજ કબો ધૈર્યનો પ્હાક,

ને મેં હાંત પીસી દહ કીધું :

હવે ન પામું હાર.

મેં જેંચી મુજ કમર પરેચી,

તગતગતી તલવાર,

અને શીથ મુજ અડંગ કરીને

થઈ ગયો તૈયાર.

કહ્યું મેં તીવ્ર કરી પડકાર:

લોઈ લે આ મુજ છેલ્લો વાર.

એક ઘાવથી આ મુજ મસ્તક,

કલ્લ બનીને ચરણે તારે ચઢી જશે ને -

કરશે જયજયકાર.

લોઈ લઈ છું શી વિધ એમાં

આપી ચક્રીય તું મુજને હાંવા હાર !

ગરદન તે તલવાર તણું ત્યાં બાન્યું મિલન વતકાલ,

તહીં જીલો એ વધ પામીને મર્ત્ય બૂમિનો આવ

નેત્રમાં પ્રસન્ન કેમલકાટ,

હવે તું રાંઠ લઈયે શો ?

દોતુકથી હું લોઈ રહ્યો ત્યાં વાટ.

વાટ શું લોઈ ?

લોઈના લોઈ તહીં તે હા અણકદખ્યો કીપા શો અનકાર,

અળા હઈ તુજ હૃદય વિરેથી એચ્યો તેં હા તેજ તણે અમાર

અને મર્ત્યના મૃત મસ્તક પર તેં આરોધ્યો તારો છુતિભંગાર.

અળા અળા તુજ અંગી દિવ્યતા,

મનુષ્યના એ મર્ત્ય દેહ પર ચઈ ગઈ જ સવાર,

અને પૃથ્વીને ઠાકે જિગ્યું સોતલ કોક સ્ફુવાર.

એમ એ વીતી કલ્લની રાત.

એ હતી કલ્લની રાત,

મિલનની હયા, લોગ મધ્યાન્હ, ચાંતિની સાંજ

યદી એ મહત હતી એ રાત,

અમારી કલ્લ તણી એ રાત.

આધુનિક હિંદની એક સમસ્યા

રસિકલાલ મણેકલાલ વકીલ, બી. એ.

"The frog in the well is proud of his puddle, the River Spirit is proud of his little autumn flood, the summer insect who knows not winter discusses ice, the lake sparrow cannot understand why the giant roc has to fly five thousand miles. Peng Tzu is proud of his long life of eight hundred years, the screech owl is proud of the dead rat in its claws, and little men are proud of their power and success." (Lin Yutang: *Between Tears and Laughter*. P. 210)

"The fact is that if the Moslems did not exist, the English would have to invent them."

—Lin Yutang (Ibid)

૧

સ્વામાન્યતા: આપણને એવી દેવ હોય છે કે ત્યારે કોઈ વિષય સંબંધે વિવેચન મતુ હોય ત્યારે કેવળ તે જ વિષયના નિરાકરણથી જીવનના સર્વ પ્રયોગો ઉઠાવે આવરી એમ માની લઈએ છીએ. કેવળ ધર્મ અને માર્ગિક પ્રતિષ્ઠા, વિશ્વને સ્વર્ગ બનાવી શકે એવું ધર્માચક્ત પુરુષો પઠાવશે. કેવળ રાજકીય સ્વતંત્રતા સર્વ રાષ્ટ્રોને મુક્ત કરી શકી બનાવી શકે એવું વિધાન રાજકીય પુરુષો કરશે. કેવળ આર્થિક અને સામાજિક ક્ષાન્તિ દુનિયાકરની ન્યાયપૂર્વક ક્ષાન્તિ અને સંપત્તિ સિદ્ધ કરી શકે એમ સમાજવાદી યા સામ્યવાદી માનશે—મનાવવા આગ્રહ કરશે. કેવળ ક્રિસ્તિયાનિતી (Christianity) વિશ્વને ઉદ્ધાર કરી શકે અને જીવનના સમસ્ત પ્રયોગો નિવારણ કરી શકે એમ ખ્રિસ્તીધર્મી કહેશે. તે જ પ્રકારનાં સમર્થન વેદાન્તી, ઇસ્લામી, જીન, પારસી, પોત પોતાના ધર્મ સંબંધે કરશે. કેવળ સામ્યવાદી વિષયનું સુખમય નિવનન થઈ શકે તે માન્યતાની સર્વોપરિતા વૈજ્ઞાનિક દૃઢતા પૂર્વક સ્થાપિત કરવા મથશે. મનુષ્ય એક પામર પ્રાણી છે અને તેની હરેક ક્રિયા અને પ્રતિષ્ઠા મનસ્વજનનાં આ નક્કો જ નક્કો કરી રાખે છે તેમ ન્યોતિયગ્રેમી કહેશે અને યજનમંજીમાં જાડી રહેલી અચનવી ગતિની ચક્રુતરોમાં જ નિમગ્ન રહેશે. આ પ્રમાણે વ્યાપાર, કલા, સાહિત્ય, શિક્ષણ, નીતિ મન તેના ઉપાસકો ઉચ્ચતમ જૂમિકા પર મુકવા અત્યંત કરશે.

આ પ્રમાણે કેવળ એક જાતના નિર્જીવની સમસ્ત વિષય કે મનુષ્યજીવનને જાવડો ઉકેલવામાં અનુચિત સાદસ ઉપરિચિત કરવામાં ગ્યારે છે તેમાં વિચારસરજીની એક દેશાવતાનો દોષ—અજિજને તેના એકાદ આંક માનવી, ગાયવાને દોષ—આપણી વિવેક કુદ્ધિને હાનુષિત કરે છે.

૨

પ્રાચીન ક્ષિતસૂત્રીમાં જીવનના સંખ્યામંથ પ્રયોગો નિરાકરણ કરનારાં શાસ્ત્ર સત્યો સંગ્રામેશાં છે તેવી પ્રદા વીષમી સદીના વૈજ્ઞાનિક યુગમાં ધજાને વસાવી લાગે તેમાં નવાઈ

નથી. કારણ કે સામાજિક અને વ્યક્તિગત જીવન સમય સાથે વધવાનું બધું છે અને કેવાં રૂપ પકાશે તેનું સંપૂર્ણ સવિગત ચિત્ર બાલેખનું તે લગભગ અશક્ય છે. વિજ્ઞાનના સિદ્ધાન્તોમાં દિન પ્રતિદિન પલટા આવ્યા કરે છે, જ્ઞાનભંડારમાં વૃદ્ધિ થવા કરે છે. પરિણામે જીવનના રૂપરંગ પરિવર્તન પામે છે. આ પરિવર્તનનો નિર્ણય વાસ્તવિક રીતે દરબારમાં સામ્યતમતાનુરાગી એકંદરે એકબવાર્ષાણું અનુભવશે.

"Never before have we had to rely so completely on ourselves. No guardian to think for us, no precedent to follow without question, no lawmaker above, only ordinary men sit to deal with heart-breaking perplexity. All weakness comes to the surface. We are hopeless in a single of machines and untamed powers that haunt and lure the imagination. Of course our culture is confused, our thinking spasmodic, and our emotion out of kilter. No mariner ever enters upon a more uncharted sea than does the average human being born in the twentieth century."

(Lippmann's *Drift and Mystery*, pp. 196-197)

૩

સત્ય અને આત્મમદાન જેવાં વિધાનો ઘણી જોડી સૂચિસના અનુભવી સંદોના ગપરો-જાણવામાંથી ઉદ્ભવ્યા છે. તેને શાશ્વત મહુવામાં આવે છે. પણ તેનો અર્થ એમ ન થવો જોઈએ કે આ શાશ્વત સત્યના પ્રમાણથી જીવનના સર્વ બૌતિક અને સામાજિક પ્રશ્નોનો ઉકેલ આવી જાય. સત્ય અને આત્મમદાન જેવા મૂલ અનુભવ કાર્ક વિરલ વ્યક્તિને જ મળ્યું છે. અને તે વ્યક્તિ પૂરતા જ મુક્તિદાયી છે. પરંતુ સામાન્ય દષ્ટિથી, સામાન્ય હેતુથી જીવનના સામાજિક સરાલો ઉકેલવા આપણે પ્રયત્ન કર્યો ત્યારે તે ઉકેલમાં શાશ્વત સત્યનું પ્રમાણ અનુપયોગી નીવડવાની દરેક વાજ છે. એક નાના જોળમાં પ્રવર્તતી પરિસ્થિતિનું નિરાકરણ એકદમ મોટા જોળની પરિસ્થિતિના પ્રમાણથી કરવામાં વિવેકવિવશતાનો દોષ ઉપરિચિત થાય છે. પ્રથમ પ્રવાસ સનિષ્ઠામાં આવેલાં પરિવ્રજાની સમીક્ષાથી કરવો ધરે. ભારખાદ કમે કમે સમીક્ષાની સીમા વિસ્તૃત કરી શકાય.

૪

આધુનિક હિંદમાં સામાજિક બ્યવહાર અને બાપારમાં નીતિનું અધઃપતન સદેજે જણાઈ આવે છે. તેની ચિકિત્સા અને નિવારણ સત્ય, અહિંસા અને ધર્મનિષ્ઠાની દષ્ટિએ ન થઈ શકે. વાસ્તવિક રીતે જોતાં આ અધઃપતનનાં મૂળ આગવર્ગની ગરીબાઈ અને ધનિકવર્ગના ધનભંડારમાં પડેલાં જણોએ નીતિ વિકૃત થવાનાં બે પરસ્પર વિરોધી કારણો અત્યન્ત ગરીબાઈ અને અત્યન્ત શ્રીમંતજણમાં સમાવેલાં છે. ગરીબ હિંદોને જીવનના બૌતિક કારણ પોષણ અર્થે નીતિ અને સ્વમાન જીવ્યાં મુકવા પડે છે. નવારે ધનિકને સ્વઠંદી આચરણના સાધનો સહેજે સાંપડવાથી નીતિ, ન્યાય અને આત્મોદારની પરવા

નથી. દિલ્લી દરિયાના જિતાર બીજા દેશોની આર્થિક આવક સાથે સરખાવતાં ૧૫૪ દેશીય આવકો:

દેશ

આધારીક આર્થિક આવક

	રૂ.
યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરિકા	૨૦૫૩
કેનેડા	૧૨૬૮
ઇંગ્લેન્ડ	૩૦૬૨
ફ્રાન્સ	૬૩૬
જાપાન	૨૭૧
હિંદ	૬૫

(From *Planned Economy* by Sir M. Viswesvarayya)

ઉપર જણાવેલા આંકડા સરેરાશ આવકના છે. દિલ્લીની સરેરાશ માસિક આવક રૂ. ૫) જેટલી થાય. તેમાં ધનિક દિલ્લીની મોટી આવક હિસાબમાં લઈએ તો ગણ્યમ અને ગરીબવર્ગની આવક રૂ. ૫) થી વધુ નીચી થાય. મેસર્સ. સાહુ એન્ડ અંગાતા દિલ્લીની આવકવાર સંખ્યા ત્રીસે પ્રમાણે આપે છે:—

દિલ્લીની સંખ્યા

આર્થિક આવક

	રૂ.
૬,૦૦૦ દિલ્લી	૧૦૦,૦૦૦ થી વધુ
૨,૨૩,૦૦૦ „	૧૦,૦૦૦ „
૨,૭૦,૦૦૦ „	૫,૦૦૦ „
૨૫,૦૦,૦૦૦ „	૧,૦૦૦ „
૩,૫૦,૦૦,૦૦૦ „	૨૦૦ „
૩૧,૦૦,૦૦,૦૦૦ „	૫૦ થી ઓછી.

આ મોટામાં આંકડા મોકલે છે કે દિલ્લીના મોટા ભાગની આવક એટલી જાંધી ઓછી કે તેનું જીવનધારણ કંચાલિત અને જગજીપણાની પદ્ધતિમાં જકડાયેલું છે. મોટા વગેરેમાં જેનો જાની, અનેક રાગના જોગ પાની, મરવાની આગસે જ હાલે છે, તે કોઈવામાં અનિશ્ચયોક્તિ નથી. એક બાલુ ધનિક વર્ગ વાડી, ગાડી, તાડી અને સાડીન વિવાહમાં અચૂર અને છે, ત્યારે આમવર્ગના મોટા ભાગને ખાવાને પૂરતું અમ નથી, ચરીરન લાજ લોકવા વજ નથી, ચારીરિક દરદો માટે દવા ફર નથી. જોારીસા પ્રાંતમાં અનુકરણિતે નાખેલાં જોનામગાંધી વાગ પાપી લેવા લડી મરે છે. આપણી આવી નિર્ધન પ્રજાની કંઈકદેસરી કાચી અને દુકાં દોષ તેમાં નવાઈ નથી. ત્યારે એક અમેરિકન ૫ યુરોપિયનનું સરેરાશ આયુષ્યપ્રમાણ ૫૦ વર્ષથી વધુ હોય છે. ત્યારે આપણું સરેરાશ આયુષ્યપ્રમાણ માત્ર ૨૬ વર્ષનું છે. ત્યારે આપણે મરવાની બીકે હવેન મુનરીએ છીએ, ત્યારે ખાસતર દેશમાં આયુષ્યપ્રમાણ વધારીને ૨૦૦ વર્ષ કેમ કરવું તે વિષયમાં શોધજોગ કરેલ *Gerontology* નું વિજ્ઞાન વિકાસ પામતું રહે છે.

આવી હૃદયદાયક કંગાલિતતામાં દિવસ ગુમરતા મનુષ્યમાં નીતિનું અધઃપાતન ન થાય તો બીજું શું થાય ? તેમને વર્ષોથી અહિંસાના પાઠ બહુવાવા છતાં કેવાં હીરાકર્યાં, અમાનુષી દિ'સાનાં કૃત્યો થાય છે તે, આગકાલ કલકતા, મુંબઈ વગેરે સ્થળોએ પ્રત્યક્ષ નજરે રહ્યા છએ. કારણ એ છે કે આમલોમાં અહિંસાના શુદ્ધ સિદ્ધાન્તો સમજવાની યોદ્ધિ રાક્ષિત નથી, હોઈ શકે પછું નહિ, તેમ જ બાવસ્થિત દિ'સાનો યોગ્ય રાજકીય ઉપયોગ કદવાની આવડત નથી. પરિણામે મરીઆઈમાંથી ઉદ્ભવતી નાઉમેદો અને નાસીપાસોની જગાએ સમૃદ્ધી ઊઠે છે. શ્રીમંતો સાધનસંપત્તિ છે. તેમની અંગત અને આર્થિક સલામતી સાગવવા સરકારનાં બધાં સાધનો તૈયાર છે.

દરિદ્રતા તાકાદે નષ્ટ પામે તો જ પ્રખ્ય સ્વચાની, સ્વતંત્રતાચાહક અને ઉપસંધિવાદીઓ બની શકે. ખોયના. નૈતિક પાકે હોઈ એસાવાથી દરિદ્રતા ન જાય. દરિદ્રતાનાં કામચોર ચાલીવાર અને મૂડીવાદમાં છે. તેમાંથી અચાન્તિ ઉદ્ભવે છે.

"Of all the fifty or sixty nations in the world, only three or four big powers are upsetting the peace of the world, ... There will be peace in the world only when the English, French and Dutch Empires collapse."

(Lin Yutang : *Between Tears and Laughter*, p. 137)

મહાશયે હિંદ સરકારનું સંચાલન રાષ્ટ્રિય નેતાઓનાં હાથમાં આવી લાગ્યું છે. પરંતુ જા કહેવાતી Interim Government પેતાનો પ્રતિષ્ઠિતિ હિંદની મરીઆઈનો પ્રશ્ન ઉઠાવવા કમ્પેક્ષી નહિ વળે તો Status Quo—મોચીકાના મોચીકા જેમી પરિસ્થિતિ—કાયમ રહેવા પામશે. દિન જ દિનના વહીવટમાં નજીવા સુધારા બધારા કરવાથી નહીં સરકાર મોટા ફેરફાર સિદ્ધ ન કરી શકે. રાજકીય નીતિરીતિમાં મૂળમૂત સુધારા થા કાન્તિ થાય તો જ તલસ્પર્શી સમૃદ્ધિ આમલોને પ્રાપ્ત થાય. Interim Govt. ની સ્થાપના વર્ષો ક્ષણ સંતોષોમાં ચણેલી છે. દરિદ્રતાનો મહાન પ્રશ્ન પેતાલ્લિક રીતે હજીવાની તેને તક મળશે કે નહિ તે સંકારપદ છે. કારણ કે કામી પ્રશ્ન, તવા રાજ્યપદાવજીની પાસળ અને હુકોત્તર પરિસ્થિતિનો આગતો નથી સરકારની પ્રતિષ્ઠિતિ અને સક્ષિતને રાક્ષી લેશે. કામી પ્રશ્ન નેતાઓનાં નિવેદન પ્રતિનિવેદનથી વધુ ઉપકર બની શકે છે તે વસ્તુસ્થિતિ આપણને વ્યાવેચ્ય વિહિત નથી. નિવેદન પ્રતિનિવેદનની અખંડ ધારામાં સરકારી અધિકરણનાં પ્રમાણ નક્કી કરવામાં જ બધી સક્ષિત વેદાઈ જાય છે. પરસ્પર કોષાસેપણનાં કેરી નિવેદનો સમાચારપત્રોને સતેજ રાખી કામી કમ્પાઈમાં બધારો ક્યો જાય છે. તેના કરતાં મોન શ્રેષ્ઠ છે. બ્રિટિશરો છે ત્યાં મુદ્દા કામી વિણવાદ રહ્યા કરવાનો. Lin Yutang કહે છે તેમ : "The fact is that if the Moslems did not exist, the English would have to invent them."

હિંદની અનેક કોમને એકત્રિત કરવાનો એક ગાળ ઉપાય આર્થિક પરિસ્થિતિના ઉદ્ધેશમાં છે. અધિકૃત ગરીબાર્થનો સવાલ દરેક હિંદવાસીને સ્પર્શે છે, આ સવાલને પ્રધાનપદ આપી રાજકીય પ્રવૃત્તિ આદરવામાં આવે તો વિશેષી પક્ષોનો અગ્રહ તત્કાળ નષ્ટ થવા પામે. કોમી અગ્રહાની શરૂઆત કોમી નેતાઓ તરફથી થવા પામે છે. 'કોમી આમંત્રણ'ને ખરું જોતાં આ અગ્રહનો ખ્યાલ પણ પૂરો હોતો નથી. મુસ્લીમ ગાયક હિસ્તાદો બંસીવાલા કૃષ્ણનાં ગાયન ગાતાં આનંદ અનુભવે છે. "Hindus and Muslims live on the same streets in India and get along just as well as, if not better than, the Italians and the Irish in Brooklyn." (Lin Yutang). ધાર્મિક બેદ ઉપર ભાર મૂકી જેઠી કોમોને માર્યા દેશવાની તક ત્રાહિત સંસ્થા આવે છે. "Religion is the greatest godsend to the British Empire, and the English may well thank the gods for it. The British Empire and monotheism don't go together. Polytheism is more valuable than you think." (Lin Yutang).

કક્ષતાર્થી કોમી રમખાણ ફાટી નીકળ્યું તેના બેચળુ અંકવાદિયાં પહેલાં ટપાલખાતાના કાગધોની હાતાળ પ્રયે સહાનુભૂતિ દર્શાવવામાં હિંદુ, મુસ્લિમ અને અન્ય કોમોએ એકત્ર બની એકપતાની સહયતાનું એક ભવંત દર્શાવે આખજી-સમજ રમૂ કહ્યું છે, આ દર્શાવે પાઠ સ્પષ્ટ એ નીકળે છે કે આર્થિક હિતના પાયા પર રચનામાં આવેલી હિલચાલને આમયર્ગ તરફથી બિનકોમી ટેકો મળી શકે છે. સમગ્ર તે જ પ્રકારના દર્શાવે R. I. N. અને I. N. A. તરફ આગવગે ખતાવેલી સહાનુભૂતિના છે, જો કે I. N. A. ની ખાજતમાં રાષ્ટ્રીય આવડા અને સ્વમાનની લાગણી પ્રધાનપદે છે.

ઉપરુક્ત સમીક્ષાનો હેતુ એટલું સમજવા પૂરતો છે કે ફક્ત રાજકીય સત્તાની રમતથી—Interim Government ની સ્થાપનાથી—દેશનો પ્રશ્ન કોણી ન શકે. રાજકીય અને ધાર્મિક સિદ્ધિ સ્પષ્ટતા સ્ફુર્તિ એ સા પચાસ પચીસ હજાર હુલ માટે મોટું મંખનું જોઈએ.

"Peace and Power are two jealous women and always refuse to stay in the same house. Our rulers are courting and cavorting with the harlot, and while Peace sees them through the window and hears the mad laughter, the bawdy noisiness and the clinking of champagne glasses inside, she will turn her steps away and never come. For, Peace is a lady, and she comes to our house only when

she knows she is loved. But those who are guiding the nations' destinies are hypocrites, they love not her but the wench Power, and she knows it. Therefore, her face will be hidden from us until she knows that we love her truly and not the harlot Power."

(Lin Yutang : *Between Tears and Laughter*, p. 232)

રાષ્ટ્રની સાચી સ્વતંત્રતાના ઉપાસકો રાષ્ટ્રીય સત્તા અને ધાર્મિક કામંડાપણું ફગાવી દે, આર્થિક પાયા પર પ્રચારકાર્ કરવું જોઈએ. આ જાતની પ્રચારથી હોમ કોમના કબજા ઝીણું બની જશે. અંદર અંદરના વિરોધો નષ્ટ પામશે અને એકલ આયોધ્યાપ સિદ્ધ થશે. સામાજિક પ્રશ્નો ઉદ્દેશ તાત્કાલિક સત્તાની રાષ્ટ્રીય ચેતરંજથી ન આવી શકે, તેમ જ તત્વજ્ઞાનની હજીવટથી પણ ન આવી શકે.

"The ultimate causes of all social changes and political revolutions are to be sought, not in the minds of men, in their increasing insight into eternal truth and justice, but in changes in the mode of production and exchange, they are to be sought not in the philosophy but in the economics of the epoch concerned."

(Engels : *Anti Dühring*)

ધાર્મિક સાંત્વેન અને આધ્યાત્મિક પ્રેરણા સ્વયંભાગીનું નથી, પરંતુ તેનો પ્રદેશ અસ્તિત્વ ઈ. એટલું જ નહિ પરંતુ સાચું આધ્યાત્મિક ધન સંપાદન કરવા માટે પ્રથમ આર્થિક સક્ષમતા, સ્વતંત્રતા અને સંપત્તિ આવશ્યક છે. આ સહેજે સમજાવ તેવું સાચા આપણે અપનાવી શકતા નથી. પરિણામે રાષ્ટ્રીય ભાવજોશો અને કામવાદી પ્રયોગો વિલીન થવા પામીએ છીએ. આમલગ્નને તો કામી રમંખાણોની ભાક વળગી છે, કેકેકાણે, ઘણેઘણે, કામી રમખાણ સિવાય બીજી વાત કાને અગ્રાણી નથી. આવી અનિષ્ટ પરિસ્થિતિને ઉદ્દેશ એકમાત્ર આર્થિક સ્વતંત્રતા તરફ દોરતા કાર્યક્રમમાં છે. નેટલા પ્રમાણમાં આ આર્થિક સમસ્યા તરફ ધ્યાન અને શક્તિ અર્પવામાં આવશે તેટલા પ્રમાણમાં કામવાદનો કીલકંદીલો ધોઈ. Divide and Rule India ના સ્થાને Unite and Quit India નું સ્થાન અમલમાં આવશે. Interim Government ની સ્થાપનાની શરૂઆત કબજે, મુર્ખા વંચેઓએ અમંગળ મંગળાચરણથી કરી છે. હજી તો આ નાટકના બીજા એકાંત Constituent Assembly, Constitution, Provincial Groups, Native States ઇત્યાદિ અનેક પ્રવેશોથી ભરચક છે. આ પ્રવેશોનો સામાન્ય અર્થ પણ આમલગ્નને પ્રાપ્ય નથી. આમલગ્નનો પ્રજા દુરંતમાં બોગાક, વલ્લ અને રહેકાણનો છે. સત્તાપ્રાપ્તિની મંત્રણાઓ અને કરતૂટો નેતાઓને એટલા બધા દાર્શનિક રાજ્યો કે તલરપણો આર્થિક પ્રજા બેરબે પડી જવાની ખીક લેલી રહેશે. દિંદુ-કુસ્થિય એકલ જો ખ્યે નથી. તે શાહીતાનો—પરોક્ષી સત્તાનો—સામનો કરવાનું એક સાધન છે. આ સાધનની પ્રાપ્તિ આર્થિક ન્યાય અને સામ્યતાના પ્રચારથી જ થઈ શકે. શારીરિક અને માનસિક પમજીને તેના સમનો પોતે બદલે મજા તેના સામોલિક પરિસ્થિતિ મિલક થવી જોઈએ. પરંતુ :

" No good thing has been or can be enjoyed by us without having first cost labour. And inasmuch as most good things are produced by labour, it follows that all such things of right belong to those whose labour has produced them. But it has so happened, in all ages of the world, that some have laboured, and others have without labour enjoyed a large proportion of the fruits. This is wrong and should not continue. To secure to each labourer the **WHOLE** product of his labour, or as nearly as possible, is a worthy object of any good government. "

—Abraham Lincoln.

૮

હિંદની ઉપયુક્ત વેનાબરી સમસ્યાનો હોદ્દા આર્થિક પાયા પર આવી શકે તે સત્ય કંઈક વિચિત્ર હોવા છતાં સંપૂર્ણ રીતે વાસ્તવિક છે. તેનો અર્થ એમ નથી કે સમાજનું આર્થિક સમીકરણનું નું એક અતિશય ખોલ છે. આર્થિક સમીકરણ દ્વારાની વિષમ પરિસ્થિતિમાંથી મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવાનું એક અભ્યંતર સાધન છે. અભ્યંતર એટલા માટે કે આર્થિક સમીકરણથી કેરણ આર્થિક ગ્રંથ શિક્ષી બળ છે એટલું જ નહિ, પરંતુ તેનાથી બનેલે કોમી અને રાષ્ટ્રીય અંતરાંગો મૂળમાંથી અદૃશ્ય થવા પામશે. સમાજના લુદ્ધ લુદ્ધ વર્ગોમાં આવેલું નૈતિક અધઃપતન લુપ્ત થશે, કારણ કે આર્થિક સંપત્તિ યોગ્ય પ્રમાણમાં વ્યાવવાથી લુદ્ધ લુદ્ધ વર્ગો અને વ્યક્તિઓ દરોહાઈના બદલે સદાકારથી સંયુક્ત કાર્યક્રમમાં ભાગશે. કોમી અયકામલના કારણે કુલ કોમી કોમી ભેદભાવ નથી. પરંતુ પ્રત્યેક કોમમાં ઉત્પાદક સાધન અને સામાજિક સંબંધોની વિષમતાથી વિરોધી વર્ગો ઉદ્ભવે છે. આ વિરોધના અતિરેકથી ઉપરિચિત્ત યત્નો કરી શકે ૩૫ પકડી શકે છે. કોમી ભેદભાવને સ્પર્શી રહેલાં નિવેદન પ્રતિનિવેદનથી આગમાં થી હોમાય છે. નીતિ અને ધર્મના નામે યત્નો અપીલો રાગનું મૂળ કાઢી ચૂકતી નથી, ઉપરઉપરની ક્ષણિક શાન્તિ સાધે છે. ચાર દહાડાનું ચાંદરકું ને ફિર અધારી રાત નેવું છે. પરિણામે, જો આપણે હિંદની આકૃતિનું તલસ્પર્શી નિકંદન કાઢવા ઇતેજાર હોઈએ તો આર્થિક સમીકરણ પ્રત્યે એટલા પ્રયત્ન કરીશું તેટલા યોગ્ય છે. આ આર્થિક સમીકરણની સિદ્ધિના માર્ગમાં અંતરાય નાખતાં પ્રત્યાષાતી બળોનો સામનો કર્યા વિના છૂટકા છે જ નહિ.

‘આવે આઝાદી’

નવધાસાસ દવે

દિશેદિશા લલકાર કરે, આવે હો આવે આઝાદી,
દિલદિલ જુલુંદ રણકાર કરે, આવે હો આવે આઝાદી.
બહુ દિન ઉપાસ્યા મર્દન પર ઝંઝીરો કેરા બાર,
બહુ દિન વરમા કારાગારે થઈ દીન, હોન, સાચાર;
આજ મગનમાં ઉપા ઝગતી, દર સરે અધાર,
ફરી અમારો ઉત્તર મરતક ને છાતી ટટાર.

નંદનવન શા દેશ તણી બલીને કરતા ખરજાદી,
એ એક રણના દિવસ ગયા, આવે હો આવે આઝાદી.—૧

બાલીમ તણી સંગીન શામે નિર્ભય છાતી ધરનાર,
વતન તણા મીરવને કાળે જીવન પામરનાર;
કુરબાન બની આઝાદીની મહેલાત તણા ચલુનાર,
કેમ બુલાયે અજુનમ વીરો અમ કાળે લડનાર.

બેનાં બીરજી સોગ થકી માનોમ તણી ધઈ આપાદી,
દિલ એને આજ સલામ ભરે, આવે હો આવે આઝાદી.—૨

મા ! હર્ષ ન માતો દેવે, તુજ કોટિ કોટિ સંતાન,
જુલજુલગળતી ઝંઝીર તોડી બને ખરા પ્રધાન;
નિજથી આજ તિરંગી તારું ને ! લહરાય નિરાન
જોઈ મગનમાં; અને હસે ને ? ખુસખુશાલ આસમાન.

નિર્મલ તારી કામ બની અછ પ્રાક્રમોથી પોલાદી;
રાષ્ટ્રપિતાનાં સ્વપ્ન ફળે, આવે હો આવે આઝાદી.—૩

ધનધાન્ય તણી જોગાથી આ હજકારીયું દેશ,
સુદાયંતી એ માંતા ! તારા પલટાવીયું વેશ.
ખડખડ જગતના આશે તારાં વશમાન,

ને નવલાં તેજે જોપે આ ! પ્રહુલ તારા પ્રાજુ-
વહેમ ટળે, અરાન ટળે, ચરચર કંપે કોમીવાદી.
સંતાતા તુજ સહુ દરે, આવે હો આવે આઝાદી.—૪

અમ કદમે કદમે સ્વાધી કેસં જુમ થશે તારાજ,
એક, અખંડિત ભારતમાં જનતાનાં શાશે રાજ;

કો - રેશંદોદીનાં ખજાર કે કાતોલ છાતી ફરી
નહિ રોકે કુમ અમારી, અમ મજલ થવાની પૂરી.

મળી છે તાકાત ખરી ને કોની વાતો તકસાદી,
દો આસમ એનો આગ કરે, આવે હો આવે આઝાદી.—૫

[અનુક્રમ]

સત્યને કારણે બાપુ ! ઘરમાં કાપમનેન્દ્રિય,
અહિંસા શોભી ત્યાં બલે શામિતા કાચનશ્રિયઃ ।
વિશ્વનું ચિત્ત ચંપાયું હિંસાના અંચળા તણે,
માનવી એ કુલાવી દે આપના મંત્રને ણણે;
પ્રાણ-પંખેડુ શેકાયું પાપના તાપની નીચે,
આપની સત્યનિષ્ઠા ત્યાં અમીસંજીવિની સીચે;
હૈયાના કાન્ત પોકાશે વિશ્વશુદ્ધિ વિશે ભમે,
વિશ્વને આતમા બલે વિશ્વકલ્યાણમાં રમે ।
પ્રાણની સૌરભે ભવા પ્રભુને પાળવા કર્યા
મહત્ત્યાગે, - હરિશંકર કરીને શું અવતર્ક ?
ચિત્તિરાજ સમા બાપુ, સંત-રાજવીથી વ્યથા,
આપ સૌ એવણા રમસ પ્રવૃત્તિ પાર જીત્યા;
હાઠ યે ગાળિયાં આપે તટે સામ્રાજિ તણુ—
ચુટિના સર્વરક્ષાદેઈ હધીચિની ન દાં મંણા ।
ચુટિ-સંતાપ શામંતા પુષ્પસ્થોક ! ચતાયુ હો !
પ્રભુનાં ચક્ષુની કુંળી કુણાને નમે નમે ।

થોડા મહિના પર એક મિત્ર મારી પાસે વૈદિક સોળ સંસ્કારોમાં આ જમાનાને અનુસરી શા ફેરફાર કરવા જોઈએ એ વિષે માગણી કરી હતી. મેં એમને જણાવ્યું હતું કે કર્મકાંડની બાબતમાં મને બહુ મતામમ નથી તેમ રસ પણ નથી. તમારે એવી બાબતો તમા સાહેબ કે વિનોબાજી જેવાને પૂછવી જોઈએ.

આજે (તા. ૨૨ ઓગસ્ટ) એક નીચે મુજબ કાગળ આવ્યો છે:” તા. ૧૮-૮-૪૬.
પૂજ્ય કિશોરલાલસાહે,

ગઈ કાલે રાત્રે મોડે સુધી ઊંઘ ન આવી — અને અચાનક, કોણ જાણે શાથી, એવા વિચાર સૂયો કે, પૂ. કિશોરલાલભાઈ પાસે મૃત્યુ પ્રસંગની વિધિ, અગ્નિ સંસ્કાર કરતી બાબતની વિધિ, તેમજ તે પછી ૧૪ દિવસ સુધી દિંદુઓમાં જે ક્રિયાકાંડો વગેરે થાય છે તેમાં શા ફેરફાર કરવા જોઈએ કે કઈ કઈ વિધિ કરવી જોઈએ — એ વિશેનો એક વિસ્તૃત માહિતીપૂર્ણ લેખ લખાવવો. મૃત્યુ પ્રસંગે દાન કરવાની વિધિ છે તે જેવી રીતે કરવી જોઈએ વગેરે વગેરે વિષે આજની પેઢીને માર્ગદર્શન થાય એવું લખાણ હોય તો ઉપકારક થાય, એવું મને લાગે છે.

- (૧) મૃત્યુ-પહેલાં ચાર-૨૦ રાત્રાં અગાઉ કરવાની વિધિ;
- (૨) દાન, નામ-સ્મરણ, કાળન-કીર્તન વગેરે. કરવું ?
- (૩) મોઢા ઉપર નાંખવાની વિધિ: સ્નાન વગેરે.
- (૪) મૃત્યુ થયા પછી પુત્ર, બાઈઓ, દીરીઓ, વધુઓ વગેરેએ લખા-યાચના કે આશીર્વાદ માગવા જોઈએ ?
- (૫) પૂજન-અર્ચન-હાર વગેરેથી દેહને ચણવાનો ? હાકડી પ્રસંગની ક્રિયા.
- (૬) ધરતી બહાર કાઢવાની વિધિ: સ્મરણની વિધિ.
- (૭) મૃત્યુ પછીના એક, બે, ત્રણ, સાત, પંદર દિવસ સુધી શું કરવું જોઈએ ?

—ટૂંકમાં, મૃત્યુના ૨૪, ૪૮ કે ૭૨ કલાક અગાઉથી તે ૧૫ દિવસ પૂરા થાય ત્યાં સુધી શું કરવું જોઈએ એ વિશેનો એક લેખ ‘પ્રસ્થાન’ માં આપશે તો ઉપકારક થઈશ.

મરણની તદ્દન પૂર્વે અને પછીના વિધિઓ કરવામાં જેવા સંસ્કારોમાં આપણે ઊંઘ્યાં કોઈએ જાને ને સમાજમાં રહેતા હોઈએ, તેની અસર હોવાની જ. સુધારા કરીએ તે પણ તે અસરથી તદ્દન મુક્ત થઈને કરી શકાશે નહીં. પણ તે વિધિઓને જે પર્મનું-જેમને કે, તેના ઉપર મરનાર કે વિધિઓ કરનારની સદ્ગતિ-દુર્ગતિનો આધાર છે, એવી શ્રદ્ધાનું-મૃદત્વ આપતો નથી દિંદુ, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી વગેરે સંપ્રદાયો પ્રમાણે કેવા વિધિઓ જરૂરી કે બીજાજરૂરી અથવા યોગ્ય કે અયોગ્ય ગણાય તે વિશે લખવાનો મને અધિકાર પણ નથી,

રુચિ પશુ નથી. ધર્મ-સપ્રદાયોથી પર કેવળ માનવ વિવેકની દૃષ્ટિએ જ મને આનો વિચાર કરવો ઠીક લાગે છે. અને એ દૃષ્ટિએ લેખકના સવાસોનો, જાણે હું પોતે તે વિધિઓ કે વર્તનનું નિમિત્ત હોઉં તો મને શું ચોખ્ખુ લાગે, તે રીતે જવાબ આપું છું.

(૧) મરણ પૂર્વે : સ્વાસ્થ્ય મારી આલુઆલુતા લેતોને એક લાગે કે હવે હું થોડા દિવસનો કે કલાકનો જ મહેમાન છું તે વખતે, જો મને જાન હોય અને હું મારી ખરી નજીક આવેલી છું એમ ન જાણતો હોઉં તો, મને સાવધ કરી દેવો જોઈએ. પોતે અંદર અંદર ચેતી જતું અને મને અધારામાં રાખવો એ બરાબર નથી. હું તો જાની અને સંમત છું. મને શું કહેવાનું હોય એવી કસ્ટના પશુ ન કરી લેવી. કારણ કે જીજીવિષા આત્મચાનીને જે મોહમાં નાખી દે છે. હું જીવવા માટે તલપામંડ થતો હોઉં તો મિત્રોએ મારાં ફાંફાંની અર્થતા બતાવી મને મરણનો ભય હોવા સમજાવવો જોઈએ.

દાકતરા અને સગાંઓનો એક સ્વભાવ પડેલો હોય છે કે છેલ્લા શ્વાસ સુધી જિવાવવા માટે કાંઈ ને કાંઈ દોડધામ કર્યા જ કરે છે. છેલ્લી ક્ષણે પશુ હેમગર્લ, આપવા, ઇન્જેક્શનો, ટ્રોફિકા, “શક્તિ સાચવવા માટે” જોરાક આપ્યા કરવા અને કાઈક નવા દાકતર, વેદ, દડોમ ઇતી કાંઈ બદલામણુ કરે તો તેને બોલાવવા દોરે છે. આને પરિણામે કાંઈ વિરલ જ જીવી જાય છે; મોટે ભાગે માણસો વધારે રિખાઈને મરે છે. આમાં મને કદાપણ લાગતું નથી.

દવાઓ જે પ્રકારની હોય છે : એક હૃદયને થોડા કલાક વધારે આંધળું રાખવાના ઉદ્દેશ-વાળી, અને બીજી મરનારની વેનાઓને ઓછી કરી તેને થોડી શક્તિ આપવાવાળી. જીવવાની આશા બિલકુલ ન લાગતી હોય છતાં જો એ કલાક મરણુ ઠેલાય તેટલું ઠીક એ વિચારથી યતા ઉપચારો મને ખોટા લાગે છે. મને અસહ્ય વેનાઓ યતી હોય તેમાં મને કાંઈક શક્તિ મળે, અને મારું મરણુ ચાંતિમણું અને શીઘ્ર ચર્ચા જાય તેવા ઉપચારો કરવાને દરકત ન હોય. ડા. ત. ગળું સુકાતું હોય તો તેમાં પાણી રેડવું, શ્વાસ લેવાતો ન હોય તો ઓક્સિ-જનની મદદ આપવી વગેરે આમ કરવામાં કદીક કુદરતને જે પોતાનું કામ કરવાની તક મળી શકે. પણ દવાઓ તો સામાન્ય રીતે કુદરત વિરોધી જ હોય છે. હિંમત હોય તો નિષ્ક્રમ અવરયામાં વિષ આપવું પણ અચોખ્ખુ નથી.

દાકતરા સમજાવે છે કે છેલ્લી ક્ષણ સુધી પ્રયત્ન ન હોયવો એ એમનો ધર્મ છે, કાલાઓ તેને ટેકા આપે છે કે આશા અમર છે, કદી નિરાશ થઈને પ્રયત્ન હોવાય નહીં. આ મને ક્યોનો અધીર છે. જે પ્રયત્નની અસર વિશે આપણી ખાતરી હોય તેને હોવા નહીં, એ તો બરાબર છે; પણ જ્યાં મરણનું જાન ખૂટ્યું, ત્યાં કેવળ ફથતો માણસ તણખાઈ ગયે તેમ ફાંફાં મારવાં અને તેને પ્રયત્ન કહેવો એ બરાબર નથી. અને “આશા અમર છે” તેથી આશાજનતા સંધેયાં કદાપણુ જ લક્ષણ છે એમ ન કહેવાય. દરેક આસાને અમર રાખવી એ વિવેક નથી. વિવેકથી આસાને ન હોયવી એ બરાબર ગણાય. વળી, આશા અને ઇચ્છા એ બે ભુદી જાયતો છે. મારા સ્નેહીઓ ક્યારે કે હું સદા છવતો રહું, અને તેથી તેઓ આશા રાખે કે કદાચ હું જીવી જઈશ; તો તે આશા નહીં પણ ઇચ્છા જ છે. સારું સંજોગ તપાસતાં શું જનવાનો સંજવ છે, તેનો અંદાજ તે આશા અથવા

નિરાશ છે. તે જોતાં જો એવો અંશજ યાજ કે હું છવી શકું એમ નથી, તો ત્યાં
“આરા અમર છે” એ ન્યાય લાગુ પડતો નથી. હાં અને મરણ માટે તૈયાર કરવો અને
બીજાઓએ પણ તૈયાર રહેવું, એમાં વિવેક છે.

મને જ્ઞાન હોય તો મારું મરણ નજીકમાં છે એમ અને સાવધ કર્યા પછી જો હું તે
સમાચારથી ગમરાઈ જઈ કે નાહિંમત થઈ જઈ તો સમજી મિત્રોએ અને બુદ્ધ-ચરિતમાં
નકુલમાતાના કિસ્સામાં છે, તેમ સદુપદેશ આપી હિંમત આપવી જોઈએ. પોતે જે અપરાધ
ન કરી જોઈએ અને મને જે જાણે મારા પર કોઈ મદાન અપાવે આવી પડેલી હોય તેમ
જેવાકેળો ન થવા દેવો જોઈએ. મારે કાંઈ કહેવા કરવાનું હોય, યજ્ઞનાઓ આપવાની હોય
તો તે હિંમતપૂર્વક પૂછી જોઈએ, અને તોંધી લેવી જોઈએ. આ કામ જેમ અને તેમ
અપાદાનથી પતાવી દેવું જોઈએ.

(૨) ઈશ્વરભક્તના તે પછી અને ઈશ્વરપરમણુ કરવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આ
જાગતમાં સર્ગ-સ્નેહીઓએ પોતાને ગમતાં જાનતાં, સ્તોત્રો કે નામસ્મરણને મહેલે, જાણતા
હોય તો, મને પ્રિય હોય, સમજતાં હોય અથવા જેની ટેવ હોય તેવાં કરવાં. દા. ત. હું
મુસલમાન મિત્રો વચ્ચે મરતો હોઈ અને તેઓ મને કુરાનની મુરાઓ સંજગાવે, અથવા
હિંદુઓ વચ્ચે કોઈ મુસલમાન મરે અને હિંદુ મિત્રો તેની પાસે ગીતાપાઠ, ઉપનિષદપાઠ
કે “સ્થુપતિ રામય રામરામ”ની કુલ મહાવે તો તે સર્વવર્ગસમજાવી હોય તોયે તે કશું તેને
સંતોષ નહીં થાય, એટલે એનું મન ઈશ્વરમાં જોડાઈ નહીં શકે. ધૈર્યાટને લીધે, બચકિતને લીધે
તથા યાદને લીધે, યેનમાં પડી જાય તો જલે, પણ એનું ચિત્ત શાંતિ નહીં પામે. એ જ રીતે
મને સંસ્કૃત સમજાતું ન હોય અથવા મુશ્કેલીથી સમજાતું હોય, અને છતાં ગીતાપાઠ કે
ઉપનિષદપાઠ અંજાવવામાં આવે તો તેવે નમ્રમાં જ જાય. મને પ્રિય લાગનારાં નામધુન કે
જાનન-સ્તોત્રથી જ “માડું” સમજાવવાનું થઈ શકે. ઈશ્વરસ્મરણ, જાજન વગેરે કર્યાં તેના અર્થ
જેમ ન કરવો જોઈએ કે ગીતા કે બીજાં સ્તોત્રો વગેરેની મેલ દેતો દોષાવધી; અથવા જખ્ખે
ચાર ચાર કલાક સુધી અણુઓએ અને ઘર-ગભરી મુકનારો કામદત્ત મચાવે. મારા ચિત્તનું
અનુસંધાન ન રહી શકે. હું માફીને સોય થઈ જઈ, બધાના કાન પાડી જાય એમ આ
વસ્તુઓ ધંધી ન જોઈએ. આ જાગતમાં એક વાત ચાલે રાખીએ તો ધણે ખુશીએ રાજ
જાય. માંદુ માણસ બાધ્યાવસ્થામાં છે એમ સમજાતું. તેના મમજ પર બહુ એન્જે ન નખાય
અને એની બાધ્યાવસ્થાની ઉપાસના એને અપ્રિય લાગશે નહીં એમ માની લઈ રાખાય. એ
બદલવા કહે તો જુદી વાત છે.

આટલું મને જ્ઞાન હોય તો. મને જ્ઞાન જ ન હોય તો છેવટના કલાકો દરમિયાન મારી
આસપાસ શાંતિ રાખી અંત આવે ત્યાં સુધી વાટ જોવી એ જ સારો માર્ગ મળ્યા. તે
વખતે જે કાંઈ નામસ્મરણ કે ઈશ્વરભક્તિ કરવામાં આવે તે સ્નેહીઓની પોતાની શાંતિ
માટેનાં જ મળ્યા. તે વખતે પોતાની મદદ મુજબ ધૈર્યાટ કર્યા વિના નેમ કરવામાં આવે
તે કોઈ આપનારું જ મળ્યા. હકતરે, નહીં વગેરે ચારે દિશામાં અને અંધિય કરવા કરનાં
આમ શાંતિપૂર્વક પ્રસન્નતા જામતો કરવો એમાં વધારે વિવેક છે.

હેલ્લી ઘડીએ દાન ધર્મ કરાવવામાં અને યારો દાય લગાડવામાં તત્ત્વરીતે કાંઈ અર્થ નથી. મને અમુક અગિયારસોનું કે જીર્મ મતો કે તીર્થોનું પુણ્ય અર્પણ કરવાનો એ કાંઈ અર્થ નથી. તે જ પ્રમાણે પગે લાગીને ક્ષમાયાચના વગેરે કરવામાંયે કાંઈ તત્ત્વતઃ અર્થ નથી. પણ એમાં ક્ષમાય લાગણીઓ અને રોહની અભિવ્યક્તિ છે, એટલે તે નિર્દોષ ક્રિયાઓ કહી શકાય. એવું કરવાથી સગાં રોહીઓના મનને સંતોષ લાગતો હોય તો તેમને અટકાવવાનું પ્રયોજન નથી. પણ તેનું ન સહનથી અને કરવાનું રહી જવાથી, કે તેવી કાંઈ રોહીને બોળા ધર્યા ન હોય તેથી ક્યું ન કરે તેથી, કાંઈ જીજ્ઞાસ રહી ગઈ એમ અનુભવું ન જોઈએ.

(૩) મૃત્યુકેશવ : હું પધારીમાં જ મરી જઈશ તો મારી અવગતિ કશે એવી ચિંતા કરવાની જરૂર નથી. તેથી, મર્ણા પહેલાં સાદી પર લેવાની કે યોજામાં નાખવાની ધોષણ કરવાની જરૂર નથી. પણ એમ કરવાથી એક કામદો થાય છે ખરો. એ વખતની ઉપાસ-એને પરિણામે નગમું રાધેલું હૃદય અને નામા-અથવા મારતા ત્યાસને ધક્કો લાગવાથી એ ઝટ લાંબે પધ પડી જઈ શકે છે, અને નકાસું લંગાલું મૃત્યુ થોડુંક નષ્ટ આવી શકે છે. તેથી એમાં મારા પ્રત્યેની મૃતદેવાથી પ્રેરાઈને એમ કરવું હોય તો હાલે. વળા, પધારીમાં મરી ગઈ તો એ પધારી કાઢી નાંખવી પડશે એવો મનમાં વસવસો હોય તો તે દષ્ટિએ પણ એમ કરવામાં વહેવાર હતાપણુ લાગતું હોય તો એ હાલે. મને પોતાને જ્ઞાન જ નથી એમ માની લીધેલું હોવાથી, એમાં મારી વેદના વધવાનો સવાલ રહેતો નથી.

મર્ણા પછી યોજામાં નાંખવો કે પધારીમાં જ રાખવો વગેરે બાબતોને સંસ્કૃતિ-દુર્ગતિ સાથે કશે સંબંધ નથી. એ બધી યોજાયારની ફરિયા છે. એમાં ધણીવાર નિરક્ષા નિત્રા અને પ્રાંન પ્રાંત વચ્ચે અને જુદી જુદી ન્યાયોગ્ય કરક પણ રહે છે. “અમારામાં વ્યાપ કરે, તેમ ન ક્યું” એટલે બાપમા મરનારનું અપૂરું રહ્યું.”—એવા વિચારો અજુકઅજુકા છે. માટે જેવા માણસોની વચ્ચે મરું, તેવા માણસોને જેમ મરે તેમ કરવામાં જરાયે દરસ્ત નથી.

(૪) અંત્યવિધિ: મરવાની આદર્શ રીત તો મારી દષ્ટિએ શ્રી વાલજીભાઈ દેસાઈનાં માતૃથીની દત્તી સાંભળ્યા પ્રમાણે તે વાલજીભાઈ નેડે સાબરમતી બાથમથી અમદાવાદ જતા નીકળ્યાં. નદી એળંગીને દૂધેપર રમવાનના આરા પર આવતાં જ દાંડી મર્ણા, અને ત્યાં જ એમનું હૃદય બંધ પડી ગયું. ઉપાડીને રમવાન સર્જ જવાં પડે એટલીયે તકલીફ એમને દોષને આપી નહીં. આવું મળ્યું તો કુશોડામાંથી એમને ન આવે. એથી બીજા નાંગરનું મદાદરભાઈના જેવું. પણ એવે બધાને નક્કીએ નથી હોતું. આથી ઉપર મેં મંદવાઝ એળતીને ચતાં મરણનું જ દર્શાવે લીધું છે.

કાંઈ ખાસ પ્રયોજન ન હોય તો ચંપતો ફોટો લેવો એ મારી દષ્ટિએ એક મનનું વેનકાપણું અને આ જમાનામાં ઉત્પન્ન થયેલું મોડપણુ છે. મરનારના મરણ વિષે કાંઈ બાગમ પ્રથ ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ હોય અને તેથી તેનો ફોટો સર્જ રાખવો પડે એ જુદી વાત છે. પણ મરનાર મદદરનો માણસ કે પોતાના પ્રેમનું પાત્ર છે, માટે તેના ચંપતો ફોટો લેવો એમાં વિવેક નથી.

મારા મરી મર્ણા પછી મારા ચંપતો કાંઈ પણ રીતે નિઝાલ તો કરવો રહ્યો જ. મરી મરવાની ખાતરી થતા પછી, જેમ અને તેમ વહેવો નિઝાલ કરવો જ મારો. પરી રીતે નિઝાલ કરવો ને સ્થાનિક સ્થાનના જીવન બાબતે રાજ્ય છે. મરનાર હોય, મને મરનાર

પરિણામે કે 'બીજા' કારણસર શરીર અત્યંત હોય અથવા પાસાં હૃદય ઢાળી હોય તો પાણીથી સાફ કરીને ધોવું એ સારી રીત છે. પણ નવગ્રસ્થવાની રીત છે માટે મહા પાણી ટોળવાની જરૂર નથી. શરીર સાફ જ હોય તો તો નિષ્કુલ જ જરૂર નથી, અને ન હોય તો એમ પ્રાણી ટોળવામાં કાંઈ સ્વચ્છતા આવી શકવાની નથી, માટે જરૂર નથી. એથી જગ્યાએ મરી જઈને કે ત્યાં પાણીની સમય ન હોય તો પછી એવાંને નવગ્રસ્થવાની જરૂર નથી. મૃતો પહોંતાં જ નવગ્રસ્થવે બરાબર નથી, સિવાય કે મૃતુ સમીપ લાવવાના ઉદ્દેશથી.

વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિએ સારી રીત તો બાળવાની મૃતું હું. પણ સમજે કે લાકડાં દુર્લભ જ છે, તો કાઢવાને એ હરકત નથી. નવી જાતના જાળવાના ચૂકા આવે છે તેમાં બરમાળા કરવાને એ હરકત નથી પણ જેવી મોટી નદી કે સમુદ્રમાં વહેતું મૂકવાને એ બાધ નથી. અને, એ કાંઈ ઈશ્વરતાક્રમાં મરું અથવા કાંઈકે કાંઈકે માટે તેના કાંઈ ભાગનો ઉપયોગ કરવા જેવું છે, તો તેમને સોંપવામાં ઉદારતા જ છે. દુર્લભમાં, કઈ રીતે મળે તો નિકાલ આણે એ સાથે મને સંબંધ નથી, સમાજને સંબંધ છે. સમાજને અનુકૂળ હોય તેમ કરે.

રમણનમાં લઈ જવા માટે કિંદુ કાઢી જરીય મળતે પાસે એથી કચકચર ભરી રીત છે. પણ ફર દાઈ જવતું હોય, ઉચ્ચનારા ન હોય, અથવા ખીણું કાંઈ કારણ હોય તો શખને વાહનમાં નાંખીને લઈ જવામાં કોઈ સંક્રામ માનવા જેવું નથી. વાહનમાં લઈ જાઓ તો કાઢી બાંધવાની એ જરૂર નથી.

શખને ચંદન અને ફૂલ ચડાવવાં, સારાં વસ્ત્રોથી સજ્જવાવું, મંદનમાં લાકડાંમાં થી સાથે બાળવું વગેરે બાળતો ધન અને મિથ્યાવિશ્વાસની છે. સદ્ગતિ-કુર્મતિની નથી. મારા જેવી સિદ્ધિના માણસને એક ધીતિવાગેર, સાદી માદર આવાડી, ખેર-પાવળની ચિતામાં, જરૂર પડે પાસતેલની મદદથી બાળવામાં નાનમ માનવાની જરૂર નથી.

આજ કાલુ મૃત અને પગ પર, મોઢા પર કે આગ પર મૂકે વગેરે બાળતો મને જરાયે મદદરની લાગતી નથી. જેમ સાકર ત્યાંથી ચાળીએ ત્યાંથી મળી લાગે, તેમ આજ જેનાથી તથા ત્યાંથી લાગે તેનાથી અને ત્યાંથી જાણે. માટે જેમાં પસંદગી ના-પસંદગીનો પ્રશ્ન ન હોવો જોઈએ. કાણુઓમાંથી જે વડીલ હોય તે જેમ ચૂસના કરે તેમ વર્તવું, અને તે વિશે કાંઈ સંકા-કુશંકા કેરવી નહીં એ કહાવણ છે.

એવી જ રીતે શખ પગ આગળથી બહાર કાઢવું કે માથા આગળથી, વિસામની જગ્યાએ શું કરવું. વગેરે બાળતો પણ સમજી માણુએને ચર્ચાનો વિષય બનાવવા જેવી નથી. એની સાથે શુદ્ધ અપશુકન જોડવાં એ વહેમીપણાનું લક્ષણ છે.

પણ બાળવા-કાઢવા માટે નહકમાં નહક આવેલા રમણન-કચ્છતાનનો જ ઉપયોગ કરવો પડે. કાંઈ બાસ જગ્યા શોધવાની જરૂર નથી, અને હું આજે હું વે કરતાં પછે વધારે મોટા માણસ મળતે મરું, તોયે તેમાં ફરફાર કરવો યોગ્ય નથી. તે જગ્યા પર સમાધિ કે કબર બાંધવી, અને તે પર ફૂલ ચાડાવવાં કે ત્યાં જઈ પ્રાર્થના નમાજ કરવાં વગેરે મને બહુપ્રત્યક્ષ પ્રકારે જાણે છે. પાળેલા પેપટ પાંચરામાંથી. છુટકો ગયા પછી તેના બાજી પોપા પાંચરાને બાજી કે કાઢી ફેંકે, અને પછી તેના ઉપર અનુતરે બાંધી રાજ ફૂલ

અધર્મીએ અને પોષણને નામે પ્રાર્થના કરીએ કે આંત્ર સારીએ, તેના જન્મ પ્રાપ્ત થયા પછી શરૂને જાળવ્યા-દાટવાની જગ્યાનો મદિમા વંશરવાનો મોંઢ જો. પણ એ મોંઢ એટલો જોડો કે મદાસાનીએને પણ તેનો સંસ્કાર છૂટી શકતો નથી. તે જગ્યા તીર્થનું સ્થાન બની જાય છે, ક્યારેક તે સંસાધિ કે કષ્ટ રસ્તાની વચ્ચે આવી પડે અને અસેવાની જરૂર ઊભી થાય. તે લાંબીની નદી વહે એવી તેના પરથી લાકાઈ ઊભી થાય છે. મુદ્દપણે લાવનાની ખાતરજીનાં અંતિમ પરિણામ કેવાં આવી શકે છે તે આ દેખાડે છે. મનુષ્ય સિવાય બીજાં કોઈ પ્રાણીમાં આવું કરવા જોડેલો શુદ્ધિનો મંદન વિકાસ થયો નથી! માથે જ મનુષ્ય બીજાં પ્રાણીઓ કરતાં એક છે કારણ કે તેને શુદ્ધિ મળેલી છે !

એર. હું મરી જાઉં ત્યાં કે મને જાળવ્યા-દાટવામાં આવે ત્યાં કશું યે ચિદ્ધ રાખવું નહીં. એ જગ્યા બીજા મંરનાર માટે, કે કોઈ ખેતર ! જાળવ્યા-દાટવો હોય તો ખેતીને માટે ઉપયોગમાં લેવી. જે ધર કે ગોરડામાં મોટી દોઢિ તેને પાછળથી બીજાઓએ અવસ્થ વપરાશમાં લેશે. ચિતાની જગ્યાએ કે મરના કોઈ જાગમાં હું જુત ધઈને રહેવાનો નથી, એટલે કોઈ જાગને જુતજર જનાવીને નિરુપયોગી કરવાની જરૂર નથી. આપણા વંશરવંશના મહાનમાં અનેક પૂર્વજો અને સગાઓ મરી ગયા હોય છે, તેમની વાપરેલી જગ્યાનો આપણે ઉપયોગ હોદી દેના નથી. એ જ રીત અજાણ છે.

જાળવવાની જગ્યા સાફ કરી નાંખવાની દૃષ્ટિએ ફૂલ વીણી લેવાની રીત સારી છે. પાણીથી ચિત્તા હોલવવાની અનુકૂળતા હોય તો તે જ વખતે તેમ કરી શકાય; નહીં તો ફરી જાળ ત્યારે તેમ કરવાનું રહે. એ સગડતો સવાલ છે. જે રીતે નજીકમાં નજીક થઈ શકતો હોય તે રીતે ફૂલનો નિશાસ કરવો. કાઢી જાડમાં એનો ખાતર તરીકે ઉપયોગ કરી શકાય. તેના તો કરવો. નહીં તો નજીકમાં જે કોઈ વહેતી નદી હોય તેમાં નાંખવા. પ્રવાસ, ફરકાર કે સમુદ્ર સુધી પહોંચાડવાની જરૂર નથી.

મારા કુટુંબમાં સાદીનો, રોવા-કૂટવાને કે ગરુક પુરોણ એસાડવાનો રિવાજ નથી, તેથી કુટુંબમાં તેનો પ્રથમ માટે મટિ ઉડવાનો સંભવ નથી. પણ જે સંસ્થાઓ સાથે મારો સંબંધ છે, ત્યાં તેની સુધરેલી આગતિ દાખલ મવાનો સંભવ અરો. એટલે કે, દરામ, બારમા વગેરે દિવસોને કે મરણની તિથિ કે ગારીબને મહત્ત્વ આપી તે દિવસે કાંતણ, ગીતાપાઠ વગેરે ગોજવાની મુચનાઓ કરવામાં આવે એમ બને. કાંતણ અને ગીતાપાઠને બદલે પણ તિથિઓનો આવું કૃત્રિમ મદત્ત્વ આપવું, અથવા તિથિએને બદલે કાંતણ અને ગીતાપાઠનો પ્રચાર કરવો-એ બન્ને રીતો મને છષ્ટ લાગતી નથી. અને એક પછી એક મારા જેવા અનેક કાર્યદર્તાઓ મરશે. કેટલાકની તિથિઓ પળાશે ? અને મોટે આમ કશું તો થતે માટે કેમ નહીં એવી ઈર્ષ્યા પણ એમાંથી દેરેના ખાસ ચાહનારાઓના દિલમાં ઉત્પન્ન થાય. ત્યારે કોઈ રિવાજ આવું સ્વરૂપ પડે, ત્યારે તે કર્મકોશ બન્યો કહેવાય. આથી, બસે બીજાઓ માટે આમ કશું દોષ અથવા ભવિષ્યમાં થાય, માટે નિમિત્તે આવું કશું ન થોજવાની કૃત્તિમજી કું કું કું.

(૫) શ્રાદ્ધ-દાન વગેરે : તર્જણ, પિંડદાન વગેરે પિતૃપૂજા અને પ્રેતપૂજના પ્રસાર છે. ગીતાએ તો તેને રાજસ-તામસ શ્રદ્ધા કરી છે. છતાં ગીતામતો તેને હોદના નથી. મરનારો એ બધું પકોમે છે, અથવા તે ન કરવાથી મરનારની અશુભ મનિ થાય છે, એ

બોળી અહા છે. માર્યા પછી અક્ષિત્વ જળવાઈ રહેતું હોય તોયે બ્રહ્મામાં ઘણું એમ કહી શકાય કે જીવન દરમ્યાન જે જે અનુભવોમાંથી એ પસાર થયો, તેને પરિણામે તેની ગુણ પ્રકૃતિમાં જે ફેરફાર નજરે પડ્યો હોય, તે પ્રકૃતિના સંસ્કારો એ સાથે લઈને જાય છે. વ્યથા, માતો કે મરનાર જે વસ્તુનું ચિંતન કરતો મરે છે, તે સાથે તંદુર થઈ જાય છે; એટલે કે તે પોતાની એક સ્વપ્નસ્થિતિ રચીને તે સ્વપ્ન સીધું થાય ત્યાં સુધી તેમાં રહે છે. પરંતુ પોતાના જીવન દરમ્યાનની જાગૃત અવસ્થાની સંપૂર્ણ રમણ કરવાનું એનું સ્વપ્ન સાધન મરણને લીધે નષ્ટ થયેલું હોવાથી, તે સુષ્ટિની સાથે એ સંબંધ રાખી શકે નહીં.

પણ મરનાર પ્રત્યેના કોઈને લીધે કેટલોક કાળ સુધી તેની સ્મૃતિ જાગૃત્વાની વૃત્તિ સર્વા સ્નેહીઓમાં રહે એ સ્વાભાવિક છે. આથી પિંડ-તર્પણ વગેરેનાં શ્રાદ્ધ કરવામાં ન આવે, તોયે કોઈને કોઈ પ્રકારનાં શ્રાદ્ધ હમેશાં થયા કરવાનાં જ. મરનારને નામે દાન કરવું એ તેના એક અને નાના મોટા દરજ્યા મરણ પાછળ થઈ શકે એવા પ્રકાર છે. દાન કેવે માર્ગે કરવું એ કોઈ વાર દાન આપનારની રુચિ ઉપર અને કોઈ વાર મરનારની જાણપેઠી રુચિ ઉપર આધાર રાખે છે.

સ્મારકો બિઠાં કરવાની રીત આવા શ્રાદ્ધો જ એક પ્રકાર છે. આજકાલ એવાં શ્રાદ્ધ મરનારની સાર્વજનિક મહત્તાના પ્રમાણમાં વિવિધ રૂપો લે છે. કેટલાકના “ખાસ અંગ” કથાય છે, કેટલાકની યાદગીરીઓ લખાય છે, કેટલાકનાં જીવનચરિત્ર લખાય છે, કેટલાકના કાગળપત્રોની શોધખોળ થાય છે, કેટલાકનાં ચિત્રો કે પૂતળાઓ ખુદશાં સુકાય છે, કોઈ સંદેશ, મંત્રાન, રક્તા વગેરે સાથે કેટલાકનાં નામો જોડવામાં આવે છે, કેટલાકની પાછળ મોટા ફડો બિઠાં કરી કોઈ મોટી પ્રવૃત્તિ કે સંસ્થા રચવામાં આવે છે. આ બધાંમાં બહુ વિવેકની જરૂર છે. નહીં તો “મુઈ મેંસના મોટા ડોળા” જેવો ઘાટ થાય. કોઈ મરી જાય છે, ત્યારે થોડા દિવસ સુધી વિલાદ છતાં તેને માટે કાંઈક કરવું એવો સર્ગ-સ્નેહીઓને ઉત્સાહ આવે છે. આવા ઉત્સાહનાં જોશમાં કોઈ કાંઈ સચ્ચા છે કે મરનારનું સ્મારક કરવું જોઈએ, તો તેનો વિરોધ કરવાની બીજાઓની સાધારણ રીતે કિંમત રાખી નથી. પણ એવાં સંકેપ સહેલાઈથી પાર પડતા નથી. દિવસો પસાર થાય છે, તેમ તેમ મરનાર છુટાતો જાય છે. તેના વિશેષથી જીવતું જગત ટેવાતું જાય છે, તેમ તેમ સ્મારકનો સંકેપ ઘીલો પડતો જાય છે, અને ક્યાં આ ઉપાય લઈને બેઠાં એવું પે થાય છે. માટે શુદ્ધ ઉતાવળે આવા સંકેપો કરવા ન જોઈએ.

આજનાં જમાનાની ખાસિયત એવાં મારી પાછળ કોઈ ઉત્સાહી ચિત્ત આવી સચ્ચા થકે તો તે નવાઈની વસ્તુ નહીં કહેવાયે. તે સચ્ચાનો વિરોધ કરવાં જીવન સ્વજનોને સંક્રામ લાગે એમ બને. માટે એ વિરોધ હું જ તેમાં રાખવા ઇચ્છું છું.

મારું “આધારબૂત-વિવૃત જીવન ચરિત્ર” લખાવવાની, તેની સામગ્રી બેગી કરવાની, મારા કાગળો ભેગા કરવાની, મારા અપૂરા પડેલા લેખો બોળી કાઢવાનો, મારે માટે “ખાસ અંક” કાઢી મને યોગ્યમાન સ્વર્ગનો પાસે લેખો લખાવવાની વગેરે વગેરે પુરાતત્વ યોધનાની જાનગમાંથી હું મિત્રોને ઉગારી લેવા ઇચ્છું. એમાંથી કોઈને આર્થિક લાભ થવા સંભવ હોય,

ખતે ને દષ્ટિએ ફેરફાર કરે તો તે તેના પોતાના દિવાલિની બાબત છે. જેટલું મેં ઉપાધ્યુષે તેટલું બધું જ સદાને માટે ઉપયોગી છે એવું મને મિથ્યાભિમાન નથી. જે અધુરું રહ્યું છે, તેના વગર ચૂંથે અગ્નિદાદ કરવામાં આવશે અને મારા શરીર અને ખામીઓને જાગ્રત્કરે કરવાનું માંડી વાળવામાં આવશે તો ભાવિ પ્રાણની કાંઈ ભારે દાનિ થઈ જશે એવો ફેરફાર કરે હોય તો તે અરથાને છે. જેટલું ઉપાધ્યુષે તેટલું જ માનવ પ્રાણને જેટલો કાળ ઉપયોગી લાગે તેટલો કાળ થાંચે, અને તેમાંથી જેટલું વિવેકથી જરાગર લાગે તેટલું જ લે, તો બસ છે. મારા કરતાં ઘણા વધારે અધિકારી પુરુષો જૂતાકાળમાં થયા છે, વર્તમાનમાં છે અને ભવિષ્યકાળમાં થશે. પોતાના જ કાળના અધિકારી પુરુષની છુદ્ધિચુકત વાત માણસો સાંગાથે અને અનુસરે, અને જૂતાકાળમાં છુપત થયેલા પ્રથો તથા ક્ષતિદાઓના અવશાસમાં ન પડે તો સંભવ છે કે મનુષ્ય બનતિ વધારે સીધે રસ્તે બન્ય. મનુષ્યના ઘણા ક્રમકાનું નિમિત્ત જૂતાકાળની ક્રમ્પતિઓ અને વ્યક્તિઓ થાય છે. જૂતાકાળના ક્રમ્પનાથી રમ્ય કે ભવ્ય લાગતું ચિત્ર પાછા જૂતાકાળમાં ચાલે" એવો આંદર્શ નિર્મોલ્લ કરે છે. પાણું ફરી તેના ને તેના જૂતાકાળમાં જઈ તો રાદાનું જ નથી, પણ 'એટલા આદર્શ' પ્રવૃત્તિની દિશાને ખોટી બનાવી દે છે.

બ્યાજખોરીને મેં અર્થશાસ્ત્રની નહીં, પણ અનર્થશાસ્ત્રની પ્રથા માનેલી છે. દાન જેમ અને તેમ જલદી વધરાઈ જવું જોઈએ. પણ પોતાના પેસાને દમેલાં ઉપયોગ થતો રહે, છતાં બ્યાજખોરી ન થાય એવું જ દાન કરવાની ઈચ્છા હોય તો તે દૂવા ખોલાવવાનું દાન છે. પણ તેનો અર્થ એ નથી કે દૂવા પર તાકતી બેસાડવી ચોગ્ય તે એમ, હું માનું છું. એ તો ખાળછુદિ છે.

આનો અર્થ એ પણ નથી કે દૂવા ખોલવા સિવાયનાં ખીખાં દાનો અગોગ્ય છે, પણ કામગીરી ફૂંક કરી તેના બ્યાજમાંથી પ્રવૃત્તિ ચલાવવાની પ્રથા અને અગોગ્ય લાગે છે. "તુરત દાન મહાપુણ્ય" એ કહેવત સારી છે.

આ જ ન્યાયે માણસે પોતાના છવતાં જ દાનધર્મ કરી નાંખવાં એ સારામાં સારું છે. મર્થા પછી વીસ કરતું પડે એટલી સંપત્તિ જ મૂકી જવી ન જોઈએ. એ જાગન દર્શનત મદંમદ અને કેટલાક મુસલમાન સત્તા સારા આદર્શ મૂકી ગયા છે. પણ એટલી કિંમત ન હોય અને વીસથી દાન કરતું હોય તો ભલે. પણ તેમાં તુરત ખરચાઈ ગય એવી ભવનાં જ દાનો કરવા ચોગ્ય છે. લાખ કરોડ રૂપીઆ કાલજા હોય તો સુદી વાત છે; પણ નાનકડા દાનને માથે મોટાં દરતની પાપડી ચૂંચાના મોદમાં પડતું હોય નથી. ખીલું મધું ન સૂએ તો પેસા ખૂટે ત્યાં સુધી મરીજને આંખો ભરી લુવાર આપી દેવી વધારે સારું. એક ટકનો તો એને સતોય થશે!

(૧) દિલાસા-શોકસાત્તા વગેરે—જેટલી પચ્ચીરી દરખાન દિલાસાના તારો, શોકસાના વગેરેની ધાંધલ ખૂબ જ વધી ગઈ છે. પહેલાં જોને માટે પતું લખાતું, તેને માટે હવે તારો છોડે છે. ૧૯૦૧માં વિશ્વોદિયા ચણી કે દામચાઈ જરૂરોજાની કારિના નેના માટે જેટલી શોકસાત્તા થતી તેના કરતાં વધારે શોકસાત્તા દવે ખીછ, ત્રીછ, કે માંચમી પકિત્ત થે નેતાને માટે થાય છે. સંબતાની રાએ સજાવદાઓએ પ્રાણ એના વજના આશરના

જવાબ આપવાના હોય છે. એ-આર દિવસે તો બાપડા વ્યક્તિગત જવાબ આપવા પ્રવૃત્ત કરે છે, પણ પછી યાકીને હાથ દ્વારા મારીપર માગી લઈ સુકિત મેળવે છે.

એક વસ્તુ હૃદયથી થતી અટકી દેવળ એક ફેરિતું અને શિશુઆરતું રૂપ પકડી લે, તેનું જ નામ કર્મકાંડ. આમ દિલાસા-ચોકસલા ખગેરે કાણે જવાની ફેરિતી જ નથી વ્યવસ્થિત છે. આં બાંધી છુપા ચક્રતું કે સરળ બનતું નથી, પણ જટિલ, ફેરિમ અને દંભી બને છે.

ખરખરાના કામજી લખવાનો અને ખણી વાર પ્રસંગ આવે છે. “પ્રભુ મરનારના આત્માને શાંતિ આપો” એવું લખવાની હાથ હાથમાં સર્વસામાન્ય ફેરિ પડી છે. મરનારની પાછળ તેનાં સર્વાવહાસાને ધીરજ અને શાંતિ મળે એવી ઇચ્છા તો હું દર્શાવી શકું છું, પણ મરનારના આત્માને શાંતિ મળે એ અર્થનું વાક્ય મારી રૂઢમમાંથી જીતરી શકતું નથી. આત્મા અને અશાંતિ એ એ વસ્તુઓ જ મને પરસ્પર વિરોધી લાગે છે. માત્ર આત્માની શાંતિની ચિંતા ન કરવી; મારાં સ્વજનો અને મિત્રોના ઉદ્દેશને યમાવવા પ્રવૃત્ત કરવાને હરકત ન હોય.

ઉપસંહાર :

મરજીવિધિ વિશે મારા વિચારો આવા છે. એ ઉપર કદાચ કેટલાક એવી ટીકા કરશે કે દિ. ધ. મ. તો એક દેવળ શુદ્ધિપ્રધાન માણસ જ છે. વાવનાને તો એના “પ્રખર” (પ્રહ્લ્લેજ સ્વરૂપ? ઉત્કૃષ્ટ ગુણો?) તત્ત્વચિંતનમાં રમાય જ હોય એમ લાગતું નથી. આ બાબતમાં સરખાતમાં જ મેં કહ્યું છે કે કર્મકાંડમાં મને ઝાઝી ગમ નથી, રસ નથી, આગ્રહ પણ નથી. છતાં મારા મિત્રની જીવજીવિ ગઈ અને મારા જ વિચારો જાણવાનો આગ્રહ થયો, એટલે આ જણાવવા પ્રવૃત્ત થયો છું.

પણ તેથી વાગકે એ વિચારો સ્વીકારવા જ નોંધ એ એવો મારો આગ્રહ નથી. એ વિચારોનો અમલ દેવળ મારા પૂરતો જ માપ તો થે બસ; અને તેટલો થે ન ચાપ અને માનું શરીર અને મારી સ્મૃતિ અને મારા કાચજ-પરોની મારી પાછળ રહેલો સમાજ કોઈ બીજી વ્યવસ્થા તો કરશે તો તેથી ‘મારો આત્મા’ દુકારો એવોયે ૩૨ રાખવાની જરૂર નથી.

સેવાશ્રામ

૨૧ જાન્યુઆરી, ૧૯૪૬

તમેવ શુભચિત્ત । તું જ તારો પોતાનો શુભ છે.

આ મંત્ર ત્રિકાલાબાધિત સત્યતા-જ્ઞાનના કવિઓનું હર્શન છે, તેમનું ઉચ્ચારણ છે. સમસ્ત જીવનને સાચું પડતો આ મંત્ર મનુષ્યને આરોગ્ય બાબતમાં કદાચ સવિશેષ લાગુ પડે છે.

આરોગ્ય-બાબતમાં આપણે આત્માની પશ્ચિમતી કેળવણીના પ્રભાવથી ઔષધો પર વધુ પડતો આધાર રાખતા થઈ ગયા છીએ. દૈક થાય તો દુરત જ વૈદ-ડોક્ટરો પાસે દોડી જનારા થઈ ગયા છીએ. તંદુરસ્તીના નિયમોનું પાલન કરવાનો વિચાર પશુ કરતા નથી. આપણે વિચાર કરવો નથી. પચેન્દ્રિયોનાં ધોષાઓને છૂટી બચાવે મૂકવા જ છે, દૂંદી જિન્દગી હટ હટ ખાઈ પીને માણી લેવી છે. તેમ કરવા જતાં શરીર બળાહાર ન સહન કરી શકે તો આપણી મદદ માટે વૈદ-ડોક્ટરો તો જીવા જ છે. બેચાર ડોક કે પચીસ આપ્યાં એટલે પલ્લું, વળી, આપણી ઇચ્છા મુજબ વર્તવા શરીર તૈયાર થઈ મળું. આથી વધુ આપણે નોંધવું પશુ નથી.

વાલ્મીકિ મુલં જીવેત્

ક્રમં કૃત્વા વૃત્તિં વિવેત્ ।

મત્સોમૃતસ્ય દેહસ્ય ,

પુનરુત્પન્ને કુતઃ ॥

[ત્યાં સુધી જીવવું ત્યાં સુધી સુખથી જીવવું. મરણ કરીને યાદી પીવું. અસ્મીશ્વર !ઈ ગમેલ દેહનો વળી શેનો પુનર્જન્મ ચાપ ?]

આવી કંઈ ચાર્લક મનોવૃત્તિથી મનુષ્ય અંધ થઈને પચેન્દ્રિયોના ભ્રાત્રવિદ્વાસ પાછળ પડ્યો છે. આમાં માણસની તંદુરસ્તી શેની રહે? ચારીરિક તંદુરસ્તી જ ન રહે ત્યાં આનંસિક તંદુરસ્તીની તો વાત જ શી? શરીર માટે જોરાક વગેરે બોગો છે. ભોગ માટે શરીર નથી. માણસ બોગોને બોગવે ત્યાં સુધી તો ઠીક પંજુ આ તો ભોગ જ માણસને બોગવી નય છે ! શાંતિ સર્વત્ર મર્જયેત્ ।

આપણે વ્યાધિને નોંધ્યો છીએ તે તો તેનું આગળ વધી ગયેલું રૂપ છે. વ્યાધિ શરીરમાં બોગો થતો થતો ત્યારે તેનું રૂપ પ્રગટ કરે છે ત્યારે જ આપણે તો જાણીએ છીએ કે આ વ્યાધિ ઉત્પન્ન થયો. ખરું જોવા જતાં આપણે વ્યાધિને રજૂ રૂપે નોંધ્યો તે પહેલાં આપણા શરીરમાં તેનો સંચય થતો જતો હોય છે. મગમાં પાણી ભેળું થવું જાય છે તે આપણે નોંધી શકતા નથી. તેમાંથી ત્યારે પાણી છલકાય છે ત્યારે આપણે તે પાણી નોંધ્યો છીએ.

આ પ્રમાણેનો વ્યાધિ ત્યારે ત્યારે દેખાય-એટલે કે વ્યાધિ ત્યારે ત્યારે પીડા કરે-ત્યારે ત્યારે તેને નંદી દેખાતો કરવા માટે-તેને મદાગવા માટે-ત્યારે ત્યારે વૈદ ડોક્ટરો પાસે જવાને આપણે રેડાયેલા છીએ. વ્યાધિની પીડા દૂર થાય એટલે આપણે દવા બધે

કરોએ છીએ, એમ માનીને કે વ્યાધિ દૂર થશે. આરંભ પડે તો જતાં વ્યાધિનું ઊંડું મોડું મૂળ શરીરમાં રહેલું જ હોય છે. આપણે તેનું મહારત્ન યા, શાખા વગેરે કાપેલ હોય છે. અરોગ્ય આહાર વિહાર કરવાથી વળી પાડું એ મૂળને પોષણ મળે છે અને વ્યાધિ વળી દેખાય છે. એને આપણે મટી મચેલા રોગે વળી પાડેલો કોમલો મારો એમ કહીએ છીએ. ખરું તો જતાં મટી મચેલા વ્યાધિ કોમલો મારો નથી. કારણ કે તેના ખીજનો જ નાશ થઈ ગયેલો હોય છે.

વ્યાધિ કોમલો માર છે કે નવું જ પેદા થાય છે તે બંનેના કારણમાં મિથ્યા આહાર વિહાર છે. સમ્યક્ આહાર વિહાર કરવામાં આવે તો વ્યાધિ ઉત્પન્ન થઈ શકે નહીં. મનુષ્યે સ્વસ્થ રહેવા માટે કર્મ જાતનો આહાર વિહાર કરવો જોઈએ, જુદી જુદી મનુષ્યોમાં તે તે મનુષ્યે અનુકૂળ રીતે તેણે શી રીતે વર્તેલું જોઈએ તે જાણીને પોતે જ પોતાના શુભ થઈને-માણસ પોતાને સંયમમાં રાખીને વર્તે તો તે રોગી થતો નથી. (જત જન્મનાં જથવાન કર્મને કારણે આ જન્મમાં સમ્યક્ આહાર વિહાર છતાંયે રોગ આવે તે અસંભવ વાત છે.) સાતે માણસ માટે ન પડે તેવા સર્વસામાન્ય, સૌને લાગુ પડે તેવા આરોગ્ય-પ્રાપ્તિના આહારવિહારના દેહસાક નિયમો છે તેમ જ દેહસાક નિયમો જુદી જુદી પ્રકૃતિ ધી-માણસ દીક-જુદા જુદા પણ છે. અહીં આપણે સર્વસામાન્ય નિયમો મળીશું.

શારીરિક અને માનસિક સર્વ રોગોનું મૂળ અધર્મ છે. આ શરીર ધર્મ માટે છે, અધર્મના વિકાસ માટે છે, ભોગોમાં લપ્તાઈ રહેવા માટે નથી એવી આપણાં ધર્મશાસ્ત્રોની આજ્ઞા પ્રમાણે અરોગ્ય ધર્માચરણ કરનાર પ્રજા સ્વાભાવિક રીતે જ, આપોઆપ જ, બસે બસે આરોગ્યશાસ્ત્રના નિયમોમાં રહેતા હોય છે. એને સ્વતંત્ર રીતે આરોગ્યશાસ્ત્ર શીખવાની જરૂર રહેતી નથી. એને શીખવનાર શુભની જરૂર રહેતી નથી.

એ પોતાની સ્વચ્છિદ્ધ શુભ હોય છે. ધર્માચરણનું એ પ્રથમ પગલું ચૂકાય એટલે મનુષ્યનું સ્વચ્છિદ્ધ નહ થાય છે. જીવનનાં સર્વ ક્ષેત્રો સહિત આરોગ્યશાસ્ત્રનું સ્વચ્છિદ્ધ પણ નહ થાય છે, અને તેને પરાધીન થઈને આરોગ્યશાસ્ત્રીઓનો આશ્રય લેવો પડે છે.

આરોગ્ય નહીં તે અનારોગ્ય (શારીરિક અને માનસિક માંદગી), અનારોગ્ય અને રોગી અવસ્થાએ કમા રરતે જાનનજીવનમાં પ્રવેશ મેળવ્યો છે તે જોઈએ.

આર્થ આચાર્યો દરેક ક્ષેત્રની શરૂઆત માણસના અંતરતત્ત્વમાંથી માને છે. તેના ચુલ શરીરની પ્રાપ્તિ (જન્મ), તેના સદૃશ કારણ શરીરની ઉત્પત્તિ અને તેના ચારા નરસા કર્મનું ખીજ પણ તેનામાં જ રહેલું જુએ છે. તે જ પ્રમાણે તેના મૂળ અનારોગ્યનું કારણ પણ માણસના અંતરતત્ત્વને જ માને છે. માણસ પોતે જ પોતાના શારીરિક કે માનસિક સર્વ રોગોનું કારણ છે.

મનુષ્યનું જો મન શુદ્ધ હોય તો તેને કાઈ પણ રોગ થતો નથી. રોગો પહેલાં તો મનને દૂષિત કરે છે અને પછી જ શરીરમાં જીતે છે. સર્વ રીતે શુદ્ધ મન (રાગ, દેષ, લોભ, મોહ, વગેરે માનસિક રોગો વિનાનું) લાગ્ય પુરુષમાં શારીરિક રોગો પ્રવેશી શકતા નથી કારણ કે રોગોને પ્રવેશવાનું મોઈ કારણ જ મળી શકતું નથી.

શ્રી ચરકસંહિતામાં ફાટી નીકળતા રોગો (Epidemics) કેમ ઉત્પન્ન થાય છે તે બાબતમાં કહ્યું છે કે ફાટી નીકળતા રોગોને ઉત્પન્ન કરનાર બેઝેલા વાયુ, જલ, દેશ અને કાલ છે. તે વાયુ, જલ, દેશ અને કાલને પણ બગાડનાર, તે સૌ બગાડાનું મૂળ અધર્મ છે. ત્યારે ત્યારે દેશના કે શહેરના મુખ્ય મુખ્ય માણસો ધર્મનો ત્યાગ કરીને અધર્મથી પ્રભુ સાથે વર્તે છે, ત્યારે ત્યારે તે મુખ્ય માણસોના નીચેના માણસો, કહેરીઓ વગેરે તે અધર્મને વધારે છે. તે અધર્મ ધર્મને ગળા જાય છે. અને તેથી ધર્મ વિનાની ચણેલી પ્રજાને દેવતાઓ ઊડી જાય છે. આવી ધર્મ વિનાની ચણેલી અને દેવતાઓને ઊડી દીધેલી પ્રજામાં જ્યાં અત્યુચ્છો પોતપોતાના ધર્મો બરાબર બજાવતી નથી. એટલે કે વરસાદ પોતાના સમય પ્રમાણે વરસતો નથી; વહેલો મોડો વરસે છે, અથવા તો બહુ મોડો કે બહુ વધુ વરસે છે; વાયુઓ બરાબર વાતા નથી, ઘસતીકેપ વગેરે થાય છે, જળાસરો સુકાઈ જાય છે, ઔષધિઓ પોતાની શક્તિઓને ઊડી દે છે અને વિકૃત થઈ જાય છે. આ પછીથી આવા બગાડેલ પવન અને જલના ઉપયોગથી પ્રજામાં રોગો ફાટી નીકળે છે.

આજ પ્રમાણે મહાયુધ્ધોથી પ્રજાનો નાશ થાય છે તેના કારણમાં પણ બહુ વધી ગયેલા લોભ, ક્રોધ, મોહ અને અધિગ્માન છે. લોભ વગેરે ધર્મો ધેરાઈ જઈને તેઓ ઓછી શક્તિવાળા પર આક્રમણ કરીને એકબીજાને હણે છે. ભૂત, પિસાચ, રાક્ષસ વગેરે હોવાની શ્રેણી પણ આવી પ્રજાને હણે છે. તેમ જ ધર્મનો લોપ જેમનામાંથી થઈ ગયેલો છે તેવી પ્રજા શુરુ, વૃદ્ધ, સિદ્ધ, અપિ, વગેરે પૂજ્ય છે તેમની અવગણના કરે છે. આવી અવગણનાથી શુરુ વગેરે શાપ આપે છે. તે શાપથી નગરો અને પ્રજા પણ ભરત થઈ જાય છે.

વળી, રાત્રીની ઉત્પત્તિ બાબતમાં કહ્યું છે કે સત્યયુગના અંતે ગામમાં વાંચુ અન્ન ખાવાથી સરીર ભારે થતાં, સરીરના ભારથી શ્રમ થયો, શ્રમથી આળસ, આળસથી સંયમ, સંયમથી પરિગ્રહ અને પરિગ્રહથી લોભ ઉત્પન્ન થયો. ત્રેતાયુગમાં લોભથી અગ્નિદ્રોહ (એક બીજાની ઈર્ષ્યા), અગ્નિદ્રોહથી જુદી વાણી અને જુદી વાણીથી કામ, ક્રોધ, માન, દેવ, કર્ત્તા વેણ, એકબીજાને મારવાપણું, તેથી ભય, દુઃખ, શોક, ચિન્તા અને ઉદ્વેગ વગેરે થતાં. આથી ત્રેતાયુગમાં ધર્મનો એક પગ (ચોથો ભાગ) આશયો જગ્યાથી પૃથિવો અને અન્ન, વનરપતિ વગેરે ના મુજબ પણ ઓછા થઈ ગયા. આથી મનુષ્યનાં સરીરો પણ ઓછા ગણવાળા અન્નના ઉપયોગ વગેરે કારણથી ઓછી શક્તિવાળા થઈ ગયા અને તેથી ભાર વગેરે રોગો તેમને યથા લાગ્યા. આથી મનુષ્યનું આયુષ્ય પણ ઘટ્યું. સત્યયુગમાં ચારસો વર્ષનું આયુષ્ય હતું તે ત્રેતાયુગમાં ત્રણસોનું, દ્વાપરમાં ગણીસોનું, અને કલિયુગમાં એકસો વર્ષનું આયુષ્ય થયું. અને તે જ કારણથી મનુષ્યનું આયુષ્ય દર સો વર્ષે એક એક વર્ષ ઓછું થતું જાય છે.

આ પ્રમાણે મનુષ્યની તંદુરસ્તી અને આયુષ્યને અધર્મ સાથે બહુ ક્ષેપા દેવા છે તે આપણે આગેના વૈદ્યની સૌથી પ્રાચીન સંહિતામાંથી જોઈએ.

સરીરની તંદુરસ્તી ધ્વજનારે ધર્મચરણ પ્રમાણે રાત્ર, દેવ વગેરે રોગોને તટસ્થ સારીરિક

શોભેથી દૂર રહેવા માટે શુદ્ધ શુદ્ધ સત્ત્વોમાં પ્રેમ રહેવું નોંધવું, શા આદાર વિદ્યાર
કરવો નોંધવું તે હવે બતાવીએ છીએ—

વર્ણ સત્ત્વગુણ

આ સત્ત્વમાં સૌથી વધુ ધ્યાન રાખવા જેવી બાબત તે બકરાગ્નિ છે, જો કે સામાન્ય
રીતે આપણા શરીરના બધા જ બાધિઓ બકરાગ્નિ પર આધાર રાખનારા છે. દરેક
સત્ત્વમાં, દરેક સ્થિતિમાં માણસે બકરાગ્નિનું ધ્યાન રાખવાનું હોય છે જ. રોગાઃ સર્વેષ્ટિ
મુન્દેકમ્નો । સર્વ રોગ મંદાગ્નિથી ઉત્પન્ન થાય છે. જો તો કાઈ પણ રોગ માફક નહીં પડે
કે જેનું મૂળ આપણને મંદાગ્નિમાં ન મળી આવે. આ આપણો પાચકાગ્નિ આપણા
શરીરનું ધારણ કરનાર છે. ચૈતન્યનો એક સ્વભાવ શક્તિ ફરવાનો છે, આ શક્તિ-હજનચક્તન-
અગ્નિને આધીન છે. એટલે વળે વળે અગ્નિના બળથી ચાલે છે. આ સૃષ્ટિનું અગ્નિ તત્ત્વ
તે સૂચે છે. સૂચેનું એક નામ વૃણ છે. વૃણ એટલે પોષણ કરનાર. સૂચે સર્વે શક્તિઓનો
ઉત્પાદક, ધારણ અને પોષણ કરનાર છે. તે જ પ્રમાણે આપણા શરીરમાં રહેલો સૂચે-
અગ્નિ આપણું ધારણ કરનાર છે. તેના પર જ આપણા હૃદયનો-તંદુરનીનો-આધાર છે.
શીતામાં હનું છે કે હાઉં વિધાવતો મૂળ પચાવ્યજ ચતુર્વિધમ્ । (હું દેવાનાર નામનો અગ્નિ
ધધને આદિ પ્રકરતા અગ્નને પચાવું છું.) આ અગ્નિને પાસા જળવલો નોંધવું સાર-
વેતન્ન નિષિષ્તામાઃ પરમનેષ વાલમ્ । (વરુ). સર્વે ચિકિત્સાનો સાર એ છે કે અગ્નિનું
પરમ પાલન કરવું.

અગ્નિના બળને તોડનાર તત્ત્વ તે જલ છે. વર્ણમાં વાદળાં, આકાશ, કંડો વાયુ. પાણીનાળી
ધરતી વગેરે કંડોથી અને બીનાકથી સૃષ્ટિમાં જલ તત્ત્વ વધી જાય છે. અને નિષ્કૃંપ ઘાતમાં,
સંયોજન વનસ્પતિઓ વગેરે દવામાંથી પાણી શુદ્ધિને લીસી-બીનાશવાળી થાય છે. તેમ જ
આપણું શરીર પણ વિશેષ જલતત્ત્વવાળું થાય છે. આથી, આપણને વર્ણમાં મદદ પાણી
પીવું પાડું નથી. શરીરમાં જે તત્ત્વ જોડાઈ હોય છે તેની સામાન્ય રીતે શરીર માગણી
કરે છે. જેમ કે, ઉનાળામાં ગરમી વધુ હોવાથી આપણે કંડકની છત્રા કરીએ છીએ અને
શિયાળા અને ચોમાસામાં આપણને ગરમી મળે છે. આ પ્રમાણે શરીરમાં જલતત્ત્વ વધવાથી
આપણો બકરાગ્નિ મંદ થાય છે, અને મંદાગ્નિ તો પ્રજે દોષને કોપાવનાર છે. મોટે
જલતત્ત્વને જોડું કરનાર અને અગ્નિતત્ત્વને વધારનાર તથા રસો જેવા કે દૂધ, કડવા
અને તીખા રસોનો આપણે ઉપયોગ કરવો નોંધવું. વૃદ્ધ એટલે કે જાણું વગેરે કંડકું તે
કારકાં, કંડકાં, પરવળ, વગેરે તીખું તે તો લસણ, અગ્ગો, ગંડાકા, ચંક, પિપર
વગેરે. પાચનને મંદ ન કરે તેવા દહીયા દહીયા ગરમ આદાર લેવો. ઝાંઝ, કડી જેવો
પ્રવાહી પદાર્થ વધુ લેવો. દોઢાળાં, ઘેરવડાં, ઘાગ્રભાત, સાકર, ચટાણી, થોડા પ્રમાણમાં તેલ
વગેરે તો ઉપયોગ થવો નોંધવું. ધી પચવામાં સારું અને કંડું હોવાથી તેના કરતાં તેલ આ
સત્ત્વમાં વધુ ફિતલારી છે. જો કે તેના જુદા ઉપયોગ કરવો જ નોંધવું. કંડા યજ્ઞ ગેરમા
અગ્નિ તો ત્યાજ જ કરવો નોંધવું. સામાન્ય રીતે પણ જમ તો ગરમ ગરમ જ (મો
બાલે તેટલું ગરમ નહીં) લેવાનું નોંધવું. કારણ કે તેથી જ જલની પાણી છે અને સ્વાસ્થ્ય

પણ દાગે છે. અગ્નિને તીવ્રજ કરે તેવો અને નદી કે મંદ કરે તેવો આદાર લેવો જોઈએ. પાણીનો ઉપયોગ પણ ઉચિતરૂપે કરવો જોઈએ. કંઈ પાણી, તથા કશાકે પચે છે. ઉદા-
જીને દારેણું પાણી દેત કશાકે પચે છે ત્યારે ઉચિતરૂપે ગરમ ગરમ પાણી એક કલાકમાં
પચી જાય છે તેવો નિયમ છે. પાણીનો ઉપયોગ પણ એવો કરવો. પાણી પણ વધુ
પ્રમાણમાં લેવામાં મંદાગ્નિ થાય છે. પાણી મધ નાખીને પીવું સારું છે. પાણી જેમ વધુ
પીવામાં આવે તેમ સારું એવી માન્યતા છે તે પણ યાત્રીય દષ્ટિએ જોવા ત્યાં ખોટી
છે. વરસાદનું ઝીણવામાં આવે છે તે રીતનું પાણ્ય પણ અપર્યપ્ત છે. વર્ષામાં-આવાદ આવજીમાં
આ પ્રમાણે અગ્નિ મંદ થવાથી શરીર બગડે છે તેવા જ કારણથી આવજીમાં ઘણવાસને
માદાત્મ્ય છે. પણ આપણે તો ઉપવાસને દિવસે જીવડું પીળ દિવસે દરતાં પણ
શારે અને જુદી જુદી ગતતરી વિશેષ વાની ખનાવીને પેટને વધુ બગાડીએ છીએ. આવજીના
ગોઠાણમાંના તહેવારોમાં વધુ પડતી મીઠાઈ અને આઠ આઠ દિવસની ટાઢી રસોઈ
ખાધા પછી ગ્રાહા, સરમ અને તાવના દિરસાઓ સંખ્યાબંધ વધી જાય છે તે આપણે
જાણીએ છીએ.

દિવસે લીંમણુ તે આ ઝનુમાં ખાસ તજી દેવું જોઈએ. દિવસની નિદ્રા ત્રણે દોરને
કાપાવનાર અને ખાસ મંદાગ્નિ કરનાર છે. શિયાંભાનાં લેપને ઝીંપના પછી શરીર બારે
લાગવાનું કારણ જોખવાથી વધી ગયેલો કફ છે. દિવસ કામ કરવા માટે છે અને રાત્રિ
જાંખવા માટે છે, આવા તંદુરસ્તીના નિયમેને આપણે જામતા કરી નાખીએ એટલે રાત્રે
ઝળીએ અને દિવસે અંધોએ તો તેનું ફળ ભોગવવું જ પડે. કર્મ લાંબને હેંદનું નથી.

ઉપાસા પગે ફરવું પણ આ ઝનુમાં હીક નથી. ગોખમાં પાણીવાળા રસ્તામાં
ફરવાથી પણ કંઈક લાગી જઈને નુકસાન થાય છે ત્યારે આપણા રસ્તાઓ તો કાદવ,
કીચક, રાગ, મૂત્રવાળા હોય છે. તેમાં ચાલવાથી પગે ફેરલીએ તર્ક આવે છે જેને માન-
કામાં 'પગે મૂત્ર લાગ્યું' એવી સંગ્રાથી ઝોળખવામાં પણ આવે છે. ખૂટ વગ બગડે તેના
કરતાં શરીર બગડે તો વધુ મુશ્કેલી પડે તેનું સ્મરણ રાખવું ફિતહારક છે. અને ત્યાં સુધી
તો પર બહાર નીકળવું જ નહીં તે હીક છે. ગ્રામીણ ગ્રામમાં બહાર નીકળવું તો દાયજીના
વાહન પર જ નીકળવું એમ કહ્યું છે તે આપણી પ્રચલિત જાહેરજાણીનો ખ્યાલ આવે છે.
આપણે હંમેશાં પગમાં કંઈ પહેરીને તો નીકળી શકીએ. મદારાષ્ટ્ર, યુ. પી. અને બંગાળામાં
લાકાની આખરીઓ પહેરવાનો આદ છે તે સ્વીકારવા લાયક છે.

સવારની ઝાકમ ખાસ સજેખમ કરનાર છે. માટે ઉપાસામાં ન ચડવું તે સારું છે.
સવારમાં ઝાકજોને સમય હોવાથી કરવા નીકળવું તે તંદુરસ્ત માણસને પણ ફિતહારક નથી
કારણ કે તેથી તેને પણ સજેખમ, ચરદી વગ ઉપદ્રવો થવાનો પૂરો અંભવ રહે છે; તો
પછી મોટા સાગના શરીરો માટે તો કહેવું જ શું! આપણે કાલતો ચાલતો દોપ અને
પમારીમાં ન પડ્યો હોય તે સાને એવું આપણું સાબનું ધોરણ છે! સો મે નવાઈ દા
માથુસો આદર્શ તંદુરસ્તીની દષ્ટિએ મંદ જ દોષ છે! અને તે આપણે જાણતાં
પણ નથી.

આપામ પણ આ ઝનુમાં ફિતહારક નથી. આપામ કરનારો તો ઘોડા આપામ કરી
શકે. ઓમંગ વખતે કરવો. ગોમાથાનો ખોરનો નહોતો લેવાની મંજૂરી થાય તેનો દાવ છે

પણ આ તરફ આપણે એરી કહીએ છીએ તેવો નુકસાનકારક છે. પૃથ્વીના ગોળાથી બચવા માટે અને તેમણે ઉપરના માળમાં રહેવું અને તેમાં સધરીથી શરમાવો શખવો સારો છે. શરમ અને વજનદાર કપડાં પહેરવા ઓઠવામાં વાપરવાં.

ચોમાસાનો ઠંડો પવન પશુ ખાસ કરીને વાના રોગને ઉત્પન્ન કરનારો અને જેને વાનો રોગ હોય તેને વધારનારો છે. માટે જલુ પવન આવે તેવી બારી બારણાં બંધ રાખવાં જોઈએ. શરીરને ઠંડી અને પવન ન લાગે માટે અંગના લેપ શરીરને ડેરવાની કચ્ચા પશુ આગળના સમયનું અવધાન બતાવે છે.

આ ઋતુમાં ખાસ કરીને અગ્નિ ચંદ્ર થતો હોવાથી ચંદ્રાગ્નિ કરનાર ખાસ કારણ તે દિવસની ઊંંચનો અને અણર્ણુ કરે તેવા આહાર વિહારનો લાગ કરવાની ખાસ આજ્ઞા છે. અણર્ણુ ત્યાગ કરવા માટે અને તો એક જ દંડ ખાતું બધાનો તો સર્વે પીયડી, બાત, કઢી, ઓશ્યમણ, જેવું લેવું. દૂધ, ધી દિતકારક નથી. તેમાં ય કહી અને કળાં તો અત્યંત ખરાબ છે.

આ ઋતુમાં ઉપર નિર્દિષ્ટ આહાર વિહાર કરવાથી તે તે ઋતુઓના કારણે થતા રોગો થતા નથી.

આ ઋતુમાં દરેક ઋતુમાં એવવા યોગ્યનું સેવન કરવાથી અને ત્યાગ્યનો ત્યાગ કરવાથી સ્વસ્થ માણસ સ્વસ્થ રહે છે. ઉપર લખેલ વિધિ તે સાંભળે માણસ યું કરવાથી સાંભળે જ રહે અને થિત ન પડે તે હેતુ ખાતમાં રાખીને લખવામાં આવી છે. સ્વસ્થ માણસોને સ્વસ્થ રહેવાના નિયમો મળુ જુદા છે. તેમજ રોગી માણસને સ્વસ્થ થવાના નિયમો પણ જુદા છે. કેટલીક વાર એવું બને છે કે સ્વસ્થને જે દિતકારક હોય છે તે રોગને અદિતકારક હોય છે. જેમકે સ્નાન. સ્નાન પોતાના સ્વભાવથી બધા, ઓળસ વગેરે વધારનાર છે તો પણ જલરવાળો માણસ જે તાંબે જ તાવમાંથી બેઠો થયેલ છે તે જો સ્નાન કરે તો તેને તેથી જલર વળી પાછો આવે છે.

વર્ષમાં સામાન્ય રીતે અણર્ણુ અને તેને કારણે પેટમાં ગેસ-કર્મ-જવાન, દુખાવો થતો હોવાને કારણે દિમજ, સૂંઠ અને સિન્ધાણુની ફાટી સવારમાં શરમ પાછી સાથે લઈ લેવામાં આવે તો બહુ ઊપાધિમાંથી બની જવાન. ઝાડા, ચરડા વગેરે પણ યવાની શર્યાતમાં હોય તો લેવાથી મટી જાય છે.

તંદુરસ્તીના નિયમો જાણીને, અયોગ્ય આહાર વિહારમાંથી મિત્ર ખેંચી લઈને જો, શુભન બચાવ કરવામાં આવે તો તેથી સારીરિક શાન્તિ ઉપરાંત આત્મારના જમાનામાં જેનો અત્યંત અવાવ છે તેની મગજની-મનની શાન્તિ પણ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. અને તે મનની શાન્તિ મળવાથી આવોહ અને ખલોહ બન્નેનું દિત સાધી શકાય છે.

દુષ્યમ્

[એકાંકી નાટક]

[ગામડાની રોડની સામસામાં બે મકાનો. આ બંને મકાનો ગામના ચોકમાં આવેલાં છે. રસ્તો અને ચોક નિર્જન છે.]

ફતુ પ્રવેશે છે. તેનું વય આશરે દસનું એનું લંબગ્રાણ ઉભવિયાત નિર્દોષ મોં. એણે માથાના વાળ એકઠા છે. એણે મુસલમાની ઢબનું લાંબું કુરતું અને કુરતા નીચે પાવનમો પહેર્યાં છે. મળામાં ચુંદડીઓ છેડો નાખ્યો છે. આંખમાં આંખજી આંખજી છે. હાથમાં રૂપાની બંગડીઓ, અને બે રૂપાની બંગડીઓ વચ્ચે એક સોનાની. ગળામાં આજે તેણે સોનાનો હાર પહેર્યો છે. એણે કનમાં રૂપાની બાળીઓ નાખી છે. તેના હાથમાં ઘોળા રંચનો નાનકડો હબ્બો છે. હબ્બાને રમાડતી રમાડતી, હવામાં લટકાતી તે આવે છે.]

ફતુ : હમા ! હમા ! (મૂંઝી બનીને હમાની રાહ જોતી હમાના ધર તરફ જોતી તે જીભી રહે છે. ફરીથી.) હમા. આ તો જવાબે ય આપતો નથી... સારું હમા, આમ આવ. તને કંઈ આપું. (હમાના ધર તરફ પીઠ રાખીને જીભી રહે છે.) હમણું કૂદ કૂદ કરતો આવવાનો. મને ચૂપ થવા દે. (ઘોડીવાર મૂંઝી બને છે.) જીંદ. આ તો હજુ ય ન આગ્યો. ખજર પડી... એને સારા નામથી જોડાવીએ તો કદી ય તે આવે છે ! હમો કહીશ તો ય નહીં આવે, જવાબ નહીં દે ! હું જોને જાણ્યું ને ! આમ તો તે મારો બાઈ. સારું, અલ્લા હમૈયા... એ હમૈયા, એ... એ... હૈદા.

અવાજ : કોણ ? ફતુ કે ? તું છે, બહેન !

ફતુ : જો, હવે સીધો દોર મળો. હમૈયાબાઈ ! આમ આવ, તને કંઈ કહું. તને કંઈ ખતાવું.

અવાજ : આલું, હં તારા માટે કંઈક લોવાનું લાવું છું. જો, આ આગ્યો. આજ મારા આપા આવ્યા છે. હા. શહેરમાંથી રોડસ મળની, મને એવી ધણી મળી વસ્તુઓ લાગ્યા છે.

[હમો પ્રવેશે છે. તેણે કિલ પર નાનકડી પેલડી પહેરી છે. રાતીર કપડો. કપાળમાં ત્રિપુંડ ક્યું છે. કપાળમાં ભસ્મ, માથા પર ચોટલી, વય ફતુ જેટલું જ. હમાના હાથમાં નાનું શિવચિત્ર છે. મુદાકાની માળા છે. આંખોને તે છૂપી નજરે આંધે તરફ જુએ છે. અને પછી તરત જ તે ફતુની પાસે આવી ઊભો રહે છે. તેના ગલમાં હલેલત છે કે રંગેને અને કોઈ ક્લેઈ નહ.]

હમો : ફતુ ! જોલ, તારે શું કામ છે ! મેં તારા પહેલો સદ સાંભળ્યો ત્યારે હં નાવજિયામાં નહાતો...

ફતુ : પણ હંકારો ય ન અપાવ ! વાદ બાઈ ! તું ય બારે છે.

હમો : (સામેના ધર તરફ નજર કરીને) આજે જ મારા કાકા શહેરમાંથી આવ્યા; અને જો. (શિવચાણને તે હાથમાં રાખીને તે બીજા હાથની હથેળી વતી સંતાડી રાખવા મથે છે.) ને જો આ માળા ! કેવી મળની ! તેં આલું કદી જોયું હતું, હં ફતુ ! સાચું કહેલું.

ફેરુ : હાંવ ! મારા હાથમાં લોવા આવ.

ઉમા : ઓહ. અરે છે ક્યાં ? તારાથી એમ અડધ કઈ ! આને અને અમારા પાલખમાં પધરાવવાના ! ખૂબ કરવાના ! ધૂપ આપવાના ! હરદોજ નવઘડવાના ! અમારા બચવાન. સમજી તમારાથી ન અડધ. તમે અરે તો એ અમઠાઈ જાય.

ફેરુ : (વિચારમાં પડી જઈને—ચોંકી જઈને) ઉમા, મારી બકરીનું દૂધ તો તું પીએ છે ખરું ને ! ગેરલાલ અમારા ધેર આવીને દાદાબાપુ સાથે આ પીએ છે ને આને આર્તા... ઉમા ! તું જાણે છે ? કહે. ના, તને તો આ કાઠએ શીખડાવું...

ઉમા : હા, હા... અને તો એની ક્યાંથી ખજાર હોય ! એ તો કાઠએ. કાઠ આતું ખૂબ જાણે છે. તે સહેરમાં રહે છે. અમારા હમ્મશઓ ખૂબ જાણે છે. તે તો સરેકતમાં વાતો કરે છે, ફેરુ. આપણે તો સમજી પણ ન શકીએ. તે તો એવા કાઠ છે... કાઠ છે...

ફેરુ : ના. કાઠ હોય એ આવું ન શીખવે.

ઉમા : ત્યારે શું શીખવે ? એ તો ખૂબ કાઠ છે. એ તો કહે છે કે આપણે બાદાથ બધામાં કોંઈ અમે. તમારાથી મ. કાઠ તમારે લાં આવે... આવે...

ફેરુ : બોલ ને ! કહી દે.

ઉમા : ફેરુ. તમારાથી ન અડધ. માળા પવિત્ર. આ પણ ખૂબ પવિત્ર. ના... ના... કાઠ... ના... ના. ન અડધ.

ફેરુ : પણ કહે, ફેરુ, કેમ ન અડધ ? તારામાં ને મારામાં એક શું ? નેવી હું છું, તેવો તું છે. તારે દાંય છે, તેવા જ મારે દાંય છે, તારે પગ છે તેવા જ મારે પગ છે. તું એ દાંય નેડી રામજીમદિરે પડે છે, ને હું પણ દાદાબાપુ સાથે મંદિરે જઈ છું ત્યારે પગે લાગું છું. ત્યાં દાદાબાપુ અને ગેરલાલ સાથે જ જાળો ગાય છે. તમારો જાળો અમારો નથી શું ? તો કાઠ આમ કહે કેમ ! ના. કાઠ નહીં કહેતા હોય ને ! રવાકાઠા કહે છે ? રવાકાઠા ! (ફેરુ અવિચાર જાહેર કરે છે.)

ઉમા : હા, રવાકાઠા જ.

ફેરુ : રવાકા... કા. (ફેરુનું મોં પડી જાય છે.)

ઉમા : જા... હા. એમાં જહું જહું આવે છે શું ! (આરે તરફ નજર નાખીને) કાઠ તો કહે, બોલો. પણ આમ આવ. તને એ મને છે ?

ફેરુ : અને લોવા દે ને !

ઉમા : હે. હાઈ હે તું. પણ ફેરુ, તું જાણી છે. તારા જેવું પાકું આજસુધીમાં મેં જાળને ન કાપ્યું. તારી પાસે આ શું છે ? અમને કીક અધારમાં રાખવા છે ! તું નહીં જતાવવાની ખરું કે !

ફેરુ : ના, ના, અમે રીતા... તે કઈ અમને જતાવ્યું છે તે અમે... ના, અમે નહીં જ પતાવીએ. ના. નહીં જ જતાવવાનો...

ઉમો : કંઈ નહીં. એક જુ. કેવીકે હું નથી બતાવતી તે. અને અને એકજો છોએ કે
અમારા વગર કેવુંકે તારે ચાલે છે તે ! અને તો આ આશ્વા.

ફતુ : નહીં. ઉમો, નહીં. ને આ ખાસો રંગો. બીજો રહે. બીજો રહે.

ઉમો : કાં ! ચાલ્યું કંઈ !

ફતુ : ઉમો, ને ખાસો આ કપડાં. જ્યુ, અને તો એનાં નામે ય આવડતાં નથી. મારા
આપુ શહેરમાંથી લાવ્યા છે. એમણે પહેગળ્યાં તે મેં પહેવાં. પાકી, સુંદરી, સફળિયા,
દેવા મળના લાગે ! કેના સુંદર લાગે ! મે. તને લાવશે લે, હું આ ખા તો ખસો.
(ઉમો ગળામાંથી માળા કાઢીને ફતુને આપે છે. અવાજ સંભળાય છે. ઉમોને
રંગમાંથી બિસ્ફિટ કાઢીને ફતુ આપે છે. ઉમો બિસ્ફિટ સામે નોંધીને તે માંખે છે.)

અવાજ : ફતુ ! ઓ ફતુ !

ઉમો : ફતુ !

ફતુ : ઉમાભાઈ ! લાવ્યાં તને ! અને તો ખાવામાં ખૂબ મળ આપે છે.

ઉમો : તારા મોમાં હં ! ખજર પકી મળી ! (ફતુ મો ફેરવે છે.) મો. ફેરવ કે ન ફેરવ,
તારા મોમાં પાણી આવી ગયું છે, ખડું ને ! મારાથી હું બહુતું રાખવાની પથ
રહે ! પથ આ તો હું જ પૂરું કરીશ. (ઉમો બિસ્ફિટ ખાવા પડે છે.)

ફતુ : ઉમાભાઈ ! નો તો ખસો ! મારા ગળામાં આ માળા કેવી લાગે છે ! મળતી. ખડું
ને ! (ઉમા સામે ફતુ તાકી રહે છે.) ખડું કે ને ! નથી સારી લાગતી !

ઉમો : (ખાતાં ખાતાં,) બહુ. હં... હં... સુંદર... મળતી.

અવાજ : અશ્વા ઉમા ! ક્યાં નાસી ગયો ? નાહીને તરત ! હજી તારે સંખ્યા બાકી છે.
શાશત્રીના મંત્રો કરવાના બાકી છે ! સર્વને અર્ધ આપવાના છે ! હિં...
ક્યાં ગયો આ...

ઉમો } (સાથે જ. એક બીજાને સંબોધીને.) તને ખોલાવે છે કાઈક ?
ફતુ }

[ત્યાં સામેથી રહીમ આવે છે. એનું વય આશરે ત્રીસ અને પાંત્રીસ વચ્ચેનું. એણે માથા પર
લોન્ડી દીવાલની ટુકી ટોપી પહેરી છે, કેટ પર પડાણી સુરવાળ, સરીર પર પહેળી બાંધવું. રેશમી
પહેરાણુ, અને પહેરાણુ પર બુદ્ધાદાર બાકી, અને બાકીમાં આંત્રીનાં બંને. એણે વાળની કટનાં ઘાલિયાં
વધાર્યાં છે અને ગળવામાં લાંબું પલ્લુ બાંધ કરેલ અપ્પુ પડ્યું છે. તેનો હાથો બહાર દેખાય છે. એને
નોંધીને ઉમો બિસ્ફિટ ખાતાં ખાતાં રોકે છે.]

ઉમો : રહીમદાસ ! રહીમદાસ ! (દોડીને રહીમની ડોક વળગી પડે છે.)

[અને ત્યારે જ સામેથી દેવા આવે છે. દેવાનું વય આશરે રહીમ જેટલું જ. તેણે પાંત્રીસ
પહેર્યું છે, ગળામાં માળા અને લંબોઈ, વાળકીઓ પહેરી છે, કપાળમાં ત્રિપુંડ, હાથમાં ગૌમુખી
અને બીજા હાથમાં લાકડી. એને નોંધીને ફતુ રોકે છે.]

ફતુ : દેવાદાસ ! દેવાદાસ ! (ફતુ દેવાની કંઠે વળગી પડે છે.)

દેવો : અંદ ! આધી ! આધી ! પ્રભુ ! પ્રભુ ! અને હું ક્યાં અડી ! અશ્વા ઉમો ! મેં
તને કેટલા સાદ પાડ્યા ! કમળત ! તને આ ગ્લેસ સાથે કરવું ફરવું મને છે, કેમ !

તને મારે કેટલી રખત એની ના કહેવી? તારે તારી જાતને અગાધવી છે? તારે તારા ધર્મને સુભાવો છે? આમ આવ.

(હમો કિંકર્તવ્યમૂલ બને છે. કુતુ પજુ રવાના મેં સામે જોઈ સમજાવ્યું બની ઊભી રહે છે.) આમ મારી પાસે આવ હમૈયા! આમ આવ! (હમો ગમરાતો ગમરાતો આવે છે. કુતુ રહેજ રહેજ પાછી ખસતી જાય છે.) તારા મોંમાં શું છે? શું છે બોલ! મહેન્ગોનું ખાણું! કાણે આપ્યું! સાચું બોલ! મને ખબર છે, રહીમ! (કુતુ રહીમ પાસે આવી ઊભી રહે છે.)

રહીમ : કુતુ તારા ગળામાં આ શું છે? કિંદુઓનું તાવીજ! કિંદુની તસ્ખીર! (રેવો બે કમલા આજણ આવે છે. તે પરાક રીતે જ રહીમને સંબોધે છે.)

રેવો : રહીમ! તમે લોકોએ વટલાવવાનું નાકી રખું છે, એનું અમને મોટાએને બાન છે. અને અમે મોટાઓ તમારા કંઠમાં ફસાઈએ એમ નથી એવું તમને લાગ્યું એટલે આવા નાનાને ફસાવવા તીકબ્યા, ખરું ને! અને તેં શું અવલાવવા માંડ્યું છે, બોલ!

રહીમ : ક્યા હૈ! (રેવો સામે ડોળા કાતરીને, ૬૫ ૫૨ હાથ મૂકીને તે હમો રહે છે) એક તો-આ કુતુના ગળામાં તસ્ખીર પહેરાવી છે, વળી ઉપરથી ધારજોરી. કયું અમે બહામણું!

રેવો : એટલે, તું આંખોના કાતરા ખેંચી કહેવા શું માગે છે? એમ ગમરાઈ જઈએ એવા કાચા નથી, હા!

રહીમ : તો હૈ ક્યા?

રેવો : તારી આંખો ક્યાં જોડાએ ગઈ છે? ફટી ગઈ છે! મગી આંખે બાજતો નથી? તારા સગાને આ બટ વસ્તુ ખાવા ફાંસે આવી!

રહીમ : (જોરથી) કહે ને કાણે આવી!

રેવો : તેં કાઈ ખીજે તો નહીં આપરા આવ્યો હોય ને?

રહીમ : મેં! (પાટિ પાડે છે.) મેં ખાવા આવી એમ? તો બેઠા ઉગા! (કુતુના હાથમાંથી કબજો અગ્રણીને બિરિકટ કાઢી, હાથમાં સર્ધ તે હમને ખવડાવવા ફોંડે છે.) હમા, આવ, બેઠા! આવ! ઔર જો મુમ આ લે.

રેવો : અલ્યા મલેચકડા! બાબ્યું છે આ જુ'બદ? (બોલી તે લાકડો ઉગામતો આગળ વધે છે. રહીમ છાતી કાઢી ઊભો રહે છે.)

રહીમ : (જોરથી) બોલ, બોલ, તારે હૈ ક્યા?

રેવો : આપણા જેમ જરામીશ તો તારાથી ખી નહિ જઈએ, સમજો ને!

રહીમ : હં. હજો તો. અબી મુમ રહેમા! (રહીમ ગમવામાં હાથ નાખે છે. કુતુ અને હમો બહાવરાં બની જાય છે. તેઓ બને એકબીજાને વજળીને એકબાજુ ખસી જાય છે. રહીમ ખૂબ મારે છે.) અલ્લાહો અકબર! (તે ગમવામાંથી મધ્ય કાઢે છે.)

રેવો : એમ છે! (બોલી રેવો એના ઝરીર ફરતી લાકડી સુભાવવા લાગે છે. તે ખૂબ મારે છે.) "હર મહારેવ! હર હર મહારેવ!"

[રેતો ચોદસ મૂંઝવા લાગે છે. રહીમ રેવાને સકંઠમાં લેવા માટે ચોદસ ફરીને તેની પાસે ખસેડે છે. સામેથી માણસોનું દેખું આવે છે. આપુણે દોડું ખૂંધે મારે છે, “હર હર મદાદેવ!” ત્યાં સામેની રોડીમાંથી બીજું દેખું આવે છે. “અલ્લાહો અકબર! તેમની બુઝાબુઝા! રેતો અને રહીમ એ બીજીની સાથે તથક આવી ગયા છે.

ત્યાં જ સાગસામેની ગલીમાંથી દિનું મુસ્ત્રીમ બે છુટાઓ આવે છે. એકનું વધ આસારે પગાસાથી બાવનનું દરો. બીજાનું પણ એકનું જ. અસહમાન બૂદા અસરામ કાઢાએ સરીર પર ચોરસો, સાદું પહેરણ અને માથે ફેટેઃ બાંધે છે. પગમાં આમકાના સાદા તોડા. દિનું બ્રાહ્મણ છુટા ઈશ્વર મહારાજે પોતથી, હથાકા ઢિલે ને માથે પાપડી. રહીમ હથાકા ચાંપુએ રેવા પર હરે છે. લાકડી છાતીને દૂર ખડે છે. આમરામ રોસાથી આ લેખું જવાતું નથી. તેઓ લાકડી લંબાવતા રહીમને આંતરે છે, વચ્ચે ફટી પડે છે અને રહીમના હાથની આજી સહિ એમની છાતીને ધરીને તે લાસા રહે છે.)

અસરામદાસ : બેટા ! સખર ! સખર ! (એમની છાતી પરના પહેરણના વચ્ચે દૂર કરીને) બેટા ! રીકરા ! હજાવ તારા ચપ્પુને પહેલાં આ છાતીમાં (રહીમ અસરામદાસની સામે બોઈ ઊભો રહ્યો છે.) બેટા ! બોઈ છું રહ્યો છે ! તારા ચાકને તારે લોહી જ પાવું છે ને ! પા તારે, આ કિલતું લોહી ! (રહીમ એના બાપ સામે તાકો ઊભો રહે છે.) તાકો શું રહ્યો છે ! હજાવ બેટા, એમાં વિચાર કરવાનો હોય જ નહિ ! (રહીમનો હાથ મૂંઝવા લાગે છે.)

રહીમ : (મૂંઝતા સ્વરે.) બાપુ ! (નજરને બોંધમાં બોડી ઊભો રહે છે.)

અસરામ : ના. એમાં વિચાર શું કરવો તો ! એની છાતીમાં ચાકને હુલાવતી વેળાએ તું વિચાર કરત ખરો કે !

રહીમ : બાપુ ! ના, ના. એનું બોસો મા. મારાથી . . . મારાથી . . . (અચ્છરો પડવા લાગે છે.)

અસરામ : ના તારા હાથે જ હજાવ.

રહીમ : બાપુ ! (હાથ મૂંઝવા લાગે છે. ચપ્પુ હાંથમાંથી સરીને બોંધ પર ખડે છે.)

અસરામ : ત્યારે બેટા ! કાઈ માથે પા કરવાની આ અબ્દુલ તને સહી કર્યાં ! બેટા ! આ તારા વેશ ! આ બધું ગંડાપણુ આવ્યું કર્યાં ! આ તુમકાં પણ લામી કર્યાં ! (રહીમની આંખમાંથી આંસુ ટપકે છે.) આંસુ પાકા મા. બાપ ! તું જૂલી ગયો તારું નાનપણ ! ઈશ્વરમહારાજ ! આવો, આ છોકરાંજીને આ ગંડાપણુ આંસુ કર્યાં !

ઈશ્વરમહારાજ : રેવા ! લાકડી ટેરને હાંકવાના કામની છે, બાઈતો છપ લેવા માટે નહીં. તને આ કમત કેળું સજાદી ! આમાં તારી સંસ્કૃત વિદ્યા વધુ શોભે તે ખરી ? બેટા ! એને તે લાંબન લગાડયું. વિદ્યા આં કાળે તને મેં નથી અપાવી. ગાંધા, તમારું નાનપણુ જ તને જૂલી ગયા ! .

અસરામ : ઈશ્વરમાઈ ! હું જ એ જ હતું છું. તમારા એતરમાં તારે તો બે વ વેંડે આંખ જતા. નદીએ દારે જ નાથા છે. ગામમાં દારે, જ એવ્યા છે. નાનપણમાં તો

એક દિ એકમીન વનઃ દાહ્યું નથી ને આજ એ એકમીનને સાર વીસરી ગયાં રહીએ !

કિશિરમહારાજ : રેવા ! અભરામદાસની વાત સાંભળે છે કે ! તમે મોટા મદદને રહેશો અમા, ને સહેરતું ગાંધણુ સાખી અર્ધી આપ્યા, ખરું ને !

અભરામ : રહીએ ! મેં તને કીરમાં આ ગાંધણુ શીખવા મોકલ્યો તો ? એક ભાગન ગયાતું સંભાળાય છે.

રામ કહો, રહમાન કહો કોક કાન્દ કહો મહારેવ રી...

અભરામ દોસા કાન મારે છે. કિશિરભાઈ ! ભાગ્યને જેવું કઈ સંભાળાય ને. (ભાગ્યને આગળ વધે છે.)

રામ કહો, રહમાન કહો કોકિ, કાન્દ કહો મહારેવ રી
પારસનાથ કહો 'કોકિ અહા, સકળ બહા રવમેવ રી... રામ
લાભાવેદ કહાવત નાના, એક મૂલિયા રૂપ રી,
તેસે ખડ કલ્પનારાધિત, આપ અખડ સરૂપ રી... રામ
નિજપદ રમે રામ સો કહીએ, રહીએ કરે રહિમાન રી
કર્ષે કરમ કાન્દ સો કહીએ, મહારેવ નિર્માણ રી... રામ
રામ કહો રહમાન કહો, કાન્દ કહો મહારેવ રી.

અભરામ : હાં રહીએ ! સાંભળ્યું ! આમાં આપણા પાત્રા ગેદ કયાં પડવાના હતા ? એક કિશિરમા'રાજને તું પડે નથી લાગવાનો ? (રહીએ નતમસ્તકે બેઠો છે. રેવા પછુ રહીએની પડખે જ બેઠો છે.)

કિશિરમહારાજ : નવો વાપરો મોટા પછે એમનામાં વાર્ષ મયો, ખરું ને ! (કુતુ ઉઘાને બતાવેને.) એવું અભરામભાઈ ! એવા રેવાં ગેદીપણા કરી મેઠાં છે ! આપડાં સોમાં ડાયા જ છે ! હ જ અજો છે કે રાજી માર્યો પાણી કયાં જુદાં પડવાનાં હતાં ! તમે જ કો' અભરામભાઈ !

અભરામ : રાજી માર્યાં પાણી તો જુદાં પડે, બર્ષ, તો પડે ! પણ આ સોક મંડ્યા. હવે તારે રહીએ, માગ મારી આ દિવ જેવા ગેદમા'રાજની.

કિશિરમહારાજ : સો વરાતનો યા. અમે રેવા ! તું અભરામ દાહાને... અન્ના કુતુ ! હુમા ! તમે તો અમ આપો.

(રેવા અભરામદાસના પગમાં પડે છે.)

અભરામ : ખુદા તને સુખ બહો. અન્ના હિમા, કુતુ, તમે તારે... આપાં તો આવો નોખા પડીને આવો.

હિમા } ના, અમે જુદાં નહોં પડીએ
કુતુ }

[પડો] *

* કયા ય પ્રકારના ઉપયોગ પછેકાં લેખકની અનુમતિ આવશ્યક છે.
સંસ્કારક રેવા—૧—૨૧ અમદાવાદ નાટ્યમંડલકલ્પન નિગોલના આશ્રમે

ગોરખ, સ્ત્રી અને નદી

દિવસ ૨. દવે, એમ. એ.

મુંદરનાથના શિષ્ય ગોરખનાથે બાર દર્શને ઉપદેશો એક સદ્વચન દિદે સન્માન્યું હોત તો દિદતી વસતી સાલીસ કરોડ જેટલી આને હોત નહીં, અને દુન્નદોમાં કે રાગચાણામાં દિદે ને અપૂર્વ ક્ષણો આને સદગ રીતે, આંચકા ખાલા વિના આપી શકે જે તે આપી શકત નહીં. ગોરખનાથનાં સંતવચનો એમની જન્મભૂમિ પંચાળથી માંડીને ગિરનારની યોગગુફાઓ સુધી ફેલાઈ ગયેલાં, પણ એમનું આ વચન તો કોઈએ દિદે દર્શને સાંભળ્યું નહીં. એ વચન જનતાના દિલમાં વધો ગયું હોત તો, અલગત, આને દિદુ-ગુરિલમ ક્રમકાઓનું અને લઘુમતિઓના અધિકાર-પોદ્ધારનું નાટક આપણને ભેવાનું સદ્-લાગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે તે આપણે યોષ્ઠ બેઠા હોત.

ગુરુ મુંદરનાથને સ્ત્રીના વળગણ બાદ્ધપાદમાંથી છોડાવી લાવનાર ગુરુ ગોરખનાથે કહ્યું છે : " એમ નદી કિનારે જોએલું દૃષ્ટ સજામત નયા, તેમ સ્ત્રીથી પુરુષ પયેલા કાઈ પુરુષ સજામત નયા. " દિદના પુરુષવર્મે આ ઉપદેશ સાંભળ્યો હોત તો મિસ મેથોને અમેરિકાની દૃષ્ટિએ બાહ્યમુજા જેવો લાગતો, અને અમેરિકામાં તો ગળપૂથીમાં જ આવે જતો, છતાં દિદમાં ગમે હુતારશે એ મુરકેલ એવો સંતતિનિયમનનો ઉપાય સમજાવરા. દિદમાં આવવાની તકદી લેવી પડી તેમાંથી એ પરાંપકારી નારી જીગરી જત; અને એમને મુદ્ધવાન સમય એ પ્રતિષ્ઠિત કુમારિકા સંતતિનિયમનના સાધનોના વિકાસમાં આપી શકત. અથવા તો એમનાં અમેરિકન કુમારિકાને સુયોગ્ય દાંપત્ય જીવનમાં પલટાવવાનો એમને વિશેષ સમય રહેત.

દિદે ન માન્યું ગોરખનાથનું કે ન માન્યું મિસ મેથોનું. દેખા જણે કેમ આ સ્ત્રી-પરાયણ સંસારીઓ અપરિણીતોનો વિશ્વાસ જ ધરાવતા નથી. ગોરખનાથના ઉપદેશ સામે કોઈએ વિરોધ ઉઠાવેલો નહીં, જોલું એમની પૂર્વ અર્થના પયેલી. પણ એમના આ ઉપદેશને અપનાવવા જેવો નથી. એવી સૌએ અંદરખાને સંતલસ કરેલી. બીજા બાજુ ગિત્વારા મિસ મેથોને ગાંધીજીથી માંડીને દરેક હાથાવાળાએ જોલાં લીધાં, છતાં મિસ મેથોને ઉપદેશ છેક નિષ્ફળ ન ગયો. એનું કારણ કદાચ એમ હોય કે મિસ મેથોને ઉપદેશ એક સ્ત્રી તરીકે એણે માનાઈ છતાં વિશેષ વ્યવહારુ અને 'સંકટ સમયે એવરાની સાંજી' જેવો જણાયો હોય. અથવા તો ગોરખનાથ એમના સમકક્ષીન બ્રહ્મચારી-વર્ગ સંક્રામ્ય' જેમ સ્ત્રી વિશેનાં જ્ઞાનથી અંતર વ્યથિત રહેલા એવો જનતાને ખ્યાલ દતો, તેથી એમને ઉપદેશ અસ્તરકારક નીવડ્યો ન હોય. ત્યારે મિસ મેથો કુમારિકા હોવા છતાં, અમેરિકાવાસી તરીકે પુરુષજાતથી એટલા બધાં અપરિચિત ન હોય, પણ જોલતાં ત્યાંની કોઈ યુનિવર્સિટીના વિચિટ્ટ અભ્યાસક્રમ દ્વારા મુમાદિતમાર હોય, તેમ ભોક્માનસમાં ઠહી ગયું હોય.

સ્ત્રી એ પુરુષનો વિનાશ કરવા જ અર્જાયેલી, એમ ને ગોરખવચનમાંથી ક્ષિત પાપ છે તે સાચી આસાં વર્ પદેશની એમની અમકલીન દિદી પ્રભાએ અમજ

આ ખ્યાલ એમ તો લખા સંતોને આવ્યો છે. પરંતુ સંતોની સ્ત્રીવિષયક મીઠાસાને, આ પ્રદેશમાં પોતાને વિશેષ અનુભવી મણતી જનતા, અતિમ લેખતી નથી. સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયના સ્થાપક શ્રી. સદાનંદ દહી ગયા છે કે સ્ત્રીથી પુરુષે દસ ફૂટ તો દૂર રહેવું ને રહેવું જ. દસ ફૂટ સુધીમાં સ્ત્રી એની મોઢજાળતું વર્તુલ વિશેષ ઉગતાયી વિસ્તારી શકે છે. પણ પુરુષજાતને આ લખેલ જાહેરા નથી. એને તો સિનેમાચિત્રોમાં કે રાજમાર્ગો પર પણ દસ ઈંચનું અંતર રાખવામાં એ દબે વધુ પડતો સંક્રમ દેખાય છે. આ બાળતમાં આપણને પશિનીઓની સુનાસ માદ આવશે. કદાચ એ કવિની કલ્પના હોય, તો પણ શ્રી. મેધાણીનાં પુરાણ સોરઠી સ્ત્રી-પાત્રોમાં એક પ્રકારની સોડમ આવતી હોય છે તે કલ્પના હોવાનો સંભવ નથી; કારણ કે આજનો વાર્તાકાર વાર્તાવવાહી સાહિત્યનો રસિયો છે. આ વાર્તાવાદી વાર્તાકૃતિઓમાં નિર્દેશ પામી છે તે સોડમ કહી હોય કે મીઠી, વગેરે વગેરે પ્રત્નો, આપણે હેઠવાની જરૂર નથી. એવી પૂછપરછથી શ્રી. મેધાણીનો મૂલ્યવાન સમય આપણે ન ગણાડવો જોઈએ. કારણ કે એ પૂછપરછ કર્યા પછી એ સુમધ કે દુર્ગધ કેટલા પ્રકારની હોઈ શકે તેનું ચોખ્ખું પૃથક્કરણ આપણા પૃથક્કરણશીલન સામ્રાજ્યો પણ હેક વીસરી ગયા છે. એટલે આ સોડમને ક્યા વર્ગમાં ગણાવવી, એના સા શુદ્ધધર્મો નક્કી કરવા તે સોડમના તદ્દવિદાને પૂછ્યા પછી પણ આપણે કહી શકીએ તેની રિયલિટીમાં નથી. અને-આપણે એની સાથે સંબંધ પામી શો છે ? શ્રી. ગોરખનાથ કહેશે કે એમાં કાંઈ સારાવાદ તો નહીં જ હોય.

સાચ સામાન્ય એવી ખેડુ-પુત્રી અંગુ ઉઈં ગમવાળાએ એક મેનિરટ્રેટ જેવા મેનિરટ્રેટને ખેડમાં ઉતારી દીધો તે આપણે શ્રી. મેધાણીની 'અપરાધી' નામની નવલમાંથી સમજી શકીએ છીએ. સ્ત્રીથી દસ ફૂટ દૂર રહેવાનું સ્વામિનારાયણ સુત આ અપરાધી મેનિરટ્રેટ ચીખ્યા હોત તો આ લખકર વિનિપાતમાંથી બચી જતા. પણ આ આરમ્ભના જ્ઞાનને અજાણે એ પાત્ર એકની એક જૂલ જે વાર કરી બેસે છે. એક સ્ત્રીને લીધે જેલમાં જવું પડ્યું એ જૂલી જઈને એ મેનિરટ્રેટ જેલમાં જતાં જતાં એ જેલને બારણે બીછી સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરી નાખે છે. કાલ્યાણી અનેક કલગો આ 'બચાડો છવ' લીખ્યો પણ આ એક સ્વામિનારાયણ-સુત ન ચીખ્યો તેમાં કેટલી બધી આપત્તિ આવી ! આ દાખલો શિષ્યાપત્રોનું નવું સંપાદન કરનારે એનાં દિપ્પજમાં ઉગેરવા જેવો છે.

સ્વામિનારાયણ કે ગોરખનાથ જેવા 'આગળ દાય પાછળ દાય ને ખમા કરે ગોરખનાથ' જેવા સંતો કહી જાય એ તો કીક, પણ મહોધરા જેવી પ્રેમાળ પત્નીનાં પ્રેમાળ પતિ એવા શુદ્ધ ભક્તવાન પણ આનું જ કહી ગયા છે. શુદ્ધ ભક્તવાને કહ્યું છે કે સ્ત્રી ને પ્રદેશમાં સામી મળવાનો સંભવ હોય તે માર્ગે જવું નહીં, એ માર્ગે જવું પડે તો એના સામું જોવું નહીં, સામું જોવું પડે તો વાત કરવી નહીં, વગેરે વગેરે. આ એક પ્રકારની સ્ત્રી-નિંદા છે એમ કાંઈ સ્ત્રીએ અત્યાર સુધી કહ્યું નથી. કારણ કે સ્ત્રીઓ ઘણી સમજુ છે. સ્ત્રીઓ સમજે છે કે આ સુત તદ્દન સાત્ય છે. પણ સ્ત્રીઓ એના વિરોધ નથી કરતી, એનું કારણ એ નથી કે સાત્યનો વિરોધ કરવામાં એ માનતી નથી; એમ તો અચમત્કર્ષ. રમત રમવાની એને સારી શબ્દ છે. એમ પણ નથી કે સ્ત્રીનું રમણ શમાજમાં નીચું છે, એટલે વિરોધ થતો

નથી. કોઓ સમજે છે કે પુરુષવ્રત એમના મુકુમાર પણ અસિધ પંખામાંથી કદી ઊઠતી થકવાતી નથી. પુરુષની એ નિર્ગળતા માટે કોને એકાદી બધી ખાતરી છે કે એને આ સંત્ય સ્વીકારવામાં જોખમ દેખાતું નથી. બિલકુલ એને તો લાગે છે કે એની પાસેથી ઊઠવાનો ઉપદેશ આપનારાં તો એનો પહેલો શિકાર થઈ પડે છે.

પુરુષ કદાચ મૃત્યુમાંથી ઊઠતી રહે, પણ કોમાંથી ઊઠતી શકતો નથી, એવો વિશ્વાસ કોના હૃદયમાં હદમૂલ થઈ ગયો છે. એના અપ્રતિમ સામર્થ્યમાં એને કોઈ શંકા નથી. સાક્ષાત્ યમદેવ પણ કો વિના ક્યાં રહી શકે છે? વળી કો ધારે તો યમદેવને પણ મોહની નથી, એના શિકારને યમદેવના દીવાનખાનામાંથી પણ બેધક પાડી લઈ આવે છે, એ આપણને સંત્યાન-સાવિત્રીના દર્શન પછી સુવિદિત છે. કોના દ્રુમાઈ હોય ત્યાં યમદેવ સુદાં હોય નાખતો રહે છે. કો જ્યારે એના કાપદેશના હકો માટે જલ્દી પડવા નહીં રહતી હોય ત્યારે જ યમદેવ એનો મૃત્યુપાથ નાખવાની દિગ્ધત કરતો હશે.

કોને સમજવામાં ગોરખનાથે વાપરેલી નદીની ઉપમા આપણને વધારે ઉપયોગી થઈ શકે તેમ છે. અત્યાર સુધીમાં કોનાં અનેક વર્ગીકરણો વિવિધ દૃષ્ટિથી મળ્યાં છે, પરંતુ એમાં કોનો અર્થગામો પરિચય દેખાતો નથી. નદીનો વિવિધ પ્રકારો મુજબ આપણે કોના વર્ગો પાડીશું તો એની વિનાશકતાની સ્થિતિ તેમ પદ્ધતિનું વિશેષ સ્વરૂપ મેળવી શકીશું. અત્યાર સુધીનાં વર્ગીકરણોમાં કોનો ઉપરહલ્લો પરિચય જ દેખાય છે, ત્યારે શ્રી. ગોરખનાથે વાપરેલી ઉપમા આપણને એક નવો જ પ્રકાર આપી રહે છે.

કોઓનું પ્રચલિત વર્ગીકરણ નિદાણાએ તો જુગારની દૃષ્ટિએ ચપેકું વર્ગીકરણ પસંદી, ચિત્રિણી વગેરે વિભાગો પાંડે છે. કોનો આ દૃષ્ટિએ મળેતો પરિચય એ એક ભમ જ છે. પ્રકૃતિની દૃષ્ટિએ કો માત્ર નદી સ્વરૂપ જ છે. દરેક કો પ્રચંડ આવેશમાં પૂર વહાવે છે. શાંતિપ્રકારે મુગધા, મધ્યા, પ્રીત વગેરેના બેઠા પાક્યા છે તે કેવળ વયોગત છે; પણ વંચની સાથે પ્રકૃતિ બદલાતી નથી એ હકીકત તેમાં જુલારી છે. સ્વક્રીયા અને પરક્રીયાના બેઠા આપણા નાટકકારોએ પાક્યા છે. એ બેઠા આને છટાછેડાના રિવાજ પછી જમત-બેઠામાં અર્થવિહીન બન્યા છે. દિવસમાં પણ દવે છટાછેડાની સમવડ કાપશે 'કરી આપવાનો છે. એમ ન હોય તો પણ સ્વક્રીયા અને પરક્રીયાના બેઠા કેવળ કામચલાઉ સ્થિતિ વર્જીવે છે. તેમજ કો-સન્માનના આ મુગધાં એ વર્ગીકરણમાં રહેલી સાક્ષિકીની બાવના આતી છે. તેમજ કો નદી. વસ્તુતઃ પુરુષનું વર્ગીકરણ કોની દૃષ્ટિએ સ્વક્રીયા અને પરક્રીયા એ બે વિભાગોમાં થાય તો પુરુષવ્રતિનો ન્યાય થઈ શકે.

કો નદીસ્વરૂપ છે એમ સમજવ તો પછી કોનું પ્રચંડ બળ સમજવા વગર રહેશે નહીં. નદી કરતાં જે કોનું સામર્થ્ય વિશેષ છે. નદીનાં પૂર પાર કરી જનાર કુશળ તરવેરાઓ પણ કોનાં સામર્થ્ય પર વિજય મેળવી શક્યા નથી. આપણે સમજવું મટે કે એક જગતપ્રસીદ્ધ એક પ્રકાર સાથે જે કોઈ સંબંધિત-સંબંધ કે લગેતર સંબંધ બાંધે છે તે પ્રકાર ગામની બંધિત સાથે નદી, પણ કો નામની એક પ્રચંડ શક્તિ — સાક્ષાત્ અગ્નિ — સાથે કામ પાડી શકી છે. જુગાથી જે ભોળા આદમની વધુ ભોળી પરેપરા પર વિજય મેળવતી આતી છે તે ઈવની સુધારેલી વધારેલી આદર્શ સાથે એક જોખમકારક સંબંધ તે કેવળી રહી છે; સાક્ષાત્ અણુઓનું બંધિત બની રહ્યા છતાં પુરુષને કોનું જાન રહેતું નથી.

ખદાદુર સ્ત્રી માટે એમેઝોનની હિપમા યોજનાર પહેલો કવિ સ્ત્રીનું નદી સ્વરૂપ સમજી ગયો હતો. નદીઓમાં જેમ આકારનું અને શૈલીનું વૈવિધ્ય છે તેમ સ્ત્રીઓમાં પણ છે. કેટલીક ક્ષીઆપેટાઓ અને રંજાઓ ખદાપુત્રાની જેમ પ્રચંડ પૂર વહાવી અનેક પુરુષોનું મદમદન કરી શકે છે. કેટલીક સામાન્ય નદીઓ રેતી પ્રધાન હોવા છતાં યોમાસામાં જેમ ગાંઠોત્તર બને છે, તેમ કેટલીક સામાન્ય દેખાતી સ્ત્રીઓ વખત આવ્યે કઠિયાવાડી વૈકળ્યાની જેમ અનેકને તાણી જાય છે. દરેક સ્ત્રીની વિનાશકતાની છવંતમાં એક વાર નિરાશા આવે છે. એવું બને છે ત્યારે ગામ તેને 'કાળવી' કહીને ઓળખતું હોય છે. તેની ક્રુર આંખો જ દોહને કવિવરો 'કૃષ્ણકળિ' 'કૃષ્ણકળિ' કહીને નૃત્ય કરવા મહેલ છે એ આપણે ટાંગોરના એક કાબૂ પરથી જાણીએ છીએ. નદીઓની રેલમાંથી બચવું શક્ય છે, પણ સ્ત્રીની રેલમાંથી બચવું શક્ય નથી. ગંગા કે નાઈલથી માંડીને રોમનું સુધીની નદીઓને લગીરચો વહેલે મોટે અંકુશમાં લાવી શકશે. પરંતુ સ્ત્રી અંકુશમાં આવવાની નથી.

આપણે ત્યાં વિધવાઓને ગંગાસ્વરૂપ કહેવાનો રિવાજ છે તેનું શું રહસ્ય છે એનું કારણ સંશોધન કરવાની જરૂર ને. કેવળ પૂજ્યતા સરવવાનો ઉદ્દેશ હોય તે સંભવિત નથી. ગંગાનાં સફેદ નીર જેમ એનાં સફેદ વસ્ત્રો પણ શું એ સ્વચ્છતા દર્શો, એની કોને ખબર છે? પણ વિધવાને માટે એ ઉપમા વાપરવાની હવે જરૂર રહે તેમ લાગતું નથી. કારણ કે સ્મૃતિ તેમજ સદ્ગત બંને દૃષ્ટિએ 'વિધવા' એ શબ્દજન્ય ઘટ્ટ જવા આવેલ છે. કવિ ન્દાનાલાલે 'વસંતોત્સવ'માં કુમારી અને સૌભાગ્યવતી એ બે જ વિભાગોની સીમાક્ષિત્તિ પાડ્યા છે; વિધવા એ શબ્દજન્ય છે તેમ એમનું કહેવું છે. આપણે ત્યાં પુનર્લગ્ન જેમ વધુ ને વધુ પ્રચલિત થશે, એમ આ વસ્તુ સ્મૃતિ દૃષ્ટિએ પણ સમજાતી થશે; અને કવિના પ્રશંસો કહે છે તેથી સહેજ જુદી દૃષ્ટિએ પણ સૌએ કવિને આપે દંડ લેખકો પડશે.

આપણા પુરાણકારોને કદાચ સ્ત્રીના નદી સ્વરૂપનો ખ્યાલ હતો. એટલા માટે ગંગા, યમુના વગેરે નામે તેમણે એવું સામર્થ્ય સૂચવતા તેમની કથાઓમાં વાપરવા માંડ્યાં હશે. પુરાણોએ ૯૯૯ નદી ગણાવી છે. એ પ્રમાણે સ્ત્રી સ્ત્રી પ્રકૃતિસરવના સામર્થ્યનો ખ્યાલ મેળવવા આપણે શુશુક્રમ પ્રમાણે સ્ત્રીને એમાંની એક નદીનું નામ આપી ઓળખી શકીએ. તત્ત્વતઃ જેમ બધી નદીઓ એક જ છે, તેમ તત્ત્વતઃ સ્ત્રી માત્ર એક જ સંકિતનું સ્વરૂપ છે. નદાતી જખતે આપણા કર્મકાંડીઓ જેમ નદીનામેની માળા જપોને બધી નદીઓને સંભારી સર્વ નદીઓને કપરોટમાંના પાણીમાં સંભાવિષ્ટ થયેલી માને છે, તેમ કાંઈ પણ સ્ત્રી સાથે સંપર્કમાં આવતા પુરુષે વાદ રાખવું મટે કે ઈર્ષ્યા માંડીને ક્ષીઆપેટા કે રંજાથી માંડીને કુખન સુધીની મદાન જાતિના એક નમૂના સાથે એ છવન સંપ્રસાદનું કૃદ બેઠો રહેલ છે.

નદીની જેમ અનેક વર્ગીક લેતી સ્ત્રી માત્ર વાળ અને અંગમરોડમાં જ નહીં પણ સ્વભાવમાં યે કુટિલ છે. એ છતાં કેટલાક તર્કવિદો કહે છે કે સ્ત્રી સાક્ષાત્ અગ્નિસ્વરૂપ છે. એમની વાત છેક કાદી નાખવા જેવી નથી. કારણ કે આ પણ પાસે કેટલાક સત્ત્વક પુરાવા છે. વાસ્તવિક જેવો મદાકવિ કહી ગયો છે કે સીતાને અગ્નિ સ્પર્શી શકેમો નહોતો એ પરથી આ લોકો કહે છે કે સ્ત્રી એટલે અગ્નિસ્વરૂપ હોવાથી એને અગ્નિ અસર કરતો

નથી. રાજકહેલીના અંગૂઠામાંથી અગ્નિ નીકળેલો, એ વાત તેમની દલીલને વિશેષ સમર્થન આપે છે. કારણ કે ઓમાં અગ્નિ હોય નહીં તો અંગૂઠામાંથી અગ્નિ નીકળી શકે નહીં.

એટલે આપણે કહેવું થટે-કે ઓ નદીસ્વરૂપ હોવા સાથે અગ્નિસ્વરૂપ પણ છે. જેમાંથી મમે તે સ્વરૂપ તે વચ્ચે રીતે પ્રકટ કરી શકે છે. પાણી અને અગ્નિ-શીત અને ઉષ્ણ એ બંને દ્વંદ્વા પર એનો કાબૂ છે. અકુળજો વહાવવા એ એને સુસાધ્ય છે, તેમ એ પછા વરત જ કોધાનલથી કુંદામાં મારવાની એની રસસંક્રાન્તિની કળા આખ્યાનકાર ભટ્ટ પ્રેમાનંદયો થે ચાંદિયાતી છે. કાવ્યશાસ્ત્રના રચયિતાએ કહે છે કે રવામાં શિયાળામાં ઉષ્ણતા અને ઊનાળામાં શીતળતા અર્થે છે. એ વાતની સાથે આપણે એટલો જ સંબંધ છે કે ઓનું અગ્નિ-સ્વરૂપ અને નદી સ્વરૂપ સ્ત્રીમાં શુભ રીતે એકત્રિત વાસસ્થાન ધરાવે છે, અને પુરુષને એ સમ્પ્રસાદિત્વનો ખ્યાલ પણ હોતો નથી. ઇશ્વર પણ જેમાંથી બચેલો નથી એવાં મહાન જગ સ્વરૂપમાંથી એ ઇશ્વર આપણને બચાવે એવી પ્રાર્થના બધાં દેખાય છે; માટે એટલું જ પ્રાર્થનું થટે કે આપણે વિનિષ્ઠાત એછા વિવાદમય હો.

★

મધુરી નિશા

—હરીશ રાવળ

પૃથ્વી ક્ષાનેટ

નિશા, મધુરી તે નિશા રૂપથી નીતરી સાંભરે
જયદાં મળી સવેપણુ અનમ, આદ્ર, અદ્રેત વ્યાં.
વસાય સ્મૃતિદ્વાર કે તરડમાંથી નેવાય રે
પુરાનુનયનાં, પુરાનુશ્રુતિનાં, પુરાનુદનાં
હજી અસલ રૂપમાં મધુરિમાસર્યાં હરય આ.
હતી, હતી હજે પડી મૂરત મુગ્ધ તારી મને,
તે તે વિસવી સહેલ મિય કાલ જેણે દીધા,
અજમ્ય ધિરેન નેન મીલનાતુરાં જોણી જે
રુઝાગુચિર સોડમાં વસવસી રહી કાલ-ની.
મળ્યાં બીવ કલા, કલા કર-શું સાંકળી ને કર
પરસ્પર દીઠી જતી હીરક અહુમાલા બની.
—ન યાદ પણ ઊકતા ફરીથી એ જ-ના એ સ્વર.
તે જોશ નિરવાય, ના જરી તુષા ખૂડે યોગની
રહી ટટળી આય, ચીજ દેખો હોં કારણી !

Wells, in a word, is a glorified edition of ourselves, his history is our history, and the world as he sees it is the world as we shall see it to-morrow.

C. E. M. Joad.

"The Bookmark."

બુનાર્ડે જોયો કેણું છે કે તેનું જીવનચરિત્ર તેના સમયનો ઇતિહાસ થશે. તે જ પ્રમાણે આપણે રહી સકીએ કે એચ. જી. વેલ્સનું જીવન તેના સમયના અગ્રેષ્ઠ જીવનનું પ્રતિનિધિ છે. શ્રી અંગ્રેજ જીવનને દબાર ઠેકાણે રચી છે, પણ તે બદારથી પરંતુ વેલ્સ તો એ જીવનનો જ એક મુખ્ય અને સલામત ભાગ છે એટલે તેણે અંદર રહી, તે જીવનને લેખનદ્વારા બહાર આણ્યું છે. તેથી તે પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ પછીની અગવસ્થિત અને વેરનિખેર દુનિયાના માનસનો નિદાનશાસ્ત્રી તેમજ ઉપન્યાસકાર ગણાયો છે. તેણે યુરોપ અને અમેરિકા પર અસરગ્રસ્ત સદીમાં ફ્રેંચ લેખક વોલ્ટર સ્કોટની તેવી જૌદિક અસરનું સ્વચ્છ રસાયણ અને પોતાના ધ્યેય અને વિચારોનું પાર્શ્વિક આરંભક આલેખન રચ્યું. તે ગંભીર છે અને તેનાં લખાણો ગંભીરતાથી જોવાય છે.

બુનાર્ડે જોયો વેલ્સનો જન્મ ૧૮૬૬માં સપ્ટેમ્બરની ૨૩મીએ ગ્રામીણમાં (કેન્ટમાં) એક નાની પરસુરથ દુકાનમાં થયો હતો. તેની માતા એક પત્નિ કુટુંબના ધરની સંભાળ રાખનાર મોટર હતી અને પિતા કુદરતપ્રેમી માણીનું ઝામ કરનાર અને ક્રિસ્ટનો ધર્માચારી રમનાર હતો. પિતા દુકાનની દરકાર રાખતો નહિ. વેલ્સની માતા તેને શુદ્ધ મણતી નહિ અને પુત્રને તે માત્ર પામે તેવો નામરિક, બનાવવા ઇચ્છતી હતી. જાગપણ વેલ્સે જમીન નીચે ભોળાના ખડોમાં જારીમાંથી લોહના મામાને બાંધે બેઠે જોતાં વિતાવ્યું હતું. કાપડિયો બનાવવાના ઉદ્યોગથી પામે પુત્રને થોડું લાગ્યું. ચૌદ વર્ષની ઉંમરે કાપડની દુકાનમાં વેતનું કરવા શોધ્યો હતો. ત્યાં તેને ન મળતું પૂરું ખાવાનું કે શાંતિથી સૂવાનું. આવા સંજોગોમાંથી છૂટવા તે એક શિવવારે બૂખો સતર માઈલ માલી પાકો મા પામે આપ્યો અને આવી રીતે કાપડિયા બનવા દરતાં મરતું સારું એમ તેણે પોતાને નફરત દર્શાવતો નિર્ધુવ બહેર કર્યો. સરોહના 'અપ પાઠ'ના નોંધરેના ખંડમાં મા સાથે રહી તેણે નીચલા થરનું તેમજ ઉપલા થરનું જીવન જોયું. સમાજની ૧૬મી રચના જોઈ, પણ તેનામાં રહેલ દાસ્તવ્યતિએ તેને એ સમાજના અંગક કરતાં તેને જીવાળ આપનાર વૈધ ગતાવે.

સોળ વર્ષની ઉંમરે તે મિડલ્સ્ટ્રી બ્રાદરજી સાર્ગામ્ય દિશક થયો. પણ આ સમયનાં સંસ્મરણો આલેખતી તેની નવલકથા 'સવ એન્ડ મિ. લેવિસામ'ના નાવક લેવિસામ જેમ તેને પ્રથમ ૧૪માં પાસ થઈ નિતાબીદની ઉપાધિ મેળવવાની પછી આ મદદની

તેણે સતરમે વર્ષે વિજ્ઞાનની ખી. એચ.સી. ની ડિપ્લોમા લેવાનું કાર્ય-કુસીલના મધ્યમ શાળા પ્રથમ વર્ગમાં પાસ થઈ પાર પાડી. સાત વર્ષની હિમરથી તેનો તુરંતો પગ તેને પથારીમાં પડી રહી વાંચવાની ફરજ પાડી. અસ્થિરતામાં મદદગારી નીચકથી હતો. તેને ઈંગ્લેન્ડની ખાતા તરફથી અઠવાડિયાની એક સેના મહોરની મદદ મળતી અને તે ડાર્જિનના મિત્ર અખ્યાપક દક્ષિણીનાં બાળશોનો રસ માણ્યો આગળ વધી શક્યો.

ફરીથી તે હેન્લી હાલિસ સ્કૂલમાં મદદનીશ શિક્ષક બન્યો અને ત્યાંથી શિક્ષક, બાળપણનાં અને વિજ્ઞાનના પ્રયોગદર્શક તરીકે આગળ વધ્યો. પણ તેના જગજામાં સોહી પડતું અને હાલના રંગની ચિંતા પેદા થઈ હતી. આ સમયમાં તેણે પત્રકાર તરીકે અખ્યાપકમાં અને સામયિકમાં લેખો લખવાનું શરૂ કર્યું; બિમારી જરા ઓછા લાગતાં તેણે તેની પિનાઈ કુમારિકા ક્રિસ્ટોફર મેરી વેલ્સ સાથે બાળપણના પ્રેમની ધૂનમાં લગ્ન કરવાની જાણ કરી. તુરંત પછે વેલ્સને તે વાચનનું-ઈતિહાસ, વિજ્ઞાન અને સાહિત્યના વાચનનું વ્યસન લગાડ્યું હતું. પણ પત્નીનો પગ ક્યાં તુરંતો હતો? આથી અને વચ્ચે માનસિક અંતર વધતું ચાલ્યું અને તેણે તેની સાથે છૂટાછેડા લઈ તેની સહાધ્યાયિની, કેમ્બ્રિજના રાખીન્સ સાથે બીજું લગ્ન કર્યું.

આ લગ્નજનન પ્રેમ કરતાં હતાપણુ અને સદનશીલતાથી ટકી રહ્યું. યુક્તપ્રેમમાં માનનાર વેલ્સ આટલે તેની કમ્પનાની નારીની-પુરુષસમા મનવાણી અને નારીની ઠાપા ધરાવતી-શીખી જીવનપર્યંત આજું રહેવાની હતી.

૧૮૮૩ થી વેલ્સે લેખનપ્રવૃત્તિ જ રવીંદ્રારી અને બે વર્ષ પછી મૌલિક અને વિશિષ્ટ દર્શિ ધરાવતી જોરદાર શૈલીમાં લખાયેલી તેની પ્રથમ નવલકથા, 'ધ ટાઈમ મશીન-સાગવતું' યંત્ર' પ્રગટ થઈ. આ પ્રકાશન સાથે જ વેલ્સનું મગજવંન પણ મધ્ય સજનના કાલેમાં કદપથી લાગી ગયું. વિજ્ઞાન અને કમ્પનાના અનોખા રશ્મિ રંગાયેલી જીલ્લે વર્ગની કથાઓ દરતાં વધુ આધુનિક વિચારોના, કાલ્પનિક, અને વિજ્ઞાનની આવીથી જોડતા પૌકાઓ દોડાવતી યાંત્રિક કથા પરીઓએ લોકોને આકર્ષ્યાં અને 'The Island of Dr. Moreau' (૧૮૮૬), 'The Invisible Man' (૧૮૮૭) અદ્યય માનવી વગેરે નવલોએ વાચકોની કદપનાને વૈજ્ઞાનિક નજી અડ્યો.

પણ વિવેચકો વેલ્સને 'કાલ્પનિક વૈજ્ઞાનિક સૃષ્ટિ'ના કર્તાનો ખિતાબ આપે તે પહેલાં જ તેણે હાસ્યરસિક આત્મકથાના તત્વસુક્ત હિન્સ જેવા મહાન નવલકથાકારની વાદ આપે એવી પાત્રસૃષ્ટિ સર્જી સામાજિક નવલકથાઓ લખવા માંડી. 'ક્રિસ' (૧૮૮૫), 'પ્રેમ અને મિ. લેવિશામ' (૧૮૮૦), 'મિ. પોલીનો ઇતિહાસ' (૧૮૮૦), અને 'રેનો બંગે' (૧૮૮૬) નામની વાસ્તવશીલ નવલોમાં તેણે પોતાની સ્વલોકન સંક્રિત અને આલેખન સંક્રિત નવો પરચો જતાઓ. 'મિ. પોલીનો ઇતિહાસ'ના પ્રથમ પ્રકરણમાં તે પોતાના જ જાણાતા, અનુભવે જાણે છે. મિ. લેવિશામ તરીકે તે શિક્ષકના અનુભવો અને પ્રેમના બાળક તરંગો હાસ્યરસિક અને ક્રાંત્યમય ભાષામાં રજૂ કર્યાં છે. 'ક્રિસ'માં તે જીવનમાં જાગેલી સહાનતા અને બીજા પ્રત્યે જોવાની દર્શિ ઉત્તમ રીતે દર્શાવે છે. પણ 'રેનો બંગે' માં તેણે પૂર્ણ સફળતા પ્રાપ્ત કરી છે.

"Here he seemed to have brought to-gether all the threads of

his many intellectual energies, and wove them into a single fabric fit for wear-and-tear and adornment."—R. A. Scott James (*Personality in Literature*)

આ ઈંગ્લેન્ડની નવલ જે; તેમાં અમેજીયુ ઇવનસ અનેક પ્રવાહો એક મહાનદીમાં વધો ક્યાકારની યોરીને છાતી પર ઝુલાવે છે

પરંતુ આ રાદ પણ લેખકને પસંદ ન પડ્યો. વેબ્સે ૧૯૧૧ માં, 'ધી કોન્ફેશનરરી નોવેલ--સમશીલ નવલકથા ' પર નિબંધ લખી બહેર ઇશુ' કે, નવલકથા કેવળ માત્ર 'નવાગાનું' કે નવાગાના સમયમાં આવી યનને જિનનુકસાતકારક ધેનમાં નાખવાનું સાધન ન જવાનું નોંધ્યું. સોનેટ માફક નવલકથાનું કોઈ જાંબનમુક્ત સ્વરૂપ હોવું આવશ્યક નથી નવલકથા તે અનેક દેનુઓ અને સોના તાણાવાણા ગ્રંથનું એક નિશિત ખોલદીન સમજાય એવું આવે છે. ઇરનનાં સર્વ શેત્રોને આવરી લે એવું તેનું વિશાસપાત સિધ્ધિ સ્વરૂપ હોવું નોંધ્યું. દ્વંધમાં,

It should be, not a new pulpit, but "the home confessional, the initiator of knowledge, the seed of fruitful self-questioning," the great central platform for discussion and for the examination of human conduct.

દલે તેણે વિચારને પ્રધાનપદ આપી નવલકથાઓને ચર્ચાનું મહાન મેદાન બનાવ્યું. *The New Machiavelli, Marriage, The Research Magnificent, The Possessive Friends* વગેરેમાં તેણે વિષયપ્રકારના અને માનવશોધ આદર્શ રાખના આધારનું મિશ્રિત પીણું તેણે નવલકથા રૂપી જાંબમાં જુદિવાદો-મુખબાનાના આશીને નોંધ્યું. ૧૯૧૪ સુધીમાં તે તે શો અને કિષ્કોંબની હારમાં ચળુતો હતો.

૧૯૦૧ માં *Anticipations* પ્રગટ થતાં પેરક પછા ઉદારમનવાદીઓ (સિમ્પલ) અને અમાજસુધારકોના સંપર્કમાં આવ્યો; ફેબિયન સોસાયટીના કેન્દ્ર સમા સિમ્પી અને જિમ્સટ્રીથ જેમ રૂપતા હારા તેણે જનોઈ' શા, ગ્રામ્સે એકાનાદ્ય વગેરેની મંત્રી સાધી તેણે સોસાયટીમાં ધણી વખત ભાષણો કર્યા, પણ તેના વિચારો અને સોસાયટીના અકાનિારક સમાજવાદ પડ્યો પડ્યો તથાવન હતો. વેબ્સે તે વૈજ્ઞાનિક વ્યવસ્થા અને નક્કર સંયોજન યત્નિ આદનામે અને જર્જનિયને તિરકારી તેને ગ્રાસાનકારક આનનારો હતો. તેણે સોસાયટીના સરચોને ખૂંચે તેવું, તેમને પ્રતિષ્ઠા પ્રેરતા આટણી કાઢ્યું, તેમની આખીઓ ડહાંતું બાળ્યું ઇશુ. વડનુત્ત રાજામાં તેને ટપી જનવ એવા જનોઈ' શાએ વેબ્સના પ્રવચનોપને કાઢ્યું અને તેનો ઉપદાસ કાઢ્યું બાળ્યું ઇશુ. વેબ્સનો ફેબિયન સોસાયટી સાથેનો સંબંધ તે રિસથી નૂતનો વેબ્સે *The New Machiavelli* લખી પોતાનું પેર વાળ્યું.

તેણેનું ક્યેવ સમાજવાદ ન હતું, પણ તે આધુનિક વંચિક અને વૈજ્ઞાનિક સંબંધને ધ્યાન જનનું એક મળસાત રાખ્ય રચના એમાં આનનારો હતો. આ રાખ્ય જુદિમાનો હારા આનાવ, અને નીંદ કે તેમાં જુદિમળ અને જુદિ વિનાનાને એક અરખા ગણવામાં

આને એવું કહેવાતું હોકરાસન હોય. તેણે કહ્યું છે, “હું દલકા બુદ્ધિશીલ માણસોને તેમનાથી વધુ બુદ્ધિશાળી કરતાં મહાન ગ્રંથવામાં માનતો નથી...હું તો પદ્ધતિ અને તકની સમાનતામાં માનું છું અને નહિ કે માન અને છનામની સમાનતામાં.” સમય જતાં અને ઊંડા વિચાર કરતાં તેને લાગતું હતું કે માનવજાતનો ઉદાર વિદ્યાન અને વ્યવસ્થા દ્વારા શક્ય છે અને નો પોતાના જવાબીબ માણસો જવાબદારી ઉઠાવવા તૈયાર માન તો થોડા સમયમાં જ જગતમાં સુખ અને સ્વાતંત્ર્ય ફેલાઈ જાય.

પણ ૧૯૧૪ ના યુધ્ધે તેની માન્યતા પર ધીમો ફટોડા લગાડ્યો. ત્યારે દુનિયામાં મહું શુભ પરિણામ લાવનારું કાંઈ અશુભકેશ્યું પણું હતું અને શક્તિ તેમાં રોકવાની જરૂર હતી ત્યારે વીરતા અને વિદ્યાને આત્મ ખસતો યજ્ઞ માંડી માનવજાતનું અસ્તિત્વ આપી દુઃખોને સર્જવાનો ઉત્સવ માંડ્યો હતો! આ મુદ્દ થાંતિ લાગશે અને તેના અંત બાદ દુનિયા નવી રીતે રચાશે એ બ્રામક વિચારમાં વેલ્સ સપડાયો હતો અને તેણે એવા વિચારો *Mr. Britling Sees It Through* માં દર્શાવ્યા છે. પ્રલસપમાં તેણે નૂતન જગતચત્રનાં બીજાં બેમાં પણ ૧૯૨૦માં તેને સમજાયું કે એ પ્રગલ્ભ તો વિશ્વશાંતિના માર્ગમાં મોટું વિઘ્ન બની ઊભો હતો. જિનિવા માફક મોરો મધ્ય તેને કહું લાગવા માંડ્યું. લેનિન અને રોસિનની વાતોમાં વર્ચવિમલ અને કામસરોના—બુદ્ધિશીલોના—રાબની પારિભાષિક શબ્દોમાં ચતી કટાણાજનક વાત અને પોતાનાથી વિરુદ્ધ વિચારના કંઈકે મૂડીવાદી ગણવાની નીતિ તેને અસહ્ય લાગ્યાં. વેલ્સની માન્યતા પ્રમાણે કાલે માકશે સ્વતંત્ર સામાજિક શાસન માટે રચનાત્મક ખાસો ઉત્પન્ન થઈ નથી. કમ્યુનીસ્ટો-સામ-વાદીઓ ઇસુખ્રિસ્તને બદલે માકસના અને પોપને બદલે રોસિનના અંખપૂજો છે અને તેમના વિરુદ્ધની ટીકાને દુઆવવામાં સ્ત્રી ઉત્સાહ લાખે છે.

પણ પોતાને સરળ અને તર્કબદ્ધ લાગતું જગતવસ્થાનું સ્વપ્ન શા માટે અસકપ જણાતું બેકેન્ડેન્ડા કાપડો વેલ્સને સતાવવા લાગ્યો તેને પોતાના જ્ઞાનમાં જિગપ લાગી અને તેણે ઇતિહાસ, વિદ્યાન અને અર્થશાસ્ત્ર વગેરેનાં ઊંડા અભ્યાસ આરંભ્યો અને નવનીત રૂપે જગત સમક્ષ પણ જ્ઞાનકાવસમા ગ્રંથો ધર્માં. ૧૯૨૦ માં તેણે *Outline of History* દુનિયાના ઇતિહાસની રૂપરેખાનો દોઢ હજાર પાનનો પ્રથમ પ્રયત્ન કર્યો. આ પુસ્તકે તેને કીર્તિ અને ધનના દગલાની ટોચે બેસાડ્યો. એક વર્ષમાં તેની પાંચ લાખ અને પાંચ વર્ષમાં પંદર લાખ નકલો ખરી મળી. પણ કીર્તિ અને ધન તેને આજસુ ન બનાવ્યો. પોતાના પુત્ર છ પી. વેલ્સ અને નુલિયન દક્ષણી સાથે સદમર લાગી તેણે જીવન વિદ્યાન *Science of Life* રચી માનવ ઉદ્ધારિની મહાગાથા લેખકબોધ બનાવી. તેણે ત્રીજો મહાગ્રંથ *The Work, Wealth and Happiness of Mankind* લખ્યો. તેમાં અર્થશાસ્ત્ર, વ્યાપાર, રાજકીય અર્થશાસ્ત્ર, મજૂરી, મૂડી વગેરેના પ્રશ્નો જણ્યા. આપ માનવજાતને ચારે બાજુથી અવલોકવાની દૃષ્ટિ અને શક્તિ તેણે સર્વશાખાશ્રમ માણસ સમક્ષ ધરી. જ્ઞાનપિપાસુ જગતને એ મહાપરબોજે તરસ દારવા આમંત્રણ આપી સમજાયું કે જગતને ઊંછરા જ્ઞાની ન જુએ. તેના આ કાર્પ માટે *J. R. Coates 'Ten Modern Prophets—'* દસ આધુનિક પયગંબરોમાં કહે છે:

‘Humanity ought to be eternally grateful for the stupendous energy and ability which he expended in this great and salutary task.’

૧૯૨૨-૨૩ માં તેણે પાતાગેન્દ્રના સમ્બંધ માટે મનુરૂપ તરફથી ઉમેદવારી કરી, પણ તેમાં તેને સફળતા મળી નહિ. ૧૯૨૭ માં તેની બીજી પત્ની બે પુત્રો મૂકી અવસાન પામી. ૧૯૩૪ માં તેણે પોતાની આત્મકથા ‘*Experiment in Autobiography*’ પ્રગટ કરી. તેમાં તેણે લખ્યું છે :

“The truth remains that to-day nothing stands in the way to attainment of universal freedom and abundance but mental tangles, egocentric preoccupations, obsessions, misconceived phrasas, bad habits of thought, subconscious fears and dreads and plain dishonesty in people's minds—and especially in the minds of those in key positions. That universal freedom and abundance dangles within reach of us and is not achieved, and we who are citizens of the Future wander about this present scene like passengers on a ship overdue, in plain sight of a port which only some disorder in the chartroom prevents us from entering.”

“—જગતજ્ઞાપી જ્ઞાનના અને આત્માની શિદ્ધિના માર્ગમાં બે મોટા આશ્ચર્યો દેખે તો તે માનસિક ગૂંચો, અવગેન્દ્રિત આત્મનિમગ્નતા, અમુક વિચારોથી થયેલાં માનસિક મદદો, ખોટા ખ્યાલસર્વાં ચબ્દો, ખરાબ રીતે વિચાર કરવાની રીતો, અંતરંગી રૂપેલી બંધો અને વાવો અને લોકોના મનમાં રહેલી સ્પષ્ટ અપ્રમાણિકતા—ખાસ કરીને સત્તા અને સારવજન ધરાવનાર માણસોના મનમાં એવી અપ્રમાણિકતા છે. તે સિવાય બીજી મોટી આશ્ચર્ય નથી. જગતજ્ઞાપી સ્વાતંત્ર્ય અને આત્માને આપણી શક્તિના ક્ષેત્રમાં અરવાવ છે, પણ આપણે તે પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. આપણે, બાકિયા નાગરિકો પણા વખતથી દૂર સ્પષ્ટ દેખાતાં ખાસમાં પ્રવેશ કરવા અયથતા વદાણુનાં યુસાદોને નેડાં ઊઠે. ફક્ત નકશા અને દિશાચૂચક ખંડની અવગતતા એ વદાણુને ખાસમાં પ્રવેશતાં અટકાવે છે.” વેદસને મન માંથી અને દિલના રાષ્ટ્રીય નેતાઓ બ્રિટિશ અમલ પ્રત્યે તિરસ્કાર સિવાય બાકે જ બીજી ખાજનોમાં સંક્રાંતિ છે. આત્માની વિચારમાં તેઓ એટલા દુબી ગયા છે કે તેમની બીજા રચનાત્મક વિચારોની સર્જનશક્તિ જ ફેલાઈ ગઈ છે.

તેણે ૧૯૩૨ માં એક ચેતવણી જગતને આપી હતી: ‘હાં તો આપણે જગત-સરમાં સંતિ સ્થાપવી જોઈએ, જગતનું એક ચલન, એક જ સંયોજન થોળું જોઈએ અને નહિતર પછી આપણા કાનમાં અનુભવાએના અચાનક, આપણાં ધરોમાં અનુભવાએની નજર, આપણાં ધર્મો પર અનુભવાએની છરી તથા મૃત્યુનાં બળ અને બીક વચ્ચે જીવવા આપણે તૈયાર રહેવું જોઈએ.’ જગતે એની સલાહ અને ચેતવણી અવગણી અને ૧૯૩૯ માં એક માનવસંહારોલીલાનું મદાનાટક થઈ થયેલું જોયું.

જગતની એક રાજ્યવ્યવસ્થા ખલાવવામાં અનેક સત્તાધારીઓ અને વિચારકો સચે મંત્રણા કરતાં તેમાં મેળ ન ખાવાથી ગદાની અનુભવી તેણે ૨૧૩૬ ની રાતમાં આપણી પ્રવૃત્તિના હાથમાં આજના પાઠ્યપુસ્તક રૂપે ગ્રંથ એવો બાવિને કાલ્પનિક છતાં આધુનિક વિચારકોના વલણે અને વૈજ્ઞાનિક શૈલીની દિશાને અચ્છાલમાં રાખી લખેલો ઇતિહાસ-
The Shape of Things to come-ગ્રંથ કર્યો. તેમાં તેણે મહાન લ્લાઈ યુદ્ધ અને તેને અનુસરતી જગત્યાપી મરડાની આગાહી કરી. આ જ આફતોને પરિણામે ચહેરા ખાલી થયાં. ૧૯૬૦ માં માનવસમાજ નાના સમૂહોમાં જામકામાં રહેવા લાગ્યો. વાદન વહેવાર અને સંસ્કૃતિનાં સાધનો ધીમે ધીમે અદશ્ય થયાં. ટેલિફોન અને તાર જતાં રહ્યાં. આ પુસ્તક દ્વારા પોતાની ચેતવણી પર ખાન નીલે અપાયેલા કુનિયાની પરિસ્થિતિ બાવિમાં કેવી હશે તે દર્શાવ્યું.

વેલ્સનું માનવું છે કે માનવસમાજ જગતનું એક રાજ્યસંગઠન કરવા સમર્થ છે. તે તારે શુદ્ધિધર્મોએ 'પ્રદક્ષી કાવતરું' કરવા એકનિત થવું જોઈએ અને મૂર્ખતાને સ્થાને શુદ્ધિ અને સામુદાયિક આવેશોને સ્થાને વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિ સ્થાપી માનવવ્યવહાર સલામતો જોઈએ.

વેલ્સે અનેક વૈજ્ઞાનિક રંગની રેખાચિત્ર કલ્પનાકથાઓ લખી છે, હાસ્ય અને કટાક્ષ-યુક્ત સામાજિક નવલકથાઓ લખી છે, અનેક ચર્ચાત્મક પ્રશ્નોને હજીતી અર્થાનવસી લખી છે, જાનોકાશ સમા મંથો લખ્યા છે, અનેક લાચીખેડી આગાહીઓ કરી છે, રમકાનાં સિપાઈ સાથે કેવી રીતે રમવું તે વિશે પણ એક પુસ્તક લખ્યું છે, અનેક નિબંધો લખ્યા છે, જગતની મહાપુરુષો સાથે જગતમાં શાંતિ અને સ્વાતંત્ર્ય પર સ્થાયેક એક રાજ્યવ્યવસ્થા સ્થાપવા મંત્રણાઓ કરી છે અને આશાવાદ કથામાં *Mind at the End of its Tether* જેવું નિરાશાસૂચક પુસ્તક પણ લખ્યું છે. આ પ્રમાણે રાક્ષસી શક્તિ ધરાવનાર વેલ્સ અનેક ક્ષેત્રોમાં ધૂમી વાગ્યો છે. તેથી જ કટલાક કહે છે : વેલ્સ એક નથી પણ અનેક છે અને દરેક વેલ્સ એવો આકર્ષક છે કે તેમાં ક્યા વેલ્સને મદદતા આપવી એ સ્વચ્છ નથી. છતાં તે જોવાથી મુક્ત નથી તેમજ તેનું મૂલ્યાંકન હંમેશાં સાચું નથી.

તેની નિષ્ફળતાનું એક કારણ સામ્યવાદી લેખક કિરોટાફર ઝોવેલે 'Studies in a Dying Culture' માં સૂચવ્યું છે :

Wells, believing that thought and consciousness are prime movers, has spent his whole life in 'popularising' his absolute truth and justice, in making them bright and attractive and vivid and digestible. He has been read by millions, but simply because of that his work has been a vain beating of the wind, for, his very appeal to millions resulted from this, that his readers like himself were caught in the same round of bourgeois metaphysics, of thought eternally returning on itself and finding no outlet in action or connexion with reality.

ટૂંકમાં, લોકપ્રિયતા પ્રાપ્ત કરવા માટે તે ચૈતાના વિચારો શોકપ્રિય અને તેવી આકર્ષક ઢબમાં રજૂ કરવા જતાં ફક્ત વિચારબળમાં રાચતા અને કાપ અને વારતવિહીન સામે આંખો મીંચતા, પૂંછપ્રેમી માનસના મધ્યમવર્ગના તેના વાચકો જેવા જ વિચારો સુંદરશૈલીમાં રજૂ કરી શક્યો છે.' એક વખત તે દુનિયા કેવી હોવી જોઈએ તેની કલ્પના કરતાં દુનિયા કેવી છે તે તરફ અંધ જની જાય છે. આદર્શ રાજ્ય તેનું નૈસર્ગિક તરત છે. વાચક તરીકે આપણે તેને અનુસરવામાં આનંદ માણીએ, પણ શિષ્ય તરીકે અચકાઈએ.

As readers, we enjoy following him; as disciples, we hesitate—
Andre Maurois ('Poets and Prophets')

આનું કારણ શેમ્પટન-રિફ્ટ ઈસ અને વેલ્સના જીવનનો તફાવત દર્શાવતાં જણાવે છે:

'Shaw's emotional life is strictly subordinate to his intellectual life; Wells' emotional life is at war with his intellectual life.'

'શાનું' ઊર્મિમય જીવન તેના ઔદિક જીવનને સંપૂર્ણ વધ છે, જ્યારે વેલ્સનું ઊર્મિમય જીવન તેના ઔદિક જીવન સાથે યુદ્ધ ખેલે છે.'

તેના કેટલાક વિચારો સાથે મતભેદ હોવા છતાં દરેકને આધુનિક સમય પર વેલ્સની મહાન અસરને સ્વીકાર્યા વિના છૂટકો નથી. આ મહાન લેખકનું ૧૨મી ઓગસ્ટે સાંજે આર વાગે અવસાન થયું અને તેના મૃતદેહને અગ્નિસરંશાર કરવામાં આવ્યો. છતાં જનતા તેને *The Country of the Blind* 'અધિગાનો પ્રદેશ,' *The man who could work miracles* 'અમતકારો કરનારો માણસ,' 'સમયપત્ર' વગેરે કૃતિઓના સમગ્ર તરીકે લખી કાળ વાદ કરશે. તેનામાં કેટલીક ખામીઓ હશે, પણ તેના યુવો મહાન છે. *Contra*ના ચબ્દોમાં કહીએ તો:

'The world owes him a vast debt of gratitude to his dynamic personality, to his challenging and vigorous pen, to his brilliant imagination, and to his boundless devotion to the high destinies of humanity.'

'તેના મતિશીલ વ્યક્તિત્વને અંગે, તેની પદ્ધતિની ચક્રિયતાની કલમને અંગે, તેની ચમત્કર્તી કલ્પનાને અંગે અને માનવતાના હિન્નત ભાવિ પ્રત્યે તેની અભાષિત ભક્તિ અંગે દુનિયા પર તેના આભારનું મહાન ઋણ ચડ્યું છે.' છેવટે આપણે આંસુ રાખીએ કે તેની ચેતવણીઓ પ્રત્યે દુનિયા ખ્યાન આપે અને તેણે કલ્પેલું જાગ્ય ભાવિ થોડે જાગે અંશે પણ પ્રત્યક્ષ જાણે.

ભેદી ચહેરો

શુભવંતમય મં. ભોપી, એમ. એ.

ગઈકાલે શાન્તે, જે અતિ વિચિત્ર સ્મસનાલીલરી વાત સાંભળી, તે સંભારવાં આને મધુ કેરમયી રૂવામાં બેઠાં યઈ જાય છે. સતોષ એટલો જ છે કે બીજાને પણ તેની જ લાગણી મળી હશે. મગનભાઈને ત્યાં, બેઠા બેઠા, અને જુલ, પ્રેતરી વાતો—જેમો પર ચર્ચા જવાથી રહ્યા હતા. અમારા પૈકી હવેમગ અધાએ સાંભળેલી-વાંચેલી વાતોમાંથી એક એક વાત કહી. પણ તેથી કે વાતાવરણમાં રંગત જમી નહીં.

અમોરી વાતો આતુરતાથી સાંભળી રહેલ, ડીગણ, બેડી દડીના, અને અનુભવા લાગતા, આગવું તરફ ફરી, મગનભાઈએ પૂછ્યું, “તમારા અનુભવ કે સાંભળવામાં આવી કે વાત નથી આવી?” તે માણસ અનુભાઈ સાથે, પહેલો જોડો જ આવેલો, એટલે અનુભવું લાગતું હોય અને ન બોલતો હોય એમ પારી, હપલો પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો.

તે માણસે ધણવાર-વિચાર કરી કહ્યું, “હું જે કહેવાનો છું તેને સામાન્ય અર્થમાં વાત કહી શકાય નહીં, કે તમે બધાએ સાંભળેલી-અનુભવિત વાતો કહો તેની વાત પણ આને કહી શકાય તેમ નથી. સત્ય, એ કહત કપાલ-અસ્થિત વાત કરતાં વિચિત્ર હોય તે એટલું જ નહીં પણ તેનાં કરતાં અતિરક્તપ્રદ હોય છે, એમ હું જાનતો અભ્યો છું. મને ધોતાને થયેલો અનુભવ—વિચિત્ર લાગે તો પણ મારે કબૂલ કરવું રહ્યું કે તે અનુભવની વાતતો અન્ન આજ બપોરે જ આગ્યો.”

અને તેને એકે કરવા વિનંતી કરી.

“એક જો વધુ પહેલાં હું ખાર દરવાજે આવેલા મોની-વિદાયાર રહેનો. મગન જુલ ને અનુભવ. ચોમાસામાં પાણીના રક્ષા બીત પર જીવટ પરિણામે દીવાલને મારેલો ‘ફિરોમ્પર’ સિત વિચિત્ર પ્રકારની આકૃતિઓ ધરાવતો ચર્ચ ગણેલ. એમાં જે એરકામાં હું પડતો બેસતો તેની દીવાલ પર પાણીના રક્ષાને બાંધે ‘ફિરોમ્પર’માં કાંઈ મનુષ્ય આકૃતિ રચાઈ હોય એવું લાગતું. આવી દીવાલો આજવામાંથી પણ એ જોઈ હશે, અને આવી રચના પણ કરી હશે, પરંતુ અમારાં એથી વધારે એ હતું કે પહેલી આકૃતિ કદપનામો નહીં—ખરેખર મનુષ્યાકૃતિ જ દીસતી હતી. સવારે આજ જીવડે કે તરત તે આકૃતિ નેવા મળતી. પંચારીમાંથી દુરત કીડી જવાને બદલે પાંચ દશ મિનિટ પડેલો પડેલો તે નેવા કરતો. પરિણામ એ આવ્યું કે તેને, દીવાલ પરના કાપા માનવાને બદલે મોઢો સહનિવાસી માનતો થઈ ગયો. પણ એથી વધુ વિચમ થાય એવું તો એ હતું કે દીવાલ પરનો આલુ-પાણનો રંગ-આકૃતિઓ પલટાઈ ગયાં હતાં આ આકૃતિ તો હતી જોની એ જ રહો.

“ને એ મગનમાં રહેતો હતો ત્યારે જ મારા પર ધનુષ્યએ-જાનો હુમલો અને તેનું ‘કોમ્પ્લિકેશન’ થયેલાં. પધારીવશ હોવાથી જાઓ દિવસ મારે વિચાર થયો કરવાનું કે પાંચવાનું રહેતું. આ અમલ દરમિયાન રેશા અંદરાએ માગ પર મંજૂર થઈ જાય અમારી ધીમું ને વધુ ને વધુ માનવિક અને દૃષ્ટાંત ગતિઓ ગયો. કહેતા કે ‘ર. સનદિનસ તેના

સિવાય અને બીજા નિવાર આવતા ન નહીં. તેના નિષિદ્ધ રીતે વહેલા નાખેા ખૂણે અને છુદી તરી આવતી કપાળતી લીટીએ અદિતીય સામતાં. હજારો અહેરાઓમાં આ એતનાં દોષ તો જરાય વાર લાગે નહીં તેવો તે અકિત્તવશીલ અહેરા હતો.

"હીરુ હું તારમાંથી સાને ચર્મ ગયો પરન્તુ પેલાએ અને પેલાઓ નહોતો. શોધ સિવસમાં, મારી દુનિવામાંથી જીવતા જીવતા તેવા અહેરાવાળા માણસની શોધમાં 'પડેથી મારી જાતને મેં' જોઈ. આવા અહેરાવાળા માણસ દુનિવાનાં એક ખૂણામાં હોવો જ જોઈએ અને તેને મારે શોધી કાઢવો જ જોઈએ, એમ મને થયું. શું કામ શોધી કાઢવો જોઈએ ! તેનો જવાબ મારી પાસે નહોતો—ગતમાં ફક્ત નિષય ચર્મ ગયો હતો કે, જમણે જરસપરસ કંઈ પાણીથી દત્તી ત્યાં ત્યાં આપણોનાં ઠોળાં ગાય તેવી જગ્યાઓ—ફિટ્કેય, સાદિલ્ય-સમા, સીનેમા, નાટક, રાક્ષસી, રોચન પર મેલ અને મીકરના સમયે હું હાજરી દેવા માગ્યો. તદ્દન નકમું—અધીથી નિષ્ફળતા મળી. દુનિવામાં કેટલેક પ્રકારના, જુદા જુદા અહેરાઓ મેં અને તે જુદાઈમાં પણ કેટલો સામ્યતા છે એ તે વખતે મને સમજાયું મોઢં એક માણસ જેવો બીજાનો અહેરા હોતો નથી, છતાં હિંદુ મુસ્લીમ એમ માણસના અહેરા પરથી જ વર્ગ પાડી શકાય છે અને જુદા અહેરા હોવા છતાં અમુક જાતિનો અમુક પ્રકાર નક્કી કરી શકાય ખરો.

"એ અહેરા શોધી કાઢવાનો મને નાદ એવો તો લાગ્યો કે મેં 'બીધું' બધું મૂકી દીધું. લોકોનાં ઠોળાંઓનો એકેક માણસ એવી રીતે તપાસવા માંડ્યો કે ખજા મને માઝી મારવા માંડ્યા. પોલિસ પણ મને જોગખી ચર્મ. ઇકારપદ અસ્તિ તરીકે તેમની નજરમાં હું આવી ગયો. સોચો તરફ તો હું જોતો જ નહીં. ફક્ત પુરુષના અહેરાઓ—પુરુષના જ અહેરાઓ જાણો વખતે હું નિરખ્યા કરતા.

વાન કહેતાં ગાક સાચો દોષ તેમ તેણે અહેરા પર દાય ફેરવ્યો. "અને આખરે," તેણે કહ્યું. "આખરે મેં તેને જોયો. પોપાને દરવાજો માઝીમાં તે મારામાર જતો હતો. હું પણ તેની પાછળ પડ્યો. એક ખાલી માઝીમાં ચડી, આગળ જતો માઝી પાછળ પાતાનો ઢુકમ આપ્યો. તેની કાથે બે ઓચો અને એક નાની ઊંઠરી હતી. રોચન પર મહા મુકીનો પાર નહોતો. સમય ચર્મ ગયો હતો. મેં વડાણુની સિદ્ધિ દલાવી લીધી—વચ્ચેનાં રોચનો દરમિયાન કંઈ વાતચીત ચર્મ કો તે આગળે. પરન્તુ તે તો સેકન્ડ કલાસમાં ચડી જોઈ. માઝી આડું ચર્મ હું પણ ચડી જોઈ. મારી નિરાશાનો પાર નહોતો. દાયમાં આવેલ કાલિયો મેંમાં જતો નહોતો. અન્તે મારી મદેનત ખર આવતી લાગી. પાંગાના છુક-ટોલ આગળ તે હાથાં-કોપડીઓ ખરીલતા અપ્પેલ હું પાછળ હતો. બે અત્યારે નહીં મળાવ તો ફરી નદિ મળાવ એવી ખાતરી ચલાવી, હિંમતથી મેં તેનું સરનામું પૂછ્યું. તે વિરહરિત તેજે મારી સામું જોઈ રહ્યો.

"અનિવચ માફ કરવું" મેં કચડાં ખાતાં કહ્યું, "પરન્તુ આપ કાદેજને મારે સો અપ્પેલનાં હાથ આવત પચ લખવાનો દોષ. મેં આપને કરતબમાતી વિનંતિ કરી છે."

"તેને નવાઈ તો લાગી-લાગે જ ને. પરન્તુ મારી વિનંતીને માન આપીને પાંગાનું માંડ આપ્યું. હાઈ આપું ન આપ્યું ને ને કપડાં તમ રવાના ચર્મ ગયો. મારો માણસ

વળી બીજી સીધ માગણી કરશે એવો તેને ભય લાગ્યો હતો. તે વખતે હું ગાંધી નહોતો તો પછી બીજું શું હતો? ને યશ સારું વધુ વાત કરવાને બદલે, કાઠ આપી તેણે પતાવું હતું એમ તે માનતો હતો.

“જેર, હાથની મૂઠીમાં મનજીવ રીતે કાઠ પકડી હું જતો નીચે વાંચના ગયો. વાંચતાં મારી આંખો મિચાઈ ગઈ, હાથ પણ મૂળવા લાગ્યા, માથું ચક્કર ચક્કર ફરવા માંડ્યું ‘રાવજહાદુર મોતીલાલ એલ. શેઠના’ મોતી-વિલા ને મોતીલાલ, આ ચહેરા ને દીવાલ પરનો ચહેરો! હું નીચે વૃદ્ધી પડ્યો. ત્યારબાદ મણે વખત મારે દોસ્તિદાસમાં રહેવું પડ્યું. હજુ ગયે મહિને હું સાચે તાંજે જતી ઘેર આગ્યો.

બોલતાં બોલતાં તે ચૂપ થઈ ગયો.

તેની સામું તથા એક બીજા સામું બોતા અમે વિમારની રજા. આની વાત જોડે સરખાવી શકાય તેવી એકે વાત અમારામાંથી કાઢીએ નહોતી કરી એટલું જ નહીં પણ આની સરખામણીમાં અમે ગાજમેટાએ જ કરી હતી એમ કહેવું વધારે ઉચિત છે.

“હું ‘મોતી-વિલા’ માં પાંચ આગ્યો,” તેણે ચોડીવારે, રાત આગળ ચકાવી, “અને રાવજહાદુર મોતીલાલ વિશે માહિતી એકઠી કરવા માંડ્યો. મુંબઈ, લાલત: વળગતાઓને કામળ લખ્યા, તેનાં સર્ગ નકાલાંઓમાં પૂછપરછ આદરી અને અડીતી તપાસ પણ ચાલુ રાખી. પરિણામે, તે ગરીબ માખાપના પુનર્માંથી-માવેલુભર શોધ્યો જન્મ્યો હતો. મુજરાત રેલ-સંકટ વખતે સારા જેવા ઘેસા કાઢી સરકારનો ખિનામધારી થયો હતો, નાતજાતમાં પુજાય તેવો તે બચવાર કુશળ અને ધનસંપન્ન માણુય હતો, વગેરે. પણ તે જીવનગરમાં નીનપણમાં ક્યાં રહેતો હતો તે વિશે એ મત એક થવા નહીં.”

“એમ ને એમ કરતાં એક પછી એક દિવસો વ્યતીત થવા લાગ્યા. મઈ કાલે એકાએક પરિચિતિ બદલાઈ. પરમહિયે રાત્રે ચાકચોપાકચો હું ચૂવા ગયો ત્યારે રામિના બે વાગ્યા હતા, એટલે કોઠામાં પણ ચોક્ક. જોડ્યો ત્યારે સ્વપ્નાં તેજસવી કિરણો જોરમાં પથરાઈ ગયાં હતાં. દરરોજની એ પ્રમાણે, એ દીવાલ પર ચહેરા જેવા તગર નાખી. ચહેરા પહેલાં નેરો ચોકળો દેખાતો નહોતો: કાંબો અસ્પષ્ટ બની ગયો હોય એવું લાગતું હતું. પરમહિયે રાત્રે ચૂવા ગયો ત્યારે સ્પષ્ટ હતો—અરે, હમણું બોલશે એવો ચોકળો હમ હતો અને અત્યારે દર-તેજ વિનાનો ફિક્કો લાગતો હતો.

“હું મમગીન મઈ ચિન્તા કરતો જઠાર ગયો. જતારમાં, મઈ રાતનાં છાપાં આવી ગયાં હતાં. એકાદ ઉપાડી જોયું તો ‘મુંબઈના શોકિયાને નંકોસો મોટર અકસ્માત’નું મથાણું વાંચ્યું—આપનામાંથી ધણાએ તે કદાચ વાંચ્યું હશે. છાપું ખરીદી, એ જે જાણ્યું હતું તે વાંચ્યું: ‘મોતીલાલ એક મઈ કાલે રાત્રે નાટક એઈ પાઝ ફરતા હતા, હાં તારે પી મોટર કાંકિતા ફાઈવરની ટેકરી જોડે તેમની મોટર અવગઈ પડી હતી. રાવજહાદુરની તબિયત ચિન્તાજનક છે.’

“આશ્ચર્યનો સાધાત સદન કરતો હું મારી રૂમ પર આગ્યો. આંખો ફાટી—મટકું

માર્ગે સિવાય હીવાલ પરજા મરેડા સામું તાકતો પગારીમાં ગેરો રંગો. અને હજુ હું જોતો'તો ત્યાં જ તે તફા અરપટ થઈ ગઈ ગયો.

“પછી મને ખબર પડી કે, જે કાળે હીવાલ પરથી અદેશ જોઈ ગયો તે જ કાળે રાવજીદાદુર મૃત્યુ પામ્યા હતા.”

જોલતો જોલતો તે ચૂપ થઈ ગયો.

“નવાઈ જેવું તો ખરું” અમે કહ્યું. “આતું તો સાંભળ્યું નહોતું.”

“અદ્યુત” વગેરે અમે જોત્યા—જે માનતા હતા તે પ્રમાણે જ અભિપ્રાય આપ્યો.

“હાર્તો,” તે અભિપ્રાયે કહ્યું, “આ વાતમાં ત્રણ અદ્યુત-મહત્વના મુદ્દાઓ છે. પહેલો આ મુર્ખતામાં વસતા એક શેફિયાની રેખાકૃતિ ભાવનગરના એક મહાનવી હીવાલ પર ‘ડિરેક્ટર’ ની વિધિત અંગે આશર ધરે અને તેની જિંદગીના બનાવો સાથે ઝાંખી-રમટ પડે-જોડી જાય, તે સંભવિત તો છે જ—ફક્ત વિજ્ઞાને તે બનાવના કારણ-કારણ પચ્ચેના બેઠની સાંજ શેફી નથી એટલે વાન બેઠમગી લાગે છે—બીજો એ કે મોતીલાલ નામધારી અમિતનો—અન્ય અમિતનો નહીં, તે ખ્યાનમાં રાખવાનું છે—અદેશ, ‘મોતી-વિજ્ઞા’ ની કીર્તિ પર કુદરતી રીતે ચિતરાય તેમાં અસાધારણ તરફ રહેલું તો છે જ. પછી કાલે તમે કહ્યું ન કરો.”

તેના બે મુદ્દાઓ અમે કહ્યું રાખ્યા. પરંતુ મુદ્દાઓથી અર્થ ઉપરિષ્ઠ થતાં અમે વિચારમગ્ન પડ્યા. અને હજુ દપાટપી ચાલતી હતી ત્યાં પેલો અભિપ્રાય જિમ્મો થયો અને વિજ્ઞાન માગી અને હજુ તે આશ્ચર્ય જાહાર નીકળે ત્યાં તો, અમારામાંથી એકે તેની રસપ્રદ વાતનાં તોચ મુઠો રોઠે હતો એ પ્રજ્ઞ કર્યો, “તમે ત્રણ મહત્વના મુદ્દાઓ આ વાતમાં છે એમ કહ્યું.” મેં આગંતુકને તેના ચબોતી ધાદ આપી.

“નોએ મુદ્દો...” પેલાએ બારણું ઉઘાડતાં કહ્યું,...“તો હું ખૂંસી જતો હતો. તોને અમત્વનો—અતિ અદ્યુત મુદ્દો એ છે કે આખી વાત મેં અહીં બેઠાં બેઠાં અર્થો કલાક પહેલાં જ બતાવી કાઢી હતી! અચ્છા, સાહેબજી સલામ!”

અમે કુદિમાં આવી, આ કંપી ત્રણેવાં નોંઝીને જાણી પર ચઢતી લાવનાર અન્દ-ભાઈને જોતવા નજર ફેરવી. તો તે પછી અદ્યુત થઈ ગયા હોય એમ લાગ્યું.

+ અંગ્રેજ પચી

‘પ્રસ્થાન’ દર મહિનાની પહેલી તારીખે પ્રસિદ્ધ થાય છે.

卐 પ્રસ્થાન 卐

। દષ્ટિશૂનં ન્યસેત્ પાદમ્ ।

પુસ્તક ૪૪

આધિન : ૨૦૦૨

અંક ૬

રંગભરી સંધ્યા

ઉમાશંકર બેથી

રંગભરી સંધ્યાને સંગ,
સુષિત્તે છલકે ઉછરંગ.

એક પાંખ ગિરિએ ને બીજી વાદળમાં,
આંખોમાં ઊભારે ઉમંગ,
ઊઠે મજૂડ રંગ અંજલે ચૂગતા,
રમતા અતંતને ઉછંગ,
રંગભરી સંધ્યાને સંગ.

ઢળતા ધરણી વાદળી, ઢોળાતા આમમાં,
હૂપવતા હૃદયે રસમંગ,
રંગનાં શમાંયંધરી સિંધુરાંજ મંદ મુદ્
અંતરની લજવે મૃદંગ,
રંગભરી સંધ્યાને સંગ.

તાપે તપેલ વીણ પરિભવને પાથરણે
વતહેવી ઢાળે છે અંગ,
રંગોનાં છાંટણીમાં આછા મલકત અલ-
ભલા કહે અંગમંગ,
રંગભરી સંધ્યાને સંગ.

સુષિત્તે છલકે ઉછરંગ,
રંગભરી સંધ્યાને સંગ.

“Liberty and Democracy mean nothing to the citizen who has no leisure. Where 90% of the people have all the work and no leisure, and 10% all the leisure and no work (or thereabouts), Liberty is a will-o'-the-wisp; Magna Charta, the Petition of Rights, the American Constitution, and the French motto of Liberty and Equality are mere scraps of paper; and no fresh Declaration of Rights can be implemented.....And while the distribution of labour and leisure remains corrupt, all governments, central or local, inevitably act as the instruments of that corruption, no matter how democratic the principles and programs of their members be.”

[Bernard Shaw : *Everybody's Political What's What*, p. 351]

૧

સીમાજમાં કેરલાક મનુષ્યો એમ માને છે કે તેઓ કંઈ વિશિષ્ટ શક્તિ ધરાવે છે, અને બીજા જ્યાં મનુષ્યોએ તે વિશિષ્ટ શક્તિ પ્રાપ્ત કરવી જ નોંધ્યો. એટલું જ નહિ પરંતુ બીજા મનુષ્યો તે વિશિષ્ટ શક્તિ વાસ્તવિક રીતે ધરાવી રહ્યા છે તેમ માની લેખને તેમના મતેના કંઈ બોલી ચોજના થકી આવે છે. આવી ચોજનાં અને કાર્યક્રમો મૂળ પાયો અસાચીવ હોવાથી ઘટ્ટ પરિણામ આવતું નથી; બલકે, અનિષ્ટ પરિણામોની ભરતી થતી આવે છે. આવા અનિષ્ટ પરિણામોની પરપરા હજારો વર્ષથી માનવસમાજમાં ચાલતી આવે છે. આધ્યાત્મિક અનુભવના વિસંગત વિનિમયથી પાર્શ્વિક વહેમો, રમખાણો અને મુદ્દો ઉઠાવે છે; નૈતિક વર્તનના ઉન્નત કિંદ્રિતો અપાત્ર ઉપર સાવધાની આર્યિક અન્યાય, સુલભ અને મરીબીય ઉદ્ભવે છે; રાજકીય વાદ વાદ વચ્ચેના ધર્મજુથી પેદા થતાં વિષયુધો અને આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રત્યાઘાતો માનવસમાજને વિનાશના માર્ગે હસેલી પડે છે. આ સર્વ અનિષ્ટ પરિણામો ઉપરુક્ત કથનના કારણે છે. “હું હું હું તેમ કરે” — આ અહંકારાસક રતિ સર્વ કંઈક અને આપતિના મૂળમાં કોઈક પર યાદી બેઠેલી જણાય છે.

૨

કેમ, કાલ અને પાવનુ વૈજ્ઞાનિક મુલ્યાંકન કર્યાં શિવાયનું જ્ઞાન રૂઢિત થતું નથી. વસ્તુરિયતિનું વાસ્તવિક દર્શન અને કલ્પતાની સીમાનું જ્ઞાન યોગ્ય વિધાન ધરાવામાં અનિવાર્ય મહાવાં નોંધ્યો.

“It remains true that the conversion of savages to Christianity is really a conversion of Christianity to savagery.”

(*Id.* : p. 45)

તે જ પ્રમાણે અહિંસાનું સત્ત્વ નિર્જળ પ્રગ્ને શીખવવાથી પરિણામ એ આવે છે કે સખળની અહિંસા સાખ્ય થવાને બદલે નિર્જળની અહિંસા ઝોટલે કે બીજા અને મહારામણ ઉપસ્થિત થવા પામે છે. જેવ ધાર્મિક ઉપદેશનું પાત્ર ગિર્યાસુ યા મુમુક્ષુ હોય તેમ અહિંસાના ઉપદેશનું પાત્ર બળવાન હોય. બળવાન બક્ષિત અહિંસા સિદ્ધ કરી શકે ત્યારે ઉત્કૃષ્ટ કામની સાધના થાય. પાતંજલ યોગસૂત્રમાં કહ્યું છે તેમ, અહિંસાપ્રતિષ્ઠા તત્ત્વનિષ્ઠો વૈરત્યાગઃ (૨-૩૫). આપણી સમગ્ર વૈરત્યાગના દાખસા જોવામાં આવતા નથી તે પુરવાર કરે છે કે અહિંસાપ્રતિષ્ઠા અસ્તિત્વમાં નથી. ઝેદનું, વેરઝેરની વૃદ્ધિ સ્પષ્ટ જણાય છે. શ્રી સંકરરાય દેવે અંધીજી પાસેથી ખુલાસો માગ્યો છે કે અહિંસાનો સિદ્ધાન્ત અપનાવતી કોમીસના પ્રધાનો હિંસાનો ઉપયોગ કરી રહ્યા છે તેનું શું? આશ્ચર્ય અને સંતોષની વાત છે કે પ્રત્યુત્તરમાં ચીંધીજીએ કોમીસના ખોટાચુકાળી સત્ય અને અહિંસા કાઠી નાખવાની સૂચના કરી છે. આ સૂચના વારતવિકતતાને સ્વીકાર કરે છે તેથી સંતોષકારક છે. પરંતુ આશ્ચર્યજનક એ માટે છે કે કોમીસી પ્રધાનો જતાકેન થયા ત્યાં હિંસાનો ઉપયોગ આદરવાથી સત્તાનો દુરુપયોગ કરવા તરફ ખેંચાઈ પડ્યો જાય.

અહિંસા નિર્જળને સખળ ન બનાવી શકે, પરંતુ નિર્જળને સખળ બનાવવા પછી તેને અહિંસાનો ઉપદેશ આપવો યોગ્ય મણાય. નિર્જળને સખળ બનાવવાના સાધનોમાં મુખ્ય સાધન બૌદ્ધિક અને આર્થિક સંપત્તિ અને સજામનિની પ્રાપ્તિ છે. આ સાધનો સ્વીકાર આવશ્યક એવાં જોઈએ. અસત્ય, દમન, અન્યાય વગેરે સાધનો બળથી ક્યેવો જોઈએ.

"To 'resist not evil' as the disciples of Tolstoy and Mahatma Gandhi would have us is to invite aggression and conquest."

(Ibid : p. 136)

૩

આધુનિક હિંદના બહુ મોટા ભાગના લોકોને પોતાની ધણીપરી સક્રિય બૌદ્ધિક અને આર્થિક જરૂરિયાતો પ્રાપ્ત કરવામાં જ ખખાળી નાંખવી પડે છે. છતાં, જરૂરિયાતો મેળવ પ્રમાણમાં સંતુષ્ટ કરી ચકાલી નથી તે આપણા દેશની એક દૈનિકી સમસ્યા છે. આ સમસ્યાનો ઉકેલ આધ્યાત્મિક ઉપદેશ અને નૈતિક પ્રેતસાદનથી ન આવી શકે. વ્યક્તિગત માનસિક સમતા ફળદ્રવમાં ધાર્મિક સદાવજૂત થઈ શકે. જ્યારે આપત્તિ અને દુઃખના મદમાં પડ્યાએક વ્યક્તિ ધર્મજીવિની ગાનસિક યાંતિ અને સમતોલપણું ધારણ કરી શકે. પરંતુ તે જ્યારે આપત્તિ અને દુઃખનું નિવારણ ન થઈ શકે. ધર્મોપદેશથી આ નિવારણ થઈ શકે તે ગાન્યતા પ્રમાદકરી છે. આથી પ્રમાદકરી ગાન્યતાને લીધે અનેક અવ્યવસ્થાનિક અને અપરિણત વિધાનો ઘટાવવામાં આવે છે. તેમજ ધર્મની વાગો અને વર્તન કરવા અને અપરિણત વિધાનો ઘટાવવામાં આવે છે. તેમજ ધર્મની વાગો અને વર્તન કરવા છતાં દિગ્દ્રતા નિવારી શકાતી નથી ત્યારે દિગ્દ્રતાનાં શુભશાન આપમાં આવે છે. દિગ્દ્રતામાં મુત્યુપ્પત્તો ઉત્પન્ન અને દિગ્દ્રત સમાયેલાં જે એવું સખળતા દુનિયાના અનેક મદાન ધર્મોધુરંધરોએ અને નીતિવિદ્યાપીઓએ પ્રયત્ન કર્યો છે. સરખામણીમાં ઓયંતાઈની ધાર્મિક વજુવાનો જોઈ અંખાય છે. સમાજવિકાસની અમુક કક્ષાએ આ એક સ્વીકારવામાં હોય થતો. અજ્ઞાતો નથી. તેમજ અમુક હિત ધરાવતો ધર્મ તેને ઉત્તેજન આપવામાં યોગ્ય જોઈ

છે. પરંતુ મનુષ્યસમાજની રચનાનું રહસ્ય વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિથી નિહાળવામાં આવે છે ત્યારે ઉપર્યુકત જરીપુરાણું વિધાન જોઈું અને અવારતવિક સ્પષ્ટ જણાય છે. પુનર્જન્મ અને કર્મ, સ્વર્ગ અને નર્ક જેવા તરંગી કલ્પનારૂઢ તર્કો અપૂર્ણ નહિ બલ્કે અત્યંત અન્યાયી અને હાનિકારક બાને છે, કારણ કે દરિદ્રતાની ઉત્પત્તિ, સર્જિત અને લક્ષ્મી કારણો તેમજ તેને નષ્ટ કરવાના ઉપાયો આપણને એટલા બધા સ્પષ્ટ રૂપે મળી આવે છે કે જેથી અદૃષ્ટ દેવદેવીઓ, અને કર્મ શિસ્ત જેવાં અસત્ પરિમિતોના આશરે લેવાની જરૂર જણાતી નથી. દરિદ્રતાનું નિવારણ કરવાના ઉપાય ન જણવાથી દરિદ્રતાની યસીગાન કરવાની વૃત્તિ અગતિમાન અવૈરાગ્યતા સત્ત્વું દૃષ્ટાંત પૂરું પાડે છે.

"Jesus declared that it was easier for a camel to pass through the eye of a needle than for a rich man to enter the kingdom of Heaven. He should have taught that it was quite easy for the rich men to be virtuous, and desperately hard for the poor men; but not understanding the Capitalist system he was led by his compassion for the poor and his indignation at their treatment to attribute all virtue to the poor and all villainy to the rich, the fact being that the 'poor in the lamp is bad' and the rich in the lamp comparatively good—poverty and not wealth being the evil to attack and abolish."

(Ibid : p. 349)

શ્રીમંતવર્ગની શ્રીમંતાઈ ઉપર આપણું આરોપણ કરવાનું એક પરિણામ એ આવે છે દરિદ્ર શ્રમજીવી વર્ગને સંપત્તિના અક્ષય સ્ત્રોત ન ધરાડે. પોતાની જરીઆઈ તેમને પીડા ન કરે, અસહ્ય ન લાગે. ધનિકવર્ગની સર્વોપરિતા, વાલીપણું અને દુષ્ટાચારશ્રમં જણાવા પામે. આવા અર્થ સામોદાયણને વૈજ્ઞાનિક વિવેકબુદ્ધિથી દૂર કરવું ઘટે. દરિદ્રતાની મૂળ કારણો શાહીવાદ અને તેના સાથીદાર મૂડીવાદની પ્રવૃત્તિ, અચાર, અનાચાર અને વિસ્તારમાં પડેલાં છે તેનું જ્ઞાન સખળ પ્રમાણમાં જરૂરી છે. દિંદમાં પરદેશી હકુમતે-શાહીવાદ-મૂડીવાદની અપવિત્ર સદ્ભાવથી જે દારિદ્ર્ય, અજ્ઞાન અને નિર્જનતા જન્મસાક્ષમાં પેદા કર્યાં છે તે મૃજાનનક છે. અજ્ઞાન અને નિર્જનતામાં નિમગ્ન થયેલી આવી પ્રજાને જીવન ખ્યેય અને ધર્મ અને આત્મભોજ વગેરે વાતો સંજ્ઞાવથી તે સદૃશ પ્રકારનું અપમાનવાન અજ્ઞાન. ગુરૂદેવ ટાગોરે તેમના અવસાનકાળના થોડા સમય પૂર્વે કહેલું કે—

"But even more necessary than the so-called culture are the bare elementary needs of existence, on which alone can any superstructure of enlightenment rest. And what have the British who have held tight the purse-strings of our nation for more than two centuries and exploited its resources, done for our poor people? ... In India the misfortune of being governed by a foreign race is daily brought home to us not only in the callous neglect of such minimum necessities of life as adequate provision for food, clothing, education and medical facilities of the people, but in an even unhappier form in the way the people have been divided among themselves."

[Tagore; Crisis in Civilisation. 1941]

દરિદ્રતા, અજ્ઞાન અને નિર્ભયતા ઉપરાંત પરોક્ષી કાલીવાદે જો ઠામી સેલસાવ દિવમાં સતેજા થયો છે તે જીના અત્યારે સૌથી ગોખરાતું સ્થાન ભોળાવવા પામી છે. બ્રિટિશરોએ કોન્ગ્રેસને વચગાતાની સરકાર નક્કિસ તરોફે આપવાનું મુલકી કાલસ ખેતર ત્યારથી એકાએક કલકતા, લાકા, મુંબઇ, અમદાવાદ વગેરે સ્થળો તેની પ્રાધિકાતક મિત્ર ગૂઢવી રહ્યાં છે. જામન સાથે અન્ય સ્થળો પણ સરકારી આજ સુધી અત્ય, અન્તિમયતા, ઠામી સૈન્ય અને અદિસાની સારિવક સુત્રો સ્વીકારતી આવતી કોન્ગ્રેસ રાજકોર હાથમાં મેતાં વેત દિસા અને ઠામી અસમાધાનનાં કાલનો અમસમાં મૂકી રહી છે. દિસાની સંઘર્ષથી સ્વામિંધો સ્વરાજ ન મળી શકે તેવું સમર્થન કરતાં ગાંધીજી લખે છે:— "હું માનું છું કે, આંદો સુધી સેધાના રાજ્યકીવદમાં સરકારે તે શું, પોલીસનો પણ ઉપયોગ થયે, ત્યાં સુધી રાજ્યકીવદે આંદો કોન્ગ્રેસવાળાના હાથમાં હશે પા બીજા કાલનો, પણ આપણે અંગ્રેજ નોંદો તો બીજી કાલ પારથી હુમલતના આમિત રહેવાના જાણીએ." ("દરિજનન-પુ" તા. ૧૫-૬-૪૬) હુતિ, સિદ્ધાન્ત, વચન અને વર્તનના આ પરસ્પરવિરોધી પરિજ્ઞાનો વાતાવરણમાંથી દિવનું રાજકીય નાવ કેવી રીતે પાર કીતરશે? પાકા પાકા બડે અને કાલિના બો નીકળે તે પ્રમાણે કોન્ગ્રેસ, હીમ અને બ્રિટિશના રાજકીય નેતાઓના પાણિ-પતમાં આમળતાનો કચ્છરમાથુ રહી રહી છે તેનું શું? અદિશનાં પાણીએ સ્વરાજના મુઠ્ઠા કોડે તેમ કેપાનું તપી, ઠામી સમાધાનનાં દારને મજબુત આગળ હામી મંજેશા ન્યાય છે. દિવું અસીમ એકે મેષા ન પામે તેવી રાજનીતિ રાખવાનો બ્રિટિશ નિર્ધાર જંગલપોતો છે. તો પછી એક જ રસ્તો બાકે રહે છે. ને પરોક્ષી સરકારને હાંસી મારવાની સહાય અને પ્રામાણિક તાલાવેલી કોન્ગ્રેસના મંનમાં હોય તો કાંઈ પણ દિશાએ અને બોલે હીમને મંતાવી લેવાની કાસીક કથે જ છૂટી. એમ કહેવામાં આવશે કે મધુમતિને મતાવવા જતાં હા ઉપરાંતના હડની માથાથીએ ઉપસ્થિત થવા પામે છે. અત્ય હકોક્ત એ છે કે રાજકીય સેવમાં હકો અને મામલોએ મુમધુમના પહાડ કાથે પરિ-વર્તનથીએ હોય છે. ને પરોક્ષી હુમલને ખસેડવી જ હોય તો કામ જામના એકીકરણ મારે કીમ મપતો આવરવા જ પારો વહેય. ખીક અને તરંગો આફતોનો ત્યામ થયે બોલશે. અસુક મંજેશમાં લમુમતિને હા ઉપરાંત કામ છૂટાટ આપવી પડે તો તેમ કરવામાં નાનમ નથી, જાવ પણ નથી; કાંઈ, તેમ કરવામાં બહુમતિનાં હાથે, નિખા-લસપણું અને ખાનડાનીની પ્રતિષ્ઠા વધે છે, તાત્કાલિક વિવમતા ઉપરિમત થાય છે તે સમય જૂતાં મારોઆમ કીકરી-જોડે. તાત્કાલિક સમાધાનનો હાલ મદાન છે અને આ લાલકાલી નેતાઓએ કાલીવાદને જાવરજરત રોકર મારવાની તક ગ્રમાવવી ન જોઈએ. વાંકર કાલિતો મદાન હજા બેનીન પણ કળક કરે છે કે—

"It is impossible to build up revolutionary tactics solely on revolutionary dispositions and moods. To invent such a formula or general rule as 'NO COMPROMISES,' which would serve in all cases, is an absurdity. One must keep one's head in order not to lose

oneself in each separate case. In long, stubborn, varied and variform struggles, all thinking representatives of a given class should work out the necessary knowledge, the necessary experience and the necessary political instincts for the quick and correct solution of intricate political problems."

[Lenin : *Left-Wing Communism*]

૫

આપણા નેતાઓ ને વિવિધ પક્ષોનું એકીકરણ આ પછે નહિ કરી શકે તો હિંદુ સરની આંખમાં આપણે સ્વતંત્રતા માટે અપાત સેનાઈશન, ઉપરાંત દેશની અંદરના દેશ વર્ગો અને પક્ષોને એક માનવાતું સખળ કારણ મળશે કે બ્રિટિશ શાહીવાદ અને હિંદુ મૂલીવાદ સાથે સમાધાન અને સંધિ કરીને કોન્ગ્રેસનેતાઓ પોતાની જોડકાં આખમ ઉપર બેસાડવા તૈયાર થયા છે. આ માન્યતાને તાર્કિક પરિણામ કરવા સમયો પ્રયા થશે જોઈએ. કેમકે એક સિદ્ધ થવા ન પામે તે બ્રિટિશ શાહીવાદનો સિદ્ધાન્ત બ્રિટિશ શાહીવાદ કેવો છે તેનો ખ્યાલ પશ્ચિત જવાદરજાસના સ્પષ્ટિકરણ માન્ય થઈ રહ્યા હતા તે બૂલાનો ન જોઈએ:

"England to-day is the arch-priest of Imperialism and perhaps the worst offenders are those of her Labour Party who have the remarkable capacity for combining tall talk about freedom and self-determination with full-blooded Imperialism."

[Jawaharlal : Speech at Jhansi : 1928]

બ્રિટિશ શાહીવાદ અને હિંદુ મૂલીવાદના પ્રત્યાષાતી સિદ્ધાન્તો અને કર્તવ્યોની આખમજીમાં અસ્તિત્વ અને અન્ય સમુપતિનો સવાલ સંદેશો છે. મરની અંદર અંદર અપા અને મતભેદોનો નિકાલ સમય જતાં સરવતાથી આવી શકે. કારણ આખરે અખાં દિત સામાન્ય જૂમિ પરના છે. માટે સમુપતિ તરફ કમી ન શકે.

"To suppress minority thinking and minority expression would tend to freeze society and prevent progress. For, the majority itself is stimulated by the existence of minority groups. The human mind requires contrary expressions against which to test itself. Now more than ever we must keep in the forefront of our minds the fact that whenever we take away the liberties of those whom we hate, we are opening the way to loss of liberty for those we love."

[Wendell Wilkie : *One World*, p. 133]

૬

હિંદુ કોન્ગ્રેસ સત્તાશ્રેય થયા પછી કેટલાક પ્રસંગો એવા બન્યા પાયા છે કે જેને ઉપર દેશહિતચિંતકોએ ધ્યાન આપવું પડે. પ્રધાનો પોલીસ અને સરકારનો ઉપયોગ દુરુપય કરી રહ્યા છે. એટલું જ નહિ પણ આ હિંદુ પ્રયોગ દેશના બાહ્યભાગ ઉપર થાય છે. રાજકીય મતભેદ રાજકીય દુરુપયોગ અને અન્ય રૂપ ધારણ કરવા તરફ વધે છે. હિંદુ આખમ

અને કિસાન વર્ગ સામ્યવાદી પક્ષના વચ્ચે તો આલેશ છે તેથી તેના રાજા જાણીઆર કરીને કાલવશે તે લોકમાન્ય પ્રધાનોની પ્રતિબ્ધને પ્રતિકૂળ છે. તાજેતરમાં આગવનેરના કમંદાર અને સામ્યવાદી કાર્યકરો પર જાણીઆર અધાવવામાં આવ્યો એટલું જ નહિ, પરંતુ આ પ્રસંગ પર તપાસ કરવાની માગણી મુળતઃ ધારાસભામાં કરવામાં આવો ત્યારે તેને બહુમતિના બળથી ઉરાડી દેવામાં આવી. આવા વર્તનથી એવી માન્યતા ઉદ્ભવે કે કો-એસો પ્રધાનો દ્વિતી મૂડીવાદના કાયા તરીકે કામ કરી રહ્યા છે. આ અણધારે સારું કે દિલકારી નથી. દ્વિતી કાંઈ નવી દિલ્લીના સભાગૃહમાં નથી, પ્રધાનમંડળની કચેરીમાં કે આપણીના ટેમ્પલ પર પણ નથી.

સરકારી વહીવટ અધાવવાની સત્તામાં સત્તાના મદનું સાહુશ્રીક પ્રદોશન હોય છે, સત્ત્વ વસ્તુરિયતિ તરફ આંખ આઠા કાન કરવાની તૃત્તિ જન્મે અને વિકસે છે. સ્વરાજ, સ્વતંત્રતા, લોકશાહી, રાષ્ટ્રીય સંપત્તિના અતિમ ખ્યેષ તરફની ધન્ય એકાંસરી જવા પામે છે. ન્યાં સુધી પરદેશી સાહીવાદ દિલ્લી ભૂમિ પર વચ્ચે ધસે છે ત્યાં સુધી આંતરિક મતભેદ અને કલહ તરફ સમાધાન અને સમતાની બાવનાથી કાર્યક્રમ ચોળવા પડે. મતભેદ અને કલહનું ક્ષેત્ર વિસ્તૃત કરવાની નીતિ પરદેશી સાહીવાદની છે. જમણી કામદાર અને કિસાનની પ્રતિનિધિતા ઇમન કરવાની નીતિ દેશી મૂડીવાદની છે. આ બંને નીતિ તરફ સચેત અને સાવચેત રહેવાની આવશ્યકતા આપણા નેતાઓ, પ્રધાનો અને કાર્યકર્તાઓએ સ્વીકારવી જ નોંધવે. આ નીતિ અખૂટ અઠગમદ્યનતા પદ પાછળ છુપાયેલી હોય છે.

૭

દિલ્લીના સામાજિક અને રાજકીય જીવનમાં ઉપરખુંદત પરસ્પરવિરોધી તત્વો કામ કરી રહ્યાં છે. ઉત્કૃષ્ટ આદર્શ ઇમાનવીય છે પરંતુ અપાત્ર અને મિનતીવાર આમલન ઉપર તેનું આશપશ્વ કરવાથી અનેક અનિદ્ધ પરિણામો આવે છે તે આપણે જોઈએ. કેવળ પ્રત્યક્ષ ઇષ્ટા ઉત્તર હોવા છતાં કાર્યમાં પરિણમે નહિ. તે મારે બેચેન વાતાવરણમાં આર્થિક સંપત્તિ અને સ્વામ્યતા, અંત નવરાજ અને નવરાજનો સફળપણ કરવાના સાધનો સુખ અને સર્વગમ્ય હોવાં નોંધવે. દરિદ્રતા ઇષ્ટ છે તેવાં પશ્ચાત્તાત કરવાને બદલે તે એક અનિવાર્ય અનિષ્ટ છે તેનું સમજવું વિધાન વિસ્તૃત પ્રમાણમાં વિશ્વાસવંતું નોંધવે. અસૌચની વાત છે કે પરદેશી સાહીવાદ અને દેશી મૂડીવાદની જ્ઞાતિ પ્રતિ અને સ્વાર્થલક્ષી દાનત તરફ સાવધાન રહેવાને બદલે આપણા રાજકીય દેશનેતાઓ અને કાર્યકરો કામો મતભેદ અને કામદાર-કિસાનની પ્રતિનિધિતા ઇમન તરફ પેતાની સર્વ સક્રિય ખપાવી રહ્યા છે. હજી તો આપણી સમગ્ર દેશી રાજ્યો, દક્ષિત વર્ગ અને જમીનદારો-મૂડીવાદના પ્રત્યે લગભગ અણુકિલ પડ્યા છે. આવા અણુના સમયે આંતરિક કલહના પ્રશ્ન સમાધાન કરી આપણે સાહીવાદ અને મૂડીવાદનો સામનો કરવા સર્વ શક્તિ કેન્દ્રિત કરીએ તો જ અવિચ્છે ઉત્તમજગ બને, રાષ્ટ્રીય વિષયગમનની વિપત્તિમાંથી મુક્તિ મળે.

સારી રીતે કેમ આપી શકાય તેના ઉપાયો શોધવાનો પથ તેજે પ્રવાસ કરવો છે. કેળવણી આપવાનો રિવાજ એ અપાત્મ-વારસો આપવાનો એક એવો ઉપાય છે. મુધરેલા દેવાનો દાવો કરતી દરેક પ્રજામાં આ રિવાજ-આ સંસ્થા-હોય છે. આ કામ કરવા માટે પ્રજાની ઉત્તમ વ્યક્તિઓને શોકવામાં આવે છે; કારણ કે પ્રજાનું ભાવી આ સંસ્થામાં 'રહેણું' છે. દિ-કુરચાને આદરેલાને મોઢ માન્યા છે તેનું ગજબ સમર્થન હોઈ રહે. આ કેળવણીની સંસ્થાદારા જુદા પેઢી તરફ પેઢીને પોતાને મળેલો અને પોતે મેળવેલો વારસો આપે છે. વારસો આપવાની બીજી રીતોમાં અને આમાં એ ફેર છે કે એમાં અમાન્યતા, કિતાવિતનો હેતુપૂર્વક વિચાર કરવામાં આવે છે; તેમજ અમુક કામથી કેવી રીતે પ્રાપ્ત થઈ તેના સાધનોનું પણ જાન કરવામાં આવે છે. આથી જુનામાં શું અનિષ્ટ છે અને તેનો કેવી રીતે ત્યાગ કરવો અને નવું કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરવું તે બંને આવી જાય છે. અને આ રીતે કેળવણીદારા પ્રજાના આધ્યાત્મિક યોગ અને શ્રેષ્ઠ સંઘાય છે.

આ ક્રિયાથી પ્રજાની પ્રગતિ હંમેશાં ચાલુ રહી શકે છે. પોતાને મળેલા વારસાનો ઉપયોગ કરી હંમેશાં નવું પ્રાપ્ત કર્યા કરવું એ પ્રાણવાન સમાજનું ઉપલક્ષ્ય છે. આ નવી પ્રાપ્તિ અમુક યુગની પ્રજા પોતાના પુરુષાર્થથી અને બીજી પ્રજાઓના સંબંધમાં આવી પ્રાપ્ત કરી શકે છે. વિષ્ણુના મહાન અવતારમાં કિમ કિમ જનતાઓ પડેલી છે તે એક-બીજાથી અલગ રહેવા માટે નહિ પણ એકબીજાના સંબંધમાં આવવા માટે છે. અને આથી જ આગળે કોઈ એવી પ્રજા હશે કે જેની જાણ અને આન્તર સંપત્તિમાં અનેક પ્રજાઓનો હિસ્સો ન હોય ! ને કોઈ પ્રજા આવી આપ-લેથી અલગાઈ જતી હોય તો તે તેની શુદ્ધ સ્વચરતી નથી પણ તેના પ્રાણુની પામરતા સૂચવે છે. પણ ને આ નવીન વસ્તુઓની પ્રાપ્તિમાં તેનો પુરુષાર્થ બીજાનું કેવળ અનુકરણ કરવાથી જ પ્રાપ્ત થઈ શકે અને પોતાના સ્વતંત્ર પરાક્રમથી કંઈ નવું પ્રાપ્ત ન કરી શકે તો એમ 'સમજવું' જોઈએ કે એનામાં વધારે જીવવાની હવે શક્તિ રહી નથી.

આ રીતે પ્રજાની પ્રગતિ માટે આ બંને ક્રિયાઓ આવશ્યક છે : પોતાના પુરુષાર્થથી નવું પ્રાપ્ત કરવું અને બીજા કોઈ અનુકરણદારા યોગ્ય આપ-લે કરવી. પણ આ બંને ક્રિયાઓના આધારભૂત-પાયારૂપ-પોતાનો વારસો છે ને પોતાની વિશિષ્ટ પ્રકૃતિ સાચવે છે. આથી જ સિદ્ધ થાય છે કે ને કોઈપણ પ્રજાને એમ લાગે કે તેનો જીવનગણ તબક્કા માટે શાગે નકામો છે અને મુધરેલી પ્રજામાં ખપવા માટે તેને બીજી પ્રજાઓ પાસેથી જ જાણ મેળવવાનું છે તો તેને વ્યક્તિત્વનો હક્ક રહેતો નથી; કારણ કે તેને પોતાના પુરુષાર્થથી ને કંઈ નવીન પ્રાપ્ત કરવાનું હોય તે પણ બીજાઓ પાસેથી મેળવેલી સંપત્તિને અનુકરણ રીતે જ મેળવવું પડે; એટલે આવી રિયલિટીમાં તેને માટે તો બીજી પ્રજાઓમાં જશકી કેમ મળી જવાય તેના ઉપાયો શોધવા જ રહે છે.

આ ઉપરથી એટલું સમજી શકાય છે કે પ્રત્યેક પ્રજાના પ્રગતિશીલ જીવનનો આધાર તેના 'યોગ' અને 'શ્રેષ્ઠ' ઉપર છે—એટલે કે નવી નવી વસ્તુઓની પ્રાપ્તિ અને જુના વારસાનો હાથે-પાંચેના ઉપર છે. કિશકીએ તારવેલા 'પરિવૃત્તિશાસ્ત્ર'ના યોગિક કિલાનું એ

ઉદ્ધારણ સમાજશાસ્ત્રીઓ આ યોગ અને સેવનો સિદ્ધાન્ત છે. આમાંના એક પથ અંગેનો ખર્ચ વાસ્તવિકતાનો અંગે કરે છે, અને તેટલે અરો અનિષ્ટ કરે છે.

કેળવણીના પ્રદેશમાં પણ આ સિદ્ધાન્ત લાગુ પડે છે. ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે કેળવણીની એ વિશેષતા છે કે—તે દ્વારા પ્રજાના આધ્યાત્મિક ‘યોગ અને સેવ’ અર્થાત્ કાર્ષણ્ય સુધરેલા અણુતા દેસની કેળવણીનો ઇતિહાસ ખ્યાન અને મનનપૂર્વક જોઈએ તો તેમણે આ સિદ્ધાન્ત જરૂર તરી આવે. ગ્રીસની અને રોમની સંસ્કૃતિનો અભ્યાસક વર્તમાન યુરોપમાં તે કેવી રીતે પાયારૂપ છે તે સહેલાઈથી જોઈ શકે છે. વિજ્ઞાનની અદિતીય પ્રગતિ પણ જતાં પણ દેહ તેમના વિચાર પ્રચલનોમાં મૂળ મોસં અને રોમનાં સંસ્કૃતિમાંથી નીકળતાં જાય છે. ખ્રિસ્તી ધર્મના મધ્યયુગના અધિકાર પછી ઇસ્પાનના પંદરમા અને સોળમા સદ્દમાં જે નવું ચેતન્ય આવ્યું તે ગ્રીસ અને રોમનાં યાનચૂર્ણના પુનરુદયને આભારી હતું. જે પ્રજાનો ઇતિહાસ સ્વાભાવિક રૂપમાં આપ્યો કરે છે—એટલે કે જેની સંસ્કૃતિ ઉપર પરિણામ રહેતી પ્રજાની સંસ્કૃતિની જગ્યા થકી એકેથી નથી ઠોળી—તેમાં સામાન્ય રીતે દરેક તરફ પેઢીને પોતાની દૃઢ પેઢીનો વારસો મળ્યા કરે છે. પણ કેટલીક વાર જીવું બને છે કે, ‘સુરુષ પેઢી નિર્માત્ર મહં મયેલી હોવાથી કાર્ષ નવું પ્રાપ્ત કરવાને નાંખે, જૂનામાં સાચાએલાનો વિવેક કરવાને જઈએ, જૂનું સાચીને જ બેસી રહે છે. કશિશાસ્ત્રો કાળ વાપરીએ તો ‘મૃદ’ થઈ જાય છે. આવી મૃદ રસા એકિવાની કેટલીક પ્રજાઓને પ્રાપ્ત થઈ હતી. આવી સ્થિતિમાં અન્ય પ્રજાઓનો ‘સંસર્ગ’ અથવા તાત્કાલિક ભૂતકાળની પાછળના પ્રાચીન ભૂતકાળની નવી રચિત પ્રજાને દિલગીરક થાય છે. પ્રજાના ઉપર કાર્ષ કૃત્રિમ દબાવું ન આવે મરું હોય તો સામાન્ય રીતે અનુરૂપ સંજોગો મળ્યાં પણ જાય છે. આનાં ઉદાહરણ તરીકે જાપાન સ્મરણમાં આવે છે. જો કે, જાપાન પોતાની પ્રજાનું ખરું બક્ષિતવ-કેવળ રાજકીય નહિ—કેટલે અરો સાચી રહ્યું છે તે એક વિચારવા જેવો પ્રશ્ન છે. કૃત્રિમ દબાવણથી વિષમ સ્થિતિ ઉત્પન્ન થવાના ઉદાહરણ તિ-દુસ્થાન છે.

આને દિ-દુસ્થાનની સંસ્કૃતિની દ્રશ્ય વિષય છે; અને તે તેની કેળવણીને મુખ્યત્વે આભારી છે. રાજકીય બંધારણમાં ‘દિષાત્વ’ (Diarchoy) હાખત મરું તે પહેલાં કેળવણીમાં તો અનિષ્ટ ‘વિભાગો થઈ ચૂક્યા હતા, અને આ વિભાગો દેહ પણ આજુ છે. સરકારી કેળવણીના એક ભાગમાં પાશ્ચાત્ય કેળવણીનું યાન આપવામાં આવે છે અને બીજામાં કેવળ સંસ્કૃત ભાષા અને તેના કાદિત્યનું યાન આપવામાં આવે છે. અને વચ્ચે ‘અદરશતા’નો સંજોગ છે. આ સ્થિતિથી એક બાજુ ‘અદરશતા પહેલાંના પ્રાચીઓ’ જેવા ઠાકીઓ તૈયાર થાય છે અને બીજી બાજુ દવામાં કોતાં પતંગિયાં જેવા મેન્યુઓ તૈયાર થાય છે, એક બાજુ કાકીઓ નવીન યાનથી વચિત રહી કૃપમંડલ જેવા થાય છે, ત્યારે બીજી બાજુ પ્રાચીન વારસાથી વચિત મેન્યુઓને એમ લાગે છે કે પોતાનો દેહ યાનદારિદ છે અને તેથી જીવનને ઉપરોગી, સુખકારક વિચારો અને આદર્શો તો પશ્ચિમમાં જ લેવાનાં હોય; અને કોલેજોમાં મેળવેલા યોગ્યપણા સંસ્કૃત યાનથી તેના તરફ એક મૂલ વચ્ચ તરીકે જોતાં થાય છે. દિ-દુસ્થાનના વર્તમાન જીવનમાં તેનો ઉપરોગ કાર્ષ યો—તેના પાયારૂપ બની શકે—એવી રૂપરત્તા તો તેઓ જાણે જ કરી શકે ! દુનિયાના કાર્ષણ્ય દેશમાં જેનો જોડાન મળે એવી આ વિષમ સ્થિતિનું કારણ—મારે ફરીથી અને વાર જોને

હેલુ' એમજે કે-આપણી ડેળવણીની વ્યવસ્થા છે. જૂના જાનને મૃતદશામાં જીવવા હ તેના ઉપદાસ કર્યો છે, તેનું અપમાન કર્યું છે. નવીન જાનની રચના પરદેશી પાયા ઉપર રચી દેશની ભાવી સંસ્કૃતિને વિનાશને માર્ગે સ્થાવી છે, અને આ દિશામાં આપણે એટલે સુધી આગળ વધ્યા છીએ કે હવે આપણને તે સ્વાભાવિક માનવા માંડી છે.

પ્રાચીન જાનના વારસાની આ દશા ચર્ચ તેનું શું કારણ ? તેની પરીધા કરી તેને ખોટું અને નિરુપયોગી ઠરાવવામાં આવ્યું છે ? નવીન ડેળવણીના પાયો પશ્ચિમના જાન-વારસા ઉપર રચવામાં આવ્યો તેનું કારણ દિન્દુસ્થાનની જ્ઞાનદરિદ્રતા છે ? આ વાતની તો ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે. દિન્દુસ્થાન આજ કાંઈ નહિ તો ઘેરલાં પાંચ દબાર વર્ષેથી જ્ઞાનપથ કરતો આવ્યો છે. હાલની જ્ઞાનશક્તિ સકલ કરવા દુનિયાના દેશોને દિન્દુસ્થાને ભણું આપ્યું છે. હા-એ સાચી વાત છે કે વર્તમાન યુરોપ-અમેરિકાએ શોધેલા કૌતિક વિજ્ઞાન આગળ દિન્દુસ્થાનનું પ્રાચીન કૌતિક વિજ્ઞાન ખટ્ટુ કિમતનું નથી, પણ આ જાગૃતમાં પ્રાચીન યુરોપની સ્થિતિ કઈ રીતે સારી હતી ? ઇતિહાસ તો એમ કહે છે કે યુરોપને આ જાગૃતો જિંદગી પાસેથી શીખવી પડી હતી. વળી, અમમ જ્ઞાનવ્યવસ્થામાં કૌતિક જ્ઞાનની બાજતો જ એકલી છે એમ કાંઈ નથી. મનુષ્યના અભ્યાસ જીવનના પ્રવેશને લગતી વિદ્યાઓનું જ્ઞાન તેહનું જ મહત્ત્વનું છે. આ માનવ વિદ્યાઓમાં વર્તમાન યુરોપની જ્ઞાનજાણના પ્રાચીન ભારતવર્ષની જ્ઞાનસાધના કરતાં ચડી ગઈ છે એ હજી સિદ્ધ મનું બાકી છે. સાચી વાત તો એ છે કે દિન્દુસ્થાનની વર્તમાન ડેળવણીમાં પ્રાચીન જ્ઞાનવારસાને સ્થાન ન મળવાથી-અને જે થોડું સ્થાન મળ્યું તે મૃત વસ્તુ તરીકે જ મળ્યું-તેને આવી પરીધામાં આવવાને અવસર જ મળ્યો નથી. મેકોલે સાહેબના વાંદ્યાગ્રયે દિન્દુસ્થાનની ડેળવણીનું અવિષ્કૃત નકી કહ્યું તે સમયે જ આવી પરીધા મારે નારણા બંધ થઈ ગઈ.

૨

દિન્દુસ્થાને આ જ્ઞાનવારસો ગુમાવવામાં શું કારણ છે અને તે કેવી રીતે કુમાર્યો એ દિન્દુસ્થાનના ઇતિહાસને એક અગત્યનો મુદ્દો છે. આના નિરુપણમાં ભારતવર્ષની જ્ઞાનપ્રવૃત્તિનો અને તેના સમાજનો ઇતિહાસ આજી જવ. તેનું વિસ્તારથી વર્ણન આપવાનું આ સ્થળ નથી. પણ સંક્ષેપમાં તેનું સિદ્ધાવલોકન કરવામાં આવે તો તે અસ્થાને નહિ ગણાય.

દિન્દુસ્થાને જ્ઞાનના સર્વ પ્રદેશોમાં જે જાણના કરી છે તેની સાક્ષી પૂરવાને તેની સંસ્કૃતિના અવશેષો પૂરતા છે. કે કસબેદના સમયથી જ્ઞાનપ્રાપ્તિ, વિદ્યાઓ પ્રાપ્ત અને સાચો રચવાનું કામ ચાકી રહ્યું હતું. જૂના જાનને ભર પડે ત્યામ, સકલ હોય તેા સમ-વય અને નવા જાનની પ્રાપ્તિ-આ જિવા જ્ઞાનના સમસ્ત પ્રદેશોમાં આવી રહી હતી. દવગ અનેક જોતાં જ જણાઈ આવે છે કે જાણેનું જીવન અવશિષ્ટ અને સુધરેલી પ્રજા-જાના ગુણ-રોપેથી અંકિત થઈ ગયું હતું. જીવનનિર્વાહને આવરણક દુનિયામાં-જેવાં કે ખેતી; વણાટ, પશુ પાળવાં, ઘર બાંધવાં, વાડનો તેવાર કરવાં, જોખમ અને હથિયાર બનાવવાં વગેરેમાં, જીવનને સુખ જનાવવાને આવરણક કેટલાક દુનિયામાં, હવાની દરિયા, અમીત, વલ અને ખેતીદારી કાબરચનામાં, સામાજિક અને રાજકીય જીવનને અવશિષ્ટ

મુનાવવાને આવશ્યક સંસ્થાઓમાં જેવી કે આમશક્તિઓ, રાજની પદ્ધતિ, સામાજિક સંસ્થાઓ, રવાતન્યતા અવકાશવાળી સમગ્રી અવસ્થા, યથાગાદિકતી ધાર્મિક અને સામાજિક ક્રિયાઓમાં, ઝીના સન્માન વગેરેમાં, ધાર્મિક જીવનને આવશ્યક ક્રિયાઓમાં અને કેવળ ક્રિયાઓ તરફ અસતોષમાં, જોડા આધ્યાત્મિક ચિંતનને ક્ષયવતા, અગત્યનું મુળ યોગ્ય તેને અમલવાના પ્રયત્નમાં, તેના અધિષ્ઠાતાની શોધ અને તેને વિશે સંકેતમાં, કિલકરીના તબક્કાથી 'સત-અસત'ના પ્રદેશોમાં-આ પૃથ્વી ઉપરના માનવ જીવનના સર્વ પ્રદેશોમાં-તેઓની ક્ષુદ્રિએ પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી દીધી હતી; અને આ પ્રવૃત્તિના ફોલો ધણુવરમાથી જ હતાં એમ પણ નથી. અનુપમ કવિતા અને જોડા આધ્યાત્મિક ચિંતનથી જગતમાં જનું પ્રશિક્ષિત નારદીપસ્રજતની ભેડ હજી મળી નથી.

ત્યાર પછીના યુગોમાં આ બધાં ક્ષેત્રોમાં શોધ સતત ચાલુ રહે છે. એક બાજુ આજીવ્ય મંથો અને ઔત્તમ્યો ઉપરથી યથાગાદિકતી માણસના સામાજિક અને વૈયક્તિક જીવનને ઘેરી લેતી કિસમો અને તેમાંથી કિપજતી વિદ્યાઓ અને કળાઓ-જેવી કે શ્રીમિતિ, માળાકાજી, રસાયત્વ, કોશીત, આધ્યાત્મો વગેરેનાં દર્શન-શાસ્ત્ર છે; સારી બીજી બાજુ ઉપનિષદોમાંથી વિસ્તૃત અને પોતાના આત્માનું તત્ત્વ-રૂપી તેવાની માણસની અભિદાયા અને તેમણી વિશ્વસ પામતાં પ્રગલ્ભ દર્શનશાસ્ત્રોનું દર્શન શાસ્ત્ર છે. આ વિચારોના ધોધમાં અને વચનમાં અદિતીય જેવી માનસિક પ્રવૃત્તિ શરૂ થાય છે. વિચારોના અનેક વાદા અને અભિપ્રાયો બુધ્ધાય છે. આ પ્રવૃત્તિનું પળ અને પ્રેરણા ઝાળના સમસ્ત પ્રદેશોમાં બપો છે, ચોર અને સતત ચિંતનની મદદથી માનસશાસ્ત્રનાં સૂક્ષ્મ તરંગો કળવાની અને તેનો, માણસના જીવનને અંદરથી અને અંદરથી બનાવતા ઉપયોગ કરવાની પ્રવૃત્તિ જે આ યુગની વિશેષતા બન્યાં છે. આ યુગમાં સ્વાદાદ અને અદિસાની ધોણુ કરતો મદાવીરનો તપોમય પંથ અને અનાજકતા રહીને પણ શુભ કર્મ કરવાના આમદેવાનો પ્રત્યક્ષ પ્રતિ-પદાની ધોણુ કરતો ક્ષુદ્રનો મનોહારી પંથ ઉત્પન્ન થાય છે; અને આ સમયનો અનેક અમલજાણીય પંથોમાંથી તે જ અવશેષરૂપે રહેલા છે. આ વિચારવિનિમય અને સર્જાઓને પરિણામે દર્શનશાસ્ત્રો ઉત્પન્ન થઈ થીમે ધોમે સ્થાપક થાય છે. આ પહેલાં માળાકાજીના જે મહાન મંથો-પરસ્તું નિકળા અને પાણિનિની અષ્ટાધ્યાયો-અસિક યર્ષ યુગના છે. આ જન્મે અંધો અનેક પૂર્વાચારોના અને બીજી વિદ્યાઓના હક્કીઓથી તે અમયમાં માણી રહેથી ઝાળસાધનાની સાક્ષી પૂરે છે. સામાજિક અને રાજકીય અવસ્થા મોટી પથ ધર્મ-મતો, મૂલ્યપુત્રો અને અર્થજાઓ રચાય છે, આર્માનું ધણું અર્થજાઓ નજ ધર્મ અર્થ છે. માણસના અર્થજાઓમાં કહેવા હક્કીઓથી ફક્ત તેની કલ્યાણ જ ધર્મ કહે છે. બીજી બાજુ મદાવીર અને ક્ષુદ્ર પોતાનાં રાજ્યોમાં અનુભવેથી 'અણુ-અવરણ' પોતાના મહોળા

૧ આ ક્ષેત્રોના પુરાણ ભાગે અને તેના વિસ્તૃત વર્ણન મોટે ભાગે અમદેવા સૂક્તો, મેઝ યોગજની વેદિક ઉન્નેક્ષ અને જોનો 'અમદેવ.'

૨ આ સમયના પુરાણ પ્રાચીન ઉપનિષદો અને જેન આશ્રયોમાં મળે છે. આ કાલેઓના સંચક મોટે ભાગે અર્થજા રદાર્પસ રેવોદકનું 'ક્ષુદ્રિસ હન્ડીજા' અને મો લિમલ શાણ સંતુ હમણાં પ્રતિભ અંધેક Hittorcal Gleanings.

જનુશાસી-વર્ગમાં દાખલ કરી સંબંધવન અવસ્થિત બનાવે છે. આની અસર પ્રજા ઉપર બહુ જ ઊંડી યદ્યદરો; અને તેના પરિણામે તેની સંઘસાવના પ્રમળ પતી, હરે, નીચ બાલુ ભારતવર્ષનાં જૂનાં જૂનાં આર્ય-કુળોનાં વિજયગીતોનો સંગ્રહ કરી સમસ્ત ભારત-વર્ષનું પ્રતિબિમ્બ પાડનાર મહાભારતની રચના થઈ રહી છે; અને આ મહાભારતનું રચયજી કરતાં યુગયુગનો તે લઘુ પણ મહાન અન્ધ-ગ્રીમહાવણગ્રસ્તીતા-નું વિરમરણ ન થવું જોઈએ. વિક્રમ પૂર્વેની સાતમી, છઠ્ઠી અને સાતમી સદાશિલ્પો ભારતવર્ષની યાન-પ્રવૃત્તિ ચારે ઊભવણ છે.

સમાજઅવસ્થાની દૃષ્ટિએ એક બાલુ વર્ણવ્યવસ્થાનો આમલ રાખનાર વૈદિક પરિણતો તે દૃષ્ટિએ આઠો રમી વિવિધ ભવિષ્યના અનેકા ભારતીય જનસમૂહમાં અવસ્થા સાવના પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે બીજા બાલુ કેવળ જન્મ જેવી આકર્ષિકા બાળતોથી માંજસના સાંસારિક જીવનને બાંધી દેના સામે 'એકા બળવો' ઉઠાવનાર છુદનો—

“ન જહવા યસ્યો દોતિ ન જહવા દોતિ. બ્રાહ્મણોઃ
કમ્મુના યસ્યો દોતિ કમ્મુના દોતિ. બ્રાહ્મણો ॥”

“જન્મથી વૃક્ષ (એટલે યદ્યદરો) થતાં નથી, જન્મથી બ્રાહ્મણ થવાનું નથી, કર્મથી વૃક્ષ થવાનું છે, અને કર્મથી બ્રાહ્મણ થવાનું છે!”—આ ઉપરથી સમાજમાં સ્વાતંત્ર્યની ભાવનાને પોષે છે. આ રીતે સમગ્ર સમાજમાં જમતોલપણ જળવાઈ રહેતું હતું. બ્રહ્મિના સાંસારિક જીવનને નિયમિત કરવા ચાર આશ્રમની અને ચાર પુરુષાર્થની અવસ્થા અને સમસ્ત યાનનો આ દૃષ્ટિએ-ધર્મશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, કામશાસ્ત્ર, અને મોક્ષશાસ્ત્ર-વિકાસ કરવામાં આવે છે.

આદિત્ય અને કળાના ને સમયના બહુ થોડા અવશેષો રહ્યા છે. x છુદ અને મહાવીરના નિર્વાણ પછી સ્થાપત્યશાસ્ત્ર દરમિયાન યદ્યદરો વિકાસ પામે છે. આખ્યાનો, નાટક અને મહાકાવ્યનાં વિશિષ્ટ રૂપો પડે છે. નાટ્યકલાના યાજ્ઞીય ગ્રંથો-કુમ્ભંદ અને કૃષ્ણદેવના નટશત્રો-પાશ્ચિનિના રામય પહેલાં (ઈ. પૂ. ૬૦૦-૮૦૦) પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યા છે. આ વિષયોમુખી પ્રવૃત્તિ કેટલી અને ક્યાં ક્યાં થઈ એનું શાપ કહાણું અજ્ઞપ છે. આની આ જ પ્રવૃત્તિ વધતા યોગદા વેગે ગૌરવ સામાન્યમાં-ચંદ્રગુપ્ત અને અશોકના સમયમાં-વિકાસ પામતી ગઈ. ચંદ્રગુપ્તના મહાન મંત્રીએ સમાજને વધારે ચુપ્પા અને આસનતંત્રને વધારે અવસ્થિત બનાવ્યું. અશોકે પ્રજાના જીવનમાં ખરા ધાર્મિક પ્રાણ ફેલાવ્યા અને બૌદ્ધ ધર્મને અને તેટલો ફેલાવવા પ્રયત્ન કર્યો. છુદનાં વંશજોનાં અને બીજાં બૌદ્ધ સાહિત્યોનાં આ જાળવણ સંગ્રહ થયો. આજે તે સમયની ધાર્મિક અને સામાજિક જન્યુતિ સમજવાની તે ગોડ સાધન થઈ પડ્યાં છે. ઉપર ગણાવેલાં ચાર શાસ્ત્રો અને તેની સાખ્યાઓમાં અને આખાં ત્રણિત, ખગોળ, રસાયનવિદ્યા, વૈદ્યશાસ્ત્ર આદિક પૈતાનિક શાસ્ત્રો પણ આવી જાય છે. વૈદિક, બૌદ્ધ અને જૈન હિન્દુઓ અધ્યાત્મ પ્રયત્નથી મોનસંયમ કરી કરતા હતા. વિક્રમ

x મોદત ને રડા અને હરખાના અવશેષોની સાંગ પછીના સ્થાપત્યકલા શાસ્ત્રોએ ફાલ જાન હજી બાકી છે.

સંવત પહેલાં હિન્દુસ્થાને જ્ઞાનની ધણીખરી વિજ્ઞાપના પ્રવાણ કરી દીધું હતું અને જ્ઞાનને ઉપયોગી જ્ઞાનસામગ્રી અને આશ્વાસિક દષ્ટિપ્રાપ્ત કરી દીધી હતી. સાહિત્ય, કિલ્લેશી, વિજ્ઞાન અને કળા-કાલના જમાનાની વિદ્યાની આ મુખ્ય અંગેમાં-સતત પ્રવૃત્તિ નિકળના સાતમા આકાશ હેઠાં મુકી ચાલ્યા કરે છે. આમાં સાહિત્ય, સાહિત્યમાંસા, રસન્યાઓ, અને સામાજિક વ્યવસ્થાને કળતા વિચારો અને સિદ્ધાન્તો હજુ પણ ઉપયોગી અને શીખવા અને શીખવવા લાયક છે. વિદ્યાનમાં પણ આ લોકો કીક આગળ વધ્યા હતા.

અત્યાર પહેલાં હિન્દુસ્થાનમાં અનેક પ્રજાઓ ભારતથી આવી ગઈ હતી. પણ તે બધી પોતપોતાનું યોગ્ય સ્થાન લઈ વિજ્ઞાન 'હિન્દુ-ગઢાઆકાશ'માં સમાઈ ગઈ. આ સમયમાં બૌદ્ધધર્મનું સામ્રાજ્ય હતું. પણ સાથે સાથે તેમાં શિવિકતા આવવા માંડી હશે. પ્રમુખ બૌદ્ધ વિદ્વાનો પોતાના ધર્મનો ફેલાવો કરવા, પરદેશોમાં આજ્ઞા કરતા હતા. આ સમયે વૈદિક ધર્મનું પ્રતિષ્ઠાન થયું. પરિણામે ધાર્મિક દોઢો ઉપન થયા હશે. કારણે કહી શકાતાં નથી-પણ બૌદ્ધધર્મ એની અનુભૂતિમાંથી ચાલ્યો ગયો. નવી આવેલી રાજ-પૂત જાતોમાં ફેલાવવા કરતાં રાજકી અદ્યાર વધારે હશે. તેમાં નળી કૃતિઓએ કિલ્લેશી કરવો જોઈએ એવી હિન્દુસ્થાનની ખૂબી જાવનાને ટેકા મળ્યો. આ મહત્વાકાંક્ષી પરસ્પરમાં વિમુક્ત થયા અને ભારતવર્ષનું બાહુચર સંપ્રદાય ન રહેવાયી કીધું ચર્ચ થયું. આ સમયે ઇસ્લામી પ્રજાઓનાં આક્રમણ થયાં અને ક્રમે ક્રમે તેમના રાજ્ય સ્થપાયું. હિન્દુસ્થાનમાં નવો યુગ સંકેત થયો. આ અસાંત્વિની અને ફેરફારના સમયમાં પણ તે સમયની અવશેષો એતાં પ્રજાની જ્ઞાનપ્રવૃત્તિ આશ્ચર્યકર રીતે ચાલતી રખાય છે. મોઝલોના સમયમાં ભારતવર્ષમાં નવો જન્મ-વચ કરે ચાલે છે. સંગીત અને સ્થાપત્યમાં નવા પ્રયોગો ઉત્પન્ન થાય છે. અમુલકકલ્પને અદિતીય કહે છે તે તાનસેન આ મોઝલપુત્રમાં જ પેદા થાય છે. જ્ઞાનમાં અંશપિ અદિતીય તાજમદેશ આ જમાનામાં જ પામ છે. ધર્મસંપ્રદાયોમાં નવાં વહેણ પડે છે. ધાર્મિક દષ્ટિએ હિન્દુ-મુસલમાનેનો સમન્વય કરતા અને બન્નેના વહેમોને દબાવવા લેવાકતા મુકે નાનક અને તેમનો ધિર્મયંમ આ જમાનામાં પેદા થાય છે. સદૈવ સાહિત્યમાં નવીન આયનો હવે ગંગેશાયાયાંયી (યોમો સેકો) ચર્ચ ચર્ચ થયો છે. ગ્રંથમાં અને ગ્રંથમાંસામાં પ્રતિજ્ઞાઓ પરિવર્તન જમાના આ યુગને યોગ્ય છે. જોતમાં પ્રજાવચણા હીરવિજય ચંદી મોઝલ પાંદરાંક આંખે પાંસે અદિસાનાં કરવાનો આવે છે. ઇસ્લામી અને હિન્દુ પંદિતો વચ્ચે જ્ઞાનની આપલે થાય છે. સાહિત્યમાં, કળામાં, કિલ્લેશીમાં અને ધાર્મિક વિચારોના વિકાસમાં ભારતવર્ષની પ્રવૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિ બદલાવા વિના ચાલ્યા કરે છે.

પણ હિન્દુ પ્રજાનું સામાજિક કાફું આ ઇસ્લામી યુગમાં શિથિલ થઈ જાય છે.

૩. પ્રાચીન સારાની વૈજ્ઞાનિક પ્રવૃત્તિ મદિ લુચો-એ. સીન્ટે The Positive Sciences of the Ancient Hindus અને ડૉ. પી. સી. ફીચર History of Hindu Chemistry; વૈદ્ય મદિ લુચો હોલંડની Indian Medicines; ચલવિદ્ય મદિ ડૉ. ફીચર History of Surgical Instruments of the Ancient Hindus. બિનજમાર સમાનું Hindu Achievements in Exact Sciences આ લખાનો ત્યાર માટે છે.

તેના ઉપર સંપત્તિ થા પડે છે, તેનો પ્રાણ નષ્ટો થઈ જાય છે, અનેક પ્રજાઓને પોતાનામાં સંભારી દેવાની તેની બાહ્યકિક ઇવનશક્તિનો દ્વાર ચાલે છે. એના કારણે એવંવાનું આ સ્થળ નથી; તે પણ વિષયાન્તરનો આલેખ વહેરી એકને બાબત બધાવવા બદલાઈ છે. ઇસ્લામ પહેલાં આવેલી પ્રજાઓમાં સામાજિક અને ધાર્મિક બંધારણ હરફ નહોતું, અને તેથી જો કે તે બંધારની પ્રજાઓ વિજય મેળવતી હતી તે પણ અહીંના ધર્મે અને સામાજિક બંધનો સ્વીકારવાથી થોડા વખતમાં પર પ્રજા મઠી કારણીય પ્રજા બની જતી. ઇસ્લામનું સાંપ્રદાયિક સંપદન ખૂબ દૃઢ હતું, તેથી તેને માટે હિન્દુ મહાસાગરમાં સમાઈ જવું શક્ય ન હતું. તેના બુધિવિચારમાં ધાર્મિક પ્રચાર એ એક શુભ પ્રેરણા હતી; અને તેથી જ્યારે હિન્દુસ્થાનમાં ઇસ્લામો સત્તા સ્થપાઈ ત્યારે તે સત્તાએ હિન્દુસ્થાનના સમાજને બદલી નાંખવા પ્રયત્ન કર્યો. અકબરનો મોદરદારો અને ઔરંગઝેબની કઠકતાઓ હિન્દુ સમાજનું અસ્તિત્વ સાંકેક થઈ ગયું હતું. ઇવંવાને માટે તેને સંપત્તિ બંધો બાંધવાં પડ્યાં. આ ઉપર પાટારૂપે બધેલા બધે બેઠીરૂપ થઈ ગયા; અને હિન્દુસમાજનું કાનું મળખંડ બનેવાને બહોળું થવા લાગ્યું. સંકેપ છે કે કાલની વિલયજી નાની નાની માતો અને તેમનાં બંધનોનું ખૂબ આ પરિસ્થિતિમાં હોય.

અકબરની મુક્તિઓથી ઉત્તર હિન્દુસ્થાનના રાજ્યોમાં સંપદન અશક્ય થઈ ગયું હતું. ઔરંગઝેબની મહત્ત્વાકાંક્ષાએ અને ધાર્મિક અત્યાચારે હદિયમાં કલિસપ્રદાનના સંત મઠોની પ્રેરણાથી સુરતા ચેતનમાં અબૌદિક પ્રાણમલિત કરી. હિન્દુધર્મે, તેના ઇતિહાસમાં પહેલી જ વાર રાજકીય રૂપ લીધું. કિષાઇએ સૌની સુખત થતી બદમારી, અને મરાઠી સામ્રાજ્યની સ્થાપના કરી. આ રીતે હિન્દુસ્થાનમાં અનિવાર્ય પ્રાણુમાતક સ્થિતિ ઉત્પન્ન થઈ; અનિવાર્ય એટલા માટે કે હિન્દુસમાજ પોતાનું નિષિદ્ધ અસ્તિત્વ ખૂંચી નાંખવા દે એ અશક્ય હતું; અને તેથી તેના માટે કાચા ઔરંગા બાંધવા બહરની હતી. આત્મમાતક એટલા માટે કે હિન્દુસ્થાનમાં થર કરી રહેલી આ બંને પ્રજાઓના સામાજ્ય-વિમુક્ષી સારા હિન્દુસ્થાનની સ્થિતિ વિચિત્ર થઈ ગઈ, અનવરથ ઉત્પન્ન થઈ, અને હિન્દુસ્થાનના કાવો માટે એક મોટા પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થયો જેનું નિરાકરણ હિન્દુસ્થાન આજે હિન્દુ-મુસલમાનની એકતા સાધવાના પ્રયાસથી કરે છે. તાત્કાલિક પરિણામ એ બાબતું કે વેપાર કરવા આવેલી પ્રજાના હાથમાં હિન્દુસ્થાન સરી પડ્યું. અંગ્રેજોનું રાજ્ય સ્થપાયું. આ ઉત્પાતના અને ઝંઝાવાતના સમયમાં પણ યાનપ્રદીપ તદ્દન હોલવાઈ જતો નથી. એ અબૌદીન સંસ્કૃત સાહિત્ય જોતાં બહુદાં આવે છે.

આ સમયે અનવરથા-એમાં અંગ્રેજોની ખટપટનો ઝોલો હિસ્સો ન હતો-તેમાં પોતાનો સત્તા દૃઢ કરવા માટે વ્યવસ્થાલાવના અંગ્રેજ કેપ્ટનીએ પ્રયત્ન કર્યો. આ પ્રયત્નમાં તેઓ સફળ થયા; અને અનવરથાથી કંટાળેલા કેટલાક શાકીનો વિચાર થયો. વિના સંતોચન કાલ સ્વીકાર્યો. આ વ્યવસ્થા લાવવાનું એક આધુનિકાન્ય કરતી પ્રજાને અશક્ય રીતે ફત્તુથી વધારી એ હતું.

અલ્પાંચી દિન્દુરયાનની વર્તમાન કેળવણીનો ઇતિહાસ શરૂ થાય છે. લોહ વિલિખમ જેન્ડીના પહેલાં એક કેળવણી સમિતિ નીમણી મળી હતી. અને તે નીચે પડે એ રીતે કામ કરતી હતી. બીજી બાજુ ખિસ્તી પાઠશાળાએ પોતાના ધર્મપ્રચારના એક સાધન તરીકે પાશ્ચાત્ય કેળવણી આપવાનું કામ શરૂ કર્યું હતું. રાખ રાખમોહન શેખ જેવા વિદ્વાનો હુશીયાર વિદ્વાન અને સાહિત્યની નવીનતાથી મુગ્ધ બની દેશમાં નવીન પાશ્ચાત્ય કેળવણી આવે તે માટે પ્રયત્ન કરતા હતા. આ માટે તેમણે લોહ એન્ડરસને એક પત્ર પણ લખેલો. પણ કેળવણીનું કામી તેા લોહ વિલિખમ જેન્ડીના સમયમાં નહીં થયું. અને આ કામી નહીં કરવામાં પ્રસિદ્ધ કાથર મેકાલેનો મુખ્ય કારણ હતો. આ કેળવણીસમિતિમાં એ મત હતો. એક મત પ્રાચીન કેળવણીની તરફેણમાં હતો, અને બીજો પાશ્ચાત્ય કેળવણી માગતો હતો. લોહ મેકાલેની વિચક્ષણ નોંધે પાશ્ચાત્ય કેળવણીના પશુકારો માટે વિશ્વ મેળવેલો.

ધ. ચ. ૧૮૭૫ની ૭મી માર્ચને દિવસે દિન્દુરયાનની કેળવણીને લગતો દરખાશ પસાર થયો, તેમાં મુખ્ય ચાર કલમો છે. પહેલી કલમ આ પ્રમાણે છે: ગવર્નર જનરલ કાલેજનો એવો અધિકાર છે કે, "ખિસ્તી સરકારનો ઉદ્દેશ દિન્દુરયાનના વતનીઓમાં હુશીયાર સાહિત્ય અને વિદ્યાને ઉત્તેજન આપવાનો હોયો જોઇએ; અને કેળવણી માટે પાપરવાના પૈસાનો સારામાં સારો ઉપયોગ તેને ફક્ત અંગ્રેજ કેળવણી માટે ખર્ચવા નો છે." બીજી કલમમાં તે વખતે ચાલુ પાઠશાળાએને ઉત્તેજન આપ્યા સિવાય છીંકી એ રીતે છવ્ઠા દેવાનું નહીં કર્યું. ત્રીજી કલમમાં પ્રાચીનવિદ્યાના પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરવા હોવા ખર્ચ વિશે ગવર્નર જનરલ કાલેજ ઇનરાજ હાંમે છે. ચોથી કલમમાં એમ નહીં થયું કે બાકી રહેલા પૈસા હવે પણ અહીંની પ્રમોને "અંગ્રેજ શાળાના વાહન દ્વારા અંગ્રેજ સાહિત્ય અને વિદ્યાનું જ્ઞાન આપવા માટે ખર્ચવા."

આ દરમિયાન આપણી વર્તમાન કેળવણીની દિશા નક્કી કરી. આ દિશામાં પોણેસોથી વધારે વર્ષ આપણે ગતિ કરી છે, અને આજે આપણામાંના બહુખરોને તે સ્વાભાવિક સંદેશ થાય છે.

આ દેશવની અનેક વાર અનેક રીતે એ ચર્ચા થઈ છે. પ્રણીવાર તે કેળવણીકારના મુખ્ય હેતુ વિશે ચર્ચા ઉઠાવવામાં આવી છે. પણ તે બાજતતો અહેવાલ પાંચતો આપણે એમ કહી શકાએ નહિ કે તે બધાનો હેતુ અગ્રાહ હતો. લોહ વિલિખમ જેન્ડી, અને મેકાલે જેવાના હેતુ વિશે ચર્ચા સાવવાનું કારણ નથી. મેકાલે જેવાના મનમાં હુશીયાર સંસ્કૃતિના અભિમાનનો ઉન્નાદ હતો. એલેક્ઝેન્ડર શે જેવાનો હેતુ આ કેળવણી દ્વારા ખિસ્તી ધર્મ ફેલાવવાનો હતો અને તેથી તે તેની નોંધમાં આ દરખાશ અનુમોદન આપે તે પણ કહે છે. "તે બસ નથી." જટવાને જેલો અપ લાગે છે કે દિન્દુરયાને કાન્સના પેટાંને કમવના ક્વાર્ટર-સેન્ટિ-વિશ્વાના શીખવવા એ પોતાના પત્ર ઉપર કુહારી માનો વચાવે છે. આ રીતે અનેક પ્રકારના હેતુઓથી તે કમવના અંગ્રેજ ધર્મકારો પ્રેરાવેલા હતા. બમારે સ્પષ્ટ કે અંગ્રેજ રીતે પોતાનું જીવન જમાવવા કારકુનો અને હલેમ અંગ્રેજકારો

કેળવવાની જરૂર જણાઈ હશે. પણ અત્યારે શુભ અશુભ હેતુની ચર્ચા કરવા નકામી છે. અત્યારે તો એ જ બોધાનું છે કે આ દરાવ કરનારાઓની હઠિ ઠેટલી આવી હતી અને એ દરાવમાં શું પ્રાણ છે.

મેકાલે સાહેબની આખી નોંધ વાંચતાં જણાઈ આવે છે કે તેમાં બાંધા નેટલી બેરદાર અને અસરકારક છે. તેટલા તેમના વિચારો સાચા અને નિર્વિષ્ટર હુદયથી રોધેલા નથી. એમની નોંધમાં તેઓ એમ સાબિત કરવા પ્રયાસ કરે છે કે હિન્દુધર્મના પ્રાચીન જ્ઞાનચારસો નકામો છે. પણ તેઓ કબૂલ કરે છે કે, “મને સંસ્કૃત કે અરબીનું જ્ઞાન નથી.” અને પછી તરત જ તેઓ કહે છે કે સંસ્કૃત બાંધામાં શું અને ઠેટલી કિંમતનું સાહિત્ય છે તેની તેઓએ તપાસ કરી છે. આ તપાસમાં તેમને સંસ્કૃત સાહિત્ય, દિગ્ગણી, વિજ્ઞાન, અર્થશાસ્ત્ર, કાવ્યના તથા તદ્દન નકામો લાગે છે. સર વિશિષ્ઠ બેન્ચને “કાનુન્નવ” નો અનુવાદ બહાર પડી ગયો હતો એટલે તેઓ એટલું સ્વીકારે છે કે પૂર્વના લોકોએ કાવ્યમાં કાંઈક કર્યું છે; પણ પછી તરત જ જણાવી દે છે કે આમાં પણ મુશ્કેલી ઓછી પણ પ્રાંત આખા તે કાંઈ વિસ્માતમાં નથી. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં જોડી થોડી, અને તપાસ પછી તેમને તો જૂદ જોડા રાખેલો અને મધમાખણના સમુદ્ર બેડે છે.

આ નોંધમાં રહેલાં બધાંકર અજ્ઞાન અને અકિર્ણાન અનેકાના જ્ઞાનમાં આવ્યાં હશે. તેમાં રહેલી ગુણવત્તા અનેક અનુભવી હશે; અને છતાં આ નોંધ હિન્દુધર્મનાં કેળવણી અને તેના સંસ્કારી છવતનું બાધી નહીં થયું. ઇતિહાસમાં અનેક અકરમતો જનતા દેખાય છે. પણ આવો અકરમાત જાણે જ. બીજો મળે. દેહની સંસ્કૃતિથી તદ્દન અજ્ઞાત માણસ તે દેહનું બાધી નહીં કરે એવો બનાવ શોધો કાઢ્ય આવે એવો નથી.

આ સમયમાં કેળવણીમાં સખી હઠિ રાખનારા માણસો ન હતા. એમ તો નહેરુ, જી. ઇ. ઇ. ૧૮૨૪માં તે વખતના મુંબઈના ગવર્નર જેમ્સ-સ્ટોને પોતાની પાસે આવેલાં કેમ્પ્બેલને આપેલાં જવાબ કરે કેળવણીમાં માત્ર રાખવા જોયું છે. તેઓ કહે છે કે—

“હું કહી એમ તો નું મને છે કે અભ્યાસક્રમમાંથી હિન્દુ જ્ઞાન તદ્દન કાઢી નાખવો. કાંઈ પણ પ્રગતિ પાંદિલ વેસવને વધારવા માટેની કશાવાત, તે પ્રગતિ પોતાના સાહિત્યની નાશથી કરવી એ ખરેખર વિચિત્ર રીત છે; અને એમ જ કાળા કરે છે કે બે પ્રાચીન જ્ઞાન સાથે નથી (જ્ઞાન) પ્રાપ્તિને નેહવામાં આવે અને તેને, મોજિક અને વિશિષ્ઠ રીતથી અકિત કરવામાં આવે તો અહીંના જતનીઓની બાવિ જ્ઞાનપ્રકૃતિને વિસ્તાર અને વિવિધતા વધશે.”

આ અભિપ્રાયની હેઠાં વિશિષ્ઠ બેન્ચે સાહેબની કાઉન્સિલને મોકિતી હતી કે નહિ તે ખાતરીથી કહી સકાય નહિ. સંભવ છે કે કાઉન્સિલનાં સભ્યો આ આખત બલુતાં દરી.

“At no time, however, could I wish that the purely Hindu part of the course should be totally abandoned. It would surely be a preposterous way of adding to the intellectual treasures of a nation to begin by the destruction of its indigenous literature and I cannot but think that the

પણ મેકામેની હદા. આગળ કાઈ પણ જ્ઞાન અને વિચારપૂર્વક બધિસે અગિયમ ઠી થકે એ અસાધ્ય હતું.

હિન્દુસ્થાને ને પોતાની રાજવંશીતા, યાનપ્રવૃત્તિના અને ભાવો સંસ્કૃતિના ઉદ્ધાર કરવો હોય તો આ હિન્દુઓથી ખસી પ્રગતિના સ્વાભાવિક માર્ગ ઉપર આગવાની જરૂર છે. સરકારી રાજવંશીને પરિણામે આપણી રાષ્ટ્રીય સ્મૃતિ જુસાઈ ગઈ છે. અંગ્રેજ સરકારના આધાતોથી આપણે રાષ્ટ્રપ્રેમ કરતાં શીખ્યા છીએ; પણ આપણે રાષ્ટ્ર અને આપણી પ્રજા કેવી હતી અને કેવી હોઈ શકે એ આપણે જાણી નથી છીએ. સરકારી રાજવંશીમાં આપણી સંસ્કૃતિને ને યોગ્યરૂપે રચાવે છે તે મુનંદરવત્ સૈતિકાસિક રચાવ છે. તેનાથી આપણને આપણો વારસો મળે એમ નથી.

તો, આનો ઉપાય શો? એક જવાબ તો રમણ છે. સરકારની જાણ નીચે આપણી સંસ્કૃતિમાં યોગ્ય દિશામાં પ્રવૃત્તિ થાય એ સમયનું અસાધ્ય છે; કારણ કે દેશનું વાસ્તવિક દિત્ત અને અંગ્રેજ સરકારનું દિત્ત પરસ્પર વિરોધી છે; અને ત્યાં સુધી આ સત્તા છે ત્યાં સુધી પોતાને માટે ત્યાં કાંઈવાળા જગ છે. આનું એક ઉદાહરણ મુખ્યત્વે યુનિવર્સિટીના વાઈસ ચાન્સેલર સર ચીમનલાલ સેતલવાડે દેલોર. મદિના ઉપર આપેલા બાબજીમાં મુદ્દા આવે છે. રવભાષા દ્વારા રાજવંશી આપણે એ રાજવંશીને પ્રાથમિક સિદ્ધાન્ત છે-એ આખત હો તેમની ઓછી કુદિમાં કિતરી ગઈ નથી; અને તે હજી વધીવની મુક્તિપ્રાપ્તિને વિષય છે એમ તેમને લાગે છે.

આ માટે પહેલું પગથિયું ગૂંજાવવી નાએ એવા સરકારી વાતાવરણમાંથી છટી બઈ રાષ્ટ્રીય સંસ્કૃતિઓ રચાવવી એ છે. પણ રાષ્ટ્રીય સંસ્કૃતિઓ રચાવી સરકારી રાજવંશીની કુખડી નાલ ક્યાં કરવી એ રાષ્ટ્ર પ્રત્યે બુદ્ધિ છે; અને રાષ્ટ્રીય સંસ્કૃતિ એટલે ત્યાં જ્યાં તે મળ્યાં મારી સ્થાપન અને જ્યાં તે કહેવાતું જાન આપી સ્થાપકોમ માનવું એ જાન નો બુદ્ધિ મેં જરાબર છે. રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠ અભ્યાસક્રમની એ રીતે ગોઠવણ કરવી જોઈએ કે જેથી તેના વિદ્યાર્થીઓને પ્રત્યેક વિષયમાં આ-દેશનો જાનવારસો મળે અને છતાં દુનિયાની બીજી મોટા પણ વિદ્યાપીઠની અપેક્ષાએ તેને યોગ્ય કે ખરાબ જાન ન મળે; એટલે કે રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠે પ્રાચીન અને નવીન જ્ઞાનનો સમન્વય કરવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠે બધા વિષય કીધાવી ન શકે એ સમજાવ્યું છે; પણ ને વિષયો કીધાવે તે આ દૃષ્ટિએ ન કીધાવે તો તે અસમ્ય છે, કારણ કે તેમ કરવામાં પ્રગતિના સનાતન સિદ્ધાન્તનો તે ભંગ કરે છે. માટે રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠને સ્વાતંત્ર પોતાના વિષયમાં દુનિયાને મળેલી માહિતીથી વધિક થતા ઉપરાંત પોતાના રીતે કરેલા કમથી, વિશિષ્ટતાથી અને ગુણવત્તાથી અને વધારવાના, પૂરવાના અને સુધારવાના ઉપાયોથી વધિક જોવા જોઈએ.

future attainments of the natives will be increased in extent as well as in variety by being, as it were, engrafted on their own previous knowledge and imbued with their own original and peculiar character".

આ અને રાજવંશીને કમતો બોલે અદેવાલ "The Development of Indian Policy" નામના બેન્ડર્સન અને મુકેશના મુદ્દામાંથી લીધે છે.

આ બે રીતે ઘટ સફેર થોડા અઘરાસકમ થઈ અને તદનુસાર પાઠ્યપુસ્તકો તૈયાર કરી. આમાં બે સિદ્ધાન્તો માની લીધા છે. એક એ કે ઈંગ્લેન્ડની રજવાડાંદારો અપાતી હોય અને બીજો એ કે અઘરાસકમ થકનારા અને તે સ્વીચનનાર પોતાના વિષયમાં આ દેશ શું કામ 'ધ્યુ' છે અને તેમાં ફેટલું માલ છે અને અમાલ છે તે નજીતો હોવો ભોઈએ. આ લેખકના અભિપ્રાય પ્રમાણે જો તે આ રીતે વાકેફ ન હોય તો તે અઘરાસકમ થાવા કે ઈંગ્લેન્ડની પ્રદેશમાં નેતા થવા કામક નથી. પણ તેવા વિદ્વાન મારે તે નજીતો લેવું બહુ કઠિન નથી. પોતાના વિષયની તેની વતમાન માહિતી પૂરી હોવી ભોઈએ એ કહેવાની જરૂર નથી.

અહીંયાં જણાવવું ભોઈએ કે મૂજબાવ વિદ્યાપીઠે 'પ્રમાણુશાસ્ત્રપ્રવેશિકા' તૈયાર કરાવી આ દિશામાં પહેલ કરી છે અને તે મારે તેને અભિનંદન થઈ છે. આ પદ્ધતિએ જ ખીજા માનવવિદ્યાના વિષયોમાં પુસ્તકો તૈયાર કરાવવાં શક્ય છે. કથાજ્ઞાન, રાજ્યાર્જ્ઞાન, અંપતિશાસ્ત્ર, શાસનવ્યવસ્થા, દર્શનશાસ્ત્ર, માનસશાસ્ત્ર, આનંદશાસ્ત્ર, શાક્તિશાસ્ત્ર, વગેરે વિષયોમાં આવા પુસ્તકો તૈયાર કરવાં જની સફે. વિદ્વાનો અને ઈંગ્લેન્ડનારો ભો આ દિશામાં પ્રવૃત્તિ સફે કરે તો ભારતવર્ષનો ટાનવટ કરી પાછો એટલા જ ભોઈ થાશે.

કેપર જણાવેલા બધા વિષય મારે ભારતવર્ષના ટાનસમૂહમાંથી પ્રાપ્ત સામગ્રી મધે એમ છે. અધિતશાસ્ત્ર અને ભૌતિકશાસ્ત્રમાં આ પદ્ધતિ ફેટલી કૃપણી થાય એ હું કહી શકું નહિ, પણ આ વિષયોમાંયે થોડા પરિણામો તો મળ્યા. ભવ. ડૉ. પ્રફુલ્લચંદ્ર શેખર કહે છે કે તેમણે કેવળ જૂના મંથો કેપરથી આખા રસાયનશાસ્ત્રની પરિણામો તૈયાર કરી છે. જળી આપણામાં જો ન હોય તે ખીજા પાસેથી લેવામાં આપણને ફોજા જ વધી ન હોય. ફક્ત આપણે એવું કાંઈ ન લઈએ કે આપણા પોતાના જ માલુ દલાવી દે. પણ જ્યાં આપણી સામગ્રી તદન નિશ્ચિત નહિ પણ ખીજા કરતાં વધારે અનિશ્ચિત ન હોય, ભાં આપણાં વિશિષ્ટ પ્રમાણો ખીજા દેશોનાં પ્રમાણો સાથે સરખાવતાં ખોટા ન સાચે ત્યાં તો જરૂર આપણે આપણા રાષ્ટ્રીય વ્યક્તિત્વને વળગી રહેવું ભોઈએ. આમ કરવાથી વિષ- સંગીતને આઘાત પહોંચતો નથી; પણ એના અસાચે વિષસંગીત એકર લાગવા સંભવ છે.

સહુ સારું જેનું છેવટ સારું

દશરથસિંહ ચૌહાણ

એક વખત હું મારા એક મિત્રને મળવા ગયો હતો. બહુ વખતે મળ્યા એટલે બધીબધી વાતો ચર્ચા નિરાળમાં સામે બાજુલા હવા ત્યારે જે જે બતાવે અમને તે વખતે બહુ જ મહત્વના લાગેલા તે વાદ કરી કરી ખૂબ દરમ્યાં અને છૂટા પડ્યા મળીના તેના અને મારા જીવનના સુખી અને દુઃખી દિવસોનાં વર્ણનોની આપણે કરી. તેણે તો વેપારી લાઈનમાં ઝંપલાવ્યું હતું અને સરખાતમાં ઘોડી લીલીમુઠ્ઠી બોગવી ઠેકાણે પડી ગયો હતો, અને મામમાં મારા વેપારીની મથુતરીમાં આવી ગયો હતો.

એકે દિવસ બપોરના તેની ફુલાન ઉપર અમે બેઠાં વાતો કરતાં એક દવા તેનામાં એકે આળોસેકે વરસાની ઉમરના ગૃહસ્થ આભ્યા. મારા મિત્રે તેમને બહુ જ માનથી આવકાર આપી ઘોડી ઉપર બેસાડી તે તેમની સામે મેલે. સાદાં ખાદીનાં કપડાં પહેલાં દત્તા પશુ તે ગૃહસ્થની આનંદાત્મી એકદમ તરી આવતી હતી. મારા મિત્રે તેમની ઝોળખ મને આપી અને મારી તેમને આપી. ગૃહસ્થનું નામ હતું સ્મૃતિલાલ. મામના નમરસેક જેવો માન-મરતબો ભોગવતા હતા. વર્તનમાં જરા પણ મોટાઈ નહિ. વાણે વાણે વિવેક અને નમ્રતા નીતરતા. વેપાર બાબતની વાત કરી પંદર મિનિટમાં તે ચાલ્યા ગયા. તેમના કપડાં પછી મેં મારા મિત્રને તેમની સાદાઈ વજેર ચુલોની પ્રશંસા કરી. તેણે દસીતે કહ્યું, "ભાઈ દશરથસિંહ, સ્મૃતિલાલ શેઠના જીવનમાં એક બનાવે એવો તો ફરફાર થયો છે કે જે સાંભળીને તમે તાલુબ ઘઈ જશો, એ બનાવે કેટલાંકાંયે બલિષ્ઠ બદલી નાખ્યો છે." મારા મુખ ઉપરની ઉત્કંઠા તેણે પારખી અને એ બનાવ તેણે વર્ણવ્યો જે અશ્વરેખાધર નીચે પ્રમાણે છે:—

આજરો પંદરેક વરસ પહેલાંની વાત. ધરમચંદ શેઠ મામમાં બેચાર ધનવાન મેણાંતો વેપારીઓમાંના એક હતા. પ્રામાણિકતા અને ચેસા બાબતની તેમની ચોકસાઈ બાબતમાં મામમાં અભેદ ગણાતા. અન્વાય કોઈને કરતા નહિ અને તેમને કોઈ બનાવી વ્યય તે સહન કરતા નહીં. બાતે વલ્લિક હોવા છતાં પણ ઉદાર હતા. દાન પણ કરી ભણતા અને લેણું બજાવવાની પધ્ધતિ વસુલ કરી ભણતા. તેમની ફુલાન મામના મખ્મ ભાગમાં આવી હતી. આજીવનનાં નાનાં મોટાનાં વેપારીઓ તેમની મારફત માલ ખરીદતા અને વેચતા, એટલે આખા જિલ્લામાં પણ તેમની ખ્યાતિ સારી રીતે પ્રસરીલી. છતાં માર્કેટ ફર આવેલા એક ગામનો વેપારી પાનાચંદ તેમની ફુલાને બધીબધર આવતો. પેતાનું કામ પતાવી જે સમય હોય તો માંજે જ તેને ગામ ચાલ્યો જતો અથવા જે બહુ મોડું થઈ ગયું હોય તો વીશીમાં જમી આવી, ધરમચંદ શેઠની ફુલાનનાં ઝોટલા ઉપર સૂઈ જતો અને વહેલી સવારે ઊઠીને ચાલ્યો જતો. એક વખત એ જ પ્રમાણે પાનાચંદ માલ વેચવા આવ્યો હતો. તેના કામચોટી પરવારતાં સાંજ પડી ગઈ, અને મામ પહેંચતાં રાત પડી ગય તેમ હોવાથી ધરમચંદ શેઠની ફુલાને જ પડી શેવાનો વિચાર રાખ્યો. વીશીમાં જમી આવેને શેઠની પાસે

બેઠા. બે ગુમાસ્તાઓ હતા તે તો વહેલા ઘેર ચાલ્યા ગયા હતા એટલે શેઠ એકલા હતા. કંઈક સખી રહ્યા હતા. પાનાચંદની સાથે શેઠ થોડીવાર આટી મેડી વાનો કરી, ફર વાગે બહુ સમેટવા માંડ્યું. પાનાચંદે પણ જહાજના ઝોટલા ઉપર ઘસાતું ઝોટીકું કરી નિરાતે લંબાવ્યું. આખા દિવસનો યાદોલો વાણિયો જરાવારમાં તો ધસધસાટ જાંધી મયો. શેઠે ફુકાન બંધ કરી ઘેર જતી વખતે પાનાચંદને બોલાવી એયો. પણ તે : તો : તો : વખતે આરામથી જાંધી લહેજત બેઠાવતો હતો. શેઠને હસતું આવ્યું. મનમાં બજાડ્યા, “કેવો આરામથી જાંધે છે ? નથી પાચરવાનું સાધન, પોતાનું ગામ અને ધર છોડી પરાંપા ફરજે આમ નિરાતે જાંધે છે. કેવો સંતોષી છવ ! વાણિયાના દોકરોને વળી આવો સંતોષ હોય ખરો ? આમ સંતોષ રાખે તો આરજ કેમ વધશે ?” વળી પાછા વિચાર આવ્યો, “પોતે પણ પાનાચંદ જેવા અતિ સામાન્ય વેપારી હતા ત્યારે કેવા આરામથી જાંધતા, કોઈ મતની ચિંતા કે રમવાટ નહિ અને સુખી જીવન ગાળતા. જેમ જેમ વેપાર વધતો. એવો તેમ તેમ લક્ષ્મી વધતી ગઈ અને જેમ જેમ લક્ષ્મી વધતી ગઈ તેમ તેમ મનઆજી પણ વધતી ગયાં, અને પછી તો આ બધું વધારવાની જૂં ધૂન લાગી. એ ધૂન લાગી, અને તેમનાં સુખ ધાન્તિ તેમાં હોમાયાં. બધું વધતું જ આવ્યું પણ લોભની આગે તેમની પાસેથી બાંહેટિ પણ ભારે લીધી. દૂર દૂરના જાતજાળમાં નજર નાખી. પાનાચંદના જેવી નિરાતની જાંધ બોગવે જાણે જીવના જીવ વધી ગયા હોય તેમ લાગ્યું. મનમાં ને મનમાં ટુંલનાં કરી કે, એક બાજુ સામાન્ય રિયતિ અને નિરાત અને બીજી બાજુ સંપત્તિ અને અંશાન્તિ. બંનેમાંથી કયું સાચું ? આવા ને આવા વિચારમાં ફુકાન બંધ કરી શેઠ ધર તરફ ચાલ્યા. રૂપિયાની ઘેલી ફુકાનના ઝોટલા ઉપર જ રહી ગઈ નેતું તેમને જાન ન રહ્યું. રસ્તામાં પાછા વિચાર આવ્યો, માણસ આટઆટલી ધમાલ કરે છે-વેસા પાછળ. પ્રતિષ્ઠા પાછળ ઘેલો ઘેલો ચર્ચ ફરે છે. બધાની પાછળનો હેતુ એ કે, જીવનમાં સંતોષ મેળવવો. પણ સંતોષ મળે છે ખરો ? જેમ જેમ સાધનસંપત્તિ વધતી જાય છે તેમ તેમ અજ્ઞાપિ વધતો જાય છે. સંતોષ તો પાસે આવવાને બદલે દૂર દૂર ચાલ્યો જાય છે. તે મેળવવાની કૃષિમાં જ જીવન પૂરું ચાલે છે. સામાન્ય રિયતિ હતી તે વખતે જે કામનાઓ હતી તેના કરતાં હજારો ગણી વધુ કામનાઓથી વીંટળાયેલો છવ એક દિવસ આ ફુનિયા છોડીને. ચાલ્યો બીજો. આટલાં વરસોની મહેનતનું પરિણામ શું ? મેળવવાને બદલે ગુમાયું જ ને ? ચાલું કારણ શું ? કારણ-કારણ શું હોય ? કદાચ એ પણ હોય કે, આપણું જીવન નિભાવવા કરતાં વધુ એકદું કરી બીજાઓની સામાન્ય જરૂરિયાતો પણ લૂંટી લીધી તેની સિદ્ધા. શેઠ હસ્યા, મનમાં બજાડ્યા : મારા જેવા એક પીઠ વણિક વેપારીને આવા વિચારો આવે, એ કેટલું અસ્વાભાવિક ? પાનાચંદની જાંધ જેવું આજે મને આવા વિચારો આવે છે. એવી જાંધ મેળવવા-મળેલા દિવસોની ધાન્તિ મેળવવા-હું કેટલાં વલખાં મારું છું. પણ જેમ વલખાં મારું છું તેમ અંશાન્તિ વધે છે અને અપત્ન બધું છે એ વિચારે નિરાશા મળે છે એ વધુમાં ત્યારે થાય પણ શું ? આ બધી વધારાની માયા દૂર કરવી ? એ એક જ ઉપાય છે સાન્તિ પાછા મેળવવાનો. પણ આટલી આટલી મહેનત કરી મેળવેલું છોડાય પણ કેમ ? એ વિચારમાં ને વિચારમાં ધર આવ્યું. હાથ પમ પોઈ, વાળુ કરી ચર્ચ રહ્યા. ઘેલી ફુકાનના ઝોટલા ઉપર રહી ગઈ છે એ ખ્યાલ તેમને આવ્યો જ નહિ. આખી રાત સ્વપ્નામાં વિતાવી. એકના અનેક પાનાચંદો

સત્યસાટ જિંદગી જીવવા. ત્યારે પોતે એકલા જ જીવવાની વચ્ચે જિંદગી મેળવવા ફાંફા મારી રહ્યા છે, જોય તેમને મળતી નથી. જોય વગર જીવ અશક્ય છે. પોતાની બધી મિલકત આપીને પણ જોય મેળવવાની તત્પરતા દેખાડે છે. જુઝ પાડો પાડીને જાહેર કરે છે. પણ જ્યાંય કોઈ આવે ? બધા આરામથી સૂતા છે. છેવટે એક પાનાચંદની તે જગાડે છે અને એક સાખ રૂપિયા આપીને એક કલાક જોઈની માગણી કરે છે. મહેલો હસે છે, અને કહે છે: "મૂર્ખ, તારા રૂપિયા તારી પાસે જ રાખ. રૂપિયા બહુ અને જોય જોઈ ! આવી નિરાંતની જિંદગી એક પણ પણ તારી બધી સંપત્તિ કરતાં વધારે છે. રૂપિયા બહુ એટલે તારી માફક જ અસાંતિ પણ મેળવું. જા બાઈ જા તારી બધી મિલકત આપીને તેનો ખર્ચ તારા શરીરે આપા. આ એક જ ઉપાય છે નિરાંતની જોય મેળવવાનો." આટલું કહી પાનાચંદ તિરકારવાળું દરોને પાછું કરી સહુ બચ છે, અને જોતજોતામાં શાક નિદ્રાને શરૂ થાય છે. શાક મેળાકળા જતો જોઈ રહે છે. જીવ વધુ મજાસ છે, મધુ સુધાય છે. તેમને જીવ આખી દુનિયાની મુશાફરી કરી આવે છે. બધા આરામથી જીવે છે. કોઈ જાગ્યો મળે છે તો તે તેમના જોવા રખડો-બટકતો, જોય મેળવવા વચખાં મારતો. એવા અર્લાંમિયાં જીવેને પૂછતાં ચાલુમ પડે છે કે, તેમના બધા મોટા માણસો હતા. કોઈ અંદાજ સંપત્તિના માલિક હતા તો કોઈક અગમ્ય સત્તાના. એ સંપત્તિ અને એ સત્તા મેળવવા અને તેને તકાલી નાખવા હજારોની લાગણીઓ ફુલાવી હતી. આખી રાત મોઝો જીવ આંધું બટકવા જ કર્યો. અને સવારે જ્યારે જોયા ત્યારે તાજગી મેળવવાને બદલે અમિત ચંપાં હોય તેમ થાયું.

સવારમાં શેઠ રોજના કરતાં સહેજ મોઝા ઊઠ્યા. જુઝની બસી નકાઈ ઘોડું, નિત્ય કમ્પી, પરવારી-ફુકાને આવવાની તૈયારી કરી.

રોજના નિયમ પ્રમાણે તિભેરી હવાડી ચેલી કાઢવા ગયા, પણ ચેલી તિભેરીમાં હતી જ નહીં. તિભેરીમાંથી ચેલી જગ્યા થઈ ? પરજાં શોધ કરવા માંડે. એકદમ મનજામાં પ્રમાણ પાડ્યો. અંદર ચેલી તો રાત્રે ફુકાનના એટલા ઉપર જ રહેતી હતી અને જ્યારે મધી ફુકાનના એટલા ઉપર હશે ખરી ? વિચારના વખતમાં ચોરી ચેલી રાત્રે મૂલી આંગળા પાનાચંદ એટલા ઉપર સૂતો હતો. રાત્રે જાગ્યો હતો તો-જ્યારે સવારે ઘેર જતી વખતે તેણે જુઝ જોઈ હતી અને તકાલી ગયો હતો તકાલી ન ગયો હોય તો સવારમાં આવવા ન આવે ? સાધારણ રિવાજના પાનાચંદ આવે લાગ્યું મૂક પણ ખરો કે શાળ બધો શેઠ ફુકાને આવ્યા. દરથી જ જોઈ લોડું કે ફુકાનના એટલા ઉપર ન તો પાનાચંદ હતો કે ન ચેલી હતી. પાનાચંદ ઉપરનો વરેમ ધોળેધીમે પાસે ચતો ગયો અને તેમ તેમ મોઝો કોઈ પણ તેના ઉપર વધતો ગયો. પૈસાની ખાત આવી કે તરત જ રાત્રે ફુકાન બંધ કરતો વખતના વિચારો—રાતના રત્નના—આ બધું અદમ્ય મઈ મૂકું. સીધા ઘેર આવ્યા અને તાજાંલોખ-ધોડા પલાણી પાનાચંદને ગામ જવા નીકળ્યા. આજે પાનાચંદ ઉપર તેમને પછે જ કોઈ અડધો. આટલા દિવસ સુધી તેને મરીન પણ પ્રામાણિક વાણિયો માનતા. તેને મારે મોઝો અભિમાન પણ સાથે હતો. પણો વખત તેને કહેવો પણ ખરા કે "પાનાચંદ, હું વણિયો છે, નારાજાં વેગાર જુવાની શુદ્ધિ બે ને માં પાટ મેંક નોનો પાંચાચાં

પડી રહ્યો છે? અહીં આવ અને નસીબ જાનવાવ. પૈસાની જરૂર હોય તો હું તને ધીરોય. ” પાનાચંદ હાથ જોડી શેઠને આજાર માનતો પશુ સાથે ઉભેરતો, “ શેઠ સાહેબ, બહુ ધન કમાવું બધાના જ નસીબમાં હોતું નથી. ગામડામાં જન્મ્યો છું અને ગામડામાં જીવ્યો છું, તો પછી ગામડામાં જ જીવન પૂરું કરીશ. મારા કુટુંબની જરૂરિયાત પૂરું અને ગામડામાંથી મળી રહે તો પછી ગામડું જોડું પશુ શું? પધારે કમાવાનો અને મોઢ નથી. મારા જીવનની શાન્તિ જ મારે માત્ર પરમ હકમી છે. તેને વેચીને ધનવાન થવું નથી. ”

શેઠ કહેતા કે તારાંજો પાણી વગરનો. જવાનમાં પાનાચંદ હસતા. શેઠ તેને પાણી વગરનો કહેતા ખરા, પણ મનમાં તેની નમ્રતા, સાદાઈ અને પ્રમાણિકતાનાં વખાણ કરતા. આજે આ બહુ ધોવાઈ ગયું. વહિવે ચોરી કરી ?

નાસાવક. બ્યાં સુધી પ્રસંગ નહોતો પડ્યો ત્યાં સુધી જ સારો જણાતો. આખરે મતતું નામ વળોબુ! શેઠીમાં રૂપિયા આડોડો હતા. એટલા પૈસાનો શેઠને દિસાવ નહોતો, પણ આ પ્રમાણે તેમની સહેજ બેરકારીનો આવો બેરકાબ પાનાચંદ જાણે તે તેમનાથી સહન થકું નહિ. પાનાચંદને ઘેર જઈ તેને શું શું સંજગાવવું તે પણ તેમણે રસતામાં નક્કી કરી નાખ્યું. ઉતાળાતો દિવસ હતો. અભિયાર વાગતાં તો તરત મુખજ ચરી ગયો હતો. જેમ જેમ તાપ વધતો ચાલ્યો, તેમ તેમ તેમનો કોપ પણ વધતો હતો. પાનાચંદનું શામ આવ્યું. પૂછતાં તેનું ઘર પણ જાયું. ઘોઠા પરથી નીચે ઊતરી, થાંભરા સાથે ઘોઠો બાંધી, પાનાચંદના નામની ખૂણ પાડી. ‘કોણ ?’ કહેતો પાનાચંદ ઘરમાંથી બહાર આવ્યો. શેઠને જોઈને આશ્ચર્ય પામ્યો. “એહોહો, શેઠ સાહેબ તમે ? પધારો પધારો. ગુજ મરોળ ઉપર કાંઈ આવડી કૃપા ? ” પાનાચંદ ઉમળકાભેર ‘આમળ આવ્યો અને શેઠની સામે હાથ જોડી બોલો રહ્યો. શેઠનું મુખ તાપથી અને કોપથી સખત બની રહ્યું હતું. પાનાચંદનાં વિવેકને ઠાંમ મારી વધુ ગુરસે ઘણા બોલ્યાચાલ્યા વિના પાનાચંદનો હાથ પકડી ઘરમાં લઈ ગયા. જલદી જલદી પાનાચંદે આટલો દાબ્યો અને ઉપર માથું નાખી, શેઠને બેસવા વિનંતિ કરી. શેઠ બેઠા. પાનાચંદ બોલો જ રહ્યો.

શેઠના મુખ ઉપરની સખતાઈ જોઈ તે વિચારમાં પડ્યો. જરા ચિંતાં પશું થયા લાગો. કોઈ અવનવા પ્રસંગના વણકારા વાગવા લાગ્યા.

“ભે પાનાચંદ, ” શેઠ ગળું ઝોંખારી બોલ્યા. તેમનો અવાજ ધીરો પણ સખત હતો. “હું મારો જ નાતનો છે. ગરીબ છે એ હું બહુ છું અને તારા વધે તારાં ડોકરાં ભૂખે ન મરે તેની આતર હું ફજર તારી પાસે આપ્યો છું. વણિક ચઈને આતું કરતાં શરમ ન આવી ? ”

પાનાચંદનું દિલ ફફડી ઊઠ્યું. એક સૂણમાં જ તેના મુખ ઉપરનું હાલ્ય બોડી મળું. શેઠ શું કહી રહ્યા છે તે તેને ન સમજાયું. મૂઠ જોયો બોલો જ રહ્યો.

“માતું શું ભૂખે છે હવે ? નીચું ભે, નીચું. આવો ધંધા કરવા હતા તો બીજો કાઈ તને ન મળ્યો, તે હું જ મળ્યો ? નાસાવક કરીનો. ” શેઠનો અવાજ પશુ મિરા મોટો ચલો.

“પણ શેઠ સાહેબ, વાત શી છે ?” સમજ ન પડવાથી અચકાતાં અચકાતાં પાનાચંદ બોલ્યો.

“વાત શી છે ? મને—મને પૂછે છે કે વાત શી છે !” શેઠ ખરાડી કીધા. “પૂછ તારા દિલને આડેસો રૂપિયા માટે લાનત બગાડી. બાગાચ...”

“શેઠ સાહેબ, માફ કરજો, પણ તમે શું બોલો છો તેની મને નિઃશંક સમજ પડતી નથી. આડેસો રૂપિયા કેવા અને વાત કેવી ? અને મને આમ શાથી શા માટે લાગે છે ? હું ગરીબ છું પણ મને પણ સ્વમાન તો છે. મારા જ ખર્ચમાં બેસી માડું જ અપમાન ! અને તે પણ શા માટે ? એળા એળા વાતો કરવાને બદલે શું બન્યું છે તે ખુલ્લું જ કહેવું કે હું જવાબ પણ આપું.”

શેઠના શુસ્સાનો પાર રહ્યો નહિ. તેમની પાકી ખાડરી હતી કે પાનાચંદ ચોર હતો. અને ચોર હોઈને પણ આવા તોરમાં વાત કરતો જોઈ તેમનું મગજ તપી ગયું. તેમને એમ લાગ્યું કે શુસ્સામાં પાનાચંદને બે તમાચા મરાઈ જશે. શુસ્સો ઠાંજમાં રાખવાનો હેતુનો અપભ્રંશ કરતાં બોલ્યા, “ત્યારે તું આવી ઉઘાડવાની જ વાત કરે છે તો સહિય. તારી સાથે તને મારે બોજી જ રીતે કામ લેવું પડશે. માર્ક કાલ રાતની વાત છે. હું કુકાન બંધ કરી ઘેર ગયો પણ થેલી કુકાનના ઓટલા પર ઘૂસી ગયો. તે વખતે હું જાગતા હતા. થેલીમાં આડેસો રૂપિયાનું નાણું હતું. સવારે આવીને જોઈ તો ન થેલી મળે કે ન હું મળે. હવે તો શોધી વાત ચર્ચાને !”

પકીરે પાનાચંદ અવાક બની બેસે રહ્યો. તેના કચેરીમાં એક મુઝરી આવીને ચાલી મૂકી, પણ વખત તેનાથી બીજું ન રહેવાયું. શેઠના પગ આગળ બેસી ગયો. ગગમગાં થઈ બોલ્યો, “શેઠ, હું ઉધરના સોચંદ લઈ કહું છું કે, મેં તમારી થેલી લોધી નથી. તાપ અડી જવાની બીજી સવારમાં અધારે અધારે જ ચાલી નીકળ્યો હતો. મારા ચાલી મધ્ય પછી કે હું જાગતા હોઈશ તે જરૂરિયાત હોઈ બહુ ગયું હતું. મારાં બે જાળકના સોચંદ લઈ કહું છું કે, શેઠ, મેં ચોરી નથી કરી. તમે મારા માટે આનું પાયું એ જ મારે મન તો મોટા કુખની વાત છે.”

“ત્યારે તું છોધી રીતે નહીં જ માને, એમ જ ને ? તું વધુકે હોઈ જેલમાં જઈ તે ખરાજ દેખાય—વળી હારાં છોડાં રમકી નવ—આ વિચારોએ તારી સાથે આનંદી પતાવટ કરવાનું મેં હોઠ માનેલું. અને બોજી રીતે પણ કામ લેતાં આવડતું હતું. અને ખખર, ન હતી કે, હું ચોરી પણ કરી જાણે છે અને સાથે નહિ પણ જતી જાણે છે. મેં મારી ફરજ બજાવી છે, હવે હું ગઈ છું. મોલીસને મળજી આપું છું. પોલીસ તેમની રીતે તારી પાસે જઈશ કરાવશે, ત્યારે હું સીધો કોર્ટીશ તે વખતે તને હું બચાવી નહિ ચડું. બાકી મૂકી હતી. હવે જાણી થશે. મૂર્ખ, તને તારાં હોઠાંનો પણ વિચાર નથી આવતો ? તારાં બોવાં ચોરની છોકરી કાણ લેશે ? બાપ છે કે કસાઈ ?”

પાનાચંદ—બીચારો પાનાચંદ—હીન બની બેસી રહ્યો હતો. શેઠ, તેનું ઘર, આખી કુખિયા. તેને ફરતાં જાણીને તેને લાગ્યું તે સ્વર્ગમાં તો ન હતો ? નિરોધે જીવ આપી આજીવ ?

ખીજી કાંઈ નહીં ને ચોરી? પણ તે વણિજનો દીકરો હતો. વહીમાં અવદાર બની રહ્યો. એક ઘણીમાં પરિચિતનો તેણે વિચાર કરી લેયો. શેઠ પોલીસને ખબર આપશે એ ચોક્કસ. પોલીસ તેને પકડશે અને ચોરી કબૂલ કરાવવા શું શું નહોં કરે? શેઠનું માન્યું કે તેનું—એક ગરીબ માણસનું! પોલીસ ગમે તે કિપાપો ચોજી તેની પાસે કબૂલ કરાવવા મથશે. એ ઉપાયોની કલ્પના આવતાં શેઠ ચર્ચા ગયો. આમમાં અને ન્યાતમાં બેઆબરુ બની રહેશે. ક્યા અપરાધનો આવી કલ્પનાક સજા પોતાને ચર્ચા રહી છે તે તેણે મનને મૂક્યું. મન શો જવાબ આપે?

“શેઠ,” મળું ખખેરી પાનાચંદ જોલ્યો. “મારા વચન ઉપર—મારા સોગંદ ઉપર તમને વિશ્વાસ નથી? હું તમને છેલ્લી વખત પૂછું છું કે શું તમે મને અરેખર ચોર માનો છો?”

“એક વાર નહોં પણ સત્તર વાર. તું ચોર છે.” કહેતાં જ શેઠ ઊભા ચર્ચા ગયા. “હવે કાંઈ કહેવું છે? મેં પાનાચંદ, મને વધુ સગવડ નથી. તું મને શો જવાબ આપે છે?”

હવે પાનાચંદની સહન ન થયું. મદામદેનતે શેઠી રાખેલી સાગણીને બંધ તૂટ્યો. તે પણ જોલ્યો ચર્ચા ગયો. “જવાબ, મારો જવાબ નોંધજે છે? તો સાંભળ એ પ્રમાણે શેઠ, સાંભળ. તું મને નિર્દોષને ચોર કહે છે અને તે સાબિત કરવા તારી ભોમતાઈની સાગવગ વાપરવા માગે છે? તારી ચેલી એ લાંધી નથી છતાં પણ મને ગરીબને હેરાન કરવા તું મેકાને પકડે છે. ખેર. હું બાણું છું કે, પોલીસ અને ઠોડ અને ફુનિયા તારું માન્યું અને હું નિઃપદાધી માર્યો જઈશ. હું એકલો—કુટુંબ વગરનો. હોત તો તારો એ ભુલમ સહન કરત. પણ મારે બે બાળક છે અને તેમના અવિધ્યનો વિચાર કરતાં હું વગર ચોરનો ચોર બનું છું. તારે આજે રૂપિયા નોંધજે છે ને? અધીં રાત્રી એક, હું લાલો આણું છું.” અને શેઠનો હાથ પકડી ભેરથી તેમને ખાટલા ઉપર બેસાડી તે મરંનો બહાર આલ્યો ગયો.

*

*

*

કાંઈ દિવસ નહિ મેં આજે ધરમચંદ શેઠની દુકાન બંધ રહેલી નોંધ આજુબાજુના વેપારીઓ આમર પામ્યા હતા. ગપોરના ત્રણ વાગે શેઠ દુકાન ઉઘાડી. તેમની સામેની દુકાનવાળા ન્યાલચંદ તેમને સ્વાભાવિક રીતે જ પૂછ્યું, “કેમ શેઠ, આજે ખાટલું બધું મોકું?” શેઠ ન્યાલચંદને પોતાની દુકાને જોતાં જોયો અને નોકરને બધું બરાબર મોકલવા કહી બોલ્યા, “ન્યાલચંદ, આજે ત્યાં ચોરી બની કે મારે ત્યાં પેલો પાનાચંદ આવતો હતો તે તેણે ન્યાલચંદે ચોરી કરી.” “ચોરી કરી, પાનાચંદ?” એકદમ ન્યાલચંદ પોલીસી બોલો. તેના મુખ ઉપર એક જાતના ન ઝોળખી ચક્રાવ તેવા ભાવો તરવરવા લાગ્યા. “ચોરી કરી. પણ તે ધર મૂલ્યો” શેઠ હસતાં હસતાં જવાબ આપ્યો. “તેને ખબર ન રહી કે તે ધરમચંદની સાથે કામ પાડવાનું છે.”

“પણ મળું શું ને વિગતથી શો કહે.” ન્યાલચંદનું મુલ્ય પોલો. હોમે. રહ્યું. મળું.

“આમ શું થયો?” શેઠે તકિયા ઉપર નિરાંતે બેઠેલાં હતાં. “અઈ રાત્રે કુશનના બોટલા ઉપર રૂપિયાની થેલી ભૂલી ગયો હતો. પાનાચંદ બોટલા ઉપર મહુ રક્ષો હતો. સવારમાં બોટને થેલી લઈપલાયન થઈ ગયો. હું તેને ધેર ગયો, અને રૂપિયા આઠસો લઈ આવ્યો. ડોકલે પાડું હતું કે સાધારણ રીતે ગરીબ દેખાતો પાનાચંદ આવે હરામી નીકળશે કે હવે કોનો વિશ્વાસ રાખવો અને કોનો ન રાખવો તે સમજાવું મુશ્કેલ છે.”

ન્યાસચંદ એકદમ ઊભો થઈ ગયો. “શેઠ સાહેબ,” તેણે મોટા અવાજે પૂછ્યું, “ધરમંદારી, તમને પાનાચંદ રૂપિયા આપ્યા ખરા કે સાચું કહે છે કે પાનાચંદ ચોરી કરી શકે છે ખરી?”

ધરમચંદે ન્યાસચંદના સાચું જોયું. ન્યાસચંદની રીતભાત તેમને વિચિત્ર લાગી. “રૂપિયા ના આપે તો જામ છાં ? લાઇસાહેબ એમ કહ્યું હરે પણ શેના ? એ તો નેચર્માં બેસાડવાની ધમકી આપી તારે ડોકલે આવ્યા અને અને તેને ધેર બેસાડી અર્ધા કલાકમાં રૂપિયા લઈ આવ્યો. આઠસો રૂપિયાની વાત, એ એમને એમ સીધી રીતે આપે ખરે કે ?”

ન્યાસચંદ આ વાત સાંભળીને સહજ થઈ ગયો. તે શેઠની પાસે તેમની સામે બેસી મેળો. તેની મૂઠવણનો પાર ન હતો. મહામહેનતે તે બોલ્યો, “શેઠ, તમારા કહેવા પ્રમાણે પાનાચંદ તમારા રૂપિયા પાછા આપ્યા અને તે પણ તમે તમારે તેને ખરાબખરાત કરી નાખવાની ધમકી આપી ત્યારે. પણ રૂપિયા આપતી વખતે કે આપ્યા પછી તે કંઈ બોલ્યો હતો ખરે ?”

શેઠે હસ્યા. “તું પણ ન્યાસચંદ, એક નાના જાજઠ જોવી વાત કરે છે. પૈસા પાછા આપવા પડે છે અને ચોરી સાબિત થાય છે એ જાણીને પાનાચંદ બેલ કર્યો. ક્યાંકથી રૂપિયા લઈ આવ્યો. દર દરની એવી નોટો. મારી ચેલીમાં તો એક રૂપિયાની, પાંચ રૂપિયાની અને દર રૂપિયાની એમ પરચૂરણ નોટો હતી. પણ એ તો અઠસો રૂપિયાની દર દરની જ લાગ્યો. મારે તો મારા આઠસો રૂપિયા આપતા હતા એટલું જોવાનું. નોટોનું પાંદડાં-માત્રા ઉપર ગુસ્સામાં ને ગુસ્સામાં નાખી મને કહે કે ‘શેઠ, આ રૂપિયા કેવી રીતે લાવીને તમને આપું છું એ તો હું જ જાણું છું. હું નિર્દોષ છું. છતાં તમે તમારી શ્રીમંતાઈના નોંદે મને ધમકી આપી અને ચોર ઠેરવ્યો છે. પણ વાદ રાખજો કે, તમારે તેના હિસાબ ચૂકવવો જ પડે. અત્યારે મારી આંતરડી ઠળી રહી છે. મારા હિસાબે શું થઈ રહ્યું છે તે તમને કુછને નહીં સમજાય તમને આ રૂપિયા લાવી આપતાં મારે જે કુછ કરવું પડ્યું છે તેથી તો મને છવ્વતાં કીક પડશે. પણ હું માનું છું કે, એ પણ મારા ગયા જન્મના કાર્મિક પાપની સજા હતી પણ શેઠ, તમે મારી આ સ્થિતિ માટે નિમિત્ત જન્મ્યા હો તો તમારે પણ તેનું ફળ ભોગવવું જ પડશે તમે એમ ન માનતા કે તમને આ આઠસો રૂપિયા મળ્યા તેમાં તમારી છત થઈ છે. તમારું જીવન પ્રુદ્ધ નષ્ટ થાય તેનું આચરણ તમે કયું ? છે, શેઠેડા અવતાર ગૈરવ નકેમાં સડો તમારે એનું પ્રાપ્તિ કરવું પડશે. જાણ્યો, અહીંથી તમે ચાલ્યા જાઓ. તમારું કાળું કરો.’ આ અને આવું આવું તો કંઈક બોલ્યો. હાંમ પૂરા કરવા એવાર અધિએ રાવાનું પણ ચાલ રાખ્યું હતું.”

“પછી—પછી શું થયું શેઠ ?” ન્યાલચંદનેરથી આસ લઈ ચલેો હતો. તેની આંખો ફારી રહી હતી.

“પછી ચાલે શું ?” શેઠને ન્યાલચંદનું મગજ ખસતું લાગ્યું. “જવાબ દેવાનું તો મન થયું કે, સાલા, ચોરી પર શિરનોરી યેનો કરે છે ? પણ મન ગાયું. મારે તો મારા પૈસા પાછા મળી મયા એટલે પલું. અને પાનાચંદ ચોર છે એ જાણતું હતું તે જણાવું પૈસા લઈને ઘેર આવ્યો.”

કેટલીયે વાર સુધી ન્યાલચંદ શૂન્ય જોયો બેસી રહ્યો. આખરે તેણે શેઠની સાથે નેહું અને શેઠનો હાથ પકડી બોલ્યો, તેનો અવાજ ઘેરા હતો.

“શેઠ ! મદદાનનર્થ મયો છે. તમે ગરીબ, પાનાચંદને વગર વાંકે મારી નાખ્યો.”

“વગર વાંકે ?” શેઠને ન્યાલચંદના બોલવાનો અર્થ ન સમજાયો.

“બધા રહ્યો, હું તમને પાતું સમજાવું.” આટલું કહી ન્યાલચંદ બેઠો અને શેઠને તેની કુશનમાં જઈ બેસી લઈ આવ્યો. શેઠના પગ આગળ બેસી પખાંડી ફરેતા બધાને બોલ્યો, “ધરમચંદ શેઠ, આ તમારી ચેલી. હું અમસ્તો નથી હોતો કે તમે બીચારા ગરીબ વણિકને વગર વાંકે મારી નાખ્યો.”

શેઠ ચેલી નોઈ. પોતાની ચેલીને જરાખર બોળખી. તેમના કુખ ઉપર અકામળ દેખાવા લાગી. ચેલી સામું ને ન્યાલચંદ સામું બવારનવાર બોલા જ રહ્યું !

“મારા સામું શું બુઝ્યો છે શેઠ ?” ન્યાલચંદનો અવાજ ખડકાથે. તેમાં બારેબાર કુશુળા જતી હતી. “હું તમને સમજાવું. આજે રાવારમાં મેં જરા કુશન પહેલી ઉપારી હતી. તમારી કુશનના બોટલા ઉપર આ ચેલી પહેલી નોઈ મેં મારા નોટર પાસે મંજાવી લીધી, અને મનમાં પાતું” કે, શેઠને જરાવાર મગરાવા દઈ ચેલી આપીશ. મને રવને પણ ન્યાલ નહોતો કે એનું પરિણામ આવું આવશે. તમારી કુશને આવવાની મેં થણી રાહ નોઈ પણ તમે આવ્યા જ નહિ. તપાસ પણ કરી નહિ અને બારેબાર જઈ બીચારા પાનાચંદને ગરદન માર્યો.”

શેઠને આખો મામલો સમજાયો. તેમના કુખનો પાર ન રહ્યો. પાનાચંદના ઉપર બોલું આગ ચાલ્યું તે મારે હવે જલ્દ જ બકળાવા લાગ્યો. તેમણે બોલવા પ્રયત્ન કર્યો પણ છુલ ન બેપડી.

ન્યાલચંદ બોલ્યો, “બીલું તો કાઠિ નહિ, પણ બીચારા પાનાચંદ રૂપિયા કેવી રીતે લાખ્યો હતો ? તેના કહેવા પ્રમાણે તેણે એવું તો કહ્યું કુશમ કરી પૈસાની સંજવા કરી હતી ? જનમેજનમ રોડવ નઈમાં પડી પ્રાચલિત કરવું પડે એવું ઘોર પાપ તે કહ્યું હતો ! શેઠ ! તમે ધણો મોટા અપરાધ કર્યો છે. પાનાચંદનો અને છપરનો. આસો રૂપિયા તમે પાનાચંદને પાછા આપશો તેનો તો સવાલ નથી, પણ તેણે કરેલું અનિષ્ટ કેમ ધોવાઈ ? એ શું હતો ?”

શેઠ બોલ્યાઆલ્યા વિના જમીન તરફ નોઈ રહ્યા હતા. તેમની પાછી ખાતરી કઈ

હતી કે પાનાચંદ નિર્દોષ હતો. તેમણે જતાંતી સાથે તેના ઉપર કેવી કરદાકીથી આરોપ મૂક્યો હતો. પાનાચંદ તેમને કેવો ખરા દિલથી આવકાર આપ્યો હતો ? ચોરીનું નામ સાંભળી બીચારાનું મોં કેવું લેવાઈ ચૂકું હતું ? જ્યારે પોતે તેને ખરાબ કરી નાખશે એવી ધમકી આપી ત્યારે કેવો અળખો થઈ ચૂક્યો હતો ? તેણે પોતાનાં બાળકોનું અવિધ્ય ન બગડે તેનો ખાતર નિર્દોષ હોવા છતાં પણ રોષે સ્વોક્ષર્ષે. પૈસા ભાવી આપ્યા ખરા પણ તે વખતનું પાનાચંદનું મુખ કેવું ચર્ચ રહ્યું હતું ?—આ બધું યોની નજર સમજી તરવરતું હતું. પૈસા લેવા જતા પહેલાં અને લાવીને આપ્યા પછીના પાનાચંદના કબજો વાદ આખ્યા—તીરની માફક તેમની છાતી વીંધી રહ્યા. ન સદન યાંય તેરી અઝામણુ તેમને યવા લાગી. તેમની ન્યાયરૂપિ એટલો પ્રખળ હતી કે આવેા અન્યાય કરવા માટે પોતાની જાતને ધિક્કારવા લાગ્યા.

“રોક, યો વિચાર કરો છો ?” આખરે ન્યાયચંદે પૂછ્યું.

રોકે ન્યાયચંદ સામે જોયું. તેમની તે નજરમાં પાસવાર દુખ બધું હતું. ન્યાયચંદનો હાથ પકડી રહતે અવાજે કહ્યું, “યો વિચાર કરવાનો હોય ? ન્યાયચંદ, અરા માટે હવે રીરખ નહિં સિવાય બીજું કંઈ મળ્યું નથી.” રોકે કપાજ ફટકું. તેમની અંખમાં આંસુ જિભરાયાં. “એમ અફસોસ કરે શું વળે રોક ?” ન્યાયચંદને પણ રોકની રસા એઈ ચિંતા થવા લાગી. “હવે તો તમે તમારું કર્તવ્ય બજાવો. દમણીને દમણી જાઓ પાનાચંદ પાસે. આશો—એઈએ તો હું સાથે આવું. જઈને તપાસ કરો કે તે પૈસા લાભ્યો કેવી રીતે ? એ જે કુખર્તી વાત કરે છે તે વાત છે શી એ નહીં કરે અને તેને થયેલો અન્યાય નો દૂર થઈ શકે તેમ હોય તો—”

“હું હંધરના મોચંદ ખાઈ કરું છું, સાઈ ન્યાયચંદ, કે જ્યારે પાનાચંદને કુમેલા અન્યાયનો પૂરેપૂરો ખડસો વાળીસ ત્યારે જ હું જપીદ. પછી મારે તેની ગમે તે દિખત ચૂકવવી પડે. ચાલે તું મારી સાથે.”

સાજ પડ્યા આવી હતી. પાનાચંદ ગમગીન અહેરે ધરમાં લીંચકા ઉપર બેઠો હતો. એટલામાં તેના નામની ખૂમ પડી. બહાર આવીને જોયું તો ધરમચંદ અને ન્યાયચંદ પોત-પોતાનાં શિર્દાં ઘસિલા સાથે પ્રાપ્તતા હતા. તેના ચહેરાની ગમગીની વધુ ગાદ બની. તેને મીઠું પણ મરી. તેણે માન્યું કે ધરમચંદ રોકે ન્યાયચંદ આપણ તેની ફજેતી કરવા જ આખ્યા છે. તેણે બંનેમાંથી ગાળીને પણ આવકારતો એક સુખદ પણ ન હતો. પેલા બંને જણુ કંઈ બોલ્યાચાલ્યા વિના પાનાચંદના ધરમાં પેકા અને લીંચકા ઉપર બેઠા. રોકે હજારત કરી એટલે ન્યાયચંદે પાનાચંદને પૂછ્યું. “પાનાચંદ, સાચું રહેલો તમે આઠસો રૂપિયા ક્યાંથી લોપીને શેઠને આપ્યા ?”

“ક્યાંથી લાભ્યો શું ? મેં ચોરી કરીને એક જણને ત્યાં સંતાકી રાખ્યા હતા તે ભાવી આપ્યા. ચોરીનો માલ કંઈ દબાવ આવ ખરો ?” પાનાચંદ અંજમાં જોહતો હતો પણ તેનું દિલ ચિરાઈ જઈ હતું.

ધરમચંદે રોકે જો અત્યાર સુધી નીચું જોઈને એકા હતો તેમણે પાનાચંદના સાધું જોયું. અને મારના જેવી નજરે રોકે જોઈ રહ્યા. તેમાં ખારોવાર દીનતા કારો હતી. પાનાચંદની અને તેમની આંખો મળી પણ વધુ વખત તેમનાથી પાનાચંદ સામે જોવાનું નહીં. ફરીથી નીચું જોઈ ગયા.

“ પાનાચંદ, વાત જાણે એમ છે, ” ન્યાસચંદે વાત ચાલુ રાખી, “ કે દોડતી મોટી બૂલ થઈ છે. તમે નિર્દોષ છો. થેલી તમે નહીં પણ મેં લીધી હતી. ” તેણે બધી વાત દૂધમાં સમજાવી. “ એટલે તો ધરમચંદ શેઠ તમને થયેલો અન્યાય દૂર કરવા જાતે આવ્યા છે. તમે રૂપિયા કેવો રોતે લાવ્યા ? ”

પાનાચંદ જવાબ ન આપી શક્યો. ધન હતો નીચે બેસી ગયો. તેની આંખમાંથી ગોરગોર જેવાં આંસુ પાવા લાગ્યાં. જન્મે જન્મ જોઈ જ રહ્યા અને વિમાસી રહ્યા.

“ મને થયેલો અન્યાય ” પાનાચંદે ખુસકું ખાતાં કહ્યું, “ હવે તો કોઈનાથી નહીં મિટાવી શકાય. શેઠની બૂલે મારો દીકરીનું જીવન બરબાદ કરી નાખ્યું અને મને નહોતો અધિકારી બનાવ્યો. ”

“ દોડતીનું જીવન બરબાદ થયું ? શું કહેો પાનાચંદ ? વાત જવા સમજ પડે એવો રીતે તો કહેો ? ” ન્યાસચંદે પૂછ્યું.

“ તમને સમજ પડીતે પણ શું વળવાનું હતું ? શેઠે મારા ઉપર ચોરોનું તહેામત મૂક્યું, જેલમાં મોકલવાની અને મારો આજીવની ધૂળધાણી કરવાની ધમકી આપી. એમાંથી બચવા મેં મારો દોડતીને રૂપિયા આપીશમાં વેચી. આ મામલા વીરચંદને તો તમે જાણ્યો છો. આજથી બે મહિના પહેલાં તેણે તેના દોડતી કાન્તિલાલ માટે મારો દીકરીનું માથું ક્યું હતું. દોડતી તંદુરસ્ત અને દેખાવડો છે એ વાત ખરી પણ અરાણ સોજતે ચરી પૂરું ભળ્યો નહીં. વેપારધંધાની ખાખતમાં પિલકુલ રસ લીધો નહીં અને રખડેલ થઈ ગયો છે. એવાની નોડે મારો દોડતી પરણાવવા કુંડોમ તૈયાર થઈ ? મેં ત્યાં પાડેલો તેણે બે હજાર રૂપિયા સુધી આપવાની વાત કરી હતી. મેં તેને ધુલકારી કાઢેલો. પણ ન્યારે શેઠે મારા ઉપર આજ મૂક્યું અને એમાંથી છૂટવા અને બોળે કોઈ રસ્તો ન દેખાયો ત્યારે હું વીરચંદ પાસે ગયો. આપેલો રૂપિયા લઈ મારો દીકરીના વેચાણનો સોદો પૂરો કર્યો. કાન્તિલાલની ક્ષયે મારો દીકરીના નિવાહ નક્કી થઈ ગયા અને શેઠના રૂપિયા ખરી દીધા. ” આટલું બોલતાં પાનાચંદને આંસુ ચરી ગયો.

ધરમચંદ અને ન્યાસચંદ જન્મે મૂંઝા મૂંઝા સાંભળી રહ્યા હતા. જન્મેમાંથી કોઈ એક પણ શબ્દ મોઢી કાઢ્યું નહીં. તેમની ન્યાતનો રિવાજ તેઓ સારી રીતે જાણતા હતા. એક વખત વિવાહ નક્કી થયા પછી દોડતી કે દોડતી જન્મેમાંથી કોઈના મોત સિવાય વિવાહ ફેક થતો નહીં. ફેક કરનાર ન્યાતની બહાર ફેંકાઈ જતો. એવો કાઠ પારો હતો.

“ ત્રીજા માસ જેવો મારો કમળા દોડતીનું જીવન મેં નેતેના બાપે-કસાઈએ બળધાણી કરી નાખ્યું. જીવરી ત્યાં સુધી સાપ આપ્યા કરી અને કન્યાવિક્રમના પાપમાંથી કુંડો રીતે બચીક ? ” કહેતાં કહેતાં પાનાચંદ બોચારો કરી રહી પડ્યો. બે હાથમાં મોં લઈ મુસકાં ખાવા લાગ્યો.

“ ધોરો ૧૨ મારા વીરા-ધોરો ૧૨. ” શેઠ લીંચ્યા ઉપરથી બેતરી પાનાચંદની પાસે જમીન ઉપર બેઠો. પાનાચંદની પોઠ પાછળ હાથ ફેરવવા લાગ્યા— “ બાઈ પાનાચંદ, તારી માફો માગવાને હું લાયક નથી રહ્યો એટલે હવે તને કહું છું કે હું જે શિક્ષા કરીશ તે કુંડન કરવા તૈયાર છું. ”

“ તમને શિક્ષા કરવાથી વળવાનું પણ શું રીત ? ” પાનાચંદ હજુ પણ રડતો હતો. “ આટલું પાપ જોણું છે તે વેર વાળવાનું વધુ પાપ વધેણું ! ”

શ્રી ન્યાસચંદની સામે જોયું. “હાઈ તને કાંઈ રસ્તો મુજે છે! આ અન્યાય મારી બધી મિલકત આપતાં પશુ દૂર થતો હશે તો હું તેમ કરતાં પાછી પાની નહીં છું.” બોલ ન્યાસચંદ, બોલ. રસ્તો દેખાડ. મને તો કાંઈ સૂઝતું નથી. પાનાચંદ, તું ચોક્કસ માનજે કે તારા કરતાં મારા પાપનો જોગો જરા પણ હલકો નથી.”

ન્યાસચંદ ઘોડીવાર વિચાર કરી બોલ્યો, “જેડ રસ્તો છે, એક નહીં પણ બે રસ્તા છે. જે તમે ખરા દિલથીજ અન્યાય દૂર કરવા માગતા હો તો બે રસ્તા છે.”

“હા-જર-જર-રસ્તા બતાવ હાઈ. તારો ઉપકાર જિંદગી સુધી નહીં શુદ્ધ. ફો વાર ન કર. જેમ જેમ વખત જમ છે તેમ તેમ મારો જોગો અસહ્ય થતો જાય છે. બોલ-બાપ-બોલ-” કહી શ્રી ન્યાસચંદનો હાથ પકડી દલાવ્યો. મંબીર સ્વરે ન્યાસચંદ બોલ્યો, “જુઓ શેડ, પાનાચંદને તેમની કમળાની નર્મી સમાઈ કરી છે ત્યાં વાંધો માત્ર એટલો છે કે છોકરો શાન્તિલાલ રખડેલ ને ડેડ છે. જો છોકરો દોશિયાર અને સીધે રસ્તે ફેલતો—પગ ઉપર જોશ રહી કમાવા નેટલો સક્તિ મરાવતો ફેલતો—પાનાચંદને વાંધો ન હતો. કેમ ખરું ને પાનાચંદ?”

પાનાચંદ ખૂંખાખૂંખા માથું દલાવ્યું.

“એટલે હવે તમારી ફરજ એ છે શેડ,” ન્યાસચંદ આમળ બતાવ્યું, “કે જો છોકરોને તમે તમારા હાથમાં હો, તમારી યેડી ઉપર રાખો, તમારી પતિવ ફરજ સમજી તેની પાછળ મહેનત કરો. અને તેને ડેકાણે પાડો. આખર તો વાંધુવાનો દીકરો છે અને તમારા જેવાના હાથમાં આવશે એટલે પછી કાંઈ કહેવાપણું નહીં રહે. આ એક રસ્તો અને બીજો...”

“અને બીજો?” અતિશય આતુરતાથી શેડ પૂછી ઊઠ્યા—“બોલ મારા તારખંદાર બોલ—તું માણસ નથી ન્યાસચંદ, દેવ છે.” શેડ ઉત્કાષ્ઠમાં આવી ગયા.

“બીજો રસ્તો એ છે કે તમે નિર્દોષ પાનાચંદને અન્યાય કર્યો છે, તો તેના નિવારણ માટે તમારી દીકરીની સગાઈ પાનાચંદના દીકરા સ્થિતિ સાથે કરો. તમારી સરખામણીમાં પાનાચંદનો દિશાગ્ર નથી પણ આ તો તમે અન્યાય દૂર કરવાની વાત કરી એટલે મને સૂઝતું તે કશું. બે રસ્તા દેખાડ્યા, તમને જે ચોગ્ય લાગે તે મદદ કરો.”

શેડ ન્યાસચંદને વજાની પડવા—આનંદથી તેમની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં. પાનાચંદના પત્નમાં માથું નમાવી બોલ્યા, “પાનાચંદ, ન્યાસચંદ બતાવેલા બન્ને રસ્તા હું કબૂલ છું છું. મારી દીકરીની સગાઈ તમારે ત્યાં છું છું. અને મારે પુત્ર નહીં હોવાથી સ્થિતિ સાધને મારે ત્યાં જ રાખીશ. આજથી જ તમારો પુત્ર મરી મારો બને છે. અને વીરચંદને મળી શાન્તિલાલને ડેકાણે લાવવાનું કામ હું નક્કી કરી નાખું છું. આજે મારા દિલમાં આનંદ મળી શકે નથી. ન્યાસચંદ! કેવો અન્યાય કરી લેતા હતા? પાનાચંદ, હવે તો જ્યાં હસો! તમને શાન્તિ પળી કે નહીં? હજી પણ જોસો કાંઈ કરવાનું રહેતું હોય તો. હું તૈયાર છું.” શેડ હાથ ભેડી ઊભા રહ્યા.

“પણ ન શરમાવો શેડ,” પાનાચંદનું મુખ પણ હવે તો હસી રહ્યું હતું. તેણે સ્વપ્ને પણ ન ધારેલું ધન્ય જમાઈ ડેકાણે પાડ્યો. દીકરો લક્ષ્મિપતિની દીકરી પરણી લક્ષ્મિપતિ બની જશે. તેણે આભાર કરી નંજરે ન્યાસચંદ તરફ જોયું. ન્યાસચંદ પણ હસતો હતો. “અરે શેડ, એક વાત તો રહી ગઈ?” અચાનક તે બોલ્યો.

“ છીં !”

“ હજુ તમે તમારી ફરજમાંથી છુટત ચલા નથી. પાનાચંદના ફરિયા આપસો મફતમાં પાત્રી લીધા તે પાત્રા આપસો કે નહિ ? વાંચકોને પાત્રા ક્યાંથી લાવતો આપસો ?”

શ્રી હસી પડ્યા. પાનાચંદ પણ હસ્યો. ત્રણે જણ એકબીજાને બેટલા. ત્રણે નવું જીવન મેળવ્યું હોય તેમ પાનાચંદ અને શ્રી ફરીફરીને એકબીજાને બેટી રહ્યા.

*

*

*

“ બેલો, લાઈ ચીંદાણ, ” મારા મિત્રે ઉમેર્યું. “ વાત આમ-અની. હમણાં એક દવા ઉપર અહોંથી જીંદીને ગમાને તે ચાન્તિલાલ શ્રી-પાનાચંદના જમાઈ. આને તો પરમચંદ શ્રી હવતા નથી પણ તેમણે તેમની બધી હોંશિયારી સ્વર્ગમાં જતા પહેલાં ચાન્તિલાલને આપી દીધી. લાખોનો વેપાર કરે છે અને દિલ્લી જાણકારી આખા ગામનો પ્રેમ મેળવે છે. આપણે સાંજે રસિકલાલની પાસે જઈશું. પરમચંદ શ્રીના એ પરમમાઈ પણ જોતા જોતા છે. આને તો નગરશ્રી યદનિ બેઠા છે. ચાન્તિલાલ શ્રીના પરમ મિત્ર છે, અને જાનનાતામાં તેમનાથી જરાયે ઊંચરતા નથી. પાનાચંદને યથેલા અન્યાયનું આ પરિણામ આપ્યું. ”

મારાથી ખરખર બોલાઈ મથું કે “ સૌ સારું, જેનું છેવટ સારું. ”

ક્ષ

ઓ રી એ ન્દ લ

ગવર્નમેન્ટ સિક્યુરિટી લાઇફ એસ્યોરન્સ કું. લીં

ફરી એકવાર ‘ઓરીએન્ટલ’ એજન્સી છે અને ખીલ એને અનુસરે છે. મમાલ અને મમામાં જાપાની કમળને લીધે ને પોલિસી હોદ્દાની પોલિસીઓ અને પડી હતી તેમની પાસેથી બાકી લેવા પડેલા પ્રીમિયમ ઉપર બાજુ લીધા વગર કે તાંદુરસ્તીના પુરાવાની સ્વચ્છતા વગર પોલિસીઓ ફરી ચાલુ ફરી આપવાની ઉદાર નીતિ અનુસાર કરનારે સૌથી પહેલો લાઇફ એક્સિડેન્સ ‘ઓરીએન્ટલ’ છે.

૧૯૪૫ થી ૧૯૪૬ એ વર્ષે વધતી હતી

અમારી એક્સિડેન્સીયું સરખા છે.

૧૯૪૫ થી ૧૯૪૬ દરમિયાન.....લગભગ રૂ. ૨૫,૩૮,૦૦,૦૦૦

લાગ્યા... ..રૂ. ૪૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ થી વધુ

અમારી પાસે નિર્દોશ વીમાની તમારી પ્રત્યેક

જરૂરિયાતને પહેંચી વળે એવી આકર્ષક પોલિસીઓ છે.

દેવ એક્સિડેન્સ—ઓરીએન્ટલ નિર્દોશ, માર... ..થુંબડ.

પ્રાંચ એક્સિડેન્સ—વીજળી માર, લાલ દરવાજા ... ..અમદાવાદ.

સેક્રેટરી : શ્રી. હિન્દ્રવદન યુનીલાલ મહેતા બી. એ., એક્સેક્યુટીવ બી.

આયુર્વેદશાસ્ત્રમ કાર્મસી લિમિટેડ, (અહમદનગર) ની
પ્રખ્યાત ઔષધીઓ !

આયુર્વેદ પદ્ધતિએ યાત્રીવ રીતે
તૈયાર કરેલી ઔષધીઓ શાખૂના
આરોગ્યમાં સારો ફાળો ભરે છે.

કાર્ફો

એ તે ભતના કદ તમા
ખાંસી થતે 'કાર્ફો' (K-
cough) ખાંસીર છે. પસાઝ
અને બીજા પ્રખ્યાત ઔષધી-
ઓના મિશ્રણની આ દીકરીઓ
'ખાંસી'ના મૂળ કારણને દૂર
કરી આરામ આપે છે.

સુવર્ણ માલિની વસંત

શક્તિનો સંચય અને આરોગ્ય
એ દરદેહી શાખૂની દોહાત છે.
આયુર્વેદ ઔષધીશાસ્ત્રમાં સુવર્ણ
માલિની વસંત જિંદુ રચાવ
કરાયે છે. યાત્રીવ રીતે તૈયાર
કરેલ છે. અને યોગ્ય રીતે
લેવાથી અચૂત ફાયદો કરે છે.

સુપર્ણા

સુપર્ણા દીકરીઓ મેથેરિયા
અને તેને લગતા દાકીઓ-
મુદતી લાવને દર્દીવાના હૃદય
ગુણો મંજારે છે. ત્વર મુજબ
અમુક સમય આમુ લેવાથી
સંપૂર્ણ આરામ આપે છે.

મળવાની રચના : મધુલાલ શૈભવેદ દવાવાળા,
નણુ દવાળા, અમદાવાદ.
મ. શ્રી શિવદત્તની કું., વડોદરા.
હરીશંકર કેવશંકર મુલ્ક, ઉમરેઠ.
ગોવિંદલાલ પ્રભુદાસ સાહુ, પંપડી.

ગુજરાતના
સોલ એજન્ટ :

ભારતીય ઉદ્યોગ પ્રત્યાર-અર્યાલિય : ૧૪, વાલ્મીકી રોડ
મુલેશ્વર, મુંબઈ-૨

[પૃથ્વી]

વિરાટ ડરની સ્વયં અણુઅણુ કરે અંકુતિ.
 ન તાન, નય તાલ, ના સવિગમેય ખૂટે, બળે
 અનાહતનિનાદ સંલગ્નતણા વિભુધાસના
 નિરંતરિત ધુન્નનો હૃદયકોટિ ધણધારનાં.
 અનેકરવ એકરૂપ વિચરે, વિસંવાદની
 લગીર ઉઠતી નહિ લહરિ કથાંધ, સંગીતની
 મુશવટ મચી રહી અવનવીન આસાપનો.
 જલપ્રસર, અંતરિક્ષ, પૃથિવીતણા પ્રાણમાં
 પ્રતિપ્રભૃતિ અંતરે સ્ફુટ સદૃશ સંવેદનો,
 અગણ્ય નજરોતણા વિલંબધોય ને કંઠનો,
 વિરાટજનતા લવે સુખફુજોતણાં સ્પન્દનો,
 બધાય સ્વ તાલસૂર જનતા મહાબીનના.
 સ્ફુરે સુખતણા સ્વરો મધુરગીતનાં મીંડમાં
 બધાવિપદ કેરી શે રસુજણી રહે મૂર્છનહ.

ત્યારે -

૦

—તપાસુપ ભટ્ટ.

[પસંતિસમા]

ત્યારે ચલી ગગન દોડ્ય એય ઘેરા
 તૂટી પડ્યા મજ પડે સૂર-ઇન્દ્ર-પ્રેર્યા
 ત્યારે સવસ ભયકેમ્પિત ધેનુવુન્દ
 વિમામસ્થાન વિહુ વૃદ્ધિ વિધે ઠરન્ત
 ગોવર્ધનાદિ ધરી તે નિજ અંશુલીની
 ટોચે, સમસ્ત મજલોક સનાય કીધાં
 ઇન્દ્રપ્રકોપજર ભામની મેઘલીની
 લીલા વિહારી ન્યા-ભારત-સ્થિત દીધાં
 “ રે કુન્દુ દીક્ષ મમથી ગિરિરાજ આદે ”
 આચંદિત પ્રતિષ્ઠા મજબાલ આતાં
 સાહાધ્ય કાજ નિજ કંઠ સમેત બાતાં
 ને યદિકા જિરિ તળે હળવે લગાદે
 ત્યારે સદસ-વજ-ગોપ-વિમુગ્ધમાંના
 એકાદ ગોપ જનવાનુ જ દોલ કાનાં ।

સદ્ગત રમણુમાઈનાં બે કાવ્યોની સમાલોચના

હેમંતકુમાર નીલકંઠ

સદ્ગત રમણુમાઈનું 'પ્રભુમય છવન' એ નામનું કાવ્ય તો જાણીતું છે. પસંદ કરેલાં કાવ્યોના સંગ્રહમાં સામારણ રીતે એ જ કાવ્યને સ્થાન આપાય છે. પણ એક વાક્ય પુરતક- માણાની બીજી ચોપડીમાં નીચેનું કાવ્ય લીધું છે તે બહુ ઓછાના વાંચવામાં આવ્યું હતું અને તેની સાથે જ 'પ્રભુમય છવન'ની સરખામણી કરવાનો આ લેખનો આશય છે તેથી, તે કાવ્ય નીચે આપ્યું છે:—

તમારી ઇચ્છાને પ્રબલ બણતાં નાથ / કીંખરો તમારી ઇચ્છામાં સદા અમ સંકલ્પ રાખને
તમારી 'ઇચ્છાનું પ્રબલન' નિષે ક્યારેય તમારી ઇચ્છાનું તદ્દિ બહુ પ્રમાણે પ્રણીત.
અમારી ઇચ્છાને કદી સંજગતા એ ન મળવી અમે કલ્પનાં ત્યાં સદા પ્રકૃતિને નિષ્ફળ જતી;
અમે ના લેખતા પ્રબલ દ્વન્દ્વ ઇચ્છા પ્રકૃતિમાં અમારી ઇચ્છાથી વિફળ ન થવી તારી રચના.

અમારી ઇચ્છાને કદી સંજગતા એ ન મળવી નિરાશાને ધરી પ્રકૃતિ અમને સર્વ દીસતી; અમે ના લેખતા પ્રકૃતિ કરી આનંદમય તે અપ્રાપ્ત યોદ્ધેથી વિફળ નહિ તેમાં કદી બને.
તમારી ઇચ્છામાં સદા સુખનું મૂળ પ્રજ્વળે તમારી ઇચ્છામાં સદા ચલિતું કેદ રહ્યું છે તમારી ઇચ્છાને ધ્વનિ મધુર બાધે જગતમાં અમારી ઇચ્છાને સ્વર મધુર કોલે નહિ ત્યાં.

સંભવ છે કે આ કાવ્ય કોમળી વિવેચનદષ્ટિ બિભક્ષાવી કર્યાત મર્દ ત્યારે જખાનું હોય અને 'પ્રભુમય છવન' તે પછી પ્રલે વળે તે વિકસિત થતાં લખાણ હોય. 'પ્રભુમય છવન'માં એકપાદો સરળ પ્રવાહ છે. શબ્દોની પસંદગી તથા વાક્યરચના એવી મધુર છે કે કાનને તે કાવ્ય એકદમ પસંદ પડી જાય છે. તુલસીદાસ નદીના એમણે કરેલા વચ્ચેનું જેવી એવી ગતિ છે અને આપણી રસદષ્ટિને તે કારે છે.

તેની સાથે આ બીજા કાવ્યનું રૂપ સરખાવીએ. ક્યાંય કોપમા નથી. શાપા એવી છે કે બાળકોને લાલકની એ ગણાય. ક્યાંક ક્યાંક અર્થ સ્પષ્ટ નથી થતો. આખી લીટી બે વાર આવે છે. ઇચ્છાને બહુ સ્પષ્ટ કે, વાંછા યોગ્ય રચનાના ફરફાર સાથે મૂકી કાઢત અને તો વિવિધતા આવત એમ કોઈ વાંધા કહી શકે. આજનો કવિ કદાચ એની ૧૧ લીટીની ૧૨ કે ૮. કરી નાંખે અને એ રીતે એને વધારે મનોરમ કરે.

પણ કાવ્યનું રૂપ-Form-એ જ હર્ષ એવું એક મુખ્ય લક્ષણ નથી. કેટલેક અંશે એ પણ મુખ્ય લક્ષણ જરૂર છે. પણ રૂપના મૂલ્યોનું કોઈ સર્વમાન્ય કે નિશ્ચિત ધોરણ નથી. તેથી એ ધોરણ બાળ્યે મૂકીને લગભગ ત્યાં જ સ્વીકારે એ ધોરણ લઈએ—કાવ્યના રૂપની પાછળ રહેલા હાર્દનું, ભાવનું. તે ઉપરાંત, કાવ્ય લોકોએ આપ એવું હોય અને જનસમાજની સંસ્કારવૃત્તિને ધ્યાન કરે એવું હોય તો તે કાવ્ય સાચું એ ધોરણે પણ આ બંને કાવ્યોનો વિચાર કરવો પડે છે.

• એ નજરે જોતાં આ બે કાવ્યોમાંથી એણું પ્રખ્યાત કાવ્ય ક્યાંય ચડી જાય છે. શરીરમાં, શરીરના અંદરેક ભાગમાં, મનમાં, વાણીમાં, કર્મમાં, અંતરમાં મણુ બાપી રહ્યો એવી અને પોતાના વર્તનથી કે લેખનથી જે જીવનો ઉદાવ થાય તે પ્રશ્નના ઉત્તરમાં.

ફપની ઝાંખી કે એવી પ્રાર્થના 'પ્રભુમય હવન'માં છે. આવી પ્રાર્થના તો હરેક સાધારણ હક્કના માનવીનું સહેજ પણ પ્રભુ તરફ વળવાનું માથે ઝેટલે છે. એવી પ્રાર્થનાને આપણે મધુર સ્વપ્નેમાં જોવાતાં કે કાવ્યમાં ગૂંથતાં જોતે ન આવડે. પણ એના અંતરમાં આટલી અને આવી હદ સુધીની જામિં તો તમે એ પ્રાર્થનાની પાછળ અનુભવ કે જ્ઞાનની પી-ભૂમિકા બદ્દ જોઈ છે એમ કહીએ તો ખાસ ખોટું નથી.

પણ સદગત રમણસાહેબે આ બીજું, એણું બણીતું, કાવ્ય તેમજા હૃદયમાંના ઊછળેલા પ્રભુમયતાના એક મોટા લુવાળા દરમ્યાન કે તેની અસર નીચે લખ્યું કરી. કેમ કે, એમાં આર્દ્રતા, નમ્રતા, શરણુભાવ ઉપરાંત સાધકદલાના અનુભવનું જ્ઞાન છે. જુએ તો ત્યાં ત્યાં અમારી જ છત્તા ફક્ત એમ છત્તાએ છીએ, અને તે ન ફળતાં નિરાશ અને દુઃખી દુઃખી થઈ જઈએ છીએ. પણ હે પ્રભુ ! અમારી છત્તાનું નામનિશાન ન રહેલો. કેવળ તારા જ પંજ સહનિ અને રહીએ. વિશ્વસંચાલનમાં, અમારી બાજતમાં, તારી જે છત્તા હોય તેને અનુકૂળ થઈને એ છત્તાપ્રવાદમાં જ્ઞાનપૂર્વક તરીએ. અમારી છત્તાનું ઝેટલે અમારું તારાથી અલય, અતંત્ર વ્યક્તિત્વ જ ન હોય, અને તારી છત્તાને પ્રવાદ કરી નીકળેર 'હેતો' હોય ને તેમાં તરી સહતાં અમને મદદ કરે પરંતુ હોય' તો તેમાં પણ આનંદ ન મારીએ. તેં તો, સુખ અને દુઃખથી પર જનાર જ અનુભવી થઈ એવા જ્ઞાનદીપી આ સ્થિતિ સમર કરી દીધી છે. પણ અમે અમારી છત્તા ને વાસનાઓને કીધે એવો જ્ઞાનંદ અનુભવી શકતા નથી. તેથી પ્રભુતિ જે તારું જ સર્જન છે તેને પણ અમે અમારી હમજાવાણી આપે પીળી-ફીકડી-દુઃખના રંધણી રંગણી બેઠીએ છીએ. માટે હે પ્રભુ ! અમને-તું તારામાં પૂરેપૂરા જમાવી દે, એ રીતની પ્રાર્થના કરી છે.

પહેલી પ્રાર્થનામાં માત્ર તમે મારામાં બાપી રહો અને એમાં કોઈ મારાથી થાય કે જે તમારું ઉત્તરવન ફપની ઝાંખી કે ઝેટલી હદ સુધીનો જ આદર્શ છે. બીજામાં જે આદર્શને પરીચિત્તાં વચમાં નહતી 'અમારી છત્તા' અને તે ન ફળતાં અમારી પ્રકૃતિને પણ અમારા રંધે જોવાની રેવ, એ બધાં વિધેના દર્શાવી તે દૂર કરવાની પ્રાર્થના છે. આમ સાધનામાર્ગનું તેમાં નિદર્શન છે. ત્રીજી આદર્શ પણ તેમાં 'પ્રભુમય હવન' કરતાં જાઓ છે. 'મારું' વર્તન, 'મારું' શરીર વગેરે તમે વાસ કરો—એને બાદે તમારામાં હું સમાઈ જઈ, મારા પોતાના સર્વ સંકર્ષ સમી જાઈ એવો આદર્શ છે. ઝેટલે તેમાં સંપૂર્ણ આત્મનિગમનની લાવના છે. પહેલામાં બહુ બહુ તો પ્રભુ સાથે સુમેળની—એ રીતે આદર્શ અને તે પહેલંચવામાં નહતી મુશ્કેલીનું નિષ્પણ—એ બન્ને દોવાથી બીજું કાવ્ય પહેલા કરતાં ગદી ગદય છે.

ત્યારે 'પ્રભુમય હવન' કેમ બણીતું થયું અને આ નહિ ! તેવો સવાલ પણ કોટે છે. એવો જવાબ બહુ ટૂંકમાં આપું છું. એની યોગ્યચોગ્યતા તો અલગત વાચક આપોઆપ વિચારી મેરો.

ગૂજરાતી અને દિંદની બોલ જાણણોમાં પહેલાંના વખતમાં કાવ્યના ફપ, તેને અમરદેહ ઝેટલે કે સ્પર્શદેહ કરતાં કાવ્યના લાવને, તેના સુદમદેહને—પણ મદનર કવિ અને 'સરકારી' કે 'અસરકારી' ચણાતો તમામ વર્ષ જાપતો. દિંદા ચિત્રકળા વિશે પણ એમ કહેવાય છે કે પ્રકૃતિ આપણી નજરે દેખાય તેવી આમેદ્ય રસુ કરવા કરતાં—તેનો ચિત્રલો

ફોટોગ્રાફ કરના કરતાં-તેમાંથી ચિત્રકારને મતા ઊર્ધ્વગામી જાવેનું સ્વયં કરવામાં તે વધુ કુશળ હતી. તેવી જ રીતે કવિતાને મધ્ય જાતરની ચોધનું અથવા તેના આવિર્ભાવનું એક સાધન ગણવામાં આવતું. આને અને ખૂબર છે ત્યાં કૃષી સાથે કવિઓ પણ જમિં કાવ્યો જેવાં શોધા જ વખત માટે સ્ફુરતી અને ટાપી હોય એવી જમિંને સ્પર્શદેહ આપવામાં પોતાની કક્ષિતની પૂર્ણતા કે પત્થના માની લે છે; એટલું જ નહિ પણ તે સ્પર્શદેહને કેમ સ્પર્શવારવો તે ઉપર ખૂબ લગ્ન આપે છે—કાંત વધારે પડતું. પરિણામે માનવચિત્રને સ્પર્શવારવો ભલે તે ક્ષણે જરૂરી હોય કે દેખાય તો પણ તે રેહના અસ્તિત્વને હેતુ તેના સ્પર્શવાર માટેનો નહિ. પછી તે દ્વારા આત્મવિશ્લેષને છે એ દર્શોક્ત જેમ ધણીવાર જૂલી જવાય છે તેવી જ રીતે, તે જુલના જ એક પાયા તરીકે, કાવ્યનું મૂલ્યાંકન પણ ઘસિત સ્પર્શવના, વગેરે કાવ્યના Form ઉપર, ૨૧૨૫ ઉપર લગભગ એકાદ થયું છે. એનું સાચું દારૂ નોવાની કક્ષિત તેથી કમી થઈ છે અને માપ પણ જાલાયું છે. ચોગ્ય જીવનનો જેમ અનુભવ વધે તેમ વધારે રસ પડે એવાં કાવ્યોની કદર કરવાની કક્ષિતને બદલે કાવ્યની રચનામાં વિવિધતા વગેરેની કદર કરવાની કક્ષિત 'કિષ્ટ' વર્ગમાં ધણી વધી છે.

આ કારણસર સમગ્ર રમણસાધના 'તમારી ક્ષમ્બ'વાળા કાવ્યમાં તદ્દન છાદી જાવામાં ને હવે દરમ્યાનભવનું પ્રતિબિંબ છે તે બહુ શોધાના ખમાયમાં આવ્યું. પરિણામે એને શોધ મંદસ્ત્ર મધ્ય નથી. એની પસંદગી બીજી ચોપડીનાં બાળો માટે થઈ છે. તે એક રીતે જરાબર છે, કેમ કે, એના સંપર્કો સાથે છે. પણ કુણની દૃષ્ટિએ તે કમલુ વર્ગ માટે, વધારે વિશ્લેષણ જવાબમાં માટે છે. પ્રભુની ક્ષમ્બ જગતમાં સતત ક્રિયાશીલ હોય છે, પ્રભુનું પૂર્ણત્વ અથવા તેની સમતા એટલે જગતથી કંઈક દૂરનું તત્ત્વ-કાંત ચોતે રહેલું એનું તત્ત્વ નહિ પણ દમોચ ને Dynamic-વિશ્લેષણ છે એ તત્ત્વ 'તમારી ક્ષમ્બ'માં પ્રકટ થતિતું કેંદ્ર રહ્યું છે' એવી જાદી લીટીમાં સુચ્યું છે તે તો કમલુ વર્ગ માટે જ છે.

આ ઉપરથી મને લાગે છે સાદિતવરસિક વર્ગે પોતાનું કાવ્યની કક્ષિતતાનું મૂલ્યાંકન વધુ વિશાળ બનાવતું નોંધ્યો. તેમની આજની નજરે રૂપરંગ વચરવાં દેખાતાં કાવ્યોમાં પણ, એ તેમાં સાચી કુણસમૃદ્ધિ હોય તો જ અલગત કુણદૃષ્ટિએ રસ લેવાની ટેવ ફગવવી નોંધ્યો, તો આવાં કાવ્યોની વધારે કદર થતાં તેમાં કાવ્યો રચના તરફ કવિવર્ગે પ્રેરાઈ અને પ્રભુ પણ હવે જાવેની કદર કરોતે વધારે સાચી રીતે સમૃદ્ધ થશે. અહીં કાવ્યવેલી નથી દૃષ્ટિ તો મુખ્યત્વે એમાં ફગવણી પામેલાઓએ ફગવવાની છે. કાવ્ય-સાહિત્યમાં આજનાં મૂલ્યાંકનો ન કમજબનાર અવગતતા તો આવાં કાવ્યોની કદર કરવો પછી સંભવ છે કેમકે, તેમની નજરે તો કવિતાની જાદી, સદ સમજાય એવી રચના એ જ એક પ્રેરણા કુણ છે. અને એમને રૂપ કરતાં તેના અર્થની-આવની-વધુ પડી હોય છે. તે લક્ષણ તો આ બીજા કાવ્યમાં જરૂર છે.

અત્યુત્તમ પૌષ્ટિક ચાટણુ —

દરેક જાતની અશક્તિ તથા નબળાઈ મારે

અમીરી જીવન [૨૭૨૨૬]

અકસીર પુરવાર થયેલું છે. જ્ઞાતવંતુની નબળાઈ, ધાતુક્ષીણતા, ખાંસી વગેરે નાબુદ કરી લોહી વધારે છે. ક્ષીણ થયેલા ચરીરને નવપલ્લવિત બનાવે છે.

કિંમત તોલા ૧૦ ની શીશીના રૂ. ૧-૬-૦; રતલના રૂ. ૪-૮-૦

બિંઝા ફાર્મસી લિ. : બિંઝા (ઉત્તર મુંબઈ)

સોલ એજન્ટ : મેસર્સ એસ. રમણ એન્ડ કું. : અધીશ, અમદાવાદ

દરેક સ્થળે એજન્ટો લેખે છે. એજન્સીના નિયમો તથા આધુનિક દવાઓનું સુચીપત્ર મંગલ

રામતીર્થ પ્રાણી તેલ

સ્પેશિયલ નં. ૧

મગજની જ્ઞાતવંતુઓ બળવાન અને છે, ધોળા વાળ કાળા થાય છે, ખરતા અટકે છે, વધે છે અને ટાલમાં વાળ જોડે છે, બોડો મટે છે, વાદબાકી અને આંખોની દૃષ્ટિ વધે છે. માદ નિદ્રા આવે છે, માથાનો દુઃખાવો મટે છે. દરેક કમજૂર્મી બહેનો, પુરૂષો અને બાળકો મારે મદદન ફાયદો કરનાર છે.

મોટી બાટલીના રૂ. ૩-૬-૦, નાની બાટલીના રૂ. ૨) : અર્ધ મળે છે :

શ્રી રામતીર્થ યોગાશ્રમ.

૪૪૮, સેન્ટ્રલ રોડ, મુંબઈ-૪

બંગાબ્રમાણ કે ચિત્તબ્રમાણ ?

હકીરભાઈ લાવણભાઈ નાયક

“આવાં વિચિત્ર મંદ ઉપર આપણે શું બળ નેટલાં ત્રીપુટીયા ચા માટે ભેંતાં ‘યશ’ હઈયું ? ક્યા પ્રાપ્ય મટિ ? એ ‘ય’ ગાય, યોદા અને હાથીનાં બાણ એવાં કરવાં ને દરો ?”

—આલકુન્દ મહાશી

“આલકુન્દ મહાશી છે.”

—ઉપનિષદ

કલિકત્તા

હાલનીની શરદમાંથી કમરતાના યોગાસામાં આવી પડ્યા છીએ. નવીનવી નવરે હાલનાનાં સંસ્કૃતની તેજસ્વતા જગ મિરિટક લાગે છે. હાલનાના પુત્ર ઉપર ધર્મને મોટર નવ્ય છે. આટલો મોટો માણસોનો સમુદ્ર સંયુક્ત પ્રાંતની શાંતિમાંથી આવ્યા કરે ખૂબ જ નવાઈ લગેલો લાગે. હાલનાના પુત્રનું રાક્ષસી સ્વચર ભોઈને કોઈ આધુનિક મહારાજાત્મની સંપૂર્ણ અકસરશક્તિ માદ ગાયે. યોદા યોદા વાદળ ભરેલા આકાશની પશ્ચાદ-ભૂમાં એનો રૂપકયો રંગ ખૂબ જ નવનમનેહર લાગે છે. મંગામાં હોડકાં, વઢાણ અને ગાય-મેટિનાં બચરપચર જયો પચરધી રલો છે; પુત્ર ઉપર ટામ, બસ અને માણસો. ઊત્તરાઈ રહ્યાં છે. આ બધી કમાસ, હોડો અને અરતિ ભોઈને યાય છે : માણસ ભણતો હશે કે પેતિ આલકેન્દ્રમાસિયે છે; અને બધા મળીને તો એક અજમતી સુટિ ઉત્પન્ન કરી શકે છે! “આગાસાના દિવસોમાં વીળ્યાનાં દિવા પાસે રાત્રે અનલે છુરકાં ઊઠ્યાં કરે છે, તેને ભોઈને આપણને યાય છે : આ રાત્રે ? ક્યા ખેલ-માટે ? ? આ આટલા મોટા સમુદ્રને પેતિ સમુદ્ર છે એ જ્ઞાન તો યાનું હોય ? માણસને વિષે પણ આ સત્વ તો ન હોય ?” વૈશ્વિક માણસને પ્રાપ્ય હશે, કાર્પકાઈ સમજતો યે હશે કે પેતે શું છે, ક્યાં છે, પણ ન્યારે એ બધું સંમદમાં લખી નવ્ય છે ત્યારે એક નવાઈભર્યો અર્થહીન મેળો જ લાગે છે.

આમાં તો યુગ્મ દરેલાંને ઘણે જૂલાવામાં નાખે એવું નથી. બંસ દામમાંથી નાખાયે જાન; “ઊડિયે જાન”, “મોચાય લેડીક સીટ”, “દેરીસન શા”, “ઝેરેનેર” વગેરે શબ્દો સંભળાયા કરે. એવી એક બસમાં જ આ બનાવ બન્યો. કાલીકાંટથી બંસ આવે. એમાં કાલીસેવરનું નેલું લઈને એક કૃષ્ણવદન છોકરો એટલો. બીડે પ્રણી. કાર્પના પક્ષાધી પાણી દોળાઈને પહોંચીના પગ નીચે મધુ. તરત જ બીભે-ભીતરુ મોલી ઊઠ્યો : “જિ, જિ, મા મલીનું બધ લેખીના પંગ તીયે !” કાકરા એવો અર્થમાં ગયો ! એનું મોં મને કટલાયે દિવસ કૂધી માદ રહેશે. પાંખના આવક ખોટા વિચાર-ભારેથી બિચારા કેટલાયે સંતાપતા હશે. પાખને “પાસ્ત્રીકિક સજમાં પરિક્ષમતી એક મહાભારત વસ્ત્ર મટાડી હઈ એક સમાજ-વિરોધી નાનીચી બૂલ, કમ્પ અને પરિતોષનીવ. બનાવી હઈએ તો ! તો ધર્મને નામે ચતા કેટલાયે ધર્મોગે, આપધાતો અને બળારાઓ અટકી બધ.

‘હુઈ પુરુષ’ અને ‘માને ના ચાના’ ભેલાં બનાવી-સીનેમા પહેલેથી જ ભેતો હતો. ‘હુઈ પુરુષ’ મૂળમાં તારાલકર. ભેતરકાનું નાટક છે. આધુનિક ગાનકલામાં તેને

એમ્પીવેલન્સ. કહે છે તેનું ચિત્રણ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. વાર્તામાં કલાક્રમેજી એટલો બધો હલાવનારો નથી. બહુ સ્થિત રીતે થયા કરે છે; માત્ર કોકવાર ખળભળાટ થઈ જાય છે, પણ ભાગે નબળાઈ ટંકા માણસના જીવનમાં આમ જ બને છે. રગસિયું ખાકું ચાલ્યા કરે છે. બિંદૂંગી એટલે એકસરખા દિવસોનો સહેલો સરવાળો. આથી જ કેટલીક વખત માડી થૂંકી જવા જેવા સામાન્ય બનાવો આપણને હલાવી નાખે છે! તેવું જ કોઈના મરણ વિશે. પણ સત્યતા: જોવા જઈએ તો! કોઈથી થે મકારાવા જેવું નથી. . . 'માને ના માના'માં રેણુકા અને સંધ્યારાણી દીક્રા અભિનય કરે છે; શીત પણ આવે છે. એક જ દમનાં છે આ આયનો: જો કે સંગીતની પરિભાષાથી. અને નિપુણતાથી હું તદ્દન નિર્દોષ છું! અને આજની આપણી શીશોમાં પણ શું બન્યું છે ને? બધે જ દિલીપ તૃતીય ત્રેણી: આપણે પહેલી ત્રેણીમાં આવે એવું ક્યારે કરીશું? જાનિયદ કહે છે તેમ ચદ્ મૂવી તત્ત્વ સુલ્કમ્ એવું એકદમ મોટું, તદ્દન પૂર્ણ જ ક્યારે આપણને સુખરૂપ થશે!

દક્ષિણેશ્વર અને વિવેકાનંદનો મઠ આજે જોઈ આવ્યા. દક્ષિણેશ્વર રામકૃષ્ણ પરમહંસનું આશ્રમસ્થાન. જેનું સ્થાપત્ય બંગાળનાં બધાં દેહોં જેવું જ. વિવેકાનંદ મઠના પથ્થરની કોતરણી, પ્રહોનું માનવી આકારમાં નિરૂપણ અને બને કિનારાના પથ પોઈ જતી ગંગા ધણી ગમ્યાં. ને નજરે અકપાશ કર્યો નથી તેને જરાક જ સારી વસ્તુ મળી જાય છે. વિવેકાનંદ મઠના સ્થાપત્ય વિશે ચારે માટે એ જ વસ્તુ સાચી. ધુબઈ ધુનિવર્સિટી-ટાવર કે જોરીબંદર આપણે મન ધણી સરસ લાગે; પરંતુ જરાક જ જાણનારે એમને દિશ્પદ્દિએ વખોડ્યાં છે. નંજતમાં બધે જ એમ દરો. એથી તો ગુરુની-તરુની કિંમત. આપણા જૂના કવિઓ ગુરુઓને છેક જ અમરતા નથી માર્ક થયા.

બેશમપુર

હલકતાથી જગમગ સવાસોએક માઈલ ઉત્તરમાં છીએ. મુકામ ડો. મલ્લમદારના માથાને ઘેર છે. બંગાળી ભદ્રકુટુંબ છે. તારાશંકર બરોધાખ્યાય કહે છે તેમ 'માડી તક્ષિયાને' કેસ મારીને ટેબલ ખુરસી અપનાવનાર? કુટુંબ છે. કુટુંબનો કોઈ રિતેદાર સ્વર્ગસ્થ થયો છે એટલે માંસમત્સ્ય અને ઠંડાલસણ એક થઈના સુધી બંધ છે. સવારમાં જ ધરતી હેઠરીઓ રાશિરાશિ બાલ ખળે બ્રહ્મણી રનાનપરમાંથી આવે છે ત્યારે, જમતી વખતે: "હાફર, નાગકે વાત દહેઓ" એમ ફરતી બોલે છે ત્યારે, સાંજે મંગાને કહે પગે મેંદી અને સેંધેં શિંદૂરવાળી કોઈ ઓ દોવો મૂકી જાય છે ત્યારે, અને રાત્રે "આરાત ના મોલાપ, કેરમ બેલૂન ના આમાર સેજી" એમ ધરનાં હેઠરણી અને કેરમ રમવા આગ્રહ કરે છે ત્યારે, બંગાળનું આવસુધી નવલકથામાં વચિત્ત જીવન ખરેખર અતુલ્યું હતું.

જેલના રહેનારાઓને માપી આવ્યા. કોઈના મોં ઉપર ખાસ શોક જેવું લાગતું ન હતું. એકાંકિ બે કાયસ્થ અટકો કેદાજીમાં સંભળતાં જરા નવાઈ લાગી. હજમજ બધાનાં જ. વર્તન ચારાં કહેવાય (નમતો રૂપ):

ક્રમ નં.	વજન રોનમાં	ક્રમ નં.	વજન રોનમાં
૧	૮૦૨	૬	૮૦૫
૨	૮૦૪	૭	૮૦૨
૩	૮૦૧	૮	૭૦૬
૪	૭૦૬	૯	૭૦૬
૫	૮૦૨	૧૦	૮૦૩

આની જાણ સરેખાવતાં પાછળથી અમે લીધેલાં મિલમજૂરોનાં વજન આપણને આ કૅપનને એવી છે, કુલિયા (નાદીયા બિસ્સો) ની મુવરાઈ કાપકની મિલના મજૂરોનાં વજન આ પ્રમાણે (નમૂના ૩૫) :

મજૂર નં.	વજન	મજૂર નં.	વજન
૧	૭૦૬	૭	૧૦૦
૨	૮૦૪	૮	૧૦૮
૩	૭૦૩	૯	૭૦૫
૪	૭૦૮	૧૦	૧૦૦૨
૫	૭૦૫	૧૧	૬૦૪૫
૬	૭૦૦	૧૨	૬૦૧

પાપ કે: આટલા વજનથી તે પ્રથમ કેટલોક વજન છોડી શકે? મજૂરોમાં પૂરું પ્રમાણ જુની ફિઝિકલિયે યુનિવર્સિટી ને વૃત્ત પેસાડ્યું છે તેને કહેવું " છીનેય શું ? " " જારી કામ પાડે તો પછીથી સુખ મળશે ", " અમે તેમ છવી નાખીશું: " એવી ભાગેકુ મનોવૃત્તિ બોકામાં પેલા ધઈ-છે. લોકોને આ છવનમાં રમ જ નથી. આ ચલાવી ન લેવાય. પ્રજાને છવનું પાકે: અને બીજો જન્મ હશે કે ન હશે તે માર્ગ મણવું નથી એટલે છવીશું તે જારી રીતે અને વેર વાળીએ એટલી જારી રીતે. સરીર જ વ્યાથ ધર્મીલાખન છે; એને સંધારવા જ રથા. કામ ખૂબ જ એટું છે જતાં એને ક્યાં વગર આંસે એમ નથી.

કડમામ

મિનાપોર બિસ્સો. કલકત્તાથી તેલુકેક માર્ગે દર પરાશ્વ કડમામના રાગના. બીજાં બીજાં કાલની જાડો, જંગલની શાંતિ અને એકલવાયું એટ-કાલિસઃ મનમાં ભતભતના લાગે કાપને છે. મહેલ પાસેના બાગમાં પુકર છે, એમાંથી તોફારો પાણી બર્ષા કરે છે, બીજાનાં રસ્તા કાપરથી મંતાલોનાં ચાકાં આ આર્થ્ય જન છે; આકાશમાં નારી-કાપો પાંખોએ કાપાં કરે છે; અધુરું જ કાલિયી ચળા કરે છે. પ્રજાના કાલકલ્યાણની અંધનારને

આ માફક આવે એવા જગો છે. પાંપણ નહીં, પેમાલી નહીં; સંપાદન માંગા બનાવા ખેસી
અમો અને જે દિવસો મરણનું તેજ આવે ત્યારે ચૂપચાપ ચાલી નીકળો. પણ જ સહચારુનારું
નિમંત્રણ છે : પણ જ્યારે થીંછા બાલુથી કમીની સુગૃહી આવે છે ત્યારે રહેવાનું નથી.
જીવાનિયા તો ઠીક પણ ધણ પે-શનરો તો અહીં આવી જ રહ્યા છે.

૪૧

ઝડપમાં માથ લીધાં અને રક્તવર્ષણી પણ કરી. રક્તવર્ષણીનું એક સરસ વિધાન
એવું તીકળાની સકળતા છે કે જ્યાં મેલેરિયા વધારે ત્યાં B પ્રપ વધારે પ્રમાણમાં. પશ્ચિમ
ખાનદેશમાં પણ અમતે આ જ એવા મળ્યું હતું. જરફાન નિલ્લાના મેલિયા ગામમાં ૩૫%
અને ખેરામપુર જંગમમાં ૨૯% નેટલા પ્રમાણમાં. 'બી' લોહી મળ્યું હતું. મેલેરિયા સામે 'બી'
લોહીવાળામાં ટકર ઝીલી શકતા હોય અમવા બીજાં સુખવાળાં વધુ પ્રમાણમાં મરી જતાં
હોય એ અને ? આના વિષે યાત્રીય મંડળો ઠીકઠીક શોધ કરી રહ્યાં છે.

બંગાળી કવિ જસીમુદ્દીનની 'નકસી એકાર સાહે' વાંચી છે. એનું અંગ્રેજી પદાંતર
મિસિસ મિલ્કરેઈ' ક્યું છે. ખૂબ જ વચાળ શર્વા છે. કવિ ખાસ કરીને ગામડાંનાં સ્ત્રીઓ
ધણી સરસ આવે છે. એની કેટલીક ઉપમાઓ એવા એવા છે. કાઈ પાલી-કુમારીની
કુમારને એ કુમારગાળના પૂલની સાથે સરખાવે છે; એક જગ્યાએ તો વિહલ આશાને
સવારે ઝીલી જતાં પંખી સાથે સરખાવેને એ કમાલ કરી મૂકે છે; લાતની એતરો અને
તેના કોનરો રંગનાં વર્ણનો, નદીકાંઠા અને તેને તીરે ઠહસી વારનારીઓનાં સ્પર્શવિશે
એનામાં જૂળ મને જે એને લીધે એ આનંદ લેવા નેવા છે. ગૂંચરાતોળાં અને કાઈ કિનારનું
કેમ નથી ? એની "સંજ્ઞા આદિવાર યાદ" એક કરણ; પ્રેમ-કેદારી છે. એ પ ખરીલી છે.

-કુષ્ઠિયા

નારિયા નિલ્લામાં સુતરાઉ કાપડની મીલ છે ત્યાં આંખા છાએ. મિલનાં એટલાં ઘોરમાં
રાત્રે મેલેરિયાની નીચે સૂતો છું. અત્યારે જ મિલનાં ચકાએ ખિનો બંધ પડ્યાં છે. કાંઈ
મેલિયા હલ નજર સામે બંધ પડી રહ્યું હોય એમ લાગે છે. જરા રહેવું આવી જાય છે.
ન અંગે કેમ. જ્યારે એકલા હોઈએ છીએ ત્યારે હેઠલીટ કહે છે. તેમ, આપણે એમાં
હોતા જ નથી. વિચારો આવે છે સામટા, જૂથમાં : શાડી ઢરતી જ અને નવાઈ પમાડી
રહી છે. હું આમ, આવી જગ્યાએ મારી જાતને જ જરા હાસ્યાસ્પદ બામું છું. શા માટે
આ, શા માટે આ ? પણ આ પ્રશ્નો જરા વ્યર્થ લાગે છે. 'શા માટે ?' એ પ્રશ્ન
અફ્ટરમેટ પ્રશ્ન તરીકે, થોડા વખત માટે અને નિષ્પદ્ધપાત હાથે મેળવવા માટે જ સારો
છે. કંમેશ એ પૂછતા રહ્યા તો ? સંસ્કારાત્મકો વિનાશ થતો કહેવાય છે. એક જીવ જનાવીને
એ પ્રત્યે દોષ્યે રહ્યો, દોષ્યે રહ્યો ને પૂછે છે તે અટકે છે. અને દોડે છે તે મધ. પામે છે
પણ છેવટે તો કાક વખત આ મિલનાં, જોજિનોની પેટે હલ અટકી પડશે ત્યારે પ્રશ્ન
ધરો : શાને ? શાને ? ? જોર, આ પ્રશ્નો તો અવિનિવાર્ય થયેલી ધૂળ નીચે ડગાઈ જાય છે અને
સત્રારે કાંઈ રહેતું નથી—માથ, આ નિરિક્ષક અને એન્ડ્રોપોમીટર.

આ આદર્શના મામ. લીધાં જેમ સામાજિક આદર્શો જેઓ તેમ સીટીંગ હાઈટ વધારે. નીચેનાં જે જૂથો, જુઓ. આદર્શ સૌથી ઓછી માત્ર અને બળદી, મોટી વગેરે નીચલાં થયેલાં. જેમની સીટીંગ હાઈટમાં તરત જ ફેર માલુમ પડશે. (સી. હા. સેટીંગ્સમાં છે):

નામ-આદર્શ	સી. હા.	નામ-મોટી, બળદી	સી. હા.	નંબર
ધીમાચરણ બાદાચાર્ય	૧૨૮.૧	હરનંદ મેટ	૧૨૩.૩	૧
શેતેશચંદ્ર મેટરજી	૧૩૬.૭	દેવેન્દ્ર મેટ	૧૨૪.૦	૨
બ્રહ્મચર, મુકરજી	૧૩૧.૮	મોખિત બાગદી	૧૨૦.૦	૩
સંતોષકુમાર ચરણ	૧૩૧.૦	મોહિંદ હાસ	૧૩૧.૫	૪
જંતીન્દ્રનાથ ચક્રવર્તી	૧૩૧.૬	ફણી હાસ	૧૨૪.૪	૫

ડૉ. હુથેનો સિદ્ધાંત છે કે જેમ માત્ર ઓછી તેમ નાકની લંબાઈ વધારે. અમને પણ એવું જ માલુમ પડે છે. હાથલા તરીકે નીચેનાં જે સામાજિક જૂથો જુઓ :

આદર્શ :

મદનો :

નં.	નાક-લંબાઈ (મીલી)
૧	૫૦
૨	૫૧
૩	૪૮
૪	૫૫
૫	૫૩
૬	૫૧
૭	૪૮
૮	૫૦
૯	૫૦
૧૦	૫૦

નં.	નાક-લંબાઈ (મીલી)
૧	૪૩
૨	૪૮
૩	૪૨
૪	૪૮
૫	૪૩
૬	૫૦
૭	૪૭
૮	૪૨
૯	૪૮
૧૦	૪૫

આ માંથી ઉપરથી અમને પાંચ-છી શ્રેણી કે આદર્શ મદનો કરતાં ઓછા જ ઓછા અને સમાજમાં પણ અજાણ ગણાશે.

કોઈ પૂછે કે તમારા સામસ્યની કિંમત સી ? કાપડો મો ? ત્યારે મને જતા સીદ ચડે છે. કાપડોની દૃષ્ટિએ જ કંઈ બધી વસ્તુ જોવાની નથી. અને આમ જોવા જઈએ તો.

કોને-દ્ર' કહે છે તેમ, ફાવવાનો એ શો ફાવેલો છે? અમુક જ 'જાડું' એમ બતાવી કોને માપે તોલે ખીછ વસ્તુઓ માપતોતોલતી એ જરા આધ્યાત્મિક કહેવાય. જેનાથી પૈસા મળે તે ફાવવાઠારક, જેનાથી ન મળે તેની પાછળના બધા અપતો નકામો, બાકિશ!! ચા ખુદા જો કે, મારા અપતોના આર્થિક લવિષ્યમાં અને નિરાશા નથી, છતાં નિરાશ થાઉં અથવા જવાબો આપવા ખાતર પણ.

અધ્યાત્મ

અધીના કાક-બંધુભાઈ પુ. અધીના કોકેટર સાથે જોડાઈ મળે. બનામ જાહેર અમેજ અને મિત્રને તેજ. અમર નહીં એટલે કું તો કોના બંધુભાઈ જ કાક-બંધુભાઈ માની અંદર ગયા. મેં એને પૂછ્યું: "આ જ કે કાક-બંધુભાઈ?" એ જરાકેટલો કહે "ના." "તો બતાવ." એટલા જ ભેરથી મેં કહ્યું. એણે કંઈ જવાબ આપ્યો નહીં એટલે કું નીકળી ગયા. પાછા આવ્યો ત્યારે પાછી બોલામણી થઈ. હિલે એણે કહ્યું: "મેં પૂછ્યું જાણે ને દરવાજો બંધ કરી જાણે." શરીર જાહેર જ તંજ મળે મળે હતું. એક અદના અમેજની કુંમિલક કું શુભામ ન સહી કહ્યો. મારું કે મારું: એણે મેં પડી થઈ આવ્યું. હવે તો કોના પાંદા સામે પાંદા પાડવાનો અને આંખને બંધાવે આંખે—મને તો જે—મેં પાંદા જ સામે આવ્યો છે. જાં આંખો છે...

અંગાળમાં આવીને શું શું જોયું કોના હાથે વિચાર કરવા થઈયો. માંદામાં, મોટરમાં કે હાથમાં લખેલ મુસાફરી દરવાજો એક જાતનો મંદિર આનંદ આવતો હતો: અંધો ખોળી રહો અને તમારી સામેથી નિર્ભય દેખી નૃત્યકારની આંખો જટલી જાય! અમારી દુર કંધાવારી મુસાફરીની ન હતી. આથી જોવાની થઈ વસ્તુઓ રહી મળે છે. જ્યાં મેં જોયું, જે ચિત્તભરણ પણ કહ્યું, ને આપ્યું.

અંગત્યની શુદ્ધિ

અતીક કાદરવામાંના 'મધુરી નિકા' એ સોનેટકાવમાંના મુદ્દકોરો સુધારી નીચે મુજબ વાંચવા વિનંતિ છે.

(૧) સાતમી પંક્તિમાં 'તીલ' પર 'વિસરવી' જોઈએ અને તે જ પંક્તિમાં 'હું' પદ છે. 'દેખેદેખે' જોઈએ.

એ અત્યે કોઈમી પંક્તિમાં પ્રથમ પદ 'અજાણ' જોઈએ. તથા બીજી પદ 'હિરેન' જોઈએ. પછી છેવટે પંક્તિમાં 'હું' અને આતમ પદ 'મે' એમાં જોઈએ.

પછી : આઠમી પંક્તિ પછીની કહી જુદી જોઈએ. કારણકે વિચારણામાં પડેલા આવે છે. સત્તરે કહ્યું.

—હરીશ રાવળ

ન' દર મહિનાની પહેલી તારીખે પ્રસિદ્ધ થાય છે.

દિશા- ૧. ૫-૦-૦; ૫૧૨૨૨૫ ૧. ૭-૮-૦; મુદ્રક ૦-૧-૦

卐 પ્રસ્થાન 卐

। દષ્ટિપૂતં ન્યસેત્ પાદમ્ ।

પુસ્તક ૪૫

ભાગશર : ૨૦૦૩

અંક ૨

અખંડ રેટિયા

ઉમાશંકર જોષી

એક અખંડ રેટિયો શુંજે,
એનો નાક રમે પ્રગટુંજે.

પુતમે પુતમે ચાંદામાં બેઠાં ડાશોમા રેટિયો કાંતે,
જોડું આવે તોય કાંત્યે જતાં, ને કાંતે દીનોનાથ ખાતે.
એક અખંડ ૧

આકાશગંગાનો પોલ પડ્યો છે ને ધૂમકેતુની કરી પૂણી,
તેજના વાઘાથી સુષ્ટિને ઢાંકવા અનંતતા પડે બિણી.
એક અખંડ ૨

પ્રકૃતિ જાણે કરાજિયાથી કાંત્યાં કરે ને મહીં જૂલે,
ઘટમાં બેઠો બેઠો કાંતે છે માંદાલો, કાંતે છે મેમને મૂલે.
એક અખંડ ૩

દિવસરાતનાં ચક્ર આવે ને કર્મનાં કોકડાં લાગ્યાં,
કાંઈ કરી એણે કાંતો કે છૂટે આતમના દેહવાણા.
એક અખંડ ૪

[રાજકોટ ખાતે તા. ૧૮, ૧૯, અને ૨૦ એપ્રિલ, ૧૯૪૬ દરમિયાન કરાયેલા કોળમાં જનતા સહિત્ય સંમેલનના પ્રમુખસ્થાનેથી આપેલા આપણાંમાંથી મહત્વનો લાભ મેળવેલી છે]

આખી માનવ જાત આવારે મહાન સંકેટોમાંથી પસાર થતી જણાય છે. બીજું વિશ્વયુદ્ધ પૂરું થયું છે પણ સાચી તો શું, રાજ્યપ્રકરણી સંલેહ પણ હજી ચર્ચા નથી. અનેક દેશો, અનેક દ્વિતો, અનેક વાદો જાણે કોઈ કાચકર રીતે એકબીજા સાથે અટવાઈ ગયા છે, અને હજી સુધી ક્યાંય તેની ગાંઠ છૂટતી દેખાતી નથી. આપણો દેશ પણ આગાંથી બાદ નથી. આપણે જનતાનાં તોફાનથી અસ્પૃશ્ય તો નથી જ, તે ઉપરાંત આપણને આપણી પોતાની કાચકર વિટંબણાઓ છે. આપણો શૂન વિચિત્ર રીતે આપણા પર ચઢી પડે છે અને આપણને પ્રગતિ કરવા દેતો નથી. તેમાં પણ છેલ્લા માસેકથી તો, હરીશ્વર ગમે તેટલું મન વ્યગ્ર થઈ જાય એવા, નિષ્ફટ, જેમાં એક પણ પ્રશ્નસ્ય હેતુ કામ કરતો ન હોય એવા બનાવો આખા દિવસમાં એમરે બને છે. એવે સમયે, કાંઈને યાચ કે આ સાહિત્યનો વાતો શી? આ સાહિત્યના સમારંભ શા? પણ આવા પ્રશ્નો જિજ્ઞાસુ કરી, આપણાં ચાલુ કાલપ્રાપ્ત કામો તજી દેવાં કે બંધ કરવાં, એ વસ્તુસ્થિતિને છે તેથી વધારે ખરાબ કરવા ખરાબ છે. જેમના હાથમાં આપણા દેશનાં ચૂંટા છે, એ બધાં સુધી ગાલુ કામ છેડી અમુક આપણાંમાંની હાકલ કરે નહિ, ત્યાં સુધી પ્રાપ્ત વ્યવહાર ચલાવવો, એ એ દેશનેતાઓ પર વિશ્વાસ જતાવવાનો એક સાચો અને સર્વસામાન્ય માર્ગ છે. તો આપણે પણ આપણા કામમાંથી આ માર્ગે દૂર ખસી જઈએ.

અને જનજો, સાહિત્યનું સ્થાન જીવનમાં એટલું મહત્વનું છે કે એની ઉપાસનામાં અકાલ આગો છે એમ કવચિત જ કહી શકાય. સાહિત્ય જેટલું, જીવનને શુદ્ધ અને હિંદાત આર્નંદ આપનાર, જીવનને સમૃદ્ધ કરનાર, સચલી ઝીંખી કરાવનાર, અને માનવની દૃષ્ટિને દૂરગામી, ગહન અને વિશાલતર બનાવનાર બીજું કંઈ નથી. જીવનમાં એનું સ્થાન, વાસ્તવિક દુનિયાના સાધુ અને હિંદાત જીવનથી જ માત્ર જિતરતું છે. અને એવા જીવનના સંસર્ગના અભાવે, એના જીવનનો અત્યંત પરિચય આપવાને એના જેવું બીજું સમર્થ સાધન નથી. જગતની શાન્તિ શી રીતે ચર્ચા કરે તેને માટે અનેક તર્કો યાચ છે. પણ મારી એવી શ્રદ્ધા છે, કે જગતની શાન્તિ માટે જગતના હિંદા સાહિત્ય એવો બીજો કોઈ ઉપાય નથી. જગતનું કેળવણી ખાતું એક યાચ, અને માનવવ્યવહારના પાયાપ વિષયો, ઇતિહાસ, ભૂગોળ, અર્થશાસ્ત્ર, અને તે બધા સાથે હિંદા સાહિત્ય એ બધાંની એક ચેતનાત્મક શિક્ષણપ્રણાલીમાં જગતનાં માનવીનું વિનયન થાય, તો જ જગતની શાન્તિને શાચ વાતાવરણ અસ્તિત્વમાં આવે, અને એના વિનાના કોઈ પ્રયત્નો જગતની

શ્રાન્તિ માટે સફળ નહિ થાય એવી મોટી, અને સાદિત્ય અને શિક્ષણ ઉપરની શ્રદ્ધા છે. જગતની સર્વ અપ્રાધુર્ય અને કલહના મુળમાં, સત્યનું અપૂરું દર્શન, પરસ્પરની અશ્રદ્ધા, પરસ્પરની ગેરસમજૂતી, અને અધીરાર્થજ રચના છે એમ હું માનું છું. અને એ સર્વને મટાડવાનો નહિ તો ઘટાડવાનો ઉપાય જગતનું ઉત્તમ સાહિત્ય છે. અત્યારે ગુજરાત અને હિંદના બીજા પ્રાંતો માટે સ્વતંત્ર વિશ્વવિદ્યાલયોની યોજના વિચારાય છે ત્યારે પણ, મારે અંગત રીતે કંઈ કહેવાનું હોય તો આ જ છે, કે માત્ર કોઈ પણ એક ભાષાના જ નહિ પણ જગતના ઉત્તમ સાહિત્યને તેમાં સ્થાન મળવું જોઈએ. લાંબી નિર્બંધતા અને ઘસતલમાંથી છૂટવાના વાતાવરણમાં, સૌથી પહેલાં જાણકારિત ઉત્પન્ન કરનાર વિદ્યાઓ ઉપર વધારે ધ્યાન, જાન્ય એ સ્વાસ્થ્યવિક છે, એ જનું જોઈએ, પણ તે સાથે દષ્ટિ વિનાની શક્તિ જગતમાં જે ઉપદ્રવ કરે છે તેનો ખીણું કાઢું નથી એવું તે પણ ધ્યાનમાં રહેવું જોઈએ.

✱

4

✱

અને હવે આપની સગથ, ફૂલ નદિ તો ફૂલની પાંદડી રૂપે, જો એક વિષય મારા મનમાં ધણી વચરોથી ઘેળાયાં કરે છે તે રાત્રી કરતાં રાત્રી સઉં થું.

વિવેચનની તાત્વિક ચર્ચામાં આ પ્રશ્ન એક કે બીજો રૂપે વારંવાર ચર્ચાય છે, તે એ કે કાળ-એટલે કે વાંડુ મધ કદપનેદ્રય સજ્જનને સત્ય સાથે શો સંબંધ છે? બહુ કહે છે કે કાળ એ સત્યનું સ્વરૂપમાત્ર રસ છે. સદૃશ્ય નરસિંહશયે એક પ્રસંગે પ્રુથ્વ પ્રકાશ કરી કવિતા દેવોને "દિવ્ય સત્યનું કઈંડું સ્વરૂપ પ્રવેશ્યો કરનારી, અને અસૌકીક અસ્તિત્વો હેનું પ્રદર્શન કરાવનારી" કહી છે. આ મત કદતો બધો વિરુદ્ધ છે એ બી. મેવાણીએ 'પરિભ્રમણ'માં ઉતારેલા વાક્યથી સમજાવેલો:

“ મહાન લેખક હમેશાં અશૂકપણે જાણવા વિચરથી બાકુર હશે, કદાચી નહિ. વધુમાં વધુ ગંભીર સાહિત્યથી લઈ, હજીવાનાં હજીવા આદિત્યમાં અનિવાર્ય સીંદરો તે કદાચ એ ન હોય. ”

કવિતા અને સત્યના સંબંધ વિશેના આ મત આ સ્વરૂપે ઉદ્ભવ્યા છે તે કરતાં પણ વધારે, યાત્રા કે અઢાત રીતે સ્વીકારાય છે. સાહિત્યની બધી કૃતિઓના વિવેચનમાં તે આજીવે આજીવ્યાં અંતર્ગત રહેશે હોય છે. પણ તે આ મતની વિરુદ્ધ કંઈ કહેવાનું હોય તો એવું પણ કાગળે જ સ્વીકારે. અને છતાં વિવેચનની તાત્વિક મર્યામા આ બધું મહત્વનો પ્રશ્ન છે: અંગ્રેજીમાં જરા જુલ નામે આ પ્રશ્ન એ વારંવાર ચર્ચામાં આવે છે. અને તેનો પંચમો આપણા વિવેચન સાહિત્યમાં પણ જરૂરે એવા ઉદ્ભવે શોધીને એમ કરવા કરતાં એને એના ઉચ્ચ સ્વરૂપમાં રજૂ કરશે એ ચર્ચા માટે વધારે અરુણ અને ઉપયોગી છે. મહારાષ્ટ્રના એક લઘુપ્રતિષ્ઠ વિવેચક અને વાર્તાકાર એક વખત ચર્ચામાં કહ્યું: "સંગીતના એક સ્વર નીચે, કે એક રાગ મવાય, તેને તમે સત્ય કે નીતિને અનુકૂળ કહેશો કે પ્રતિકૂળ? એને સત્ય કે નીતિ કામે શો સંબંધ છે? નીતિની

અર્થો નીતિધાર્મ્ય કરે, સત્યની ચર્ચા ધર્મ કે શિલ્પસૂત્રો કરે, કલાની કૃતિ પોતાના સ્વરૂપે કલાની કૃતિ હોય એટલું બસ છે. એને નીતિ કે સત્ય સાથે કશો સંબંધ હોઈ શકે નહિ.”

પણ આ રીતે એક કલાના દૃષ્ટાન્તથી નિયમ બાંધી તેને બીજી કલાને લાગુ કરવો એ મને પ્રામાણિક પદ્ધતિ લાગતી નથી. કલાનું સામાન્ય સ્વરૂપ સમજવા બધી કલામાંથી લાક્ષણિક દૃષ્ટાન્તો લઈએ એ એક વાત છે, અને એક કલાના દૃષ્ટાન્તમાંથી નિયમ બાંધી તેને બીજી કલાને લગાડોએ એ બીજી વાત છે. કોઈ પણ એક કલાના સ્વરૂપની ચર્ચા તેનાં પોતાનાં દૃષ્ટાન્તોથી જ કરવી જોઈએ. એક કલાની ચર્ચામાં બીજી કલાનું સમર્થન મને તેમાં કશો બાધ ન હોઈ શકે, પણ બીજી કલાને તેથી ગંધારે મહારવડું રવાના આપવું એ અનિષ્ટ કમલગીરી છે.

*

*

*

કાવ્યનું પણ મુખ્ય પ્રયોજન જાવનિબ્ધતિ છે. સંગીતના રાગને એ સત્ય કે નીતિ સાથે સંબંધ હોવાની જરૂર નથી તો સાહિત્યને પણ નથી. બન્ને કલાઓ છે.

સાહિત્ય પણ કલા છે એ સાચું. કલા તરીકે જાવનિબ્ધતિ ‘કરવી એ એનું’ મુખ્ય પ્રયોજન છે એ સાચું. પણ તેમ છતાં તેને સત્ય, નીતિ બધાની વફાદારી રાખવી પડે છે. અને તેનું કારણ તેની જાવનિબ્ધતિની પદ્ધતિ છે. સાહિત્યમાં જાવનિબ્ધતિ, વાસ્તવિક જગતમાં જે રીતે થાય છે, એ રીતે થાય છે. વાસ્તવિક જગતમાં અમુક પરિસ્થિતિ ચિત્તની સંમુખ રજૂ થાય છે અને તે ઉપરથી ચિત્ત પોતાના આંતર પ્રયોજનને અનુકૂળ અમુક ભાવ ધારણ કરે છે, કાવ્યમાં પણ અમુક પરિસ્થિતિ એવો જ રીતે એટલી એ પરિસ્થિતિ સાચી જ હોય એવી રીતે ચિત્ત સંમુખ રજૂ થાય છે, અને ચિત્ત તે તરફ, પોતાના આંતર પ્રયોજનને અનુકૂળ રીતે, કહો કે આંતર પ્રયોજનને સિદ્ધ કરવા, અમુક ભાવ ધારણ કરે છે. ફરક માત્ર એટલો છે કે વાસ્તવિક જગતમાં વ્યવહારનાં અનેક પ્રયોજનો આવી આવીને બધા ભાવ ધારણ કરવાની શક્તિને મુક્ત રીતે બ્યારમય બનવા દેતાં નહોં. સાહિત્યમાં ચિત્ત વધારે મુક્ત, વધારે શુદ્ધ, વધારે નિર્વિઘ્ન રીતે, અને તેથી સંપૂર્ણતાની વધારે નજીક જમીને આવધારણ કરે છે. અને વાસ્તવિક જગતની રીતે જ ચિત્ત આવધારણ કરે છે, એટલી સાહિત્યજગતમાં પણ જે પરિસ્થિતિ ચિત્ત આગળ રજૂ થાય તે વાસ્તવિક જગતને વફાદાર હોવી જોઈએ. સંગીતમાં જે ચિત્ત આગળ રજૂ થાય છે, તે વાસ્તવિક જગતના જેવું કશું જ નથી. અને ચિત્ત તેના તરફ જે આવધારણ કરે છે તે વાસ્તવિક જગતમાં આવધારણ કરે છે તેવી રીતે નથી કરતું. સંગીતમાં અમુક સ્વરની આકૃતિ ચિત્ત અલગ રજૂ થાય છે, એ સ્વરાકૃતિને, વાસ્તવિક જગતમાં ઉપરિચિત થતી અનેક પરિસ્થિતિઓ સાથે સાહિત્ય જેવો સંબંધ નથી. એ સ્વરાકૃતિ કોઈક અકસ્માત રીતે ચિત્તને અનુકૂળ નીવડે છે, અને તેથી ચિત્ત તે સાથે તદાકાર થાય છે, અને એ તદાકારત્વ એ જ તેનો ભાવ છે. એ અનુભવ વાસ્તવિક જગતના અનુભવ જેવો નથી, ન્યારે સાહિત્યમાં અનુભવાતા ભાવો તે વાસ્તવિક જગતના ભાવો છે એમ કહી શકાય, સંગીત વિશે એમ કહી શકાય નહિ. સાહિત્યમાં અનુભવેલા ભાવો બરાબર વ્યવહારજગતમાં અનુભવાય એવા છે, એ અનુભવાય

જો ક્ષુદ્ર છે; અને જો સાચો વ્યવહારમાં આવડેલોય છે. સંગીતમાં અનુભવાતા સાચો વ્યવહારમાં અનુભવાય છે, અને વ્યવહારમાં આવડેલોય મૂકાય એવા છે એમ કહી કહી સકાશે નહિ. અને માટે સંગીતને વાસ્તવિક જગતના સત્ય સાથે સંબંધ નથી. પણ સાદિત્ય માટે જો સ્થિતિ શક્ય નથી. સંગીત આપણે માટે ચિંતના નવા જ પ્રદેશો ખુલા કરી આપે છે, સાદિત્ય આપણા વાસ્તવિક જીવનમાં વ્યાપારમય બનતા ચિત્તપ્રદેશોમાં નધારે શુદ્ધ ભાવે અનુભવમત કરાવે છે.

અને આ રચણે હું એક બીજી પ્રશ્ન ચર્ચવા ઇચ્છું છું, અને તે સત્યના સ્વરૂપનો. આપને કદાચ યશી કે અત્યાર સુધી સમજી વાતો કરીને હવે અતિ સત્યના સ્વરૂપની ચર્ચા ! પણ આપ નિશી કે મારા વિષયનિરૂપણમાં જો ચર્ચા બધી જ સંપત્તિમત થાય છે. અને હું કંઈ સત્યની તરવચર્ચા કરવા માગતો નથી. સત્ય નિશી એક સાદી જ વાત કહેવા માણું છું.

આપણે કહીએ કે “ગરમીથી ધાતુઓનું કદ વધે છે” જો સત્ય છે. એનો અર્થ એ છે કે વાસ્તવિક જગતમાં ગરમીથી ધાતુઓનું કદ ખરેખર વધે છે, અને ઉપરનું વાક્ય એનું જ નિધાન કરતું હોવાથી સત્ય છે. સત્ય સજ્જતે સત્-દોષ સાથે સંબંધ છે, અને સત્ય જો વસ્તુતાએ અસ્તિત્વ ધરાવે છે તેનું કમન છે. હવે આપણે આગળ નોંધ મળ્યા કે કાવ્યમાં બાહ્ય, ભૌતિક, સ્થૂલ જગતનાં સત્યોમાં, સાચ તરફની સૂક્ષ્મ વહાવારી રાખીને, ફેરફાર કરી શકાય છે, અને તેથી માટે ! કાવ્ય કે કાવ્યનું મુખ્ય પ્રયોજન ચિત્તમાં આવનિષ્પન્ન કરવાનું છે. જગતની પરિસ્થિતિ નિરપેક્ષ રૂપે કાવ્યનો વિષય નથી. એ આવનિષ્પન્નિતનું સાધન છે, નિમિત્ત છે, માટે જો કાવ્યમાં સ્થાન પામે છે. માણસને, માણસનું મન જ, રસનો વિષય છે.

હવે માટે એટલું જ કહેવાનું રહે છે કે, જેમ બાહ્ય જગતમાં સ્થૂલ સત્યો છે, જેમ બાહ્ય જગતની વાસ્તવિક સ્થિતિ છે, તેમ વિષય કે એતન તરફનું પણ અમુક સ્વરૂપ છે. બાહ્ય જગતનું જ્ઞાન આપણને ઇન્દ્રિયો દ્વારા ફેરી રીતે યાવ છે તે સુવિદિત છે. એ વિશે આપણે જે સામાન્ય ગીતે માનીએ છીએ તેવી વધારે જાડે જતા હું ઈચ્છીએ પણ નથી. પ્રશ્ન જો રહે છે કે ચિંતના સ્વરૂપનું જ્ઞાન આપણને ફેરી રીતે યાવ છે !

એક દાખલો લેવાથી આ પણ વધારે સ્પષ્ટ થશે. ડુનિયાની ચીજોને જોઈને આપણે તેના રંગો નક્કી કરીએ છીએ. પણ આજ રોજ જો બાહ્યત બાહ્ય ફેરી રીતે જાણે છે ! એ રંગો જોવાની ક્ષિપ્તમાં જ એને બહારના રંગો, અને આંખની ક્ષેત્ર સજ્જતની શક્તિ બનેતું સ્વરૂપ સમજાય છે. તેમ જ આંખને સાંભળવાથી જ અવાજનું સ્વરૂપ શક્તિ બનેતું સ્વરૂપ સમજાય છે. તેમ જ આંખને સાંભળવાની શક્તિને પ્રતીતિ યાવ છે. માટે હવે એટલું જ કહેવાનું કે જો ઇન્દ્રિયની સાંભળવાની શક્તિને પ્રતીતિ યાવ છે. માટે હવે એટલું જ કહેવાનું કે જો આંખની શક્તિ એક સાથે પ્રતીતિ યાવ છે. અને જેમ જુદા જુદા રંગોનું પ્રત્યક્ષ જો જ આંખની શક્તિ અને સ્વરૂપ છે, અને તેનું સાર્થક્ય છે, તેમ જ જુદા જુદા અવાજોનો અનુભવ જો જ ચિત્તનું સ્વરૂપ છે અને તેનું સાર્થક્ય છે. વ્યવહારમાં આપણને બાહ્યનો અનુભવ યાવ છે, અને કાવ્ય એવી આગળ બધું વ્યવહારની પેઠે જ અનેક મિન્ય મિન્ય પરિસ્થિતિ

કલ્પી, ચિત્ત આગળ રજા કરી, ચિત્તમાં નવા નવા જાતો નિષ્પન્ન કરે છે. કાવ્યમાં આનંદ આવે છે, તેનાં અનેક કારણો છે. પહેલું કારણ તો કલ્પનાને વ્યાપાર મળે છે તે ગણાવવું જોઈએ. જેમ શરીરને પોતાની શક્તિને અનુરૂપ વ્યાપારમાં મુખ લાગે છે, તેમ કલ્પના પણ આપણી ચેતસિક શક્તિઓમાં એક બધી જાગી શકે છે, અને તે પછેથી વ્યાપારમય બને છે તેનો તેને આનંદ થાય છે. પણ સૌથી વધારે આનંદ તો આ ભાવનિષ્પત્તિનો આવે છે, કારણ કે જેમ રંગો જોવા એ જ આંખનો સ્વભાવ છે, તેમ જોવો અનુભવવા એ જ ચિત્તનું સ્વરૂપ છે. તેમાં સંગીત જોવી કલા, વ્યવહારમાં કદી ન અનુભવ્યા હોય એવા જોવા કેવળ સ્વરાકૃતિથી મનુષ્યજોયર કરે છે, સાહિત્ય વ્યવહારમાં અનુભવાતા હોય એવા જોવા વધારે શુદ્ધ યુક્ત સ્વરૂપે નિષ્પન્ન કરે છે. અને તેથી ચેતનના સત્ય સ્વરૂપની વધારે નજીક જાય છે.

અહીં પ્રશ્ન થશે કે કાવ્યમાં અનુભવાતા જોવો ચેતનના સત્ય સ્વરૂપની વધારે નિકટના છે, એનું પ્રમાણ શું? અલબત્ત ચેતન. એ જ સર્વનું અંતિમ પ્રમાણ છે અને પ્રમાણ પરંપરામાં કયાંક તો અંતિમ પ્રમાણ આવે જ. નહિતર અનવસ્થા થાય. એટલે ચેતનને અંતિમ પ્રમાણ માનવું જોઈએ. પણ એ ચેતન તે કાનું ચેતન? જેઓ અદ્વાયી વ્યક્તિવિશિષ્ટ ચેતનની પરંપરા ચેતનને માને છે તે પણ ઐદિક જીવનમાં તો વ્યક્તિવિશિષ્ટ ચેતનને જ અંતિમ પ્રમાણ માને છે. ત્યારે અનેક વ્યક્તિઓમયી જાનાં અનુભવને આપણે પ્રમાણભૂત માનવો? આનો દુકો અને સૌથી નવાંબ એ છે કે જે ભાવક-વિવેચકનું ચિત્ત સૌથી વધારે વિશાલ હોય. અને સૌથી વધારે જમરકે હોય તેના મતને જ પ્રમાણ માનવું. ખરી રીતે કાવ્યનું શ્રેષ્ઠ સમજવાને ઈશ ભાવકવની જ જરૂર છે, પણ ભાવક વિવેચક બને નહિ હાં છુંથી તેનું શ્રેષ્ઠ આપણને સમજાય નહિ. માટે ભાવકને વિવેચક બનવાની અહીં જરૂર રહે છે. અને આ એક વિષયમાં હું ભાવક-વિવેચકને જ પ્રમાણ માનું છું, કવિને પોતાને નહિ. અલબત્ત, કવિ પોતે પણ વિવેચક હોઈ શકે એ જુદો પ્રશ્ન છે.

અને કાવ્યમાં શુદ્ધતર રૂપે ભાવનિષ્પત્તિ થાય છે એમ હું કહું છું. તેમાં નિષ્પત્તિનો શો અર્થ? કહું છું, તે શોગ પ્રત્યક્ષવર્તનને ભોગે પણ હું સ્પષ્ટ કહું છું. જેમ જાળક આગળ માળાપ અમુક અક્ષર, જેવો કે 'ક' બોલે અને 'જાળક' સામે 'ક' બોલે તેમ કવિનો ભાવ ભાવકમાં પ્રવેશે છે. જાળક 'ક' બોલે ત્યારે તે 'ક'નું સાચીય સ્વરૂપ, કે હિચ્ચાર કરવામાં રહેલા વાચ્યપૂર્વકા પ્રયત્નનું સ્વરૂપ જાળક નંચી જાયતો હોતો, (જાળક શું, એનાં માળાપ પણ કાઈક જ જણતાં હશે!) અને છતાં તે હિચ્ચારનું સર્જન કરે છે, તેમ ભાવક પણ કવિમાનસના ભાવને પોતામાં સર્જીને ભોગવે છે, અને એ ભોગવવામાં તેના સાચીય સ્વરૂપનું જ્ઞાન આવતું નથી. અને જીવનને માટે આ ભાવનું અનન્ય મહત્ત્વ છે, કારણ કે એ મૂળભૂત અનુભવ છે, એ મૂળભૂત વસ્તુ છે; બહુ સાચીય અનુભવ પણ એ વસ્તુનું મવાનું છે, એ અનુભવસત્ત્વ વસ્તુ પછી મવાનું છે.

અને આનો અર્થ એ કે કાવ્યમાં સમૂહ જગતની હકીકતોમાં સત્ય તરફ વફાદાર રહી ફરફાર કરી શકાય, પણ ચિત્તના જોવાને તો બને તેટલા શુદ્ધ સ્વરૂપે તેણે વ્યક્ત

કરવા જોઈએ. એ સાહિત્યનો વિશેષ અધિકાર છે, અને એમાં જ સાહિત્યની મહત્તા છે. જોશુના ફેરફારનું સમયન પ્રધાનની સિદ્ધિમાં છે, પણ પ્રધાનની વિદ્યુતિ તો કેવળ અનાદિત રમત-રમત જ ગણાય. ગોવર્ધનરામ, સિંચાપ્રદ કે છલ્લમને જ ઉત્તમ સાહિત્યકાર ગણે છે એ કંઈ વિચારસરણીથી, એ અહીં રપટ થશે.

આ રીતે સાહિત્યને સત્ય સાથે હમેશાં જુવતા સંબંધ રહે જ એમ હું માનું છું. એ સંબંધ શબ્દ દ્વારા રહે, તેમ જ ગમે તેટલું કલ્પનોત્પાદ વરતુ પણ વારતવિકે જગતના સત્યને વફાદાર રહે જ, એ રીતે પણ રહે. પણ સર્વથી વિશેષ તો એ કે જે જાવને એ વ્યક્ત કરે તે તો સિત્તો પૂર્ણ શુદ્ધ સ્વભાવિય હોવો જોઈએ એ રીતે તો હમેશાં રહે જ અને રહેવો પણ જોઈએ. ખરું તો ચેતનના એ સત્ય સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર એ જ સાહિત્યસર્જન અને સાહિત્યપરિશીલનનો એક સમાન પ્રાણ અને પ્રેરણા છે. મૂલ્યમૂલ્યમાં કોઈપણ શાનવિધિમાં તીવ્રતા વાક્યો બોલાય છે:

કોડવાત । વસ્તુકાત ।

કાનો દગ્ગા જમઃ પ્રતિમદીતા ।

કાનીતલે ।

કોણે આપ્યું ? કોને આપ્યું ?

કામ કાતા છે. કામ કદાચ કદાર છે.

હે કામ ! એ તારું છે.

અર્થાત્ દાનમાંત્રમાં, દુનિયાના આપણે-ના વ્યવહારમાત્રમાં કામ જ અને પહે પ્રવૃત્તિ કરતાં છે હ ના કામને બકો સત્ય મૂકી એ જ વાક્યોનો સાહિત્યમાં વિનિયોગ કરી શકું.

કોડવાતી । વસ્તુકાદીત ।

સત્યમનાદીત । સત્યાશવાદીત ।

કાંઈ જ । સત્ય ધીવ ।

સત્યેતલે ।

કોણે કહ્યું ? કોને કહ્યું ?

સત્યે કહ્યું. સત્યને કહ્યું.

સત્ય વકતા છે. સત્ય બોતા છે.

હે સત્ય ! આ તારું છે.

વિજ્ઞાનની સિદ્ધિઓ

ડૉ. કુંવરજી ગોંસાઈ નાયક

[રાજકોટ ખાતે લરાયેલા શૂન્યતા સહિત્ય પરિષદનાં સોળમા અધિવેશન પ્રસંગે વિજ્ઞાન વિભાગના પ્રમુખ તરીકે આપેલા મનનીય અને અભાસપૂર્ણ વ્યાખ્યાનમાંથી મહત્વનો ભાગ નીચે આપીએ છીએ.]

-અ.વા.ક.]

સાહિત્યપરિષદના વિજ્ઞાનવિભાગના પ્રમુખ તરીકે મારી ફરી પસંદગી કરવા બદલ હું આપ સૌનો આભાર માનું છું.

ધર્મી લાંબા સમયથી, હું એવી માન્યતા ધરાવતો આવ્યો છું, કે સાહિત્ય અને વિજ્ઞાન એ માનવસંસ્કૃતિનાં એ પરસ્પર પૂરક જાઓ છે. હું દૈન્યે માનું છું કે વિજ્ઞાનની વધતી જતી સિદ્ધિઓ, સાહિત્યને માટે, સુંદર સામગ્રી પૂરી પાડે છે; અને એનો કલામય ઉપયોગ, એ સાહિત્યને કરતાં આવડે, તે એ અનેક રીતે સમૃદ્ધ થાય.

કદાચ આજે સૌએ 'આર્થિકન રલીફિંગ સીકનેસ' નામનાં દર્દને વિશે સાંભળ્યું હશે. આ દર્દ દર્દીનાં સોહીમાં મળી આવતા, એકેકાથી (one-celled) જંતુઓથી થાય છે. વિશેષ તપાસમાં એમ પણ માલુમ પડી આવ્યું છે કે જે જંતુઓદ્વારા આ દર્દ થાય છે, તેમની અને શરીરનાં તંતુઓ (body-tissues) વચ્ચે ધણું સાંધું છે. અખ્યાત એરલિચ (Ehrlich) શાંધી કાઢ્યું કે કેટલાક તંતુઓ, ઢાંચો, અને જીવાણુઓ (Bacteria) ઉપર રંગોની વિશિષ્ટ અસર થાય છે. એણે પ્રતિષ્ઠાન કર્યું કે રોગનાં જીવાણુઓ જે રંગોને શાંધી લે છે, તેની સાથેસાથે કેટલાક એરી રસાયનોને પણ આપવામાં આવે તો, તેને પણ તેઓ શાંધી લે; અને એ રીતે જીવાણુની એરી અસરને નાબૂદ કરી શકાય. એમ થતાં, દર્દીને ગાયબાનો માર્ગ મળી રહે. એરલિચે પોતાનું સમગ્ર જીવન આવી જાતનાં ઔષધોના સંશ્લેષણ (Synthesis)નાં સોધનમાં ગાળ્યું. એણે સોમનિષ ધાતુ (Arsenic), સુર માની ધાતુ (Antimony) અને ફોસ્ફોરસ સાથે, જીલ્લું જીલ્લું પ્રકારે સંયોજન કરીને, આશરે ૫૦૦ થી વધુ પદાર્થો બનાવ્યા. આમાંથી 'એટોક્સીલ' (Atoxyl) નામનું એક સોમનિષ રસાયન, 'રલીફિંગ સીકનેસ' ના જીવાણુઓની અસરને નાબૂદ કરવામાં સફળ થયું. પરંતુ, આ પ્રયોગના પરિણામે, દર્દી અધે જ નો. આ પછી, એણે ઔષધનાં બધોરણમાં અનેક પ્રકારે ફેરફારો કરી જોયા; પરિણામે, 'સાલ્વર્સાન' (Salversan) [૧૦૬] અને નિયો-સાલ્વર્સાન (neo-Salversan) [૧૦૭] નામનાં રાસાયણ ઔષધો શોધાયાં. આ ઔષધો ચાંદી (Syphilis)નાં 'સ્પાય્રોચોક્સી' (Spirochaete) નામનાં જીવાણુ ઉપર, અસરકારક નીવડ્યાં. આ પ્રકારે, રાસાયણિક ઉપચારના નવીન વિજ્ઞાનનો પાયો એરલિચે નાખ્યો. ત્યાર પછી, 'પ્રોન્ટોસિલ' (Prontosil) અને 'સલ્ફાનિલાઇમાઇડ' (Sulphanilamide) નામનાં ઔષધોની શોધ થઈ, જેને લીધે, સ્ટ્રેપ્ટોકોકાઈ (Streptococci) નામનાં જીવજેનુ જીવાણુઓના નિરોધનો માર્ગ મળી શક્યો. એ જ પ્રકારે, મગજનો તાવ (meningitis) અને 'ન્યુમોનિયા'ને પણ, આ ઉપદ્રુક ઔષધ વડે અટકાવી શકાય છે એમ માલુમ

લીધે જોરાકની વસ્તુ તરીકે, ખાંડ હાનિકર્તા નીવડે છે. એ જ વૈજ્ઞાનિકે ઇન્સ્યુલિનની શોધ કરીને, લાખો અને કરોડો મીઠી પિરાણના દર્દીઓને આકાળ મૃત્યુમાંથી ઉગારી લીધા છે. આ જ ઔષધનો ઉપયોગ, ગંદપથુના ઉપચાર તરીકે પણ થાય છે. પહેલાં, ‘ઇન્સ્યુલિન’ પથુઓની રસોત્પાદક ક્રિયા [પ્રક્રિયા] માંથી મેળવવામાં આવતું હતું, તે હવે અંતપૂર્વકની શોધઓળોને પરિણામે, રાસાયણિક સમન્વય (synthesis) દ્વારા, પૂરતા પ્રમાણમાં મેળવી શકાય છે.

આધુનિક ભૌતિકશાસ્ત્રના દર્શિર્મિદુ પ્રમાણે, સમગ્ર ભૌતિકજગતનું દ્રવ્ય, માત્ર પ્રકાશની ચક્રિતતા તરંગરૂપે આલિન્ધાવ છે. જ્યારે દ્રવ્યનો વિનાશ થાય છે ત્યારે, તેના અદૃશ્ય થતા કણોનું શક્તિમાં રૂપાંતર થાય છે, અને એ શક્તિ, પ્રકાશના તરંગરૂપે અવકાશમાં ફેલાય છે.

આ વૈજ્ઞાનિક ખ્યાલથી, આપું વિશ્વ જાણે કે સંભાવ્ય (potential) અથવા મોજુદ (existent) પ્રકારરૂપે જ, અસ્તિત્વ ધરાવે છે. આ રીતે ‘God said Let there be light and there was light’ એ બાઈબલનું આદિચંદન, સંપૂર્ણ રીતે સાચું થાય છે. આ મત પ્રમાણે, સર જેમ્સ જીન્સ એ પણ કબૂલ કરે છે, કે વિશ્વના દ્રવ્યરૂપ અધારણીના માન્યતા આધારભીન ફરે છે. સર જેમ્સ જીન્સ સાથેસાથે એ પણ કબૂલ કરે છે, કે વિશ્વના જે જે વૈજ્ઞાનિક ચિત્રો, દાર્શનિક પુરાવાઓ વડે તત્ત્વરૂપે મણી શકાય તેવા છે, તે સર્વે ગણિતની સંજ્ઞા વડે જ દર્શાવી શકાય તેમ છે; વળી તે કહે છે કે વિશ્વના સત્ત્વની યોગ્યતા, કેવળ ગાણિતિક છે અને તેનો મહાન સંપ્રદાય પથુ, એક શુદ્ધ ગણિતશાસ્ત્રી હોય એવો ભાસ થાય છે. વિશ્વના મૂળમૂળ અધારણીનો જે ઉદ્દેશ વૈજ્ઞાનિકો જતાવે છે, તે પથુ ગણિતશાસ્ત્રીઓ જ સંપૂર્ણ રીતે સમજી શકે એમ છે. જેમ શુદ્ધ ગણિત, એ માત્ર અમૂર્ત વિચાર છે, તેમ સૃષ્ટિનું સર્જન એ પણ એક અમૂર્ત વિચારની પ્રક્રિયા છે. એ જ પ્રમાણે વિશ્વ પણ અમૂર્ત વિચાર દ્વારા જ, પ્રકટ સ્વરૂપે પારખું છે, એમ માનવા તરફ આપણે ધ્યાનું પડે છે. મન એ દ્રવ્યના ક્ષેત્રમાં એક આગમંતુક તત્ત્વ છે, એમ હવે પછી માનવાને કારણ નથી. આ રીતે, મન એ દ્રવ્યના ક્ષેત્રનું પથુ સંજ્ઞા અને નિયમક છે, એવું માનવાને આધાર મળે છે. અલગત, આ મન એટલે વેપકિત મન નહિ, પણ વિશ્વમન (Universal Mind), જેનાં વિચારસ્પંદનોના પરિણામરૂપે, દ્રવ્યમય જગત આલિન્ધાવ પામે છે. આધુનિક વૈજ્ઞાનિક વિચારસરણી પ્રમાણે, વિશ્વનો સ્પષ્ટ, દિશ્કાલયી પર રહીને, એવું નિયમન કરે છે. વિજ્ઞાન આજે પ્રગતિની એવી કક્ષા પર પહોંચ્યું છે જ્યાં ચિત્ કલ્પનારહિત દ્રવ્ય અદૃશ્ય થઈ, એને સ્થાને ચિત્સ્વરૂપ ન હોય એવું કાષ્ઠપથુ નવું દ્રવ્ય, સ્થાપિત થયું નથી.

પ્રાચીન ઋષિઓના મનમાં નિદિધ્યાસન (meditation) વડે સ્પર્દેલા ‘માયાવાદ’ના સિદ્ધાંતનું, આજે જગતના સર્વગ્રંથક ગણિતશાસ્ત્રીઓ અને ભૌતિકશાસ્ત્રીઓ, સંપૂર્ણ પંજે અમૂર્તન કરે છે; અને એ રીતે, વિજ્ઞાન વડે, વેદાન્તનું નવીન સ્વરૂપે પ્રતિપાદન થાય છે, એ ઉક્ત વાદનો-વેદાન્તવાદનો ભાગ્ય વિશ્વ છે.

વિવેકો તેમ જ પરિસ્થિતિઓનો પૂરા કંપાસ કાઢીને, જોને અતુરપ થાય. એ પ્રકારની કેળવણીનું પુનર્વિધાન ચતુર્લેખીએ કેળવણીએ આપણું પ્રકાર, માન બેવિંચ માટે જ નહિ, પણ વર્તમાન માટે પણ, કેરું પણે જીર્ણો, મનની વશજો અને પરપરાગત આજના માનવસ્વભાવને, કેળવણીએ સંપૂર્ણ રીતે પહોંચી નાંખવો પડશે. માનવસ્વભાવનું આત્મ મહાન ક્રાન્તિકારી પરિવર્તન કરી આપણું, એ જ કેળવણીની સારી સિદ્ધિ છે. આપણા રાષ્ટ્રના નાગરિકો, કોઈ પણ કાર્યસિદ્ધિને અશક્ય કે અસંભવિત ન માને, એવું નહું માનસ પ્રગટાવવું જોઈશે. નિર્માણ અને જાળવણી નિષ્ક્રિયતાને રથાને જોગપૂરક સક્રિયતા, વિકસાવવા પડશે. આ બધું અવશિષ્ટ રીતે નિર્દેશિત અને સતત અમૂલ્ય દેશવલ્લિયાણી કેળવણીથી જ સિદ્ધ થાય. પ્રોત્સાહને આપણા નૂતન આદર્શ અને ઉદ્દેશ અનુસાર કેળવણી આપવામાં, આપણને બારે મુકોવતોનો સામનો કરવો પડશે. આપણે એ ન ભૂલવું જોઈએ કે આ વર્ગને, આપણા રેશની પરિસ્થિતિઓને કારણે, અનિચ્છાએ અતાનના અધકારમાં રહેવું પડ્યું છે. આપણા ભવિષ્યનાં વિશ્વવિદ્યાલયોએ આ વસ્તુસ્થિતિ ઉપર સંપૂર્ણ ધ્યાન આપવું પડશે. એમ જો ન જવી શકે, તો નવીન વિશ્વવિદ્યાલયોને અસ્તિત્વમાં લાવવાનું પ્રયોજન જ શું !

સદ્ગુરુશ્રેય અને સન્નાદીઓ! ખાલી વાણિજ્યો અને વ્યર્થાઓની નિર્મલક ખેંચતાયુ કરવામાં આપણી કસિતઓનો બચ ન કરતાં, અમૂલ્ય યાત્રો, જોડો, અને આપણી સમક્ષ પડેલાં મહાન કાર્યો સિદ્ધ કરવા મંડી પડો.

૧૯-૧૦-૪૬

卐

છેલ્લામાં છેલ્લી મોડેન ઢબનું

ફરનીચર

* મેરેસ

* શોકેસ

* રેડિયોગ્રામ

* સોફાસેટ રૂ. ૧૫૦, ૨૦૦, ૨૫૦, ૩૦૦ અને ૫૦૦

* પોલિશ તથા સોફાસેટ રીલાઈનાંગ માટે પૂછો

પાયોનિયર ફરનીચર માર્ટ

પી. ધનંજીલાલની સામે : બદર : અમદાવાદ

સુખની શોધમાં

વૈકુંઠ શાસ્ત્રી

“ બેઠા, જાળવીને રહેજે અને તારા ધર્મ બહીર નહિ.”

“ તેની ચિંતા ન કરે, ખાપુજ ” રવીન્દ્ર બોલ્યો અને માતો હાથ પકડીને કહ્યું:
“ બા, હું રક્ષા જ કરશે? મારી સાથે બોલશે જ નહિ? ”

“ શું બોલું. ભાઈ ” માએ આંખ લૂછતાં કહ્યું, “ મારા એકલા એક આંખના તારાને નાંખે સામેથી જવા ફેર્તા કેમ થવ ચાહે? અને તે પણ મહીં પડ્યું છે! જ્યાં ન ચાપણી નાત, ન માત કે આપણો બોલી. તે તારા ખાપુજએ છદ ન પકડી હોત તો તને જવા જ ન દેત અને ધરઆંગણના દાગરોટલીથી જ સંવેષ માનવ. હું હવે જાણ છે ત્યારે તને મારા આશીર્વાદ છે! પ્રભુ તારી રક્ષા કરે. ”

રવીન્દ્રે આતાને નમન કર્યું.

સિસોદો વાગી અને બધા આજ્ઞેદની સીટી કીતરવા ભાગ્યા. રવીન્દ્રના પિતાજી પચાભાઈ કીતર્યા, તેની માતા કીતરી અને બીજાં સમૂહીઓ કીતર્યાં. ઉપટે એક ઘામળી છાંટરી કીતરી. તેના બન્ને હોઠ એક બાજુએ ખેંચાઈ ગયા હતા. તેનામાં આંખર ન હતો. તેનામાં વચ્ચે પહેરવાની હતા ન હતી. વાળ હોળવામાં આકુનિતતા ન હતી. તેના મુખ પર અગનતા તરવરતી હતી, તેની આંખો અર્ધમુગ્ધી ભરેલી હતી.

તે રવીન્દ્રની પત્ની હતી.

*

રવીન્દ્રનાં લગ્ન એક નાનપણમાં થયેલાં. પાટીદાર નવાતમાં આગવ્રભોતે ખૂબ અવગણ્ય હોતો. તેમાં થે પચાભાઈ જેવા અગ્રણ્ય અને જે જેસે સુખો શકરચના પુત્રનાં લગ્ન બાળ-પણમાં ન થાય તો પછી એમની જ્ઞાનદાનીનું મુકામનું શું? રવીન્દ્ર પાંચ વર્ષનો હતો અને નમોદા ચાર વર્ષની હતી ત્યારે લગ્નમંડીથી ભેગયાં.

વધો ચીલાં. રવીન્દ્ર અને નમોદા મોટાં ચલાં. રવીન્દ્રે તીક્ષ્ણ ભુદિધી જાણમાં અપ્રતિમ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું. એક પછી એક પરીક્ષાઓ જ્ઞાનભેર પસાર કરી અને છેવટે મેટ્રિકની પરીક્ષામાં આખી વિદ્યાપીઠમાં ત્રીજો નંબરે આવી પહોં પારિતોષિક ભેગયાં.

બીજી તરફ નમોદા કોઈ પણ દિશામાં પ્રગતિ સાધી શકી નહિ. જાળપણથી કામગીરી તો હતી જ તેમાં વળી આઠ વર્ષની વયે દાહો જવાથી કોઈ એક ખાતુ પર ખેંચાઈ ગયા અને કદરપંતામાં વધારે થયો. અભ્યાસમાં પણ ચાર મોપડી જાણવા પછી તેની ભુદિ વધારે મદબુ કરી શકે એમ ન હતું એટલે સિફતને પણ નમરગાર જ કરવા પડ્યા.

એક નાનકડાં કોલિયાને પ્રકાશ જેમ તેજસ્વી સૂર્ય આગળ દુગ્ધ સામે તેમ રવીન્દ્રની અગ્રગતી કારકિર્દી આગળ નમોદા વેધારે દુગ્ધ લાગવા ખોડી. રવીન્દ્રનાં સર્વાવદાઓએ ‘રવીન્દ્રની વધુ’ કહીને આનંદ પહેલાં લાગવો હતો તે આનંદ વખત જતાં જોસરતો

ગયો અને વર્ષો વીત્યા તેમ નર્મદા તરફ અણુમત્રે થવા માંડ્યો. છેવટે રવીન્દ્ર ન્યારે મેટ્રિકમાં યશસ્વી થયો ત્યારે તેા નર્મદાને 'રવીન્દ્રની વહુ' તરીકે યોગબાવતાં યરમ લાગવા માંડી!

બેઠા કુટુંબ વચ્ચેના સંબંધ પણ વખત જતાં ઘસાતો ચાલ્યો. અને નર્મદાના પિતાએ ન્યારે નર્મદાને સાસરે વળાવવા કહેલું મોઠ્ઠું ત્યારે પશાભાઈએ "છાકરો મળે છે" એમ કહી માણસને પાછા મોકલ્યો.

રવીન્દ્ર ન્યાસિધી અસમજલો હતો ત્યાંસિધી તેા આ માટે બેફિકર રહ્યો, પણ જેમ તેની ઊંમર વધતી ગઈ તેમ નર્મદાનું અસ્તિત્વ તેને કોટાની માફક ખૂંચવા લાગ્યું.

પશાભાઈએ રવીન્દ્રને આર્થ. સી. એસ. થવા વિલાપત મોકલવા વિચાર કર્યો. બધી તેમણી ચલા માંડી. નર્મદાને ખબર પડી એટલે વહુ ચિંતા ચલા માંડી, અને એની સખી-એને કહેતી, "હવે મને થોડા પસંદ કરવાના છે" અને રડી પડતી.

રવીન્દ્રને જવાનો ફિવસ પાસે આવ્યો. દરદરનાં સર્માવહાલાંમાં પણ સુખાઈ જવાનાં હતાં પણ નર્મદાનું કે એનાં કુટુંબીઓનું સ્થાન ક્યાંય ન હતું. છેવટે આમંત્રણ વિના પણ નર્મદાના પિતાએ તેને લઈ સુખાઈ જવાનો વિચાર કર્યો.

આર્થ. સી. એસ.ની પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થઈ રવીન્દ્ર આજે સુખાઈ પાછો ફરતો હતો. પશાભાઈને તેા સામુ જોવાની પણ કુરચદ ન હતી. તેમનાં સર્માવહાલાં કૂલ્યાકૂલ્યા ફરતાં હતાં. બંદરના એક ખૂણામાં નર્મદા અને તેના પિતા એકલા એકલા બેઠાં હતાં.

અહોચી વાર્તાના બે સ્વતંત્ર વિભાગ પડી જાય છે. એક વિભાગે જમણી ખાતુની ક્ષતારમાં છે. બીજો વિભાગ ડાળી ખાતુએ આવેસો છે. —લેખક

"કેમ પપ્પા, કેમ મમ્મા, હાઉ આર યુ?" રવીન્દ્રે આગળોટમાંથી નીચે ઊતરતાં જ હસતધૂનત કરતાં કહ્યું.

"કેમ મમ્મા, હવે તેા હસશે ને! કેમ પપ્પા, તમારો બાધિ કેમ છે? કાકાનો મુરેશ મેટ્રિકમાં પાસ થઈ ગયો? જ્યુનકાનો થોડો ખોડાલોતો નથી ને!" રવીન્દ્રે બાપથી માંડીને પડોશીના ઘોડાની પણ ખબર પૂછી લીધી. પણ એના જગતમાં નર્મદાને સ્થાન જ ન હતું. દર ઉભેલી નર્મદાને એણે ભેઈ પણ એની કુશળતા પૂછવાનાં પિવેક અનાવરમક હતો. મોટરમાં બેસી આખું કુટુંબ અનંદમાં ગૂલડું બીપતી ગયું. છેવટે નર્મદાનો હાથ પકડી તેના પિતાએ કહ્યું:

"ચાલ બેટા!"

રવીન્દ્ર આગળોટમાંથી નીચે ઊતર્યો. માતાની ચરણની રજ લઈ પગે લાગ્યો. માતા અને પુત્રની આંખ બીની થઈ.

"કેમ બા, હું બદલાયો છું?" રવીન્દ્રે હસીને બોલ્યો. "બાપુજી, તમે કેમ આમ ચાંત બેસા છો?"

"તને સુખાઈ આવેસો ભેઈ પ્રજુનો ઉપચાર ગાત્રું છું."

"નર્મદા નામો આવી?"

પશાભાઈએ મૂંઝે મોઢે જ આંખણી કરી.

"અહો આવને, નર્મદા, એમ ખૂણામાં કેમ સંતાઈ રહ્યો છે." રવીન્દ્ર નર્મદા તરફ ગયો અને નર્મદાના પિતા તરફ ફરી કહ્યું.

"કેમ કુશળ તેા છે ને?"

રવીન્દ્રના અણુધાયાં નતનથી નર્મદા

“મને આ ફરિયાદો જ જવા દો તે-
થું ખેડું?”

પુત્રીને થાળીને લઈ જવા સિવાય પિતા
પાસે બીજો ઉત્તર ન હતો.

*

સ્વીન્ડર નડિયાદ પહોંચ્યો. સર્માં અને
મિત્રોનાં હાથોથી પચાગાઇનું ઘર ઊભારાઈ ચૂં.
નજીવી ઝોળખવાળા નિકટનાં સંબંધી બનીને
આવ્યાં. “હલેક્ટર”ની ઝોળખાણ કરવાનું
કેને ન મેં? મુશ્કેલી બંદર પર બન્યું
હતું તેમ અહીં પણ નમંદાનું કે તેનાં સર્માં-
વહાણનું કોઈ પણ સ્થાન ન હતું. નમંદાના
પિતા એક વાર પચાગાઈને મળવા ગયા પણ
માનવજી સહ પાછા આવ્યા.

તથા માસ પીતી ગયા. ગામમાં અબર
પંચા કે સ્વીન્ડરને નોકરી પર મડવાનો હુકમ
આવો મૂકા છે અને સ્વીન્ડર દસ-બાર વિ-
સર્માં ધારનાં જવાનો હતો.

નમંદાના પિતા વિમાસણમાં પડ્યા ફરીથી
પચાગાઈ પાસે જવું કે ન જવું? પુત્રીના
સારા ય જીવનનો પ્રશ્ન હતો. પિતાને કયેલી
માનહાનિનો વિચાર કરેલા કે પુત્રોનું જીવન-
સુખ વિચારવું એ પ્રશ્ન હતો. ઉપર પિતાને
હોયે પુત્રોનું શ્રેય ઉપર આવ્યું અને અપમાનનો
કરેલા છૂટકો ગળી જઈ સ્વીન્ડર અને પચા-
ગાઈને મળવા જવા નિશ્ચય કર્યો.

“સુનિવારે જવું છે?”

“હા.” સ્વીન્ડરે વિનામરજીએ દૂકા જવાળ
આપ્યો.

“નમંદાને સાથે લઈ જશો ને?”

“હા, એ હકી જનવાતું નથી. એ નડિ-
યામાં રહે એ જ રીક છે. અને એને બીજા
કોઈ સાથે પરચાવી દેવામાં શા વાંધો છે?
મારોથી એને રાખી સકાય એમ તથા.”

“તમારા જેવા કોણ...?”

“એ ખરું કે જાણું છું. આવી જગણી

ગણણાઈ મૂકે. તે સાચું જોઈ રહી છે કે સ્વપ્ન
તે સમજાવું નહિ. તેની પ્રાર્થના પ્રભુએ
સાંભળી કે શું? અત્યાર સુધી પોતાની જાતને
તમજવેલી ગણતી નમંદાને લાગ્યું કે તેને
તારણદાર આવ્યો કે શું? આનંદના આવે-
શમાં સ્વીન્ડરની પાસે જવાનું પણ તેને સમજું
નહિ. તેનું અંતર અણગમતનું અતિશય
અનુભવી રહ્યું હતું. વિકાસત મૂકે તો મુકી
જેના તરફ સ્વીન્ડર ભૂલેલું કે પણ જોતો ન
હતો તેને આમ પ્રેમથી બોલાવતો જોઈ
નમંદાનું હૃદય તાચવા લાગ્યું. તેના મનમાં
એક જ વિચાર આવ્યો:

“શું આ શિશુજીની સામી સાધના તથી?
શિશુજીનું સાચું મૂલ્ય તથી?”

*

સૌ નડિયાદ પહોંચ્યા. પચાગાઈનું ઘર
મહેમાનોથી ભરેલું રહેલું. મિત્રો અને સંબં-
ધીઓ સ્વીન્ડરને અમિતંદન આપતા આવતા.
ફરની ઝોળખવાળા પણ નિકટના બની
પુચ્છમતના એ સખો કહેવા ચૂકતા નહિ.

એક રાત્રે, આમંત્રણથી ઘર ખાલી થયું
તારે સ્વીન્ડરની માતાએ કહ્યું :

“સ્વીન્ડર, કાલાકાઈ મામમતદારની રીકો
તને વાદ છે?”

“કેમ નહિ. મને ખરેખર વાદ છે.”

સ્વીન્ડરે કહ્યું. “હવે તો ગોટી થઈ થઈ હતો.”

“અરે હા...અને તારી સાથે જો...”

“બા, આ શું, બાબી પાત કેમ કરે છે?”

“ગોટી વાત તો નહિ કરતી હોઈ ને!
આજે કાલાકાઈએ વાત ચરે જ આવા હતા.”

સ્વીન્ડરના ડોળા ફાટી ગયા. “આખી
ફુનિયા અરણ્ય પણ અરણ્ય ન્યાત તો એવો
જ રહી!”

“કેમ એમ કહે છે?”

“મારો એક સી હયાત છે પછી બીજા
ઓ આ મરે ફરતી!”

જીને મારી પત્ની તરીકે જાણખાવી ગારે
આખરું વિલામ કરવું નથી. હવે તમારે
કેંઈ વધારે કહેવું છે ? મને વધારે વખત
નથી. હવે, આ સો રૂપિયા..." રવીન્દ્રે
પાટલૂનના ખીસામાંથી રૂપિયા કાઢ્યા પછી
નર્મદાના પિતા તો ક્યારના થે ચાલ્યા ગયા હતા.

*

રવીન્દ્રને ધારવાડના આસિરદેટ કસ્ટો-
દરનો હોલો મળ્યો. નાના ગામના બધા
અમલદારો મળતાવડા, આનંદી અને હરાર
કહેવાય તેમ રવીન્દ્ર પણ કહેવાયો. રવીન્દ્ર
રાજ સાંજે સહેરની જણીતી કલજમાં જતો
અને ટેનિસ, ખીલિંગ અને પાનાં રમી મોડી
રાત્રે ખગેસે જતો.

જેમ દીવાની આજુબાજુ પતંગિયાનું
ટાણું લામડું રહે તેમ રવીન્દ્રની આજુબાજુ
પ્રશાન્તિવાજોનું એક નાનું ટાણું હંમેશ
લામડું રહેતું.

"મિ. પટેલ, બહીં તો મેંકડો રમવાના
આવી મ્યા પછી તમારા જેવા બેંકોંક રોકડસ
કાઢના નહિ, મને તો લાગે છે કે તમે આ વર્ષની
ગેપિયનરીય યજ જરો." દેશપાંડે નાચના
એક સહરે કહ્યું અને રવીન્દ્રનું મોં આનંદથી
ફૂલી ગયું. પ્રશાન્ત કોને નથી ગમતી ?

"મિસ વાયોલેટ, આપણી કલજની
મીકરડ કખડસની હુનાંગેટમાં તમે મારાં
પાર્ટનર થશો ?" રવીન્દ્રે પ્રશ્ન કર્યો.

"ખૂબ આનંદથી..."

"ત્યારે તો આપણે વેળાસર પ્રેક્ટીસ કરુ
કરવી જોઈએ."

"કાલથી મધેરે ત્રણ વાગે આવો. રાજ
ત્રણ-ચાર મેટ્સ રમશું તો છત આપ-
ણી જ છે."

રવીન્દ્ર અને મિસ વાયોલેટ ખૂબ મોટેથી
હસી પડ્યા.

"જાણ, તારા આ બહુતર પછે કે
તારી સાથે શોભશે ?"

"એને શોખાવવી મારે હાય છે. તું જ
વિચારી જો. તું ગામડાની છે, સુધરેલી નર્મ
એટલે તને મારો મા કહેતાં ચરમાઈ તો તમે
કેવું લાગશે ? તેવો જ સ્થિતિ નર્મદાની. એ
અબહુ હશે તો મારે બહુવારી લેવી પડશે અને
કાળી હશે તો મારે ચનાવી લેવી પડશે."

પ્રજની નૂનન વિચારધારાથી એન
માતપિતા ધડીકર તો ચંબી ગયા. પછી છેરે
પચાકાઈએ કહ્યું:

"અમે તારા માર્ગમાં વચ્ચે આવવા
માગતાં નથી, પણ સરકાર અને રેગવલ્કીની
દષ્ટિએ પણ નર્મદા તારે લાયક દેખાતી નથી."

"સરકારનો વિચાર તો તમે મારાં લગ્ન
ક્યાં ત્યારે કરવાનો હતો, અને એ વાતનું પણ
મને લેજમાત્ર દુઃખ નથી. ક્સીક્સીને લીધેલું
કાંચન કદાચ કાંસા જેટલું પણ હિપરોમી ચલું
નથી. અને ઉકરમાઈથી પણ કેટલીક વાર
દોશી ક્યાં મળી આવતો નથી ! એ તો નસી-
બના જન્મ છે."

"એટલે તું ચું કરવા ધારે છે ?"

"મને તો એમ લાગે છે કે અત્યાર
સુધી આપણે એની સાથે ખોડું અને ફૂરવતન
રાખ્યું છે. હું મારો ધર્મ જાણી છું. તમે
તમારો પણ હવે પચાતાપની ધડો આવી
લાગો છે. આપણે બધાએ એના તરફ પ્રેમ
જતાવતાં શીખવું જોઈશે. મને લાગે છે કે
એ જ માર્ગ સુખનો છે અને એ માર્ગ જવા
હું તમારા આશિષ માગું છું."

રવીન્દ્રે માતપિતા પાસે સિર નમાવ્યું.

"અમારા આશીર્વાદ છે, બેટા."

"મને નોકરી પર ચડતાં તો હજી એવજ
મદિના લાગશે. તે પહેલાં નર્મદાને લઈ હું
મુન્નાઈ જવા ધારું છું. ત્યાં રહી, એને જરૂરી
તાલીમ આપી, ત્યાર પછી હું સોધા નોકરી
પર લાગી જાઉં."

મિસ વાઇલેટ અને રવીન્દ્રની ઓળખાણ દિનપ્રતિદિન ગાઢ થતી ગઈ. બંને રોજ કસ-બર્થ મળતા અને પાંચ-૭ કલાક સાથે જ માળતા. બેયારના ત્રણના દરેક શબ્દ એટલે રવીન્દ્રને ઓફિસનું કામ અકારું લાગતું અને વાઇલેટના જ વિચાર આવતા.

વખત જતો ગયો તેમ રવીન્દ્રની રહેઠી-કરણી વાઇલેટમય બની ગઈ. એક સોજો વાઇલેટ રવીન્દ્રને કહે :

“મિ. પટેલ, સરાય જે તો ચેતને લાવવા માટે અપ્રતિમ અમૃત છે. અમે તો એ પીવામાં પાપ મણતા નથી. તમારા જેવા મણેલા સુધરેલા યુવાન યરાયને અકબંધ પાપ સમાન મણે એ તવાઈ જોતું નથી ?”

“પાપ તો નહિ પણ...પથુ...” જોતાના લિચ્છુ શિક્ષણનો કેમ ખ્યાલ કરવો તે રવીન્દ્રને સમજતું નહિ.

“જો પાપ ન હોય તો પછી આ પીવામાં શે વધી છે ?”

રવીન્દ્ર મૂંઝે મોઢે ખાલી પો ગયો.

“

રવીન્દ્રની બદલી પૂના, અમદાવાદ મળે અને છેવટે તે દિલ્લી ગયો. બધે કેમણે વાળા-સેટ થોડો ધણો વખત તો રવીન્દ્રની સંભાળ લેવા જતી અને તેના વિના રવીન્દ્રને સંસાર સ્ત્રોતો લાગતો.

માતાપિતાના આગ્રહને માન આપી એક વખત રવીન્દ્ર નડિયાદ ગયો. માને પુત્રનું સુખ જોતું હતું એટલે કહે :

“ભાઈ, હું બપોરે અને આટલો મોટો પગારદાર ગયો પણ એક વાતમાં તે મારી આંખ મારી નહિ.”

“કઈ વાત, બા ?”

“તારા લગ્નની. હાકરાને ઘેર હાકરા બેંચાની માને ફરી ધમ્મકા હોય છે તે હું નહિ જાણતો હોય.”

શ્રીઆર્ષમાં યજ્ઞવલ્ક્યાના નિપુણ ડૉ. પંડિ-તના દેખાત પર એક વિચિત્રીય કાર્ડ આગળ :

રવીન્દ્ર પટેલ આઈ. સી. એસ.

ડોક્ટરે કંઈક કુતૂહલથી તેને જોતું અને આવનારને અંદર મોકલવા કહ્યું. દરતધૂતનનો વિધિ પાયા પછી રવીન્દ્રે વાત રાહ કરી :

“આ મારા પત્ની છે. એનો બે હોઠ જે વિકૃત દલામાં છે તે માટે આપની સલાહ લેવા આવ્યો છું.”

“કંઈ વધારે ઇતિહાસ કહેશો ?”

“એનો ચહેરો બાળપણમાં તો કાઠ પથ્થુ મળતની ખોડ વગરનો હતો, પણ આઠ વર્ષની વયે ઢાઢી જવાથી બધા પ્રમાણે થઈ છે.”

“સમજ્યો ?” ડૉ. પંડિતે ડાહ્યા ડાહ્યા કહ્યું, “આ વિકૃતિ મટાડવાને ખીજ કાઢ ડોક્ટર પાસે સંભક્ષિત કરાવેલી ખરી ?”

“બિલકુલ નહિ. વાત એમ હતી કે હું વિલાપત ગયો તે પહેલાં અમારા લગ્ન તો થઈ ગયેલાં હું વિલાપત ગયો ત્યાં સુધી તો મેં આ બાળકમાં ખાન આપતું નહિ પણ પાછા ફર્યા પછી તમારી સલાહ લેવા વિચાર કર્યો.”

“ઠીક ક્યું. આ વિકૃતિ દૂર કરવી એ કંઈ મોટી વાત નથી. એક જંદર મિનિટના ઓપરેશનનું કામ છે.”

રવીન્દ્ર અને નર્મદાનાં મોં બાળનાં બન્યાં.

“ક્યારે ?”

“પરમ દિવસે સવારે સાત વાગે.”

*

નર્મદા પરિપાક્ષમાંથી ઘેર આવી ગઈ. તેની હોઠની ખોડ દૂર મળે. તેનું સુખ હવે કાણુ હતો સમાતર અને સુરેખ લાગવા મળ્યું.

"મા, મને એતું મોઢું જોતું જ ન ગમે
ત્યાં હું શું કરું? આખરે લગ્ન સુખ માટે
હોય છે ને!"

"એ નહિ તો : કાઈ બીજી મનમતી
હોઈરી સાથે ફરી લગ્ન કર."

"તે માટે વિચાર કરીશ."

બીજા દિવસે રવીન્દ્ર દિલ્હી ગયો. નવી
દિલ્હીના રોશને વાયોલેટ લેવા આવી હતી.

"મિ. પોલ, તમે આમ દુખવા કેમ
રેખાઓ છો? આમમાં ન ગમ્યું?"

"તમારા વિના કેમ મને?"

"હું તો આવવા તૈયાર હતી પણ
તમારામાં ક્યાં એ દિશત હતી!" વાયોલેટ
ટકાર કરી.

"દિશત ખતાવવાની પણ રીત હોય
કે ને!"

"ક્યારે દિશત ખતાવશો? એલો."

"અમારા લોકોમાં આ મદિનો લગ્ન
માટે ઉત્તમ ગણાય છે."

"ત્યારે કેશ તૈયારી."

તેજ મદિને રવીન્દ્ર અને વાયોલેટનાં
લગ્ન થઈ ગયાં. ઘરમને લીધે રવીન્દ્રે નર્મદા
સાથેનાં લગ્નની વાત તો ગ્રાંત જ રાખી.

"વાયોલેટ, આજથી તું મારી યઈ."

"મારી જાતને ધૂન્ન માતું છું."

"વાયોલેટ, આજે મારા જીવનસુખનું
બીજું એક ખાતું ફરારાઈ જાય છે. જન્મ...
ત્યારથી જ હું સુખની શોધમાં જ રહું છું
અને સફલાએ દરેક રીતે સુખ જ પ્રાપ્ત
થયું છે. સુખી માતૃપિતાને ત્યાં એકનો એક
પુત્ર થઈ જન્મ્યો એ માતું પહેલું સુખ. બીજું
પગથિયું પરીક્ષાઓમાં વિજય. જેને કલગીરૂપ
આઈ. સી. એસ.ની પરીક્ષામાં સફળતા. આ-
ટલા ટૂંક વખતમાં આવા અગત્યના ખાતાને
મેંત્રીપદે પહેલ્યો એ સુખનું બીજું એક
પગથિયું. એવો મારે મારી આખને તૃપ્તિ આપે"

નર્મદાને શોખ તાલોમ આવવા રવીન્દ્ર
આખો દિવસ જહેમત ઉઠાવતો. નર્મદાને
સુખચાતીમાં વાંચતી-લખતી આવડતું હતું. તે
દિવામાં વધુ અભ્યાસ માટે અને અંગ્રેજીના
શિક્ષણ માટે એક શિક્ષક નર્મદાને રાંધ બે
કસાક શીખવતો. નર્મદાં પણ પૂર્ણ ઉત્સાહ
અને ખંતથી ઇંગ્લેન્ડના આ નવો અનુભવ
વધાવી લેતી અને ચોતે રવીન્દ્રને લામક અને
તે માટે પ્રભુને રાજ પ્રાર્થના કરતી.

દરરોજ બપોરે રવીન્દ્રના એક મિત્રની
પત્ની નર્મદા પાસે આવતી અને નવી ઢાંચ
પ્રમાણે વાજ કેમ હોળવા, વસ્ત્ર કેમ પહેરવા,
અંગકોરો કેમ ધારણ કરવા એ બધું શીખવતી.

જહેર જગ્યામાં કેમ વર્તવું, સમારંભોમાં
ક્યા નિયમો પાળવા, તોડશે પારોથી કેમ
કામ લેવું એ બધું રવીન્દ્ર ચોતે સમજાવતો.
ઉપરાંત, જગતની વર્તમાનગી આખી ભૂમિકા
નર્મદાને સમજાવતો અને વર્તમાનપત્રોનાં
વાચનમાં રસ પ્રકટ કરતો.

નવું જ્ઞાન અને શિક્ષણ નર્મદા જેમજેમ
મહત્વ કરતો તથા તેમ રવીન્દ્ર તેને જહેર
સ્થળોએ લઈને ફરવા લાગ્યો અને સિષ્ટાચાર
કેમ જાળવવો તેનું દૃખદુ મિત્ર આપતો ગયો.

અહીં મદિનાની જગલણી પછી નર્મદાને
મદલનીક કલેક્ટરની સ્ત્રી ખતવાની ઠીકઠી
લાયકાત મળી ગઈ.

"લે, આ કાગળ આવી ગયો." એક
સવારે રવીન્દ્રે નર્મદા પાસે આવી કહ્યું. "આ
પહેલી વારીએ ખારવાડમાં કામે ચડવાનું છે.
તૈયારી કરવાં માંડ."

"ઘણા મનમાં તો ખૂબ ગલરાઈ થય
છે" નર્મદાએ સહેજ લલભી કહ્યું.

"ગલરાઈ શા માટે?"

"કૃં તમારી સાથે શોભીશ!"

"ખાટસી સુદર તો છે. કાળી છે તેમાં
શું? હું કંઈ વસ્ત્રો તો પૂજારી નથી. અધુનો

મારા હિંમત દરમિયાનમાં મારી સાથે - શોભે
જેવી અધાનતા જોઈતી હતી તે મળી ગઈ
એટલે માનું સખનું ખીલું એક ખાનું પુરાઈ
ગયું."

જનાબમાં વાયોલેટ હતી પડી.

"તમે તો એવિ જેમ બોલો છો." અને
હસતાં હસતાં ઉમેર્યું, "હજી કેટલાંએક ખાનાં
માફી છે તે બતાવશે!"

"હવે એક જ ખાનું બાકી છે."

"એ શેનું?"

"મારી માંને દાદી ખનનું છે."

*

"લખનુ" ટેલિફોન પટ્ટો વાગી. વાયો-
લેટ ખાલી રોશીવર ઘિપાયું.

"હલો, કૃષ્ણ છો?"

"ઈરવીન હોરિપટલ. મિ. પટેલની મોટર
રને અકસ્માત થયો છે. મિ. પટેલ હોરિપટલમાં
છે. જલ્દી આવો."

વાયોલેટ હોરિપટલ પહોંચી. રવીન્દ્રની
મોટરને સખત અકસ્માત થયો હતો. તે
જેલોન પડ્યો હતો. પમનાં એ હાડકાં અને
જમણા હાથનાં હાડકાં બાંધી મરાં હતાં. માથા
પર અને મોઢા પર સખત માર લાગેલી હતી.

"શું થયું, ડોક્ટર?"

"ચાંતિ રાખો. બરાબર તપાસ કરી
ખજર આપું છું."

રવીન્દ્રને ઓપરેશન થિયેટરમાં લઈ જવામાં
આવી. સંસ્ક્રિયાના અધીતા ડાક્ટરોએ
તપાસીને કહ્યું:

"અત્યંત દિલગીર છાએ. પણ એમનો
જનન બચાવવો હોય તો જમણા હાથ અને
જમણો પગ કાપી નાંખવાની જરૂર પડશે.
એમને બચાવવાનો એ એક જ ઉપાય છે."

વાયોલેટને મૂળાં આવી મઠ.

*

પૂજારી છું, કૃષ્ણ કાળા કતા. છતાં કેટલાંયનું
દિલ છાલું હતું ને!" નર્મદાને માલે દુપટી
મારતાં કહ્યું:

"હવે આ નકિયાની નર્મદા રહી નથી.

આ તો શ્રીમતી પટેલ છે."

"તમે મને કેટલી ફેરવી નાંખી!"

"હજી એક મીજ ફેરવવી બાકી છે."

"શી?"

"તારું નામ."

"એટલી તો નકિયાની વાદ રહેવા દો,
કેલેક્ટર સાહેબ" નર્મદા હાથ બેંડી, હાથ
જમાવતાં બોલી.

"નહિ, એ નહિ બને. આજની શો
પાઈ તને 'રમા' રહેશે."

*

સાગરના તરંગની જેમ સમયનો પ્રવાહ
અસ્પષ્ટિત વહી જતો હતો. રવીન્દ્રની બહારી
ધારવાડી પૂના, અપરાધાદર્શક છેવટે દિલ્લી
ચઈ.

રમા હવે ખૂબ કુદરતી થઈ. અઘોર
જુદી બોલી શકતી, આ કે બોજન સમાર-
નોર્મ બાબત કરી શકતી, ટેનિસ રમી શકતી
અને મોટર પણ ચલાવી શકતી.

એક રજામાં રમાને લઈ રવીન્દ્ર સીમસા
ગયો. સાંજે ફગવા બપોલે ત્યારે સ્થિતિજ પર
મૂર્તિને નાજાંથી કંઠાયેલી જોઈ રમા બોલી:

"તમે જાણો છો, એક દિવસ મારાં
જીવનનો સ્વપ્ન પણ જાન જ કંઠાયેલો
હતો?"

"હું સારી રીતે જાણું છું. પણ આવો
તેજસ્વી સ્વપ્ન દંમેશ કંઠાયેલો રહે ખરે?
એ તો મોઢા કે વહેલો પ્રકાશવાનો જ."

"અને એક વાત કહો. મારા જીવનને
અદૃશ્ય કરવાનો તમે કેમ વિચાર કર્યો? મને

રવીન્દ્રને ત્રણ દિવસે જાન આવ્યું. ત્યારે તેણે જોયું કે પોતે એક હાથ અને એક પગ ખાલી હતો.

દુઃખથી ધીકાતા જવાને તેણે વાલેસેટને મોલાવવા કહ્યું પણ વાલેસેટને ખલે રવીન્દ્રનો તોફાન હોસ્પિટલમાં આવ્યો.

“ખાઈ ક્યાં છે?”

“ખાઈ તો બધો સામાન હાઈ બહારમાં ચાલ્યાં ગયાં!”

રવીન્દ્ર આવ્યો બન્યો. અને એ કસાકે: રવસ્ય થઈ પસાલાઈને તાર કરાવ્યો.

હોસ્પિટલના ખાટલામાં પડ્યો પડ્યો રવીન્દ્ર આખા જીવન પર નજર નાંખી રહ્યો અને પોતાની સુખની શોધ ફેટલી રક્ષતરી થઈ તે વિચારતો હતો એવામાં પસાલાઈ અને રવીન્દ્રની મા આવી પહેાંચ્યાં.

“મા, પાંગલો છોકરો ગયો?”

“એ સેવા તો મેં મારા તો છોકરો.”

“બાપુજી, નર્મદા ન આવી?”

પસાલાઈ મૌન રહ્યો.

“કેમ જોણતા નથી?”

“પછી વાત થશે.”

“એ હોય તે હમણાં જ કહી દે.”

“ખાઈ, તારા આજ્ઞાની રાહ જોઈ જોઈને એણે ચાર દિવસ પહેલાં જ કૂવામાં પડી આપખાત કર્યો!”

“પિતાજી, મારી સુખની શોધ આજે પૂરી થઈ. હવે તો તમે રજા આપો એટલે ને રસ્તે નર્મદા ગઈ તે રસ્તે હું પણ જઈ.”

આરજી બોલી રવીન્દ્ર બેજાન થયો અને જ કસાકે તેનો પ્રાણ ગયો પણ જાન ન આવ્યું.

નિરાશાના અને દુઃખના ઝીંઘ સાગરમાં ડૂબતા પસાલાઈ નડિયાદ પાછા ફર્યા.

તો સાચે એમ જ લાગતું હતું કે મારા જીવનનો સુખ આશી ગયો.”

“રમા, માણસ જીવનમાં ને કંઈ કરે છે તે સુખની શોધમાં કરે છે. મને પણ સુખની આકાંક્ષા હતી. મારા સુખના ચન્દ્ર પર એક જ ધેરી વાદળો હતી અને તે તારી. એ ધેરી વાદળોથી હરી જઈ ખીજે જ માર્ગ સેવા કે ધીરજ અને ક્ષાંતિથી સુખનો માર્ગ શોધવો એ પ્રશ્ન-મારા મનમાં નિરંતર રમ્યા કરતો હતો. હામરની માફક સુખની શોધમાં બહારતો રહેવું કે વિધિએ આપેલા સંયોગોમાંથી સુખનું નવનીત બહાર કાઢવું એ પ્રશ્ન હતો. હું મૂંઝાઈ ગયો. પણ મારાં ચિત્તણુ અને માનસિક પ્રયત્ન એવો પોકાર કર્યો. કે અંતરાયોથી હામર બની નાસી જવારને કદી મેં સુખ લાધતું નથી. એક આત્માના જીવન પર પડેલા નાંખી સુખની શોધમાં બહારતોનો માર્ગ સદાય અધારો છે. તેને સુખ કદી મેં વસ્તું નથી.”

“આજે શું લાગે છે?”

“આજે એ કાળી વાદળો ફર થઈ છે અને મારા સુખનો ચન્દ્ર સોજે કળાએ ખીલતો લાગે છે.”

“મને એમ લાગે છે કે હજી સોજામી કળા જાડી હતો તે આજે જ સર થઈ.”

“એ સોજામી કળા કય?”

“આપણે તમે વચે નડિયાદ ગયાં ત્યારે જા દાદી બનવા કેટલી અધીરાં બન્યાં હતાં તે નથી જાણતા?”

*

“જેટા, તને સુખી જોઈ મારું અંતર નાચી રહ્યું છે. વારી સુખની સાધના સફળ થઈ છે, પ્રભુ તમને ત્રણેને ચિરંજીવ રાખે.” આમ કહી સુખ અને સંતોષના સાગરમાં સ્નાન કરી પસાલાઈ નડિયાદ પાછા ફર્યા.

હું શોધતો 'તો યુગપત્ સહવિધિ
તે બીજની બાંકિમ તેજ-વેખની
ને પૂર્ણિમાની મૃદુ પૂર્ણિ માંતિની.
પ્રકાશનાં વિશ્વ પદે ચ વિશ્વ આ
વસ્ત્યાં છતાં આ કવિ-ચિત્ત-કદપના
સાક્ષાર થાવી, તિરમ્મ અશક્ય ?

ત્યહીં એક જોયું મેં

મતુધ્યનું કેા મુખ, રવન મારું જ્યાં
મેં સિદ્ધ હીહું:

હતી તહીં પૂર્ણ ચંદ્રીની પૂર્ણતા,
ને નેત્રમાં બાંકિમ તેજ-વેખા.

ખીલી છાકયું. પદ્ય શું ચિત્ત માહરું.

ત્યાં બ્યોમયી કેા મૃદુ હાસ્ય મેં સુવધું :

" મતુધ્યને ઇન્સિતથી ચ બાજું

સદા મળે છે:

પૂર્ણેન્દ્ર ને બીજની રમ્ય બાંકિમા,

અને ત્યહીં સાનવ-ચિત્ત-પત્તની

પ્રકુલતી રૂપત્રયી તણી, જો,

રચું ત્વદર્શે યુગપત્ સહવિધિ.

મહર્થું તું ચે રસરો ઠમુંકે કે ? "

સુરમ્ય સુર જે

મેં શોધતા હતાત નેત્ર જ્યાં કર્યાં

હીમાર્ક ચી તો ચ ચયી ચી ચીવલા

કેા જ્યોતિનો શુંબજ વેરતો મને

શુંભ રસો કેા મધુમત્ત રાગિણી.

ને માહરી વેખરી વાસનાની

સંકેતતો, મૂક હત્યો ત્યહીં હું.

વેદના મહાન લાભકાર 'સાવજીયાં' એમના મંદલાચરણમાં સાહિત્યનું સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે આલેખે છે :

“યસ્ય નિઃશ્ચયિતં વેદા—

યો વેદેભ્યોઽલિલં જગત્—

નિર્મમે”

તાત્પર્યમાં એ છે કે વેદ-જ્ઞાન-સાહિત્ય એ-પરમાત્માનું પ્રાણ જેવું; ચતન્ન છે અને અખિલ જગત જ્ઞાનમયી-સાહિત્યમયી-ઉત્પન્ન થાય છે. ‘જે:શિશુષ્ય અને સંસ્કૃતિની દુનિયાનો આપણને વારસો મળ્યો છે, જેમાં આપણે જન્મ્યા છીએ, જેમાં આપણે જીવીએ છીએ અને જેમાં રહીને આપણે અનેક પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ કરીએ છીએ, તે- સર્વ, સાહિત્યમયી ઉત્પન્ન થાય છે. ધર્મ, યુદ્ધ, રાજ્ય, સમાજ આદિ સર્વ સંસ્થાઓ એમના વિકાસ સાહિત્ય દ્વારા સાધી શકી છે. જગતનાં મહાન સંચયનો અને એની મહાન ક્રાન્તિઓ સાહિત્ય-કારોની મનોભૂમિમાં પ્રથમ જન્મે છે. એક પછી મહાન સાહિત્યવિચારમાં સમસ્ત જગતના જીવનને પથરી નાંખવાનું સામર્થ્ય રહેલું છે. પ્રમજીવનની આશાઓ, આકાંક્ષાઓ, ભાવનાઓ, બહુ પ્રભાવના આત્માનું અખિલ વલણ એના સાહિત્યદ્વારા, વિશેષ કરીને, એના કાવ્યસાહિત્ય દ્વારા, સમગ્રાય છે. પ્રમજીવનનો આન્તર ઈતિહાસ એનો સાહિત્યકાર જ પ્રકટ કરી શકે છે. વળી, આપણા પ્રાકૃત જીવનને સંસ્કારી બનાવી એને ઉન્નતિને માર્ગે લઈ જનાર પણ સાહિત્ય જ છે. જો જગતમાં સાહિત્યનો વિકાસ ન થયો હોત તો મનુષ્ય-જીવન પણ સમાન પ્રાકૃત રહ્યું હોત. સાહિત્યે જ આપણને રામકૃષ્ણાદિ પુરુષોત્તમો આપ્યા અને સીતા, સાવિત્રી, કમલવતી આદિ નારીજીવનની સુંદર અને પવિત્ર પ્રતિમાઓ દેખાડી રાવણ, સેતાન, અધ્યત્મામા અને છવાયો જેવાં અધમ પાત્રો-પણ આપણને સાહિત્યમયી બતાવ્યા છે. આપણા પ્રાકૃત અને પામર સંસારને સુંદર, સંસ્કારી અને શાંતુપણવાળો બનાવનાર મહાન સાહિત્યકારો છે.

પરંતુ સાહિત્ય એટલે શું એ પ્રશ્ન સ્વજન-ઉપરિચિત થાય છે. જાના ઉત્તરમાં આપણા સાહિત્યશિરામણી કાલિદાસના ‘રઘુવંશ’ના સુપ્રસિદ્ધ મંદલાચરણનું સ્મરણ કરીએ :

વાગર્થ્યવિવસંપૃષ્ઠૌ વાગર્થ્યપ્રતિપત્તયે ।

જગતઃ પિતૈરે ચન્દે પાર્વતીપરમેશ્વરૌ ॥

અર્થાત્ શબ્દ અને અર્થના સમ્યગ્ જ્ઞાનને માટે શબ્દ અને અર્થની પેઠે એક બીજામાં જોડેલાં જગતનાં માતૃપિતા શિવ અને પાર્વતીને હું નમસ્કાર :કરું :છું. અર્થનારીશ્વરની આ કદંપનામાં શિવ અને પાર્વતી—પુરુષ અને પ્રકૃતિ—એક બીજામાં એવાં યોગપ્રેત યોગેલાં છે—કે એ બંને વચ્ચે રહેલી સચોળની રેખા સદૈવ પણ નબ્દે પડતી નથી. રહસ્યાર્થ કે જેમ પુરુષ અને પ્રકૃતિ સાથે મળીને આ વિશ્વનો અપૂર્વ રાસ રમી રહ્યાં છે તેમ શબ્દ અને અર્થ એકબીજામાં સાથે જળીને -રસમય કાવ્ય-રસમય સાહિત્ય-સર્જ

રહ્યા છે. જેમ અર્ધનારીશ્વરમાં શિવની મંગલકારી મનોહરતા અને પાર્વતીની સુભગ મુંદરતાનો અદ્ભુત યોગ થાય છે, તેમ સાહિત્યસમરતના આત્મા સમાન કાવ્યસાહિત્યમાં લખ્દ અને અર્થ પ્રત્યેકની લિંગ લિંગ તેમજ એકબીજામાં ભળેલી મનોહરતા પ્રતીત થાય છે. આમ લખ્દ અને અર્થનું વિશિષ્ટ સૌન્દર્ય તેમજ સંગ્રહિત—એકબીજામાં ભળેલું—સૌન્દર્ય જેમાં હોય તે સાહિત્ય. આ લઘુષુ સાહિત્યમાત્રના અર્ક સમાન કવિતાસાહિત્યને સ્વનિર્દેશ લાગુ પડે છે. આપણા મુખ્યસિદ્ધ આધારિક આમદ પૂરોક્ત પ્રકારે સાહિત્યની વ્યાખ્યા આપે છે:—

“શબ્દાર્થો સહિતો માયમ્”

દાસ્તીરનો મધાન રસશીલો મન્મથ પશુ કાન્નનું લઘુષુ નીચે પ્રમાણે અર્થે છે:

લવલોચી શબ્દાર્થો સમુચ્ચતસંસ્કૃતી પુનઃ વર્ણવિ—સુંદર શબ્દો અને સુંદર અર્થોનો સંમેલન એ કાવ્યસાહિત્ય. એમાં અર્થકાર ન હોય તો પશુ આશે.

ઉત્તરદશ્ય તરીકે, સોતાશ્ચ રામચંદ્રાને કહે છે:—

હારોઝ્ઝારોતિઃ કાંઠે મયા વિભેષમીલના

દ્વાનોઝ્ઝાનોમંચે સરિસાગમભૂષણઃ ૥

અર્થાત્ રમે આપનો વિભેષ થાય એ લખ્યા છે. હંદમાં દાર પારશુ ક્ષો નથી. (નહિતર) સરિતા અને સાગર વચ્ચે પહાડ આવે છે તેમ આપણા જાતેની વચમાં એ અત્યારે આવત. આ સ્ત્રીકર્મા અર્થકાર નથી તથાપિ એ સંકુન્તલાના રવભાવસુંદર શરીરની પેઠે અર્થકાર વિના પશુ હીરે છે.

સીતાશ્ચે અભિરેત એવો અનન્ય સંયોગ લખ્દ અને અર્થ વચ્ચે પશુ ભેદ છે.

૨

સાહિત્યનું મહત્ત્વ અને એના લઘુષુ સંબંધી એ શબ્દો કદા પછી સાહિત્યના પ્રાપ્તિ વિશે આપણે વિચાર કરીએ.

સાહિત્ય એ ‘વરણનું સામું મૂલ્ય’ આપે છે અને જૂનાં મૂલ્યોમાં પરિવર્તન કરે છે. સાહિત્યની દૃષ્ટિ અને લૌકિક દૃષ્ટિ વચ્ચે તાર્કિક ભેદ છે. ભગવદગીતાની પૈલી સુખસિદ્ધ પદ્ધતિ—‘યા નિદા સર્વમૃતતાં સ્વયં જાગર્તિ સંયમી’ ને જાનીને માટે કહેલી છે તે કવિને માટે થોડાંતે આપણે કહી ચકીએ કે “આપણી સર્વની રાત્રિ ત્યારે મહાકવિતા દિવસ અને આપણો દિવસ ત્યારે મહાકવિતા રાત્રિ.” અર્થાત્ આપણી આસપાસ ને પાર્શ્વ જગત પથરાયેલું છે તેના અર્થ નદિ કિંદલવાથી આપણે સામાન્ય વ્યવહાર મનુષ્યો સુત્રા છાંએ આપે કવિએ એમની પ્રતિકા દ્વારા વિષયનાં નિર્ણય રહસ્યો કહી શકે છે તેથી નાંચત છે. પ્રતિકા રૂપી અતિનિર્મલ આધ્યાત્મિક નવન સમગ્ર સૃષ્ટિનાં કંદારમાં કંદારો સત્યો દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

કવિ, મુખ્યત્વે કરીને, સૌન્દર્યનો ભોક્તા છે. આ વિષયના ને ને પદાર્થોમાં મનુષ્ય આત્માને રસ પડે છે તે સપથા પદાર્થો એવી કવિતાનો વિષય બને છે. એનું હિમ્ન નવન પ્રલંબના અનંત પદાર્થોમાં નિત્ય નવું સૌન્દર્ય નિહાળે છે અને એનું વિચારણ હૃદય એ અર્થનાં ઉપભોગ કરે છે. એને કેવળ સૌન્દર્યનો ઉપભોગ કરવો-છે; એનો લેલ પશુ ઉપભોગ કરવો નથી. અખિલ જગતની હીરામાણિકની કે સોનારૂપાની ખાણોનો એને ખપ નથી. હમરો

કાલીદાસે કરતાં એક દિગ્ગજ કે ઝાકળનું બિન્દુ એને વધારે મૂલ્યવાન લાગે છે. અસાધારણ સૌન્દર્યવાળી ઉષા કે રંગબેરંગી સન્ધ્યા કે સંમુદની સપાટી ઉપર પથરાયેલી ચમકતી ચન્દ્રિકા એ જ એની અમાપ લક્ષ્મી છે, એ જ એની અપાર દોલત છે. પ્રિયતમાના ગાલ ઉપરના તલના ખદસામાં એ સમરકંદે અને છુખારાની રાત્ર્યધક્ષીનો ત્યાગ કરવા તત્પર બને છે.

કવિને જગતના પદાર્થમાત્રમાં રસ પડે છે. નજીકી લાગતી કે દુરે છ જણાતી વસ્તુમાં એ મુંદરતા નોઈ શકે છે. ખેતરમાં કાષણીનું કામ કરતી એક એકલી કન્યા કે સમાજમાંથી દહધૂત બનેલી એક અનાથ નારી કે એક પક્ષી કે એક પુષ્પ અથવા એકાન્તમાં વહેણું એક ઝરણું કે એક વાદળી—એ સર્વ એને મન અપાર આનંદથી ભરેલા પદાર્થો છે. પ્રત્યેક પદાર્થ અને પ્રત્યેક જીવ એને મન મદામૂલ્યવાન છે, એને પ્રેમ—એની કલ્પના—એની પ્રેમની અત્યુક્તિ—એ જ એના આકર્ષણનું કારણ છે—અત્યુક્તિઃ શબ્દજીવિતમ્, આ અત્યુક્તિ એ જ કવિનું કાન્તદર્શન છે. કવિતાનાં મૂલ્યો કવિના કાન્તદર્શનમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે.

હવે કવિનું આ કાન્તદર્શન કવિતામાં શી રીતે વ્યક્ત થાય છે તે જોઈએ.

મદાકવિ કાલિદાસના 'શંકુ-તલ'ના પાંચમા સર્ગમાં કદવ મુનિનો શિષ્ય કુખન્તને શબ્દાન્તથી શુપરત કરતાં નીચે પ્રમાણે કહે છે :

ત્વમર્થો પ્રાપ્તઃ સ્મૃતોઽસિ મઃ

શસ્ત્રાન્તજ મૂર્ધિમવી ચ શક્તિયા ।

સમાનયંતુલ્યપુર્ણ વધુવરં—

ચિરસ્ત વાચ્યં ન ગતઃ પ્રજાપતિઃ ॥

માર્માં વધુ અને વર બે જગ્યાં વધુવરમ્ કેમ અને વધુવરી કેમ નહિ ! કેમ એકવચન અને દ્વિવચન કેમ નહિ ! છે ખાઈ એવો ગણિતશાસ્ત્રીઓ ! કે જે એક વાત એક બરાબર એક ($1 + 1 = 1$) એમ સમીકરણનું સમાધાન કરી શકે ! ગણિતશાસ્ત્રીઓની મહત્તરી પ્રમાણે તો એક ને એક એમ બે થાય છે કારણ કે એ દિસાજ એમની જુદી, ગણે છે. પરંતુ જ્યારે હૃદય દિસાજ ગણે છે—જ્યારે સકલ આત્મા દિસાજ ગણે છે—ત્યારે એક ને એક એક થાય છે. આત્માના કોષિકાઓ—Personal Equations, ગણિતના કોષિકાઓ—simple, simultaneous કે Quadratic Equations કરતાં જુદા હોય છે. અને સાદૃશ્ય એ આત્માનાં સમીકરણો ઉઠેલે છે.

'ઉત્તરશમચરિત'માં પણ વાસ્તીકિની ઉક્તિનું પુનરુચ્ચારણ કરીને લેવાયું છે શમ અને સીતાના પ્રેમ પરલે કહે છે:—

'હૃદયં ત્વેવ જ્ઞાતિઃ પ્રીતિયોગં પરસ્વરમ્' ।

શમ અને સીતા બંનેનાં બે હૃદય હોઈ 'હૃદયે' કહેવું જોઈએ તથાપિ કવિ 'હૃદયં' કેમ કહે છે ! આમાં પણ દ્વિવચન કેમ નહિ અને એકવચન કેમ ? આનો ઉત્તર કવિહૃદય જ આપી શકે. અને આપણું હૃદય કવિનું હૃદય થાય તો તે પણ આપી શકે છે.

'રઘુવંશ'ના બીજા સર્ગમાં દિલીપ અને સિંદના સંવાદમાં દિલીપ જ્યારે આત્મ-અભિધાન આપવા તૈયાર થાય છે ત્યારે સિંદ કહીને બોલે છે:—

પન્થતપનં જગ્તાઃ પ્રમુલં

સ્વં વયઃ પન્થમિરં વપુષઃ ।

અત્પત્ય હેતોર્વદુ હાતુમિચ્છત્

વિચારમ્ભઃ પ્રતિપાસિ મે ત્વમ્ ॥

પરંતુ 'અસ્પ' ન્યારે મનુષ્યના હૃદયમાં રચાન લે છે ત્યારે તેનું મૂલ્ય અંકગણિતના આંકડાની પાર ન્યમ છે. માથનું જીવન 'અસ્પ' અને રાગનું જીવન 'અદુ' એ 'માનવરવભાવ-સુલભ' દષ્ટિગ્રાપ છે. આ હસ્તદષ્ટિ, દાંડદષ્ટિ નહિ. જોતી દષ્ટિથી જોતાં આ અનંત વિશ્વમાં મનુષ્યજીવન અને અન્ય જીવન વચ્ચે પથ ભેદ નથી. દિલીપને મન અભેદ, નજીવ છે. આ એની આત્મદષ્ટિ. સિદ્ધ આગળ દલીલ કરે છે કે રાગ ચુરને રીકવવા મારે એને બાંહે કરોડો દુઃખી ગાય આપી શકે છે. પરંતુ એક ન્યારે હૃદયમાં રચાન લે છે ત્યારે એનું મૂલ્ય અનંત થાય છે. કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોર એમના *The Broken Ties* નામના એક અન્યમાં કહે છે તેમ,

"The estimate in number is not the only measure of human affairs. The man who counts one may go beyond all arithmetic when the heart counts the sum."

તેથી જ ગાયની દાન આંખોમાંથી નીતરતું દુઃખ જોઈને રાગનું અનુકરમાંથી જોતરાતું વિશાળ હૃદય એની સાથે ધરધરવા લાગ્યું અને એના અન્તરના જાંઝાજામાંથી મહાન અવનિ નીકળી ગયો!—

શતાલ્કિલ પ્રમત સુપદમઃ—

શત્રુસ્ય શન્દો મુનેષુ સ્તઃ ।

તપ્તેન કિં તદ્ વિરેણીતૃતોઃ—

પ્રતીક્ષાએકામલીમયૈર્વા ॥

—આત્મનું રક્ષણ એ સુચિત્તે પરમ ધર્મ છે. એ ધર્મની વિરહ વર્તીને મારે રાગ્યનો કે પ્રાણનો શો ખચ છે?

આ દશાન્તમાં પણ આત્માનો કેમકો જોડવામાં આવ્યો છે. આત્માના મેવડાએનું આત્મદષ્ટિથી જ સમાધાન થઈ શકે છે. આ *Personal Equations* એ સાહિત્યમાં સાચાં મૂલ્યો છે.

હિતમ્ સાહિત્યકૃતિઓમાં જેમ શબ્દ અને અર્થનો સંયોગ અથવા સુભગ સંયોગ હોય છે તેમ આનંદ અને ઉપદેશનો પણ મનોહર સંયોગ હોય છે. સાહિત્યનું લક્ષ્ય આનંદ સાથે ઉચ્ચતા પણ છે. તેથી જ સાહિત્યમાં-વિશેષે કરીને કવિતાસાહિત્યમાં-સૌન્દર્ય સાથે સત્યનું પણ પરમ મૂલ્ય છે, ને કે સત્ય પ્રકટ કરવાનું મુખ્ય દાર સૌન્દર્ય છે.

પરંતુ સૌન્દર્ય શાતું? ચરીતું? આત્માનું? નેકે કરીને આત્માનું સૌન્દર્ય અભિમત છે તથાપિ એ દેહની સુદૃઢતાને અને તેને અદ્વૈત કરવાને પણ ઉત્સુક રહે છે. પાર્વતી અને શકુન્તલાનાં દેહનાં રૂપચર્ચન પણ કવિ અપૂર્વ રીતે કરે છે; તથાપિ સાચી સુદૃઢતા આત્મસંપદમાં રહેલી છે એમ એના બંને અન્યોમાં, પ્રતિલાસ દર્શાવે છે. 'કુમાર-સંભવ'ના ૧લા અંકમાં પાર્વતીનું રૂપચર્ચન કેવું રમણીય છે? સૌન્દર્યચર્ચા પાર્વતી

ચિન્તનપરાયણ શિવજી (The Meditative Man) જેને જીનો સમાગમ પોતાના ચિન્તનમાં વિનિયંત્રક અને અનિષ્ટલાભ છે તે અદ્યુત લાવણ્યમયી ગૌરીના અપાર સ્નેહથી ઉજારાતી નિત્ય સેવાથી લેશ-પણુ-ધ્યાનભંગ થતા નથી. કલિદાસ કહે છે તેમ, “નિષ્કારહૃતો સતિ નિશ્ચિન્તે” એજે ન ચેતસિ સ એવ-કીઝ:”

આગળ ન્યારે પોતાના-દેહના રૂપના પ્રભાવથી મહાદેવનું આકર્ષણ કરવા એ તત્પર થાય છે, અને મદન એનો સહાયક અને છે ત્યારે એ ધ્યાનમગ્ન તપસ્વી મદનને બાળીને ખાખ-કરે છે, પરંતુ ન્યારે પરાભવ પામેલી પાર્વતી આત્માની સુંદરતાથી મહાદેવને પ્રસન્ન કરવાનો નિશ્ચય કરે છે અને ઉગ્ર તપસ્યા કરવા માટે છે ત્યારે વર્ણીતું-અદુકતું-અઘચારીતું-રૂપ-લક્ષ મહાદેવ પાર્વતીની કસોટી કરે છે. પાર્વતીની સખીને એ અઘચારી કહે છે:

અપિ કિયાર્થ મુલભં સમિત્કુશં-

જહાન્યપિ સ્વાનવિધિક્ષમાનિ તે ।

અપિ સ્વરાક્ષ્યા તપસિ પ્રવર્તસે-

શરીરમાયં જાલ ધર્મસંધનમ્ ॥

આમ શરીરને પંપાળી રાખવાનો ઉપદેશ આપ્યા પછી એ શદ્ધ સખ્ત શબ્દોમાં મહાદેવની નિંદા કરે છે. અઘચારી વધુ બોલવા નય છે ત્યાં પાર્વતી તરફ એને અટકાવવાનું એની પાસે કહે છે:—

નિર્વાયતામલિ કિમપ્યયં વદુઃ-

પુનર્વિષયુઃ સ્ફુરિતોત્તરધરઃ ।

ન કેવલં ચો મહતોઽપમાપ્તે-

દૂળોસિ તસ્માદપિ યઃ સ પાપમોક્ ॥

એટલામાં તો મહાદેવે પોતાનું સત્ય સ્વરૂપ પ્રગટ કર્યું અને વિસ્મયથી અક્તિ બનેલી ‘કૌંઝંધિરાજતનયા ન ચયી-ન તસ્યો’ એવી નાણુક રિયતિમાં આવી મર્દ. આમ આત્માની સુંદરતાથી પાર્વતીએ શિવનું અધુનું શરીર હરી લીધું અને ‘હું તારો દાસ છું’ તે અને તપથી ખરીદી લીધો છે એમ

“અપ્રજ્ઞસ્ત્યવન્તાન્નિ સર્વાસ્મિ દાસઃ

મૌતસ્ત્વોમિરિતિવાદિનિ ચન્દ્રમૌલૌ ।”

કહી શિવે પાર્વતીનો પરમ પ્રેમથી અંગીકાર કર્યો. વળી ‘શકુન્તલ’ના આદિ અને અન્તનાં અને ચિત્રો એકબીજાંથી કેટલાં દુર છે? પ્રકૃતિની મનોહરતામાં અનિયંત્રિત રીતે દ્વંદ્વ મૂકેલાં ઓપુરુષની—શકુન્તલા અને દુષ્યન્તની—લીલા કેવી અતીવ સુંદર અને મોહક છે? પરંતુ મારીયના આશ્રમમાં ‘એક વેણીધરા’ અને ‘સંયમની મુતિ’ સમી શકુન્તલાનું ચિત્ર મહાકવિએ એથી પણ અધિક સુંદર અને આકર્ષક કર્યું છે. કવિ સંયમને મનોહર બનાવે છે અને સંયમમાં પરમ સુંદરતા રહેલી છે એ જણાવનાની વારતવિકતા દ્વારા મનુષ્યઆત્માને હિત જનાવે છે. મનુષ્યના દેહની સુંદરતા કરતાં એના આત્માની સુંદરતા ઓછી મોહક નથી. ઉપવના આશ્રમમાંથી મારીયના આશ્રમને અને મારીયના આશ્રમમાંથી રૂપવના આશ્રમને નિરખવામાં કલિદાસની કલાનું પરમ કૃત દેખાય છે.

“આમ, સૌન્દર્યદર્શન દ્વારા કવિ સત્ત્વનો મદિમા સુંદર રીતે વ્યક્ત કરે છે.

હવે સત્યનિષ્ઠાથી જીવન કલ્યાણકારી બને છે અને સત્યના અભાવથી જીવનની કષ્ટતા (tragedy) ઉત્પન્ન થાય છે તે જોઈએ.

ચકુ-તલાની અવમાનનાનો કષ્ટ પ્રમંથ અસત્યમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે એ 'ચકુ-તલ' શીખવતા આશાય'ઓ આનંદજનકરલાઈ ભરપૂર્વક કહેતા. કુખ્યતઃ નાશીજાતીને વિદ્યુત્તને નીચે પ્રમાણે ઉત્તર આપે છે:—

ક વયં વય પરીક્ષમન્તયો મુમુક્ષાઃ સમ્પ્રેષિતો જનઃ .

પરિહાસમિજિવિત સહિ પરમૈર્જન સ મુક્તાં વયઃ ॥

કુખ્ય-તલા પૂર્વોક્ત અસત્ય કરવાને પરિણામે ચકુ-તલાની અરવીકાર સમયે વિદ્યુત્ત સહાયક થઈ ચકતો નથી અને નાટકનું કારણ ઉત્પન્ન થાય છે.

'રામાયણ'માં રામચન્દ્રજીની પરમ સત્યનિષ્ઠા પ્રજ્ઞ સમક્ષ જીવનનો ઉચ્ચ આદર્શ રચાયે છે. અિદ્ધ ઉપર રામના નિવાસ રમિયાન પ્રથમ મુનિ નાગલિ અને પછીથી મહર્ષિ વસિષ્ઠની વનવાસ ન જવાની અને અયોધ્યા પાછા ફરી રાજ કરવાની દશકાનો રામ અરવીકાર કરે છે અને ઉદ્ધીપ કરે છે:—

'યદવસ્તુ સન્તિ રાજાનસ્તદ્વસ્તાઃ સન્તિ હિ પ્રજાઃ' ॥

રામની આ સંત્યપરાયણતા એને આદર્શ રાજ બનાવે છે અને આશ્ચર્યથી અનંત દેશમાં એને અચલ સ્થાન અપાવે છે.

ચૈકસપીઅરના નાટકમાં પણ સત્યકથનની દિગ્મતના અભાવમાંથી કષ્ટતા જોવા છે તે એ મહાકવિએ દર્શાવ્યું છે. જુલિયસ સીઝર, શમિથો એન્ડ જુલિયેટ, કિંગ લીઅર, હેમલેટ વગેરે નાટકો અસત્યમાંથી જન્મેલી કારવધૃતિઓ છે.

'જુલિયસ સીઝર'માં જુલિયસની પત્ની પોર્સિયા પંતિને એની ચિંતાનું કારણ પૂછે છે ત્યારે એ કેવો જુઠો ઉત્તર આપે છે તે જુઓ:—

Portia : Dear my Lord,

Make me acquainted with your cause of grief.

Brutus : I am not well in health and that is all.

"જોના પુત્રી અને જુલિયસની પત્ની" જેવી પોર્સિયા પાસે કાવચાળાનેતા પ્રવચનો બોલ મઈ પડેલા મહાન રોષકે તત્સમિતક અસત્ય ઉચ્ચારે છે અને પરિણામે 'પિતાતત્વ' સીઝરને ફર જીવલેણ હા મારે છે અને અંતે પોતાના ઉન્નત જીવનની પ્રજ્ઞકરણતા આણે છે.

'શમિથો એન્ડ જુલિયેટ'માં પણ જુલિયેટ શમિથો પ્રત્યે પોતાનો અનન્ય પ્રેમ છુપાવે છે અને એની માતા સમક્ષ એ પ્રેમ જાહેર કરવાની એનામાં તાકાત નથી. બીજું એ તો માતાને આ પ્રમાણે કહે છે:—

Indeed, I never shall be satisfied
With Romeo, till I behold him dead.

જુલિયેટમાં સત્ય કહેવાની દિગ્મત નથી તેથી જ એના અને શમિથોના જીવનનો કષ્ટ અંત આવે છે.

'કિંગ લીઅર'માં લીઅરને પોતાની પુત્રી કોર્ડેલિયાનો સત્યનો પ્રેમ ગમતો નથી અને એ પુત્રીને નીચે પ્રમાણે કહે છે:—

Let it be so,—

Thy truth, then be thy dower.

કોર્ડેલિયા એને કેન્દનાં સત્યવચનોની લીઅર અવગણના કરે છે.

આ પ્રમાણે સત્યનો મહિમા મહાકવિઓએ એમની મહાન કૃતિઓ દ્વારા બોધી રીતે ગાય છે.

૩

સત્ય અને સૌન્દર્ય ઉપરાંત સાધુતાનું મહત્વ પણ સાચા સાહિત્યકારને છે. કવિના નેત્ર સમક્ષ સાધુતાની ઉજ્જવળ ભાવના હંમેશાં છે જેના ઉપર એ વાચકની અભિરુચિ જગાડે છે. ‘‘ધ્રુવં શર્મા ઈન્દુભટ્ટીના મૃત્યુમાંથી અજાને વૈરાગ્યવૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય છે એનું ચિત્ર નીચેના શબ્દોમાં કવિ રજૂ કરે છે:—માર્ગ પ્રવૃત્તિઃ શરીરિણા...અત્યવગતિઃ મૃત્યવેતનઃ પ્રિયનાશાં હૃદિ શત્યમર્પિતમ્ । ઇત્યાદિ.

નૃણા શૈકરપીઅરના *Tempest* નાટકમાં ગ્રેસેરોનું મુખ્ય સામાન્ય મતુષ્ય કરતાં જેવું જુદું છે? એને પુરતકોનું મુખ્ય રાજ્ય કરતાં પણ અધિક છે અર્થાત્ જ્ઞાનની ઈંમત સહુથી ઊંચી છે. મુન્હેગારોને સુમારવાની એનો યોજના એના આત્માની વિશાળતામાંથી જન્મી છે અને તેથી જ એ અપાર ઉદારતા અને કૃપા આપી શકે છે.

આમ, સાહિત્ય એ જીવનનું ચૈતન્ય છે અને જીવનનાં મૂલ્યો સાહિત્યમાંથી આપણને મળ્યાં છે. કાવ્ય, તરજમાન, કલા આદિ જગતની મુદ્દમ ક્રિયાઓ અનેક રમુજ બળો કરતાં વધારે બળવાન છે. પરંતુ સાહિત્યની સમૃદ્ધિનો આધાર આખરે આપણાં જીવન ઉપર અવલંબે છે. આપણું ‘પોતાનું’ અને આસપાસનું ‘સર્વ’ જીવન પ્રાણીવાદ હોય તો આપણું સાહિત્ય પણ ચૈતન્યથી ભરેલું અવશ્ય થાય. આપણા જીવનમાં સુંદરતા અને કાવ્યતા ભરેલી હોય તો આપણું સાહિત્ય પણ એવું જ સુંદર અને કાવ્ય બને. જેવી જીવનની સંપત્તિ અને સમૃદ્ધિ, તેનું સાહિત્ય આજ આપણી પ્રજામાં જે નવજીવન પ્રેરેલા માણ્યું છે તેમાંથી કમેકમે સુંદર આકૃતિ ધારણ કરી આપણા પ્રજાજીવનનું વૃક્ષ નવપરંકવિત બની અનેક નવીન કલિકાઓથી મહેરાશે અને નવકુસુમિત પુષ્પોથી ઊભરાશે. સાહિત્યની વસન્તઋતુ બેસશે અને મહાન સાહિત્યનું વાતાવરણ રચાશે. સાહિત્યના ઉત્થના આ સુંદર ભવિષ્ય માટે આપણી આ આરા અચુકત અથવા વધુપડતી નથી. જગતના સાહિત્યના ઉદ્યાનના મહાન મુઝા આ નિયમને અનુસરીને જ ઉત્પન્ન થયા છે. ✽

✽

✽ અમદાવાદ, એલ. એલ. ડી. આર્ટ્સ કોલેજ અને મુંબાઈ સેંટ ડેવિડ્સ કોલેજમાં આપેલ લાપણ (ચોટાક ફેવડાર સાથે).

શૂરવીર વૈજ્ઞાનિકો

ડૉ. સુરેશ મોહના, એમ. એસસી., પીએમ. ડી.

વિજ્ઞાનની સાથે શૂરવીરતા કેરી રીતે સંકળાએલી હશે તે વિશે ઘણાને કુતુહલતા થઈ હશે. શૂરવીરતા તો લાઘવનાં મેલનમાં હોઈ શકે 'અથવા' તો કોઈ સાદસ એકવીનું હોય, વાય સિંહ મારવાની હોય, કમળે ફૂલતાં બગાવવાનાં હોય, આગમાંથી બચાવવાનાં હોય તો તેમાં શૂરવીરતા ભેદિએ એવો સાધારણ રીતે લેકાનો ખ્યાલ હોય છે. વિજ્ઞાનનાં ક્ષેત્રમાં પણ અનેક વખત શૂરવીરતાની જરૂર પડે છે. જ્ઞાનની સીમાઓ વિસ્તૃત બતાવવા માટે અને જીવન સુરખ બનાવવા માટે અનેક વૈજ્ઞાનિકોએ જીવતાં ભેખડે પ્રયોગો કર્યા છે અને આમ વિશ્વને નવું જ્ઞાન અર્પ્યું છે.

ટોલેમી

ટોલેમી જૂના જમાનામાં શીખવી ગયો હતો કે પૃથ્વી સ્થિર છે, નભામંડળના બીજા સજ્જાસદે તેની આસપાસ ફરે છે, લોકોએ આ પૂછડું પડી રાખ્યું હતું. પૃથ્વીની મહત્તા બતાવવા આ આવશ્યક હતું. ધર્મશુરુઓએ આમાં મોટો ભાગ ભજવ્યો હતો. ધર્મશુરુઓની સત્તા જમરી હતી. ધર્મને નામે ચુંકાળીરી ચાલતી હતી, અનેક માણસોને મારી નાંખવામાં આવતા હતા. તોઈમાઘ નામના ધર્માધિકારીએ શમતા ન્યાયાસન પરનાં તેનાં અદાર વર્તના અમલ કરમાન ૧૦,૨૨૦ માણસોને જીવતા ખાળી મૂક્યા હતા અને ૧૭,૦૦૦ માણસોને ભેદમાં સખડાબ્યા હતા ! ઈ. સ. ૧૫૪૩માં કોપરનિકસનું વિખ્યાત પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયું. તેમાં તેણે પૃથ્વી સૂર્યની આસપાસ ફરતી હોવાનું વિધાન રજૂ કર્યું. તે જ વર્ષે તેનું મરણ થયું. તેનું આ કાર્ય હિપાક્રી લેનાર મદાન ખગોળશાસ્ત્રીઓ હતા. મેલીલિયો, કોપરનિકસ, હાઇન-સ હાલ્ડિ. તેનાં વિધાનોનો પ્રચાર કરનાર હતો ગ્યોહાનો બ્રુનો.

બ્રુનો

ઈ. સ. ૧૫૭૮ માં છટાલીના ગ્રોલા ગામમાં બ્રુનોનો જન્મ થયો હતો. ૧૪ વર્ષની ઉંમરે તે પોપનાં ક્રામિનિકન બોર્ડરમાં ભેડાયો. ધર્મપુસ્તકોનો તેણે જીંડો અભ્યાસ કર્યો અને અનેક ઉપસ્થિત થતી શંકાઓનું નિવારણ કરવા મળ્યો. તેને કોપરનિકસનાં વિધાનમાં સત્ય જાણ્યું અને પોપની સત્તા સામે તેણે બળવો હિટાવ્યો કારણ કે ધર્માધિકારીઓ ટોલેમીનાં વિધાનોનો પ્રચાર કરતા હતા. પોપે બ્રુનોને દેહાંતરંકની સખ ફરમાવી. બ્રુનો પેરિસ નાસી છૂટ્યો, ત્યાં પણ તેનો પીઠો ધર્માધિકારીઓએ ન છોડ્યો. જંગલ, માર્ગજર્જ, જમની, એક પછી એક દેસમાં તેણે વસવાટ કર્યો અને પુસ્તકો લખ્યાં તથા લાખ્યાં ને પોતાને ચોખ્ખા સાગતાં વિધાનો રજૂ કર્યાં. પણ ધર્માધિકારીઓએ ક્યાં એ તેને જીંડીને ભેડવા ન દીધો. તેને પાછો છટાલીમાં લાવવા એક ઠાવતરું રચાયું. પોપ તેને નહિ કનડે એવી એક મિત્ર દ્વારા તેને આશા આપી છટાલી બોલાવવામાં આવ્યો. છટાલીમાં આવતાં જ તેને ૧૬ ફરવામાં આવ્યો. આઠ વર્ષની જીંડલી સખ પછી તેને કોડવામાં આવ્યો પણ તે અખએ તેને બીરૂ બતાવ્યો નહલે. ફરી તેણે પોતાના સિદ્ધાંતોનો પ્રચાર કરવા માંડ્યો. પોપની પવિત્ર આદી પરથી તેને દેહાંતરંકની સખ ફરમાવવામાં આવી અને ઈ. સ. ૧૬૦૦ ની ૧૭મી

ફેબ્રુઆરીએ શમના એક મોઝાનમાં જાહેર રીતે તેને હવતા જાળવામાં આવ્યો. ચિંતા પર ચંદતા શુનોતે પ્રાર્થના માટે એક કોશ આપવામાં આવ્યો. “ સત્યને સમજવા માટે આવા લોકોની જરૂર નથી” એમ કહી તેણે તે ફેંકી દીધો !

ગેલીલિયો

જુનો ઇટલો દિગ્મતવાન હશે તેનો ખ્યાલ મદાન વિદ્યાની ગેલીલિયોના દાખલા પરથી આવશે. ગેલીલિયોએ પણ સત્યના પ્રચાર અર્થે સતત ઝુઝેલ ઉઠાવી હતી અને તેને શોધે તેને ધણું વેડવું પાડ્યું હતું. પણ છેવટે ત્યારે તેને દેહાંતની ધમકી આપવામાં આવી ત્યારે તેણે નમતું આપ્યું હતું. ઈટાલીના પોપ આગમાં ૧૫૬૪માં તેનો જન્મ થયો હતો. ૨૬ વર્ષની ઉંમરે તે અધ્યાપક બન્યો હતો. તેણે પેન્ડ્યુલમના કાયદા જોના પર આજની પેન્ડ્યુલમયાળી ઘડિયાળો રચાએલી છે તે શોધ્યા. નીચે પડતી વસ્તુઓના કાયદા તેણે શોધ્યા અને તે કાયદાઓ પીઝાના ટાવર પરથી નાના તથા મોટા તોપના ગોળાઓ એકી સાથે નીચે નાખી સપ્રયોગ સિદ્ધ કરી બતાવ્યા. ટેલેસ્કોપની શોધ કરી તેણે ચંદ્રનાં પર્વતો ને ખીણો, ગુરુના ચંદ્રો, તારાઓ અને ગ્રહોની ગતિ એ સર્વે પર સંશોધન કર્યું. પૃથ્વીને વિષ્ણુનાં મધ્યમિંદુ તરીકેનાં સિદ્ધાંતનું પરથી પદ્મજીત કરી સૂર્યની આસપાસ ફરતા એક નાનકડા ગ્રહનું નીચું પદ આપનાર કોપરનિકસની શોધતો ઇટલી પ્રચાર કરનાર ગેલીલિયો સામે પણ ધર્મશુશ્રુઓનો શંકા કીતયો. શમ જઈ તેના વિચારો પોપ સમક્ષ રજૂ કરવાની તેની આજ્ઞા થઈ. ૭૦ વર્ષના ગેલીલિયોને શમ જવું પડ્યું. ‘ઇન્કવીરીશન’ના નામે પંકાએલી ધર્મ-શુશ્રુઓની અદાલત સમક્ષ તેને જોડો રાખવામાં આવ્યો. પહેલાં તે તેણે પોતાના વિચારોને વિજગી રહેવાનું સામર્થ્ય બતાવ્યું, પણ સિતમ ગુજારવાની સતત ધમકીઓને લીધે છેવટે, પોતે શોખવે છે તે સ્વઘણ છે, એમ તેણે જાહેર કર્યું. તેને છૂટા કરવામાં આવ્યો પણ તેના પર નિષેધ રાખવામાં આવ્યો અને તેનાં પુસ્તકો ન છાપવાં એવો હુકમ થયો. દુઃખી થયેલા ૧૬ ગેલીલિયોએ પોતાના પ્રયોગો ચાલુ રાખ્યા. છેવટે તે આંધળો થઈ ગયો ને છાત્રમે વર્ષે મરણ પામ્યો. તેની કબર પર કોઈપણ નિતનું સ્મારક ન બોલું કરવું એવો હુકમ થયો પણ આજે ૩૦૦ વર્ષ પછી પણ એક મદાન વિદ્યાની તરીકે તેની સ્મૃતિ હવાત છે.

વેસાલીઅસ

બીજા પણ કેટલાકે ખગોળનાં નવાં વિધાનો દાખલ કરવા માટે સમજો. બોરગી હતી. પણ ખગોળનાં શોધમાં જ નવાં સિદ્ધાંતો રજૂ કરવા માટે ચરવીરતાની જરૂર હતી એમ ન હતું. વેદિકનાં ક્ષેત્રમાં પણ ઍરિસ્ટોટલ અને ગેલનના વિચારો સામે અભિપ્રાય ઉચ્ચાર્યો એ ભોખમશનેણું હતું. પણ વેદિકના વિષયમાં પણ ચરવીર વૈજ્ઞાનિકોની ખોટ ન હતી. ૧૫૪૪ની સાલમાં, ૭૦ વર્ષમાં કોપરનિકસે પોતાનું વિષ્ણુવાત પુસ્તક બહાર પાડ્યું. તે જ વર્ષે વેસાલીઅસે વેદિકના ક્ષેત્રમાં ચરીરચમના પાવનું તેનું તેટલું જ અત્યંત પુસ્તક બહાર પાડ્યું. તે વખતે થત ચરીરને ગીરો તેના અંદરના કાગોળો અભ્યાસ કરવો એ હવનું ભોખમ ખેડવા જેવું હતું કારણ કે મનુષ્યદેહ પવિત્ર મંજુનો અને તે ચીરતા સામે ધર્મની સંમતિ ન હતી. તે ચીરનારને દેહાંતની સજા ફરમાવવામાં આવતી. તેમ છતાં વેસાલીઅસ એક વખત હવતા ભોખમે ફાંસીએ ચઢાવેલા ગુનેગારનું ગળ ઉપાડી ગયો અને ચરીર-

રંગનાનો અભ્યાસ કર્યો. આ રીતે મેળવેલા જ્ઞાનનો પોતાનાં પુસ્તકોમાં તેણે સમાવેશ કર્યો હતો. એલનનાં કેટલાંક વિધાનો તેણે ખોટાં કર્યાં હતાં. તેની સામે ધર્માધિકારીઓએ ઉદાપોદ કર્યો. કંટાળીને વેસાલીએ પાણીમાં ઝાંઝો ઉગ્રાંડ નર્થ વસવાટ કર્યો. ત્યાં તે ચાલ્સ રામને તબીબ નીમ્યા. આ સમયે તેની ઉંમર ત્રીસ વર્ષથી પણ ઓછી હતી. ૨૩ વર્ષ પછી તેને ફરી પાણીમાં ઘોડાવવામાં આવ્યો પણ તે જ વર્ષે તે પાણી પહોંચે તે પહેલાં મરણ પામ્યો.

સર્વેક્ષ

વેસાલીએ કમોતે મરતાં જમ્યો પણ તેના જ સાથી સર્વેક્ષ નેણે રૂધિરાભિસરણ વિષે કેટલીક શોધો કરી હતી તે ન જમ્યો. નવા સિદ્ધાંતોનો પ્રચાર કરવા માટે તેને ધર્માધિકારીઓની અદાલતે દેહાંતની સજા ફરમાવી. તે નાસી છૂટ્યો પણ ઉચરે પકડાયો ને જીવવામાં તેને જીવંતે જાળી મૂકવામાં આવ્યો. આજે સાકાવણસે વર્ષ પછી આપણે તે સમયની ધર્માધતા સમજી શકતા નથી. વિજ્ઞાનનો આગેદૂરના પુરામાનીએને આવી કાતકી સજાએ ફરમાવવામાં આવતી એ વાંચી આજે આશ્ચર્ય થાય છે. પણ ખરું જોતાં આજે પણ એ સ્થિતિ છે કે નાજી જમની અને હાસિરટ ઇટાલીમાં પોતાનાં વિચારો નિરપણે દર્શાવવા માટે કેટલાંક વિજ્ઞાનીએને જેલમાં સજાનું જ પાપું છે અથવા દેહચરો ભોખવે પાડ્યો જ છે. અલગત ધર્માધતાની જગ્યાએ સ્વેચ્છાક્રિયાને લીધી છે અને સરખાતારોના મૂર્ખતાભરેલા સિદ્ધાંતોની સામે આંગળો ઝીંચનારને જીવનું જોખમ ખોડવું પાપું છે. આમાં આઈન્સ્ટાઈનનો ફાજો જગદિખ્યાત છે.

૧૬મી સદીમાં વિજ્ઞાનનો માર્ગ ધર્માધિકારીઓ રૂધી રવા હતા. ધીરધીર વસ્તુસ્થિતિ ખલાતી થઈ. ધર્મની પૂંસરી તીચે વિજ્ઞાનીએને હજાવવાનો પ્રયત્ન કરીકે મોઝો પડવા લાગ્યો ને વિજ્ઞાનની આગેદૂર ચલામી. ૧૭મી-૧૮મી સદીમાં અનેક શોધો થઈ. ૧૯મી સદીમાં તે વૈજ્ઞાનિક સભ્યોનો પ્રચાર કરવા માટે જીવનનો ભોગ આપવો પડે એવી સ્થિતિ રહી ન હતી. જેમ જેમ વિજ્ઞાનનો ખડોળો પ્રચાર થવા લાગ્યો તેમ તેમ વિજ્ઞાનીઓ ખદાફરીકર્મી પ્રયોગો કરવા તરફ દોરવા. વેરો જુદા પ્રકૃતિ સાધી ન હતી. અનેક રાજો જીતવાનાં હતાં. વૈદકનાં ક્ષેત્રમાં ચરવીરતા માટે વિચાર ક્ષેત્ર પાપું હતું.

હાનિમાન

હોમોઓપેથીના શોધક હાનિમાને પોતાના, તેમજ મિત્રો અને સ્નેહીસંબધીઓનાં કરીર ઉપર એક પછી એક ૬૦ ઔષ્ધોના પ્રયોગો કર્યા અને દરેક ઔષધથી ઉત્પન્ન થતાં લક્ષણોની ઝીણુઝીણી તપાસ કરી નોંધી કરી. અનેક વિષમયોગોને પરિણામે ઉત્પન્ન થયેલાં લક્ષણોની નોંધો તેણે જોગી કરી અને પોતાના અનુભવો સાથે સરખાવી. કિન્તીન પણ મોટા પ્રમાણમાં ખર્ચ તેણે પ્રયોગો કર્યા. સોમલતા યુદ્ધોત્તર સિદ્ધ કરવા માટે તેણે તે જાતે ખાવા માંડ્યું. આનાથી તેની જીવનશક્તિ લયમી પણ હોઈ પર કાજૂ મેળવવાં માટે વૈદકનાં એક નવાં જ ક્ષેત્રનો તેણે પાયો નાંખ્યો.

હોમોપેથી કોસ

હોમોપેથી કોસ કોલેરા અને બીજા રોગોનાં જંતુઓ પર કાર્ય કર્યું અને તે જંતુઓની શોધ કરી હતી. આ કાર્ય કાંઈ સહેલું ન હતું. ડૉ. યુર્ષલિયર કોલેરા પર કાર્ય કરતાં કોલેરાથી મરણ પામ્યો હતો. ડૉ. ચારે નામના એક ડાકરે અમુક જાનનાં જંતુઓથી રક્ષા થતા હતા કે નહીં તે તપાસવા માટે તે જંતુઓ પોતાના કરીરમાં ફાખડ કર્યા.

તેને એક મોટા ફાલ્સો અને વીસ ગૂંચમાં થઈ દર્તા. હુમ પાત્તર જેણે હકખાએલા ફૂંટરા કરવાથી થતા વ્યાધિ પર કાચું રહ્યું હતું અને તે રોગમાંથી બચવા માટે રસો શોધી હતી, તેને અનેક હકખાએલા ફૂંટરાઓનાં મોઢામાં નળાઓ મૂકીને સંશોધન માટે લાળ ચૂસતી પડતી.

રેમડ કીટમાસ

સર્પોનાં એક પર અનેક જાતુ કાચું કરે છે. સર્પોનાં એકમાંથી સર્પદંડ ચળો હોય તેમનો જીવ બચાવવા માટે રસો બનાવવામાં આવે છે. સાપનું એક કાદનું એ કાંઈ સુદેહી વાત નથી. હવે તો તે કરડે તો તેની સાથે ઉપચાર લઈ શકાય છે પણ પહેલાં તેનું ન હતું. ન્યૂયોર્કમાં સજીવ પ્રાણીસમદર્યાનના ક્યુરેટર રેમડ કીટમાસે દમ્બરે સર્પોમાંથી એક કાદનું છે. દર પંખનારે તે ૧૨૫ સર્પોનું એક કાદોતો. કેટલીક વખત તો તે બે હલાકમાં ૧૦૦ નોટલા સર્પોમાંથી એક કાદોતો. એક વખત તો તેણે એક ગેઝન નોટલું સર્પનું એક પૂડું પાક્યું હતું અને તે એક પણ અમેરિકાના એરીમાં એરી સર્પોનું. અને આ એકો ફર્વા હોય છે ? તેનાથી પહેલાં તો માણસના હાથપગો અકાચ, પાછી તે આંધળો બને, અને અંતે તેની મરહન થતી પડે. એક સર્પનાં એકથી તો માણસની આંખમાંથી લોહી પડ્યું. આ સર્વે એકમાંથી આજે દેન્સર, રક્તસ્રાવ વગેરે પર ઇલાજો શોધાવાના પ્રયત્નો ચાલે છે. આજે સર્પનાં એક પણ ફેકાણે કાદવામાં આવે છે. કેટલેક ઢેકાણે તે રોટલું કાચું થઈ પડ્યું છે. પણ આજે સર્પદંડમાંથી બચવાના ઉપાયો જાણીતા છે. કીટમાસે એક કાદવાની યદ્યતા કરી ત્યારે તે જાણીતા ન હતા અને હવેનાં જોખમે તે કાચું કરવાનું હતું.

માઈસોનીવ

ફ્રાંસના વિખ્યાત ડાક્ટરની એક સમિતિ સમગ્ર માઈસોનીવ નામનો એક તખીળી વિદ્યાથી કપડાં કાઢી જીમો દતો. તે પોતાના પર પ્રયોગો કરાવતા સ્વપંક્ષેત્ર તરીકે કામર દતો. તેના પર છ લાખા કાપા કરાયા અને તેમાં ચાંદીના રોગની જગદ રસી પૂરવામાં આવી. કલક પછી તેના પર રસપુરની (ફોસોમીલ) બનાવેલી દવા લગાડવામાં આવી કારણ કે ચાંદીના રોગમાં આ દવાની ઉપયોગિતા બતાવવાનો આ પ્રયોગનો હેતુ હતો. તે જ સમયે એક વાંદરા પર અને એક ચોખ્ખાન્ગી પર તેજ જ કાપા પાડી તેમાં રસી રાખત કરવામાં આવી, પણ તેમાં તે દવા લગાડવામાં ન આવી. માઈસોનીવને કાંઈ ન થયું. વાંદરાએને ચાંદીના રોગ લાગુ પડ્યો. જો આ પ્રયોગમાં કાંઈ ખામી હોત તો ? તો માઈસોનીવનું સરીર સડી જાત, તે કાચા ગાંઠો બની જાત અને મરણ પામત.

વોલ્ટર રીડ

૧૯૦૦ની સાલમાં અને તે પૂર્વે પોખાન્વરે કેર વર્તાવ્યો હતો. અમેરિકામાં તેનાથી દમ્બરે માણસો મરણ પામતાં હતાં. ક્યુઆમાં દમ્બરે અમેરિકન સૈનિકો આ તાવથી મરણ પામ્યા હતા. ૨૫મી જૂન ૧૯૦૦ એ જેલર વોલ્ટર રીડને અમેરિકા સરકારે કબુલા મોકલ્યો અને આ તાવનું કારણ શોધવા જણાવ્યું. તેણે આ રોગથી જૂલુ પામેલાં માણસોનાં સરીરો તપાસ્યાં. એક નહીં અનેક, પણ અદ્યથી કાંઈ જાતનાં નર્વા જાંતુઓ તેને ન મળ્યાં. પછી તેણે આ રોગ, જેમ મેસેરીઆ મન્ડરોથી પ્રસરે છે, તેમ તો પ્રસરતો નથી—એ અનુમાન કાઢ્યું છે કે ખોટું તે પુરવાર કરવા પ્રયોગો કરે હતાં. પીગેલાવ વાંદરાઓ કે બીજાં પ્રાણીઓને લાગુ પડતો નથી એટલે માણસના પર પ્રયોગો કરવાની જરૂર રહે છે. સ્વપંક્ષેત્રની માનજો થઈ. જેમસ રોગ અને જેસો લાઝીર નામના બે ડાક્ટરોએ મન્ડરોને પીગાળાવથી પીગાળા રોગીઓનું મોઢું ચૂસેલા મન્ડરોને પોતાનાં સરીર પર ચટકા મારવા

પા. બીજા પશુ કેટલાકે પોતાના પર પ્રયોગો કરવાની તૈયારી બતાવી, સર્વેને પીળાતાવ માગ્યો. બીજાઓને સાતું ચમું પશુ જેસી લાગીર મરણ પામ્યો. પીળાતાવ મંચરોને લીધે ૪ થાય છે કે પીળાતાવ આપ્યો હોય તે રોગીનાં કપડાં, આદર, એલવાનાં વજેરથી પશુ ૧ થાય છે તે પશુ નક્કી કરવાની જરૂર હતી. લાખ્યો રૂપિયાનાં પીળાતાવના રોગીઓનાં તપાસ વજેરે આળી નાખવામાં આવતાં કારણકે પ્રચલિત માન્યતા એવી હતી કે તે વાપરવાથી વેપ બાને છે. એક નાનકડો ઝોરડો બનાવવામાં આવ્યો. તેમાં આવ્યા મોટા મોટા પટારા, તેમાં હતી પીળાતાવનાં રોગીઓની જોડદીઓ વજેરથી ખરડાઓમાં લિશિકાઓ, આદરે વજેરે. ૧૭ સ્વયંસેવકો તે ઝોરડામાં ગયા ને વીસ દિવસ સુધી આ કપડાં છતાંદિ વાપરી રહ્યા પશુ તેમને પીળાતાવ ન આવ્યો. પીળાતાવવાળા રોગીઓનાં પાપાનમાં વજેરે જ તેમણે વાપર્યા હતા એટલું જ નહિ પણ જે લિશિકાઓ પર તેઓ સત્તા હતી તેના પર પીળાતાવથી મરણ પામેલાઓનાં લોહીમાં બોજેલા દુવાલો પાપરવામાં આવ્યા હતા ૧ આ સ્વયંસેવકોને ન આવ્યો ત્યારે ન ચઈ જીજી કાઈ અસર. પણ જ્યારે તેમને પીળાતાવના રોગીઓને ચટકેલા મંચરો ચટકાવ્યા ત્યારે તેમને પીળાતાવ આવ્યો. કેટલાક સ્વયંસેવકોને સ્વયંજ ધરમાં સ્વયંજ કપડાંમાં કપડાંમાં રાખ્યા. તેમને પશુ જ્યારે આ મંચરો ચટકાવવામાં આવ્યા ત્યારે તેઓ તાવથી પડકાયા. આમ મંચરોનું આ રોમ પ્રસારવાનું કાર્ય નક્કી ચમું એટલે મંચરોને વિનાશ કરવાનું કાર્ય થઈ ચલુ. આને પીળાતાવ લગમગ નહિ થઈ ગયો છે. વૈદ્યની આગેકૂચ અર્થે અને જનહિતાર્થે બીજા કેટલાકે રોગી પર કાર્ય કરનારાઓએ પોતાના બળ કુરબાન કર્યાના દાખલા મળી આવે છે.

રક્તપ્રસારના ઇતિહાસમાં ફોરિન નામનાં મૂળતત્વનો શોધ એ એક કુખ્ય ગણ્ય છે. તેને શુદ્ધ સ્થિતિમાં મેળવતાં અનેક માણસોએ જન ગુમાવ્યા છે. ફોરિનના પર મેંચનાં તેજગથી લાઈટ્રોફોરિક એસિડ ઉત્પન્ન થાય છે. આ પદાર્થ એટલી જલદ છે કે તે કાચ, ચાંદી, પ્લેટીનમ ઇત્યાદિને ઝોગાળી દે છે. કાચ પર લખવા માટે આ તેજગનું કાચ વપરાય છે. કેવી, ગેલુસેક ને ચેનાડે ફોરિન વાયુની ખરાબ અસર બોગવી હતો. નોર્મ નોક્ષ અને ચોમસ નોક્ષ નામના બે લાઈઓ પશુ આ વાયુનો ભોગ બન્યા હતા. નોર્મ નોક્ષને ત્રણ વર્ષ નેપરજ જઈ પોતાની તબિયત સુધારવી પડી હતી અને ચોમસ તો મરતી મરતાં જયો ગયો હતો. લસેરસને જુએન જે. નોક્ષ માછળોની કુખ્ય કદાણી વિષે ખબર હતી તેણે દરહાર ન કરતાં પ્રયોગો કર્યા અને આખરે તે પશુ આ વાયુની ઝેરી અસરથી મરણ પામ્યો નેસોનો પ્રો નેરામ નીકરજ પશુ ફોરિનનાં ઝેરથી મરણ પામ્યો. આ અચકા-દેખાતા સંશોધનનો સફળ અંત અંદરી મોઈસા નામના ક્રેચ વિજ્ઞાનીએ આપ્યો ને તેણે ફોરિન બનાવી તેના ગુણધર્મો તપાસ્યા. તે ૫૧ મે વર્ષે મરણ પામ્યો. ફોરિન અને કાર્બન મોનોક્સાઈડ જેવા બે વિચારી વાયુઓ પરનાં સંશોધનને લીધે વૈદ્યનાની વધે મરણ નીપજું હોય એમ મનાય છે.

મ્યુસેંજ નાઈટ્રોજન દાઈક્રોમોઈડ બનાવવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો. તેણે નવસાગરમાં ફોરિન વાયુ પસાર કર્યો. એક પોળા રંગનું ફાટી નીકળે તેવું પ્રવાહી બન્યું ને તે ફાટવાથી તેણે એક આંખ અને ત્રણ આંગળી બોધાં. કેવી, બેચાડે ઇત્યાદિ રાસાયનિકાએ તે સફળતાપૂર્વક બનાવી તેના ગુણધર્મો તપાસ્યા.

ફ.

[આગુ

[આવતા અંકમાં પૃષ્ઠ ૫૪૦.]

પોર્તુગલનામહાન રાષ્ટ્રકવિ

કેમોઈન્સ

કૃષ્ણવદન જેટલી, એમ. એ., બી. ડી.

The first epic poem which in its grandeur and its universality speaks for the modern world was written by a Portuguese.—C. M. Bowra

‘From Virgil to Milton’

પોર્તુગીઝ સાહિત્યનો જન્મ મોડો થયો હોવાથી તેમાં મૌલિકતા ઓછી છે. તેનાં સૌથી જૂનાં કાવ્યો ઊર્ગિપ્રધાન બીલો છે. વળી રાજવંશ બર્ગન્ડી (ફ્રાંસ)માંથી કીતરી આવેલો હોવાથી સાહિત્યનું મુખ્ય સાધન-વસ્તુ અને વિચારો ફ્રાંસમાંથી પોર્તુગીઝ સાહિત્યે લીધાનાં લીધાં છે. પોર્તુગલનું રાષ્ટ્રીય મહાકાવ્ય *Os Lusíadas*—યુસિસલ્ક-મહાકાવ્ય લુઈ કેમોઈન્સ (Luís de Camoens)ની કૃતિ છે. એમાં દિવેના દરિયાઈ માર્ગની ૧૪૯૭માં વારો ૬ ગામાએ કરેલી શોધની ગાથા છે. વારો ૬ ગામા તેનો નાયક છે. કેમોઈન્સની નાથ કરી જેટલાક પોર્તુગીઝ કવિઓએ મહાકાવ્યો લખવા પ્રયત્નો કર્યા છે, પણ તેમના પ્રયત્નો અમર થઈ શક્યા નથી. સોળમી સદીમાં ગદ્ય મહાકાવ્યો અને વીરકાવ્યો રોમાંચક કથાઓ ખૂબ વંચાતી. તેમાંના *Amadis de Gaulle* અને તેના અનુસંધાન રૂપ *Palmerin d' Inglaterra* સૌથી વધુ લોકપ્રિય હતાં. ત્યારબાદ મેનેસેસ (Meneses) મહાકાવ્ય લેખનનાં નિયમો નગરો *Henriquezida* દેત્રી કવૈદા નામનું રાજ દેત્રીની પ્રસંગ કરેલું કંદાગાજનક મહાકાવ્ય લખ્યું અને de Macedo ૬ મેનેસેસે લખેલ *O Oriente*—‘પૂર્વ’—નામનું મહાકાવ્ય થોડા સમય લોકપ્રિય ગણાયું. પણ ‘યુસિસલ્ક’ની તોફાની મહાકાવ્ય એવું બીજું મહાકાવ્ય પોર્તુગલે સત્કૃતું નથી. એ સર્જનની વેદનાનું રહસ્ય મહાકવિ કેમોઈન્સના કુખી જીવનમાં આપણને દેખાય છે.

કવિએતે પ્રણાં સુંદર તરવોનાં પલમગરો ગણવામાં આવે છે અને ધણીવાર તેમને એ પદને મળતાં કંટાળા તાજ અને અસિક્કસોડીની દલાશુ મળે છે. આવાં દણ્ડિતામાં પોર્તુગલના મહાકવિ કેમોઈન્સનો દાખલો અનોદ છે. એ દેશપ્રેમી વીરકવિએ ને દેશની ઈજ્જત માટે જીવનસમર્પણ કરી દેશનું સાહિત્ય-સ્મારક રચ્યું. તે દેશે તેને અપમરણો, બૂબે આર્યો. દેશને વિરમ્ભિમાંથી ઉગારનાર અને યુરોપમાં ખ્યાતિ પામનાર તે એક જ પોર્તુગીઝ કવિ છે, છતાં ધણજીમાં તેણે જાવાથી બાણેલા તેના વફાવાર નોકરને પોતાના જીવનરહસ્ય કાન્ને શેરીઓમાં બીજા માનવી પડી અને તે નોકરના મૃત્યુ બાદ તેને મૃત્યુસમયે નહેરે ડુબાડવામાં લઈ જવામાં આવ્યો. તેણે ‘પોતાની કુખાદ રિયતિ બાલેખતાં’ લખ્યું છે :

‘Tis done: by human hopes and human aid

Abandoned now myself I left to mourn.

I weep o'er all my wrongs—o'er friends fast sworn,

Whose friendship but betrayed,

But whose firm hatred not so soon decayed.
The land that witnessed my return,
The land I loved above all lands of earth,
Twice cast me like a weed away;
And the world left me in the storm a prey.

“દલે બહુ થયું ! માનવ આશાઓ અને સહાયથી તરછાડાયેલો અને રહેમ પામ્યા વિનાનો હું, અને મહેલા અન્નામાં અને દીધોબન મેનીનાં બાથનો સોમંદ્રપૂર્વક સ્વીકારી દમાખોર નીવડેલા મિત્રો વિશે, શોક કરું છું—રડું છું. પણ એમની દલ ધુણા જલદીથી સડી ગઈ હતી ન હતી. જે રવજેકમાં હું પાછો કર્યો અને જેને હું દુનિયાના બધા દેશો કરતાં વધુ આદરો દતો, તેણે અને નકામા મંજૂરા સાફક નણી બે વખત હાસેલી દીધો, અને દુનિયાએ અને ઝંઝાવાતના તોફાનનાં બલિદાન તરીકે ફેંકી દીધો.”

તેના મહાકાવ્યના યુરોપની અનેક ભાષાઓમાં અને હિબ્રુમાં જે અનુવાદ થયા છે, પણ તેનાં મૂલ્ય પછી તેના દુનરચનના ચિદ્વરૂપ કાઈ પણાથ દુકંદા જે ગ્રાપવામાં આવ્યો નહિ. કાઈ ઉદાર પોર્ટુગીઝ ગુદરમે ૧૫૮૬માં એક તખ્તી રચાવી લખ્યું : “કવિઓમાં મિરોઅન્ટિયુ ગરીય અને કુર્ષી હવન ગાવો એવો જ રીતે મર્યો.”

પોર્ટુગલનો આ મહાકવિ સિરખનમાં ૧૫૨૪માં જન્મ્યો હતો. પાર ૫૧ની વયે તેને કાઈમ્યા વિદ્યાપીઠમાં અભ્યાસ કરવા મોકલવામાં આવ્યો. ૨૦ વર્ષની ઉંમરે તે સિરખન પાછો ફર્યો અને એક સામાન્ય દરખાસી તરીકે રહેવા લાગ્યો. આ સમયથી જ તેણે સાદિત્વ લેખનનો આરંભ કર્યો હતો અને તે કાવ્યો લખતો. સિરખનમાં તે રાષ્ટ્રીનાં પવિત્રનોમાંની એક કેથેડ્રિના ક બટાવદા નામની સુંદરીના પ્રેમમાં પડ્યો. કેમોઈન્સ સાધારણ રિયલિટો માણસ થનિક અમીર કુર્જીની યુવતી સાથે પ્રેમ કરે એ વાત કેથેડ્રિનાની સખીઓને ન ગળી. વાત છેક રાજદરબાર સુધી પહોંચી અને પરિણામે કેમોઈન્સને સિરખનમાંથી બે વર્ષ સુધી દલપાર થવાની સજાની જેટ મળી. તેણે સાન્તારમમાં આશ્રય લીધો અને ત્યાં ત્રણ હાસ્યરસિક નાટકો અને ત્રિદશબ્યાનો ઉપહાર દેનારી પ્રિયતમાને ઉદ્દેશી કોતરેા લખ્યાં. ‘તેને જોતા’ નામનું સુંદર હોનિટ આપણે નાંચીએ :

When I behold you, Lady I when my eyes
Dwell on the deep enjoyment of your sight,
I give my spirit to that one delight,
And earth appears to me a Paradise.
And when I hear you speak, and see you smile,
Full satisfied, absorbed my contrived mind
Deems all the world's vain hopes and joy the while
As empty as the unsubstantial wind.
Lady I I feel your charms, yet dare not raise
To that high theme the unequal song of praise.
A power for that to language was not given;

Nor marvel I, when I those beauties view,
Lady! that He, whose power created you,
Could form the stars and yonder glorious heaven.

“ જ્યારે હે મુંદરી, તને હું જોઉં છું, જ્યારે મારાં નેત્રો તારાં દર્શનના ગહન આનંદને માણે છે, ત્યારે હું એ પરમાનંદને મારો આત્મા સમર્પું છું અને પૃથ્વી મને સ્વર્ગરૂપે દેખાય છે. જ્યારે હું તને જોલતાં સાંભળું છું, કે સ્મિત કરતાં જાણું છું, ત્યારે એકાગ્રપણે તેમાં મગ્ન થયેલ મારા પૂર્ણ સંગૃહ મનને દુનિયાની બધી મિથ્યા આશાઓ અને આનંદ ધરીબર તુચ્છ પદ્યન જેવા ખાલી લાગે છે.

“ હે મુંદરી, હું તારી યોદિની અનુભવું છું. પણ એ ઉચ્ચ રક્ષને તેથી દલકા પ્રણસા-જીતમાં રહી શકતો નથી, કારણ કે જાપાને એ શક્તિ અર્પવામાં જ નથી આવી. હું જ્યારે તારાં સૌંદર્યને જોઉં છું, ત્યારે હે મુંદરી, તને યજ્ઞાર પ્રભુ તારાંજો અને જામ્ય નહને સહી શક્યો એ વિશે મને આશ્ચર્ય થતું નથી ! ”

તેનાં આવાં ચીતો કાલ્પનિક પ્રેમ નદિ, પણ કવિ બન્સનનાં ચીતો જેમ, અનુભવજન્ય હૃદયરથ ઉર્મિઓ વ્યક્ત કરે છે. પ્રથમ પ્રેમની અકૃત્ય ખુદતાની ચિરંજીવ અસરથી તે મુક્ત નહોતો થઈ શક્યો; તેની અસલ જોદિની વેદના તેના જીવનમાં વજ્રાર્ધ ગઈ હતી. પ્રણીત વિશ્વસજનની શક્તિના પુરાવા રૂપ સૌંદર્ય અને પ્રેમની મૂર્તિની પ્રણંસા કરવા જાણ કે કાવ્ય એક નમળું સાધન લાગે એ તો દરેક સામા પ્રેમી કવિનો અનુભવ છે. તેના બીજા કાવ્યથી એ કમન વધુ મુંદર રીતે પ્રગટ થયો :

So sweet the lyre, so musical the strain,
By which my soul, Beloved! is expressed,
That, hearing them, no such indifferent breast
But welcomes love and his delicious pain,
And opens to his innumerable train
Of sweet persuasions, lovely mysteries,
Brief angers, gentle reconcilments, sighs
And ardour unabashed by proud disdain.
yet, when I strive to sing what beauty dwells
Upon thy brow, so oft in scorn arrayed,
My song upon the unworthy lips expires.
It must be loftier verse than mine that tells
Of loveliness like thine. My Muse, dismayed,
Folds her weak wing and silently retires.

“ મારી મધુર પ્રેમનીજામણી ઝંકાર કરતા સંજીત સુરો જેવા તો આવશ્યક છે કે તે સાંભળી આવશ્યક દૃષ્ટવાલો પણ પ્રેમ અને તેની મધુર વેદનાને સતકારે મે. તે ગર્વજારી તિરસ્કારથી શરમાવા વિના મધુર સમભવરો, પ્રેમમય વદરથો, કલ્પિક દોષ, પ્રેમજન્યતામણી, નિષ્વાસો અને માદકતાની અગણિત વજ્રજાને આવકારે છે. છતાં, જ્યારે હું

ધૃણ્ણવી સજ્જ તારી જમરો પર વસતાં સૌંદર્યને માથા મથું છું, ત્યારે મારા નાલાયક હોઠ પર ખીત મરી જાય છે. તારાં લાવણ્યને કચવા તો મારા કરતાં ઊંચા પ્રકારનું ખીત જોઈએ. મારી કાબઢેલી તો તેની નજગી પાંખને સંકેલી છાંતીમાની ચાલી જાય છે."

વિદગ્ધજન્ય વેરનાયુક્ત તેના પ્રેમની મધુર સ્મૃતિ અને ચત આનંદ પ્રતિ હૃદયપેદક ભીંચિતો આવેશ વ્યક્ત કરતાં કાવ્યો સહુદયી વાચકનું હૃદય આર્દ્ર કરી શકે છે:

"કાઈ મૃદુ ધીમે જેની સામે હું મીટ માંડો જોઈ રહેતો, એ મધુર ચમકતાં નેત્રો મારા ઝમ પર દયાનાં અચૂનું રૂઝિદાવક ઝાપડું વરસાવે, એ સ્વપ્ન હું સેવી રહ્યો છું. તે નેત્રોનાં ફિરજો જો કે મારા પ્રતિ ઝૂકેલાં નથી, તથાપિ સ્મૃતિમાંથી તે જુઝાયાં નથી. મારા યાદેલાં દેવને તે જાદુઈ શક્તિથી આરામ આપશે. અથવા તો, આ ઊંઘ્યાવૃથાં જીતોમાં વહેતો મારો શોકકરોં સાદ, જેના દર્શનમાં જ હું જીવતો હતો તેને પહોંચે અને ચત સમય-જૂલકાળનો, રૂંદનના દિવસો અને રામાવેશની ભૂમોભયોં સમય, -માણેલી મધુર વેદના અને અનંત આઘાજોનો સમય-સાદ આપે અને તેના પર તેને મનન કરવા પ્રેરે, એ સ્વપ્ન હું ઝંખી રહ્યો છું."

વિરહઅથા સહેતાં, સમરસુસંદિતામાં પ્રેમજાગન હૃદયનાં નિવાસજર્ગ્યાં સ્વપ્નો સૌંચનાર કવિ પ્રિયતમાનું ધુનર્મિલન ન પામી રહ્યો. તેની હૃદયારી અને દેશપારીનો અંત આવે તે પહેલાં જ તેની આ માથુર મૃત્યુને બેઠવા તેને દેશો રહી ચાલી ગઈ! ૧૫૫૮માં તે ટિન્દામાં ગોવામાં જોસનાત્રા બોમરતો હતો ત્યારે તેને એ હૃદયપેદક મૃત્યુના સમાચાર મળ્યા. મૃત પ્રિયને કવિએ સ્વર્ગમાં પોતાને આમંત્રણ આપવાની પ્રજ્ઞ પાસે વડીલાત કરવાનો સદેશ કાવ્યમાં પાક્યો:

Soul of all gentleness, dear Soul, that spurning
This life so early and disdainfully,
Now rests on high in Heaven eternally—
While I live here below, for ever mourning;
If, in the seats of Heaven, whither thou'rt returning,
Some memory of this life is given thee,
Be not unmindful of that love bright burning
Which in mine eyes thou may'st plainly see.
And, shouldst thou see there ought that can entreat thee
In this my pain, that ever with me stays,
Then pray to God, who so cut short thy days,
That He, as quickly, take me hence to meet thee,
As He has taken thee now from my gaze.

સિરખનની હૃદયારી પૂરી મનાં તે સિરખન આગ્યો. તે પ્રેમનાં ગીતો ગાઈ કે નાટકો લખી સતોત માનનાર નહોલ. તે તો સ્વદેશ માટે યુદ્ધ સિનિક તરીકે પરોડમાં યુદ્ધો ભડી દેશ્વેરાની જલ્લંબત નયોત અનેક ઇચ્છો દનો. તેણે આ કાવ્યની ધુન ચરખાત જલ્લોન ચીળતા સૈન્યમાં રાખલ ચર્ક કરી. આ સૈન્યે મોરોશ્કો સામે મેલયો. મારોશ અને તિજા-

Nor marvel I, when I those beauties view,
Lady ! that He, whose power created you,
Could form the stars and yonder glorious heaven.

“ જ્યારે હે સુંદરી, તને હું જોઉં છું, જ્યારે મારા નેત્રો તારાં દર્શનના ગદન આનંદને માણે છે, ત્યારે હું એ પરમાર્તને મારા આત્મા સમજું છું અને પૃથ્વી અને સ્વર્ગરૂપે દેખાય છે. જ્યારે હું તને જોલતાં સાંભળું છું, કે રિગત કરતાં ભાણું છું, ત્યારે એકાગ્રપણે તેમાં મગ્ન થયેલ મારા પૂર્ણ સંપ્રદાઇ અને દુનિયાની બધી મિથ્યા આશાઓ અને આનંદ બહીભરે તુલ્ય થવન જેવા ખાલી લાગે છે.

“ હે સુંદરી, હું તારી મોહિની અનુભવું છું, પણ એ ઉચ્ચ રસને તેથી દલકા પ્રશંસા-ગીતમાં રેડી શકતો નથી, શરણુ કે બાપને એ સંક્રિત વર્ણવામાં જ નથી આવી, હું જ્યારે તારાં સૌંદર્યને જોઉં છું, ત્યારે હે સુંદરી, તને યદનાર પ્રભુ તારાઓ અને ભવ્ય નખને સજ્જી શક્યો એ વિશે મને આશ્ચર્ય થતું નથી ! ”

તેનાં આવાં ગીતો કાલ્પનિક પ્રેમ નહિ, પણ કવિ બન્સનાં ગીતો જેમ, અનુભવજન્ય હૃદયરથ ઉર્મિઓ વ્યક્ત કરે છે. પ્રથમ પ્રેમની અકથ્ય મૃદુતાની ચિરંતવ્ય અસરથી તે મુક્ત નહોતો સર્જ શક્યો; તેની અસહ્ય ખોટી વેદના તેના હૃદયમાં વજીઈ ગઈ હતી. પ્રભુની વિશ્વસર્જનની શક્તિના પુરાવા રૂપ સૌંદર્ય અને પ્રેમની મૂર્તિની પ્રશંસા કરવા બાપા કે કાવ્ય એક નમણું સાધન લાગે એ તો દરેક સાચા પ્રેમી કવિનો અનુભવ છે. તેના બીજા કાવ્યથી એ કથન વધુ સુંદર રીતે પ્રગટ થશે :

So sweet the lyre, so musical the strain,
By which my soul, Beloved ! is expressed,
That, hearing them, no such indifferent breast
But welcomes love and his delicious pain,
And opens to his innumerable train
Of sweet persuasions, lovely mysteries,
Brief angers, gentle reconcilments, sighs
And ardour unabashed by proud disdain,
yet, when I strive to sing what beauty dwells
Upon thy brow, so oft in scorn arrayed,
My song upon the unworthy lips expires.
It must be loftier verse than mine that tells
Of loveliness like thine. My Muse, dismayed,
Folds her weak wing and silently retires.

“ મારી મધુર પ્રેમચીજામાંથી કંકાર કરતા સંગીત સૂરો જેવા તો આવજ્યાં છે કે તે સાંભળી આવશ્યક હૃદયવાદો પણ પ્રેમ અને તેની મધુર વેદનાને સહકારે છે. તે મર્વેલાં તિરસ્કારથી ચરમાવા વિના મધુર સમભવરો, પ્રેમમય રહસ્યો, ક્ષણિક ક્રોધ, પ્રેમાળ મનામણાં, નિષ્વાસો અને માલ્કતાની અગણિત વજીબરો આવકારે છે. હતાં, જ્યારે હું

શુંથી સળગતારી જમરો પર વસતાં સૌંદર્યને માયા મધુ છું. ત્યારે મારા નાશાયક હોઠ પર ગીત મરી જાય છે. તારા લાવણ્યને ક્યવા તો મારા કરતાં જોયા પ્રકારનું ગીત જોઈએ. મારી કાબજેવી તો તેની નજણા પાંખને સફેદી છાતીમાંની ચાલી જાય છે."

વિરહજન્ય વેદનાયુક્ત તેના પ્રેમની મધુર સ્મૃતિ અને ગત આનંદ પ્રતિ હૃદયનેપક જેમિતો આવેગ વ્યક્ત કરતાં કાબજો સહાયી વાયકનું હૃદય આર્દ્ર કરી શકે છે:

"કાઈ મધુ ધરીએ જેની સામે હું મીટ મારીં જોઈ રહેતો, એ મધુર ગમકતા નેત્રો મારા શ્રમ પર દયાનાં અચૂનું સૂતિદાયક ઝાપડું વરસાવે. એ સ્વપ્ન હું સેવી રહ્યો છું. તે નેત્રોનાં કિરણો જો કે મારા પ્રતિ બૂકેલાં નથી, તથાપિ સ્મૃતિમાંથી તે છુંસાયાં નથી. મારા યાદો દેખાતે તે જાદુઈ શક્તિથી આરામ આપશે. અથવા તો, આ બાંખાવટમાં મીતોમાં વહેતો મારો શોકલવો સાદ, જેના દર્શનમાં જ હું જીવતો હતો તેને પહોંચે અને જત સમય-મૂલકાળનો, વેદનના દિવસો અને રાગાવેશની ભૂલોભરો સમય-માણેલી મધુર વેદના અને અનંત આશાઓનો સમય-ગાદ આપે અને તેના પર તેને મનન કરવા પ્રેરે, એ સ્વપ્ન હું ઝંખી રહ્યો છું."

વિરહઅથા સહેતાં, સ્મરણસદિતામાં પ્રેમજન્ય હૃદયનાં નિવાસભયાં સ્વપ્નો સીંમનાર કવિ પ્રિયતમાનું યુનિર્મલન ન પામો શક્યો. તેની હૃદયારી અને હેથપારીનો અંત આવે તે પહેલાં જ તેની આ માથુક મૃત્યુને બેટવા તેને દગો ઠઈ ચાલી ગઈ! ૧૫૫૮માં તે દિવસમાં ગોવામાં જેલગત્રા બેગવતો હતો ત્યારે તેને એ હૃદયભેદક મૃત્યુના સમાચાર મળ્યા. મૃત પ્રિયતમે કવિએ સ્વર્ગમાં પોતાને આશ્રય આપવાની પ્રજ્ઞ પાસે વફાવાત કરવાનો સૂચનો કાબજો કાબજો પાછો:

Soul of all gentleness, dear Soul, that spurning
This life so early and disdainfully,
Now rests on high in Heaven eternally—
While I live here below, for ever mourning !
If, in the seats of Heaven, whither thou'rt returning,
Some memory of this life is given thee,
Be not unmindful of that love bright burning
Which in mine eyes thou may'st plainly see.
And, should'st thou see there aught that can entreat thee
In this my pain, that ever with me stays,
Then pray to God, who so cut short thy days,
That He, as quickly, take me hence to meet thee,
As He has taken thee now from my gaze,

સિરજનની દરપારી પૂરી મર્તા તે સિરજન આવ્યો. તે પ્રેમનાં ગીતો આઈ કે નાદોડા લખી સતોષ આનંદને નહતો. તે તો સ્વદેશ ગારે કરા સૈનિક તરીકે પરદેશમાં યુદ્ધો લડી દેશભેરાની વ્યવસ્થા નોત જનવા ઇચ્છતો હતો. તેણે આ માર્ગની શ્રમ ચર્યાત અદાન જોળના સૈન્યમાં શબ્દક થઈ કરી. આ સૈન્યે મોરોહો સામે મોરચો માર્યો અને જિત્યા.

હરની સામુદ્રધુનીમાં નૌકામુદ્દ બેસ્યું. વીર કવિ કેમોઈ-સે આ યુદ્ધમાં જન્મણી આંખનું બલિદાન આપ્યું. સ્વદેશમાં તેણે ભેંથું કે તેનાં કાબોની કે તેની વીરતાની તેના દેશપ્રેમીઓને કહર નથી. બિંદુ, કાઈ અમલદાર સાથે તેને શેરીમાં અધડા કરવા બદલ શિરખનમાં નેલમાં પૂરવામાં આવ્યો! એક બાલુ તેના હૃદયમાં દેશસેવાના આદર્શનો ચિરામ ત્યાગ, બલિદાન અને આત્મસમર્પણનો ભાવના પ્રેરી રહ્યો હતો, ત્યારે બીજી બાલુ પ્રેમની નિષ્કળતા અને દેશપ્રેમીઓની હાથપરવાઈ તે ચિરામને છુલ્લવા મધી રહી હતી. આ બે સ્થિતિઓમાં આટલો અને નિરાશાને મૂકે મૂકતું તેનું હૃદય મંથનોથી યાકી મથું તેણે પરદેશમાં જઈ, — દિંદમાં જઈ, — દેશસેવા કરવાની કરતે પ્રક્રિયા મેળવી અને ૧૫૫૩માં પરદેશગમનાથે શિરખન ઘોડ્યું.

‘ફૂલડાં ગુંથી ગુંથી લાવે સાગર રોણો,

માળા ગુંથી ગુંથી લાવે’

સાગર રાણાએ અનેક ઘટુમવોની, મદ્દ સુરખિત ફૂલોની તેમજ કાંટાળા શુભાગોની માળા કેમોઈ-સને અર્પણ કરી. એ ફૂલો તેનો કાબ્યકલગીમાં ચિરંજીવ સુવાસ ભરી ગયાં. દિંદમાં તેણે ખિસ્તીઓના અને દિંદીઓના સ્વભાવનો અભ્યાસ કર્યો, દિંદના જૂગોળ, કલિદાસ, ધર્મ અને રીતરિવાજો વિશે જ્ઞાન મેળવ્યું અને કાબ્ય-ફૂલક પર તેનાં ચિત્રો આલેખ્યાં. મલખાર દિનારાથી ગ્રામ સમુદ્ધ સુધીની લાકાઈઓમાં તેણે જ્ઞાન લીધો. ગોવામાં નેહનો જાલુસવ મધ્ય મળ્યો. અહીં તેને કટુ નિરાશા સાંપડી. ગોવાને તેણે ‘પ્રામાણિક માણસોની અપર મા’ કહી છે. આમ પરદેશમાં તેને બેચેની લાગતી હતી, તેની દેશપ્રેમની અંખના વધુ તીવ્ર બનતી હતી. તેની રચિત તેને સ્વદેશના સુખદ પ્રેમભર્યા સમરણથી સતાવતી. કેઈ ાઘવાર તે તેને જૂલવા યત્ન કરતો અને કાઈ મુંદરીની મોદિની તેને વિરમદણનો ધણિક નણે પાઈ કાબ્ય લખવા પ્રેરતી. આ કાબ્યોમાંનું એક આપણે ભેંધએ.

To Indian Captive by Name Barbara

My prize is she
who is my prison;
I all submission,
she sans merci.

I ne'er saw rose
so sweetly twined
that, to my mind,
more sweetly grows.

No forest flower,
no heavenly star,
for me is fair,
as my amour.

Face strange of hue
and eyes that sleep
dark and deep
but deadly too.

The grass in all
these beauties shown
doth enliven
where she's in thrall.

So black her hair,
opinion vain
will nev'r again
hold blonde is fair.

Dark of delight i
thy sweet smooth brow
makes the snow vow
'twill change its white.

This is the slave
who me enslaves;
since me she saves,
her life I craves.

* *

Calm countenance
pain to appease
so doth she ease,
my long penance.

કાલીલ નજરવાળી, દયાહીન, કાળી ભ્રમરોથી જેલ બરફને ઈર્ષ્યાથી રંગ બદલવાની પ્રતિજ્ઞા લેવા પ્રેરનાર, ગુલામ બની બીજાને ગુલામીના બંધને બાંધનાર આ સુંદરી જોવા પ્રલોભનો કવિ મહાત્મપર્યર્થે રૂપી છવનયાત્રામાં વિસામા રૂપ છે. તેના છવનમાં આપણને મહાકવિ ક્રિસ્ટોફોરો કોલોમ્બોની પંક્તિઓની વધાર્યું પ્રતીતિ માપ છે:

"હૃદયે એ દેહ અગર દમ રહેતા દે દિલ વલન મેં
સમગ્રો દમે પદાં થો દિલ દો જતાં દમારા."

તેને પરદેશને બેબિલોન અને સ્વદેશને જિલ્લોન કહી પરદેશને નહીં સમાન અને સ્વદેશને સ્વયં સમાન ગણી 'જગતના સર્વ' દેશોમાં અમારો દેશ સાથે છે 'ની બાવના બ્યક્ત કરી છે. તેના આવા સ્વદેશપ્રેમની જાંબના બ્યક્ત કરતાં કાબોમાં તે કહે છે:

Here is this Babylon, whence ever drains
infection of all evils bred on earth:
Here, where the purest love has little worth,
and lust, o'er all presiding, all profanes:

* *

Here, in this labyrinth, where nobility,
courage and knowledge, all like beggars, spy on
the doors of avarice and vulgarity:
Here in this chaos of confusion,
where I accomplish my nativity—
Could I forgetful be of thee—O Zion!

"અહીં પરદેશમાં ડુનિયાના બધાં જોખોનો એક ફેલાયેલો છે. અહીં પૂર્ણશુદ્ધ પ્રેમની કિંમત નથી, વાસનાનું સર્વે પર રાજ ચાલે છે અને તે સર્વને દુષિત કરે છે. ... અહીં આ સુલકુલભણ્વીમાં ઐસર્વ, ધીરતા અને જ્ઞાન સિખારીઓ જેમ સ્વાર્થ, હોશ અને નીચતાનો કોરો પાછા થતાં કીલ્લાઓમાં રસ થે છે. આવા મંદુરાખના અધેર પ્રદેશમાં મુંઝાતો દે, મારી જન્મભૂમિ એ સ્વદેશની ભૂમિ! તને કેમ ગૂલી શકું!"
બીજાં એક કાબોમાં તે કહે છે:

"જ્યારે દે પરદેશમાં એક અરણ્ય પાસે મારી રહ્યામાં આલેખાયેલાં મધુર સ્વદેશનાં દેહો સુખમય અને સંયમ વિજયપ્રતિનાં ચિત્રો જોતો બેઠું છું, ત્યારે

હૃદય અદ્ય નિરાશાથી ભરાઈ જાય છે. મને મારા દુઃખનું એક કારણ સમજાવે છે, 'સા માટે તું એ આનંદનાં ગાન ગાતો નથી અને અહીં દુઃખમાં તારી શક્તિ વેડે છે?' ત્યારે હું નિઃશ્વાસ સાથે જવાબ દઉં છું: For him who grieveth with so much melancholy, the only rightful relief is not in song—it is in death. એનું હૃદય આટલી બધી આનિદી યોગ્ય બન્યું છે તેને માટે સાચો આરામ આવરીમાં નદિ, પશુ મૃત્યુની ગાદીમાં છે."

Blindness of death, and doubtfulness of life,
Have made me tremble when I see a joy?

'મૃત્યુની અંધતા અને જીવનની અંધારા અનિશ્ચિતતા આનંદનું દર્શન યતાં મને કંપાવી મૂકે છે.' આમ કહેવા છતાં કાલ્ય અને આનંદનો મનિષ્ઠ સંબંધ આગળને તેના મુદ્દર પ્રતિવર્ણનમાં તેમજ ખીલન કાવ્યોમાં જણાઈ આવે છે. તેની સાદી અને સરળ શબ્દમાળા જેવાં સચોટ ચિત્રો ખર્ચ કરે છે !

When day has smiled a soft farewell,
And night-dews bathe each shutting bell,
And shadows sail along the green,
And birds are still, and winds serene,
I wonder silently.

પ્રેમ અને સૌંદર્યની દેવી વિનમ્રતાથી પ્રેમદૂતો અસદાચ માનવોને ધામલ કરવા પ્રેમાત્મો સજે છે.

Some on th' immortal anvils point the dart,
With power resistless to enflame the heart;
Their arrow heads they dip with soft desire,
And all the warmth of love's consuming fires;
Some sprinkle o'er the shafts the tears of woe,
Some store the quiver, some steel-spring the bow;
Each chanting as he works the tuneful strain
Of love's dear joys, of love's luxurious pain:
Charmed was the lay to conquer and refine,
Divine the melody, the song divine.

આમ મૃદુ ઇન્દ્રિયામાં ભોળેશાં, પ્રેમાશિમાં તપાવેશાં, દુઃખનાં અશ્રુનો છંદકાવ પામેશાં, પ્રેમના આનંદ અને દુઃખોની દિવ્ય અને મધુર માન ગાતાં અનેશાં પ્રેમજાણુ અને વાગ્દાં હોય તે જ તેની ખૂબી જાણે. અનેક આપત્તિઓનાં બંધનોથી રૂઢ અનેક કવિ પોતાનાં બંધનોનો ઝંકાર મુક્તિનાં ગાનોમાં રૂપાંતરે છે:

More lonely, the poor prisoner
Attunes his voice, to try
To drown the clash of bars and chains
In songs of liberty.

કેમોઈન્સ-ધર્મે સૈનિક, પણ અંતરથી વિદ્યારેમી હતો. તે દેશપ્રેમમાં તરબોળ હતો દેશનિશ્ઠ મથો હતો. પ્રેમમાં તેને નિરાશા મળી હતી. આમ તે અનેક મુંઝવણોનો કેદી હતો.

તેણે પોર્તુગલના વીર હુસુસના વંશજોનો અમર ઇતિહાસ આલેખવા *Os Lusíadas* નામનું દસ સર્ગનું મહાકાવ્ય દિ'દમાં જ લખ્યું હતું. એ કાવ્યે મહાકાવ્યોનાં લેખનમાં નવો ઓનો પાડ્યો. મિહન્ટ જેવા કવિને પ્રજા તેમાંથી પૂર્વનાં અનેક સ્વદેશ વિશે જાણવાનું મળ્યું.

દિ'દમાંથી તે પ્રજા વર્ષ મહાવના સૂચ તરીકે નીમાયો. કહેવાય છે કે રાજાના સહ વિશે કતી દીકા કરવાની સજા તરીકે તેને મહાવમાં મોકલ્યો હતો, તે મહાકા અને મોલુકા દાખુઓને દરિયાર્ધ-માર્ગે આપ્યો હતો. ૧૬ વર્ષના પરદેશના વસવાટ પછી તેણે સ્વદેશ ફાંકરવા તૈયારી કરી. પણ કમનસીબે તેના પીછા પકડ્યો હતો. મેરગ નદીના મુખ આગળ સિવામમાં તેનું વહાણ વટકું અને તેનું સર્વસ્વ નાશ પામ્યું. ફક્ત એક જ વાણ તે બચાવી શક્યો અને તે તેના જીવનકાળ સમુ' તેનું મહાકાવ્ય. એની પ્રત પકડી રાખી તરતો તરતો તે કિનારે આવ્યો. ફરીથી મોવામાં તેને જેલમાં પૂરવામાં આવ્યો, પણ આખરે તે છૂટ્યો. બીબ પ્રવાસ વખતે મોઝાંબીકમાં ખિમારી અને મરીબીને લીધે તેને રાકાર્ડ જનું પડ્યું. ૧૫૫૬માં તે સિરમનમાં પાછો આવ્યો. રાજા પાસે કાવ્ય પ્રગટ કરવાની રજા માગી અને ૧૫૭૨માં તે મહાકાવ્ય પ્રગટ કરતાં તેને રાજ્ય તરફથી વર્ષાસન બાંધી આપવામાં આવ્યું. પરંતુ એ તેની આર્થિક સ્થિતિ સુધારવા પૂરતું ન હતું. તેના સમકાલીનો તેની કવિ ન કરી શક્યા.

૧૫૭૮માં અસ્થકાર કબીર પર આવેલી ભયંકર આપત્તિ વિશે તેણે સાંભળ્યું. તેના આશ્રપદાતા રાજા સેજારીયન મૂર લેકોના દાયે મોરોકોના રજુમરેસમાં મરાયો. આ વ્યાધાત કેમોઈન્સને મૃત્યુ સમાન હતો. તેણે લમેગાના કેપ્ટન જનરલને લખ્યું: 'સૌ કાઈ જોશે કે મને મારો દેશ એટલો ખારો હતો કે હું તેમાં મૃત્યુ પામી સતોષ ન પામતાં, તેની સાથે જ મૃત્યુ પામ્યો હતો.' કેમોઈન્સ મરકોમાં સપકાર્ડ ૧૫૭૬માં સિરમનની હોરિપતાલમાં મૃત્યુ પામ્યો. મૃત્યુ સમયે તેણે જીવનકાળ આરોપી લીધું હતું અને તેને વધુ જીવવાની ઈચ્છા જ નહોતી. તેના મૃત્યુ ખાત તરત જ ૧૫૮૦માં રપેનની ધૂંસરી તથા તેના દેશની સ્વતંત્રતાનું મૃત્યુ થયું. આમ એ સ્વાતંત્ર્યપ્રેમી વિદ્વાન અને પ્રેમશીલનો અમર ગાયક વીર વિસ્મૃતિમાં લીન થઈ ગયો. સોળ વર્ષ પછી જ્યારે તેનું સ્મારક બન્યું કવિ તૈયારી થઈ ત્યારે તેનું દફનરવાન મુરદલીથી બચ્યું. આમ 'પિતાઓ પદમગ્ધરોને મારી નાંખે છે; પુત્રો તેમની ખાંસીઓ પૂજે છે.'

કેમોઈન્સના ઝર્મિકાવ્યો અંતમુ' ખી છે જ્યારે અધ વિન્સેન્ટે Gil Vicente (૧૪૭૦-૧૫૩૯) નાં કાવ્યો તેની આસપાસનું પોર્તુગલનું જીવન માપ છે. તેને વિશે કહેવાયું છે: 'The sovereign characteristic of Camoens as a poet is his splendid passion.'

સ્વદેશના બાપા અને સાહિત્યમાં અવરજન પામેલાં મહાન સાહિત્યસ્વામીઓની હરીગમાં તે પ્રવંપૂરક ઝેમો સ્વદેશ હકક ધરાવે છે. C. M. Howra તેના વિશે કહે છે:

'Scholar and soldier, humanist and man of the world. Camoens was uniquely fitted to write the epic of Portugal.'

'તેણે દરિયાપારથી નાંખેલો લીધજી સાથે' હજુ રાગવેશશુદ્ધ પોર્તુગલમાં પાયા પાડે છે. પોર્તુગલના આ મહાન સમ્રાટાવિને દો. કાકિનેસે ચોગ્ય અર્જુની આપી છે:

Poet and Patriot, whose malicious hate
Pursued through life with stern, relentless ire,
Dark was thy path and pitiful thy fate,
Though grandly mitred with celestial fire;
Men cursed thee, but though hadst revenge, how sweet,
In pouring priceless jewels at their feet.

તેને તિરસ્કારતા દેશપ્રિયોનો તેણે તો તેમનાં અરજોમાં અમૂલ્ય કાચરત્નો ફરી પ્રેમથી પ્રતિકાર કર્યો. તેને હવાહવા પાનારને તેણે અમૂલ્ય પામ્યું.

જુલાઈ, ૧૯૪૧.

સ

ઓ રી એ ન્ટ લ

ગવર્નમેન્ટ સિક્યુરિટી લાઇફ એસ્યુરન્સ કં. લી.

ફરી એકવાર 'ઓરીએન્ટલ' એજન્સી છે અને ખીલ એને અનુસરે છે. મલાયા અને અરબમાં લખાની કાળને લીધે જે પેલિસો હોદ્દાઓની પેલિસીઓ અનેક પડી હતી તેમની પાસેથી આડી લેણા પડેલા પ્રોમિસમ ઉપર બચાજ લીધા વગર કે તંદુરસ્તીના પુરાવાની રચુઆત વગર પેલિસીઓ ફરી ચાલુ કરી આપવાની ઉદાર નીતિ અખતવાર કરવા સૌથી પહેલો લાઇફ એક્સિસ 'ઓરીએન્ટલ' છે.

ઉદાર છૂટાછટ એ હંમેશા પધતી જતી

અમારી લોકપ્રિયતાનું સહકર્મ છે.

૧૯૪૫ નવું કામકાજ.....લગભગ રૂ. ૨૫,૩૬,૦૦,૦૦૦

લગભગ... ..રૂ. ૪૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ થી વધુ

અમારી પાસે બિઝીનેસ વીમાની તમારી પ્રત્યેક

જરૂરિયાતને પહોંચી જશે એવી આશ્વંક પોમનાઓ છે.

હોઁ એક્સિસ—ઓરીએન્ટલ પ્રિમીયમ, કમટ... ..મુ.અર્થ.

ધાંચ એક્સિસ—વીમની પર, લાલ દરવાજા ... ..અમદાવાદ;

સેક્રેટરી : શ્રી. ઈન્દ્રવદન સુનીયાલ મહેતા શ્રી. જી., એવએચ. ખી.

રોયલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ સાયન્સ : મુંબઈ

મળેલું

વિજ્ઞાન આજે અભ્યાસના અનેક વિષયોમાંથી એક માત્ર વિષય જ નથી રહ્યો. આજે તે પગલે આજે વૈજ્ઞાનિક સંશોધનોથી ઉપરિચિત થએલી શોધોની જનતાનાં જીવન પર અસર થાય છે. વૈજ્ઞાનિક સંશોધન અર્થે જગતના પ્રગતિમય દેશોમાં મોટી મોટી સંસ્થાઓ ઉધાડી તેની પાછળ લાખો રૂપિયા ખર્ચાય છે. દિલ્હીમાં આવી ગણીમાંથી સંસ્થાઓમાં મુંબઈની રોયલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ સાયન્સ એક છે. ૧૯૨૦માં સ્થપાયેલી આ સંસ્થાને ૨૫ વર્ષ પૂરા થયાં છે. તેના રજત મહોત્સવની ઉજવણી પ્રસંગે તેનો ઇતિહાસ અને તેની કાર્યોનાં ક્ષેત્રો અસ્થાને નહિ રાખાય.

૧૯મી સદીમાં દિલ્હીમાં વૈજ્ઞાનિક શિક્ષણ અને સંશોધન પ્રત્યે ખાસ ધ્યાન આપાતું ન હતું. ઉચ્ચ શિક્ષણ, ખાસ કરીને સાહિત્ય, કાવ્ય વગેરે વિષયોમાં આપાતું. વીસમી સદીની શરૂઆતમાં આશામાં પ્રકુલ અંદર રાય અને શ્રી જગદીશ ચંદ્ર બોઝે પોતાનાં સંશોધનોથી જગતના વૈજ્ઞાનિકોની દૃષ્ટિ દિલ્હી તરફ ફેરવી એટલું જ નહિ, પણ દિલ્હીમાં વૈજ્ઞાનિક શિક્ષણ અને સંશોધનને વેગ આપ્યો.

કાનપૂર જમશેદજી નસરવાનજી તાતાએ પશ્ચિમના દેશોમાં થએલી વૈજ્ઞાનિક પ્રગતિ અને તેથી તે દેશોને થએલા લાભોનું અવલોકન કર્યું. અને દિલ્હીમાં વૈજ્ઞાનિક સંશોધન માટે કંઈક કરવાની તેમને અગત્યતા અનુભવી. તેમણે વૈજ્ઞાનિક સંશોધન અર્થે એક મોટી સંસ્થા સ્થાપવાનો નિર્ણય કર્યો અને ૨૦મી સદીની શરૂઆતમાં, ઉચ્ચકક્ષાના વિખ્યાત વૈજ્ઞાનિક સર વિલિયમ રામ્સેને સલાહ આપવા માટે દિલ્હી બોલાવ્યા. સર વિલિયમ રામ્સેની સલાહ મુજબ બેંગ્લોરમાં હિલ્ડિન ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ સાયન્સની સ્થાપના કરવામાં આવી.

મુંબઈ પ્રાંતમાં પણ આવી એક સંસ્થા સ્થાપવાની જરૂર ધણાને અનુભવ હતી. પ્રાંતના અનેક વૈજ્ઞાનિક કામગામો ઉકેલવા માટે આવી સંસ્થા આવશ્યક છે. મુંબઈ યુનિવર્સિટીના ૧૯૦૭ના પદવીદાન સમારંભ પ્રસંગે ડૉ. મેકડોન્લે તેની અગત્યતા પર ભાર મૂક્યો હતો. ત્યારપછી હિલ્ડિન ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ સાયન્સના પ્રેસિડેન્ટ, વિખ્યાત વિજ્ઞાની ડૉ. ટ્રેસેરે પણ મુંબઈ સરકારને એક પત્ર લખી તેમાં મુંબઈમાં વિજ્ઞાનના શિક્ષણ અને સંશોધન અર્થે એક સંસ્થા સ્થાપવાની સૂચના કરી હતી. તે વખતના મુંબઈના ગવર્નરે સર બ્યોનર્ડ ક્રાઈલ (પાછળથી હોડ' સિન્કલેમ), જે ઇંગ્લંડની રોયલ સોસાયેટીના ફેલો હતા, તેમણે આ દિશામાં પહેલું પગલું ભર્યું અને મુંબઈમાં સાયન્સ સંસ્થા કાલવા માટે ઈ બેંગલોર એક અપીલ બહાર પાડી. મુંબઈના તત્કાલ રહેઠાણીએ તે અપીલનો મુદ્દર જાપાન આપ્યો. સર કાવસજી જાદાગીરે સંસ્થાનાં મકાનો અર્થે રૂ. ૨૬ લાખ અને રૂ. ૪ લાખ એક મહેર દોસ ખાંધવા માટે, અને રૂ. ૬ લાખ તે દોસને નગાવવાનાં ખર્ચ માટે આપ્યા. સર બેંગ્લોર સામુને રૂ. ૧૦ લાખ અને સર કરીમખાં ઈલાહીએ રૂ. ૪૬ લાખ, જેમાંથી રૂ. ૧ લાખ આ સંસ્થામાં સજીનાર મુસ્લિમ વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષણનિયો માટે, જાપાન સર પસંતજી ત્રિકમજી મળજીએ રૂ. ૨૬ લાખ સંસ્થાનાં યુસ્તકાલ્ય માટે આપ્યા.

મુંબઈ સરકારે રૂ. ૫ લાખ પોતાના ફંડમાંથી આપ્યા. આવી રીતે, રૂ. ૨૫ લાખ સંસ્થા માટે અને રૂ. ૪૬ લાખ હોલને માટે મળ્યા હતા.

સર ચીનુભાઈ માધવરાવે પણ અમદાવાદમાં આવી સંસ્થા માટે મોટી રકમ આપી હતી અને તેથી ગુજરાત કોલેજ સાથે સંકળાએલી માધવરાવ રણછીડલાલ સાયન્સ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ રચનાઈ હતી.

મુંબઈની સાયન્સ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ માટે ક્રાંતિમાં સેન્ટ્રલીઝમ અને એન્ડ્રીનરટન કોલેજ પાસે આવેલી વિજ્ઞાન ખાલો જગ્યા મકાન માધવા માટે નક્કી કરવામાં આવી હતી અને હોર્ડ સિડનહેમના દ્વારે ૫મી એપ્રિલ ૧૯૧૧ ના દિવસે તેનો પાયો નાંખવામાં આવ્યો હતો. ૧૯૧૫ની આખરમાં તે મકાન તૈયાર થયું હતું. ઇંગ્લંડના રાજાની હિંદની મુસાફરી દરમ્યાન તેમણે આ સંસ્થાની આગળ 'રોયલ' શબ્દ લગાડવા દેવાની દરખાસ્તને સંમતિ આપી હતી અને આ સંસ્થાનું નામ 'રોયલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ સાયન્સ' પડ્યું હતું. હોલનું નામ 'સર કાવસજી જાદાગીર પબ્લિક હોલ' આપવામાં આવ્યું હતું. સંસ્થાનું વિજ્ઞાન મકાન અને હોલ એ મુંબઈની લગ્ન ઇમારતોમાંનું એક છે.

૧૯૧૪-૧૮ની લડાઈને લીધે સંસ્થાનું કામ ૧૯૧૫માં રૂઢ ન થઈ શક્યું. ૧૯૧૫માં જ્યારે મકાન બંધાઈ રહ્યું ત્યારે લડાઈ અંજો ત્યાં કામચલાઉ ઇરિપતાલ કુટવામાં આવી. ૧૯૧૮માં લડાઈ પૂરી થયા બાદ તે ઇરિપતાલ બંધ કરવામાં આવી પણ ખીખા જે વર્ષ સુધી તે મકાન રૂઢ હોય, ઇન્ફરક્ટર ઓફ ઇન્ફરમેશન અને ઇડિયન ટેરીફ બોર્ડની ઓફિસો, ૧૯૧૮માં ઉપાડવામાં આવેલી મુનિવર્સિટી રૂઢ થઈ ઓફ સોશિયોલોજી અને મિસિટરીના અફસરો વગેરે માટે તે વપરાશમાં લેવાયું હતું.

૧૯૨૦માં મકાનને મોટા લાજ સિદ્ધ થતાંને સોંપવામાં આવ્યો હતો. તે વખતે એન્ડ્રીનરટન કોલેજમાં પ્રથમ વર્ષમાં ભૌતિક વિજ્ઞાન અને ખીખા વર્ષમાં અને ખી. એ. ખી. એસસી.માં કૌતિક વિજ્ઞાન, રસાયણ અને જીવનશાસ્ત્ર શીખવવામાં આવતાં. એન્ડ્રીનરટન કોલેજના વિજ્ઞાનના અધ્યાપકો અને લાંબા સામનો અને પુરતકો રોયલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટમાં લાવવામાં આવ્યાં અને ઓક્ટોબર ૧૯૨૧થી આ સંસ્થાનું કાર્ય શરૂ થયું.

સંસ્થા સમક્ષ નોંધણી ત્રણ ખોલે રાખવામાં આવ્યાં હતાં:

(૧) જાહેર વ્યાખ્યાનો દ્વારા અને પ્રોજેક્ટો દ્વારા જનતાને વિજ્ઞાનમાં રસ લેતી કરતી;

(૨) 'અંકર ગ્રેયુએટો' ને વિજ્ઞાનના વિષયો શીખવાડવા અને વૈજ્ઞાનિક સંશોધન અર્થે

અમલની એવી કેળવણી આપવી તેમજ તે અર્થે તેમની વિચારશક્તિ અને કાર્યશક્તિ કેળવવી;

(૩) કોલેજના અધ્યાપકો અને ગ્રેયુએટોને વૈજ્ઞાનિક સંશોધન કરવાને પુરતકો, સંશોધન સામગ્રી વગેરે ભેટમાં સાધનો પૂર્ણ પાયાં અને ઔદ્યોગિક વિષયો પર સંશોધન કરી ઉદ્યોગોને મદદ કરવી.

૧૯૨૨માં મુનિવર્સિટી સેનેટ એક કરાવ પસાર કરી સરકારને પોતાનો અભિગ્રામ જણાવ્યો હતો. તેમાં જણાવ્યું હતું કે રોયલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ સાયન્સ મૂળ પોરટ ગ્રેયુએટ સિદ્ધ સંસ્થા રાખવી કે નહીં અધ્યાપકો અને એચ. એસસી.ની ડિગ્રી લેવા માગતા વિદ્યાર્થીઓ વૈજ્ઞાનિક સંશોધન કરી શકે. આ ઉપરાંત જોમને ડિગ્રી માટે નહીં પણ આવડત અને શોખને ખાતર વૈજ્ઞાનિક સંશોધન કરવું હોય તેમને પણ ત્યાં સંશોધન કરવાની તક આપવી.

સરકારે સેનેટને પોતાના જવાબમાં જણાવ્યું કે આ સંસ્થો અંદર ઇન્ડ્યુમેન્ટ શિક્ષણ અને પોસ્ટ ગ્રેડ્યુએટ સંશોધન એ બન્ને કાર્ય કરશે. આ અર્થે સંસ્થાને બની શકે તેટલા સાધનો, અને અધ્યાપકો, આપવામાં આવશે અને જે અંદર 'ઇન્ડ્યુમેન્ટ' શિક્ષણને લીધે 'પોસ્ટ ગ્રેડ્યુએટ' શિક્ષણમાં અણબખટ થશે તે 'અંદર' 'ઇન્ડ્યુમેન્ટ' શિક્ષણ તેટલે અંશે બંધ કરવામાં આવશે.

૧૯૩૭માં સંસ્થાનાં વધતી જતી પોસ્ટ ગ્રેડ્યુએટ કાર્યને લીધે, પ્રથમ અને બીજા વર્ષના વર્ગો એલેક્ઝીન્ડરન કોલેજમાં લઈ જવામાં આવ્યા હતા. સેનેટને આપેલા વચન મુજબ આ પગલું હતું.

૧૯૨૬માં યુનિવર્સિટીએ આ સંસ્થાને માન્ય રાખી હતી. ત્યાં સુધી એલેક્ઝીન્ડરન કોલેજમાંથી સંસ્થાના વિદ્યાર્થીઓને પરીક્ષાઓ આપે યુનિવર્સિટીમાં શોધવામાં આવતા હોય પાંચ વિષયોમાં શિક્ષણ આપાય છે—ભૌતિક વિજ્ઞાન, રસાયણ, મશિન, પ્રાણીશાસ્ત્ર અને વનસ્પતિશાસ્ત્ર. આ વિષયોમાં બી. એસસી. તથા એમ. એસસી.નાં વર્ગો ચાલે છે. આ વિષયોમાં એમ. એસસી. તથા પી. એચ.ડી. ડિગ્રીઓ માટે સંશોધન અર્થે પણ વિદ્યાર્થીઓને દાખલ કરવામાં આવે છે. અને કોલેજમાં અધ્યાપોનાની કેબરેજ નીચે વિદ્યાર્થીઓ કાર્ય કરે છે.

૧૯૨૬ થી, જે વર્ષમાં યુનિવર્સિટીએ તેને માન્ય કરી હતી ત્યારથી, આજ સુધી મુંબઈ પ્રાંતમાં વૈજ્ઞાનિક શિક્ષણ આપવામાં આ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ શ્રેષ્ઠ કામ બંજળો છે તે નીચેના આંકડાઓ પરથી જણાય છે.

ડિગ્રી. (પદવી)	કુલ મુંબઈ કુલ શ્રેયસ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ	કુલ યુનિવર્સિટી	ઓફ સાયન્સ ઇન્સ્ટિટ્યૂટનો ભાગ
બી. એસસી. (પાસ થયેલાની સંખ્યા)-૧૦,૦૧૩	૧૨,૪૩	૧૨,૪	
" " (પહેલા વર્ષ-અને ડીસ્ટીન્ક્શન) ૭૫૯	૨૪૬	૩૨૪	
એમ. એસસી. (પેપરમાં)	૧૬૦	૪૪	૨૭૫
(થીસીસથી)	૫૫૮	૨૫૪	૪૫૫
પીએચ. ડી. (થીસીસથી)	૬૧	૨૮	૩૦૮

ઇન્સ્ટિટ્યૂટ પ્રાંતની શિક્ષણ સંસ્થાઓને અને ઉદ્યોગોને ઉચ્ચ શિક્ષણ અને સારી રેશનલ પામેલા વિજ્ઞાનના ઉપકાર પાંચ વિષયોમાં પૂરવિધે પૂર્વ પાંચમાં છે. ગત વર્ષેના ફેબ્રુઆરી વિદ્યાર્થીઓ આજે ઉચ્ચ કોટિના સંખ્યામાં તરીકે ખ્યાતિ પામ્યા છે. નાની વયે આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ મેળવનાર ડૉ. એચ. જે. જાગા ઈ. સ. ૧૯૨૬-૨૭ માં આ સંસ્થાના વિદ્યાર્થી હતા.

આજાર સુધીમાં લગભગ ૫૫૦ ઉપરાંત સંશોધન પ્રકાશનો, દિક્ષનાં અને પરદેશનો સંશોધન-સામગ્રિકાર, આ સંસ્થામાંથી જન્મ પામ્યા છે. તેમાંથી લગભગ ૩૦૦ થી વધુ પ્રકાશનો રસાયણનાં ક્ષેત્રમાં છે. મુદ્દ વિજ્ઞાનના અને ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રના વિવિધ વિષયો પર સંશોધન થાય છે. 'કોલેન્સલ ઓફ સાયન્ટિફિક એન્ડ ઇન્ડસ્ટ્રીઅલ રીસર્ચ', 'ઇમ્પીરિયલ કોલેન્સલ ઓફ એગ્રિકલ્ચરલ રીસર્ચ' તેમજ 'કેલેન્સલ ખાનગી સંસ્થાઓ અને કારખાનાંઓ

अत्युत्तम पैण्डित्क आदेश—

દરેક વ્યક્તિની અશક્તિ તથા નબળાઈ માટે

ଅମିତୀ ଉପନ [୨୭୨୯]

અહસીરે પુરવાર થયેલું છે. જાનતંત્રીની નેજામાં, ધાતુશીલ્પતા, ખાંચી વગેરે નાણુદ ઠરી-લોહી-વધારે છે. ક્ષીલ્પ-થયેલા અરીસેને નવધણવિતે પાનાવે છે.

दिनांक १० नवम्बर १९८०

.....विं.अ. शर्मसी लिं. : विं.अ. (विवर. अ. १.१).....

सो.क. २०७-८ : मेसर्स. मेसर्स. रमणु. २०-५ रु.। अधिपति, अमरावती

इदं शब्दं "मेघ-नी" लोपमे उ. मेघ-स्तोत्रा निमित्तं तथा आशुषेदि
इवाश्विनं "मेघीयम्" भवति

रामतीर्थ प्राप्ति तेल

સ્વપેશિયમત્ર નં. ૧

મગ્નનાં ગાનનંતરે, ગંગાનાં જળે, પીણા પણ કાળાં
 થાય છે, ખમ્બા બદલે છે, રમે છે અને રાતમાં પાળ જીવે
 છે, ખોરી મટે છે, વારસકિન્ન અને વ્યથિતો દષ્ટિ રમે છે,
 જાદ નિદ્રા આવે છે, મ.સાતો દુઃખથી મટે છે. નિઃશ્વસ
 બદલે, પ્રાપ્ત અને નાશમાં મટે મદન કાવો કરનાર છે,
 ખોરી જ્યારલીના કા. ૩-૬-૦, નાની જ્યારલીના કા. ૨૦

: ७५ अंगे ८ :

श्री. रामतीर्थ योगाश्रम.

४४८, मे-३६६६ सी०, भे-३६६६-४

卐 પ્રસ્થાન 卐

। દષ્ટિપૂર્ણં ન્યસેત્ પાદમ્ ।

ક ૪૫

ચૈત્ર : ૨૦૦૩

અંક ૬

હિ એ નલે

પૂજાસાહ

[૪૫]

નહીં જ નહિ એ નલે, અલસ ! આમ આખોટ ના
ઢળી સુખદ સેજ શીતળ સમીર-દંડેરે અહીં;
તપંત અતિ આકરે તપન, તો ય તું શોધ ના
સખે ! સખન છાય; ફેર ઠરતી ઠસોટી મહી
મતો વિસર ના હીધેલ વરદાશિની સાખમાં,
વિસર્જન ન ભાવનાનું કર, બાંછતો ના થવા
કદી કૃપણ ઈંટ, હીલપલ હેય રે દાખ માઃ
રમરી શિખર ઊઠ ને ઊપઠ ઊર્ધ્વ આરોહવા.

ધર્મું હૃદય ધ્યેય ને સમય ચુંગ ઉત્તુંગનું,
યયાં લિખિત લાલ તે સમયથી જ સુદો તથા
શ્રમે વિરતિહીન, વેર લકરાયલા વિહનું,
મલો હૃદય રંગતા, વિષમતા ભરેલી વ્યથાઃ
વિના વિપુલ ભક્તિયોગ વર વસ્તુ ના સીઝતી;
વિના ધગશ ધ્યેયસિદ્ધિ સપને ય ના સીઝતી.

જ્ઞાતિ પ્રથા વિષે જે પ્રશ્નો

કિશોરલાલ ઘ. મરાઠવાળા

પ્રશ્ન ૧.—જ્ઞાતિઓથી હિંદુ જ્ઞાતિને નુકસાન મળે રહ્યું છે, તેથી તેનો નાશ થવો ઘટે છે”—એમ માંધોજી તથા તમે સૌ કહેો છો. આટલે સુધી નુકસાન થઈ રહ્યોનો મુખ્ય મુદ્દો સમજાવશો ?

ઉત્તર—હિંદુ જ્ઞાતિઓ વિવિધ પ્રકારે ઉત્પન્ન થયેલી છે : કેટલીક ધર્માથી, કેટલીક મૂળ વતન પરથી, કેટલીક અંદર-અંદરના ઝઘડાઓથી તડો પડીને વગેરે. સર્વેમાં કોઈકને પોતાથી જોયો અને કોઈકને નીચી માનવાનો સંસ્કાર છે. સર્વે કોના હાથનું ખવાય અને કોના હાથનું ન ખવાય, તથા કોની સાથે ખેડી વ્યવહાર કરાય-એટલા પૂરતી જ મદદરતી રહી છે. ધર્માને કે વતનને પકડી રાખવાનું કોઈને ફરજિયાત રહ્યું નથી. મૂળ તડો પડનાનાં કારણો પણ મણીવાર માલમ હોતા નથી. એટલે આ એક ખાયામાંથી પડી શકેલું, છતાં દેખાવ માત્ર રહેલું મહાન છે. એ સમયે હિંદી પ્રજાને એક હોમ બનવામાં વિઘ્નરૂપ થાય છે. સંકુચિત અભિમાન, મિથ્યા ગર્વ, પોતાના વાડા માટે ખાસ માગણીઓ કરવાની દૃષ્ટિ જ શ્રેય છે. બુદ્ધિ, આવશ્યકતા, ચારિત્ર કરતાં અમુક જ્ઞાતિના હોતું એ મદદરતનું બન્યું છે. અખંડ હિંદુસ્તાનના આદ્યત્તે સિદ્ધ કરવો હોમ, હિંદુસ્તાને એક સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર બનવું હોય તો આ પ્રથા જવી જ નોંધવો.

પ્રશ્ન ૨—આ દરમ્યાન જ્ઞાતિને નામે ચાલતી-જાત્રાલયો, કેળવણી ફંડો, મેળાવા ઇત્યાદિ પ્રવૃત્તિઓમાં વિચારી વર્ગ ભાગ લઈ શકે કે કેમ ?

ઉત્તર—જો એ સંસ્થાઓની સંકુચિતતા ઓછાવી તેમને સાવજનિક એટલે ન્યાત, જાત, ધર્મ વગેરેના ભેદભાવ વિનાની સંસ્થાઓ બનાવી શકવાની શક્તિ અને શક્ત્યતા હામતી હોય તો તેટલો પ્રયત્ન કરવા પૂરતો તેમાં ભાગ લેવાને દરકત નથી. એવો સંભવ નથી એમ જણાતાં તેનો ત્યાગ કરવો નોંધવો, શ્રી જમનાલાલ બળજનો દાખલો આ જાગૃતમાં ધડો લેવા નેવો છે. તેમણે પોતાનો પ્રવૃત્તિઓની સંસ્થાત મારવાડી વિદ્યાલય, મારવાડી વિધવા મહિલા મંડળ વગેરે સંકુચિત સંસ્થાઓ દ્વારા કરી. પણ જેમ જેમ તેમની દૃષ્ટિ વ્યાપક બનતી જાય તેમ તેમ તેમણે એ સંસ્થાઓને વ્યાપક બનાવવા પ્રયત્ન કર્યો. આ રીતે વર્ધાના મારવાડી વિદ્યાલયને નૂતન વિદ્યાલય બનાવ્યું, મારવાડી વિધવા મહિલા મંડળને પહેલાં હિંદુ મહિલા મંડળ, અને પછી કેવળ મહિલા મંડળ કયું. એટલે દેશ, ધર્મ, ન્યાત, જાત ઇત્યાદિ સર્વ ભેદોથી પર કયું. જે સંસ્થાઓને તે એવી રીતે વ્યાપક ન બનાવી શક્યા, તેનાથી પોતે છૂટા થયા.

વિકલ્પવૃત્તિનો વારસો

" Ah Love ! Couldst Thou and I with Fate conspire
To grasp this sorry scheme of things entire,
Would not we shatter it to bits—and then
Remould in nearer to our heart's desire ? "

[Omar Khayyam : *Rubaiyat*]

મેઘા અરુણમાં હાડ નીચે સૂઈ પાંદડાં આપોઆપ જ ખરી પડે છે, તેટલાથી જ જમીન ફજદુપ થાય છે. જ્યાં વિજ્ઞાનની ચર્ચા થતી નહોતી તેવા દેશમાં જ્ઞાનના ફક્કા સરા વેસતા નહે છે. તેથી વિતબુમિયાં વૈજ્ઞાનિક ફજદુપવાળો અવધર્મી બની પડે છે. તેના અભાવે આપણાં મન અવૈજ્ઞાનિક બની ગયેલાં છે. આ કંમલિયત કેવળ જિજ્ઞાસા વિભાગમાં જ નહિ, પણ કલ્પદેશમાં પણ આપણને અટકાવ કર્યા કરે છે."

[શ્રી રવીન્દ્રનાથ ટાગોર : 'વિકલ્પવૃત્તિ']

અંબુદુલ : તમે હિન્દુઓ એમ જ માની બેઠા છો કે હિન્દની પ્રગતિ તમારા વિના-તમારી સોદામર કો-ગ્રેસ વિના-બીજા હિન્દીઓ ન સાધી શકે. પરંતુ તમે ભણે તે કે અમારા સિવાક્તઅલીખાને બજેટમાં કેવો ધમકો કરી બતાવ્યો ?

હરિહર : તેમાં તેમજે શી ધાડ મારી ? કરને મેઘા બોલે ઉલોમપતિ અને શ્રીમંત મોઢા ઉપર નાખી હિન્દુ કાયદે અ-ધાર કર્યો છે, કારણ આ કર મોજબનાર રજોનો મુખ્ય ભાગ હિન્દુ છે.

મકારા : શામાનપણનો આવેશ કેવો સૂધી જઈ પડ્યો છે ? બજેટ લખવાના સેટુ પાછળ કોયી લાગણી આરુણવામાં હરિહરની દૃષ્ટિ સંકુચિતતાથી કિલટ બની છે. લીમના પ્રતિનિધિ પ્રધાને બજેટ લખું માટે કો-ગ્રેસ કે હિન્દુકોમના દિવની વિરુદ્ધ તે હોવું ભેદભે એવું અનુમાન કે એનો માલોપ હરિહરને યોજાતાં નથી !

અંબુદુલ : કો-ગ્રેસો ને કાંઈ કહે કે કરે તે હરિહરને મન રજોકાર્ય, અને લીમવાદી ને કાંઈ કહે કે કરે તે બધું બેકાર.

મુશીર : બજેટ કાણે લખ્યું તે અથ-ગોબુ છે. પરંતુ આ બજેટ ધારાસભા સમક્ષ રજુ કરતાં સિવાક્તઅલીખાને ને જાવબદારી ઉદ્ધારે કાઢ્યા તે ખરેખર પ્રશંસનીય ગણાય. મનવાન અને દુદ્ધાતી વર્ગ પર કરને ભાર મારવામાં સમાજજાદી અર્થશાસ્ત્રની કાર્યપદ્ધતિનો વિચલ-ધવો નથી લાગતો ?

અબ્દુલ : ખડું ભોતાં આજસુધી કોન્ગ્રેસના પ્રગતિશીલ નેતાઓ જે આર્થિક રાજ-નીતિની દિમાચત કરતા આજના તે નીતિ લીજવાહી પ્રધાને અમલમાં મૂકી ગયાવી તેથી તેને મુજારકગાદી આપવી યો.

હરિદ્વર : આવા કરના બાર નીચે ઉદ્યોગની પ્રગતિ રુધિર્ધ જશે અને નવા ઉદ્યોગો અસ્તિત્વમાં આવતા અટકો પડશે.

સતીન : તમે તો ગ્રામ ઉદ્યોગના અને હાથમજૂરીના દિમાચતી છો. માટે તમારે ઉદ્યોગ ન પામવો જોઈએ.

અબ્દુલ : હરિદ્વરની ફિકર સમજી શકાય તેવી છે. કોન્ગ્રેસની પછીખરી પ્રગતિ મૂકોદાર. વર્ષનાં નાણાંથી પોષાય છે. તેમાં ગાજકું મકાની પણ આવે તે કોન્ગ્રેસમાનસ ધરાવતા હરિદ્વરને ન રહે. કોન્ગ્રેસના શાળામાં મોટી રકમો ભરનાર ઘેરજામરના મોવડીઓને વિદ્યાર્થવર્ત્તિએ કોઈ ન આપ્યું તે તેમને કેમ ગમે ?

મુધીર : એ ધનિક શિક્ષાઓ જોયે મોટે સિદ્ધીથી પાછા ફર્યા તે મથાર્ય છે. કારણ તેમની સ્વાર્થાં દલીલોની પાછળ આમજનતાના વિશ્વાસનું જગ-ગાજકું કાઢવાનું નથી. જો આ ધનિકને એમ કહેવામાં આવે કે એક અદેર સજા કરી જાણેટ વિરુદ્ધ કરાવ પાસ કરો તો તેમ કરવા તેઓ અકિમગાન છે ?

સતીન : અજ્ઞાત નતિ. સુદકાજમાં અજાત અને ડુગાવાનો પૂરેપૂરો સાજા ઉઠાવી જનતાને તેમણે નૃદી છે, તે ક્યા મોટે જનતા સમય આગર સાચે જીભી શકે ? બાકી જાણેટને સમાજવાદી ગણુચમાં જલ છે. ત્યાં સુધી સરકાર સંપૂર્ણ સમાજવાદી ન હોય ત્યાં સુધી સમાજવાદી જાણેટ અશક્ય છે. સરકારી ખર્ચમાં આવતી ખોટ પૂરી પાડવા નવા કર નાંખવાની અનિવાર્યતા દતી. આ નવા કર ધનિકજર્મ ઉપર નાખ્યા તેમજ જ. ખડું સમાજવાદી જાણેટ ખર્ચની રકમોમાં જ ગોટા ફેરફાર કરે. અને સમાજની જરૂરિયાતો પૂરી પાડવા ઉત્પાદન અને વહેંચણી તરફ મુખ્ય ધ્યાન આપે. આમજનતાનું જીવનધારણું જીવું હાવવા પ્રત્યે સર્વ પ્રયાસ યામ.

પ્રકાશ : મો. મથાર્યએ ઉદ્યોગપતિઓના વિરોધને 'વોંદરાવેગ' કહી વખોડી શક્યો.

મુધીર : ઉદ્યોગપતિઓએ નાણાંપ્રધાનને ભડકાવી નાંખવાની જ નીતિ અંદરી. આ નીતિને 'shock tactics' તરીકે વર્ણવી ઓ. પી. એ. વાલિયા કહે છે:

" If the Finance Member had provided for the total expropriation of this (textile) industry instead of a levy of 25 percent on profits, we suppose the heavens would have fallen and the earth destroyed and no newspaper would have survived the dirges of the industry. And yet the world has survived the confiscatory legislation of revolutionary France in 1789 and that of revolutionary Russia in 1917. "

[Prof. P. A. Wadia and K. T. Merchants 12-3-47]

અક્ષી : જાણેટના મુજુદોષ વિષે તમે ગમે તેમ કહેા, પણ અને તેમાં એવું કંઈ જ દેખાતું નથી કે જેથી આમજર્મના નીચલા ચરને સાજા થયો હોય.

હરિહર: મીઠાવેણે કાઢી નાખ્યો ને ?

સુધીર: હા, અને રેલવેના દર વધ્યા.

સતીન: આપણી રાજકીય પરિસ્થિતિ સમજના લાયક છે. કામચલાઉ મંચરમ સરકારની - Interim Governmentની - ગોઠવણ બ્રિટિશ સરકારે કરી છે; તેથી બ્રિટિશ સરકારનાં પાપપુણ્યના અને નીતિરીતિના તારસો તેમને મળ્યો છે. આથી આમજનતાનાં દિતમાં ક્રાંતિકારક ફેરફાર ન થઈ શકે. સેંકડો વર્ષથી ચાલી આવતા મીઠે મીઠે જ પ્રગતિ કરતી પડે. આ મીઠાની દિશા મૂળથી ન બદલાય તેની કાળજી રાખવા વાર્ષસરોજ ગ્રીટ માંડી દિલ્હીની માઠી ઉપર હયાત છે. આમ ન હોત તો લશ્કરી ખર્ચ ફા. ૧૮૮ કરોડ કાપમ રહી જ કેમ શકે ! અને કાપાની મીઠોએ મુદ્દાજળમાં એકસો એક કરોડ રૂપિયાની મૂડી ઉપર સરેરાશ વાર્ષિક નફો ત્રેપન કરોડ રૂપિયાનો કર્યો તે સકપ જ ન બન્યું હોત. નફાખોરીનો લોભ ખીભ કાઢી પણ રેશમાં બાટલા મોઢા પ્રમાણમાં સફળ થયો નથી નાવ્યો.

સુધીર: બ્રિટિશ રાજવહીવટના દિવસોમાં કાપદાના અંમલની જરા પણ કડકાઈ આવતી ત્યારે દુરત નાગરિક સ્વાતંત્ર્યના નામે કોંગ્રેસ વિરોધનો પ્રયત્ન પુકાર કરતી. તે જ કોંગ્રેસનાં પ્રધાનમંડળો આજે નવા નવા કાપદા અને ખીલો લાવી સરકારી ખાતાં અને અમલદારોની સંતા અનહદ વધારી રહ્યાં છે. હમણાં મુખાર્જના મુદ્દસમીવ મોરારજીભાઈએ લોકનુત્સંધના નાટ્યપ્રયોગોમાંથી કાંકિમર, R. I. N., અને કોમી કમકાનાં દરયે બતાવતા નજી પ્રવેશો ઉપર પ્રતિજ્ઞ મૂક્યો છે. આવા નુત્સંધોમાંથી શું તે કરતા હશે ?

પ્રકાશ: આ પ્રયોગો ઉપરના પ્રતિજ્ઞ વિષે આપણા લોક-સાચર સ્વ. મેનાણી પણ બીકળા બીકળા દતા. તેમના દુઃખદ અવસાનના એક જ દિવસ અગાઉ તેમણે વાત-ચીતમાં કહ્યું: “ આપણું રાજકારણ ક્યાં જઈ રહ્યું છે ? લોકસંધની પણ નાટિકાઓ ઉપર પ્રતિજ્ઞ મુકાયો એ તમે વચ્ચું ને ? મેં એ નાટિકાઓ જાતે જોઈ છે તે એમાં કાંઈ વાંધાભરેલું મને લાગ્યું નથી. ટીકા પણ હજવાચથી કરી છે તે એમાં કલા છે. એક જાણુ કેમ જાણિયા રાજ એર રહે છે તેને કાંઈ અટકાવતું નથી ને આ નાટિકાઓ પર પ્રતિજ્ઞ ?... આપણા સેવકો સત્તાસ્થાને બેસે ત્યારે આતું કેમ બને ? મને લાગે છે કે આમ થવા કરશે તો આપણામાં પડે પડે ને પ્રતિક્રિયાના વાપરા વાશે. એ હવા અતિમાન થઈ રહેલી હું જોઈ રહ્યો છું. ”

હરિહર: આ પ્રયોગો દિવસના પાંડ યોખવે છે, અને જોરી સરકાર સામે બંદ જમાવવાની પ્રેરણા આપી લોકોને હરીપા કરી શકે છે. આ પ્રયોગો સામ્યવાદી અદા-કારો રજુ કરે છે. તેની પાછળ સંપૂર્ણપણે સામ્યવાદી માનસ પડેલું છે.

સતીન: તમે પાછા વાદવાદના બ્રમક આંતરપ્રસકમાં તથાઈ નાચે હો. વાદ ગમે તે હોય પણ તેના સિદ્ધાન્તો અધિષ્ઠિતભાવે તપાસરા જોઈએ. હા. ત, વિચારકતચલી લીગવાદી છે માટે તેમણે પડેલું જાળેટ ખરાજ હોવું જ જોઈએ તે માન્યતા

મૂલભરેલી છે. તેમજ શ્રી. મોરારજીભાઈ. કાન્ડેસવાદી છે માટે તેમણે બેટલું Public Safety Bill રિતકારક જ હોવું જોઈએ તે માન્યતા પણ મૂલભરેલી છે. તેમજ નાટ્યપ્રયોગો રજુ કરતા અદાકારો સામ્યવાદી છે માટે તે પ્રયોગો અનિષ્ટ હોવા જ જોઈએ તે માન્યતા પણ બિનપાયાદાર ગણાય.

પ્રકાશ: તમારી સૂચના પ્રમાણે તો દરેક કાર્ય પૃથક્પૃથક્ મૂલવવું પડે. આ મૂલવણી માટે પ્રમાણદાની પદ્ધતિ ચોક્કસ કરવી જોઈએ.

સતીન: તે કહેણું નથી, તેમજ બહુ મુશ્કેલ પણ નથી. સમાજના વિકાસમાં, તેની રાજકીય પ્રગતિમાં, વર્ગવર્ગની વિસંમતતા મદત્તવનો ભાગ ભજવે છે તે પ્રથમ સમજ લેવું જોઈએ. સમાજના અનેક વર્ગો પાડી શકાય, જેમ કે: આદર્શવાદી અને લૌકિકવાદી ફિલસૂફો, સામાજ્યવાદી અને સમાજવાદી સરકારો, મુઝીકાર અને શ્રમજીવી— આ પ્રમાણેના અનેક વર્ગોની ક્રિયાપ્રતિક્રિયા સમાજનું રૂપ બનાવે છે. પરંતુ આપણી સમજ પૂરતા સુખ્ય એ વિભાગજ બસ છે: શોષકવર્ગ અને શોષિતવર્ગ. સમાજનું જીવન આતે લૌકિક ઉત્પાદનનાં બળો અને વર્ગવર્ગનાં આંતરિક સંબંધો ઉપર અવલંબે છે.

પ્રકાશ: તમારું કહેવાનું દૂઠમાં એમ થયું કે સમાજજીવન સમજવા માટે વર્ગવર્ગના આર્થિક સંબંધો અને ધર્મજીવન બંધાર્થ પૃથક્કરણ આવશ્યક છે. આ દૃષ્ટિથી જોતાં આપણો દેશ તો ધણો પછાત ગણાય.

સતીન: પછાતપણાથી નિરાશ થવાનું કારણ નથી. શોષિતવર્ગના લાભમાં જે કાંઈ સાધના થાય તે પ્રગતિ, અને શોષકવર્ગના લાભમાં જે કાર્ય થાય તે વિમતિ ના પ્રત્યાષાત. જેમ અધ્યાત્મ જીવનમાં આત્માતાન તરફ કાર્ય થાય તે અનુકૂળ અને તેથી વિરુદ્ધ કાર્ય થાય તે પ્રતિબુદ્ધ ગણાય છે તેમ, આડી પછાતપણું કેટલીક વખત લાભદાયી નીનડે છે. દોહરી કહે છે:—

“A backward country assimilates the material and intellectual conquests of the advanced countries. The privilege of historic backwardness permits, or rather compels, the adoption of whatever is ready in advance of any specified date; skipping a whole series of intermediate stages. Under the whip of external necessity, the backward culture is compelled to make leaps.”

[Trotsky: History of the Russian Revolution]

અલી: તમે બધા નાના મોટે મોટી વાતો કરો છો. તેમાં લોકોનું સચિદ્ર કેમ શીટશે? દેશમાં જાણે કાંઈ કામ કરવાનું ન હોય તેમ, દમણી આપણી વચગાળાની સરકારે મિ. અલ્ફ્રેડજીની અમેરિકા મોકલ્યા. તેથી લોકોને શો લાભ?

હરિહર: એમ કેમ કહો છો? પરદેશમાં મોકલાવેલા આપણા રાષ્ટ્રીય એલચીઓ સંચીન કાર્ય કરી ચકે છે. મિ. અલ્ફ્રેડજીના પ્રવાસને લીધે તો ૧૯૪૮ના જુન માસ પહેલાં દિન્દો રવરાજ સપરત કરવાનું વચન મિ. એલચીને મહેર કરવું પડ્યું.

પ્રકારના આ વચન સિદ્ધિ સરકાર બદા કરશે કે કેમ તેની મને શંકા છે. બૂતકાળમાં અગ્નિજ્વેએ અનેક વખત વચનજાગ કર્યા છે.

સતીના: બૂતકાળમાં વચનજાગ ચલા છે તે સાચું. પરંતુ વર્તમાન ઇતિહાસની એક સમસ્યા સમજવા જેવી છે. ખીજા વિશ્વયુદ્ધને અંતે બ્રિટનની રાજકીય સ્થિતિ અત્યંત નબળી પડી છે. ખુદ વિસાવતમાં મિ. એટલોની મજૂર સરકારને ફેટલી બધી આફતોમાંથી પચાર ચલું પડે છે? ખીજા દેશોની સાથેના સંબંધોમાં પણ બ્રિટનને નમતું જોખનું પડે છે. ઉપરાંત, ફેટલાક સિદ્ધિ અર્થશાસ્ત્રીઓ એવો સિદ્ધાંત વ્યવનાવતા થયા છે કે સિદ્ધિ સામ્રાજ્ય જૂની કમથી માત્ર રાંખવામાં લાભ નથી. ડુનિયાભરમાં લોકોના બદલાતા માનસ સાથે સુમેળ સાધવાની નવી નીતિ સિદ્ધિ નેતાઓ રસીકારવા લાગ્યા છે. પરિણામે દિન્દ પ્રત્યેની નીતિ પણ બદલાવા પામી છે.

મુધીર: અને તે સંજોગોમાં બ્રિટન આર્થિક અને વ્યાપારી લાભ તરફ મુખ્ય ધ્યાન રાખે છે. She is a nation of shopkeepers.

સતીના: ખરું, અત્યાર મુધી પોતાના આર્થિક લાભ બ્રિટને રાજકીય વર્ચસ્વથી—સામ્રાજ્યવાદથી—Imperialismથી—સાધવાની નીતિ રાખી છે. હવે તે લાભ અરસપરસ સમજૂતીથી સિદ્ધ કરવાની નવી નીતિ તેણે અપનાવ કરવા માંડી છે. હા, તા, કામચલાઉ સરકાર નીમી તેની મારફત બ્રિટન પોતાનાં વ્યાપારી હિત સાધવાનો અપતરો અજમાવી રહ્યું છે. તથા દિન્દી મૂડીશર અને દેશી રાજ્યોની ભાગીદારી રાજકીય નીતિરીતિથી રૂબરૂ. પરિણામે પરદેશી સિદ્ધિ દિતો, દેશી મૂડીશારી દિતો, અને દેશી રાજ્યોનાં દિતોની ત્રિપુટી દિન્દ ઉપર વર્ચસ્વ ધરાવવા દરેક પ્રયત્ન કરશે, પરંતુ તેમાં આમજનતાનું હિત યોદ્ધા પાછમ પડી જશે.

અમી: હેલાં જોમ પણ અને કે દિન્દી પ્રધાનોને રાજદેરી સોંપી દિન્દમાં પહેલા કરતાં પણ વિશેષ વ્યાપારી અને આર્થિક લાભ બ્રિટન ઊભાવે; પરિણામે દિન્દી જનતા ગરીબીમાં જ સળસળા કરે.

મુધીર: આ સંઘવિતતા ધ્યાનમાં રાખી જ્યમકાચ કાન્તિની ઘોષણા કરી રહ્યા છે. પહેલો તકે આમવર્જની સત્તા—મજૂર, કિસાન, ધમજીની સત્તા—સ્થાપવાની નીતિ આદરે છે અને તૈયારી કરે છે. આનું સમાજવાદી માનસ કો-મેસના સનાતન-માનસો મેળવી મંડળને યમ જેવું લાગવાથી કાષ્ઠવાદક સમિતિમાંથી જ્યમકાચને ખસેડી તેના રચણે જે. સી કુમારખાને લાવવા વિચારી રહ્યા છે.

સતીના: જ્યમકાચની ઘોષણા અને તલસાટ આજે સો પાંચર ઉપર પાંચો જેવાં નીવડે છે. કારણ અજેજ આર્થિક નિયમો સો થે સો ટકા જામત છે. પરદેશી અને દેશી મેડીઓની ભાગીદારી સિદ્ધ કરી દિન્દનું આર્થિક ઘોષણ દીર્ઘાયુષી બનાવી રહ્યા છે. ન્યુક્લિયર-બિરલા, L. C. L—તાતા જેવાં જોમકાચો અનેક ધંધાઓમાં થવા માંડ્યાં છે. Heavy chemicals : Automobiles : Plant and

Machinery : Plastics : Artificial silk: — આવા અનેક ઉદ્યોગોમાં દેશી-પરદેશી સહકાર પૂર નોંધથી આગળ ધપી રહ્યો છે.

અલી : આપણી આજની આ વ્યાપારી પ્રવૃત્તિ સંબંધની વાતો સાંભળી મને તો એવું જ લાગે છે કે દેશની ખરી લગામ આ મુદ્દા પર વર્ગના જ હાથમાં છે. જીવનની તકની સજવડતા તેઓ જ બોમ્બો રહ્યા છે. અને આપણી રાજકીય દિલ્લવાલો અને પ્રવ્રાના પોકારો અરણ્યરુદન જેવાં છે.

સતીન : તમારો નિર્ણય વ્યાજબી છે. સમાજનું જીવન મૂડીદાર વર્ગના હાથમાં ચેતરંજનાં સોગંદ માફક આમથી તેમ અવસાથ કરે છે. નોંધતા વર્ગની એટલી કે આમ-જનતાના મોઢામાં મોઢા ભાગનો સત્તા છે જ નહિ. તેમણે તો ખજારદાર નોકરી કે ગુલામી જ કરવાની છે. પરંતુ આ ચિત્તથી નિરાશ થવાનું કારણ નથી. દરેક દેશના ઇતિહાસમાં અદ્યક્ષ રીતે લોકમાનસ આગળ ધપતું જાય છે અને પોતાના હક્કનું અને શક્તિનું જ્ઞાન ચતુ જાય છે. આ લોકમાનસ વિશેષ બાપ્ત, તલસ્પર્શી અને સક્રિય બનાવવા યોગ્ય અવસરે નેતાઓ અને કાર્યકરો પણ મળી રહે છે. અખંડ વર્ગ, મજૂર વર્ગ, કિસાન વર્ગ, શ્રમજીવી વર્ગ ક્રમશઃ એટલા જાગૃત થવા પામશે કે શક્તિશાળી મૂડીવાદી આલખાજી પરજીવ પામશે. આ જાગૃતિ અને તૈયારી સિદ્ધ કરવા આજસુધી કોન્ગ્રેસના વૃદ્ધ નેતાઓએ પ્રયાસ આપ્યા, પરંતુ સત્તા પર આપતાં મૂડીવાદી માનસનો વિરુદ્ધ વારસો તેઓને કાર્યપત્રિક તરંગોમાં દડસેલી રહ્યો છે. રાજ્યમાં બહુ આલખેલ છે તેવી તાકિંક માન્યતા લોકોના મનમાં હસાવવા પ્રયાસ થાય છે. 'સાજી'નું ધ્રુવસૂત્ર કોન્ગ્રેસી નેતાઓના માનસને જકડી રહ્યું છે.

અલી : દેશનું કલ્યાણ કોન્ગ્રેસ વિના બીજા પક્ષે ન સાધી શકે ?

સતીન : જરૂરિયાત બીજી ચતાં નેતાઓ આવી મળવાના. અત્યારે પણ જમાજવાદી, સામ્યવાદી પણ જેવાં કદામ બળે આગળ ધપી રહ્યાં છે. પરંતુ આખરે ખરી વિજય તો લોકોના પોતાના હાથજાળે જ સિદ્ધ થઈ શકે.

પ્રકાશ : રાજકીય અને આર્થિક હિંદુજાતમાં ફેરફાર પડવાથી આપણા જીવનનાં પ્રધાન મુદ્દો મૂકી જઈએ છીએ.

હરિહર : આપણે ધર્મ અને નીતિથી જીદ રાખી છીએ તેમાંથી આપણને બચાવવા અર્થે અંધીજી નોઆઆલીનું કાર્ય પતાવી, બિહારમાં હવે આપ્યા છે.

મુધીર : અંતારે તો પંચાંગમાં અંધીજી વધારે સક્રિય ફાળો આપી શકે. ત્યાંકેમ જતા નથી ?

હરિહર : તે નિર્ણય તમારે કે મારે કરવાનો નથી, તેમના અંતર્નાદનો એ સવાલ છે.

મુધીર : તમારો જવાબ સતોષકારક નથી. નીતિનાં જે ધોરણે અંધીજી લોકોને શીખવે છે તેનું પરિણામ માલિકવર્ગની તરફેણમાં જ આવે છે. એક પ્રકારની આરિય પરંતુ તરંગી નીતિને અંધીજી વગરની રહ્યા છે.

સતીન : જે નીતિ ગ્રંથીજી આદરી રહ્યા છે તેથી જુદા પ્રકારની નીતિ આદરવાનું તેમના માટે સક્ય નથી. સામાજિક પરિવર્તો તેમાં આવે આવે.

"As society has hitherto moved in class antagonisms, morality was always a class morality. We have not yet passed beyond class morality. A really human morality which transcends class antagonisms and their legacies in thought becomes possible only at a stage of society which has not only overcome class contradictions but has even forgotten them in practical life."

(Engels : Anti-Dühring ch. IX)

પ્રશ્નકર્તા : પરંતુ ગ્રંથીજીનું નીતિશાસ્ત્ર નિઃસ્વાર્થ, આત્મભોગ, સત્ય અને અક્રિયાના સિદ્ધાન્તો ઉપર પ્રકાશિત છે. તે પછી સત્યને જયલે અનુસાર તેમના નીતિના બોધપાઠ સક્ય થતા કેમ નથી?

સતીન : મેં તમને પૂર્વે 'સમગ્રજીવ' છે કે તેમાં વૈજ્ઞાનિક અર્થશાસ્ત્ર વા સમાજવાદના મૂળ સિદ્ધાન્તોનો અભાવ છે. વળી ધર્મિક કે વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ આપણે તપાસીએ તો એવું અનુમાન કરવું પડે કે સત્ય ચળવળો વિષયોમાં થવા છતાં તેમાં સત્યપ્રતિષ્ઠા નથી. કારણ નો સત્યપ્રતિષ્ઠા હોત તો તેનું કશું કારણનું જે શિદ થયું હોત. પરંતુ જિલ્લો કહે છે :

સત્યપ્રતિષ્ઠાના કિયાજીવનમૂળ મોગદૂન-૨-૩૬

હરિહર : ગ્રંથીજી તો સતત ક્રિયામય આપી રહ્યા છે, પરંતુ લોકો ક્યાં માને છે? આપણા ગુજરાતના પ્રખર મુસેવર રવિચંદ્ર મહાશયે હમણાં ઓઓને સિમામણ આપી કે "સાંસ્કારમાં સમાસ" કરતાં શીખો અને નોકરોની હાકમારી અને દુમાખીમાંથી બચવું હોય તો હાથે જહું કામ કરો, કંઈ વેળા પરંતુ આપણો ઓગર્મ ક્યાં સંભળે છે?

અલી : લ્યો, સાંભળો. ખાવાનું, પીવાનું કે રહેવાનું, પૂરતા પ્રમાણમાં ધનતાં નથી તેમાંથી પણ સંક્રાંત કરવી અને અક્રિયાતો ઓછી કરવી, તેનો અર્થ તો એમ થયો કે પુરાણો સુચના ચુકાનિવાસો જંગલીની માફક આપણે જીવન ગુળરતા ચર્ચ જહું. પરંતુ હું એમ પૂછું છું કે ધનિક વર્ગ દરેક પ્રકારનાં સુખસમવસતા અને મોજશોખ લોગરી સકે છે તેના તરફ નેતાઓ અને કાર્યકરો કેમ ઝાંઝા ઓધતા નથી? ખુદ નેતાઓ અને કાર્યકરો કાં તો પોતાના જંગલો અને મોટરો વંચાને છે, કાં તો ધનિકોના જંગલો અને મોટરો વાપરે છે. લોકો ક્યાં?

હરિહર : લોકોને પણ ધનિકોની જેમ જીવન-જાગવાની ઈચ્છા થશે તો તેમની માફક અધર્મ અને અનીતિના પાપમાં પડશે.

સુધીર : ધર્મ અને નીતિનાં નામે આપણા લોકો કાલ્પનિક દેવદેવો અને તાકિંક આંદોરો અપનાવવામાં બેનમત જની ગયા છે આવી નરંગી, અવાસ્તવિક મનોદશાને કીધે આપણે ક્રિયાકરણમય આજીવનની મોભાવિતા મોગ જના છીએ. રાધાકૃષ્ણન ખરું કહે છે :

"The process of Gods-making in the factory of man's mind cannot be seen so clearly anywhere else as in the Rig-Veda."

• (Sir S. Radhakrishnan : Indian Philosophy I, Page 73)

તેમ જ પુરાણોની લેણવણી અચળતા Rihys David કહે છે:

"The masses of men were addicted to the ceremonies and observances prescribed by those priests, who live on food provided by the faithful, and whom Buddha describes as tricksters, droppers out of holy words for pay diviners, exorcists, ever hungering to add gain to gain."

(Rihys David: *Buddhist India* p. 215)

સતીન : આ અનિષ્ટ પરિસ્થિતિ મૂડીનાદી સમાજનું અનિવાર્ય અંગ છે.

મુધીર : સમાજનાં આ વર્તણૂં આ ગરબા ખલાસ થશે.

સતીન : આજ મુધી પરીનાની પેઠાથી કલ્પન થતી સંપત્તિ સામાન્યવાદીઓ નિર્ભય બહાદુરીના અભયો જંગમાં ટેમ તરફ ધસી ગયા. હવે તેનો પ્રયુષ્ઠ વાગી રહ્યો છે. આકાશચૂરીલ વરવર્ગના સામાન્યવાદીઓએ કિન્હને જંગલ જેવું બનાવી દીધું. આ ખીકતી પરાના સૂઝા અરધમા વૈદાનિક સમાજવાદ લીલા કુંજલામ જેવું બનશે, અને લેણવણ વિકાસ પામતા લોકવિશ્વ શિદ થશે જ.

તા. ૧૬-૩-૪૭

ક

જનતાના વિશ્વાસનો પુરાવો

૧૯૪૬ માં	
પ્રીમીઅમની આવક	
આગ, ફરીઆઈ અને અકસ્માત રૂ. ૨૧,૦,૦૦૦	
જિન્દગીના વીમાનું ફીમકાજ	
ગ્રેવેલ્સ રૂ. ૭૭,૦૦,૦૦૦	
પુરૂં ધણી રૂ. ૬૧,૦૨,૦૦૦	

કેસરે - લિમિટેડ ઇન્સ્યુરન્સ કંપની લિમિટેડ

હેડ ઓફિસ : મુંબઈ

★

લોકલ એજન્ટ

શ્રી. બાપાલાલ મગનલાલ હરિભક્તિ

બ્રાંચ મેનેજર

બ્રાંચ સેક્રેટરી

જી. આર. દેસાઈ એમ. એ.

અનિલકુમાર દારકાદાસ પટેલ

રીરેસ : અમદાવાદ.

[ગાંધી ગ્રામ]

૨. ધનેષણ

ધૈયા રોજગાર એવા હોવા એકબે કે જેમાં આરોગ્ય સદાચાર આનંદ કુશળતા વગેરે સચવાય. કુરસદ અને ધધાને મા-એતની સંબંધ છે. કામચાંપી છૂટ્યા પછી જે મનુષ્ય પેતાની આત્મસંપત્તિ માટે વિચાર ન કરી શકે તે કામ ના ધધા તેટલે અંશે રૂપિત જરૂર છે ન.

ચરક ટીકાકર એકપાણિ રૂતે ચોખ જ રહ્યું છે કે “મનસ્ય મોગધર્મસાધનાર્થમેવ ઝવણમિચ્છન્તિ, ન પુનઃ કૃષ્ણસ્ય વિનિયોગાદ્યન્યસ્ય કુલ્લવર્ધિતમનકરણાર્થમ્” ઉપકરણો મેળવવાના પ્રયત્નમાં ધનોપાર્જનનો સમાવેશ થાય છે, પરંતુ એ ધન ભોગ અને ધર્મ સાધનાના અર્થે ઉપયોગમાં આવે એટલા પૂરતું જ હોવું જોઈએ, નહિ કે કૃષ્ણની માફક તેનો સંપૂર્ણ કરણ માટે, કૃષ્ણનું ધન વિનિયોગયન્ય (જેને ‘લિહ્વિઃ મની’ કહેવાય છે તેવું નહિ) હોય તે કેવળ સંપત્તિ માટે જ હોય છે. યુનિ જનવિજયજીએ ગુજરાતીઓને ‘અર્થદાસ’ કહ્યો છે. ‘અર્થદાસો’ છે માટે ગુજરાતીઓનાં સરીશ લુઓ: દીલાં, પોચાં, નિરતેજ, મામઝંગડાં, પૈસાની જ વાતોમાં રચ્યાપચ્યાં રહેનારાં!

ધનોપાર્જનનું પણ અનોખું ચાલું છે. ગીતામાં જેને ‘અનાસક્તિ’ કહી છે તે ‘હોય તો પછી લાગેને લાગે રૂપિયા માંખસ કમાતો હોય. હું સમાજ પાસેથી જે કમાઉં તે સમાજ અર્થે મારે પાકું આપવું જ રહ્યું. પૈસાનું સમાજચાલું છે—પૈસાની ફિલધરી છે. પહેલાંના અધિયુનિઓ ઓઝો સાથે રહેતા હતા, વિપુલ ઉપકરણવાળા હતા, પરંતુ તે બધા પાછળ સામાજિક દૃષ્ટિ અને અનાસક્તિ હતી. એટલે જ સમાજજીવનો તે પ્રેરણા પાતા અને સમાજજીવન નીરોગી રહેતું. વિદ્યા અને ત્યાગ પૂજાતાં, આજની માફક પૈસાની પૂજ થતી ન હતી. ધનિક પોતાનો ધર્મ સમજે, પોતાના ધનને સમાજના ‘દરદ’ તરીકે લેમે. પોતાના જેવા જ પોતાના આગ્રહે રહેવા સૌને લુએ, તો જાને જે Class Warfareના વાવરા વાઈ રહ્યા છે તે ન વાય.

જેમ પ્રાણુપણમાં કામેવજીતે સમાજી સકાષ તેમ ધનેષણમાં કામેવજીતે સમાજી સકાષ.

કામને પ્રેમમાં રૂપાંતરિત કરવાને બદલે જ્યારે પ્રેમ જ કામમાં રૂપાંતરિત થાય છે ત્યારે, સમાજમાં જરૂરી અરાજકતા ઊભી થાય છે અને તેને પરિણામે સંસ્કૃતિઓના કચ્છરપાણી નીકળે છે. ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે “ધર્મથી અચિરોત્તી એવો કામ હું પોતે છું.” કામની નિંદા કરવાની છે જ નહિ. એ અને યુગ્ય-ઉચ્ચ એક બીજાનાં પૂરક છે. સુંદર સુશીલ સ્ત્રી પૂર્વજ-ગતી પુણ્ય સિવાય કામ થતી નથી એમ ચરકમાં કહેવામાં આવ્યું છે. બર્મિદરિયે પણ ચોખ જ રહ્યું છે કે જે સુંદર મુખારવિંદ અને પ્રત્યેક અંશમાંથી

સૌંદર્ય દપકતું હોય તેવી સ્ત્રી તારે જોઈતી હોય તો તપ કર; તપ છિવાય એવી સ્ત્રી સાંપડવી નથી. “આત્માપ્રેર્ણા મનુષ્યોના દેહધાટ મધ્ય છે” એ કવિ ન્દાનાવાલની ઉક્તિમાં ખૂબ જ તથ્ય છે. અગૌકિક સૌંદર્ય એ આત્માની જ કલા છે. આતું સૌંદર્ય ન મળ્યું હોય તો લાગ્યને નિંદાની જરૂર નથી. વિધિ અનુસાર જે સ્ત્રી મળી હોય તેથી સંતોષ માનવો. પરદારાગમન જેવું બીજું એક પથ ખાતર આપણું શાસ્ત્રોમાં ગણાવ્યું નથી, એની પાછળ ખૂબ રહસ્ય સમાયેલું છે. સમાજજીવનનું આરોગ્ય સ્ત્રીપુરુષોના વિચાર કામજીવન ઉપર જ નિર્ભર છે. લાંપટતા અને કમુકતા સમાજજીવનનાં વિષ છે. લાંપટ અને કામાતુર સ્ત્રીપુરુષોની પ્રજા કહી મદાન ન બની શકે. સેવા, ત્યાગ, તિતિક્ષ, ઔદાર્ય વગેરે ગુણો સ્ત્રીપુરુષનાં જીવનમાં ન હોય તો તેટલે અંશે કષ્ટીજીવન દુષિત બનવાનું જ. આમાં પશુ પશ્ચિમનો પવન દિંદને લાગ્યો છે અને હવે અહીં પણ ‘new morality’ની વાતો, મમત્ત્વે વચર-સમત્ત્વે, નાનામોટા મોટે ચલા લાગી છે. કામવાન બચાવો.

દૂકર્માં, ધર્મવશા અને કર્મવશા—બન્ને માનવરચના ઘોઝ છે. આ બન્નેને કાળમાં રાખવાની શક્તિ જે માનવસારથીના હાથમાં નહિ હોય તો એ બન્ને તોફાન મચાવીને રથનો ભુકેભુકો કરી નાખવાના, આ જે બન્નેના નિયમન ઉપર જ સમાજસ્વાસ્થ્ય નિર્ભર છે. સ્વાસ્થ્ય અને દીર્ઘાયુ સાથે આ બન્ને એકજામિતે નિકટનો સંબંધ છે.

કામનો વાસ મનમાં છે. એટલે જ કામનું નામ ‘કામિજ’ છે. મનમાં વૃત્તિઓનાં મોભાં જોડે છે, પરિણામે હવીયન પ્રસ થાય છે. આરીરિક અને માનસિક વિકારોને નિકટનો સંબંધ છે. ચરક કહે છે: “તે ચ વિચરઃ પરમમનુષ્યર્તમાનાઃ કદાચિદનુજ્જનિ કામાદયો જ્વરદમ્પઃ ।” ચિ. ૫.૮

૩ પરલોકીકથણા.

મૃત્યુ પછી મારી સદ્ગતિ યાવ, આત્મા સારી ચોતિમાં જન્મ લે, આ કાવના દિંદુમાવમાં દદમ્પ થયેલી છે. દિંદુસાઓ પુનર્જન્મની લાવનાથી જીવપ્રેત છે એમ કહીએ તો ઘોટું નહિ. પરલોકીકથણા એટલે ખરી રીતે ધર્મવશા; કારણ કે ધર્મના સાસનરસા આચરણ ઉપર જ સાથે વા નરસો પરલોકવાસ પ્રાપ્ત થવાનો છે. સત્કર્મો કરનાર, ધર્માચરણ કરનારની સદ્ગતિ યાવ છે અને અસત્કર્મો કરનાર અધર્માચરણીની દુર્ગતિ યાવ છે. આથી જ ધર્માચરણ માટે મનુષ્ય પ્રજાત બને છે.

ધર્મની વાખ્યા બધીવી કહિત છે. આજે તો આચાર જ ધર્મ મનાય છે. એક વખતનો અતિ ઉદાર પ્રાણવાન ધર્મ આજે અનુદાર નિર્ભ્રાણું ધર્મ બની ગયો છે. ધર્મની વાખ્યા મનુસ્મૃતિમાં નીચે મુજબ આપવામાં આવી છે:

ચિદ્રઙ્ગિઃ સેવિતઃ સન્નિઃ નિત્યમદ્વેષણમિઃ ।

હૃદયેનામ્યનુજાતો ચો . નયર્નતો નિચોયત ॥

× અવરથા મનુસાર ધર્મનું આચરણ રાખવું એમ મદાભારતમાં કહેલું છે. ‘યર્થે શાલસિકાઃ સ્વનઃ ।’ ‘આતિપર્વ.’ પાત્ર, કર્મવિશિષ્, દેહ, કાલ, અવરથા—આ બધું જોઈને સૌએ પોતાનો ધર્મ નક્કી કરવો રહ્યો.

દેવ અને રાગ સિવાયના સત્તા અને વિદ્યુતનાથી જે નિત્ય સેવાયેલા હોય અને જેનું હૃદયથી સમર્થન થઈ શકતું હોય એ જ ધર્મ.

દરેક યુગનો ધર્મ બિન્ન બિન્ન હોય છે એમ મનુસ્મૃતિમાં કહ્યું છે:

“મન્યે જ્ઞતયુગે ધર્મઃ ક્રેતાયુગે દ્વાપરેકલ્પરે । અન્યે કલિયુગે નૃણાં યુગહાસાતુરુપતઃ ॥”

અર્થાત્ કૃતયુગનો, ત્રેતાયુગનો, દ્વાપરનો અને કલિયુગનો—અર્થાત્ યુગોના ધર્મો યુગહાસા-તુરુપ બિન્ન બિન્ન હોય છે. ‘યુગેયુગે ધર્મવદઃ ક્રમેણતેન દીપતે’ ચરક વિ. ૩-૨૫. દરેક યુગના ધર્મો ભેદના હોય છે એ વાત જો ત્રાસ રાખવામાં આવે તો ધર્મનો વાદવિવાદ પણો ટળી જાય. મનુ અને આપરતંબના વખતનો ધર્મ આ કલિયુગમાં આપણને ખબર ન પડ્યું આવે. જેનો મુખ તેવો ધર્મ. અને સાચા ધર્મનું રહસ્ય કોણ જાણી શકે છે તે પછી મનુએ ખતાવ્યું છે:—વર્ચસ્વાનેષ્વસક્તાં ધર્મશતં વિષીવતે । ધર્મં જિજ્ઞાસમાત્માનાં પ્રમાણં પરમં - શ્રુતિઃ ॥ અર્થાત્ અર્થ અને કામમાં જે સત્યુરો આસક્ત થયેલા નથી હોતા, તેઓ જ ધર્મ શું છે તે જાણી શકે છે. ધર્મજિજ્ઞાસાવાળાઓ માટે શ્રુતિ—વેદો જ પ્રમાણભૂત છે.

ભાતુંદરિએ થોડા જ કહ્યું છે કે યદપિ સાધુપુરુષો ઉપદેશ ન આપે તો પણ તેમની સ્વૈરકથાઓ પણ આત્મો જેવી ધર્મ પડે છે:

परिवरितव्याः सन्तो यद्यपि कथयन्ति न सदुपदेशम् ।

मास्तेषां स्वैरकथास्तान् एव भवन्ति शास्त्राणि ॥

અર્થાત્ સાધુતા જ ધર્મબોધ કરાવી શકે છે. ધર્મનું રહસ્ય જાણવા માટે આવા જીવન્ત સન્તોનાં જીવનમંથી પ્રેરણા પીવી મોઢમ્મિ. આત્મોનાં પ્રમાણથી ધર્મ સમજાવાનો નથી. ધર્મનું ઉદ્ગમસ્થાન માનવહૃદયમાં છે. હૃદયની વિશુદ્ધિ જ ધર્મામરણનાં મૂળમાં છે. બાહ્ય આચારોની અતિશયતા ધર્મના પ્રાપ્તને દબાવે છે અને ધર્મનાં બાહ્ય શરીરને પણ કુદિસત બનાવે છે. અસ્તુ.

પરશોકમાં સુખ મળે, માડું કસ્યાણ થાય—એવી ઇચ્છા મનુષ્યમાત્રમાં હોય છે જ. જેનું વાવડું તેનું હાથશું—એ-કહેવત જાણીતી જ છે. પૂર્વજન્મનાં આપણાં સારમાં કોઈ અનુસાર આ જીવમાં આપણને સુખ વા કુઃખ મળે છે. કર્તવ્ય કર્યોનું ફળ પ્રત્યેક મનુષ્યને ભોગવવું જ પડે છે. ચરક કહે છે: “સ્વકર્ત્ત્વં વપરિણયં અવિવાશિ પૌર્વેદિક્કં દૈવચંકલં ભાતુ-ચન્યિકં કર્મ, તસ્યેતત્ ફલમ્; જ્ઞાધાન્યતત્ત્રિવ્યતીતિ ।” પૂર્વજન્મમાં કરેલાં કર્યોનું ફલ આ જન્મમાં ભોગવવું જ પડે છે. આ જીવમાં ન ભોગવવામાં આવે તો આપતા જીવમાં તે ભોગવવું પડે છે. પૌર્વેદિક્ક કર્યો અવિનાશી છે અર્થાત્ તેનું ફલ ભોગવના સિવાય તે કદી નાશ પામતાં નથી. આ કર્યો અનુસાર જ સારી નરહી યોનિમાં આપણો જન્મ થાય છે. આને જ આપણે “દૈવ” કહીએ છીએ; દૈવ આત્મજ્ઞે વિષાત્ કર્મ ચત્ત પૌર્વેદિક્કમ્ (ચરક-વિ-૩/૩૦) પૂર્વજન્મમાં કરેલાં કર્યોનું ફલ આ જીવમાં ભોગવવું પડે તેનું નામ જ દૈવ. નામુક પોયેતે ધર્મે વ્યવસ્થાપિતૈરપિ । બદસ્યમેવ મોક્ષસ્વં જ્ઞેતં નમ્મં સુમણ્ણમ્ । (વિ-૩-૩૩માં ચરક દીકાકાર ચક્રપાણિરતે આ શ્લોક લખેલો છે.) દેવમાં, પ્રાકૃતન કર્યોનો વિપાક ભોગવ્યા સિવાય છૂટકો જ નથી. સુખ અને અસુખ કર્યોનું ફલ અવસ્ય ભોગવવાનું જ છે. એમાં કોઈથી મીનમેળ થઈ શકતું નથી.

કર્મો ત્રયુ જાતનાં છે—હીન, મધ્યમ, ઉત્તમ. જો પ્રાકૃતન કર્મો શુભ હોય અને આ ભવનો પુરુષાર્થ શુભ હોય તો યુગનિયત સો વર્ષનું સુખી આયુષ્ય ભોગવવામાં આવે. જો કર્મ મધ્યમ હોય અને આ ભવમાં પુરુષાર્થ પણ મધ્યમ પ્રકારનો હોય તો મધ્યમ આયુષ્ય અને સાધારણ સુખવાણું જીવન તેને સાંપડે છે. કર્મો હીન હોય અને પુરુષાર્થ પણ હીન હોય તો મનુષ્ય અત્યંત દુઃખી જીવન જીવે છે. દૈવ પુરવઠાકરણ તુર્લભ હુપહન્યતે । દૈવેન ચેતતત્કર્મ વિશિષ્ટેન હપહન્યતે ॥ (ચરક વિ. ૨-૩૪) દૈવ જો દુર્બલ હોય અને પુરુષાર્થ પ્રબલ હોય તો દૈવની માઠી અસર ધણે અંશે હણાઈ જાય છે. પુરુષકાર અર્થાત્ દષ્ટ પ્રબલ હોય તો દુર્બલ અદષ્ટને (જન્મભંતર કૃત શુભાશુભ શરીરાદિ નિર્વર્તક કર્મને) લક્ષી નાખે છે. મનુષ્યના આકુનો વિચાર કરતી વખતે દેવ અને પુરુષકાર-જન્મનો વિચાર કરવો પડે છે. ‘મૂલાનામયુઃ શુષ્કિમવેક્ષતે’ કાર્મ જોમ ન માને કે દૈવ અનુસાર જ આપણો પુરુષાર્થ પણ આપણને પ્રાપ્ત થાય છે. આપણા દેશમાં ‘દેવવાદ’ છુદો અને જોનોએ ઘાબડ કર્યો છે અને તેને લઈને દૈવ ઉપર અનહદ ભાર મૂકવામાં આવે છે. આથી તો ‘યોગવાસિષ્ઠ’ લખવામાં આવ્યું છે. મહર્ષિ વાલ્મીકિએ આમાં દેવનું, કુક્તિપ્રમુક્તિથી અને આખ્યાનોથી, મુકરે ખંડન કયું’ છે. પુરુષકારની અવગણના કરવાની ઊંજ નહિ.

જન્મ જન્મ મદન્મદત્તં દાનમપ્ત્તનં તપઃ । તેનૈવ જાન્માત્મયોગેન તદેવાન્મસ્યતે પુનઃ (ચરક. શા. ૨-૩૫ની ટીકામાં). પૂર્વજન્મમાં મન ઉપર જે સંસ્કારો પડેલા હોય છે તે જ સંસ્કારો સાથે મન આ જન્મમાં આવે છે.

સિંગશરીર વા અતિવાદિક શરીરને ચરકમાં ‘મનોજયઃ’ કહેવામાં આવેલ છે. (મનસા જવતે ગચ્છતીતિ મનોજયઃ ચ. ૬.) “મૂર્ત્યુર્ધનિઃ સહિતાઃ સુસૂક્તૈઃ મનોજયો વેદમુપૈતિ વેદાન્ત । (ચરક. શા. ૨થા. અ. ૨-૩૧) અર્થાત્ સિંગશરીર સાથે જીવામાં એક દેહમાંથી બીજા દેહમાં જાય છે. સત્યવાનના શરીરમાંથી અંશુકપાત જીવ નીકળીને જતો સાવિત્રીએ જોયો હતો એમ મહાભારતકાર જણાવે છે. આ અંશુકપાત જીવ એ જ મનોજય-અતિવાદિક શરીર. દિવ્યચક્રોએ વિના એ જોઈ શકાતો નથી. ‘વિવ્યે વિના વર્ણમસ્તિ રૂપમ્’ (ચરક. શા. ૨-૩૧) ચક્રપાણિદત્ત સામજાવે છે— કર્મ ધર્માધર્મભૂષં યદનં ભોગથં નદતિ, તદેવ દેહમર્મ માતૃચુક્રં ગચ્છતિ’ ધર્માધર્મરૂપ કર્મો સિંગશરીરને ભોગાર્થે નથી લઈ જાય છે ત્યાં તે જાય છે. સાંખ્યોએ પણ સિંગશરીરનો સીકાર કરેલો છે જ.

કવિવર રવીન્દ્રનાથે ‘સોનારતરી’ નામનું અતિસુંદર કાવ્ય લખેલું છે. ‘રવીન્દ્ર-વીણા’માં આપણા શાયર સ્વ. મેકાણીએ એનું પદ્યમાં અવતરણ (ગુજરાતીમાં) પણ કયું છે. મને લાગે છે કે આ સુંદર કાવ્યનો ભાવ મેકાણી જરા પણ એમાં ઉતારી શક્યા નથી. કાવ્યનો ભાવ નીચે મુજબ છે:

મનુષ્ય પોતાના આખા જીવનમાં એક પ્રકારની ખેતી કરે છે. તેનાં જીવનનું ક્ષેત્રની એક દીપ જોતું છે. ચારે પ બાણુ તે જલ્મકતથી ધેરાયેલું છે. પોતાનું જીવન જ તેને પરિચિત છે, અજ્ઞકતની તેને ખજર જ નથી. ચીતામાં કહ્યું છે કે—

અભ્યકાવીનિ મૂતાનિ, વ્યક્તમ્બાનિ શરત ।

અભ્યકનિષ્ઠાન્યેવ, તથ ચ પરિવેશના ।

સમય જ્યારે ભરાઈ જાય છે ત્યારે મારે ય જાણુનાં અવ્યક્તનાં જલ લીછળે છે. અને તેનું આ જીવન ફરીથી એની અંદર સમાઈ જાય છે, અવ્યક્તની અંદર તેનું વ્યક્તિત્વ યજ્ઞ જ્વાળા સમય આવે છે ત્યારે તેના સમસ્ત જીવનની કરણીનું જે કંઈ ફલ હોય છે - ફલ હોય છે, તેને તે સંસારરૂપી હોડીમાં-અવ્યક્તનાં દરિયા ઉપર તરતી સંસાર-નૌકામાં, મૂકી દેતું પડે છે, સંસાર-નૌકા એ બધું ફલ લઈ જાય છે, એક કષ્ટ સરખો. પણ તે હોડી જતી નથી. નૌકા ફલ લઈને ચાલી જાય છે એટલે માનવી પેદારીને નૌકાપતિને કહે છે કે 'અરે! મારાં કર્મ-ફલ સાથે અને પણ ક્ષર્ષ જાયો.' પરંતુ નૌકાપતિ તેનું સંજગતો નથી. ફરીથી હૃદયચીરતી ચીસો પાડી પોતાને જવાની લેવા-નાવડીમાં જોડાઈ લેવા માનવી કહે છે પરંતુ એ નૌકાપતિ કહે છે કે "અમારી હોડીમાં તારે માટે જગ્યા જ ક્યાં છે? તને લઈ જવો અમારે માટે શક્ય જ નથી. તારા જીવનનું જે કંઈ સંધરવા લાયક સત્કર્મ છે તે બધું તો મેં ક્યારેનું ય આ નૌકામાં બંધી લીધું છે. તારા માટે આમાં સ્થાન જ નથી." સાર એ છે કે પ્રત્યેક મનુષ્ય પોતાનાં જીવનમાં જે કંઈ સત્કર્મો રૂપી બેંચી કરે છે તેના બધા ફલ સંસાર ગ્રહણ કરે છે-વધા કરે છે. તેમાંથી રજ પણ નાશ પામતું નથી. જનવાન કાલ આ ક્ષેત્રે ખૂબ જ જલનપૂર્વક સાચવી રાખે છે. પરંતુ જ્યારે માનવી તેની સાથે પોતાના 'અદ્યતન' પછી ચિરંતન બનાવવા ઇચ્છે છે ત્યારે તેના તે પ્રયત્ન વધા જાય છે. વર્તમાન જીવનમાં જે કંઈ કોમાદિ ભોગબધું તેના ખજાના સ્વરૂપ 'અદ્યતન'ને ખતુને અર્પણ કરીને, માનવીમાત્રને પોતાનો દિસાખ ચૂકતે કરે છે. આ 'અદ્યતન' કોઈ રીતે સંધરવા જેવી ચીજ નથી. સત્કર્મો કદી નાશ પામતાં નથી. અવ્યક્તમાંથી જેમ તે આ જીવનમાં વ્યક્ત થયાં તેમ હવે પછી પણ તે અવ્યક્તમાં જ લીન થવાનાં. જનવાન કાલને માનવીની દયા નથી. તેના શુભ કર્મોની જ તેમને જરૂર છે. મનુ જનવાને યોગ્ય જ કહ્યું છે કે 'લયોમુલ્લે જ્ઞે સેવં દેવમનુજં કુલમ્' - દેવ અને મનુષ્યોનાં સુખોનાં મૂળમાં તેના તપ જ છે. તપસિવાય મનુ-શુભ શક્ય જ નથી.

આપણને જે સરીર મળે છે તે પણ પ્રાકૃત કર્મોનાં પરિણામ પ્રમાણેનું જ. કોઈની જોવાઈ પ શીટ તો કોઈની ૬ શીટ, કોઈનાં માખાપ દુર્બલ હોવા છતાં ય સંતાનો સચકા હોય છે જ્યારે ખલવાન માખાપોનાં સંતાનો માખકાનવાં પણ જોવામાં આવે છે. 'સરીર-શુદ્ધિકર ભાવો' (ચરક, શા. ૬-૧૨)માં 'કાલયોગ' 'સ્વભાવસંસિદ્ધિ' અને 'આદાર-સૌખ્ય' - ત્રણ ગુણવેદો છે. સ્વભાવનો અર્થ અહીં અદ્યતન થાય છે. 'આલશુદ્ધિકર ભાવો' (ચરક શા. ૬-૧૩)માં પણ 'સ્વભાવસંસિદ્ધિ' ગુણવર્ણ આવી છે. સરીરમયિ તત્ત્વં મનુ-વિષયતે (ચરક શા. ૬-૨૨-મન-મનુષ્ય જ સરીર પ્રાપ્ત થાય છે. જનનનું પ્રત્યેક કાર્તુ માનું કર્મ વિશ્વકર્માના ચોપકામાં લખાયું છે. જનપોષેષમાં પણ 'પૂર્વજ્ઞે બલકર્મ' (મનક વિ. ૩) સામ્ય લખેલું છે. જનપોષેષ અને પુરુષનું કારણ અધર્મને જ ચરકે ગુણ-વેદનું છે. મિ. બેકસ પણ તેનાં 'સર્વોત્તમ જગવધી' નામના પુસ્તકમાં કહે છે કે 'યુદ્ધો તો, આપણા પશુખરા દુર્ગુણોની જેમ, માણસની સાચી પ્રજાતિ અને વિશ્વ સાથેના તેના સ્વારા સંબંધના વિપરીત આવિષ્કારરૂપ જ છે.'

લાઠી, પરલોકીયજ્ઞાના વિચાર વખતે નાસ્તિકતાનો-આર્વાક દર્શનનો-નિર્વજાવાનો-સ્વભાવવાનો પણ વિચાર કરવામાં આવેલો છે. ઈશ્વર નથી; ઈશ્વરનું પ્રયોજન છે શું ?

માતાપિતાના શોષિતશુદ્ધ-સંયોગથી જ જાગૃત્તો જન્મ થાય છે ત્યાં પછી ઈશ્વરને અને આત્માને શું કામ વચમાં લાવવો જોઈએ ? જરૂરીબૂત દેહનું વળી પુનરાગમન શું ! આવા અનેક પ્રશ્નો દરેક યુગમાં પૂછાયેલા છે અને દરેક યુગમાં ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરનારા પણ પેદા થયા છે ! 'ઈશ્વર ક્યાં છે ?' પૂછનારને ઈશ્વર જતાવો તો જ તે માને. પરંતુ ઈશ્વર એમ ક્યાં રસતામાં રખાતો રહી છે ! અને વખતે જતાવવામાં આવે તો ય તે તેને માનસિક સમ-Hallucinations- જ માનશે ! બારી ઈશ્વર જોનારા પણ ઈશ્વરને વર્ણવી શકતા નથી. કોપનિવરમાં યોગ જ કશું છે કે 'જેવ વાકા ન મનઠા પ્રાપ્તું રાજ્યો ન વ્યથા । જાતોતિ દુષ્કલોઽન્યથ કથં તદુપલબ્યતે ।' ઈશ્વર વાણીથી, મનથી કે સ્પર્શબોધી મેજથી સદા જ એમ છે જ નહિ. 'ઈશ્વર છે જ' એમ કહેનારા પ્રાણેની વાણી વિના અન્યથા એની પ્રાપ્તિ ક્યાં છે ? વગલી બહિર્ગામી ઈન્દ્રિયોથી પ્રાવશાત્મા (Inner Self)નો પરિચય જોડાજ થવાનો છે ।

બાપી આ ચાર્વાકીય અતિભયંકર ચીજ છે. ઉપનિષદો પછીની સદીઓમાં અનેક અદૈરિક મતો અસ્તિત્વમાં આવ્યા છે. આ બધા મતોને બારતમૂર્ખિયાથી દાંડી હાકવામાં આવ્યા છે અને આટલા મોટે પંચમહેશ્વર મદામારત આસપાસે લપ્પ્યું છે. ચીતામાં પણ 'વેદાદરતાઃ'જોની રમણીય ઉક્તિઓની નિઃસારતા જતાવવામાં આવી છે. ૧૬મા અબાપમાં દેવી અને આશુરી સંપત્તિના વર્ણનમાં ચાર્વાકીયોની પ્રતિજ્ઞોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. આ જગત તો આપસરદિત, નિતાન્ત અસત, અનીશ્વર, આયોઆપ જ ઔપુરુષ-સંયોગથી ઉત્પત્ત યોગ (અસ્પર્શમૂત) તથા કેવલ ભોગવૃત્તિમાંથી અન્નમેશ (કમલેશ્વર) આવી અસત્યો માતર બાપામાં પ્રજા સુક્તિઓથી એએએ સમાજમાં વહેતાં મૂર્ખા અને દમેશાં સાદી રીતથી કરેછામેશાં અર્થસત્યો સોના માનસ ઉપર સીકીક અસર પણ કરે છે. આ યુગમાં પણ રસિયાના ધર્મવિરુદ્ધના તથા નીતિ અને સદાચાર વિરુદ્ધતા મતો જોતજોતામાં કેવા કાલ્પાશુષ્કા છે તેનો આપજુને ક્યાં પરિચય નથી ? જોનાને જીવે અશવવામાં જ લોભાતર ચક્રિની જરૂર છે, નીચે પાદમાં જોઈ જ સંક્રિતની જરૂર છે ! આ 'સોકાપતિદો' શુદ્ધ છુદિવારનો આશ્રય લેનારા, પ્રત્યક્ષને જ પ્રમાણ માનનારા અને પરપણના અંદરમાં જ પોતાની છુદિમત્તા વાપરનારા હતા. છુદિયોયે 'એકાગત' નો અર્થ 'વિતન્ત-સત' એવો કરેલો છે. ન્યાયમંજરીકારે પણ આને પુષ્ટિ આપેલી છે- 'નદિ લોક્યક્તે ક્ષિતિરુ કર્ત્વ્યપુરિસ્વતે । ચિત્તિરુક્ષ્મૈયાતી ન પુનઃ કથિદાગમ : ॥' અર્થાત્ વિતણા એ જ એમનો ધર્મો હતો. અને આને પણ પાદ કરવામાં કોમ્યુનિસ્ટો ક્યાં પાછા દો એવા છે ! રામાયણમાં બરત આરે રામચંદ્રને વનમાં મળવા આવે છે ત્યારે રામ જરૂરને જ ઉપદેશ કરે છે તેમાં આ સોકાપતિયો એતતા રહેવાની બરતને સૂચના કરી છે:

અદિન્ન દેવમયજિન્ન માર્ગર્ણસ્તત્ત ઠેપલે ।

અનર્ચનમાલો કલે રાજ્યઃ પશ્ચિન્તમાનિનઃ ॥

ધર્મસાંજેપુ શુસ્તેષુ નિવર્ણનેપુ દુર્વ્યાઃ ।

સુદિમ્બનીશિર્ષો પ્રાપ્ય નિર્ણય પ્રવક્તિ તે ॥

(અયોધ્યા ૪૧૬)

અર્થનો અનર્થ કરવામાં કુદરત આ પંક્તિમાનીઓના સંપર્કમાં તું નથી આવતો ને ? વિદ્યમાન સકલ ધર્મશાસ્ત્રોમાં આ દુષ્ટ શુદ્ધિવાળા મુર્ખોને રજ પલ્લ શિક્ષા નથી અને કેવલ તકનો આશ્રય લઈને અર્થ વગરનું વક્તવ્ય બોલવામાં એમનો તોડો નથી. આવાઓથી ચેતનો રહેજે.

ચેતની જેટલી નિંદા આ લોકાવતિદાએ-વિતરિકાએ કરી છે તેટલી અન્ય કોઈએ કરી નથી. વેદોના કર્તાએને આ લોકોએ મજા-માંડ, ઘૂર્ત-હુઆ અને નિરાવર-સાક્ષો કહેલા છે. (સર્વદર્શન સંગ્રહ પૃ. ૪)

આવાંકોનો હિરેમણિ મૂલ્યવતિ છે એ વાદ રાખવા જેવું છે. એ પ્રખર શુદ્ધિવાદી હતાં. આં.સિદ્ધાન્તોમાં પ્રવરતો સ્પષ્ટ ઈન્કાર છે. એ લોકોએ ચેતન્યને સંપદા કૌતિક પદાર્થો સાથે જ છે એમ પુરવાર કરવા વેદાદ્યશાસ્ત્રના દાખલાઓ પણ દોષિલા છે. આશીર્વાદના ઉપયોગથી કુમારચારીમાં પ્રમાણી પડુતા ઉત્પન્ન થાય છે જ તો પછી ચરીરમાં ચેતન્ય માનવું તકસરૂર છે શું ? મદ કરવાનો જેમાં બિલકુલ શુભ નથી એવાં દ્રવ્યોના પરસ્પર મીલનમાંથી જેમ 'મદ' ઉત્પન્ન થાય છે તેમ આ કૌતિક ચીજોના પરસ્પર મીલનમાંથી જ ચેતન્યને આવિર્ભાવ થાય છે ચક્રપાણિદેવે આ દાખલો એમની દીકામાં દાંડેલો છે જ (૨-૧૧/૬) અને તે આર્વાકમતવાદીઓનો પ્રસિદ્ધ દાખલો છે:

જલમૂલવિકારેષુ ચેતન્મયં યતુ દરયતે ।

તત્ત્વમ્ભૂતવર્ણનાં ચોક્ષત્ રાગ દુર્લભિતઃ ॥

અર્થાત્ પાન, કથો, ચૂનો, સોપારી-આ પ્રત્યેક દ્રવ્યમાં સાદાશ નથી જણાતી, પરંતુ જ્યારે એક વિશિષ્ટઆત્મા તેનો સંપર્ક થાય છે ત્યારે પાન ખાનારાના મોમાં સાદાશ ઉત્પન્ન થાય છે.

જક એવા પંચમદાક્રોતાના પરસ્પર સંમિશ્રણથી જ સૃષ્ટિના સર્વ પદાર્થોની ઉત્પત્તિ થાય છે. એમાં ચેતન્ય-ઈશ્વર-આત્માને માનવાની જરૂર જ થી છે ? આવાંકોની આં દલીલ "ચેતન્મયિતિદઃ કલમઃ પુરુષઃ" અથવા મૂત-ચેતન્યવાદ" તરીકે ગણીતી છે. જક ભૂતોમાંથી જ ચેતન્યની ઉત્પત્તિ થાય છે. અત્મા અને જીવને માનવાની કંઈ જ જરૂર નથી. આ એમનાં 'મૂતચેતન્યવાદ'નો સાર છે. ચરકે ટૂંકમાં ખધા વાદોનો નિર્દેશ કરાવ્યો છે જ.

"માતરં પિતરં ચૈકે મન્યન્તે જન્મકાળમ્ ॥

સ્તમાર્થં પરિનિર્ણયં યદચ્છાં જાપરે જનાઃ ॥ (લૂ. યા. ૧૧)

આ મોંકમાં મૂતચેતન્યવાદ અને સ્વભાવવાદ, યદ્વચ્છાવાદનો જ ઉલ્લેખ છે. આવાંકો 'પરલોક'ને-મોહને માનતા નથી. મરણને જ 'મોક્ષ' માનેલો છે. "મરણમેવ અવર્ણ" અરમીમૂત દેહનું વળી પુનરાગમન ક્યાંથી ?-એ આવાંકોનું વાક્ય સુપ્રસિદ્ધ જ છે.

ટૂંકમાં, આર્વાકવાદ એ "આધિભૌતિક સુખવાદ" છે. ખાજો, પીજો, કામોપભોગ કરો, રવર્ષ તો અદો, ૪૨૭૦ ઉપર જ છે, માટે જેટલી ચેતનાજી માય તેટલી કરી લો. ત્યાજી કરીને પણ થી પીજો. જેટલું જીવાય તેટલું લહેરથી જીવો. આ આર્વાકોની સર્વજ્ઞ વિચારસરણીએ લોકોનાં મનમાં બંધકર વિષ રેડ્યું હતું. મદન એ જ મદાપ્રભુ. કામ એ જ મુખ્ય છે.

આધુનિક સાયન્સ પણ આ રીતે નાસ્તિક ઈર્સન છે-"મૂતચેતન્યવાદ" છે. ચરીરની પ્રત્યેક દિશા આયોઆય આસ્વાજ કરે છે એમાં ઈશ્વરને એ લોકો વચમાં માનતાં જ

નથી. હોન્સનિસ્ટા ન્યમ 'રેટ' ને જ સુખદુઃખનો વિધાતા માને છે તામ ચાર્લોટાએ પણ રામને જ સુખદુઃખનો વિધાયક માન્યો છે. (નિમ્મલ્લુમહર્ષી રાજા શંકર:) હુંકર્મ, ખૂબ જ મોટક, આકર્ષક દલીલોથી સમાજજીવનમાં ચાર્લોટાએ હજારો વિષયો રચી દેવાનું હતું. સદ્ભાગ્યે વારતભૂમિમાં એનાં વિષયો જાણી જાણી વખતે ન રહ્યાં. ચરકમાં આ મતની ખબર લેવામાં આવી છે. છેવટે દલીલબાજીમાં ન બેસતાં મહર્ષિ પુનર્વસુ કહે છે કે:—

“તત્ત્વ શુદ્ધિમાત્ર નનાસ્તિયયશુદ્ધિ પાત્તાત્ત્વિચિચિરિયાં ચ ।” શુદ્ધિમાનોએ આ નાસ્તિક્ય-શુદ્ધિનો ત્યાગ કરવો. ભોમ્મએ અને મહેશ્વરજી સરખું ન લેવું ભોમ્મએ, કહીને સત્પુરુષોનાં જાનવશુઓથી જ ભોતી યોગ્યું ભોમ્મએ એવી સિધ્ધામય આપેલી છે.

“તત્ત્વ શુદ્ધિપ્રકીરણેન પર્યેત્તરેય યથાતથમ્ ॥”

આ નાતા લેખમાં આટલું જ બસ થયો.

ભગવાન પુનર્વસુએ ચરકસંહિતામાં પરલોકેષજીની પુણિ માટે આપેલોપદેશ, મત્સ્ય, અનુમાન અને શુદ્ધિ-આ ચારેયની મીમાંસા કર્યા પછી તદ્દુપલક્ષ્ય ધર્મસાધના માટે હું કરવું ભોમ્મએ એ માટે ધર્મસાધના શ્રેયસ્ક મુખ્ય છે જે વિચારવા યોગ્ય છે.

૧. યુગુક્ષ્ણમાં દત્તચિત્ર રહેલું.—દિલી ભારતીય, સંસ્કૃતિમાં યુગુ જ મધ્યનિદ્રા દ્રવ્ય છે. અને આ મહાપ્રતાપી આપ્તરૂપી સૂર્યમાંથી જ ચોતરફ જાનરશ્મિઓ પ્રકાશીતી જણાય છે. જીવન્ત વિદ્યાન માટે જીવતા યુગુઓ જ ભોમ્મએ. એ જીવન્ત વિદ્યાન પુસ્તકોમાંથી નજર મળે, સ્વામી વિવેચનદેવેને ‘Gurukulatantv impious’ કહે છે તે યુગુ સિવાય નહિ જ આવવાની. આથી જ યુગુક્ષ્ણને સૌપ્રથમ સ્થાન આપેલું જણાય છે. આવા યુગુઓની સેવા એ જ સાચું શિષ્યશ્રુ મનાવું. કોટિશીય અર્થસાક્ષ્યમાં શિષ્યેષ વિષયક પ્રકરણને ‘પદોક્તેષા’ એવું નામ આપેલું છે. પદોની શુક્ષ્ણમાં શિષ્યો વિનંત્ર જાતતા, તેમના સ્પર્શથી તેજસ્વિતા લાખતી, તેમની આસિઓથી જીવનનું પરમ કલ્યાણ સધાવું; જાજના જમાનામાં આવા યુગુઓ નથી એટલે આપુ-વેદનું તેજ ઝાંખું જણાય છે.

૨. અધ્યયનમાં ચિત્ત રાખવું. “સ્વાપ્નતત્ત્વપ્રવચનાબ્યામ્ ન પ્રમદિત્યમ્” સ્વાધ્યાય અને પ્રવચનમાં કદી પ્રમાદ ન રાખવો ભોમ્મએ એ વેદાંત છે. અધ્યયન વૈદ્યો માટે નિતાન્ત આવશ્યક છે. જે વૈદ્ય કેએના અધ્યયનપરાયણ નથી રહેતો તે સદૈવેલ ધર્મ શક્તો જ નથી. વૈદ્યોનો અર્થ જ વિદ્યાન માય છે અને જીવતી જાગતી વિદ્યતા જ સોહ્યાદર પામે છે. શુદ્ધભગવાનનો એક સંતા “મહાનિયક.” (વૈવરણ) છે, તથા બૌદ્ધ દાર્શનિક સાહિત્યમાં ‘મૈષ્ણય’ નામધારી મન્યો પણ મળે છે (અલદેવ ઉપાધ્યાયનું કૃત ‘ભારતીય ઇસ્ટ’ (પૃ. ૧૭૮).

૩. અવતરણમાં નિષ્કાંત રહેવું. મનુષ્યજીવનમાં અમુક જૂતો પાળનારો જે વિશુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે એ એક મનસલાજીની દૃષ્ટિએ સમજવા જેવો જોતોયો વિષય છે. દેહધીમા, તપ, મત, ઉપવાસ આદિ હલવા લાવક ચીજો નથી. મત એ એક જાતનું તપ જ છે.

“ન પાતકેભ્યઃ પરં ચૈતત્ત્વ પાતકં નાસ્તિકમ્હઃ” ચરક સ-૧૧-૧૫

* જ્યારે ધર્મમાં વિનમ્રતા એવા રાજો પ્રાકૃર્ણત યવા, તપ; ઉપવાસ, અધ્યયન, પાલનમાં એ વિનમ્રતા યથા ત્યારે મહર્ષિઓ એનો તોફા કાઢ્યો

૫૭ વર્ષની જનતાની સેવા બજાવતી

માર્ગદર્શક હરીલાલ
 સેવા સંસ્થા, અમદાવાદ
 સંસ્થાના સંચાલક

જેમનું : હરીલાલ હરીવલ્લભદાસ એન્ડ કું. : અમદાવાદ
 મેનેજર જેમનું : શેઠ નવનીતલાલ રણછોડલાલ

મેઘાણી

પ્રથમ પરિચયોનું સ્મરણ

રસિકલાલ હાસલાલ પરીખ

સુદૃઢ મેઘાણીનાં સંસ્મરણો—આ શબ્દ—મેઘાણી જ મનમાં ઊતરતી નથી ! મેઘાણી પહેલાં સદૃશ વિશેષજન અત્યંત હાથે છે ! મેઘાણીના સંસ્કારો સંધરવા મનની પારી હજી ખુલ્લી છે, સ્મરણોને બહાર નીકળવાનું સ્મૃતિદ્વાર હજી ખુલ્લું નથી ! મેઘાણીના અવસાનની મદના મનને સ્વીકારતાં મુશ્કેલી પડે છે ! અને છતાં સ્વીકારવી પડે છે. સ્મરણોને બહાર ખેંચી છું.

મેઘાણીને પ્રથમ પરિચય શોધું છું તો ગૂજરાત વિદ્યાપીઠનાં ઉચ્ચવર્ણ આદિ વર્ગો સાથે સંકળાયેલો દેખાય છે—મારા મિત્ર શ્રી. ત્રિકમલાલ શાહ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના મહામાત્ર હતા. તેમની દ્વારા સૌરાષ્ટ્ર મંડળનો પરિચય મેળો—તેમાં શ્રી. અમૃતલાલ, શેઠ અને શ્રી. મેઘાણી—એ બે બંધિતઓ અંકિત છે.

શ્રી. મેઘાણીએ સૌરાષ્ટ્ર લોકસાહિત્યનું ધ્યેય ખેડવા માંડ્યું ત્યારે આદિ દિવસોમાં તેઓ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ સમથ તેમનો ફાલ જતાવી ગૂજરાતને ધરતા. લોકસાહિત્યમાં જે થોડાક છટાછવાયા ગુજરાતી સાક્ષરો સમજતા તેમાંના શ્રી. રામનારાયણ પાઠક ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં ગુજરાતીના અધ્યાપક હતા; પુરાતત્ત્વ સંશોધન મંદિર નવીન ભાવનાથી સ્થપાયું હતું—તેમાં મુનિશ્રી જિનવિજયજી (આચાર્ય) અને ડાકા કાલેશ્વર (મંત્રી) હતા. શ્રી. જિનવિજયજી રાજસ્થાની અને પ્રાકૃત-અપભ્રંશ-લોકસાહિત્યના બંધાર જેવા હતા; ડાકાસાહેબ કાલેશ્વર પાસે આ બંધાનું ‘બ્યાકરજી’ કરવાની નવાઈ બરેલી તરફીઓ હતી. શ્રી. મેઘાણીને આ મંડળમાં આવવું અમતું અને ગૂજરાત મહાવિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓ અને અધ્યાપકોને પ્રથમ રસસ્વાદનો લ્હાવો આપતા. શ્રી. મેઘાણી ગૂજરાત અને ગુજરાત બહાર તેમની રસધારે બહુલાવી ગુજરાતના લાડીલા કવિ તરીકે પ્રસિદ્ધ થવા ત્યાર પછી પણ જ્યારે જ્યારે મળતા ત્યારે ત્યારે આ પ્રારંભના દિવસોની યોડો માફ દેવશવવાનું તેઓ ચૂકતા નહિ.

આ દિવસોમાં જ—મધ્ય ઠરી ૧૯૨૨—અને આ મંડળમાં શ્રી. મેઘાણીની પહેલી એળખાણ થઈ.

શ્રી. ત્રિકમલાલશાહએ એમને મારા મેળાન બનાવ્યા ! જમવા બેઠા. એમને ફરીના મરવાનું તાલુતાનું ખાવાનું અચાણું બહુ ગમ્યું અને માગી માગીને લીધું. એમની એ રીતમાં સદૃશતા હતી, આકર્ષકતા હતી. આંખોને વહાલસોઈ બહેનડા જતાવવાની એમની અદ્ભુત કલા હતી. થોડાકમાં તો મારો પત્નીના કંઈમાં જે કંઈ રાહ હોય તે બહાર કાઢવા માંડ્યાં. અને બીજો દિવસે પ્રેમાભાઈ હોલમાં ઘંપવનું કોઈ લોકગીત લક્ષ્યભરતાં તેમને વિશેષ નામોની ખોટ પડી એટલે અમારાં નામો ગોડવી દીધાં ! એમના હૃદયમાં કોઈ એવું વદાલ હતું કે સૌને તે પોતાના બાગતા ! થોડાકમાં તો મેઘાણી કુટુંબના સ્વજન જેવા જાતી ગયા ! મારાં અનેક સહભાગીઓમાં આ એક મોટું સહભાગ્ય માતું છું કે મેઘાણી દેકે સુધી કુટુંબના સ્વજન તરીકે જ રહ્યા, —ટૂંકે માત્ર મળીએ કે હાંમે જાળે મળીએ ! મારે મન તો મેઘાણી સાહિત્યક્ષેત્રના સંજંધી રૂપે નહિ પણ કુટુંબના સ્વજન રૂપે જ રહ્યા છે !

૧

અધીરપ

નાનું ફૂલ રહે રે
 વનને ખુણે છાનું છાનું ફૂલ રહે રે.
 ધીરા ધીરા વાયુ વાય
 હરે આનંદ ભરી ડોલે રે મંજરી,
 છાનાં છાનાં ગીતો ગાય.
 ડોલે પાડુલ તડ, ડોલે રે શાલ સડુ
 અંધાનાં નેન હસી જાય,
 ધીરા ધીરા વાયુ વાય.
 મને એકને જ પાનોના. પુનઃ નહે રે —નાનું ફૂલ
 હરે જાગે ઉથાડ,
 હેયે સુગંધ ભરી જોઈરહું પાટ.
 મને જોડેરી વેઠના સતાવે,
 મારાં મનના અતિથિ હજી નાંવે,
 બિના બિના નિસાચ હરે ભરે રે —નાનું ફૂલ
 રે ના રે ના મારાં ફૂલ !
 તારાં એક દિને અંકાશે મૂલ
 જ્યારે હક્ષિણના વાયરા વાયે,
 ફર ફર દેશ યકી
 આવીને જામર નક્કી
 અંતરનાં ગીત મીઠાં ગાયે
 જ્યારે હક્ષિણના વાયરા વાયે.
 તે હિં મૂકીને માન,
 તે હિં ભૂલીને બાન
 એને ગરજો સુગંધ બધી ટોળી
 હેને ઉરના અંકાર તારા જોલી,
 તારું સર્વસ્વ સોંપજો તું એને કહે રે
 નાનું ફૂલ રહે રે
 વનને ખુણે છાનું છાનું ફૂલ રહે રે.

આવે દે ઘનશ્યામ

આને અંચલ, હસતી પલ્લવલ દે સંકેત ઇશાન
ઘર આવે દે ઘનશ્યામ.

સિન્ધુ પરથી વાયં સમીરણ,
ઢાલે દે મન, ઢાલે વનવન
પાંખો વીંછી મસ્ત વિહંગમ ગાતાં. પંદન ગાન —૪૨૦

આવે દે પ્રિયતમ આવે
આવે સુંદર તમ આવે.
દે સાગર કેરી સેજ તણ,
ને ઈન્દ્રધનુનો સુગટ ચણ,
વીજસુદર્શન હસ્ત ધરી આવે નયનાભિરામ —૪૨૦

પૂર્વગગનમાં ભટે દો ભટે રથની રેણુ,
દ્વિઘ્વિગન્તરાદે એની ગાતે મનમોહન વેણુ.
વિરહાકુલ વસુધા - ગોપી
એ હૈસુક નયને એતી
આવે સુંદર, નીલ મનોહર એનો છવનમાણુ —૪૨૦

સ્તિગ્ધ સજલ સોહે અંબરતલ,
હર્ષે છલછલ, વીતે ઝંજડળ,
એ વતસલને પમલે દે લગે સંજીવન ગાન,
દિશ દિશ છલકે અમૃતમય એની કરુણાનાં દાન —૪૨૦
આને અંચલ હસતી પલ્લવલ દે સંકેત ઇશાન
ઘર આવે દે ઘનશ્યામ.

૫૨

મહાગુજરાતની મુસાફરી

હાલોરભાઈ લાણીભાઈ નાયક

[વર્ણનથી ચાલુ]

પોરબંદરને દરિયે દરરોજ સવારે મરીન ડ્રાઇવ ઉપર ટોડું છું. દરિયામાં લીલાં પાણી અને ઘોળાં શીશુ, સવારનો પવન અને પૂર્વની ગાઝા : આ બધું પોરબંદરના રત્ન જેવું છે. મહારાણીએ ઇંચ માટે બોલાવ્યા હતા ત્યારે જોયું તો એમના લંચપરમાથી દરિયો દેખાયા કરે; એનો મંદ્રધ્વનિ સંભળાયા કરે છે ! મેં મહારાણીના સુવરાજને કહ્યું કે કાલિદાસમાં એક શ્લોક આવે છે એનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ મને આવે ગયો. કાલિદાસ દરિયા-કાંઠે મહેલવાળા એક રાજાનું વર્ણન કરે છે :

ચનામનઃ સદ્મનિ સંનિષ્ઠો

મન્દ્રધ્વનિ ત્યાગિતયામતર્યઃ ।

પ્રત્યાદવાતમન દત્તવીચિઃ

પ્રવોચસ્વર્ણવ એવ મુક્તમ ॥

મહેલની બારીઓમાંથી જેવાં બોળાં દેખાયાં કરે છે એવો સમુદ્ર જ એ રાજાને મ્લેતાં જમાડે છે, તો પછી વામતૂરીની શી જરૂર ?

એમના મહેલમાં પોરબંદરની આજુબાજુથી મળેલી પુરાણકાળની કેટલીક વસ્તુઓ ખ્યાન ખેંચે એવી હતી. એ મોહન-જો-દોના સમયની લામો વધુ મોહકામ થયે એ પ્રદેશ ઉપર પ્રકાશ ફેકારે કેટલાક ચિત્રો રાજપુતપનો કલાશોખ બતાવતાં હતાં. ઉપરે દો મજુમદારને ફેરી ખાતા જ ન આવડી (ને એ કહે છે કે એઓ માદરા નિલ્લામાં ખૂબ ફર્પા છે ! માલદામાં ખૂબ ફેરી લાવે છે.) ત્યારે ને ફેરી ચૂમતાં ફેરો પામળો ત્યારે કીક મળે આવી.

૨૨

સાતપીરડાં ગામે રંગારીઓનાં માપ લેવા પોરબંદરથી ગયા. મોટર પૂરપાટ નીકળીને જંગલમાં પેહી. જંગલ કેવાં ? રાજપીપળા, ખાનદેહ અને ડાંગનાં જંગલો. મેં જોયેલાં તેનાથી આ તો નવું નીકળ્યું. નાનકડાં કાંઠાળાં ગ્રામ, બાવળ, સમળી કે ખેર, પપરા અને નાનકડાં કુંગર; અહીં. તે તમે આરામથી ફરી શકો. અહીં તો ગમે તે રહી શકે ! આ જરડામાં મહારાણીનો જંગલો છે. સામે જ સરોવર છે; તેની પેહી પાર, ચાંચાનાં કુંડો છે; તમારી જમણી બાજુ કુંગરી છે; અને બારણામાં ગુલમોર ખીલી નીકળ્યા છે. મહેલની અંદર સૌગંધરંગી પંચરંગ, એ જ રંગના પદરાં, ફનીયર અને કટલરી : ખૂબ સરસ લાગ્યું. રંગની સુષમ મિલાવટ એતાં હૃદયને એક બલનો આનંદ થયો. સફરેટી, ખાતાં જેવો આનંદ થાય તે એની થોડીક સરખામણી ફેરી શકે. (આ જને એકસરખાં રાને લાગે સમતાં હશે !)

મહેલમાંથી બિપદી મોટરે બેસી સાતવીરમાં પહોંચવા ટેકરીઓ ચઢતા-ઊતરતા હતી, ત્યાં કાવલ દુકુડી બિડી! બરડામાં કાવલ! એ કુકુરવાના કુંગરેકુંગરે પ્રતિધોષ ભિક્ષા; જામારી સાથે બીજો ક્યાંય સુધી એ ચૂર આબો. બરડામાં કાવલ, બરડામાં કાવલ! હું બોલતાં ધરાતો નથી. સાતવીરડે આવી રજારીઓએ હૂં પાથું ને અમે ઢેલીપસં કાઢી માપ લેવા મંડયા. એક જ દિરસમાં આખ-કાન-જીભને ઢેલી અનોખી વસ્તુઓ મળેલી કહેવાય?

☆

પોરબંદરથી મોંઘાણી સુધી મોટરમાં આવ્યા. ત્યાં થોડાક દરિયાં જોળ'મોને' સામેથી ભાટીઆ જનારી મોટર પકડવાની હતી. હોટીમાં બેસીને દરિયાં હાંધવાની મગ્ન આવી. અંદર ધસેલા દરિયાની સવારની ચાંતિ, ઉતારોઓનો ઉત્સાહ અને સામે રેખાતી મોંઘાણીના ઢાટની ઠાળી બીંત : બાને માણતા થોડીસરમાં સામે દડિ જઈ પહોંચ્યા, દહાડાંથી સામાન આવ્યો ન હોતો તેની ફિકર હતી. 'કપાળે હાથ મૂકી નજરને લંબાવતાં સંજાણી હોટી આવતી લાગી એટલે હાથમાં રે સામાન આવી જયો, ચિંતાં નથી. ઉતાવળા ઉતાવળા રહેરામાં પહોંચ્યા. ઝાફિયર સાથે આવ્યા એટલે 'મા'શાન્ આ, બરડી, 'કાપરુ' વગેરે ખવાડ્યું. ટેકરી ઉપર કહેડું છે; ત્યાં મવા. ખૂનં જીંચુ. ઉપર ચઢતાં લોડાએ ખનાવેલા દંડના ડોલ્લમન્સ ખનાવેલા જોયા, મન-મત્તા છે કે. એનાથી અપુત્રવતીને ઊકડાં થાય; અફળાથી બેતરમાં પાક પાક. આંરી દવાથી રહેરામાં ફાટ પડી ગઈ છે; અને એ તાન જીંચુ' થઈ ગયું છે. એતી બીંતમાં, હતમાં કાતરેલી લેલો ખૂન કલામક છે. નીચેના રહેરામાં પાછા આવ્યા; ને ત્યાં એના વિષેની દંતકથા સાંભળી. 'કાઈ' પાંજીઆએ આવેથી હૂનતાં વઠાણુ માટે મદદ મંગાતી સાંભળી. 'જોમ' જો રે તો જ એ વદાણુ બચે. એણે પહેલાં પુજતો જોમ આપ્યો, પછી એનો; અને ઉવરે પોતાનો. વદાણુ બચ્યાં. આવા જોમ માટે લોડા પણ એને પૂજે છે.

☆

દૂરકા : ગામકવાડના રેરક-દાઉસમાં જીતનાં હોય. કપાળે દરિયાને જ સાચી રહેલું છે. ખૂન પવન આવે છે; રેરક-દાઉસની બારીઓ ફટાફટ, ધકાધક થવા જ કરે છે (રાત્રે આ થાય ત્યારે જીતેર જલ્પ થાક આવે) અને એનો એક પછી કાચ સલામત નથી. ધણો વખત બેસી રહેલી ધૂળ પણ બાત સાથે અમારા પેટમાં રિથતવન્તર ઠપ્પું. દરિયા ખૂન ગમ્યો; સદા કબા જ કરે, જાંજો દારકાધીચનો કાનિ. પોરબંદર પત્યર કેમ થાય છે એ પણ બાણવાનું મળ્યું. જીંજી 'એઈ-શી' રેતી ઉપર પાણીની સદાસદા અસર થાય છે; એને લીધે પત્યર બધાતા બધા છે. એનાં જુદાંજુદાં રોત્તે પણ જોવાનાં મળ્યાં. આ પત્યરો જમીનમાં દખાતા હશે એટલે એવા પૂર્ણરૂપી પત્યર જની જતાં લાગે છે.

આ દરિયાકિનારે દરેકાજ રૂરવા જઈએ હોય. દરિયા સામે અને ૫ ગાવા અમલ કરીએ હોય. સચીન રોખનું

"એસઃ એસઃ એસઃ રે દિનક્રિતિ ગોત્ર પ્રિતિ કુસુમ બાપિ"
એતી સામે ન ટહી ચક્યું. રેરસિંઘનું

હસિ હાલાકાર હૃદયમે

કથાં વિકલ સચિણી બન્ધી

હસિ પ્રેરણાકલિત હૃદયમે

કથાં વેદના અસીમ અન્ધી (પ્રસાદે)

એની કરુણા દરિયાના ધોધો કરતા ગાંડચળુમાં ન બતાવી શકાયું. હું અવિનાશ આસનું 'હવેસાં, માર' ગાવા ગયો પણ એ ન બતાવ્યું. અમે હાથો તો ય હાથોની નામોથી ન હતી. કલિદાસને બદલીને કહો શકાય:

દાર્યુ સારુ સબળ શુભીયે,

ના કરી નીચપી સાં ।

☆

હારકાના મંદિરમાં ગયા. રાત થવા આવી હતી. મંદિરનું શિખર આકાશને અંડી જતું હોય એટલું ઊંચું. ઉપર સંપત્તિનો દાર નસે બચવાનને મંદિરે માથા ફેપે આ પડ્યો આ પડ્યો એમ લાગવા કરતું હતું. પંડાઓએ કૃષ્ણરાણોએની જંગા બતાવી; ને કંઈક મૂકતા બધાંઓ. પંડો રોષે બલે ડો. મનુમદાર-શયીન વગેરેનું બંગાળીપણું (તમે આ ચબ્દને બીજી અર્થ લઈ દસતા લાગે છે.) બણી ગયો એટલે કહે: "પાંચ સીકી લાગમે મોક્ષાય." ઉક આ કહે પણ બંગાળી! ના, એ બંગાળીનો પ્રભાવ નથી એ તો. પંડા-પ્રભાવ. અહીં પંડાઓની નિપુણતા વિષે એક વાત યાદ આવે છે. પુષ્કર બચેલો ત્યાંના પંડા મારી પાછળ દોડતા-દોડતા પૂછે: "કેવા છે!" "અમાર." "ના, ના, સાચું કહો." એમણે સાચી વાત જ કરવા કહ્યું બારે મેં જાવ જણાવી (ન્યાત કહીના જ અર્થમાં.) "કથાનાં છે! વેદમા, પલસાણા, જલાલપોર, કલિવાવાડી, ગલ્ફોની, ધમ્માહા..." એ તો બેલસો ગયો! પુષ્કરમાં ધમ્માહા! કારણીબન કમ્પુરને કહી કાઢી કતારચામ વિષે પૂછે એના નેવું જ આશ્ચર્યવત્ ગણાય! એ દિવસથી મને પંડાઓની અદ્યક્ષકિત વિષે માન કિંત્વ થયું હતું.

મંદિરમાં આરતી થતી હતી. જનવાન પુષ્પ-વાસી હતા. ડો. મનુમદાર વગેરેએ પાંચ રૂપિયાનો ભોગ મહાચો. મુકામે જઈ આમાંની થોડી મોડાઈ મળી. વધારે ખાત તે પહેલાં ઉક કાઢા એમણે એને મોક્ષી દીધી.

☆

મનુષ્યમાન-સર્વે વિમાનમાં! કાલ્ય અમારી પાટીએ જ પહેલ કરી હશે. જનમ નગરથી સૂર વિમાનમાર્ગે જતું હતું. દરિયા ઉપરથી બેઠાનું થવાનું હતું એટલે "રણુરંધ" વાંચી લીધે. બીજી બધી લેવારીઓ કરી નોકરને સામાન સાથે નવલખી રહીને કચ્છમાં દાખલ થવાનું જણાવી અમે "એર સર્વિસોસ આફ ઈન્ડિયા"ની આફિસે ગયા. એમની મોટર અમને જમનગર એરોડોમ ઉપર લઈ ગઈ. ત્યાં અમાનું વજન યથું; અમારો સામાન બોખાયો; અને અમે વિમાનની વાટ જોતા બેઠા ત્યાં થોડો જ વારમાં મુખકંતા પેસેન્જર લઈને અનનુદત આવો પહોંચ્યું. અહીં જ પહેલો મુલાકાત. શ્રી માધવચાલ જટ્ટ, એમનાં પત્ની અને શ્રી. આચર. નાથન-દીવાન કચ્છ, સાથે થઈ. બધાએ કચ્છની જૂમ ઉપર યાદ કરવાનું વચન આપ્યું.

વખત થયો એટલે એકવીસ સીટવાળું આ વિમાન અમને લઈને ઊડ્યું. ખાસ નવી-
જૂની કશી લાગી નહીં; વધારે વેગથી મોટર જતી હોય અને અંદર બેઠેલાને જેવી અસર
થાય તેવી જ મને તો થઈ; માત્ર વિમાન બધારે નીચે જાય ત્યારે પેટમાં એક જાતની ઝમી
ભય એવી પ્રીલીંગ થતી હતી ! વાણાની વચ્ચે ચઢીને જતું વિમાન બહો અંદર અટકી
રહ્યું હોય એમ લાગ્યું; પણ નીચે જોતાં દિવાલખીની પેટી જેવાં ધરો, નાના કમારા જેવાં
ખેતરો, ફેરેરી તાર જેવી નદીઓ, ફાંપના વાડકા જેવાં સરોવરો, અને ધરતીની માંગ જેવા
માર્ગો, એક પછી એક આવતાં જતાં હતાં એથી ઉત્તરસ્થાં દિશિ (ગતિ છે માટે ખરી
રીતે બીજી વિકસિત નોંધ્યે; પણ મહાકવિનીં વાદમાં આટલી જૂઠા નકાલી લેખો.) જઈ
રહ્યા છે એમ લાગ્યું. થોડી જ વારમાં દરિયો આવ્યો; પાંચદશ મિનિટ સુધી દરિયાનો
આરો જ ન દેખાતો; આથી શૂરાં પાણી નીચે, શૂરું આકાશ ઉપર, અને શૂરી દિશાઓ
બાજુએ હોવાથી કાંઈ નિરવધિ મહાસત્તની વચ્ચે અકાલે આવી પડ્યો હોઈ એમ લાગ્યું.
આને લઈને જુવાન ઘણ-સાક્ષારતરીને જેવો ભય લાગે તેવો મને પણ લાગ્યો. આવી
સ્થિતિ વધુ વાર ન ટકી; કચ્છના અખાતનો ઉત્તરી કિનારો આવ્યો; સમુદ્રનાં મોટાં
મોજાંઓ ઉપરથી તો હળરી મોગરાની માળા જેવાં લાગ્યાં; સૂર્યના પ્રકાશમાં નાંતો
કિનારો બહુ જ સરસ લાગ્યો; તે ત્યાંથી દક્ષિણ કચ્છની સત્તરયામલ શ્રમિ ઉપરથી ઊડતાં
એના કોટાની બીંતો, એના કુંજરો, એનાં જંમલો જોવાનાં મળ્યાં.

ભૂજની બહાર બેએક માર્ગલ ઉપર એક નાનકડી ટેકરીને માથે સિવતું મંદિર છે.
તેના ઉપર સંખ્યાકાળે બેસીને આ કાર માધાપુરા, આ બાજુ ભૂજિવા કિલ્લાની છત્રછાયામાં
રહેલું મૂજ, તો આ તરફ કુંજરો અને લાંબુધી લીલોંછમ શ્રમિ-આ જેવાં કરવાની મળ
આવી. કચ્છ તો મેં ધારેલું એના કરતાં યુદ્ધ જ છે. મેં તો આનેલું કે એમાં રેતીનાં
રણ સિવાય કંઈ જ ન હતી; અહીં પહાડ કે ઝાડ તો હોય જ ક્યાંથી ? પણ કાઠિયાવાડનો
મોર્યાલુધી ભાટીઆ સુધીનો આંખમાં ખૂંચતો ભાર નિહાળ્યા પછી અહોંતી લીલી ધરતીને
જોઈ. બહો છવનનું પ્રાપ્ય મળાં રહ્યું હોય એટલો આનંદ થયો. આ પછી કેરા, ભાગસર,
વજેરની વાડીઓ જેવા મળા; શ્રી માધવલાલ કાદે પોતાની હિદાય મહેમાનગીરી અખાડી.
જેન અને આંખાની વાડીઓ વચ્ચે, કુંજરોની ફળદુષ ખીણોમાંથી એક ગામથી બીજો ગામ
જવાનું મળ્યું. આંખ જોતાં ધરાતી ન હતી; મન પુલીકુલીને અસીમમાં મળવા કરે;
કચ્છીઓ કહે છે કે 'અસાંને કચ્છડો બારે માસ કલો' એ વાત ખોટી નથી લાગતી.

કચ્છના પાટનગર ભૂજની ગલીઓ જોઈ હોય; અંદરથી એક મોટર લઈ જવા કરીએ
તો આખા શહેરનો વ્યવહાર અટકા પડે. બીજાં માણસોથી નીકળાય નહીં; સામેનાં
વાદનોને અટકવું પડે અને પાછાં વાળવાનો તો અર્થ જ નહીં; એક છેડે પેસવું ને બીજો
છેડો નીકળવું ! શી ધમાલ ! લોક પોતપોતાને કામે ચાલ્યા કરે; માથે પાણી અથવા પાણી
સિંચાય કંઈ નજરે ન પડે ! રંગબેરંગી પહેરવેશ : બૂરા ફેટા, લીલા ફેટા; આસમાંની
સાડી, ચુલાખી ધાપરા, રંગબેરંગી ચીળે; લીલી ફરી, પીળી ફરી; પીળાં ખમણ્યાં, કેસરી

પ્રાણીઓ, અને લાલમલાલ તરણી ! કેવી મલીઓ, કેટલો હોંકાર, કેવી રંગત ! આ પાણી
કરીને ગાડું ચાલી બલ છે; આ જોડાની દારની દાર નીકળી; આ કોઈની ઘોડામાઠી !
ખરેખરી જોરીએન્ડલ રંગત ભેવી હોય, તો કચ્છનાં શહેરોમાં મળે.

• માંડવી છે રાત્રે પહોંચ્યા તદ્દન હરિવાહિતારે બંગલો ને ત્યાં અમારો મુકામ.
મુદની ચાંદની ધરણ રેતી ઉપર, તરસ પાણી ઉપર, ચંચળ જાડાની ટેલે પડીને જુદાં
જુદાં રૂપ લેતી હતી. જમીન ઉપર સફેદ દલવા જેવી, પાણી ઉપર પ્રવાહી રત્ન જેવી,
ઝાડ ઉપર લીલતા આગીઆ જેવી એ લાગતી હતી. રાત્રે ખાવાનું શહેરમાંથી આવતાં
મધરાત થઈ ને તે વ તદ્દન બહારનાર વખરનું હતું ! આશિષાદારીઓ પણ હોય આપને જ
ચૂતા. લોટો પાણી પીધું ને બહાર પડેલા પલંગ ઉપર જોડવા મંડ્યા, એવી સરસ બિંધ
આવી. અરબી સમુદ્રને ધણી ધણી જગ્યાઓથી માણવા જોડેલા પૂં લાગ્યલાળી ગણાઈ.

માંડવીમાં બાટીઆઓનાં માપ લીધાં; લોકલેએને મળ્યા અને વારોરાનો પણ
અભ્યાસ કર્યો. બોલાઓ પાસેથી એવજુ મોતો મેળવ્યાં; તે 'ભિમિ'માં હપાયાં છે.
માંડવીના સમુદ્રની શોભા, બહેલઓની શરીરરચના, બાટીઆઓનું કન્યાકપયન એ બધું
ખરું; પણ માંડવીની હવેલીઓ રેતીથી ઘટાયા દર છે તેનું શું ? આનાથી દર વધે કેટલું
નુકસાન થતું હશે ! આ પ્રશ્નો અભ્યાસ કરાવી સરકારે જમદી પૂર્ણા લેવાં જોઈએ,
નહીં તો ઘોડાં વધેમાં માંડવી નેસ્તોનાબદ થઈ જશે.

ખૂબ મહેમાનગીરી છાંધી મહારાજશ્રીએ. રહેવાને સરસ બંગલો, ખાવાને સરસ
રસોઈ, કમરમાં મદદ કરવાને જોડિસરો અને આ ઉપરાંત અન્ય સાધન-સમવડો. આથી જ
અમે કચ્છમાં ધણી માથો લઈ લાગ્યા. કચ્છનું સામાજિક કે નીતિશાસ્ત્રવિદ્યે બંધારણ
ગૂજરાતથી, અને ખાસ કરીને પ્રક્રિયાવાદથી જુદું નથી. સિંધની કેટલીક બસરો છે; એ
તો જમીનનું સાતત્ય છે એટલે હોવો જ. જો. આ સિવાય, ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ પણ, કચ્છ
સિંધનો ભાગ રહ્યો છે. છેક ક્યાં સુધી તો સિંધનાં પાણી કચ્છમાં આવતાં. એ વગતની
શૂરચના આવના વૈજ્ઞાનિકોએ બજવાની જરૂર છે.

કચ્છને એક મહારાજશ્રીન રચણ જનાવી ચકાવ, એની કુલતી સંપત્તિ, એની રંગીનતા,
એનો દરિયો : આ મુસાફરી કરનારાઓને મોતરે ભેવાં છે. કચ્છ, ગૂજરાત, સિંધને એક
રેલવે જોઈએ; નાણાનંદ માત્ર પોતાના હસ્ત તરીકે જુદું. જોગવી રાખવાનો કોશિયા
નથી; એનાથી તો પ્રગળે ખૂબ જ નુકસાન છે; એક જ જગતી મુનિષ્યનમાં ન રહેવાથી
પ્રગળે બહુ અગત્ય પડે છે; અને રાજ્યને ખાસ આવક તો થઈ પડતી નથી. કેટલા
સિવાય ખીંટ જગ્યાએ પણ મીઠું પકવી ચકાવ; એનો પશુપંખી અને કાંડપાન
માટે અને ખનિજ માટે પણ મને મંચ જોઈએ; એનો સાર્વજનિક સર્વે યાવ

તો જ કમ્બ, આધુનિક અને. ખૂબ મોટું રાજ છે, ખૂબ મોટું. એને અર્થો ભાગ તે રજુ જ છે. રજુ પણ અસધારી પેરે નહીંનાં યાજ્ઞીથી પ્રસાવિત ન થાય ? એ ન થાય તો રજુ કળદ્રુપ જમીન ઉપર ધસતું ન આવે તે તો જોતું જ જોઇએ.

કમ્બથી પાછાં ઠાઠિયાવાડ. ઉત્સાહી વીરચંદલાઈના કહેણથી અને ઠાઠીઓને માપવના લોભથી. કમ્બના કંડલા ખંદરેથી નવલખી સુધી દરિયા અમે રટીમલોચિયા. બેસી કાઢ્યો. આ પાણીમાં કેટલાં જ્યાં કાઢવાંઓ, કેટલાં જ્યાં વેણાઓ હતા ! છેક ઉપરછલ્લી દહિએ પણ લાગે કે કમ્બ ગૂજરાતને દરિયાનાં ઉર્તા નથી; એ તો એક સતત, જમીના જ ખંડો છે. રટીમલોચિ ચાલે: પાણીમાં એક વરતાઈ આવે એવો પાણીનો જ રસ તો બની રહે; અને લોચિયાં કાલાદલ થવા કરે. કમ્બમાં અનાજ લાવે એ અથવા કમ્બથી મીઠું લઈ જાય એ વહાણો હું જોયા કરું સહે સહે, આસમાની આકાશ, અને આવતી મેખલી ત્રાવુનાં નિશાન — આ તે વખતની સુંદરતાઓમાંની કેટલીક. નવલખી ખંદરે ઊતરવા માટે જ્યાં મુસાફરોનો એકસામટો ધસારો થયો. આ વખતે એક જાણુની જેમ પાણીમાં પડી ગઈ; ત્યારે જરાક દસતું આવ્યું. જાતવાળા અદો પણ હેરાન કરત પણ અમારી પાદી જોઇને ડાણ જાણે કેમ જવા દીધાં.

નવલખીથી બોટાદ છેક સવારે આવ્યા. ત્યાંથી જસદણ માટે ગાદી તો લગભગ એ વાગે બપોરે જાય. નાઈ ઘાઈ હરેચંદલાઈ ત્યાં જ રહે ને એમ જાણતો હોવાથી એમને મળના થયો. એમને મળવાનો પહેલો જ પ્રસંગ હતો; પણ એમણે, જરાય ફરમોસિટી જણાવા દીધી નહીં. ચેવડો, તજેલા મન અને ચાનો મને લાવતો નાસ્તો એમણે આપ્યો. જાતજાતની વતો ઘઈ; એમાં એવણુ ખાસ નોંધવા જેવી છે. એક, જે માણસ સામાન્ય વિષયો લખતો હોય તે લલિત સાહિત્ય ન જ લખી શકે, તેણે એ ન જ લખવું જોઈએ એવો કાઈ કાળો નથી. લલિત સાહિત્ય લખનાર તો પોતે જીવનમાં કેટલો તરબોળ માણ છે એ બતાવે છે. હુંદિતું કાંઈ યવા કરે ને; જિમિને પ્રેરણા આપવાથી શુદ્ધ બેકાર નથી થતા. જે જોવાનું છે તે સમતુલ્ય; એક ય પોતાની સમતુલ્ય ન બોલી જોઈએ; અને સારો લખનાર એ ન જ કરતો. બીજું, તમે દંતકથાઓ, વાર્તાઓ, લોકગીતો બેગાં કરો છો, એ મર્ણુ સારું છે. તમે મને પૂછો છો કે જે ક્લોપિયર્ડ આલી આવતી હોય અથવા નાગી હોય એવી વાર્તાઓ લોક-મેંએ હોય છતાં બેગી કરવી કે નહીં ? મારી સલાહ એ છે કે જરૂર બેગી કરો. અહારે લોકકથા અમુક પ્રકારની હોવાથી એને લોકો હાથૂત પણ કરે, એ હંપાય તો તો ન છાપે; પણ એને બેગી તો કરી જ રાખે; મરવા ન દેશો. હાથમાં આવ્યું એટલું તમારું છે. એ છપાણે તો મમે સારું; લોકકથા અમુક હોય ત્યારે ત્રીજું, લોક-સાહિત્ય-સંસ્થા-રીતરિવાજો નોંધવા અને જણાવવા માટે એક ત્રિમાસિક જરૂરનું છે. એને માટે એક ચોખ્ખા ધડી રાક્ષ તો સારું. એ વિષયમાં લખનારા કેટલાં ને તેવી નોંધ કરો; ને એની દિસાળી પહેલ કાઈ અનુભવી પાસે તૈયાર કરાવો. આ જરૂર કરવો... લોકસાહિત્યના સામયિકની મારી સજા વખતની અવિલાખાને એના અમણીએ

મામ રેમ આપો તેથી મને ખૂબ ઉત્સાહ આવ્યો: વાંચનારાઓમાંથી કામ રાંચના લખી મોકલશે તો આજારી ચર્ચક.

☆

વાહવાહ! નાના નાના કુમરો! એ કુમરો મરી જતા, કિતરી જતા મોર; મોટાં મોટાં વાહવાં દવે તો ઘટા ઠરી રહે છે; વચ્ચે પ્રચ્છદ પથ નીકળી આવે છે; સુરત પામળસાવાળા ખેડૂતો ખેતર ખેડી રહ્યા છે; કઠીક કઠીક મોર કહક કહક કરતો ગેદડી લોકે છે ને હૈયું જાણે ખરેખર મીરાવ જાય છે ॥ આવી છે મોટાદ, જસદણ અને આટકાટ પાસેની કાઠિયાવાડની ભૂમિ. જસદણ રેલવાને વીરચંદ્રભાઈએ મોટર મોકલેલી તેમાં ખેસીને અમે સમઢિયાળા પહોંચી ગયા.

☆

સમઢિયાળાને વીરચંદ્રભાઈ આઠસં મામ ખનાવવા માગે છે. કમાયા છે તે વાપરી શક્યા છે. ગામમાં એક દોરિપટલ છે, શાળા છે, ઉદ્યોગશાલન છે અને ખાદીશાળા છે. એ જાંબુ એમણે ખનાવેલાં વિશાળ મકાનોમાં છે. એમની પાસે સેવાગામી રેલ્વે છે; અને અધૂરામાં પૂરું એમનામાં ખૂબ ઉત્સાહ છે. મધીછળા ખૂબ દંડ અનુયાયી હોઈ મામમાં મદનિવેષ વિશે સફળ થયા છે. ખીજા પથ ઘણા સુધારાઓ આવી રહ્યા છે. અત્યારે જ એમણે શાળા અને દોરિપટલ માટે ૧૬૨ લાખ જેટલી ઉધાર રકમ શુદ્ધ કાઢી છે. એમના જ પ્રતાપે અમે કઠીઓનાં માપ લઈ શક્યા અને કાઠી મહેમાનગીરી પણ માણી શક્યા. કાઠી સંસ્કૃતિમાં એમની પ્રેમચોરની કાવના અને કલાપ્રિયતા ખૂબ મમી મર્મ.

☆

અમારાં માથો ઉપરથી શું મળ્યું એ કહી લઈ. એ માથેનું સાંખ્મિક પૃથક્કરણ કંઈ આવી રહ્યું છે એટલે એના વિષે લંબાવ્યો છું ન કહેવાય. મામ ફટલાંક પરિણામો આજસુધી આપ્યાં છે તે અપામ. મૂંઝવણના જુલ જુલ સમુદાયોનો મસ્તિષ્કાંચ ૮૪૦૩ (સુન્ની વોરાએનો) અને ૭૫૦૬ (ખંચાપહાલના બીલોનો) વચ્ચે છે: કાખલા તરિક, પારસીઓનો ૮૨-૨૬, મુસ્લીમ વાયેશનો ૮૨-૪૬, મીંચાણાઓનો ૮૨-૪, રખારીઓનો ૮૦-૫૫, મેમણોનો ૮૦-૦૦, વડનગરા નામણોનો ૭૬-૫૨, મેંશનો ૭૬-૨, ખોખનો ૭૬-૦૫, ઓસવાળ ભેરોનો ૭૬-૧૫, હુવાળાઓનો ૭૬-૪૪, રજપુતોનો ૭૮-૧૬, કાળાઓનો ૭૮-૦૨, કજીબીઓનો ૭૮-૦૪; હિંદુ વાયેશનો ૭૭-૨૩, માણીઓનો ૭૬-૭૮ અને અગિં વાસીઓનો ૭૫-૬૧. મામ શુજરાત મનુષ્યવિદ્યાની પરિણામમાં મમ્મશિરુ, મેઝો-સેફલ છે; અને એના ઉપલ્લા મજોથી નીચે જન્મજે તેમ માયાં પહોળાં મરી લાંબાં યતાં જાય છે.

નાકમાં પારસીઓનો નંબર પહેલો આવે. એમનાં નાક મળ્યાં ભાંગ્યાં અને હીકીક સાંકમાં હોવાથી એમનો નાસિકાંચ (નાકની પહોળાઈ ÷ નાકની લંબાઈ × ૧૦૦) ૬૫.૬૦ છે. પછી આવે રખારીઓ, ૬૬-૦૮; રજપુતો, ૬૮-૧૪; મેંશ, ૭૦-૬; નામણ, ૭૧-૪૮; વાયેશ, ૭૧-૨૦; ઓરિસ્મ પ્રાહણો, ૭૧-૧; મીંચાણાઓ, ૭૧-૩; ખોખઓ, ૭૦-૩૨; હુવાળાઓ, ૭૧-૮૦; માણીઓ, ૭૭-૭; કાળાઓ, ૭૫-૨; પારીકાશ, ૭૬-૭૬; અને કાલો ૭૭-૪૬.

સરેરાશ લિંગાઈમાં પ્રથમ નંબર રોટર્નંદર રાજપના મેંશનો છે. લિંગાઈ એમની ૧૬૮-૫૦ સે. મી. છે. ત્યાર પછી કિતરુત્તા કો આવે વાયેશ (૧૬૮-૫૭), રખારીઓ

(૧૬૮૨૨), પારસીઓ (૧૬૭૭૩), મીંચાણીઓ (૧૬૭૩૭), બાદીઆઓ (૧૬૫૬૬),
 યુનાણીઓ (૧૬૪૬૭), જામઓ (૧૬૪૪૭), ઔદિય ખાદીઓ (૧૬૪૩૪), રબરૂતો
 (૧૬૪૨૭), નાગરો (૧૬૩૭૩), ઝોસલાજી કોનો (૧૬૩૬૮), જેમણી (૧૬૩૬૪),
 મુન્ની વેરાઓ (૧૬૩૬૪), લીલો (૧૬૨૬૩) અને માણીઓ (૧૫૮૮૪).

આ ઉપરથી ગુજરાતની વસ્તીના જે આશો મળે છે : એક પહેલાં માયાવાળો ને
 લાંબા નાકવાળો, એની જિંઘાઈ સારી; બીજો, લાંબાં માયાવાળો ને ચપટાં નાકવાળો, એની
 જિંઘાઈ પણ ઓછી. આ બે સમુદાયો વચ્ચે અનેક સમુદાયો ગણવા રહ્યા.

મદાયગુજરાતની મારી મુસાફરીના સ્મરણો જ્યાં પૂરા રાખી ગયા, જેમણે જેમણે
 મદદ કરી છે, ઉત્સાહના ચાન્ડ કલા છે, સ્મરતને પ્રતિબિંબ આપ્યું છે, એ સૌનો અમારે
 આભાર માનવો જોઈએ જેમણે યોદ્ધા લેવા હીવું એવા સૌ માણસોને પણ હું ન બહુ
 ગુજરાત સંબોધન મંડળનો, એના વાર્ષિક પ્રેસિડેન્ટ શ્રી, પોપટલાલ શાહનો પણ આ
 સર્વેમાં મોટો ફાળો છે. આખી મુસાફરીના પ્રાણ અને ઉત્સાહરૂપ શ્રી, પોપટલાલ શાહ
 હતા. વિદ્યાનર્થી કાચ કરવાનો અને કરાવવાનો એમનો ઉત્સાહ એટલો બધો કે આંતરિક
 રીતે આટલા દૂર જતાં અને ૫ ઉત્સાહિત રહ્યા કરતા હતા. એમની કાર્યશક્તિ, એમની
 કૌતી અને એમની દૃષ્ટિ એ વખતે ખૂબ જિવા મળી. આવી મુસાફરીના યાત્રાનંદ મદિ
 એમનો આભાર ન માત્ર તો કેમ સારો કે અને આ બધાના-આભારી છીએ.

બનારસ

૧૬-૧-૪૪

૬

આપનાં ઘરમાં હિન્દ સાધકલ વસાવી સમય બાંધાવો

બજારની ખરીદીમાં સેત્ર-વાહનને
 અણાવે વેશદાઈ જતા આપના
 અમુલ્ય સમયને બચાવવામાં
 "હિન્દ" સાધકલ આપને અત્યંત
 ઉપયોગી થશે.

બનાવનાર : હિન્દ સાધકલ લી.,

સુબંધ ઇલાકાના સેલ એજન્ટ્સ

નેશનલ ટ્રેડર્સ, ૩૪૫ કાલબાદેવી રોડ, સુબંધ

પ્રગટ્યો ઘડમાં, પ્રગટ્યો વડમાં,

સજગી જાણ અનંદમાં રે તું ઉડ જા પંખી

જગવડલાને જાણ લાગી જંગી.

સજગ્યાં ટેટાટીશી સાધા!

સજગી જો વડવાઈ રે તું ઉડ જા પંખી

જગવડલાને જાણ લાગી જંગી.

વાધે ઝાળો, સજગે ડાળો

તો ય તને ના ઝાળો રે એક વડતું પંખી

જગવડલાની જાણ વચ્ચે જંગી.

જાઈ ના વડલાને મેલી

ઘાઈ આકૃત બેલી, બોલે વડતું પંખી

જગવડલાની જાણ વચ્ચે જંગી.

હલેચું સાગરને પ્રાણી!

બોલે શ્રદ્ધાવાણી રે એક વડતું પંખી

જગવડલાની જાણ ઠારું જંગી.

પ્રપે પ્રપે ટોશું પાણી

જગજગ આગ છુગાણી, બોલે વડતું પંખી

જગવડલાની જાણ ઠારું જંગી.

હાં વડલાની આગ છુગાઈ

હાં જાતે જલ જાઈ, બોલે વડતું પંખી

જગવડલાની જાણ વચ્ચે જંગી.

અનુસંધાન પૃ. ૨૮૧]

તેમની સાહિત્યસેવાનું મુદ્દાકેન્દ્ર કરવા જે તટસ્થતા જોઈએ તેનો હજી સમય નથી. પણ એક વાત તો કેપટ છે કે ગુજરાતે તેમને જોટલા આપ્યાં છે અને 'માવડા' છે તેટલા બીજા કોઈ સાહિત્યકારને નહિ! સંશોધન દ્વારા શ્રેષ્ઠસાહિત્યની સેવા અને નવીન સર્જનદ્વારા કરેલી સાહિત્યસેવા તેમની હજુ આજુબાજુ નવા મનોરથો હજી ધ્યાતા હતા. ત્યાં તો વિધિએ તેમનું દેહસાધન પદાધી લોપ્તું! સમય જતાં વિવેચકો તેમની સાહિત્યસેવાનું વિવેચન કરશે! પણ ત્યારે એક તરવ વિરમીત થઈ જવાનો સંભાવ છે: મેધાણી પુરથી પરત સાહિત્યકાર ન હતા—પણ જીવનસાહિત્ય અને સાહિત્યજીવનમાં ફરતી ફરતા પ્રવૃત્ત હતા—ચરીરથી અને મનથી; અને આ મુશ્કેલીએ હજુનું વદાજ હાલવતા અને હજુનું વદાજ ભરતા! એમની મૃતિ મારી આગળ તો જે રીતે ફરફરે છે.

હિંદી વિજ્ઞાન પરિષદ

[૩૪ મું અધિવેશન]

‘ શિક્ષના ’

હિંદી વિજ્ઞાન પરિષદ દર વર્ષે જન-યુગ્મારીના પહેલા અઠવાક્રિયામાં ભરખ છે અને દિલ્હરમાંથી અનેક વિદ્યાનીઓ અને વિદ્યાનતા એક મા ખીજ વિષયમાં અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓ ભેગા મળે છે. આ વર્ષે હિંદી વિજ્ઞાન પરિષદનું ૩૪મું અધિવેશન દિલ્હીમાં ૩૭ જન-યુગ્મારીથી ૮મી જન-યુગ્મારી સુધી લાગુવામાં આવ્યું હતું. બે-કારણોને લીધે આ વર્ષની પરિષદ દર વર્ષ કરતા વધુ રસમય ખની હતી અને તેમાં ખજો ઉત્સાહ ભોવામાં આવતો હતો — એક તો, પંડિત જવાહરલાલનું પ્રમુખપદ; અને ખીજું, ષિટન, અમેરિકા, રશિયા, ઇંગ્લેન્ડ, ફ્રાન્સ અને ચીનથી જાણીતા વિદ્યાનીઓની હાજરી.

૩૭ જન-યુગ્મારીએ ખપોરે કક્કતી ઘડી અને ભરમર, ઝરમર વરસાદ છતાં દિલ્હી યુનિવર્સિટીનાં રમણીય અને વિજ્ઞાન યોગાનમાં લીમો ‘કરેશો શમિયાણો હિંદનાં સે’કડો વૈજ્ઞાનિકો, વિદ્યાન વિદ્યાર્થીઓ અને દિલ્હીનાં શહેરીઓથી છમોછમ કરાઈ ગયાં હતાં. મંજ પર પંડિત નહેરૂ સાથે વચગાળાની સરકારના પ્રધાનો — ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદ, શ્રી. રાજગોપાલાચારી, શ્રી. કાલા, ડૉ. મુખર્ષી, શ્રી. જગજીવનરામ; ને ઉપરાંત જમાના આજિવ સાંગ, લીમતી સરોજિની નાયકુ, દિલ્હી યુનિવર્સિટીના સભ્યો અને પરદેશી આવેશા વૈજ્ઞાનિકો ભોવામાં આવતાં હતાં.

પરદેશી વૈજ્ઞાનિકોની પંડિત નહેરૂ સાથે યોજખાખ્ય કરાવવામાં આવી હતી. ત્યાર બાદ દિલ્હી યુનિવર્સિટીના વાર્ષિક એન્સેલર સર મોરીસ ખવાયરે દિંદ અને પરદેશનાં પ્રતિનિધિઓને આવકાર આપ્યો હતો. પંડિત નહેરૂએ પ્રમુખપદેથી પહેલાં હિંદીમાં જાપજ્ય ક્યું હતું અને તેમાં હિંદની આંતરજનતામાં વિદ્યાનનો પ્રચાર તેમને સમજ પડે તેવી રીતે તેમની માતૃભાષામાં કરવાની હાકલ કરી હતી. અને ત્યાર બાદ અંગ્રેજીમાં જાપજ્ય કરતાં, વિદ્યાન હિંદમાં શું શું કરી શકે, વિદ્યાનના પ્રચારની આવસ્થકતા, વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિ અને પદ્ધતિ જીવનમાં અખત્યાર કરવાની જરૂર યોની ચર્ચા કરી હતી. સરકાર વિદ્યાનના ખડોળા ફેલાવા માટે અને વૈજ્ઞાનિક સંશોધન માટે ચોતાથી ખંતનું, કરી ‘પજ્ય’ મુંદના કાપમાં વૈજ્ઞાનિકોને મદદ કરવામાં હિંદી સરકાર જરાએ પ્રોત્સાહન નહીં આપે એમ લારપૂર્વક જણાવ્યું હતું. પરદેશી વૈજ્ઞાનિકોને આવકાર આપતાં તેમણે ખીજ દેશો સાથે મિત્રાચારી-કાર્યો સંખધે બાધી સર્વે દેશોના વૈજ્ઞાનિકોએ મળીને દેશપરદેશના વૈજ્ઞાનિક પ્રશોના ઉચલ લાવવાની દિમાયત કરી હતી. પંડિત નહેરૂનું જાપજ્ય પૂરું થયા પછી સર આસ્કર ઇનિરે ષિટનની વૈજ્ઞાનિક અરજાએ સરદારી, અને ફ્રાન્સના પ્રોફેસર રોડેમોર્ટે ફ્રાન્સના વૈજ્ઞાનિકો તરફથી મુખારકખાળીના સદેશ આપ્યા હતા.

ખીજ દિવસથી વિદ્યાનના વિવિધ વિભાગોના પ્રમુખોનાં જાપજ્યો વચિવાની ચરખાત ઘમ્મ હતી. રસાયણ વિભાગના પ્રમુખ ડૉ. ખી. કે. બોઝનું ‘પ્લાસ્ટીક્સ’ પર, ભૌતિક વિદ્યાનના પ્રમુખ ડૉ. કે. બેનરજીનું ‘અલ્પરચનામાં અખવરચા’ પર, ઈત્યાદિ જાપજ્યો આપવામાં આવ્યાં હતાં. આ જાપજ્યો ઉપરાંત રોજ દરેક વિભાગમાં

સંશોધન કાર્યના આવેલા નિયંત્રણ વચ્ચેના અને તેના પર ચર્ચા થતી. પરિષદમાં નેશનલ પ્લેનિંગ-રાષ્ટ્રીયનિયોજન પર એક મહત્તાપૂર્ણ ચર્ચા યોજવામાં આવી હતી. તેમાં પ્રો. મેધનાથ શાહાએ 'વશિષ્ઠ પ્લેનિંગ' પર, પ્રો. જે. એન. મુકરજીએ 'જમીનની માપણી' પર, સર જે. સી. ઘોષે 'ઔદ્યોગિક નિયોજન' પર, ડૉ. વાઘિયાએ 'હિંદની ખનિજ સંપત્તિ' પર, બાબુ રાજેન્દ્રપ્રસાદે 'હિંદનાં ૪૦ ક્ષેત્રોના યોજાકોના પ્રશ્ન' પર, ઈંગ્લેંડના સર. આર્થર ફેલેમોએ 'ફળવાએલા વૈજ્ઞાનિકો (Technical Personnel) મેળવવાનો પ્રશ્ન' પ્રો. કચ્છી રટેષે 'જમીનને યોગ્ય ઉપયોગમાં લેવાનો તપાસ' એ વિષયો ચર્ચ્યા હતા. પંડિત ભવાહર-લાલે 'રાષ્ટ્રીય નિયોજન' (National Planning)નાં ધ્યેય શાં હોવાં જોઈએ. તે વિષે ચર્ચા કરી હતી. હિંદનાં ૪૦ ક્ષેત્રોને પૂરતું ખાવાનું, કપડાં, રહેવાનાં ઘરો ઉપરાંત તેમને જોઈતી બરિયાતો પૂરી પાડવાનું રાષ્ટ્રીય નિયોજનનું ધ્યેય હોવું જોઈએ. ઔદ્યોગિક માલ મોટા પ્રમાણમાં પેદા કરી ખીજ દેશે. પર લાલચનો રાષ્ટ્રીય નિયોજનનો હેતુ ન હોવો જોઈએ. કાર્ક પશુ રાષ્ટ્રીય નિયોજનની રૂપરેખા આકૃતિ પહેલાં રચવી જાગે શી સ્થિતિ છે અને તેને કઈ કઈ વસ્તુઓ સાધનો ઈલાકિની અરૂર છે તે વિષે સર્વે માહિતી ભેગી કરવાની અરૂર છે, એમ તેમણે અણુચું હતું.

રાષ્ટ્રીય નિયોજનની ચર્ચા ઉપરાંત જુદા જુદા વિભાગમાં જુદા જુદા વિષયો પર ચર્ચાઓ યોજવામાં આવી હતી. લૌકિક વિજ્ઞાન વિભાગમાં 'ભારતીય કિરણો' પર ચર્ચા હતી. તેમાં ઈંગ્લેંડના પ્રો. બ્લેક્ટ, ડૉ. બાલા ઈલાલિ તે ક્ષેત્રમાં અગ્રણી કાર્ય કરનારા વિજ્ઞાનીઓએ બાળ સીધો હતો. રસાયણના ક્ષેત્રમાં 'આલ્કલોઇડસ' અને અસચીંગીકરણથી પનાવેલા ઔષધોના ઉલોખનો હિંદમાં વિકાસ' એ વિષય પર સંયુક્ત ચર્ચા યોજવામાં આવી હતી, જેમાં ડૉ. જે. એન. ગાય અને હિંદના ખીજ રાસાયણિકોએ બાળ સીધો હતો. 'ફાર્માસ્યુટિકલ' પરિષદ જે આ જ અરસામાં ત્યાં જ બરાઈ હતી તેના તરફથી 'એન્ટિમા-નિવેષક ઔષધો' પર ચર્ચા રાખવામાં આવી હતી, જેમાં ધણ રાસાયણિકો અને 'ફાર્મા-કોલોજીસ્ટો'એ બાળ સીધો હતો.

પરિષદ દરમિયાન હિંદનાં વૈજ્ઞાનિક કાર્ય કરનારાઓનું મંડળ (Scientific Workers Association)ની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી તે પ્રસંગે ઈંગ્લેંડના Scientific Workers Associationના પ્રમુખ પ્રો. બ્લેક્ટે ઈંગ્લેંડમાં તેમનું મંડળ શું શું કાર્ય કરી રહ્યું છે તેનો ખ્યાલ આપ્યો હતો. ઈંગ્લેંડમાં આ મંડળ 'ટ્રેડ યુનિયન કોમિસ' સાથે જોડાયેલું છે. આ મંડળ વૈજ્ઞાનિકોના હક્કો સાચવે છે. એટલું જ નહિ પણ સાથે સાથે જનતામાં વિજ્ઞાનનો પ્રચાર કરવામાં તેમજ વૈજ્ઞાનિક સંશોધનદારા ઉપસ્થિત યથેલાં પરિણામો જનહિતાયે ઉપયોગમાં લેવા માટે કેવાં પરલાં લઈ રહ્યું છે તેનો ખ્યાલ આપ્યો હતો. અમેરિકાની સામન્સ કલેમોનાં મંડળનું પ્રમુખ પ્રો. શેમલીએ અમેરિકામાં આ મંડળ શું કાર્ય કરી રહ્યું છે તેની રૂપરેખા આંકી હતી. અમેરિકાનું આ મંડળ અમેરિકન વૈજ્ઞાનિકોના હક્કો સાચવવા માટે નહિ પણ વિજ્ઞાનનું સામાજિક કાર્ય (Social function) તેના પર વધારે ધ્યાન આપી રહ્યું છે. ડૉ. પી. સી. ગુહાએ World Federation of Scientific Workers જેની સ્થાપના પેરીસમાં ઠાકમાં મહેલો 'યુનેસ્કો' પરિષદ વખતે કરવામાં આવી હતી તેનાં ધ્યેય અને

રાખી સમય એ સહેલાઈથી સમજ પડે એવી રીતે જતાવવામાં આવ્યું હતું. આ ઉપરાંત પ્રદર્શનનો એક મોટો વિભાગ સહજ સૈન્યખાતા તરફથી ગોઠવવામાં આવ્યો હતો. સૈન્ય માટે વપરાતો અનેક વસ્તુઓ અને તેમની જળવણી, —દાખલા તરીકે મરમ કપડાંના વિનાશ કરતા જંતુઓ અને તેમનાથી કપડાંને અક્ષિપ્ત રાખવાની—રીતો, વાદશય કરવા માટેનાં ઓજારો, લોહી આપવા માટેનાં સાધનો, લોખંડી ફેફસ (iron-lung)—મેલેરિયા નિષેધની રીતો, કપડાં ઇત્યાદિ વસ્તુઓ વોટર-પ્રૂફ બનાવવા માટેનાં રસાયણો; સંદેશ ગોઠવવા માટે વાયરલેસ મંત્ર, રેડાર મંત્ર, ફરતી (mobile) ઇન્ફર્રેડો માટેની લોરી, જળતંત્રનાં પૃષ્ઠરક્ષ માટે ફરતી લોરીમાં ગોઠવેલી પ્રયોગશાળા અને સૈન્યને ભોઈતી ખીજ અનેક વસ્તુઓનું પ્રદર્શન ભરવામાં આવ્યું હતું. ઇંગ્લિયન નેશનલ એરવેફ તરફથી એરોપ્લેનમાં વપરાતું એન્જન અને સ્વગતિક (automatic) પાંફઠ માટે વપરાતાં સાધનો વગેરે જતાવવામાં આવ્યાં હતાં. દિલ્હીની સેન્ટ સ્ટીફન્સ કોલેજના માનસ-શાસ્ત્ર વિભાગ તરફથી અને મ્યુસેસર યુનિવર્સિટીના માનસશાસ્ત્ર વિભાગ તરફથી હુંદિ, એકામતા, વિચારશક્તિ ઇત્યાદિ આપવા માટેની અનેક રીતો અને સૂચનાઓ આપતો એક વિભાગ હતો. આ ઉપરાંત રસાયણો, વિજ્ઞાનનાં સાધનો, જંતુવિનાશકો, ઔષધો, પ્રયોગો માટે વપરાતા કાચનાં સાધનો વગેરે જતાવતી કંપનીઓ અને કારખાનાંઓના ‘સ્ટોલ’ પણ હતા. પ્રદર્શન ભોંટાંથી ધણું તંદુરસ્ત મને એમ હતું.

આટલેથી જ પરિપક્વ કાર્યક્રમ અંતમ થતો ન હતો. રંબન કાર્પિંગમે, ઐતિહાસિક તેમજ વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ રસમય જગ્યાઓ, કુતુખમિનાર, લાલ કિરલો, ખીરલા ખંદિર, રેડિયો હાઉસ, વેષશાળા, અંતરમંતર, દિલ્હી ગાયની ખીલ, દોરાલા કેમિકલ વર્ક્સ, મોહનમરનાં કારખાનાંઓ—એ સર્વે જગ્યાઓએ જોવા માટે રોજ બપોરે પછાંતનો ગોઠવવામાં આવ્યાં હતાં.

આ જ અરસામાં નેશનલ ફિઝિકલ લેબોરેટરીનો પાયો પડિત જવાહરલાલે દિલ્હીમાં નાખ્યો હતો અને લાલા શ્રીરામ ટેકનોલોજિકલ ઇન્સ્ટીટ્યૂટનો પાયો ડૉ. જોન મથાઈએ નાખ્યો હતો. ફાર્માસ્યુટિકલ પરિષદ, સ્ટેટીસ્ટીકલ પરિષદ વગેરે આ જ અઠવાડિયામાં ભરાઈ હતી.

એવાની અને સાંભળવાની તીવ્ર ઇચ્છા હોવા છતાં અનેક કાર્યક્રમો પડતા મુકવા પડ્યા હતાં કારણકે ખેતલુ લુદા લુદા કાર્યક્રમો એક જ સમયે લુદે લુદે ઠેકાણે કેટલીક વાર ચતા હતાં. દર વર્ષે વિજ્ઞાન પરિષદમાં હાજરી આપતા આવેલા કેટલાક મિત્રો કહે છે કે આ વર્ષનું અધિવેશન સત્યાર મુઘીમાં થયેલાં અધિવેશનોમાં આગળ તરી આવે છે—દિવસો ખલલતો પરિસ્થિતિ, પડિત નહેરૂનું પ્રજાજનક અને પલેસી વૈજ્ઞાનિકાની હાજરી આ એનાં કારણભૂત છે.

પુષ્કનો ગૃહત્યાગ

[પુત્યકપક]

૧૧૭ ઝમશકર હે. ભદ્ર એમ. એ.

સૂત્રધાર :

પરકમેમા સૂર્યની પૃથ્વી પ્રતિવર્ષ કરી રહે
કાળની ભવ્ય લીલાને હૈયે ગૃહ વદ્યા કરે:
કાળની ઘોર આધીમાં નક્ષત્રો, ખેડાડ, અણવે
ળનીને પર્ણ દૂન્યાત્યાં ગર્વ સાંઆન્યનો કશે ?
ત દૂન્યો ધર્મનો દીપ, ઝોજસ્વી આદિથી રહ્યો,
સહૈવ પુણ્યનો પંથ માનવે એ રહી બચ્યો.

સૂત્રધાર અને નર્તકવૃંદ

[સંગ કદારો]

ધન્ય, ધન્ય, લુગિની ઉદ્યાન,
ધન્ય ધરા, યશુ, પંખી, રાન !
ધન્ય શાલવૃક્ષ નિશાળ,
છાયા ધરી જે થયું કૃતાર્થ !
ધન્ય બાધિસર અવતર્યા
ધર્મે મંગળ પગલાં લાર્યા !

—ધન્ય, ધન્ય૦

[નર્તક વૃંદ આશ્ચર્ય નય છ.]

સૂત્રધાર :

[સંગ]

હરખી માયા, શુદ્ધોદન હરખ્યાં, જનગણ હોયે મલક્યાં,
જગકંઠાસ તણા અગિ પર અચતરેહો જલક્યાં !
ખિલ ખિલ કરતું ચૈશવ વીત્યું, જગસરવરના નીરે
સિદ્ધાર્થ તણા જીવનની વહલી અદે મલયસમીરે.
માર્ગે. ચંપાકળીનું અંગે, બીજકળા બૂ બંગે,
હવા તણું કુંકુમ લીંધાતું કપોત પર સ્મિત સંગે,
નયનકદોરી ખીતાં જેતું રૂપ તુષાતુર યાયે,
સુગંધા એવી યથોધરા સહ આયુ ધપતું જાયે,
એનું જીવન ધપતું જાયે !

[પાછળની જવનિકા કાપડે છે. પર્યાંક પર યૌધવા નિદ્રાધીન છે. સિદ્ધાર્થ ખંડમાં પર્યાંક પાસે કાપે છે. પ્રભાત તરફ યૌધવાને અવલોકે છે, હશેસ્વાસ અતુલ્ય છે.]

સિદ્ધાર્થ :

[હાજારી માનડા]

શા રસરંગે હલકાતું,
મીઠાં શિખર સભરે મલપાતું;

—શા રસરંગે

મનહર, મંગળ, અધઝિલકું યૌવનકુલ રૂપાણું,
મધુપુટમંડિત, અનિલ વિલોલિત, રમણમ કરતું ન્યારું !

—શા રસરંગે

ગંધ ફુટે છે, રૂપ ખીલે છે, કનક કિરણ સૂરજનાં
નર્તન કરતાં, દલદલ રસતાં, મધુ સ્વર પંખીગણનાં !

—શા રસરંગે

જડ ચેતનમાં કેલિ ટોળું અક્ષયપાત્ર સુધાનું ?
પ્રણયોદ્ધાસે સહિ વિલસે, ધન, ધન, લાભ્ય ધરાનું !

—શા રસરંગે

[યોદ્ધા પડો યૌધવા તરફ જોઈને ચિંતનમગ્ન થઈને નય છે.]

યૌવનમહ, ધનવૈભવ અદબક, પ્રિયની કંચનકાયા,
હેમવહ્ની શી કાયા;

જર્જર થાયે ? વ્યાધિ, મૃત્યુના પડશે ત્યાં પડછાયા ?
એ રે, પડશે શું પડછાયા ?

—શા રસરંગે

અજર, અમર ના કરું ચે અહીંઆ ? મૃત્યુ, જરા ને વ્યાધિ

[ત્રણ સ્વરો લૂએ છે, સ્વરખામાં જોડો દેખ તેમ : (૧) વ્યાધિનું (૨) જરા-
વચ્ચારું (૩) મૃત્યુનું.]

અજર, અમર ના કરું ચે અહીંઆ ? મૃત્યુ, જરા ને વ્યાધિ
ઘટમાળે એ કેલે ? જાને ? ગાંઠ જીવનની ગાંધી !

—શા રસરંગે

[યૌધવા નિદ્રામાંથી જાગીને નયે છે સિદ્ધાર્થ બૂદ ચિંતનને મનોમંથનમાં
ફૂલ્યો દેખ છે.]

પૂર્વ :

શાન્તિની સ્ટોડમાં સૂતી ચેતના સહિની બંધી,
સિદ્ધાર્થદુદયે લીધી ઉગ્ર મંથનની ઝડી.

[યશોધરા વામથી વિદ્વલ થયેલી]

યશોધરા :

[પંક્તીપ]

મને સ્વપ્ન ભયંકર લાગ્યું,

પિયુ મને સ્વપ્ન ભયંકર લાગ્યું !

આજે હૈયું દાઝ્યું,

મારું આજે હૈયું દાઝ્યું !—પિયુ મને

ભર નિંદરમાં સૂતી ઝબકી, હંમેશા ભયંકર લાગ્યું,

પ્રલયંકર વટોળે મંદિર તણાં ચિખરને દાગ્યું !

—પિયુ મને

ઘોર અવાજે ડમડૂ ગાજે, દેવમુનિ શો વાજી

કામણ તોડી પળમાં ખૂટે દૂર તણી વનરાજી !

—પિયુ મને

પુરમાં હાહાકાર પ્રવર્તે, સાદ અનામી આવે

‘અહીં’ નહિ, અહીં નહિ, દૂર ચલો’ કરી કામણ કોક બોલાવે;

પિયુ કરી કામણ કોક બોલાવે !

—પિયુ મને

સિદ્ધાર્થ :

[બહાર]

એ સાદ મને બોલાવે;

ઉર શું બળને ઠાલાવે; (૨)

—એ સાદ મને

વાયુ, સાગર, તારા, ધરતી સાદ સામટાં પાડે,

અંધ તોડવા મમતા દેશ જીવનઝરણું ચાલે;

—એ સાદ મને

હીન, દુઃખિયારા, નોંધારાં કે જેને વનઈધણ યાતાં

આપ્તજનોથી અદકાં, કારણ ચેહ મહીં પાડકાતાં !

—એ સાદ મને

જન જણ મંગલ યજ્ઞ મહીં હું બલિ બાતનો આપું,

અંધકારની છાતી માથે જ્યોત કિરણને ચાપું !

—એ સાદ મને

યશોધરા અને પરિચારકાઓ :

[પૂર્ણ કલ્યાણ]

પ્રિય નવ, પ્રિય નવ હે !

પ્રિય નવ, પ્રિય નવ હે !

નાથ ! જ્યો ના ત્યજને સુજને

અદ્ય ચતુ ના ઘટતું તુજને

—પ્રિય નવ, પ્રિય નવ હે !

અમ જીવનનીકા મધ્યસરુદ્રે સદ બહેણી કાં છોડા ?

મહાકાળ લેરવ ચા અટકે, નાથ ! ન ઘટકે, ન તોડે !

—પ્રિય નવ, પ્રિય નવ હે !

સિદ્ધાર્થ :

યશોધરા પ્રિય તું છે, રહેશે જીવન દ્વિતીય સદાતું !

સદ હું વાંછું જનનિધિ કેડું, તું છે બિંદુ સુધારું !

યશોધરા :

પ્રિય નવ, પ્રિય નવ હે !

પ્રિય નવ, પ્રિય નવ હે !

હું નોધારી તારે કરશે

વાવતું સાર્થ વરધું તવ ચરણે !

—પ્રિય નવ, પ્રિય નવ હે !

સિદ્ધાર્થ :

નિધિમાં બિંદુ સરખી તું ને જનનચુમાં વર રેખા

સાદ પડે સામે તટથી સુખ ....

સાદ પડે સામે તટથી સુખ ....

[સિદ્ધાર્થ વદન કરી ચાલ્યો નવ છ.]

યશોધરા અને પરિચારિકાઓ :

પ્રિય નવ, પ્રિય નવ હે !

પ્રિય નવ, પ્રિય નવ હે !

વૃંદ :

વિશ્વમાંગલ્યતા કાળે ઘોર રાત્રિપથે લામી,

પૂર્વમાં પાધરી જ્યોતિ તારો દૂર રહ્યો અગી ! *

૩૧

* શ્રી સાધનામંડળ (મુંબઈ) તરફથી લખવામાં આવેલ સખાચેત્ર.

સ્વીડન

નિત્યજ્યોત્સ્નાઃ પ્રતિહૃત તમોઽસ્તિતમ્યાઃ પ્રદેશઃ ॥ (મેઘદૂત)

કુવિ કાલિદાસે અલકાપુરીને 'નિત્યજ્યોત્સ્ના' કહી અંધકારરહિત પ્રેરવાળી ક્લષ્ણ છે. સ્કેન્ડીનેવિયન પ્રદેશમાં સિનાજાના દિવસો સાથે જ ચોવીસે હલાકે અંધકારરહિત જ હોઈ ખૂબ રમ્ય હોય છે.

હોપનહેગનથી નીકળી રાતનો આરામ લેવા માટે અમે માલ્મે નામના સ્વીડનના શામમાં જોડયાં. સવારની વહેલી ટ્રેનમાં સ્ટોકહોમ જતું હતું. તેથી રેલવે સ્ટેશનની પાસે પ્રાંડ હોટેલમાં મુકામ કર્યો. અહીંના પ્રદેશમાં મુખ્ય ભોજન ને 'મિલ્કમ' (મધ્યહ્ન) કહેવાય છે, તે અપોરના તથા પાંચ મુખીમાં થઈ જાય છે. (ધાંયા દિવસેને તોથે એ સમયને મધ્યહ્ન ગણવાની રીત પડી હતી. એમ અનુમાન કરી શકાય.) અમે રાત્રે પહેલાં એટલે હોટેલમાં ખાવાનું ને કોઈ કાંઈ હતું હતું, તે જોઈ તેનું અમારે ભાગે આવ્યું. સવાની સમય તો સારી હતી.

સવારમાં જસદી તૈયાર થઈ નાસ્તો પણ કર્યા વગર અમે સ્ટેશન ઉપર જઈ સ્ટોકહોમ જવાની ટ્રેનમાં બેઠાં. ત્યાંની ફેરોરો ઝરમાં નાસ્તો લેવા મળ્યાં. ઇંગ્લેન્ડમાં નાસ્તોમાં 'હમેસાં' આ કે ફોફી, પાંચ માખણ ને ઇંડાં હોય જ. યુરોપના બીજા દેશોમાં માત્ર ફોફી, અને પાંચ માખણ જ મળે. પણ સ્વીડન નોર્વેમાં તદ્દન જુદો રિવાજ છે. નાસ્તો વખતે લગભગ વીસ-પચીસ જેટલી વાનીઓ બનારી, મોટા ટેબલ ઉપર મૂકી દે. એમાંથી આપણે ને નેડીએ, તે આપણી રાખીમાં લઈ આવી આપણા ટેબલ ઉપર ખાવાનું. પાંચ ચોખ લો કે પંદર લો; એક વખત લો કે દસ વખત; કોઈ પૂછનાર નહિ. વળી લેવા માટે નહિ પંકામુકી, કે નહિ ખાવાના પર તૈયાર!

સ્વીડન એ જર્મની, ઇંગ્લેન્ડ વગેરે રસ્તા પછાત દેશ ગણાય છે. જતાં ત્યાંની ટ્રેનમાં ફેસલીક સગવડો હોય છે, તે બીજા દેશોમાં નથી હોતી. એક તો ટ્રેનના મધ્ય ભાગમાં એક Lounge એટલે બેઠકનો એરડો હોય છે. ડબ્બાની સંક્રાંતિમાં કંટાળ્યાં હોઈએ, તો ત્યાં જઈ થોડીવાર બેસાય. બધાં ત્યાં જઈ સગવડવાળી ખુરસીઓ ઉપર લાંબાં યદ થોડી વાર બેસે ને પરસ્પર બોળખાણ પણ કરે. બીજી સમય તે ટ્રેનની ફેરીફોર (ગોદરી)માં થોડે થોડે અંતરે બાંતમાં બેખલા બનારી પાણીનું વાસણ ને પીરાના વ્હાસ મૂકેલા હોય છે. બાથરૂમમાં મોટું થોડા માટે સાણુ અને એખખા દુસલો તો યુરોપમાં ગંધી ટ્રેનમાં હોય છે, તેમ અહીં પણ હોય છે.

ઇંગ્લેન્ડ સિવાય યુરોપના બધા જ દેશોમાં બીજા અસાદરો સાથે વગર બોળખાણે વાત કરવામાં શિશ્યાચરનો લાંબ ગણાતો નથી. અમારા ડબ્બામાં એક વૃદ્ધ અને એક જુવાન એ બાંધો મુસાદરી કરતી હતી. અમે "તમે અંગ્રેજી બોલો છો?" એ પ્રશ્ન પૂછી

વાત. સર કરી. ભુવાન બાઈ બોલી ચકતી હતી, પણ દુકા જે તેની માતા હતી, તે પોતાની સ્વીકૃતિ આપા ઉપરાંત ફ્રેમ બાઈ જ બચતી. ડોક્ટર સાથે એણે ફ્રેમમાં વાત કરવા માંડી ને દીકરીએ બધા સાથે અંકુશમાં ખૂબ વાતો કરી. બન્ને સુરોપની મુસાફરી કરી પાછાં ઘેર જતાં હતાં. સુવતી મિસ લિન્ડમેકે પોતાનું ઘરનાં બધી બાપી કહ્યું કે “સ્ટોકહોમમાં તમને કંઈ મુશ્કેલી પડે, તો મને જરૂર કહેજો. આ મારા ટેલિફોન નંબર પણ છે. હું બનતી મદદ કરીશ.” અમે સુજનતાનો બહોલો વાળવા કહ્યું કે, “મુશ્કેલી નહિ હોય, તો પણ મળવા આવીશું.” એ કહે કે, “એમ હોય, તો મારે ત્યાં ચા પીવા જરૂર આવશે. સ્ટોકહોમમાં ફરી ઠામ થઈ જોઈને જોડે આપણે દિવસને વળત નહીં કરીશું.” એની માએ પણ ફ્રેમમાં બોલી ખૂબ આગ્રહ કર્યો. અમે તો આ સ્પષ્ટતા લા-દીકરીનો સત્કાર જોઈ આજ્ઞા જ થઈ ગયાં.

સાંજના સામાયરેક વાગે રમણીય સ્ટોકહોમ સહેરમાં આવી પહોંચ્યાં. મા-દીકરી ફરી આગ્રહ કરી, પોતાને ત્યાં આવવાનું વચન લઈ છતાં પડ્યાં.

તે અમરે સ્વીડનના રાજની એંચીમી વરસમાંનો ઉત્સવ હોવાથી બધી હોટેલો બરચા હતી. બધી તપાસ પછી આખરે હોટેલ સ્ટોકહોમ હોરિપટ્રસ નામની હોટેલમાં, ૧૪મી જૂને એરમ બાકી કરી આપવાની સરતે, અમને જગા મળી. એ તારીખ પછી બધા જ એરમ વરસમાંના ઉત્સવ અંગે આવનારાઓ માટે શકાઈ ગયેલાં હતા.

સ્ટોકહોમ એ ઉત્તર સુરોપનું વેનીસ ગણાય છે. કારણ કે, ત્યાં પણ વેનીસની માફક સહેરની વચમાંથી નહેરો વહે છે. વેનીસ જેટલી સંખ્યામાં નથી, પણ વેનીસ જેવી ગંદકી કાંઈ ઠેકાણે નહિ. નહેરો પહોળી અને સ્વચ્છ છે. સહેર પણ ખુબ જ સ્વચ્છ અને સુંદરગિત છે. મધ્ય ભાગમાં મોટી નહેરના કિનારા પર રાજનીર સ્થળ મહેલ છે. અને પ્રાંતે જ પાર્લામેન્ટનું વિધાન મંદાન છે. સિત્તેર એક જમીનમાં પથરાયેલા એક અત્યંત મોટા બાગમાં રકાનસેન નામનું સંપ્રદર્યાન છે. આની વિશિષ્ટતા એ છે કે, એ એક મંદાનમાં નથી, પણ આખા જમીનમાં પથરાયેલું છે. બાગ જોઈ જગામાં આવેલો છે. ત્યાં જવા માટે લંડનમાં અંદર ડ્રાઈન્ટ રેલ્વેને હોય છે તેવો ડ્રાઈવિંગ ટ્રાઈવિંગ એટલે સરકતો હાથ છે. આપણે હાઈવે નીચલા પગથિયા પર બેસા રહેલાનું નીજબોના જળથી આવેલો હાથો ધીમે ધીમે સરકતો ઉપર જાય. ઉપર સપાટીએ પહોંચે એટલે પગથિયું ખસીને અંદર પેસી જાય અને આપણે સપાટી પર આવ્યા જતાનું. રેલની માફક પાછાં પગથિયાં નીચે જઈ જમીનની બહાર નીકળે ને ઉપર ચડે. એમ આવ્યા જ કરે.

સ્વીડન દેશમાં જેટલાં ગ્રાણી આવે છે, તે બધાં જ આ સંપ્રદર્યાનમાં રાખ્યાં છે. ફરકને પોતાને અનુકૂળ રચાવે જનાથી આપ્યું છે. દેશના જુદા જુદા ભાગોનાં ગામડાંમાં જે જે પ્રકારનાં ઘર હોય, તે સર્વે અંદરનાં સંચરણીયા સુધાં તૈયાર કરી, બાગમાં ઠેકાણે ઠેકાણે જોડાયાં છે. અંદર એ બાગનાં ખાસ મોજાક પંદરેલી ઓઝો પણ કંટાલામાં બેસી હતી અને તે બાગમાં થતું સીરજીમરત કરતી હતી. બહાર બાગમાં એ જ બાગમાં બતાં ફૂલ વાળ્યાં હતાં. સ્વીડન દેશની જે જે વિશેષતાઓ છે, તે બધી જ આ ‘રકાનસેન’માં જોઈ શકાય છે.

આગમાં સર્વથી ઊંચી જગ્યાએ એક બહુ જ. ઘરસ રેસોરાં છે. ત્યાંથી સ્ટોકહોમ અને આસપાસનો રમ્ય પ્રદેશ દેખાય છે. અમે ત્યાં બેઠવા માટે ગયાં. અમે વેટરને કહ્યું કે, સ્વીડનની ખાસ ફાઈ વખણાતી ચીજ હોય, તે અમને આપ. ત્યારે કહે કે, સપને બહોલે અમારું બેજોરિયન સાવર મિલક (-ખાટું ફૂ) લો. નામ તો આકર્ષક નહેતું, છતાં મગાવું. તો મોટા કાચના પ્યાલામાં સરસ દહીં ! હિંદુસ્તાન છોડ્યા પછી દોઢ મહિને દહીં મળ્યું ને તે પછુ ખૂબ સ્વાદિષ્ટ. બસનેરિયાના ખેડૂતો પાસેથી સ્વીડીશ લોકો દહીં બનાવતાં શીખ્યા છે, તેથી એને બેજોરિયન સાવર મિલક કહે છે. જમીને હોટેલમાં ગયાં. સાંજે ફરી રકાનસેનમાં ગયાં; ઘરસું કે, ત્યાં લોકનૃત્ય થવાનાં હતાં. ખુશી જગામાં પ્રામ સ્ત્રી-પુરુષો પોતાનાં અસલી ભરતકામવાળા સુંદર પોશાકો પહેરી ભત્રવંતનાં હાંવ કરતાં હતાં. ગ્રામનાખિત્રો સાથે તાલ મુરાવતાં જાય. જોવા માટે ટિકિટો કે બેકેટો નહિ. આસપાસ ટોળે વળી સૌ જોવા કરે. આવા વાતાવરણને કીધે નૃત્ય કરનારાં પોતાનો નૈસર્ગિક અભિનય કરી શકતાં.

નહેરના મુખ્ય ભાગમાં એક રમ્ય જમીનવાની વચમાં ટાઉન હોલનું બંધ મકાન છે. સ્વીડીશ વાણામાં તેને ફરાસ હરદી કહે છે. મકાનના નીચલા ભાગમાં અતિશય વિશાળ હોલ અને તેને ફરતી ગેલેરી છે. ગેલેરીમાં એક તરફ મોટું મો નળીવાણું ઓરમન બાણું છે. તેની મધ્યના જગતનાં એક ઓરમનોમાં યાય છે. ટાઉન હોલનું મકાન બાંધવામાં અનેક મુશ્કેલીઓ આવેલી તે બધી અમને એક માણસે રહી ખતાવી. મકાનના ઉપરના ભાગમાં ઘડેરની મ્યુનિસિપાલિટીની મોટિંગો ભરવાના ખંક તેમ જ તેને લખતી ઓફિસો છે. ટાઉન હોલની પાસે રાધુસલાટક નામનું ઘડેરનું મધ્યમિંદુ છે ત્યાં મોટરોનો અકસ્માત અટકાવવા બહુ જ સરસ ગોડવણું છે જે ખીજે કોઈ ઠેકાણે જોઈ નથી; રસ્તાની નીચે ઢોળાવ વાળો, ખીજો રસ્તો બનાવ્યો છે. એક તરફની મોટરો ઉપલા પુલ જેવા રસ્તા પરથી આવ અને ખીજી તરફની નીચલા રસ્તા પરથી.

નહેરના કિનારા પર આવેલા નેસનલ મ્યુઝિયમમાં ચિત્રોનો મોટો સંગ્રહ છે. આ મ્યુઝિયમની પાસે જ નહેરમાં ફરવા માટે મોટરગોલ મંચ છે. ત્યારે મોટમાં ફરવા નીકળ્યાં ત્યારે જ સમજાયું કે, સ્ટોકહોમ ઘડેરની રચના, વિશાળતા અને શોભાનો ખ્યાલ તો આ નહેરમાં ફરવાથી જ આવે છે. ગરીબ વર્ગો માટે કરેલી નવી હોસ્પિટલો, શ્રીમતોનાં ઘડેર બહાર આવેલાં મુશીબિત મકાનો, જે સર્વ જોતાં જોતાં અમે ખૂબ દૂર નીકળી ગયાં અને જોસ્લિક સમુદ્દત્તી ૬૬ સુધી પહોંચી પાર્ક વળ્યાં.

પાસાલ જવનનો એક મુખ્ય આનંદ તે રેસોરાંમાં જમવું તે છે. આપણા કોઈક પાત્ર છે તેમ ત્યાં ગ્રહણરૂપે જેવું કંઈ છે જ નહિ તે શાજ બધાં બહાર જમે છે, જેવું તો નથી જ. પણ વારતહેવારે, મિત્રોને નોતરવા માટે અમદા માય એક મોજ તરીકે બહાર જમવાનો રિવાજ અત્યંત વ્યાપેલો છે. આને કીધે, રેસોરાંને આકર્ષક બનાવવાના અનેક સફળ પદો પ્રયાજ કરે છે. સ્ટોકહોમનું એક અપ્રત આકર્ષક રેસોરાં 'ગોંડાલીન' નામનું છે. રેસોરાંનું ચારપાંચ મજલાનું મંકાન ખૂબ જોયું છે અને તેનાથી થોડે દૂર રેસોરાં-વાળાએ જ બંધાવેલો એક ટાવર છે. તેની તરફે છે; કપડે માળે ખૂસતો પુષ બાંધ્યો.

છે. મકાનની અંદર પણ જમવાની સવલત છે અને આ પુલ ઉપર પણ જમવાની એકઠા જાણી છે. ઉપર હાપરું છે એટલે મને તેની મનુષ્યા, કે કિલસના મને તે લાગમાં ત બેસી શકાય છે. બૂલતા પુલ પરથી આસપાસ આશુ' શહેર અને તેની નહેરો દેખાય છે. તેનીશ શહેરમાં લાંની આસ આકારની 'એડેલા' નામની હોડીમાં ફરવા નીકળીએ, તેવું જ આ પુલ પર બેઠા બેઠા આસપાસની નહેરો જોઈ લાગે છે. તેથી આ રેસ્ટોરાનું નામ 'રેડિલીન' પાડ્યું છે.

જમી રહ્યાં, ત્યારે રાતના દસ વાગ્યા હતા. ઉત્તર કુવના પ્રદેશનો સૂર્ય અરત પામતો હતો. એના રક્તવર્ણી કિરણોથી અદ્ભુત દેશ બની રહ્યું હતું. સંખ્યાકાળ જેવું અન્યાયું આખી રાત અહીં રહેતું. અહીં રાતે પણ વાંચતું લખતું હોય, તો દીવાની જરૂર નહિ! રાત્રે બારીબારણાં પર કાળા પદા નાખીએ, ત્યારે જ ઊંઘી શકાય.

મુંગઈની 'બાઈટલે લેસો' કે 'આમી' નેવી' જેવી, પણ એથી મથા મોટા ગંભીર પાપા પર આવેલી દુકાન નોર્ડીસ્ટા કાંપાનીયેટ (ઉત્તરની કંપની) નામની છે. તેનું મકાન સાત માળનું હોઈ સ્ટોરોગેમમાં સોયો જોયું છે. તેથી 'રકાય રહેવર' કહેવાય છે. તેની અગાસીમાં બહુ સરસ બગીચો બનાવ્યો છે, એમ કાંબળી અમે તે જોવા ગયાં. દુકાન બંધ થવાનો વખત નજીકવામાં બૂલ થયેલી એટલે અમે ગયાં ત્યારે અગાસીમાં જવાનો દાદર તો બંધ થઈ ગયેલો તે આખી દુકાન બંધ થવાની તૈયારીમાં હતી. પણ રહેન્દી નેવિયન લોકોની અતિથિસત્કારની વાવના પ્રમાણે ફરી દાદર ઉઘાડી અમને બગીચો બતાવ્યો.

"તમે છેક દિંદુસ્તાનથી આવી અમારી દુકાનને મુલાકાત આપો, અને અમે નિયમનું પૂજી પકડી રાખી તમને જોવા ન દઈએ, તે કેવું અરાબ કહેવાય?" એમ બતાવનાર માથુસે કહ્યું અને એ શબ્દો સ્વીડીશ મુજબતાના નમૂનારૂપ જ હતા.

રોઠાકોમથી થોડે દૂર સેલ્ટરમે બંગલનું (આરાં સ્નાન) નામની સમૃદ્ધ કિનારાની બંગા છે. સ્ટીમરમાં ત્યાં જવાય છે. નાનું સતિ ગામ છે પણ કિનારો બહુ જ રમણીય છે. મુલાકાત જોગરટમાં બહુ કાર્યકર્મ થઈ જાય છે. ત્યારે તો કુદરતની સતિ આજ હતી.

છેલ્લે દિવસે સાંજે માદામ અને મિસ લિંડબેકના લાલભર્યા આમંત્ર્યને માન આપી તેમને ત્યાં ચા પીવા ગયાં. એમના સુંદર શણગારેલા ઘરમાં અમારું ખૂબ આતિથ્ય થયું. માદામ લિંડબેકના પહેલી નારના હાગેથી થયેલી એક મોટી પરચેલી ધુની અને તેની એક સખીને પણ અમને મળવા બોલાવ્યાં હતાં. અને અંગ્રેજી બોલી શંકતા એટલે વાત-ચીત કરવાની સરળતા પડી.

વાત કરતાં જશ્વાયું કે સ્વિસ કુવની શોધમાં ગયેલી ગણીતી મંડળોમાં જે પ્રખ્યાત સ્વીડ હતો તે જ માદામ લિંડબેકનો પિતા હતો. નેશનલ મ્યુઝિયમમાં એનું પૂતળું છે. દેનમાં થયેલી સામાન્ય ઝાંઝામાં પણ પરદેશીઓને અતિથિ. સત્કારથી તરબોળ કરનારાં દુનિયામાં કેટલાં હોય છે? "

એક દિવસ અમે ફરતા ફરતા રાજમહેલ તરફ ગયાં. એના યોગાનની વચ્ચેથી એક મહેર રસો જાય છે. યોગાનની ચારે બાજુએ રાજમહેલનાં બરનો છે. એક મકાન આગળ લોકોનું ટાળું બેઠું અમે તે તરફ ગયાં. એ મકાન પાટેવી કુવરનું હોઈ તે ચોડી વારમાં

જુદાના દાવાનસ પછી રાત વહેં હંમણું બઈ નાતાલમાં મિસ લિંડબેકના પત્ર આપ્યો. એ અમદાવાદનું માર્ગ મનુષ્યો લેલી વિદ્યાબહેનના ઘરનું સરનામું એમને આપેલું તે એમણે સાચવી રાખેલું અને એ સરનામે પત્ર લખી સંબંધ લાગે કર્યાં.

ખાસ જવા નીકળવાને છે એમ ખબર પડેલી એટલે લોકો તોવા માટે હવેલાં. ખાસજી આજણ મોટર તૈયાર હતી, પણ એટલામાં તો લોકો એ જવા ઊડી સામેના મકાન તરફ દોડ્યાં. ઠાઠાએ બાબા તુટખા અંગ્રેજીમાં સમજાવ્યું કે કુવરને નીકળવાને હજી વાર છે પણ સામેના મકાનમાંથી રાજ્ય પોતે નીકળે છે. અને પણ તે તરફ દોડ્યાં. મોટરની ઊંઠ પાસે જોઈ રહ્યાં. થોડી વારમાં અંદરથી ચોપરારે જૂઠા પાડી એટલે કુવરને મશીન ચાલુ રહ્યું. કદા અપદા કે ડોળ દમામ વચ્ચે રાજ્ય અને તેમનો અંબરજીક મોટરમાં બેઠા. લોકોના હર્ષના પોસાર વચ્ચે મોટર ચાલી ગઈ અને રાજ્યને દાયકાની સાતી સદાચાંડીથી થોડી વાર પછી યુવરાજ અને યુવરાણી પણ એટલા જ સાથે વિધિથી નીકળ્યાં. આ સરળ પ્રયત્ન રાજકુટુંબ પણ સરળ અને સાદું હતું એમ લાગ્યું. મહેલાની આજીવન નદિ મોઢી, નદિ પહેરા; વચલા એજાનમાંથી જાહેર રસ્તા વચન અને છેક રાજ્યના ખોરણાં સુધી લોકોનાં ટોળાં જઈ રહ્યાં.

યુવરાજનાં સંબંધમાં, રાજ્યમાં, દેવળો જોઈ અને મરાઈ મળી રહ્યાં. એટલે ત્યારે ખબર પડી કે રોકેટોમાં સામાજિક સંરચાએ એવા માટે પણ એક વસની સફર જોઈવાય છે ત્યારે જ્યારે એ સમાચાર વખતી લીધા પણ અમારા નસીબમાં એ નહોતું, એ સફર તો ૧૬મી જુનથી ચર થતી હતી, અને અમારે તો હોટેલના માર્કેટને વચન આપ્યા મમાલો. ૧૪મી જુને ચોરકો ખાલી હતી આખા વચર દુદામ જ નહોતો. ખીજી દોઢ દોઢમાં ચરે દિવસ પહેલાં જ જમા નહોતી તો હવે તો કપાથી જ હોય કે રાજ્યની ૧૧-માં છેક પાસે આવી હતી. એટલે આ વચજીવ રોકેટોમાં અનેક મુલ્ય સમરજી સાથે અમારે ૧૪ મીએ સવારમાં જ એ પ્રોત્તું પડ્યું.

ચાલો !

૪

વિ. નં. તિ

છેલ્લા ચાર માસથી

ઓ. કે. ટીનો

માલ સ્ટોકમાં નહીં હુલાથી અમે તે આહકોને

આપી શક્યા નહોતા. હવે

૦ નવો થોડો સ્ટોક ૦

આવી ગયો છે. તો અમારા દરેક વેપારી આહકને વિનંતિ

હવામાં આવે છે કે તે થોલાની જરૂરિયાત

મુજબનો માલ જલદી મંગાવી લે.

ધી ઓ. કે. ટી એન્ડ પ્રોડક્ટ્સ લિ. લિ.

રેલ્વે સ્ટેશન સામે :: અમદાવાદ

અત્યુત્તમ પૌષ્ટિક ચાટણુ—

દરેક જાતની અસહિત તથા નબળાઈ માટે

અમીરી જીવન [રજીસ્ટર્ડ]

અકસીન પુરવાર થયેલું છે. જ્ઞાનતંત્રની નબળાઈ, ધાતુશીળતા, ખાંસી વગેરે નાબુદ કરી દોહી વધારે છે. કીલ્ડ થયેલા ચરીરને નવપદ્ધતિ જનાવે છે.

ફિમત તોલા ૧૦ ની સીરીઝના રૂા. ૧-૬-૦; રતતના રૂા. ૪-૮-૦

બિંબા ફાર્મસી લિ. : બિંબા (વિતર યુનિવર્સિટી)

મોલ એન્ડ : એસર્સ એસ. રમણ એન્ડ કું. મધીરામ, અમદાવાદ

દરેક રકમે એન્ડો લેખકો છે. એન્ડોસીટા નિયમો તથા વ્યાખ્યાનિક રવાઓનું સુચીપત્ર મેદત.

રામતીર્થ પ્રાણીતેલ

સ્પેશિયલ નં. ૧

મનુષ્યની જ્ઞાનતંત્રનો જળવાનું બને છે. ધોળા વાળ મળા ચામ છે, ખરતા અટકે છે, વધે છે અને ટાલમાં વાળ બીજે છે, ખોડા થતે છે, પારશક્તિ અને આંખોની દૃષ્ટિ વધે છે. શાદ નિદ્રા આવે છે, પ્રાણનો દુઃખાવો થતે છે. દરેક અંતુર્માં બહેરો, પુરવો અને બાળો માટે મદાન ફાયદો કરનાર છે. મોટી બાટલીના રૂા. ૩-૮-૦; નાની બાટલીના રૂા. ૨)

: બધે મળે છે :

શ્રી રામતીર્થ યોગાશ્રમ

૪૪૮, સેન્ટ્રલ સ્ટ્રીટ, સુભાઈ-૪